

Универзитет у Београду
Филозофски факултет

Давор Д. Стипић

Однос према Холокаусту у Југославији 1945-1991

докторска дисертација

Београд, 2021.

University of Belgrade
Faculty of Philosophy

Davor D. Stipić

Holocaust Remembrance in Yugoslavia 1945-1991

Doctoral dissertation

Belgrade, 2021.

Ментор:

Проф. др Радина Вучетић, ванредна професорка, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

Проф. др Милан Ристовић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Олга Манојловић Пинтар, виша научна сарадница, Институт за новију историју Србије, Београд

Др Милан Кољанин, виши научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд

Датум одбране: _____

Однос према Холокаусту у Југославији 1945-1991

Сажетак:

У докторској дисертацији се анализира колективно и индивидуално сећање на Холокауст у Југославији у периоду од 1945. до 1991. године. Фокус истраживања усмерен је на различите појавне облике памћења: индивидуално, друштвено, политичко и културно, односно различите аспекте колективне свести о прошлости, као што су споменици, јавне комеморације, уметност (филм, књижевност, вајарство), мемоаристика, школство и образовање и музеји. Главни циљ рада је да прикаже и објасни начин на који је креирано колективно сећање на геноцид над Јеврејима, да означи главне носиоце, чуваре и креаторе сећања, проучи њихову политичку идеологију и друштвену праксу, а нарочито, да истакне улогу државе у читавом овом процесу.

На тај начин, дисертација представља допринос проучавању политике прошлости и идеолошке инструментализације историје у југословенском социјализму, као и допринос разумевању међународног положаја Југославије, њених веза са Израелом и Светским јеврејским конгресом и односа комунистичке власти према јеврејској заједници и према трагичном наслеђу злочина из периода Другог светског рата.

На обликовање друштвеног и политичког односа према Холокаусту и историјске слике Другог светског рата, највише су утицали држава и Комунистичка партија, посредством различитих организација као што су Савез бораца и Социјалистички савез радног народа Југославије или посредством институција система, због чега је генерализована и делимично замагљена слика Холокауста постала део колективног националног историјског искуства. Са друге стране, иако су у креирању колективног памћења држава и партија имале највише утицаја, афирмацији Холокауста као аутентичног феномена савременог доба, највећи допринос, у југословенском случају, дала је јеврејска заједница, која је у контексту квалитативне процене њеног ангажовања по овом питању, представљала најзначајније промотера и носиоца сећања на јеврејске жртве.

Кључне речи: Холокауст, Јевреји, Југославија, комунизам, култура сећања, Јасеновац, логори, Други светски рат.

Научна област: историја

Ужа научна област: савремена историја

УДК: 341.485(=411.16)"1939/1945"(043.3)
316.7:159.953(043.3)

Holocaust Remembrance in Yugoslavia 1945-1991

Abstract:

This dissertation analyzes the phenomenon of Holocaust remembrance in socialist Yugoslavia in a period from 1945 to 1991. The thesis focuses on different formats of memory: individual, social, political and cultural memory, and also on different aspects of collective historical consciousness, such as monuments, public commemorations, museums, system of education and art including film, literature and sculpture. The main goal of the dissertation is to analyze and explain the ways and mechanisms of creating collective Holocaust memory, to mark the most prominent agents, keepers and creators of remembrance, to study their political ideology and memorial practice and, above all, to underline the role of the State and the Communist Party of Yugoslavia in this process.

Regarding that, this thesis is a contribution to the researching politics of past and ideological use and abuse of history in Yugoslav socialism, as well as the contribution to the understanding of Yugoslav authentic position in terms of international relations, Yugoslavian connections with Israel and World Jewish Congress and political attitudes of Yugoslav communist authorities toward Jewish community and the difficult and tragic heritage of war crimes committed during the World War II.

The State and the Communist party had the greatest influence on creating collective memory on Holocaust and historical image of World War II. Through the activities of Federation of Yugoslav War veterans (SUBNOR) Socialist Alliance of Working People of Yugoslavia (SSRNJ) and official institutions, the State and the Party shaped generalized and blurred image of civil victimhood that became the part of national historical experience. On the other side, the greatest qualitative contribution to affirmation of Holocaust as unique and original phenomenon of the 20th century was given by Jewish community in Yugoslavia, that was, at the same time, the most important, as Jay Winter call it, agent of memory, although its' social influence was much less intensive than the influence of the State and the Party.

Key words: Holocaust, Jews, Yugoslavia, communism, culture of remembrance, Jasenovac, concentration camps, World War II

Scientific field: History

Scientific subfield: Contemporary History

UDC: 341.485(=411.16)"1939/1945"(043.3)
316.7:159.953(043.3)

САДРЖАЈ

Предговор	1
Увод	13
I Места и лица сећања	38
Места сећања и заборав.....	38
Креатори и чувари прошлости.....	71
II Споменици и меморијализација жртва Холокауста уЈугославији	112
У борби против заборав: јеврејска заједница и споменици жртвама Холокауста.....	113
Култура борбе и братства: улога државе, партије и друштвених организација у меморијализацији Холокауста.....	152
III Холокауст у југословенској уметности	183
Девети круг сећања: репрезентација логора, прогона и страдања на југословенском филму и телевизији.....	186
Бекство од прошлости: Холокауст у југословенској књижевности.....	230
Уметност патње: скулптура Холокауста у Југославији.....	262
IV Холокауст и југословенска јавност	273
Музејске репрезентације и цивилно страдање.....	273
Памтити и разумети-уџбеници и образовање.....	291
Невољни сведоци: мемоари преживелих.....	303
Студија случаја-перцепција Дневника Ане Франк у југословенској јавности.....	315
Закључак	333
Списак извора и литературе	343
Списак скраћеница	374
Фотографије	376

Предговор

Предмет истраживања

Предмет истраживања ове докторске дисертације јесте друштвени, културолошки и политички однос према Холокаусту у Југославији у периоду од 1945. до 1991. године. Под појмом Холокауст подразумева се политика тоталног уништења јеврејског народа коју су нацистичка Немачка и њени савезници спроводили, у ужем хронолошком смислу, од 1939. до 1945. која је резултирала насилним истребљењем приближно 6 000 000 европских Јевреја.¹ Упркос појединим семантичким недостацима везаним за овај појам на које су указивали теоретичари попут Омера Бартова², у опредељењу да користимо термин Холокауст, уважили смо аргументацију Дејвида Роскиса да је ова реч постала адекватна и често коришћена захваљујући, одсуству „њене унапред одређење конотације”,³ чиме је и прилагођавање новом значењу коју је добила након Другог светског рата била значајно олакшано, као и аргументације Доминика ЛаКапре да овај израз одражава и дискурс жртве, и да је, уједно, честа употреба овог термина од њега направила рутински појам који успева да избегне религијску контекст свог основног значења.⁴

Почетну тачку теме представља дефинисање основних конститутивних елемената самог процеса настанка и развоја онога што би се могло назвати сећањем на Холокауст, односно утврђивање присуства два кључна теоријска појма у контексту ове теме: првог, кога је Пјер Нора (Pierre Nora) дефинисао као *места сећања*⁵ која, према његовом објашњењу представљају „места на којима се колективно наслеђе кристализује, а колективно сећање настаје”⁶ и другог који је Џеј Винтер (Jay Winter) назвао агенти односно преносиоци сећања⁷. Примена датих појмова у овој дисертацији, као прво, подразумева мапирање места тј. изворишта сећања, односно географских локација у Југославији и ван ње, чија функција је била креирање и чување сећања на страдање југословенских Јевреја. Други битан елемент јесте дефинисање активних субјеката, односно у зависности од њихове улоге и утицаја-преносилаца, чувара или креатора сећања, то јест друштвених и политичких организација, институција и појединаца који су активно радили на конструисању колективног сећања и обликовању друштвене перцепције Холокауста у

¹ Bloxham Donald, Kushner Tony, *The Holocaust. Critical Historical Approaches*, Manchester University Press, Manchester, New York, 2005., 2-3.

² Bartov Omer, *Antisemitism, the Holocaust and Reinterpretations of National Socialism* u: M. Barenbaum, A. J. Peck (ed.), *The Holocaust and History, the Known, the Unknown, the Disputed and the Reexamined*, Bloomington, 1998, 80.

³ Zuckerman Bruce, Garber Zev, „Why do we call the Holocaust *The Holocaust?*”, An Inquiry in the Psychology of Labels”, *Modern Judaism*, Vol 9, No. 2, (May 1989), 201.

⁴ LaCapra Dominick, *Representing the Holocaust, History, Theory, Trauma*, Ithaca, London, 1994., 45.

⁵ Nora Pierre, „Between Memory and History: Les Lieux de Memoire”, *Representations*, No. 26, Special Issue: Memory and Counter Memory (Spring 1989.), 7.

⁶ Nora Pierre, „Preface to the english language edition: From Lieux de Memoire to the Realms of memory”, in: Nora Pierre (ed.), *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, Vol. 1, New York:Columbia University Press, 1996, XV.

⁷ Winter Jay, „Forms of kinship and remembrance in the aftermath of the GreatWar”, in: Winter Jay, Sivan Emmanuel, *War and Remembrance in Twentieth Century*, Cambridge:Cambridge University Press, 1999, 40.

социјалистичкој Југославији, као и испитивање њихових конкретних улога, ставова и активности на овом плану. Тема, у целости, је конципирана на тај начин да представља анализу односа према Холокаусту на неколико различитих аспеката и друштвених манифестација колективног и појединачног сећања, чиме се, у истраживачком погледу омогућава проучавање феномена на што широј тематској основи. Највише пажње (поглавља I и II) посвећено је оним аспектима који су били најчешћи, највидљивији и најзначајнији у смислу утицаја на обликовање колективне историјске свести, а то су пре свега меморијализација, то јест, подизање споменика жртвама Холокауста, као и комеморативне свечаности односно симболички ритуали који су у себи обједињавали идеолошко значење и политичку функционализацију прошлости.

Осим тога, посебна целина у дисертацији (поглавље III) је посвећена и проучавању начина приказивања геноцида над Јеврејима у југословенској уметности, тачније речено, на југословенском филму и телевизији, у вајарству и у књижевности, што је у погледу истраживања омогућило неколико ствари: уочавање и испитивање различитих слика страдања из домена културе које су утицале на обликовање представа о Холокаусту код обичних људи, затим објашњавање путева којима је Холокауст као тема, са маргине културне сцене, прешао у главне друштвене токове, као и анализирање утицаја личног искуства и перспективе појединца на колективну свест о јеврејском страдању што на примеру већине осталих анализираних аспеката попут споменика, комеморација, музеја или уџбеника није било могуће. Укључивањем уметничких репрезентација Холокауста у област интересовања, желели смо да употпунимо домете класичног историографског приступа друштвеној и политичкој историји и истражимо оне елементе историјског сећања које је у својим теоријским разматрањима Клифтон Спарго назвао „афективна истина о прошлости”⁸ то јест да пружимо увид у различите начине на које су обични људи долазили до својих сазнања о прошлости или како су покушавали да превазиђу трауматично наслеђе. За разлику од филма, књижевности и вајарства, сликарство није укључено као предмет анализе јер није пронађен адекватан број уметничких дела, нити у квалитативном нити у квантитативном смислу, који би могли да послуже као довољан узорак за анализу. Конкретније речено, сликари који су се, углавном, мањим делом свога стваралачког опуса бавили тематиком логора и страдања попут Милоша Бајића, Александра Дерока, Григорија Ивановича Самојлова, Павла Васића или Петра Лубарде били су фокусирани или на генерализоване представе логора или на приказивање живота из логора за заробљене официре Југословенске краљевске војске, такозване офлагере, што значи да Холокауст нису препознавали као аутентичан феномен, а Јевреје као засебну категорију жртава нацизма, односно њихово дела не пружају довољно материјала за проучавање односа према Холокаусту и јеврејским жртвама.

На крају, рад се завршава анализом (поглавље IV) неколико различитих аспеката историјског сећања, који служе да прикажу на који начин и у којој мери је Холокауст био присутан у југословенској јавности и у свакодневном животу Југословена, а као предмет истраживања узети су, како они аспекти иза којих је директно стајала држава, попут уџбеника и музеја, тако и они који делимично јесу били одраз личне перспективе појединца, попут мемоаристике, али чији је коначни облик ипак зависио од утицаја партије, државе и Савеза бораца. У ову целину укључена је и студија случаја посвећена начину перцепције

⁸ R. Clifton Spargo, „Introduction: On the cultural continuities of Literary representation” in: R. Clifton Spargo Ehrenreich Robert M. (ed.), *After Representation? The Holocaust, Literature and Culture*, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey, London, 2010, 4.

Дневника Ане Франк у социјалистичкој Југославији, чији је циљ да на примеру овог дела, као, у светским размерама, најутицајнијег појединачног фактора који је допринео развоју свести о Холокаусту, прикаже прогресију колективне свести о овом питању на југословенском примеру, као и сличности и разлике овог процеса у односу на друге комунистичке, као и капиталистичке земље. Са теоријског аспекта, функција целог завршног дела, јесте да на конкретним примерима провери концепт Мориса Албваша да сећање настаје искључиво као резултат друштвене комуникације и интеракције,⁹ односно да преиспита у којој мери су држава и партија остављале могућности да се кроз интеракцију и међусобно укрштање различитих незваничних перспектива прошлости, креира заједничко сећање на Холокауст у Југославији.

Хронолошки, истраживање обухвата читав период постојања социјалистичке Југославије, односно раздобље од краја Другог светског рата, 1945. године до почетка распада државе 1991. године. Овако дугачак временски период изабран је због саме природе теме, која обрађује низ различитих аспеката друштвеног сећања на Холокауст, од подизања споменика, преко различитих уметности, до музеја и уџбеника, чија се динамика развоја међусобно, временски, најчешће није поклапала. Примера ради, деценија и по од краја рата до почетка шездесетих година, веома је значајна за анализу споменичке и меморијалне архитектуре Холокауста у Југославији, али истовремено, ово је период када филмско стваралаштво на тему Холокауста у Југославији уопште не постоји или рецимо, осамдесете године, а нарочито њихова друга половина, је период врло погодан за проучавање плурализације сећања на Холокауст и ратне злочине и појаве нових друштвених актера који су то сећање обликовали на један нов и аутентичан начин, али такође, то је и време када се на југословенској књижевној сцени по питању тематизације Холокауста не дешава ништа значајно што би представљало предмет интересовања ове дисертације. Односно како би сви ови аспекти били обухваћени анализом и сагледани у потпуности и како би та анализа била што комплетнија, посматрање дате проблематике у периоду читавог постојања социјалистичке Југославије било је не само пожељно, већ и неопходно. Осим тога, без обзира о ком од ових аспеката да је реч, сваки је, у току периода од четири и по деценије, доживљавао извесне квалитативне промене чије уочавање, као један од главних циљева овог рада, би био практично немогућ да је анализа била фокусирана на краћи временски период. Усмеравајући фокус анализе на целокупан период југословенског социјализма, успели смо да сагледамо у потпуности друштвене и политичке промене у југословенској федерацији, које су утицале на однос према Холокаусту, попут сукоба са Информбироом, српско-хрватских сукоба које су се испољиле крајем шездесетих година¹⁰, баш у време када је стваран концепт спомен-подручја Јасеновац или пораста национализма и његовог утицаја на редефинисање југословенске културе сећања у другој половини осамдесетих година¹¹ и да те промене доведемо и у везу и упоредимо са променама односа према Холокаусту и Другом светском рату уопште.

У просторно-географском погледу, тема је формулисана тако да обухвата читаву територију Југославије. С обзиром да је, како је у свом истраживању утврдила и Хајке Карге, политика прошлости била јединствена и заједничка за читаву државу, као и да се деловање кључних преносилаца сећања, попут Савеза бораца и Савеза јеврејских општина

⁹ Halbwachs, Maurice, *On Collective memory*, Chicago, London, 1992., 52.

¹⁰ Vučetić Radina, *Monopol na istinu. Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, Београд, 2016., стр. 154-169.; Селинић Слободан, *Србија и језички сукоб у Југославији*, Београд, 2017.

¹¹ Gordiejew Paul Benjamin, *Voices of Yugoslav Jewry*, State University of New York Press, Albany, 1999, 387-403.

Југославије, такође било фокусирано на простор читаве федерације, због комплексности теме, било је потребно да и само истраживање обухвати овај контекстуално заокружен простор. Међутим, могуће је приметити да је, у зависности од аспекта који се анализира, такође и заступљеност одређених делова Југославије диспропорционална, а главни разлог за то јесте чињеница да нити су Јевреји били равномерно распоређени на читавој територији Југославије, нити је Холокауст био јединствен процес са равномерном динамиком спровођена на анектираним и окупираним деловима Југославије. Тако се, рецимо, може приметити да Црна Гора, готово уопште није заступљена у докторату, зато што ни пре ни након Другог светског рата, у Црној Гори није постојала ниједна јеврејска општина, број Јевреја 1941. године, према евиденцији Јаше Романа износио је свега 30,¹² није било масовног страдања Јевреја, а након рата у овој републици није подигнут ниједан споменик жртвама Холокауста, па самим тим нити се Црна Гора може сматрати поприштем Холокауста, нити је након рата била центар очувања сећања на страдање Јевреја. Са друге стране, највише пажње је посвећено оним деловима државе који су имали најбројнију јеврејску популацију, попут Београда, Сарајева, Загреба, Војводине и Славоније или су у току рата били највећа места страдања, а након рата најважнија места сећања, попут Јасеновца, Јајинаца, Ђакова, Скопља итд. Такође, код одређених сегмената културе сећања активност на нивоу одређених република била је релативно ниска, па је, самим тим, и доступност историјских извора који сведоче о овим аспектима колективног памћења је била крајње оскудна, што је главни разлог због чега се у потпоглављу о мемоаристици, може уочити слабија заступљеност мемоарске грађе из Словеније и Македоније.

Значај теме, пре свега лежи у потреби да се домаћој научној јавности приближе савремени теоријски дискурси, а пре свега, у светској историографији све популарнији теоријски оквир културе сећања, као и да се друштвена историја социјалистичке Југославије и наслеђе Другог светског рата, сагледају баш у оваквом контексту. То пре свега подразумева осветљавање неколико важних политичких и социјалних питања, као што су: улога историјског сећања у изградњи легитимитета власти коју је КПЈ освојила у рату и револуцији, сећање на Холокауст као прилика да Југославија сопствене вредности промовише на глобалном плану, политичка употреба и злоупотреба Холокауста, геноцида и ратних злочина, место колективне историјске свести у међунационалним односима у југословенској федерацији, са посебним нагласком на њеној улози као дезинтегративног, интегративног и национално мобилишућег фактора. Такође, Други светски рат и Холокауст били су важан фактор у креирању новог јеврејског идентитета¹³ не само у Израелу, већ и у глобалним размерама. Досадашња истраживања на тему јеврејског идентитета у Југославији,¹⁴ само су делимично разматрала утицај културе сећања на креирање идентитета. Ипак значај овог утицаја био је много већи у односу на истраживачку пажњу која му је до сада посвећена јер је, како је писала Олга Манојловић Пинтар, јеврејска заједница као заједница фиктивног средства изграђивала идентитет на тај начин што је,

¹² Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd, 1980., str. 201.

¹³ Hayes Peter, Roth John K. (ed.), *The Holocaust Handbook of Holocaust Studies*, Oxford University Press, 2010, 695.

¹⁴ Freidenreich Heriet Pass, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*. Skokie, 2001; Kerenji Emil, *Jewish citizens of socialist Yugoslavia: Politics of Jewish identity in a socialist State* (doktorska disertacija, University of Michigan, 2008); Kerckänen Ari, *Yugoslav Jewry Aspects of post-World War II and Post-Yugoslav Developments*, Helsinki, 2001; Vidaković Petrov Krinka, „Jewish Identity in Yugoslavia before and after the Holocaust”, in: *Colloquia Bakanica* Vol 7, 2020.

сећајући се убијених, стварала везе међу живим члановима заједнице и оцртавала различитости у односу на већинску групу¹⁵ због чега ова дисертација представља додатни допринос продубљавању досадашњих знања на тему јеврејског идентитета у југословенском социјализму, али и разумевању положаја религије и верских заједница у комунистичким државама у другој половини 20. века. Осим тога, у домаћој историографији до сада су билатерални односи Југославије и Израела сагледавани искључиво у оквирима званичних контаката на државном, институционалном или партијском нивоу,¹⁶ док тема овог доктората осветљава ону врсту социјалних и политичких, културних па и научних веза које су до сада, углавном, остајали ван истраживачког видокруга, попут сарадње са Јад Вашемом, Јеврејским националним фондом, Светским јеврејским конгресом, организацијом Хитахдут Олеј Југославија и Удружењем југословенских Јевреја из САД. На крају, тема представља и додатни допринос разумевању југословенског „трећег пута” и специфичног положаја Југославије у периоду Хладног рата, анализирано на примеру односа и према јеврејској заједници и према питању Холокауста, које је на истоку и на западу, у политичком смислу, третирано на другачији начин и коме је у моралном вредновању давано другачије значење.

Извори и литература

Полазишну тачку истраживања представљала је литература која нам је послужила за креирање теоријског оквира. Сама природа теме захтевала је мултидисциплинарни приступ, па овај корпус опште теоријске литературе обухвата дела из области историје, социологије, психологије и антропологије и подразумева литературу која обрађује опште основе културе сећања, историјске свести, феномене индивидуалног и колективног памћења и идентитета, постсећања, трансфера и превладавања трауме.¹⁷ Главна функција овог дела коришћене литературе, била је да се дефинишу главни појмови у истраживању и издвоје теоријски концепти који ће бити коришћени у анализи изворне грађе, односно, конкретно, да се

¹⁵ Манојловић Пинтар Олга, „Места сећања и заборав”, у: *Последње одредите Аушвиц-каталог изложбе*, Историјски музеј Србије, (Београд: 2015), стр. 43

¹⁶ Bogetić Dragan, Životić Aleksandar, *Jugoslavija i Arapsko-Izraelski rat 1967*, Beograd, 2010.; Režek Mateja, „Jugoslovensko-Izraelski odnosi v prvem desetletju po Drugi svetovni vojni”, *Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. i 20. stoletja*, Ljubljana, 2018., str. 537-558.; Životić Aleksandar, „Jugoslavija i nastanak Izraela 1945.-1948.”, *Tito viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011.

¹⁷ Nora Pierre (ed.), *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, Vol. 1, New York: Columbia University Press, 1996; Halbwachs Maurice, „On Collective Memory”, Chicago, London, 1992; Yates Frances A., *The Art of Memory*, Chicago, 1966; Kuljić Todor, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd, 2006; Manojlović Pintar, Olga, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989.*, Beograd, 2014; Tilmans, Karin, Van Vree, Frank, Winter Jay, „Performing the Past. Memory, History and Identity in modern Europe” Amsterdam, 2010.; Winter, Jay, *Sites of Memory, Sites of Mourning*, Cambridge, 2014; Winter Jay, Sivan Emmanuel, *War and Remembrance in Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.; Asman Alaida, *Duga senka prošlosti*, Beograd, 2011; Asman Alaida, *Oblici zaborava*, Beograd, 2018.; Assmann, Jan, *Communicative and Cultural Memory*, u: Erll, Astrid, Nünning, Ansgar, (ed.), „Media und Cultural Memory/Medien und kulturelle Erinnerung” Berlin, New York, 2008; Assman Jan, *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Zenica, 2005; Hobsbom Erik, Rejndžer Terens (ur.), *Izmišljanje tradicije*, Beograd, 2002.; Asman, Alaida, *Sećanje individualno i kolektivno*, u: Sladaček, Michal, Vasiljević, Jelena, Petrović-Trifunović, Tamara, „Kolektivno sećanje i politike pamćenja”, Beograd, 2015.; Pennebaker, James, W., Paez, Dario, Bernard, Rime, (ed.), „Collective Memory of Political Events. Social Psychological Perspectives”, New Jersey, 1997.

истакне друштvena функција колективног памћења, направи дистинкција између појмова памћење и сећање, дефинише значење и улога места сећања и агената сећања и објасне разлике између индивидуалног, комуникативног, политичког и културног памћења.

Као нарочито корисна и важна за омогућавање ужег контекстуалног приступа самој теми и њену конкретизацију у погледу проучавања културе сећања на Холокауст издвајају се две групе монографија и научних зборника: прва, која се односи на глобалне тенденције меморијализације Холокауста теорију репрезентације ратних злочина и Холокауста у уметности, историографији и музејима и друга група, која се односи конкретно на истраживања културе сећања на Други светски рат на простору Југославије. У првој групи, издвајају се нарочито оне књиге које представљају, не само анализу меморијалне праксе везане за Холокауст, већ и добар компаративни преглед начина третирања Холокауста у различитим друштвеним заједницама широм света, попут зборника *Подсећање на злочине. Расправа о геноциду и убиству народа* који су приредили Фолкхард Книге и Норберт Фрај, а који је преведен и на српски или изузетно свеобухватне студије професора Џејмса Јанга *The Texture of Memory*, која представља незаобилазну полазну основу за свако проучавање Холокауст меморијала и њиховог симболичког значења.

Што се тиче друге групе, у досадашњим истраживањима, како у домаћој тако и у иностраној историографији, питање сећања на Холокауст у Југославији обрађивано је, углавном, или као део већих тематских целина¹⁸ или је, као у случају две изузетно вредне књиге- истраживања Јована Бајфорда, о судбини простора некадашњег логора Сајмиште,¹⁹ и магистарске тезе епископа Јована Ђулибрка о историографији Холокауста у Југославији,²⁰ обрађиван само један сегмент онога што представља сферу интересовања овог доктората. Међу најзначајнијима радовима из ове групе, свакако, треба споменути монографију Олге Манојловић Пинтар *Археологија сећања. Споменици и идентитети у Србији 1918-1989*, која, иако ограничена на територију Србије, даје одличну основу за разумевање улоге и функције меморијалне архитектуре у процесу креирања заједничког сећања и колективног идентитета, као и књигу Хајке Карге *Сећање у камену-окамењено сећање?* Која кроз делатност Савеза бораца и анализу праксе подизања споменика цивилним жртвама у периоду југословенског социјализма, представља увод у срж ове теме.

У историографском приступу култури сећања на Холокауст у Југославији, нарочито је била уочљива слаба заступљеност тема које су анализирале репрезентације Холокауста у уметности, јавном простору, музејима итд. Овај аспект теме био је делимично покривен пре свега кроз радове, историчара и теоретичара уметности а нарочито филма²¹ и књижевности²², с тим што је историјска перспектива у оваквим радовима, врло често, била

¹⁸ Kerenji Emil, *Jewish citizens of socialist Yugoslavia: Politics of Jewish identity in a socialist State* (doktorska disertacija, University of Michigan, 2008); Kerckänen Ari, *Yugoslav Jewry Aspects of post-World War II and Post-Yugoslav Developments*, Helsinki, 2001.

¹⁹ Bajford Jovan, *Staro sajmište, mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd, 2011.

²⁰ Ђулибрк Јован, *Историографија Холокауста у Југославији*, Београд, 2011.

²¹ Daković Nevena (ed.), *Representation of the Holocaust in Balkans in Arts and Media*, Belgrade, 2014.; Mevorah Vera, Daković Nevena (ur.), *Graničnici sećanja. Jevrejsko nasleđe i Holokaust*, Beograd, 2018.; Daković Nevena, Milovanović Aleksandar, „Narativi sećanja: Holokaust na ekranima bivše Jugoslavije”, *Umjetnost riječi: Časopis za znanost o književnosti, izvedbnoj umjetnosti i filmu*, LX, 1-2, Zagreb, sječaj-lipanj 2016.; Gocić Goran, *Emir Kustrurica: kult margine*, Beograd, 2005.

²² Tompson Mark, *Izvod iz knjige rođenih-Priča o Danilu Kišu*, Beograd, 2014; Палавестра Предраг, *Јеврејски писци у српској књижевности*, Београд, 1998.; Vervaeke Stijn, *Holocaust, War and transnational Memory. Testimony from Yugoslav and Post-Yugoslav Literature*, New York, 2018; Делић Јован, *Кроз прозу Данила Киша*, Београд, 1997; Црепуљаревић Весна Д., „Тема јеврејства код Андрића и Киша”, *Наш траг*, бр. 1/2, 2013;

стављена у други план. Са друге стране, радови који су се бавили начином представљања Другог светског рата, Холокауста и ратних злочина у музејима и удбеницима, углавном су, као по правилу, били фокусирани на постјугословенски контекст.²³

Осим свега наведеног, ту је и један, не нарочито многобројан, али за ову тему изузетно вредан корпус научне литературе, која обухвата досадашња истраживања јеврејске заједнице на тлу Југославије. Нарочито корисна, како у погледу тумачења, тако и погледу фактографије, биле су монографије Паула Бенцамина Гордијејева *Voices of Yugoslav Jewry* и Харијет Пас Фрајденрајх *The Jews of Yugoslavia. The quest for community* С обзиром да смо завршетак процеса исељавања југословенских Јевреја у Израел, 1952. године, посматрали као крај прве фазе изградње сећања на Холокауст у Југославији, од велике помоћи за разумевање утицаја миграција, демографских промена и заједница југословенских Јевреја ван Југославије на очување сећања на Холокауст били су књига Младенке Иванковић *Јевреји у Југославији (1944-1952) Крај или нови почетак?* и докторска дисертација Милана Радовановића *Исељавање Јевреја из Југославије у Израел (1948-1952)*

За писање дисертације коришћени је широк опсег историјских извора који обухватају: архивску грађу, музејске каталоге и водиче, споменике, дневну и месечну штампу, објављене интервјуе, мемоарске записе и уметничка дела укључујући играле и документарне филмове, романе, песме, драме, приповетке и уметничке скулптуре. Најважнији извор представља архивска грађа из тематских збирки Јеврејског историјског архива и фондова Архива Југославије, Архива града Београда, Архива спомен-подручја Јасеновац и Библиотеке Савеза јеврејских општина Србије. Убедљиво највећи значај за истраживање имала је документација из Јеврејског историјског музеја, која нам је омогућила увид у активности јеврејске заједнице на плану културе сећања, пописивање споменика страдалим Јеврејима, а нарочито је драгоцен била, до сада никад коришћена грађа о изградњи споменика јеврејским жртвама у Београду, аутора Богдана Богдановића,²⁴ затим о акцији за сађење југословенског дела *Шуме мученика* у Израелу²⁵, односу према гробљима и синагогама као местима сећања, као и о сарадњи домаћих институција са Јад Вашемом. Чињеница да је ЈИМ и након распада државе, остао централна музејско-архивистичка институција Јевреја са простора бивше Југославије, омогућила је да се истраживањем њихове архивске грађе, у погледу делатности јеврејске заједнице покрије цео југословенски простор. Важно је напоменути и да је велики број сигнатура у ЈИМ-у привременог карактера, као и да је значајан део грађе, поготово оне која се налазила у оквиру тзв. Перерине архиве, након нашег истраживања, поново класификован, кроз пројекат фондације Ротшилд, па је могуће да су, због тога, извесне сигнатуре измењене.

Postnikov Boris, „Između fikcije i svjedočanstva: Kiš, Albahari, Drndić”, *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, br. 156., 2017.; Mašanović Dimitrije L., *Umjetnost i humanizam Isaka Samokovlije*, Beograd, 1995.; Љујић Тамара, „Судбина Јевреја у романима Александра Тишме и Данила Киша”, *Годишњак Катедре за српску књижевност са југословенским књижевностима*, година X, Београд, 2015.

²³ Subotić Jelena, *Yellow Star, Red Star, Holocaust Remembrance after Communism*, Cornell University Press: Ithaca, London, 2019; David Lea, „Holocaust and Genocide memorialisation policies in the Western Balkans and Israel/Palestine”, *Peacebildung* (2016), Stojanović Dubravka, „Sećanje protiv istorije. Udžbenici istorije kao globalni problem”, *Beogradski istorijski glasnik*, IV, 2013., Stojanović Dubravka, „Konstrukcija prošlosti- slučaj srpskih udžbenika istorije”, *Genero*, br. 10-11, 2017.; Bešlin Milivoj, Kamberovića Husnija, Prekić Adnan (ur.), *Pred izazovima revizionističkih historiografija. Regionalni kontekst*, Sarajevo, 2020.

²⁴ АЈИМ, ПА, П-19

²⁵ АЈИМ, ПА, К-28; АЈИМ, ПА, К-29

За проучавање односа саме државе, њених институција и друштвених и политичких организација према питању јеврејског страдања, најзначајнији су били фондови Архива Југославије²⁶, а посебно веома обиман Фонд Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата, који је осветлио суштину и начин креирања државне политике сећања и поделу надлежности на федералном нивоу. Фондови Историјског архива Београда,²⁷ представљали су важне изворе на основу којих су анализирани локални иницијативе и деловање на нижим нивоима надлежности, које се, у контексту ове теме, показало као изузетно битан ниво одлучивања, а нарочито по питању меморијализације простора Старог Сајмишта и Јајинаца. Међу фондовима Историјског архива Београда посебно се истиче збирка Бошка Новаковића, која је дала одличан увид у вишедеценијски однос државе и Савеза бораца према питању обележавања некадашњег логора Сајмиште, а значај ове документације додатно појачава и чињеница да је тек од пре неколико година постао доступан истраживачима. Највеће потешкоће са архивским истраживањем везане су за грађу Архива Спомен-подручја Јасеновац, пре свега, зато што је великим делом уништена или оштећена у току ратова 1990-их година. Ово се, нарочито, односи на грађу која обухвата период након 1945. године, односно која говори о оснивању и функционисању спомен-подручја, а која је фрагментарно сачувана и изнад свега, упркос томе што је пре рата била сређена, данас је потпуно неинвентарисана.

Осим архивских докумената, који су се издвојили као примаран историјски извор у овом истраживању, изузетно важна, нарочито за проучавање односа и реакција домаће јавности по одређеним питањима, била су и дневне и недељне новине, као што су *Политика*, *Вјесник у сриједу*, *Ослобођење*, *НИН*, *Вечерње новости*, *Борба*, *Нова Македонија*, *Слободна Далмација*, *Дневник*, *Вечерњи лист* итд. Главни истраживачки проблем код тема које обухватају дужи временски период јесте како прегледати сву релевантну штампу која је повезана са датом проблематиком. У том погледу, од велике користи су нам биле хемеротеке Јеврејског историјског музеја и Библиотеке југословенске кинотеке, где је, због тематске класификације новинских чланака, истраживање било значајно олакшано. Поједини догађаји који су били везани за тачно одређене датуме, попут манифестације откривања пет споменика јеврејским жртвама 1952. године, посете оца Ане Франк Југославији, откривања споменика у Јасеновцу, отварања Јеврејског историјског музеја у Београду, премијера филмова и позоришних представа, редовних комеморација посвећених годишњицама Устанка у Варшавском гету, депортацији македонских Јевреја, Дану борца итд., нису били проблематични за праћење у дневној и недељној штампи. Због великог значаја који је, као историјски извор, имала за ову тему, једино смо домаћу јеврејску штампу односно *Билтен Савеза јеврејских општина Југославије* (од 1959. године преименован у *Јеврејски преглед*) и *Кадиму* прегледали у целости за период од 1950. до 1991. године, као и сва доступна годишта штампе коју су Јевреји пореклом из Југославије издавали у иностранству као што су *Билтен Удружења југословенских Јевреја у САД* и *Билтен Хитахдут Олеј Југославија*.

²⁶ Коришћени су фондови: фонд Социјалистички савез радног народа Југославије (бр. Фонда 142), Фонд Моше Пијаде (513) фонд СУБНОР (297) фонд Музеја револуције народа и народности Југославије (477), фонд Кабинет председника Републике (837), фонд Кабинет маршала Југославије (836), фонд Савеза комуниста Југославије (507)

²⁷ Коришћени су фондови: Градски комитет Савеза комуниста Србије-Београд (865), Збирка Бошка Новаковића (1595).

Питање начина репрезентације Холокауста у уметности представља, са историографске стране, деликатну проблематику, пре свега, због недостатка архивске грађе за проучавање овог питања. Основни извори за овај део доктората, представљала су сама уметничка дела, највећим делом играни филмови и књижевна проза, која, међутим, сама по себи, нису могла да дају целовиту слику и потпуне одговоре. Због тога, за проучавање позадине, мотива и начина размишљања оних који су кроз уметност утицали на колективну свест о Холокаусту, послужили су нам њихови аутобиографски и мемоарски записи, као и интервјуи које су аутори давали новинарима и истраживачима. У том погледу најзначајније су биле књиге Данила Киша *Горки талог искуства*, Александра Тишме *Шта сам говорио* Невене Симин и Магде Симин Бошан *Зашто су ћутале? Мајка и ћерка о истом рату*, као и збирка сећања преживелих Јевреја на Холокауст *Живи и мртви* коју је приредио Јаша Алмули.

Методологија истраживања

Основу методолошког приступа у изради докторске дисертације представља класичан историографски метод сакупљања архивског материјала, других врста историјских извора и релевантне литературе и њихову хеуристичку анализу. Као главни теоријски оквир за истраживање и критику историјских извора коришћена је култура сећања. У ужем смислу култура сећања представља научну дисциплину која се бави тумачењем и објашњавањем различитих облика чувања и искривљавања прошлости, док у ширем смислу култура сећања представља све ненаучне јавне употребе прошлости.²⁸ Дакле овакав теоријски приступ није усмерен на проучавање онтолошке прошлости и историјске фактографије, што у овој дисертацији представља Холокауст, већ на анализирање начина на који су у одређеном периоду, у овом случају у време социјалистичке Југославије, појединци и друштво ту прошлост перципирали. Такви начини перцепције у дисертацији су анализирани кроз визуру, пре свега, два теоријска појма: личног сећања, схваћеног као медијума субјективне обраде искуства²⁹ и колективног сећања као кључног идентитетског и кохезионог фактора у једном друштву, анализираним у складу са теоријским полазиштем Мориса Албваша да су сва сећања створена и организована искључиво у колективном контексту.³⁰ Како бисмо објаснили механизме и последице деловања различитих политичких и друштвених чинилаца и њихов утицај на феномене историјске свести и сећања, како индивидуалног тако и колективног, дисертација се ослања и на теоријско-методолошки приступ конструктивизма, који сазнање и сећање посматра као накнадно и субјективно конструисане слике онтолошког искуства,³¹ под утицајем политичких идеологија, система вредност, друштвеног контекста и духа времена. Међутим, овакав теоријски приступ, примењен је само у оној мери у којој не прелази границе апсолутне

²⁸ Kuljić Todor, *Kultura sećanja*, Beograd, 2006., str. 10.

²⁹ Asman Alaida, *Duga senka prošlosti*, Beograd, 2011., 24.

³⁰ Pennebaker James, Banasik Becky, "On the creation and Maintenance of Collective Memories: History and Social psychology", in: Pannebaker James, Paez Dario, Rime Bernard, *Collective Memory of Political Events*, Lawrence Earlbaum Associated Publisher: Mahwah, New Jersey, 1997., 4.

³¹ Schmidt Siegfried J., "Memory and Remembrance: Constructivist approach", in: Erlл Atsrid, Nünning Ansgar (ed.), *Cultural Memory studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin, New York: de Gruyter, 195-197.

релативизације историјског сазнања, тако типичну за постмодернистичко схватање историје.

Као изузетно значајан теоријски оквир за сагледавање теме издвајају се и студије идентитета. У овом случају концепт идентитета посматран је онако како су га схватили различити значајни теоретичари: Јан Асман као „политичку имагинацију”³², Ричард Хендлер као „суштину унутрашњег бића, без референци на спољашње”³³ Ерик Ериксон као „оно што појединац сматра да јесте и оно како га посматрају други”³⁴ а у дисертацији је коришћен као теоријски концепт за објашњење двосмерне релације креирања колективног памћења: са једне стране, утицаја идентитета на обликовање културе сећање и са друге улогу историјског сећања на Други светски рат на форму у којој се дефинисао и колективни југословенски идентитет и идентитети мањих друштвених група. У случају друштвеног окружења социјалистичке Југославије, као нарочито користан се показао приступ есенцијалистичке школе који идентитет посматра као појам ограничен расом/нацијом, полом или класом и који је уско везан са социјалним или генетским пореклом.³⁵ Зато што је овако дефинисан концепт идентитета могао да се примени и на агенте сећања чију је визуру Проучавање идентитета, како националног и верског, тако и политичког представљало је кључан дискурс како би се направила дистинкција између различит субсоцијалних начина сећања на Холокауст и како би се испитао плурализам историјског сећања у политички монолитном друштву.

Осим различитих теоријских дискурса и приступа у раду је коришћено и неколико класичних научних метода: компаративни метод, квантитативни метод, просопографски метод и метод биографске анализе. Конкретни подаци до којих смо дошли у току истраживања, стварни научни значај добили су стављањем у контекст и корелацију са другим сличним појавама у земљи и иностранству, што нам је омогућила, управо, примена компаративног метода.³⁶ У дисертацији компарација је вршена у оквиру неколико компаративних равни: прво, компарација је примењивана у два контекста-временском и просторном, односно временска компарација односи се, пре свега, на поређења начина перцепције Холокаусту, у различитим периодима постојања социјалистичке Југославије, на пример, послератног периода, шездесетих или осамдесетих година, у којима су се друштвени контексти и што је најбитније актери сећања и приступ прошлости мењали, која је примењена како би се уочиле квалитативне промене у процесима дугог трајања. Као друго, код појединих аспеката колективног сећања као што су музејске репрезентације и меморијална пракса, настојали смо да уочимо сличности и различитости у просторном смислу, односно између различитих делова Југославије, што би могло да укаже на (не)примењивање у пракси прокламоване јединствене југословенске политике сећања и евентуалне локалне и републичке специфичности по овом питању. Осим овакве *унутрашње*

³² Assman Jan, *Kulturno pamćenje...*, str. 18.

³³ Handler Richard, “Is Identity a useful cross/cultural concept”, in: Gillis John (ed.) *Commemorations. The Politics of national Identity*, New Jersey: Princetone University Press, 1994, 28.

³⁴ Hoover Keneth, Klintbjer Erikson Lena, “The Future of Identity”, in: Hoover Keneth (ed.), *The Future of Identity: Centennial Reflections on the legacy of Erik Erikson*, New York, Toronto, Oxford: Lexington books, 2004., 4

³⁵ Isto, 2.

³⁶ Yom Sean, „From Methodology to Practice: Inductive Iteration in Comparative Research”, *Comparative political studies*, 2015, Vol. 48 (5), 616-644.; Skocpol Theda, Somers Margharet, „The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry”, *Comparative studies in Society and History* 22(2), 174-197.; Rokсандić Drago (ur.), *Uvod u komparativnu historiju*, Zagreb, 2004; Cohen Deborah, O’Connor Maura (ed.), *Comparison and History. Europe in Cross-National Perspective*, Routledge: London, New York, 2004.

компарације у оквиру истог политичког и друштвеног система, односно у овом случају Југославије, веома важно за нашу тему је и поређење југословенског случаја са меморијалним праксама и политикама сећања у односу на друге државе, чиме је компарација послужила као метод за лоцирање југословенске културе сећања у глобалним размерама. Пратећи типологију компаративне методе о којој су писали Блох, Хаупт и Кока (Bloch, Haupt, Koska)³⁷ за анализу у оквиру југословенског контекста коришћена је генерализујућа компарација, да би се, у очигледном одсуству компаративних разлика, нагласак ставио на сличности као евидентну последицу јединствене политике сећања у читавој земљи, док је у компарацији са другим друштвено-политичким окружењима, акценат стављен на разлике, како би се више истакла специфичност југословенског случаја.

У приступу уметничким, а нарочито књижевним, делима као историјском извору, као најкориснији су се показали метод анализе уметничког дела кроз биографију самог аутора потпомогнут просопографским методом. Оваква методологија базирана је на проучавању биографија најважнијих агената сећања, са посебним акцентом на њихово порекло, ратно искуство и личну повезаност са страдањем јеврејског народа и њиховом аналитичком повезивању овако добијених података са начином на који су групе и појединци утицали на друштвену репрезентацију Холокауста. Користећи овакав методолошки приступ желели смо да одговоримо на неколико важних питања: Да ли је уметничко стваралаштво о Холокаусту било повезано са личним искуствима самих аутора или искуством друштвене групе којој су припадали?, Због којих разлога се Холокауст као тема јавља у југословенској књижевности? Да ли се Холокаустом у уметности баве само ствараоци јеврејског порекла? У којој мери је лични идентитет обликовао слику Холокауста у домаћој јавности? Ко су били главни преносиоци сећања чијим залагањем је креирана слика Холокауста у домаћој уметности? Наведена методологија омогућила је, пре свега уочавање неколико важних појава попут феномена да је писање, нарочито у првим послератним деценијама представљало методу превазилажења трауме, затим појаву да о Холокаусту у Југославији пишу, готово искључиво, само писци јеврејског порекла, као и да је код појединих писаца попут Данила Киша, Јозефа Дебреценија, Фриде Филиповић итд. начин писања о Холокаусту био директно везан са начином на који су ови писци преживели рат и страдање. С обзиром да се деловање одређених носилаца и креатора сећања, сагледана кроз њихово јеврејско порекло, не може одвојити од социјалне групе којој су припадали то јесте јеврејске заједнице, биографски приступ на појединим местима (нарочито у поглављима бр. 1 и 3) употпуњен је просопографским методом, односно како ју је дефинисао Лоренс Стоун анализом заједничких карактеристика групе чинилаца у историјском окружењу³⁸ како би се повезао утицај групе и процеса креирања индивидуалног сећања.

С обзиром да предмет проучавања културе сећања не спада у ону врсту научног материјала погодног за статистичку обраду, квантитативни метод анализе података, коришћен је само у појединим, ретким случајевима, када су резултати истраживања могли бројчано да се изразе, као што је приказ резултата акције прикупљања новчаних средстава за сађење југословенског дела *Шуме мученика* у Израелу, која је послужила као индикатор да је, по правилу, малобројност чланова појединих јеврејских општина била обрнуто пропорционална њиховим напорима да сачувају сећање на страдале у Холокаусту, а такође

³⁷ Haupt Heinz -Gerhard, Kocka Jürgen, „Historijska poredba: Metode, Zadaci i problemi. Uvod”, u: Roksandić Drago (ur.), *Uvod u komparativnu historiju*, Zagreb, 2004., str. 150-151.

³⁸ Stone Lawrence, „Prosopography”, *Daedalus*, Vol. 100, No. 1, *Historical Studies Today* (Winter, 1971), 46.

исту врсту методологије смо користили и код анализе процентуалног удела репрезентација Холокауста у сталним поставкама одређених југословенских музеја, где је показана релативно мала заступљеност тема као што су Холокауст и ратни злочини, у односу на доминантну тематику револуционарне и антифашистичке борбе.

На крају, осећам потребу да изразим захвалност свима онима који су помогли у истраживању и допринели настанку ове дисертације. Пре свих, желео бих да се захвалим мојим драгим Бранки Цидић, Барбари Панић и Војислави Радовановић из Јеврејског историјског музеја, без чије драгоцене помоћи би, писање доктората, било сасвим немогуће. Велику захвалност, на вредним сугестијама, дугујем и драгом пријатељу Арону Албахарију, који ми је, у бројним приликама, омогућио да уочим наизглед небитне, али суштински важне детаље, Гордани Тодорић чије су ми смернице помогле да разумем кључне промене у домаћим књижевним токовима, које су утицале на динамику и развој свести о Холокаусту, Елизеру Папу, на практичној помоћи око превода са хебрејског језика, као и на његовом бескрајном знању и изузетној проицљивости и Владани Путник Прици на њеној способности да употпуни научну перспективу тамо где је било најпотребније. Велику помоћ у раду, а пре свега у прикупљању потребне литературе пружиле су ми и колеге Марија Вулесица, Јово Миладиновић, Ђорђе Миховиловић, Аида Личина-Рамић и Вук Даутовић, којима се овом приликом неизмерно захваљујем. Највећу захвалност, ипак, дугујем мојој породици на њиховом стрпљењу, подршци и разумевању у току свих протеклих година.

Увод

Култура сећања-теорија и историја

У жељи да се, што је прецизније могуће, дефинише однос историје и сећања, корисно би било поћи од запажања професора Годора Куљића да прошлост има два нивоа на којима је треба посматрати: онтолошки и експликативни.³⁹ Постојање првог нивоа подразумева реално стање везано за неки историјски догађај односно чињенице о томе како се нешто заиста десило. Са друге стране, експликативни ниво је ниво ретроактивних објашњења, односно накнадних тумачења прошлих догађаја који, у великој мери, зависи од друштвене реалности, идеологије или парадигме у складу са којом се приступа тумачењу прошлости. У делу *Филозофија историје* Хегел је направио разлику између онога што је назвао *ges gestae*, односно ствари које су се десиле и *rerum gestarum*, то јест прича о стварима које су се десиле.⁴⁰ Морис Албваш (Maurice Halbwach) је наглашавао јасну дистинкцију између историје и сећања јер „историја почиње тамо где престаје традиција, а друштвено сећање бледи или нестаје”.⁴¹ Самим тим, према његовом мишљењу, историја је писана рефлексивна прошлих догађаја која неизоставно захтева временску дистанцу, док је сећање живи одраз и уточниште традиције.⁴²

Иако је Пјер Нора сматрао да историја и сећање не само да нису синонимима, већ су и у сваком погледу супротни,⁴³ Михал Сладачек је приметио да је „сећању, да би било веродостојно, неопходно историјско истраживање због верификације и корекције, док је историјском знању сећање потребно због смисла и вредносне оријентације”.⁴⁴ По природи, сећање у својој суштини садржи променљивост и субјективност, што га на разне начине чини „рањивим” и неотпорним на различите биолошке и друштвене утицаје који мењају његов садржај. Управо овакав дијалектички карактер сећања уочио је и Пјер Нора (Pierre Nora) за кога је, са једне стране сећање отелотворено у живим друштвима, самим тим и изложено сталној еволуцији и утицајима заборављања и памћења, подложно манипулацији и утицају емоција, и на крају, увек везано за садашњост, док, са друге стране, према мишљењу које је изнео Нора, историја, која је увек везана за прошлост, представља проблематичну и непотпуну реконструкцију онога што више не постоји, али истовремено и интелектуалну и нерелигиозну активност која захтева аналитички и критички дискурс, о чему ће више речи бити касније.⁴⁵ Због овако јасних разлика и Нора, надовезујући се на Албваша, развија његов концепт и јасно разликује колективно сећање, као структуру подложну трансформацији и историјско сећање као аналитичке, рационалне и критичке

³⁹ Кулjić, Todor, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd, 2006., str. 7

⁴⁰ Funkenstein, Amos, *Collective Memory and Historical Consciousness*, u: „History and Memory, Vol. 1, No. 1, (Spring-Summer 1989), str. 5

⁴¹ Bell, Dean, Phillip, *Jewish identity in Early Modern Germany. Memory, Power and Community*, Aldershot, Hampshire, 2007., str 2

⁴² Исто, стр. 2

⁴³ Asman Alaida, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, Beograd, 2011. str. 48.

⁴⁴ Mihaljinac, Nina, *Svedočenje i reprezentacija traume u vizuelnim umetnostima: NATO bombardovanje SR Jugoslavije*, doktorska disertacija, Univerzitet umetnosti u Beogradu, septembar 2016., str. 19

⁴⁵ Bell Dean Phillip, *Jewish Identity*, 3

форме сећања које је настало као продукт примене научне методологије.⁴⁶ Позиције са којих се у једној друштвеној реалности евоцирају слике прошлости јасно могу да укажу на циљеве друштвене и политичке елите, владајућу идеологију али и начин самоперцепције одређене заједнице и појединаца у оквиру ње. Управо је то један од разлога збога кога историјско памћење представља вишеслојан и комплексан феномен.

Да би се начини на које су људска друштва кроз историју чувала успомену на своју прошлост, могли ближе објаснити, неопходно је прво указати на разлику која постоји између основних појмова којима се оперише када се говори о „складиштењу“ тих успомена, а то су, пре свега појмови сећање и памћење. Памћење представља чување и давање смисаоног тумачења историјском искуству и његову хијерархизацију путем одбацивања, односно, заборављања појединих и фаворизовања сећања на неке друге историјске процесе или догађаје, док сећање подразумева активан психолошки процес оживљавања и поновног актуализовања истих тих искустава у садашњем времену.⁴⁷ Сећање би се, такође, могло описати и као слика прошлости коју је појединац лично доживео или сачувао као емотивну и личну представу, док се памћење дефинише као исторична представа о догађајима о којима је човек слушао, читао или сазнавао на неки други начин.⁴⁸ Веома деликатна разлика између ова два појма који описују меморију, заинтересовала је бројне филозофе, психологе и социологе који су се на теоријском нивоу бавили њиховом корелацијом. На примеру немачког језика, правећи терминолошку дистинкцију између појмова сећање (*Erinnerung*) и памћење (*Gedächtnis*) Хегел је памћење посматрао као изумрлу спољашност⁴⁹, док је у сећању видео фундаментални пут за окретање у себе.⁵⁰ Такође у свом делу *Филозофија историје* немачки песник и есејиста Фридрих Георг Јингер (*Friedrich Georg Jünger*) памћење је поистовећивао са конкретним знањем, односно са оним што може да се научи, а сећање са личним искуством човека.⁵¹ Појмови сећање и памћење представљају два сродна аспекта односа према прошлости и као такви они нипошто нису супротстављени већ, напротив, они су комплементарни појмови који се међусобно прожимају, надопуњују и заједно чине једну целину.⁵²

У основним тумачењима, историјско памћење се састоји од два узајамно повезана облика: колективног памћења и појединачног памћења. Први који је увео појам колективно памћење још средином двадесетих година 20. века био је француски социолог Морис Албваш (*Maurice Halbwach*)⁵³ који је, слично као и професор Куљић, направио разлику

⁴⁶ Geary, Patrick, *The Historical Material of Memory*, u: Ciappelli, Giovanni; Lee, Rubin, Patricia, „Art, Memory and Family in Renaissance Florence”, Cambridge, 2000., str. 19

⁴⁷ Kuljić Todor, *Nav.delo*, str. 8

⁴⁸ Manojlović Pintar, Olga, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989.*, Beograd, 2014, str. 31

⁴⁹ Asman, Alaida, *O metaforici sećanja*, (prevod sa nemačkog Aleksandra Bajazetov Vučen), u: „Reč”, br. 56, decembar 1999., str. 121

⁵⁰ Појам *Gedächtnis* (сећање) представља реминисценцију на појмове *Gedanke* (мисао) и *Denken* (размишљање), док на појединим местима Хегел *Erinnerung* (сећање) пише као *Er-innerung* као асоцијацију на окретање ка унутрашњости (видети: Krell, David Farrell, *Of Memory, Reminiscence and Writing*, Bloomington, Indianapolis, 1990., str. 205.)

⁵¹ Asman, Alaida, *O metaforici sećanja*, str. 121

⁵² Исто, стр. 122

⁵³ Иако се прва употреба појма колективно сећање може наћи још 1902. године код Хуга фон Хофманштала (*Hugo von Hofmannstahl*) почетак употребе појма у савременом смислу везује се за Албвашово дело *Друштвени оквири памћења* из 1925. године. Исте године термин колективно сећање прихватио је и Марк Блок који га је користио и касније у делу *Feudal Society*. (Olick, Jeffrey, K., Robbins, Joyce, *Social Memory*

између историје, као збирке чињеница и колективног сећања које према речима Албваша исте те чињенице бира, пореди и разврстава у складу са потребама и правилима.⁵⁴ С обзиром да људи у оквиру заједнице памте много више од онога што су сами непосредно искусили, увођење појма колективног памћења било је неопходно како би се разумела надискуствена природа памћења. Самим тим, све до треће деценије 20. века и појаве Албвашових теорија, сећање се везивало за неуро-ментални систем човека, а не за његову друштвену улогу. Уводећи појам памћења који у својој суштини има изражену социјалну димензију, Албваш је настојао да превазиђе субјективизам свог учитеља Анрија Бергсона и да посматра сећање као ентитет који ствара заједница.

Као што је већ наглашено, памћење је комплексан феномен због чега су Јан и Алаида Асман сматрала да су појмови колективног и индивидуалног памћења, које је користио Албваш, недовољни да би се описала сложеност људске потребе да накнадно обликује слику прошлог времена. Како би прецизније дефинисала, донекле нејасан, појам колективног памћења, Алаида Асман је предложила детаљнију класификацију која подразумева четири основна облика памћења: индивидуално, друштвено (социјално, комуникативно), политичко и културно памћење.⁵⁵ Иако према природи ствари индивидуално сећање представља субјективну и често изобличену визију прошлости, оно је уједно и основа сваког комплекснијег вида сећања и према мишљењу филозофа Џона Лока (John Lock), оно је неопходан услов да би човек могао да конструише свој идентитет и да би могао да комуницира са другима.⁵⁶ Док се индивидуално сећање везује за појединца и његово директно лично искуство, остала три облика: друштвено, културно и политичко сећање се јављају као различити видови колективног сећања.

Први облик, друштвено односно комуникативно сећање, условљено је константном социјалном интеракцијом и почива на размени успомена између појединца и његове околине у процесу у ком се, путем конфликта и компарације појединачних сећања, допуњавања и формира заједничко сећање одређене групе људи, без обзира да ли су у питању породица, политичка странка, професионална удружења итд.⁵⁷ У оба случаја, и индивидуално и друштвено сећање, нераскидиво су повезани са личним искуством и друштвеном интеракцијом и у погледу трајања одговарају или животном веку човека или периоду од 3 до 4 генерације, што представља отприлике око 80 до 100 година колико је највише могуће да се одржи интергенерацијска успомена на заједничка искуства.⁵⁸ Друштвено сећање не само да има ограничен период трајања, већ је и везано за постојање групе која је носилац сећања, са чијим нестанком и само сећање престаје да постоји. Укратко, ова врста сећања је неинституционализована, лична, интергенерацијска и испуњена различитим врстама емоција које се уобичајено развијају у међуљудским односима.

Studies: From the Collective Memory to the Historical Sociology of Mnemonic Practices u: „Annual Review of Sociology”, 24, 1998. str. 106.,)

⁵⁴ Albvaks, Moris, *Kolektivno i istorijsko pamćenje*, u: Sladaček, Michal, Vasiljević, Jelena, Petrović-Trifunović, Tamara, „Kolektivno sećanje i politike pamćenja”, Beograd, 2015., str. 52; Halbwachs Maurice, „On Collective Memory”, Chicago, London, 1992

⁵⁵ Asman, Alaida, *Sećanje individualno i kolektivno* u: Sladaček, Michal, Vasiljević, Jelena, Petrović-Trifunović, Tamara, Nav. delo, str. 72

⁵⁶ Исто, стр. 73

⁵⁷ Sladaček, Michal, Vasiljević, Jelena, *Problematičnost pojma „Kolektivno sećanje”*, u: Sladaček, Michal, Vasiljević, Jelena, Petrović-Trifunović, Tamara, Nav. delo, str. 12

⁵⁸ Erll Astrid, *Memory in Culture*, New York, 2011., str. 29.

За разлику од друштвеног (комуникативног) сећања које је непосредно везано за свакодневицу, културно сећање се одликује дистанцом од свакодневног искуства. Оно је фиксирано за трајне тачке у прошлости, најчешће битне историјске догађаје, који се у садашњости у сећању евоцирају путем различитих културних форми, као што су текстови, ритуали и споменици, или путем институционализоване комуникације.⁵⁹ Као такво, културно сећање има вишеструку функцију: оно чува залихе знања једне друштвене групе, омогућава истој тој групи идентитетску идентификацију и изнад свега, према речима Јана Асмана, повезује своје знање са актуелном ситуацијом (реконструктивна функција).⁶⁰ Културно сећање јесте засновано на константним залихама знања, али с обзиром да се прошлост (сачуване залихе знања) у зависности од контекста и друштвено-политичких услова на различите начине тумачи у садашњости, Асман тај феномен објашњава управо путем реконструктивне функције сећања за коју сматра да се огледа у две форме: форми потенцијалности (прикупљени и акумулирани текстови и правила понашања) и актуелности, која подразумева стављање акумулираног историјског знања у савремени контекст чиме се оно оживљава и даје му се специфично значење у садашњем времену.⁶¹ Посматрано на општем нивоу, културна меморија представља институционализовану врсту памћења јер своју способност да знање трансмитује кроз генерације заснива на томе што се ослања на различите врсте посредника изван људског памћења попут артефаката (књиге, документа, фотографије) или институција као што су архиви или музеји.⁶² Дакле, културно памћење обухвата све оно што није активно упамћено већ је сачувано у материјалном облику за евентуало будуће коришћење.

На крају, према мишљењу Асманових, четврти облик колективног памћења представља политичко памћење. Говорећи о друштвеном памћењу, већ је наглашено да је оно међугенерациско и да траје онолико колико могу да се одрже заједничке успомене у оквиру 3 до 4 генерације (међугенерациско сећање) између којих је постојала социјална интеракција и самим тим могућност настанка заједничког искуства. За разлику од друштвеног, суштина и културног и политичког памћења није међугенерациска већ трансгенерациска, са далеко дужим роком трајања, с обзиром да механизми преноса, на које се ослањају ове врсте памћења, представљају дуготрајне структуре које укључују споменике, музеје, библиотеке, али, такође, што је посебна одлика политичког памћења, укључују и различите врсте едукација, јавних догађаја и друштвено-политичких ритуала који се, како би одржали или изнова активирали сећање, периодично понављају и у којима учествује шира заједница.⁶³ У различитим друштвеним системима, објекат политичког сећања заједница изграђује путем ритуала, док га појединац усваја по принципу одозго на доле. Због тога, политичко сећање представља институционализовану врсту сећања иза кога у већини модерних друштава својим активним деловањем стоји држава и њена актуелна политика памћења, манифестована кроз јавне наративе.

Значај појма политичког сећања може се тражити, пре свега, у два разлога: 1. омогућава разумевање начина на који се краткорочно и индивидуално сећање

⁵⁹ Assman, Jan, Czaplicka John, *Collective Memory and Cultural Identity*, u: New German Critique, No. 65, Cultural History/Cultural Studies (Spring-Summer, 1995.)str. 129

⁶⁰ Исто, стр. 130

⁶¹ Исто, стр. 130

⁶² Assmann, Jan, *Communicative and Cultural Memory*, u: Erll, Astrid, Nünning, Ansgar, (ed.), „Media und Cultural Memory/Medien und kulturelle Erinnerung” Berlin, New York, 2008, str. 111

⁶³ Asman, Alaida, *Sećanje individualno i kolektivno*, str. 76.

трансформишу у дугорочно колективно сећање читавог друштва и 2. овај појам отвара питање утицаја политике, традиције и ритуализације на конструкцију идентитета и самим тим појмове сећање и идентитет доводи у блиску везу. Када је у питању први разлог приметно је да се онтолошка историја трансформише у колективно сећање, које је активно у смислу конструкције идентитета, онога тренутка када постане заједничко знање читаве друштвене заједнице способно да код припадника исте те заједнице изазове колективно, најчешће емотивно, поистовећивање.⁶⁴ Да би постало трајна творевина која може да се преноси са генерације на генерацију, сећање мора да се организује и стабилизује за шта такође постоје методе и друштвени механизми попут стварања мобилишућих наратива, формирања места сећања и изградње споменика, усвајања визуелних и вербалних знакова који потпомажу сећање и, на крају, практиковања различитих обреда (ритуала) којима се актуелизује сећање и појачава осећање идентитетске припадности.⁶⁵ На тај начин добијамо појам политичког памћења који у великој мери обликује друштво и дефинише идентитет његових припадника, али, уједно, представља и конекцију између идентитета, сећања и ритуализације као практичне манифестације сећања.

Да би сећање могло да постоји, неоспорно је да морају постојати, такође, и механизми путем којих се сећање преноси и на тај начин одржава у животу. Британски историчар Питер Берк (Peter Burke) поделио је механизме преношења друштвеног памћења у пет основних група: 1. Усмено предање 2. Традиционални домен историчара, мемоари и други записи 3. Уметничке слике или фотографије, како непокретне тако и покретне 4. радње путем којих се преноси памћење (ритуали) и 5. простор као медиј за преношење памћења (места сећања).⁶⁶ Како би одређена заједница формирала заједнички поглед на прошлост и формулисала га као сопствено колективно памћење веома је битан читав низ различитих пракси попут јавних комеморација и подизања споменика, али, такође, и општих облика сећања попут традиције, мита или идентитета.⁶⁷ Заправо, функција ритуала, симбола и места сећања јесте да омогући да појединац своје лично сећање идентификује са колективним сећањем заједнице и прихвати га као своје сопствено, без обзира што то сећање не проистиче из његовог личног искуства.⁶⁸ Комплексност, значај и смисао друштвеног памћења уско су повезани са његовом социјалном и историјском функцијом путем које заједница тумачи своју прошлост и садашњост али, такође, и формира сопствени систем вредности и преко њега сопствени идентитет. Као важан фактор у учвршћивању заједничког схватања прошлости у оквиру једне заједнице, и самим тим у изградњи идентитета те заједнице, јавља се појава друштвених обреда и ритуала. Овакви обреди представљају колективне друштвене радње којима се канонизују одређени догађаји из прошлости и даје им се посебно значење у сећању заједнице чиме се успомена на ове догађаје не само чува као заједничка историјска визија чланова заједнице, већ се и историјско сећање поново оживљава и на тај начин учвршћује колективна историјска свест и развија заједнички друштвени идентитет.

⁶⁴ Assmann, Aleida, *Re-framing memory. Between individual and collective forms of constructing the past*, u: Tilmans, Karin, Van Vree, Frank, Winter Jay, „Performing the Past. Memory, History and Identity in modern Europe” Amsterdam, 2010, str. 43

⁶⁵ Asman, Alaida, *Sećanje individualno i kolektivno*, str. 78

⁶⁶ Berk, Peter, *Istorija kao društveno pamćenje* (prevod sa engleskog: Željko Vučen), u: „Reč”, br. 56, decembar 1999., str. 85-86

⁶⁷ Olick, Jeffrey, K., Robbins, Joyce, *Social Memory Studies...*, str. 105-106

⁶⁸ Manojlović Pintar, Olga, *Arheologija...*, str. 29

Ритуализација је, заправо, јако добар пример, који може да покаже како једна појава, или у овом случају радња, истовремено поседује облике различитих категорија сећања. Ако као референтан пример узмемо комеморације борцима или цивилним жртвама Другог светског рата, укључујући ту и жртве Холокауста, приметно је да оне, без обзира да ли су политичког или верског карактера, обилују коришћењем различите вербалне, визуелне и ритуалне симболике. Сви ови симболи представљају културолошке обрасце, ускладиштене у некој врсти „архива“, који се према потреби у току церемоније реактивирају чиме се конструише сећање и оживљава идентитет.⁶⁹ Оваква врста ускладиштених референци на опште симболе, који могу повремено да се оживљавају и користе према потреби, на основу онога што смо већ навели, представља одлику културног сећања.

Са друге стране, већина оваквих церемонија настаје као продукт деловања различитих социјалних група (удружења бивших логораша и ратних ветерана, јеврејска заједница, комунистичка партија...) чиме оне манифестују своје виђење прошлости, настало на основу сопствених уверења, сећања и искуства. С обзиром да су сећања сваке од ових појединачних група настала у интеракцији међу њиховим члановима, али и друштвеној размени са спољним светом, све указује на то да друштвени обреди ове врсте у себи интегришу и категорију друштвеног сећања. Осим тога, смисао комеморација и сличних друштвених обреда јесте да омогући појединцу или заједници да себе лоцира у оквиру временског континуитета⁷⁰ и на тај начин повезујући се, кроз ритуал, са битним догађајима из прошлости оформи сопствене историјске наративе и изгради идентитет, што уједно чини и суштину политичког сећања. Бројни су примери који показују да су друштвени ритуали, не само појам близак политичком сећању, већ су и његова конкретна манифестација. Сећање на Косовску битку за српски народ увек је представљало начин да се одржи историјски континуитет са српском средњовековном државом, манифестације које су подсећале на Нелсонову победу над Наполеоном код Трафалгара за Енглеze, Стаљинградску битку и Велики отаџбински рат за Русе као и сећање на жртве Холокауста, за Јевреје временом су постали окоснице идентитета и изворишта националног поноса.

Осим друштвених обреда други битан механизам преношења колективног сећања, коме ће у овој дисертацији бити посвећена посебна пажња јесу места сећања. Амерички историчар Џеј Винтер је приметио да генерације које су преживеле рат, местима сећања дају другачији смисао у односу на генерације којима се оваква места остављају у наслеђе: тај смисао не гледа на места сећања само као на места националног поноса, а њихова димензија није сведена само на оне политичке, историјске или уметничко-естетске компоненте, већ они поседују егзистенцијално и животно значење суочавања са траумом и личним губитком за људе који се боре са тешким теретом прошлости.⁷¹ Наравно, места сећања представљају уједно и места конструисања заједничке слике прошлости у складу са националном митологијом, владајућом идеологијом или политичким интересима. Међутим, прави значај места сећања за једну заједницу не проистиче из његове материјалне вредности, већ искључиво из његовог симболичког значаја.⁷² Ипак, функција места сећања, као и порука коју она шаљу су променљива категорија. Према мишљењу Џејмса Јанга веза

⁶⁹ Burke, Peter, *Co-memorations. Performing the Past*, u: Karin, Tilmans, Van Vree, Frank, Winter Jay, *Performing...*, 106

⁷⁰ Frijda, Nico, H., *Commemorating*, u: Pennebaker, James, W., Paez, Dario, Bernard, Rime, (ed.), „Collective Memory of Political Events. Social Psychological Perspectives”, New Jersey, 1997, 108.

⁷¹ Winter, Jay, *Sites of Memory, Sites of Mourning*, Cambridge, 2014., 79

⁷² Kuljić, Todor, *Kultura sećanja*, str. 110

између једне државе и њених места сећања је потпуно двосмерна, с обзиром да, са једне стране држава креира, у складу са националним интересима, своја места сећања, а преко њих и само сећање, док са друге стране, једном креирана, оваква места сећања имају своје сопствене „животе”, често отпорне на првобитне намере њихових креатора, при чему нове генерације, које под новим околностима посећују ове меморијале, дају им и нова значења.⁷³

Иако се настанак појма памћења у његовом модерном значењу везује за 20. век, уочљиво је да је организована култура сећања настала са развојем првобитних преносилаца сећања, без обзира да ли су у питању усмена традиција или различите врсте записаног сећања. У друштвима без писмености, као и у античким друштвима, која су познавала писмо, усмено сећање је доминирало над писаним, због чега је колективни идентитет био утемељен у митолошком усменом наративу, а време које се рачунало на основу генеалогичке елите, није схватано као јединствен континуитет, већ га је свака група рачунала на свој начин.⁷⁴ Од позног средњег века, а посебно у модерном добу почевши од 16. века писано сећање је, потпомогнуто Гутемберговом револуцијом, почела да остварује потпуну доминацију.

Платон је био један од првих филозофа који је сећање посматрао као филозофски концепт и иако је реч „сећање” (μνημη) коришћена и пре Платона, његов допринос развоју филозофске мисли састоји се између осталог и у увођењу појма „подсећање” (anamnesis).⁷⁵ За Платона учити (mathesis) значи сазнати, а сазнати значи поново се подсећати онога што смо знали раније, али смо стицајем околности заборавили, због чега се и знање не може произвести или измислити већ искључиво открити већ постојеће, с обзиром да према Платоновом мишљењу душа, а самим тим и њено искуство, постоје и пре него што добију телесни облик, па је памћење заправо медиј који повезује наше садашње знање са пређашњим искуством.⁷⁶ Аристотел је у свом делу *De memoria et reminiscencia* сећање посматрао као крајњи продукат чулног опажања⁷⁷, при чему се предмет памћења претвара у менталну слику, која представља верну копију онога што се памти.⁷⁸ Међутим за Аристотела, памћење није исто што и опажање јер предмет памћења никако не може бити садашњост, као ни будућност већ искључиво прошлост.⁷⁹ Велики римски оратор Цицерон је разликова вештачко односно увежбано од природног памћења и наглашавао да оно мора да буде део реторике, чиме је довео у питање митску перцепцију памћења и чиме оно полако почиње да добија световни карактер.⁸⁰ Природно памћење, за Цицерона, је оно које је човеку, исто као и способност мишљења, усађено од рођења док је увежбано, оно које стиче, јача и унапређује кроз дисциплину и константно тренирање.⁸¹ Са пропашћу римског царства и доласком Средњег века, образовање и култура се повлаче у кругове манастира, реторска вештина се губи из јавног простора, а заједно са њом и функција памћења, онаква какву ју је наглашавао Цицерон.

⁷³ Young James E., *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven, London, 1993., стр. 3

⁷⁴ Кулјић, Todor, *Kultura sećanja*, стр. 19-20

⁷⁵ Nikulin Dmitri, *Memory in Ancient Philosophy*, у: Nikulin Dmitri, „Memory. A History”, Oxford, New York, 2015., стр. 44

⁷⁶ Исто, стр. 46-47

⁷⁷ Carruthers, Mary, *How to Make a Composition. Memory-Craft in Antiquity and in the Middle Ages*, у: Radstone, Susannah, Schwarz, Bill (ed.) „Memory Histories, Theories, Debates”, New York, 2010., 17.

⁷⁸ Sorabji, Richard, *Aristotle on Memory*, Chicago, 2004, стр. 2

⁷⁹ Исто, стр. 47-48

⁸⁰ Кулјић, Todor, *Kultura sećanja*, стр. 23

⁸¹ Yates Frances, A., *The Art of Memory*, Chicago, 1966., стр. 5

У средњовековној филозофији, највише пажње овом питању посветио је свети Августин у десетој књизи својих *Исповести (Confessiones)* где, између осталог, прави разлику између сећања и знања, а на сећање гледа као на кључни елемент у успостављању везе између душе и Бога од кога и зависи духовни живот.⁸² Такође, према његовом мишљењу веза са Богом и блаженим животом лежи управо у памћењу: „Познато је, дакле, свима. Кад бисмо их могли једним гласом питати да ли желе бити блажени, сви би без икаква оклевања рекли да желе. А то се не би могло догодити када сама ствар којој је такво име не би била у њиховом памћењу.⁸³ Средњовековни арапски филозофи, попут Авицене и Авероеса (Ибн Рушд), ослањали су се на филозофску традицију Аристотеловог дела *De memoria et Reminiscentia*, сматрајући да је сећање једно од пет унутрашњих чула⁸⁴ што значи да је, за њих, сећање имало чулни, а не интелектуални карактер.

Период од 15. до 18. века, био је време када су се схватање и начин коришћења појма сећање, значајно трансформисали. Промену су донели нови начини размишљања и нове друштвене праксе: Хуманизам, Ренесанса, Просветитељство, Реформација, Рационализам појава нових бирократских структура у држави, научна открића, а пре свега откриће штампе, омогућили су да писано знање однесе превагу над усменом традицијом, чиме су значајно измењени и друштвени механизми преношења сећања. Током 16. века за поједине италијанске филозофе, попут Ђордана Бруна (Giordano Bruno) и Ђулиа Камила (Giulio Camillo) уметност памћења (*ars memoriae*) постала је кључ за откривање везе са трансцедентним сферама херметичког и изгубљеног знања.⁸⁵ Камилев театар сећања и Брунове комплексне шеме памћења представљале су не само хуманистички покушај да се поново открије изгубљено знање античког доба, већ и да се оно запише и на тај начин запамти за будуће генерације.⁸⁶

У раној модерној Европи појам сећање је имао неколико различитих значења: са једне стране, овај појам се односио на ментални процес прикупљања искустава, посебно у педагошком и научном контексту, осим тога означавао је и коначни резултат памћења укључујући ту и литерарне жанрове попут сећања (*ricordanze*) и мемоара (*memoires*), али најчешће је коришћен да опише везу између живих и мртвих.⁸⁷ Заправо, ово је било доба у коме је *ars memoriae* коју су познавали претходни векови устукнула пред емпиријском научном методом, коју је донео рационализам. Теорија сазнања Френсиса Бејкона показивала је нове хоризонте научног мишљења укључујући нове погледе на природу људског сећања. За Бејкона, функција сећања није више лежала у разумевању и чувању референци на прошла искуства, већ је била окренута откривању новог и непознатог, због чега није више ни било потребе да се увежбавају и развијају различити облици менталних вештина путем којих би човек могао да реконструише прошлост, на начин на који су о томе писали Симонид, Аристотел и Цицерон.⁸⁸ Рене Декарт и Томас Хобс су наглашавали значај памћења у развоју интелекта и стицању знања, док је Џон Лок надовезујући се на њихова учења сматрао да је у оквиру јединственог интелекта, заједно са другим његовим

⁸² Hochschild, Paige, E., *Memory in Augustine's Theological Anthropology*, Oxford, 2012., str. 97, 133.

⁸³ Aurelije Avgustin, *Ispovesti*, Zagreb, 1987, 226

⁸⁴ Müller Jörn, *Memory in Medieval Philosophy*, u: Nikulin Dmitri (ed.), „Memory...”, str. 101

⁸⁵ Hutton, Patrick, H., *History as an Art of Memory*, Hanover, London, 1993., str. 11

⁸⁶ За методологију памћења коју је развио Симонид са Кеја, Брунове шеме памћења и Камилев Театар сећања видети: Yates, Frances, A., *The Art of Memory*, Chicago, 1966

⁸⁷ Sherlock, Peter, *The Reformation of Memory in Early Modern Europe*, u: Radstone, Suzannah, Schwarz, Bill, „Memory: Histories, Theories, Debates.” New York, 2010., 30-31

⁸⁸ Исто, стр. 31

функцијама попут разума, расуђивања, знања и веровања, памћење још један од начина разумевања који уједно представља и виталну компоненту на путу ка сазнању.⁸⁹ Оно што је, заправо, најбитније у Локовом доприносу разумевања овог феномена јесте директно довођење у везу појмова памћења и личног идентитета. Способност да се оживе прошле идеје за Лока представља кључ идентитета свести чије се постојање у времену заснива управо на памћењу, односно како пише Лок: „колико год свест може ретроактивно да допре до било ког прошлог догађаја или мисли, толико далеко досеже и идентитет те особе”⁹⁰

Не само нова филозофска схватања, већ и политички догађаји постали су фактор који је обликовао сећање. Сукоб између папства и протестантизма у времену реформације представљао је борбу за душе и умове верника путем онога што треба запамтити или заборавити. Протестантизам је захтевао не само реинтерпретацију прошлости већ и извесну дозу заорава која се манифестовала на различите начине: у Енглеској у доба Хенрија VIII име убијеног надбискупа Кантерберија Томаса Бекета избрисано је из хиљада рукописа како би се са његовим именом из памћења избрисала и свака успомена на противника круне и државе, док су евангелисти „нову истину” ширили бришући имена и слике појединих светаца из књига и цркава.⁹¹ Међутим, најзначајнији преокрет у култури памћења донело је протестантско негирање постојања чистишта и одбацивање праксе продаје опроштајница, што је унело значајне промене у однос према мртвима за који смо већ нагласили да је представљао једну од најбитнијих манифестација онога што би се могло назвати сећањем у контексту схватања раног модерног доба. Нововековно схватање историје, прошлости и сећања било је резултат дугорочног и неравномерног процеса секуларизације, који је у себи обједињавао различите елементе развоја и напретка, попут развоја библиотека, проналаска штампе, ширења писмености, чиме је памћење отргнуто из монопола религије, одбацивши идеју Божијег провиђења као покретача историје⁹².

Приметно је да је већина филозофа и теоретичара античког, средњовековног и раног модерног доба, од Аристотела и Цицерона, преко светог Августина до Лока и Хегела сећање посматрали углавном као ентитет везан искључиво за појединца и његове неуро-психичке функције. У оваквим оквирима појам памћења анализирао је и Анри Бергсон који га је, такође, везивао, за човека као јединку, разликујући сходно томе и два облика у којима прошлост преживљава: 1. у моторним механизмима и 2. у независним сећањима.⁹³ Бергсон истиче да се највећи део наших сећања односи на детаље из нашег живота⁹⁴, примећујући, истовремено, да се сећање састоји од три елемента: чистог сећања, сећања-слике и опажаја⁹⁵. Наглашавајући значај искуства и опажаја у процесу памћења, Бергсон је сасвим очигледно истицао субјективни карактер памћења чије су манифестације везане за ум али и тело појединца.

Такође и Сигмунд Фројд (Sigmund Freud) је памћење повезивао са човеком као појединцем и његовим психичким животом. Према Фројдовој теорији људи могу да оздраве

⁸⁹ Clucas Stephen, *Memory in the Renaissance and Early Modern Period*, u: Nikulin Dmitri (ed.), „Memory...”, str. 172

⁹⁰ Исто, стр. 173

⁹¹ Sherlock, Peter, *The Reformation of Memory...*, str. 33

⁹² Kuljić, Todor, *Kultura sećanja*, str. 24

⁹³ Bergson Anri, *Materija i pamćenje*, Beograd, 2013., str. 84

⁹⁴ Исто, стр. 89

⁹⁵ Исто, стр. 147

сећајући се, али такође и оболевају ако превише памте⁹⁶, а до сличног запажања дошао је и Фридрих Ниче (Friedrich Nietzsche) који је у свом делу *О користи и штети историје за живот* тврдио да је историјски живот човека као и сећање на прошлост нека врста оптерећења због ког „живот бива оштећен и на крају пропада”, јер, како даље пише, „могуће је живети без сећања, па чак срећно живети,... но никако није могуће живети уопште без заборава”, због чега Ниче, на крају, закључује да је неопходно схватити „да сувишак историје штети живоме човеку”.⁹⁷ Бергсонов ученик Морис Албваш је у настојању да превазиђе субјективизам свога учитеља указао на важност друштвених аспеката памћења, као и значај колективног памћења заједнице чиме је унео велике промене у научну перцепцију улоге памћења. Морис Албваш је свој живот завршио 1945. године у нацистичком логору Бухенвалд, његово дело *Колективно памћење* издато је постхумно 1950. године, а његове теорије постале су нарочито актуелне од 1980их година, захваљујући радовима Јана Асмана и Пјера Норе. Деценије на крају 20. и почетку 21. века, обележене драстичним порастом занимања за питање памћења, означеним су као „memory boom”. У савременом свету и сећање је постало подложно глобализацији, док наука све више користи појмове попут колективно памћење, политика памћења, култура сећања чиме је, скоро сто година након што су појам колективног памћења први пут употребили Албваш, Хофманштал и Блок, памћење постало потпуно естаблирано као друштвени феномен.⁹⁸

Феномен и пракса Холокауста

У току процеса прогона и истребљења, од доласка Националсоцијалистичке партије на власт у Немачкој 1933. године, па све до краја рата 1945. на различите начине, али као плод исте мржње, животе је изгубило око 6 милиона Јевреја. Холокауст, неоспорно, представљао геноцид и организован процес масовног уништења. Широм Европе, а нарочито у њеном источном делу, формиран су логори смрти чија је једина функција била да се физички потпуно елиминишу, како Јевреји, тако и остали противници националсоцијализма. У току Холокауста први пут је, на цивилима, примењен процес организованог индустријског убијања. Према мишљењу Омера Бартова индустријско убијање је феномен који су донели савремено доба и Први светски рат, али уједно и феномен који није нуспродукт или „тамна страна модерности”, већ напротив њој инхерентан процес, настао као резултат истих оних идеја и снага индустријализације, економског прогреса и напредног научно-технолошког напретка који су човечанству донели највећи преображај у дотадашњој историји.⁹⁹ Чињеница је, такође, да највећи број научних истраживања која су настојала да Холокауст прикажу као дело рођених злочинаца, криминалаца, лудака или било које друге категорије морално дефектних појединаца, нису дала очекиване резултате.¹⁰⁰ Уместо тога постало је сасвим јасно да су Хилбергови „починиоци” од самог почетка били Браунингови „обични људи”. Хана Арент је била

⁹⁶ Lerider Žak, *Pamćenje i Zaboravljanje. Sigmund Frojd i „Izlečenje kroz pisanje”*, u: „Polja” br. 459., septembar/oktobar MMIX, str. 120.

⁹⁷ Niče Fridrih, *O koristi i šteti istorije za život*, Beograd, 1990., str. 9, 15

⁹⁸ За детаљније: Klein Kerwin Lee, *On the Emergence of Memory in Historical Discourse*, u: „Representations” br. 69, zima 2000, str. 127-150, Kuljic Todor, *Kultura sećanja*, str. 39-43

⁹⁹ Bartov, Omer, *Murder in our Midst. The Holocaust, Industrial killing, and representation*, New York, Oxford, 1996., str. 4

¹⁰⁰ Bauman, Zygmunt, *Modernity and the Holocaust*, Cambridge, 1991., str. 19

изненађена када је на јерусалимском суђењу, уместо очекиване слике садистичког злочинца Ајхмана, заправо видела збуњеног и уплашеног Хитлеровог чиновника средњег ранга.¹⁰¹ Џорџ Крен и Леон Рапопорт су утврдили да је максимално 10 процената припадника СС одреда могло да се означи као психички нестабилно, што значи да су изражену већину чинили нормални људи.¹⁰² Кристофер Браунинг је, анализирајући структуру одреда за одстрел (Einsatzgruppen) у Генералном гуверману, закључио да су највећи део ових озлоглашених јединица чинили обични људи, средњих година, припадници ниже средње класе који ни по чему нису били предодређени за учествовање у масовним злочинима.¹⁰³ Због свега тога Холокауст је постао не само симбол злочина, већ, што је много индикативније, симбол онога што је Зигмунд Бауман назвао социјалном продукцијом моралне равнодушности¹⁰⁴ и потпуне отупелости на људску патњу.

У својој чувеној књизи *Уништење европских Јевреја*, Раул Хилберг је процес уништења дефинисао као низ административних мера које се примењују према одређеној групи.¹⁰⁵ Иако можда на први поглед ова дефиниција изгледа поједностављено и непотпуно, она ипак одлично наглашава суштину карактера Холокауста, као организационо веома сложеног и у потпуности бирократизованог процеса. Управо бирократизована индустрија смрти, која се по својој организацији и функционисању није битно разликовала од било ког дела нацистичког административног апарата, и у којој су готово сви делови истог тог апарата учествовали, омогућила је већини починилаца релативно велику илузију дистанце у односу на злочине и самим тим већу ефикасност у њиховом спровођењу. Трагичан исход процеса уништења, који се мерио у милионима мртвих био је омогућен управо захваљујући његовој бирократизацији, јер је за нацистички чиновнички апарат, који је до 1941. године већ дубоко био умешан у решавање „јеврејског питања“, прелазак са фаза дискриминације и протеривања Јевреја на фазу њиховог потпуног уништења, био постепен и самим тим значајно олакшан.¹⁰⁶

Иако у савременом контексту реч геноцид има прилично широку (зло)употребу, настанак овог појма је тесно повезан управо са нацистичким злочинима против Јевреја. Први пут га је употребио амерички новинар и правник пољско-јеврејског порекла Рафаел Лемкин 1944. године у својој књизи *Axis Rule in Occupied Europe* у којој је анализирао злочине нациста против европских Јевреја.¹⁰⁷ Природа нацистичког геноцида над Јеврејима била је вишеструка и укључивала је војне масакре над цивилним становништвом (лето/јесен 1941.), организован процес убијања у гасним коморама почевши од краја 1941. и почетка 1942. године, масовна убиства кроз изгладњивање и хиперексплоатацију у радним

¹⁰¹ Видети: Arent, Hana, *Eichmann u Jerusolimiu. Izvestaj o banalnosti zla*, Beograd, 2000.

¹⁰² Bauman, Zygmunt, *Modernity...*, str. 19

¹⁰³ Видети: Brauning, Kristofer, *Обични људи: 101. резервни полицијски батаљон и коначно решење у Пољској*, Beograd, 2004.

¹⁰⁴ Bauman, Zygmunt, *Modernity...*, str. 18

¹⁰⁵ Hilberg, Raul, *The Destruction of the European Jews*, New York, Toronto, 1961., str. 43

¹⁰⁶ Browning, Christopher, *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution*, Cambridge, 1992., str 143.

¹⁰⁷ Лемкин је реч геноцид извео од грчке речи *genos*, што значи род и латинског *cide* (убиство) и дефинисао га је као „координисан план различитих акција спроведених са намером да се униште есенцијални основи егзистенције националне групе у циљу елиминисања групе у целини. Предмет оваквих планова је дезинтеграција политичких и друштвених институција, културе, језика, националних осећања, религије, основа економске егзистенције групе и уништење личне безбедности, слободе, здравља, достојанства и живота појединаца припадника групе”. Цитирано према: Engel, David, *The Holocaust...*, str. 100

логорима.¹⁰⁸ Ако упоредимо Лемкинову дефиницију са немачким прогоном Јевреја уочљиво је да су у нацистичкој пракси постојали сви елементи геноцида који су укључивали: дискриминацију и физичко обележавање Јевреја, њихову изолацију из друштвеног и политичког живота, ограничавање кретања, одузимање основних грађанских права, пљачкање имовине, уништавање синагога, принудни рад, хапшења и затварања у логоре и на крају убиства.¹⁰⁹

Нико не спори да масовна убиства у току Другог светског рата, свакако нису била ни нова ни јединствена појава у дотадашњој историји, међутим Холокауст се, ипак, издвојио као догађај без преседана у дугој и крвавој традицији човечанства. Једно од логичних питања јесте шта је то што нацистички геноцид над Јеврејима чини посебним и другачијим од сличних догађаја пре, али и после њега. Одговор на ово питање врло ефектно је сажео Јехуда Бауер који је у Холокаусту видео три основна разлога за посебност: 1. доминација апстрактне идеолошке мотивације за убиство над прагматичним разлозима, 2. глобалност у географском смислу, 3. тоталност подухвата.¹¹⁰ Такође, када се говори о посебности Холокауста, као и када се прави разлика између нацистичког геноцида над Јеврејима и осталих злочина које су нацисти починили над Ромима, Синтима, словенским народима, а посебно Пољацима, физички и ментално хендикепиранима, совјетским ратним заробљеницима итд. треба напоменути да су једино Јевреји били предмет расправе на Конференцији у Ванзеу, као и да се такозвано „Коначно решење” односило само на Јевреје и, наравно, при томе, имати у виду неколико кључних аспеката овакве политике, а пре свих: мотив, намеру и размере. Мотив, је несумњиво била мржња коју су нацисти према јеврејима исказивали на далеко вишем нивоу него према осталим наведеним групама, намера се огледала у тежњи за тоталним, а не селективним уништењем, док размере, које обухватају 72 процената страдалих (око 6 од 8,2 милиона)¹¹¹ Јевреја на простору Трећег рајха, земаља савезница и окупираних територија, указују на то да су Јевреји страдали више него било која друга група погођена нацистичким терором.¹¹² Суштинску природу Холокауста, можда, је најбоље објаснио Ернест Јакел тврдњом да никада раније једна држава подређена ауторитету вође није била одлучна да до последњег члана истреби неку друштвену групу, укључујући старце, жене и децу.¹¹³ На крају Холокауст је оставио и тешко наслеђе не само генерацијама које су преживеле рат већ и њиховим потомцима. Хана Арент је изнела мишљење да је у својој коначној фази тоталитаризам произвео „апсолутно зло”, али апсолутно у смислу да оно више није могло да се изведе из човеку разумљивих мотива, због чега је време након Холокауста, представљало период „негативног открочења” и доба упознавања „истинске радикалне природе зла.”¹¹⁴

¹⁰⁸ Levene, Mark, *The Meaning of Genocide*, London, New York, 2008., str. 69

¹⁰⁹ Геноцидну намеру нацистичке политике најбоље показују речи Ханса Франка, управника Генералног гувермана изречене 16. децембра 1941. године: „Ми морамо уништити Јевреје где год се они налазе...Не можемо стрелјати 3.5 милиона Јевреја, не можемо их ни отровати, али морамо предузети такве мере које ће на овај или онај начин, водити ка уништењу...” (цитирано према: Midlarsky, Manus, I., *The Killing Trap. Genocide in the Twentieth Century*, Cambridge, 2005., str. 36)

¹¹⁰ Пулибрк, Јован, *Историографија Холокауста у Југославији*, Београд, 2011, стр. 175.

¹¹¹ Landau, Ronnie, S., *The Nazi Holocaust*, London, New York, 1992., str. 316

¹¹² Niewyk, Donald, Nicosia, Francis, *The Columbia Guide to the Holocaust*, New York, 2000., str 46

¹¹³ LaCapra Dominick, *Representing the Holocaust, History, Theory, Trauma*, Ithaca, London, 1994, str. 49

¹¹⁴ Assman, Aleida, *Transformations of Holocaust Memory Frames of Transmission and Mediation*, u:Kobrynsky, Oleksandr; Bayer, Gerd, „Holocaust Cinema in the twenty-first century. Memory, Images, and the Ethics of Representation”, New York, 2015, str. 25;

Корене Холокауста требало би, потражити у времену пре доласка Хитлера на власт. Посебне друштвено-политичке околности које су довеле до истребљења 6 000 000 Јевреја, настале су као последица специфичних историјских трендова који су у првој половини 20. века попримили екстремно обличје, укључујући ту: радикални национализам, антисемитизам, социјални дарвинизам, расизам, тоталитаризам, индустријализацију и природу модерног начина ратовања.¹¹⁵ Иако се на почетку свог политичког деловања ослањао на дугу и богату традицију хришћанског антисемитизма¹¹⁶, Хитлер је развио сопствени антисемитизам који је у својој суштини представљао сублимацију различитих теоријских идеја и антијеврејских концепата из прошлих времена. Из дела теоретичара социјалног дарвинизма, попут Мара (Marx) и Дириња (Dühring), Хитлер је извео концепт о људској историји као борби између раса, од Ничеа је преузео идеју кретања човечанства према појави натчовека, коју је потом спојио са претходно дефинисаним појмом суперрасе, од Вагнера је извео идеју о корозивном утицају Јевреја у уметности, а од Лутера став да су Јевреји есенцијални паразити који живе од експлоатације и избегавају поштен рад.¹¹⁷ Радикална идеологија националсоцијализма, лишена било каквог рационалних елемената, у годинама светске економске кризе и израженог незадовољства многих Немаца због последица Првог светског рата, великом делу становништва учинила се као нова нада за бољу будућност. Са доласком Хитлерове Националсоцијалистичке радничке партије на власт 1933. створиле су се могућности да антисемитска политика једне, до тада, опозиционе странке постане званична политика читаве државе. У априлу 1933. године донети су први антисемитски закони, а две године касније и озлоглашени Нирнбершки закони којим је појам Јеврејин дефинисан на расним а не религијским основама¹¹⁸. Увођење антисемитских одредби у немачки правни систем створило је легалну основу за прогоне Јевреја и представљало је почетак пута који је водио ка уништењу. Добро организован и ефикасно изведен по принципу корак по корак, овај процес уништења, како наводи Раул Хилберг, имао је четири етапе: 1. дефинисање, које подразумева правно означавање појма Јевреја и њихову законску дискриминацију 2. апропријација, односно одузимање јеврејске имовине и финансијских средстава 3. концентрација, која обухвата физичко раздвајање Јевреја и нејевреја и издвајање Јевреја у посебна гета и 4. анихилација односно потпуно уништење.¹¹⁹

Страдање није заобишло ни Јеврејску заједницу која је живела на територији Краљевине Југославије. Почевши од априла 1941. године па до краја рата страдало је око 67 000 Јевреја из Југославије односно скоро 82% предратне јеврејске популације, као и још око 4 000 јеврејских избеглица из Средње Европе које су се у тренутку избијања рата нашле

¹¹⁵ Исто, стр. 53

¹¹⁶ Вистрих, Роберт, С., *Антисемитизам најдужа мржња*, Београд, 2012., стр.

¹¹⁷ Massobry Nuam, *Antisemitism and Modernity. Innovation and Continuity*, London, New York, 2007., стр. 139

¹¹⁸ Први антисемитски закон од 7. априла 1933. предвиђао је отпуштање свих Јевреја из државне службе. У току 1935. донети су Нирнбершки закони и неколико допуњавајућих декрета који су између осталог забрањивали брачне везе између аријеваца и Јевреја, Јеврејима је одузето право гласа, али и дефинисали као Јеврејина особу која: 1. има најмање троје баба и деда Јевреји 2. има двоје баба и деда Јевреја и у браку је са Јеврејином 3. има двоје баба и деда Јевреја и припадао је Јеврејској заједници на дан доношења закона (за детаљније видет: Bazylar, Michael, *The Thousand Year Reich's over one Thousand anti-jewish Laws*, u: Friedman, Jonathan, C. (ed.), „The Routledge History of the Holocaust” London, New York, 2011, стр. 83-84

¹¹⁹ Engel, David, *The Holocaust. The Third Reich and the Jews*, Harlow, 2013., стр. 38.

на југословенској територији.¹²⁰ Након пораза у априлском рату Југославија су распарчали нацистичка Немачка и њене савезнице а начин и динамика спровођења „коначног решења”, били су рзличити од једног до другог краја земље. Кристофер Браунинг је приметио да је тешко било наћи простор који се одликовао толиком разноликошћу судбине која је захватила Јевреје као простор некадашње Краљевине Југославије. На највећем делу југословенске територије формирана је тзв. Независна Држава Хрватска која је обухватала територије данашње Босне и Херцеговине, већи део данашње Хрватске изузев Истре и једног дела далматинске обале, као и српски део Срема; Бачка, Прекомурје и Барања припали су Мађарској, део Словеније је анектирала Немачка, а део Италија, највећи део Косова и Метохије, делови Црне Горе и северозападна Македонија припали су Великој Албанији, Италија је окупирала остатак Црне Горе, јужну Србију и највећи део вардарске Македоније добила је Бугарска, а на територији централне Србије, северног Космета и Банат формирана је немачка, војна, окупациона управа¹²¹.

Под утицајем све очигледнијег приближавања Југославије силама осовине, прве дискриминаторске мере против Јевреја у Југославији донете су већ 1940., дакле пре него што је Југославија ушла у рат¹²², да би се погоршање положаја јеврејској становништва интензивирало након окупације. Начин и динамика прогона и истребљења значајно се разликовао од једног до другог дела распарчане Југославије. На територији окупиране Србије, примењивање нових антијеврејских мера започело је већ у априлу 1941. године када је свим београдским Јеврејима наређено да се пријаве у зграду у седиште градске полиције. Убрзо након регистрације, која је, по већ разрађеном рецепту, представљала уводну фазу процеса истребљења, убрзо су прописане и друге дискриминаторске мере: уклањање Јевреја из државне службе и јавних установа, принудни рад, конфискација имовине, забрана посећивања биоскупа, позоришта, гостионица, забрана запошљавања у аријевским предузећима итд.¹²³ Кључну улогу у елиминацији Јевреја у окупираној Србији одиграо је управо Вермахт¹²⁴ а процес уништења домаћег јеврејског становништва завршен је већ у првој половини 1942. године, У току позног лета и ране јесени 1941. највећи део јеврејског мушког становништва стрељан је у оквиру одмазди за устаничке акције широм Србије. Преостали Јевреји, углавном жене, деца и старци су почевши од средине децембра 1941. године сконцентрисани у новоформираном логору на београдском Старом сајмишту¹²⁵ где су у периоду од марта до маја 1942. године побијени у специјално конструисаном гасном камиону, познатом под називом *душегунка*. На тај начин до средине 1942. године,

¹²⁰ Кољанин, Милан, *Холокауст у Југославији и Србији*, у: Група аутора, „Последње одредиште Аушвиц”- каталог изложбе, стр. 29-30; Romano, Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945, Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd, 1980. str. 201

¹²¹ За детаљније видети: Ristović Milan, *Nemački Novi poredak u Jugoistočnoj Evropi 1940-1941*, Beograd, 2005; Krizman Bogdan, *Hitlerov „Plan 25” protiv Jugoslavije*, Zagreb, 1953.

¹²² Ове антијеврејске мере обухватале су забрану Јеврејима да тргују храном на велико, као и одредбу да се Јевреји у гимназије, средње стручне школе и факултете могу уписивати само у оном броју у ком представљају удео у локалном становништву (тзв. *numerus clausus*) Видети: Кољанин Милан, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, Београд, 2008, стр. 423-424

¹²³ Manošek Valter, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*, Beograd 2007., str. 45-46

¹²⁴ Browning Christopher R., *The Final Solution in Serbia. The Semlin Judenlager-A Case Study*, у: „Yad Washem Studies, br. XV, 1983., str. 55

¹²⁵ За детаљније видети: Koljanin Milan, *Nemački logor na beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd, 1992.; Bajford Jovan, *Staro sajmište, mesto zaborava, sećanja i sporenja*, Beograd, 2011.; Browning Christopher R., *The Final Solution in Serbia. The Semlin Judenlager-A Case Study*, у: „Yad Washem Studies, br. XV, 1983

окупирана Србија је, после Естоније постала једна од првих територија у Европи која „очишћена” од Јевреја.

У изузетно тешком положају нашли су се и јевреји на територији тзв. НДХ. Екстремно фашистички орјентисан усташки покрет који је преузела власт настојала је да своју лојалност Хитлеру покаже и кроз доследно спровођење „коначног решења” на простору који је контролисао.¹²⁶ Непосредно после успостављања тзв. НДХ, отпочела је и негативна медијска кампања против Јевреја, која је била праћена и доношењем антисемитских закона, чиме је постављена основа за уништење јеврејске популације. По угледу на нацистичку немачке антијеврејске мере доношене су поступно, али су за релативно кратко време од Јевреја направиле грађане другог реда. Већ у лето 1941. године отпочеле су прве депортације у усташке логоре смрти, чиме се прешло са фазе дискриминације на фазу уништења. Осим Срба Јевреји су постали глевне жртве усташког режима, а највећа страстишта била су логори Јасеновац, Стара Градишка, Ђаково, Раб итд. Највећи број синагога на простору тзв. НДХ је оскрнављен, оштећен или потпуно уништен, док је од отприлике око 40 000 Јевреја, колико их је до рата живело на територији данашње Хрватске и Босне и Херцеговине, страдало њих више од 30 000.¹²⁷ Јеврејско становништво из делова Словеније које је анектирао Трећи Рајх (Доња Штајерска, Горењска и део Корушке) углавном, је протерано у Србију где их је затекла иста судбина као и локалне Јевреје. Они који су живели на територији Прекомурја и Међумурја су највећим делом 1944. интернирани у логор Аушвиц. Такође и највећи део Јевреја из Вардарске Македоније интерниран је, у марту 1943. године, од стране бугарских окупатора, у логоре на истоку Европе одакле се скоро нико није вратио. Значајне јеврејске заједнице у Битољу и Скопљу потпуно су уништене, а процентуално гледано македонски Јевреји су у току Холокауста највише страдали јер је од предратне популације животе у рату изгубило њих чак 90 посто¹²⁸

Холокауст после Холокауста: године сећања и суочавања

Холандски стручњак за тему сећања, Пим ден Боер (Pim den Boer), сматрао је да су Европи потребна места сећања, али не као инструмент историјског памћења, већ да би омогућили да људи разумеју, опросте и забораве, чиме би, према његовом мишљењу функција европског сећања на Други светски рат требало да буде схваћена у домену будућих очекивања, а не прошлог искуства.¹²⁹ Другим речима, формирање сећања на Други светски рат било је важно како би се скинуо терет прошлости и несметано кренуло у изградњу заједничке будућности. Дакле, да би Холокауст био дефинисан онако како га разумемо данас, било је потребно преиспитивање на рационалним основама, које је захтевало временску дистанцу, пре свега за жртве, али и за читава друштва која су морала да се суоче са осећајем одговорности за злочине из своје прошлости. Према мишљењу Алаиде Асман Холокауст је двоструко утицао на свет- први пут када се догодио, а други

¹²⁶ За Холокауст у НДХ видети: Goldstein Slavko, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001; Miletić Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Beograd, 1987.; Goldstein Ivo, Goldstein Slavko, *Jews in Jasenovac*, Jasenovac, 2003., Jelić Butić Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb, 1977.

¹²⁷ Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945, žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd, 1980., str. 201.

¹²⁸ Исто, стр.

¹²⁹ Rousso, Henry, *History of Memory, Policies of the Past: What for?*, u: Jarausch, Konrad, H.; Lindenberger, Thomas, „Conflicted memories. Europeanizing Contemporary Histories, New York, 2007, str. 28.

пут кроз различите начине на које се сећање на Холокауст формирало и мењало.¹³⁰ При томе трансформација сећања прошла је кроз три фазе: прву фазу одмах након рата, коју је и сама Асманова назвала „културом заборављања“ и која је углавном била везана за сећања преживелих, другу фазу од 1985. године када је успостављена нова култура сећања, која се развила као јавни и институционални контекст успостављајући различите оквире трансмисије, попут идентификације, етике и емпатије и трећа и последња фаза, која се према мишљењу Асманове одвија од 2015. године и представља доба постмеморије¹³¹ и секундарних сећања.¹³² Периодизација развоја сећања на Холокауст након рата оставља простор за различите формулације па би тако и ова подела Алаиде Асман могла да буде релативизирана у зависности које се тачке развоја узимају као референтне. У основи се уочићеју два наизглед потпуно супротна схватања јеврејске трагедије: научно и есхатолошко. Док је научни приступ тежио рационалној анализи друштвених и политичких чинилаца који су довели до Холокауста, религијска тумачења су се сводила се на тврдњу да је Холокауст био жртвовање за универзално добро и да су Јевреји страдали да би својом патњом искупили грехе читавог човечанства, баш као што је то учинио и Исус 2 000 година пре њих.¹³³ Берел Ланг је категорички одбацивао могућност да је нацистички геноцид над Јеврејима поседовао одлике „жртвовања“, док је Ели Визел тврдио да су у Аушвицу целати убијали ни за шта и да су жртве, такође, ни за шта умирале.¹³⁴

Преживљена траума, страх који је из тога проистакао и жеља да се све што пре заборави, како би се живот наставио, природно су утицали на преживеле да своје искуство дубоко потисну и добро сакрију. Универзална стратегија опоравка захтевала је окретање будућности, а не враћање у прошлост. Нетачно би било ипак рећи да се после рата уопште није говорило о страдању. Жорж Бенсусан (Georges Bensoussan) је сматрао да је прича о ћутању жртава заправо била место генезе једног од најраспрострањенијих предрасуда историографије о Холокаусту и тако што је чињеница да су ћутали очевици и савременици трансформисана и потом пројектована на саме жртве.¹³⁵ Најбољи доказ који разбија „мит о ћутању жртава“ јесте податак да су мемоари о искуствима из логора и књиге о страдању почели да се пишу и издају непосредно после рата. Један од првих преживелих који је имао храбрости да каже, или тачније речено, напише нешто о свом искуству био је Примо Леви у својој књизи *Ако је ово човек (If This is a man)*, а убрзо после њега 1947. године своје мемоаре је објавио и Роберт Антелм под називом *Људска раса*. Међутим, као што је и Алаида Асман навела у својој периодизацији, ово је било доба у коме су ретки гласови који су говорили о јеврејској трагедији долазили управо од стране преживелих. Заправо сећање се одржавало на интерном нивоу заједнице, при чему су агенти сећања најчешће били

¹³⁰ Assman, Aleida, *Transformations of Holocaust Memory ...*, str. 23.

¹³¹ Појам постмеморије односи се на памћење оних генерација које нису имале непосредно искуство Холокауста, и према дефиницији професора Алана Бергера носилац овакве врсте сећања је *друга генерација* или *постгенерација* односно потомци Јевреја који су преживели Холокауст, али такође и „друга“ *друга генерација* односно потомци нацистичких злочинаца (Matejić, Julija, *Diskurs postgeneracije. Sećanje i identitet pototaka, počinitelaca i žrtava Holokausta*, у: „Филозофија и друштво“, XXIII (3), 2012., str. 79.

¹³² Assman, Aleida, *Transformations of Holocaust Memory ...*, str. 23, 28, 35

¹³³ Bartov, Omer, *Murder in our Midst, Holocaust, Industrial Killing and Representation*, Oxford, New York, 1996, str. 117

¹³⁴ Bergen, Bernard, J., *The Banality of Evil, Hannah Arendt and „The Final Solution“*, New York, Oxford, 1998, str. 1

¹³⁵ Bensoussan, Georges, *History Aside? U: Jikeli, Günther, Allouche-Benayoun Joelle, (ed.), Perceptions of the Holocaust in Europe and Muslim Communities, Sources, Comparasion and Educational Challenges*, New York, London 2013, str. 14

обични људи који су успомену на шест милиона страдалих уносили у своје свакодневне животе путем чланака, проповеди, радио емисија и говора чиме су се трудили да сакупе комадиће који су остали после катаклизме.¹³⁶ У овом периоду направљени су, такође, и први значајни кораци ка меморијализацији па је Аушвиц претворен у музеј већ 1947 године¹³⁷.

Дакле, непосредно после рата се јесте говорило о страдању, али педесете године су, такође, и према тврдњи Дејвида МекДоналда представљати углавном време ћутања о Холокаусту и у Израелу и у Сједињеним Америчким Државама.¹³⁸ Чињеница је да је током педесетих година Израел морао да се избори са актуелним проблемима као што су масовно досељавање, спољне безбедносне претње и изазови изградње стабилног друштва, због чега је питање Холокауста на једно одређено време остављено по страни¹³⁹ док су Сједињене државе биле посвећене углавном свемирској трци и опасности од комунизма, чиме су актуелност и свеprisутност Хладног рата и појава новог непријатеља надвладале сећање на Други светски рат. Култура сећања и политика идентитета у новоствореној јеврејској држави у првим годинама њеног постојања ослањали су се углавном на херојске епизоде јеврејске историје, попут опсаде Масаде и устанка у Варшавском гету, док је мартирство остало потиснуто у секундарном плану. Како би се за жртве нашао *modus vivendi* у послератном свету и олакшао живот после трауме чак су и јеврејске заједнице почетком педесетих година у Сједињеним Америчким Државама својим члановима саветовале да емоције и сећања оставе по страни.¹⁴⁰ Сличан случај постојао је и у Југославији где су преживели чланови заједнице имали, у прво време, прећутни договор да се о Холокаусту не прича без преке потребе.¹⁴¹ Према оцени Сола Фридлендера било је то 15 до 20 година ћутања, од стране, углавном интелектуалаца и историчара.¹⁴²

Потенцирање наратива борбе и херојства и његов примат над сећањем на страдање цивила у постратном периоду није био присутан само у Израелу већ се могао уочити као општи светски тренд који је такође обликовао и сећање међу Французима. Након рата у Француској су била доминантна два погледа на недавну прошлост: голистичко (названо према де Голу), у својој основи елитистичко и апстрактно, које је у центар историјског памћења стављало покрет отпора и појединачно херојство њгових истакнутих припадника и друго иза кога је стајала Комунистичка партија и које се, равноправно са борцима, идентификовало и са заточеницима и логорашима настојећи да тако формира широку слику антифашистичке коалиције.¹⁴³ У току педесетих година на француској политичкој сцени је преовладао политички центар, чиме је враћена јавна иницијатива у погледу сећања, а једна од централних тачака колективног сећања постаје питање депортације¹⁴⁴, које је такође и самим Французима могло да понуди могућност потпуног пребацивања кривице за

¹³⁶ Diner, Hasia, R., *We Remember with Reverance and Love, American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust, 1945-1962.*, New York, London, 2009., 367-368

¹³⁷ Winstone, Martin, *The Holocaust Sites of Europe, An Historical Guide*, London, New York, 2010, str. 275

¹³⁸ McDonald, David, *Identity Politics in the Age of Genocide*, New York, 2008. str. 16

¹³⁹ Gouri, Haim, *Facing the Glass Booth, The Jerusalem Trial of Adolf Eichmann*, Detroit 2004, str. x

¹⁴⁰ Исто, str. 15

¹⁴¹ Ivanković Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji 1944.-1952. Kraj ili novi početak*, Beograd, 2009, str. 78

¹⁴² Spencer, Philip, Di Palma, Sara Valentina, *Antisemitism and the Politics of Holocaust Memorial Day in UK and Italy*, u: Jikeli, Günther, Allouche-Benayoun, Joelle (ed.), *Perception of Holocaust in Europe and Muslim Communities, Sources, Comparasions and Educational Challenges*, New York, London, 2013, str. 73

¹⁴³ Lagru, Piter, *Francuska*, u: Knige, Folkhard, Fraj, Norbert, „Podsećanje na zločine-Rasprava o genocidu i ubostvu naroda”, Novi Sad, Beograd, 2011., str. 186

¹⁴⁴ Исто, стр. 187

Холокауст на немачког окупатора који је локалне Јевреје депортовао и потом убијао у логорима на истоку, далеко изван француске територије.

Ипак у овом периоду видљиве су и прве значајне јавне иницијативе и акције по питању меморијализације и развоја културе сећања нарочито у самом Израелу. Године 1953. Кнесет је усвојио законе којима је у Јерусалиму основан музеј Холокауста Јад Вашем и установљен „Дан сећања на Холокауст и јунаштво” а овај период и читава наредна деценија обележени су тежњом Израела да се афирмише као легитиман представник јеврејског народа, а поготово жртава, у свим питањима везаним за Холокауст.¹⁴⁵ Начин сећања на Холокауст до почетка шездесетих година и суђења Ајхману, несумњиво је, уз извесне врло ретке изузетке попут Прима Левија и Елија Визела, за које је памтити постало императив, био лишен персонализованог сећања и појединачних епизода из Холокауста. Једном приликом Визел је записао: „И заиста, преживети само да би се заборавило било би blasfemiја, друга катастрофа. Заборавити значило би мртве убити по други пут”.¹⁴⁶ Од средине педесетих година, у билтенима Јад Вашема, почео је да се користи израз Холокауст, који ће касније од осамдесетих година захваљујући, пре свега, америчкој политичкој и културној доминацији постати прихваћен, али и злоупотребљаван широм света.

Појам је изведен од грчке сложенице холокаустос (грчки *ὁλόκαυστος* , холос-потпуно, каустос-спаљен).¹⁴⁷ У античком свету али и у Библији реч Холокауст односи се на приношење жртве Богу путем њеног спаљивања на олтару. У периоду пре Другог светског рата али и после њега овај израз коришћен је често да значи ствари и догађаје који нису имали никакве везе са страдањем Јевреја, а најчешће велике катастрофе и несреће. Један од најранијих случајева употребе речи Холокауст у контексту страдања Јевреја уопште, забележен је још у 12. веку у запису винчестерског монаха Ричарда од Девизеа (*Richard of Devizes*)¹⁴⁸ Иако је до данас, захваљујући колико историчарима толико и популарној култури израз Холокауст постао општеприхваћен, у овом контексту је и даље присутна терминолошка разноликост. Израз „Уништење Јевреја” (нем. *Judenvernichtung*), често заступљен у немачком језику вишеструко је проблематичан јер, као прво, ово је појам који су користили и сами нацисти, па његова употреба значи некритичко преузимање нацистичке терминологије, а као друго, коришћење израза уништење уместо убиство, сам злочин своди на технички појам. Како је приметио Омер Бартов, за Немце се овакав израз чини одговарајућим, јер својом неутралношћу и бирократском безличношћу омогућава стварање како моралне тако и личне дистанце у односу на немиле догађаје из прошлости.¹⁴⁹ Чини се, да је, иако такође не потпуно одговарајући, као алтернатива прикладнији израз *Judeocid* коју је понудио Арно Мајер желећи при том не само да избегне бирократску безличност која је одликовала *Judenvernichtung*, већ и да уклони образац жртвовања и религијску конотацију који су присутни у речи Холокауст.¹⁵⁰ За разлику од Немачке, у Француској се за страдање Јевреја, често, користи генерализован термин геноцид, а осим тога, код Француза је заступљена и хебрејска реч Шоа која је посебно добила на значају

¹⁴⁵ Laqueur, Walter, Tydor Baumel, Judith, *The Holocaust Encyclopedia*, New Haven, London, 2001 str. 163

¹⁴⁶ Rappaport, Lynn, *Jews in Germany after the Holocaust, Memory, Identity and the German-Jewish relations*, Cambridge, 1997., str. 23

¹⁴⁷ Fischel, Jack, R., *Historical Dictionary of Holocaust*, Lanham, Toronto, Plymouth, 2010, str. 115

¹⁴⁸ Bale Anthony, *The Jew in the Medieval Book: English Antisemitisms 1350-1500*, Cambridge, 2010, 27.

¹⁴⁹ Bartov Omer, *Antisemitism, the Holocaust and Reinterpretations of National Socialism* u: M. Barenbaum, A. J. Peck (ed.), *The Holocaust and History, the Known, the Unknown, the Disputed and the Reexamined*, Bloomington, 1998, str. 80

¹⁵⁰ Jones Adam, *Genocide A Comprehensive Introduction*, London, New York, 2006, str. 28

после истоименог филма Клода Ланцмана из 1985. године. У Совјетском Савезу, потпуно у складу са тамошњом политиком према сећању на страдање Јевреја, такође није постојао посебан израз којим би се означио Холокауст. Најчешће коришћени изрази су уништење и катастрофа, док је израз Холокауст преузет из енглеског језика тек после распада Совјетског Савеза.¹⁵¹

Холокауст је данас и у јавном и у стручном дискурсу најзаступљенији појам када је ова тема у питању. Такво стање је, пре свега, последица америчке културне доминације и „американизације Холокауста”, чија се дубина утицаја најбоље може приметити управо у самој Немачкој. Када је крајем 1970-их година 20. века почела да се у Западној Немачкој приказује америчка тв серија *Холокауст* (1978.) за већину обичних Немаца то је представљало изненадан сусрет са потиснутим деловима националне историје. Упркос извесним негативним критикама које је серија доживела, њен успех се огледао у чињеници да је управо она на немачко говорно подручје донела израз Холокауст који од тада почиње све чешће да се користи.¹⁵² Према мишљењу Доминика ЛаКапре постоје три разлога због којих је од свих понуђених термина, назив Холокауст најприхватљивији. Као прво, појам Холокауст је и мање бирократски и мање баналан од алтернатива које се нуде, друго, у великој мери одражава и дискурс жртве и треће, честа употреба овог термина од њега је направила рутински појам који одлично служи да се избегне његова религијска конотација.¹⁵³

Кључни моменат у промени перцепције Холокауста, донеле су шездесете године а нарочито велику улогу у томе, одиграли су хапшење и процесуирање Адолфа Ајхмана и Шестодневни рат и његове последице. Непосредно после рата, Адолф Ајхман, официр СС-а и један од најодговорнијих за спровођење „коначног решења” успео је да побегне у Јужну Америку и на тај начин избегне суђење у Нирнбергу. Петнаест година касније агенти израелске тајне службе Мосад су га лоцирали у Аргентини и потом ухапсили и пребацили у Израел где је после судског поступка осуђен на смрт и погубљен. Хапшење и потоње суђење привукли су велику пажњу светских медија. На пример, у Великој Британији је управо суђење Ајхману био догађај који омогућио да питање Холокауста изађе из оквира јеврејске заједнице и уђе у јавни дискурс.¹⁵⁴ За разлику од суђења у Нирнбергу, овога пута је акценат био искључиво на Јеврејским жртвама, с обзиром да је Ајхман, као шеф одељења Б4 у IV секцији Службе безбедности Рајха (РСНА) углавном и био задужен за решење „јеврејског питања”. Био је то према речима Хане Арент наменски организован драмски спектакл чији је циљ био не само да укаже на очигледну кривицу нациста, већ и да, како је то написао Давид Бен Гурион „светско јавно мњење схвати да нацистичка Немачка није једина одговорна за страдање 6 000 000 европских Јевреја” и да због тога свет „треба да се стиди”.¹⁵⁵ Такође, суђење Ајхману је било прва прилика после дугог низа година да се питање страдања у Холокаусту приближи припадницима млађе генерације, који се Холокауста и не сећају, као и оним старијим Јеврејима и на истоку и на западу, а поготово у Сједињеним Америчким Државама који га нису непосредно искусили. Осим тога сама чињеница да су многе жртве прекинуле „заверу ћутања” и о страхотама Холокауст

¹⁵¹ Gitelman, Zvi, *Soviet Reactions to the Holocaust 1945-1991*, u: L. Dobroszycki, J. S. Gurock (ed.), *The Holocaust in the Soviet Union*, New York, London, 1993, 7-8

¹⁵² Kaes Anton, *From Hitler to Heimat: The Return of History as Film*, Cambridge, 1989, 30.

¹⁵³ LaCapra, *Representing the Holocaust...*, 45.

¹⁵⁴ Cesarini, David, *After Eichmann: Collective Memory and Holocaust Since 1961*, New York, 2005., str. 12

¹⁵⁵ Arendt, Hannah, *Eichmann u Jerusalmu izveštaj o banalnosti zla*, Beograd, 2000, 15.

сведочиле на суђењу, подстакло је и многе друге преживеле да скупе храброст и да проговоре о сопственим траумама. Кључно је било управо то што је са жртава скинут терет осећаја срамоте због своје судбине и што је у перцепцији јавности, али и самих преживелих, њихова патња престала да буде страдање и постала херојство. Најзначајнија последица овог процеса лежи у чињеници да је успео да привуче пажњу не само јавности већ и извесног броја угледних интелектуалаца чија ће одлука да се баве овим питањем, заправо пресудно утицати на актуелизацију Холокауста као теме и на његово позиционирање као изазова за научну и јавну дискусију. Године 1963, једну годину после Ајхмановог погубљења издата је књига Хане Арент *Ајхман у Јерусалиму. Извештај о баналности зла*, инспирисана управо процесом против Ајхмана, а потом 1967. године и дело Артура Морзеа *While Six Million Died: A Chronicle of American Apathy*.

Други битан моменат који је утицао на актуелизацију питања Холокауста био је Шестодневни рат из 1967. године. Средином жездесетих година, пуне две деценије од оснивања, Израел се и даље суочавао са озбиљним безбедносним ризицима и отвореним изазовима за његов опстанак. Шестодневни рат се јесте завршио победом Израела, али је истовремено и указао на његову рањивост у непријатељском окружењу. Ово је утицало на свест Јевреја широм света, а пре свега у Сједињеним Државама, да се мобилишу у одбрани своје домовине, а отварање приче о не тако давном страдању чинило се као изузетно сврсисходан начин за то.¹⁵⁶ Управо сви ови разлози обезбедили су неопходне предуслове да Холокауст постане актуелна тема од које се не бежи, а питање геноцида добије своју историјску централност. Такође крајем шездесетих година, у западним и појединим земљама источне европе отворен је процес суочавања са прошлошћу. Окупација и прогони Јевреја у којима често нису учествовали само Немци оставили су тешко историјско наслеђе које је требало преиспитати: у Француској је покренута тема Вишија и улоге француских колаборациониста у депортацијама француских Јевреја, у Румунији и Словачкој отворене су дебате о улози Јона Антонескуа и Јозефа Тисе, а у Пољској о масакру над локалним Јеврејима који су у граду Јадвабне извршили Пољаци 1941. године, док је несумњиво најкомплекснија ситуација била у самој Немачкој која је због будућих генерација морала да започне процес не само суочавања већ и превладавања прошлости (*Vergangenheitsbewältigung*)¹⁵⁷. Режији, како у Немачкој демократској републици тако и у Савезној Републици Немачкој, Званична политика сећања у Немачкој Демократској Републици била је, углавном, сконцентрисана на херојску борбу против фашизма, због чега су и главна места сећања били музеји и меморијали подигнути почевши од краја педесетих година, као и места бивших концентрационих логора попут Бухенвалда, Заксенхаузена и Ревенсбрика.¹⁵⁸

Да би се досегао ниво развоја историјске свести на коме је појам Холокауста схваћен и прихваћен као аутентичан феномен са неоспорном моралном тежином, било је неопходно да процес његове афирмације, започет шездесетих година, досегне глобалну димензију. Као предуслов, био је потребан ангажман великог политичког и културног потенцијала какав су у то време поседовале, пре свих, две светске суперсиле САД и СССР. Пре него што је стекао статус глобалног Холокауст је постао амерички феномен, што су многи стручњаци

¹⁵⁶ McDonald, David, Nav. delo, str 19

¹⁵⁷ Pakier, Margolzata, *The Construction of European Holocaust Memory: German and Polish Cinema after the 1989.*, Frankfurt am Main, 2013. Str. 10

¹⁵⁸ Margalit Gilad, *Divided Memory? Expressions of United German Memory*, u: Michman, Dan, „Remembering the Holocaust in Germany 1945-1990 German strategies and Jewish responses”, New York, Wahington, 2002, str. 33.

означили као „американизацију Холокауста”, која је одиграла кључну улогу у томе да Холокауст прихвати читав свет. Заправо, случај да је Холокауст постао објект американизације није изолован пример и представља део једног ширег контекста и глобалног тренда који се појавио у различитим сегментима друштвеног живота. Анализирајући појам американизације уопште, Марша Зиферт (Marsha Siefert) га је објаснила као феномен 20. века који означава различите ствари у различитим временима за различите државе, који се јавља у контексту економског повезивања, омасовљења културних форми и модернизације, при чему је његов најчешћи и најочигледнији индикатор управо популарна култура.¹⁵⁹ Управо овакав културни утицај, чије је извориште у политичком смислу био Вашингтон, а у културном Холивуд и који је према мишљењу Марше Зиферт, представљао практично „једину културу коју су делили сви Европљани” и најчешћу „европску другу културу”, је, уједно представљао и шири контекст који је у Европи актуелизовао занимање за Холокауст.¹⁶⁰ Међутим, колико су Сједињене Државе и њихов политички утицај били потребни како би потпомогли буђење сећања на Холокауст, толико је и наратив о Холокаусту био потребан америчкој политици.

Џон Кејн је у својим расправама о односу морала и политике тврдио да је политичким чиниоцима неопходно да у свом деловању развију моралну подлогу, повезујући своје циљеве са извесним фундаменталним вредностима и принципима.¹⁶¹ Да би Холокауст и борба против фашизма постали функционални за сврхе америчке спољне али и унутрашње политике, било је неопходно претходно уклопити причу о Холокаусту у централни амерички наратив и тако направити везу између моралности, коју обезбеђује позивање на Холокауст, и основних америчких политичких начела. Процес американизације Холокауста започео је седамдесетих година чему је нарочито допринело оснивање Председничке комисије за Холокауст од стране председника Џимија Картера 1978. године¹⁶² на чије чело је постављен Ели Визел, да би свој врхунац обележен отварањем Америчког музеја Холокауста и изласком филма Шиндлерова листа, досегао почетком Клинтонове ере. Управо у овом периоду Холокауст достиже и статус апсолутног симбола зла у западном свету и позицију злочина који постаје референтна тачка за све остале злочине у 20. веку.

Американизација Холокауста била је истовремено праћена и значајним порастом интересовања за Холокауст у уметности, а нарочито у кинематографију која ће одиграти једну од кључних улога у популаризацији и глобализацији теме геноцида над Јеврејима. Заправо феномен Холокауста је прво прихваћен у САД-у, да би потом био глобализован и што је најважније путем популарне културе враћен „кући” у Европу, а пре свега у Немачку. У том процесу је најзначајнију улогу одиграла америчка минисерија Холокауст. Упркос многим критикама које је серија доживела, од тога да искривљује слику жртве до тога да је претерано мелодраматична у стилу популарних америчких сапуница, ипак њен утицај је неоспоран. Серију је погледало укупно око 120 милиона људи, од чега чак 20 милиона или свака друга одрасла особа у Западној Немачкој.¹⁶³ Ова минисерија је, очигледно, постигла

¹⁵⁹ Siefert, Marsha, *Twentieth Century Culture, „Americanization”, and European Audiovisual Space*, u: Jaraus, Konrad, H., Lindenber Thomas, „Conflicted memories. Europeanizing Contemporary History” New York, Oxford, 2007., str 165

¹⁶⁰ Исто, стр. 165

¹⁶¹ Kane, John, *The Politics of Moral Capital*, Edinbrgh, New York, 2001, str. 10.

¹⁶² Libowitz, Richard, *Bringing the Holocaust to America*, u: Garber, Zev (ed.), *The Impact of the Holocaust in America, The Jewish Role in American Life*, 2008, str. 96

¹⁶³ Kaes, Anton, *From Hitler to Heimat: The Return of History as Film*, Cambridge, 1989, стр. 30

свој циљ, прича о Хоокаусту је ушла у домове обичних Немаца, а сам термин Холокауст је постао све чешће коришћен на немачком говорном подручју¹⁶⁴, док је, истовремено, серија успела да покаже и колики утицај популарна култура може да има на обликовање историјске свести, а период после 1978. године бележи и очигледан раст броја филмови снимљених на тему Холокауста, нарочито у Холивуду.¹⁶⁵

Године 1993. отворен је Амерички музеј Холокауста (United States Holocaust Memorial Museum) који је настао као резултат процеса започетог оснивањем Председничке комисије за Холокауст.¹⁶⁶ Оснивање музеја је у појединим аспектима било значајно јер је указивало на то да је до почетка деведесетих година феномен Холокауста превазишао значење само јеврејске националне трагедије и досегао статус највећег страдања у историји људског рода.¹⁶⁷ Кључно питање, међутим, јесте на који начин је симболички Холокауст уклопљен у амерички наратив? Ово најбоље илуструје одабир саме локације за нови музеј. Зграда ове институције налази се, не случајно, у близини монументалних споменика Вашингтону, Џеферсону, и Линколну (од 1997. године и Рузвелту) чиме је Холокауст афирмисан као део америчког националног идентитета. Управо због овога сећање на жртве Холокауста иако важна, постала је ипак споредна функција музеја док је као његова права намена издвојила тежња да он постане, према речима Мајлса Лермана, шефа управног одбора музеја „велики амерички споменик демократији”.¹⁶⁸

У прилог оваквој тврдњи иде и пример Бостонског меморијала посвећеног жртвама Холокауста. Као и у случају Америчког музеја Холокауста и код овог споменика, такође, је прилично сугестивно место где је он позициониран. Шест стаклених кула, од којих свака представља по један од шест највећих логора смрти, али уједно и шест милиона страдалих Јевреја, постављене су у непосредној близини Стазе слободе (Freedom trail).¹⁶⁹ Према мишљењу професора Џејмса Е. Јанга (James E. Young), ово представља јасну конструкцију наратива о томе шта се десило, јер чињеница да се меморијал налази у близини Стазе слободе намеће посетиоцима тумачење које промовише америчке вредности са поруком да Холокауст показује шта се заправо дешава када не постоје приципи слободе и демократије за које се САД залаже.¹⁷⁰ Заправо овакав меморијал не представља тумачење јеврејске историје нити историје Европе у којој се Холокауст десио, него напротив тумачење америчке историје и садашњости, али кроз визуру Холокауста и свега што он означава, чиме заправо, као и у случају музеја у Вашингтону, Холокауст постаје средство а не сврха.

Процес американизације који је несумњиво допринео промоцији свести о Холокаусту, био је праћен истовремено и процесом тривијализације овог појма који је све чешће почео да се, од стране противника Израела и Сједињених Држава, користи ван јеврејског контекста. Такође и извесна америчка тумачења у служби дневне политике, углавном за време Хладног рата, доводила су до различитих мисинтерпретација. За то је најбољи пример „Битбуршки инцидент” из маја 1985. године када је председник Роналд

¹⁶⁴ Исто, стр. 30

¹⁶⁵ McDonald, David, Nav. Delo, str. 22

¹⁶⁶ Weinberg, Jeshajahu, Elieli Rina, *The Holocaust Museum in Washington*, New York, 1995. str. 20

¹⁶⁷ McDonald, David, Nav. Delo, str. 26

¹⁶⁸ Исто, стр. 26

¹⁶⁹ Стаза слободе (Freedom Trail) је стаза направљена 1951. године која повезује 16 историјских локација у Бостону, укључујући кућу Пола Ривере, Споменик на Банкер Хилу и место Бостонског масакра, који су значајни за оснивање САД-а и амерички национални идентитет

¹⁷⁰ Excerpt from Interview with Professor James E. Young, May 24, 1998, Yad Vashem, Jerusalem http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203659.pdf pristupljeno: 04.07.2017.

Реган планирао да, као знак добрих односа САД и Западне Немачке, заједно са немачким канцеларом Хелмутом Колом посети гробље у Битбургу, где се, између осталих, налазе и гробови припадника СС јединица. Оправдавајући своју одлуку, председник Реган је изјавио да се на том гробљу налази и гробови дечака старих око 18 година који су погинули као немачки војници и да нема ништа лоше у томе да се ода почаст „овим младим људима који су такође жртве нацизма, иако су се борили у немачким униформама” јер су и они „ били жртве ... исто као и они који су страдали у концентрационим логорима”.¹⁷¹ Ова Реганова изјава изазвала је оштру реакцију јавности, између осталих и Елија Визела, као и великог броја америчких сенатора, након чега је Реган после посете гробљу заједно са Хелмутом Колом, ипак посетио и логор Берген-Белзен.¹⁷²

За разлику од Сједињених Држава, у Совјетском Савезу, нити у научном нити у јавном дискурсу, Холокауст није заузимао тако значајно место, упркос томе што је у току рата од стране нациста страдало преко 1,5 милиона совјетских Јевреја. Као и у многим другим друштвима и у Совјетском Савезу култура сећања на Други светски рат временом се мењала попримајући другачији облик услед политичких промена. Средином педесетих година у време разрачунавања са наслеђем стаљинизма, Стаљинов лик почиње да губи централну позицију у националном сећању док на његово место долази свест о колективном страдању народа СССР-а у целини и њиховој заједничкој борби против освајача.¹⁷³ Дакле, једна персонификована слика антифашистичке борбе оличена у лику Стаљина, замењена је причом о совјетском народу као колективном јунаку, у којој није било места за издвајања појединачних бораца па ни жртава по њиховој националној припадности. Осим тога, ширење свести о Холокаусту могло је и да утиче на буђење јеврејске националне свести и на тај начин отежа њихову асимилацију, али и да отвори нека, за власт непријатна питања попут оног шта су радили нејевреји за време масовних убистава Јевреја¹⁷⁴ Тежња да се онемогући истицање посебности јеврејског страдања представљала је почетак процеса деконструкције Холокауста као феномена који се, помало иронично, одвијао на два различита и, наизглед, потпуно супротстављена начина: „национализацијом” и „интернационализацијом” жртава, при чему је „Национализација” подразумевала трансформацију јеврејских жртава у локалне жртве (као што је то урађено у Баби Јару где су страдали дефинисани само као грађани Кијева), а „интернационализација“ њихово уклапање у национално безличан конгломерат народа Совјетског Савеза који су се заједно борили против фашизма.¹⁷⁵

Дакле, за разлику од западног начина гледања, Холокауст није посматран као посебан и изолован феномен, већ искључиво као само један од аспеката и последица фашизма и део ширег страдања цивила које је обухватало Русе, Украјинце, Белорусе и остале. Како пише Харви Ашер (Harvey Asher) издвајање јеврејског страдања као посебног могло је да охрабри стварање аналогije између нацистичких депортација Јевреја и

¹⁷¹ Fichel, Jack, R., *Historical Dictionary of the Holocaust*, Lanham, Toronto, Plymouth, 2010, str. 29

¹⁷² LaCapra, Dominick, *Nav. delo*, str. 74

¹⁷³ Cantarovich, Nati, *Soviet Reaction to the Eichmann Trial: A Preliminary Investigation, 1960-1965*, u: Silberklang, David (ed.), *Yad Vashem Studies* 35 (2), Jerusalem, 2007 str. 105-106.

¹⁷⁴ Gitelman, Zvi, *The Soviet Union*, u: Wyman, David, S., (ed.), *The Worlds Reaction to Holocaust*, Baltimore, London 1996, str. 315-316

¹⁷⁵ Shafir, Michael, *Between Denial and „Comparative Trivialization”: Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe*, Jerusalem, 2002, 2

<https://archive.org/stream/BetweenDenialAndComparativeTrivialization/SHAFIR#page/n0/mode/2up> datum pristupa: 13. 07. 2017.

совјетског премештања читавих националних група попут Чечена или, рецимо, Немаца из области око реке Волге, а осим тога Кремљ је желео да избегне и отварање могућности за прихватање пропагандних тврдњи да су нацисти инвазијом на СССР желели само да реше питање Јевреја и комуниста.¹⁷⁶

Готово једина могућност да се становници СССР-а сусретну са подацима о страдању Јевреја били су кратки новински извештаји са суђења нацистичким ратним злочинцима у другим земљама.¹⁷⁷ Осим тога још један од ретких начина да прича о јеврејским патњама продре у јавни дискурс било је путем литературе, што стручне што уметничке.¹⁷⁸ Оно што Источној Европи даје посебно место у топографији Холокауста и страдања јесте значајна концентрација логора смрти на овом простору, а пре свега на територији некадашњег „Генералног гувермана“, који је обухватао велики део данашње Пољске. Први музеј у Европи који је отворен на месту једног бившег логора био је Мајданек. Меморијал је основан у новембру 1944. дакле још пре завршетка рата, а у наредним годинама су извршени конзерваторски радови.¹⁷⁹ Међутим, да по среди није била жеља да се обележи место страдања Јевреја показује то што је 1947. у тексту закона који је усвојио пољски парламент логор дефинисан као „место које треба заувек очувати као споменик страдања пољског и свих других народа“.¹⁸⁰ Слична ствар се десила и са Аушвицом, који је такође као меморијални комплекс основан релативно рано, 1947. године. Споменик је подигнут 20 година касније и на њему је стајао крајње неутралан натпис: „Четири милиона људи патило је умрло овде од руку нацистичких убица између 1941. и 1945. године“¹⁸¹

Случај споменика на локацији Баби Јар, на добар начин описује однос совјетских власти према сећању на Холокауст. Клисура Баби Јар у близини Кијева, представља место највећег појединачног масакра јеврејског становништва у Европи, у коме је септембра 1941. године страдало више од 33 000 људи. Непосредно после рата сећање на овај догађај привукло је пажњу извесног броја уметника углавном јеврејског порекла. Иља Еренбург се на овај догађај осврнуо у приповеци *Олуја*, а 1945. године је написао и поему *Баби Јар*, док је под истим тим насловом песму написао, такође и Лав Озеров.¹⁸² Упркос свему томе, у послератном периоду сећање на Јевреје страдале у Баби Јару је потпуно потиснуто а званична власт је покушала да га прикаже као место страдања хиљада нејевреја. Уместо меморијалног центра планирано је да се на овом простору изграде паркови и стамбене јединице.¹⁸³ Почетком шездесетих година, совјетски песник Јевгени Јевтушенко посетио је ову локацију и под утиском који је она оставила на њега и изреволтиран чињеницом да место масакра није обележено ни 20 година после догађаја, написао је поему *Баби Јар* коју је касније јавно рецитовао на Пушкиновом тргу у Москви и за коју је Шостакович

¹⁷⁶ Asher, Harvey, *The Holocaust and the USSR* u: Herzog, Dagmar (ed.), *Lessons and Legacies VII: The Holocaust in the International Perspective*, 2006, str. 262

¹⁷⁷ Crowe, David, M., *The Holocaust, History and Historiography*, u: Totten, Samuel, Feinberg, Stephen (ed.), *Teaching and Studying Holocaust*, London, Toronto, 2001, str. 47

¹⁷⁸ Gitelman, Zvi, *The Soviet Union*, str. 314

¹⁷⁹ D. Olesiuk, *Urządzenie przestrzenne Państwowego Muzeum na Majdanku 1944-2010. Plan I realizacja*, str. 232 http://www.majdanek.eu/images/media/Zeszyty_Majdanek_Tom_XXV_D..Olesiuk.str_227-271.pdf

¹⁸⁰ *The State Museum at Majdanek*, <http://www.majdanek.eu/articles.php?acid=186>

¹⁸¹ M. Shafir, *Nav. delo*, str. 2

¹⁸² Shroyer Maxim (ed.), *An Anthology of Jewish-Russian Literature. Two Centuries of Dual Identity in Prose and Poetry*, London, New York, 2007, str. 574

¹⁸³ Gitelman Zvi, *Politics and Historiography of the Holocaust in the Soviet Union*, u Z. Gitelman (ed.), *Bitter Legacy Confronting the Holocaust in the USSR*, Bloomington, Indianapolis, 1997, 20.

компоновао музику и укључио је у своју Тринаесту симфонију.¹⁸⁴ Песма је почињала стихом *Нема споменика на Баби Јару*, што јасно показује на шта је песник, пре свега, желео да скрене пажњу.¹⁸⁵ Јевтушенкова иницијатива није остала непримећена, па је он убрзо постао дословно затрпан огромним бројем телеграма и писама подршке.¹⁸⁶ Са дуге стране став државе се огледао колико у притисцима на Јевтушенка и Шостаковича и цензурирању њихових дела, толико и у речима Никите Хрушчова да су „у песми догађаји приказани као да су „једино Јевреји жртве фашистичких злочина”.¹⁸⁷ Године 1965., извесно време после изласка Јевтушенкове поеме, постојала је искрена намера градских власти у Кијеву да се локација достојно обележи, међутим иницијатива је одмах осуђена од стране Академије наука па се од тога одустало.¹⁸⁸ За извесно време овакви планови су остављени по страни, а први спомени у Баби Јару је подигнут тек 1976. године, пуних 35 година после масакра и 15 година после објављивања Јевтушенкове поеме. Иако је постављање споменика било напредак у односу на дотадашњи приступ, државна политика по питању односа према Холокаусту се није променила и то је новоизграђени споменик најбоље и показивао. Натпис је, сасвим замаглио истину о Баби Јару као о месту Холокауста и гласио је: „Овде је у периоду од 1941 до 1943 немачки фашистички окупатор погубио више од 100 000 грађана Кијева и ратних заробљеника”.¹⁸⁹ Дакле, о Јеврејима није било ни речи и тако ће остати до краја постојања Совјетског савеза. Неколико одговарајућих споменика укључујући централну скулптуру у облику ханукије и споменика страдалој деци подигнути су тек после 1991. године.

¹⁸⁴George S. K, Heavilin B. A., (ed.) *John Steinbeck and his contemporaries*, Plymouth, 2007, 244.

¹⁸⁵ Korey W., *A Monument over Babi Yar*, u L. Dobroszycki, J. S. Gurock, (ed.), *The Holocaust in the Soviet Union Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941-1945*, New York, London 1993, 61.

¹⁸⁶ S. K. George, B. A. Heavilin, *Nav. Delo*, 244.

¹⁸⁷ W. Korey, *Nav. Delo*, 66.

¹⁸⁸ Isto, 68.

¹⁸⁹ Gitelman, Zvi, *Politics and Historiography*, 20.

I Места и лица сећања

Места сећања и заборав

Један од могућих начина да се разуме појам места сећања јесте да се оно посматра као својеврсна историјска позорница са делом материјалних остатака који повезују опажљиву садашњост са измишљеном или осмишљеном прошлошћу.¹⁹⁰ Највећи допринос научном развоју концепта места сећања дао је француски историчар Пјер Нора, чији пројекат у више томова *Места сећања (Lieux de Memoire)* који је почео да излази 1984. године, представља историју колективног сећања у Француској, прочавану кроз њене репрезентације и уједно је најамбициознији пројекат у области проучавања историје и политике памћења све до данас.¹⁹¹ Према ономе што је Пјер Нора закључио, места сећања представљају сложен феномен који је истовремено једноставан и двосмислен, природан и вештачки, доступан за конкретна чулна искуства али и подложен апстрактној анализи и који у себи комбинује различите нивое значења: симболичке, функционалне и материјалне.¹⁹² За Нору места сећања су представљала „ултимативни облик у којем преживљава комеморативна свест”, „остатке другог доба” и „илузије вечности”, као и „знакове препознавања и припадности групи и друштву”.¹⁹³

Према мишљењу Јана Асмана формирање места сећања, заједно са стварањем наратива, практиковањем ритуала и усвајањем визуелних и вербалних знакова који потпомажу сећање, представља, заправо, један од друштвених механизма путем кога се сећање стабилизује и претвара у трајну творевину.¹⁹⁴ У процесу у току ког сећање постаје трајна структура, још од античких времена, изузетно је била важна веза између менталних слика (*imagines*) и конкретних места (*loci*) у неком структурисаном простору.¹⁹⁵ Оваква места у комбинацији са различитим архитектонским елементима попут храмова, музеја и споменика, представљају, заправо, материјализовано памћење.

Када говоримо о местима страдања широм Југославије, као што су Јасеновац, Старо сајмиште или Јајинци, у сећању оних који су преживели и оних који су изгубили своје ближње, овакви простори постају места трауме, а траума постаје доминантни образац кроз који се на оваквим местима обликује сећање. По својој природи, трауматична места су вишеслојна и вишезначна испуњена различитим сећањима и подједнако различитим тумачењима,¹⁹⁶ и у смислу њихове друштвене функције представљају просторе на којима се укрштају лично сећање појединца и културно сећање нације, али истовремено они су и јасан показатељ званичне политике прошлости коју заступа држава. За разлику од културе сећања на Први светски рат којом је доминирао култ војника-хероја, након Другог светског

¹⁹⁰ Kuljić Todor, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd, 2006., str. 184.

¹⁹¹ Hutton Patrick H., *History as an Art of Memory*, Hanover, London, 1993., 8.

¹⁹² Nora Pierre, „Between Memory and History: Les Lieux de Memoire”, *Representations*, No. 26, Special Issue: Memory and Counter Memory (Spring 1989.), 18-19.

¹⁹³ Nora Pierre, *Između sjećanja i povijesti*, u: „Diskrepancija”, Januar 2007., broj 12, sveska 8, str. 143

¹⁹⁴ Asman, Alaida, „Sećanje individualno i kolektivno”, u: Sladacek, Michal, Vasiljevic Jelena, Petrović Trifunović Tamara, *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Beograd, 2015., str. 78.

¹⁹⁵ Asman Alaida, *O metaforici sećanja* (prevod sa nemačkog: Aleksandra Bajazetov Vučen), u: „Reč”, br. 56, decembar 1999., str. 122.

¹⁹⁶ Asman Alaida, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, Beograd, 2011., str. 287.

рата, оваква позитивна места сећања била су потиснута оним негативним и, у хладноратовској ери, места страдања у колективним сећањима европских народа постају све доминантнија у односу на места битака¹⁹⁷ што је, с временом, у глобалним размерама омогућило и цивилној жртви да се позиционира у оквиру пантеона палих за отаџбину.

Ово потпоглавље је посвећено местима сећања у простору (физичке локације) и времену (годишњице, комеморације) и има за циљ да одговори на питање-Које су биле најважније просторне и временске тачке као изворишта, како индивидуалног тако и културног и колективног сећања на Холокауст у југословенском социјализму. Као што смо већ истакли, у функционалном смислу, места сећања повезују материјалне остатке прошлости са садашњим временом, али њихов значај не зависи само од његове материјалне, већ и оне симболичке вредности.¹⁹⁸ Такав симболички значај једног места сећања проистиче, у највећем броју случајева, из његове повезаности са одређеним догађајем или личношћу из прошлости који су важни за идентитет заједнице која се сећа. Међутим, поставља се питање шта се догађа са оним местима, на којима оваква врста симболичке конекције изостаје, односно на који начин се тада обезбеђује потребна симболика, коју треба да поседује једно место сећања како би испунило своју друштвену функцију очувања историјског памћења и креирања колективног идентитета? Симболика се, у таквим ситуацијама, ствара ретроактивно, на тај начин што се, накнадно, непостојећи историјски значај локације креира, најчешће, путем ритуала који носе јаку симболику. Функција оваквих ритуала састоји се у томе да прошлост повежу са садашњошћу, као и да, на симболичан начин, нова места сећања, повежу са одређеним историјским догађајем, чиме, тим местима обезбеђују друштвену функцију.

Како ће ово потпоглавље показати, поједина места сећања на страдање Јевреја у Југославији, попут некадашњих логора, стратишта и појединих синагога су имала реалан историјски значај, као места на којима су се поједини догађаји везани за Холокауст заиста одиграли. Са друге стране, појединим локацијама, попут јеврејских гробља, којима је функција места сећања на жртве Холокауста накнадно додата, било је потребно, такође накнадно, обезбедити симболичко значење. У пракси, то је рађено на различите начине.

У периоду непосредно после рата, приметно је да су главна места сећања јеврејске заједнице у Југославији била јеврејска гробља на којима су локалне јеврејске општине подизале централна спомен-обележја својим страдалим члановима. Када је у касно лето 1952. године откривено пет споменика жртвама Холокауста на јеврејским гробљима у Загребу, Београду, Сарајеву, Новом Саду и Ђакову, јеврејска заједница, која је била организатор ових церемонија, је настојала да новоподигнуте споменике симболички повеже са жртвама. С обзиром да се највећем броју жртава гробови нису знали, њихово присуство на местима комеморације требало је остварити на симболичан начин. Када говоримо о споменицима у Ђакову и Загребу направљене су листе са именима страдалих, које су потом стављене у металне кутије и онда уместо посмртних остатака уграђене у споменике (слике 47 и 48).¹⁹⁹ Према речима организатора свечаности, полагање пописа са именима жртава требало је да представља симболичну сахрану жртава²⁰⁰ па је церемонија откривања

¹⁹⁷ Kuljić Todor, *Kultura sećanja...*, str. 186.

¹⁹⁸ Исто, стр. 110.

¹⁹⁹ *Izveštaj o otkrivanju pet spomenika jevrejskim žrtvama fašizma i palim borcima*, u: „Bilten SJOJ” god. III, br. 9-11, septembar-novembar 1952., str. 14, 17

²⁰⁰ Arhiv Jevrejskog istorijskog muzeja (AJIM), Komisija za spomen-obeležja (KSO), *Pismo Jevrejske vjeroispovedne općine Zagreb Savezu jevrejskih veroispovednih opština*, dokument bez signature, Zagreb, 17. III 1952

споменика због тога имала два дела: полагање урне са именима и потом откривање споменика. На тај начин имена жртава су постала супститут за њихова изгубљена тела и артефакт који даје симболичко значење новоформираном месту сећања.

У случају споменика на сефардском гробљу у Београду симболика је обезбеђена на другачији начин. Испод споменика сахрањени су остаци 197 жртава Холокауста које су, на тај начин, по принципу *pars pro toto*, постали симбол за преосталих око 13 000 страдалих Јевреја са територије Србије.²⁰¹ О намери да сахрањена тела симболизују све убијене чланове заједнице сведочи и натпис на овом споменику: „Овде су сахрањене кости 197 јеврејских жртава фашизма које су нађене и сакупљене на овом гробљу. Оне су симбол за све наше жртве са подручија Народне републике Србије, њих преко тридесет хиљада²⁰² које су сахрањене у масовним гробницама, па су им гробови незнани.” На тај начин, код београдског споменика, тела једног броја жртава су постала симбол за све жртве које је заједница дала, а место њиховог почивања, односно београдско сефардско гробље је постало једно од тих нових места сећања, чија је историјска веза са Холокаустом била далеко слабија него она коју су поседовали, на пример, Топовске шупе или Старо сајмиште, а који су у конструисању сећања на Холокауст у овом периоду остали потпуно запостављени.

Сличан принцип инаугурације места сећања, односно коришћење остатака жртава као реликвије за обезбеђење симболике, можемо у Југославији приметити и неколико деценија касније. Године 1987. Савез бораца Македоније добио је на поклон од Савеза бораца Пољске три урне са пепелом југословенских Јевреја спаљених у Треблинки, након чека се Јеврејска општина Скопље обратила Савезу јеврејских општина Југославије у Београду са идејом да урне буду послате у Скопље, Битољ и Штип где би стајале у локалним музејима и једном годишње, 11. марта, на дан транспорта македонских Јевреја у Треблинку, би се свечано износиле на локално јеврејско гробље.²⁰³ Међутим, Савез општина је категорички одбио овакву идеју и сугерисао је да би такав поступак био понижавајући за жртве и да би најбоље било да ове урне слично као у Београду и Загребу буду уграђене у локална спомен-обележја.²⁰⁴

Пепео жртава и имена жртава исписана на папиру су, и у многим меморијалима широм света, коришћени као артефакт који месту сећања дају симболику. Један од првих великих споменика жртвама Холокауста у Европи био је Споменик незнаном јеврејском мученику у Паризу откривен у октобру 1956. године. На церемонији отварања делегације бројних Европских земаља су у земљу положиле мегиле на којима су исписана имена жртава, а неколико месеци касније у фебруару 1957. на истом месту су и свечано сахрањене урне са пепелом Јевреја страдалих у Аушвицу, Берген-Белзену, Мајданеку и другим логорима смрти.²⁰⁵

У појединим случајевима коришћена је и симболика земље, не само као симбола плодности, поновног рађања и везе између света живих и мртвих, већ, за Јевреје који су се

²⁰¹ *Izveštaj o otkrivanju pet spomenika jevrejskim žrtvama fašizma i palim borbima u Jugoslaviji*, u: „Bilten SJOJ”, year III, no. 9-11, September-November 1952, str. 20

²⁰² У питању је очигледно преувеличан број жртава

²⁰³ Arhiv Jevrejskog istorijskog muzeja (AJIM), Komisija za spomen obeležja (KSO), *Pismo Jevrejske opštine Skoplje Savezu jevrejskih opština Jugoslavije*, Skoplje, 18. 12. 1987.

²⁰⁴ AJIM, KSO, *Pismo Lavoslava Kadelburga Jevrejskoj opštini Skoplje*, Beograd, 18. 01. 1988.

²⁰⁵ Konfino, Žak, *Otkrivanje spomenika neznanom jevrejskom mučeniku u Parizu*, u: „Bilten SJOJ”, god. VII, br. 11-12, novembar-decembar 1956, str. 18-19.; *U Parizu izvršena sahrana pepela jevrejskih mučenika spaljenih u logorima*, u: „Bilten SJOJ”, god VIII, br. 3-4, mart-april 1957., str 45.

након рата, из Југославије иселили у Израел, као знак њихове повезаности са бившом домовином. У првој половини 1950-их година Савез јеврејских општина Југославије спровео акцију прикупљања средстава за сађење југословенског дела Шуме мученика у Израелу, о чему ће више речи бити касније. Шума мученика представљала је једно од нових места сећања, засновано на идеји да се засади шест милиона стабала у знак сећања на шест милиона европских Јевреја страдалих у Холокаусту. Приликом свечане церемоније поводом почетка сађења југословенског дела Шуме мученика симболика којом се инаугурисало ово место сећања обезбеђена је једним нарочитим поступком: са свих јеврејских гробаља у Југославији узети су комадићи земље и потом пренети у Израел и свечано положени на простор на коме је требало засадити шуму.²⁰⁶

Међутим, симболика земље којом се заједница повезивала са новим, секундарним местима сећања није коришћена само као манифест колективног сећања, већ је она понекад имала дубок значај и за лично и породично сећање појединаца који су преживели Холокауст. Када су 1948. године чланови нишке јеврејске породице Меворах, Мајер, његова супруга Регина и њихов син Данијел, напуштали Југославију, да би у оквиру организованог иселавања отишли у Израел, опростили су се од свих значајних места јеврејског живота у Нишу, попут гробља и синагоге, да би потом отишли на брдо Бубањ поред Ниша, на коме је, према Мајеровом сећању, стрељан највећи део нишких Јевреја мушкараца, укључујући и значајан број чланова њихове породице и ту су комадићима земље на којој су страдали њихови сународници и рођаци, напунили једну стаклену теглу коју су потом однели у Израел и тамо је сахранили на гробљу у Јерусалиму.²⁰⁷ Овакав чин имао је дубоко идентитетско значење за оне који су напуштали земљу у којој су рођени и одрасли, а смисао оваквог поступка се огледао, у стварању духовне конекције не само са родном земљом, већ и са поколењима предака који су нестали у Холокаусту.

Везујући, у физичком смислу, своје сећање на прогон и успомену на страдале за одређена места, држава, јеврејска заједница и разне друштвено-политичке организације омеђавали су просторе који су временом постајали симболи и изворишта друштвеног сећања на Холокауст. Као што смо већ напоменули, у појединим случајевима оваква места сећања су имала реалан историјски значај као места на којима се сећало злочина који су се управо ту и одиграли, док су у другим случајевима то била секундарна места сећања чија је историјска симболика била накнадно конструисана. Јеврејска заједница је своје сећање, најчешће, везивала за просторе у оквиру којих се одвијао јеврејски друштвени и верски живот, попут синагога и јеврејских гробаља, док је званична политика сећања, колективну историјску свест југословенских народа, углавном усмеравала ка конкретним местима страдања из времена рата, попут логора и стратишта.

У настојањима да се, непосредно након рата, обнови организовано функционисање јеврејске заједнице, нека од првих места која су добила меморијалну функцију биле су синагоге. У току дугачке историје јеврејског народа, синагоге су заузимале централно место у јеврејском верском и друштвеном животу. По завршетку Другог светског рата друштвени значај синагога као места окупљања и очувања идентитета, обогаћен је за још један битан нови сегмента јеврејског живота, а то је сећање на страдале у Холокаусту. У Израелу су овакви примери били чести-јеврејске избеглице из Немачке подигле су у својој синагоги у

²⁰⁶ *Akcija za podizanje jugoslovenskog dela „Šume mučenika” u Izraelu*, u: „Bilten SJOJ”, god. IV, br. 3, mart 1953., str. 12.

²⁰⁷ Ćirić Jasna, *Oproštaj porodice Mevorah od Niša*, <http://www.makabijada.com/oprostaj.htm> (pristupljeno: 11. 02. 2019.)

насељу Шавеј Цион (Shavei Zion) у близини Нахарије у Израелу, меморијал за 134 своја суграђанина који нису напустили Немачку на време, а мала зидна скулптура на прочељу Велике јерусалимске синагоге, посвећена је онима који су страдали за слободу Израела: погинулима у рату за независност и страдалима у Холокаусту.²⁰⁸ Још од 1950-их година, планови за изградњу меморијалног комплекса Јад Вашем на брду сећања код Јерусалима, укључивали су и идеју о изградњи синагоге, која је коначно освештана 2005. године са намером, не само да служи у религијске сврхе, већ и да буде успомена на све уништене европске синагоге.²⁰⁹

На европском простору, пракса претварања синагога и других јеврејских верских објеката у меморијале жртвама Холокауста, била је нарочито изражена у Западној Немачкој, где је постојао велики број оскрнављених синагога које су до прве половине 1960-их година обновљене и претворене у места сећања на жртве нацизма. На пример, 1963. године западнонемачки град Бремен обновио је тамошњу јеврејску капелу као меморијал за 915 убијених Јевреја из Бремена, а 1961. године синагога у Зандхаузену у немачкој провинцији Баден-Виртемберг, оштећена у Кристалној ноћи новембра 1938. године, поново је обновљена и посвећена успомени на јеврејске жртве.²¹⁰ До дана данашњег и многе познате европске синагоге попут Пинкас синагоге у Прагу и Синагоге у Будимпешти, добиле су своју меморијалну функцију.

Као и сва непокретна имовина која је припадала јеврејској заједници и појединцима у Југославији и синагоге су, у највећем броју, након рата и завршетка окупације, биле у веома лошем стању. Велики број храмова, нарочито на територији некадашње тзв. НДХ, као и Војводине, био је потпуно уништен, док је већина преосталих била или тешко оштећена или оскрнављена од стране окупатора. Због такве ситуације Савез јеврејских општина Југославије (СЈОЈ) се суочио са питањем, како треба поступати према храмовима које је било немогуће поново довести у стање да могу да се користе у верске намене.

Како се може видети из практичних случајева, велики број синагога које су преживеле ратна разарања, а нарочито оних по провинцијалним деловима Југославије, након завршетка рата, нашао се у надлежности локалних органа власти, односно Народних одбора који су, врло често, ове синагоге ненаменски користили. Тако је, рецимо, синагога у Панчеву коришћена као магацин за позоришне кулисе²¹¹, синагога у Тузли је уступљена на употребу предузећу „Удобност”,²¹² док је синагогу у Нишу предузеће „Житопромет” претворило у житни магацин.²¹³ Такође, неки објекти су ненаменски коришћени и од стране јеврејске заједнице, па је рецимо ашкенаски храм у Земуну издаван у подзакуп Народној омладини Србије, а постојао је и, касније остварени план, да он буде продат.²¹⁴

Јеврејска заједница није била у могућности да поправља или поново гради синагоге које су биле потпуно или готово потпуно уништене за време рата, као ни оне синагоге у

²⁰⁸ Young James E., *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven, London, 1993., 216.

²⁰⁹ Bar Doron, „A house of worship or a Holocaust and Heroism Memorial? The Synagogue at the historical Yad Vashem, 1945.-1964.”, *Yad Vashem Studies*, Vol. 43:1, Jerusalem, 2015., 171.-172.

²¹⁰ Diner, Hasia R., *We Remember with Reverence and Love: American Jews and a Myth of Silence after the Holocaust, 1945-1962*, New York, London, 2009., 32.

²¹¹ AJIM, Pererina arhiva (PA), K-781, *Zapisnik zajedničke sednice (LXI i LXIII) Izvršnog i Autonomnog odbora Saveza*, 16. V 1950., str. 9.

²¹² AJIM, PA, P-49-с, *Pismo SJVOJ Jevrejskoj veroispovednoj opštini Tuzla*.

²¹³ AJIM, PA, P-49-с, *Pismo SJVOJ Jevrejskoj veroispovednoj opštini Niš*.

²¹⁴ AJIM, PA, K-781, *Zapisnik zajedničke sednice (LXI i LXIII) Izvršnog i Autonomnog odbora Saveza*, 16. V 1950., str. 9.

местима где нису обновљене јеврејске општине. У таквим случајевима синагоге или њихови остаци су продавани или су, пак, рушене па је продаван грађевински материјал, а тако стечена средства, Савез јеврејских општина је, најчешће, користио као финансијску помоћ својим сиромашнијим члановима или за изградњу споменика жртвама фашизма и поправку непокретности које су остале у власништву Савеза. Посебна пажња, је, углавном, посвећена само синагогама у великим општинама, као и синагогама које су имале велики историјски и културни значај, попут оних у Дубровнику, Сплиту, Новом Саду, Суботици, Сарајеву, Београду итд. које су до почетка 1960-их година темељно рестауриране.²¹⁵

Међутим, у физичком смислу, синагоге нису биле у критичном стању само непосредно након рата, већ је питање њиховог одржавања и заштите од пропадања, представљало перманентан проблем за јеврејску заједницу, због чега је средином 1970-их година, у оквирима заједнице, покренута јавна дискусија о будућности великих синагога које сама заједница тешко да је могла да одржава, попут оних у Суботици и Новом Саду. У оквиру ове дискусије, један од учесника је приметио да, нарочито за припаднике старије генерације, синагоге нису представљале само места сећања на Холокауст и страдале жртве, већ и сећање на сопствену младост и одредницу личног идентитета: „Оне (синагоге) данас за неке старије чланове нису само остале успомена на прошлост него су постале симбол живота и идентитета, традиције и вере...за које су многима од њих везане успомене из детињства, игре и песме у њеном кругу, прва знања и азбука, први појмови припадности и идентитета...И јасно, није сада лако рећи: да, сагласан сам нека се претвори то здање мог детињства у дом културе.”²¹⁶

Процес трансформације синагога од објеката чисто верске намене у места политичког и друштвеног сећања текао је на различите начине. Већ одмах након ослобођења, у синагогама су одржаване верске службе чији је циљ био да се ода почаст страдалим жртвама. У београдској синагоги Сукат шалом у тадашњој Космајској, а данас улици маршала Бирјузова број 19, која је за време рата немачким војницима служила као јавна кућа, на Шабат, 2. децембра 1944. године, одржана је церемонија освећења ове обновљене синагоге. Последице ретне трагедије, која тек што се завршила, су биле очигледне, а свечаност није могла да прође без подсећања на страдале.

Познати сликар и путописац, Зуко Цумхур, који је овом догађају присуствовао у име свог болесног рођака Абдулаха Хацића, имама београдске Бајракли џамије, оставио је забелешку о свом доживљају: „У стравично унакаженим просторијама дуго скрнављеног Храма, затекао сам малу групу уплаканих и избезумљених од бола, жена у дроњцима. Међу тим несретним женама била су само двојица или тројица старијих мушкараца, још увек пометених од великих страхова које су тек преживјели...Стајао сам међу њима, погнуте главе, мислећи на све страхоте, које смо сви, а нарочито Јевреји, прошли тих страшних година... Појачана запомагања и плач, скренули су ми пажњу на једног омањег човјека, који је управо улазио у Храм. Човјек је био у партизанској блузи са опасачем и партизанском споменицом на грудима...Ојађене и уплакане жене опколиле су га и држале за руке и рамена са свију страна. Човјек у партизанској униформи био је узнемирен и иза његових очала примјетио сам сузе. Тај човјек... био је Моше Пијаде. Жак Конфино, обучен у некакву

²¹⁵ ААЈИМ, РА, Р-12b, *Izveštaj Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije sa VIII Konferencije opština*, 26./27. XII 1959., str. 42.

²¹⁶ А.Л., „Šta sa sinagogama koje vreme polako, ali sigurno uništava (Diskusija)”, *Jevrejski pregled*, br. 9-10, septembar-oktobar 1976., str. 13.

изношену војничку блузу говорио је потресно о тужним судбинама милијуна... који су побијени само зато што су се звали Аврама, Моше, Исаци...”²¹⁷

Месец дана касније, у јануару 1945. године, у Дому старца и старица који се налазио у Београду у улици Краља Петра број 71 а, на првом спрату, освештана је синагога *Бет Амигдаш*, која је организована, како је наглашено, не само, да би служила религијским потребама преживелих, већ и „као успомена на наше ослобођење и спасење од дивљих варвара и бездушних целата”, а која ће служити „да се од данас, па до века у њему и наша поколења у миру и срећи моле Богу за здравље живих и покој душа наших бесмртних мученика из кобне 1941./44. године.”²¹⁸ Након церемоније освештања, приређен је и кратак помен онима који су страдали. Ови примери показују да је, међу југословенским Јеврејима, већ одмах након ослобођења, постојала идеја о синагогама као местима на којима треба чувати успомену и сећање на оне који су страдали од стране фашиста.

Дакле прве манифестације колективног памћења, које су биле везане за синагоге као места сећања, биле су управо верске церемоније, које су у себи садржале подсећање и успомену на оне који нису преживели. Међутим, убрзо, синагоге ће постати места на којима ће почети да се развијају и различити други аспекти сећања попут подизања споменика и спомен-плоча и претварања синагога у музеје. Један од првих који је отворено изнео идеју да синагоге треба да постану места сећања на жртве Холокауста, био је нишки Јеврејин, Пеша Гедаља, који је у септембру 1949. године, узнемирен чињеницом да је нишка синагога, без одобрења локалне јеврејске општине, претворена у житни магацин, послао писмо Савезу јеврејских општина у Београд у коме је, између осталог рекао да „је срамота да се у нашој светој синагоги која је још остала као једини живи споменик на дате жртве, само у Нишу око 600, од тог светог места направи магацин” и да овакву одлуку треба исправити „јер ће ме грести савест и гробови на Бубњу шта се чини од нашег храма”.²¹⁹ Такође, Пеша Гедаља је у писму напоменуо и да је Јеврејска општина Ниш већ дала сагласност да се храм порави и користи у културне сврхе, рецимо за предавања, као музеј или на било који други начин „тако да храм опет буде сачуван као сећање”.²²⁰

Као што се може приметити, у друштву које је све више постајало секуларно, многим Јеврејима, који су остали да живе у Југославији, очување синагога, заправо, није било битно само у верском контексту, већ и у контексту очувања сећања на жртве Холокауста, али и дугогодишњу историју јеврејске заједнице на овим просторима. Међутим, да би ова замисао о претварању нишке синагоге у место сећања на страдале нишке Јевреје коначно заживела, било је потребно да прође још неколико деценија. Пеша Гедаља који је у поменутом писму, те 1949. године указао на ненаменско коришћење јеврејског храма у Нишу, наставио је да се залаже да овај простор буде претворен у музеј и његов труд је коначно дао резултате 1982. године када је нишки Народни музеј, од јеврејске заједнице, откупио и потом реновирао бившу синагогу, вратио јој предратни изглед и у њој отворио нову изложбenu салу.²²¹ Музејски простор свечано је отворен 17. децембра 1982., изложбом „Српско сликарство 19. и 20. века”, а у извештају о овом догађају који је послао Савезу општина, Пеша Гедаља је истакао: „...Поред логора 12. фебруар, где има соба страдалих нишких Јевреја и околине, ово је сада други објекат, *Синагога*, који ће подсетити младе генерације

²¹⁷ Ivanković Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji 1944.-1952. Kraj ili novi početak*, Beograd, 2009., str. 70.-71.

²¹⁸ АЈМ, РА, Р-49-с, *Pismo Srpsko-jevrejske verske opštine Beograd*, 16. I 1945.

²¹⁹ АЈМ, РА, Р-49-с, *Izvod iz pisma jevrejske veroispovedne opštine Niš*

²²⁰ Исто

²²¹ Т. Н. „Нова галерија у Нишу”, *Политика*, 18. XI 1982., стр. 10.

да је овде живело и страдало пуно Јевреја-и као успомену на Јевреје из Ниша. Драго ми је да сам ја као Нишлија доста допринео да ова два објекта остану као успомена на моје суграђане који су страдали од фашизма”²²² На седмој послератној Конференцији јеврејских општина Југославије у октобру 1956. године, против продавања синагога говорио је и Рафаило Блам, који је том приликом рекао да су синагоге „највећи живи споменици да је ту некада било Јевреја”²²³ и да због тога ниједан храм није требало продати, већ га чувати као историјско сведочанство и својеврсно место сећања.

Такође, у истом овом периоду, средином 1980-их година све су постале учесталије идеје да се зграда некадашње загребачке синагоге у Прашкој улици број 7 поново изгради, како би била искоришћена као музејски простор који би подсећао на загребачке Јевреје страдале у Холокаусту. Иницијативе су долазиле из иностранства, углавном САД и Швајцарске, али што је занимљиво, преко свог часописа *Глас концила* подршку оваквој идеји дала је и католичка црква, позивајући се на нови однос католичанства према јеврејству који је најављен папином посетом римској синагоги у априлу 1986. године.²²⁴ Највећа загребачка синагога изграђена је у XIX веку и освештана је 27. септембра 1867. године, а по налогу нових усташких власти потпуно је разрушена у октобру 1941. године. Различите фазе рушење синагоге добро су документоване фотоматеријалом, а по сећању једног од његових блиских сарадника, тадашњи загребачки надрабин др Гавро Шварц, гледајући како усташе руше синагогу, прокоментарисао је: „Руше зграду, цигле и камење...и ништа више. Није важна зграда сазидана од цигле и камена. Важна је зграда сазидана од морала и етике коју носимо у себи. Могу да нам руше синагоге, могу и нас да убију...Али зграду коју носимо у себи ниједан непријатељ не може да уништи.”²²⁵ Након рата, десеткованој загребачкој јеврејској заједници, није била неопходна тако велика синагога због практичних разлога одржавања верске службе, већ су напорима за обнављање своје синагоге, желели симболично и духовно да обнове тај храм морала и етике који су, како је рекао др Шварц, Јевреји носили у себи.

По ослобођењу, земљиште на коме се синагога налазила постало је друштвено власништво, па се 1986. године Јеврејска општина Загреб, као носилац пројекта, обратила Извршном већу Сабора СР Хрватске, као и Извршном већу града Загреба и његовој Комисији за односе са верским заједницама. С обзиром да су од 1035 чланова Јеврејске општине Загреб, колико их је било средином 1980-их година, свега око 30 били строги верници, а још око 100 је долазило у синагогу само на велике празнике, руководство општине је проценило да, са становишта религијске функције, нема потребе за обнављањем тако велике синагоге, већ да би се на том месту требало изградити вишенаменску зграду у коју би била смештена синагога, затим просторије за културне намене са јеврејским обележјем, као и пословни простор за друге организације које делују на пољу културе, док би адекватан део испред зграде или на прочељу добио меморијално обележје за жртве Холокауста.²²⁶ У једном саопштењу које је у име Јеврејске општине Загреб потписао њен

²²² АЈИМ, КСО, *Pismo Peše Gedalje Savezu jevrejskih opština Jugoslavije*, 14. XII 1982.

²²³ АЈИМ, *Zapisnik VII posleratne konferencije jevrejskih opština Jugoslavije*, 27.-28. X 1956., str. 33.

²²⁴ АЈИМ, КСО, *Predmet: gradnja na mjestu bivše sinagoge jevrejske općine Zagreb*, str. 1.

²²⁵ Dale, „Jedan nedoživljeni jubilej. Povodom 100-godišnjice osvećenja zagrebačke sinagoge”, *Jevrejski pregled*, br. 8-9, avgust-septembar 1967., str. 19.

²²⁶ АЈИМ, КСО, *Predmet: gradnja na mjestu bivše sinagoge jevrejske općine Zagreb*, str. 2.

председник Славко Голдштајн, јасно је истакнуто да су главни разлози за обнову синагоге „разлози пијетета према 8 000 чланова ове општине убијених 1941.-45.”²²⁷

Након победе Хрватске демократске заједнице (ХДЗ) на првим вишестраначким изборима у Хрватској, њен лидер Фрањо Туђман, суочен са тежином својих појединих антисемитских изјава из претходног периода, одлучио је да покуша да се приближи јеврејској заједници, између осталог и обећањем да ће се на месту где је стајала загребачка синагога, саградити Културни центар хрватско-јеврејског пријатељства и заједно са њим меморијална синагога.²²⁸ Коначно, у септембру 1990. године, након пуне четири године чекања Скупштина града Загреба дала је своју сагласност да се на овој локацији изгради Јеврејски културни центар са синагогом, спомен просторијом, библиотеком, двораном за комеморативне приредбе, јеврејским информативним центром и књижаром.²²⁹ Нажалост, упркос разним обећањима и најбољој намери и јеврејске заједнице и различитих других друштвених фактора загребачка синагога никада, све до данашњих дана, није обновљена нити претворена у меријални простор у знак сећања на хиљаде страдалих Јевреја Загреба.

Такође, чест случај је био да југословенски Јевреји своје синагоге уступају држави, али под условом да се у њима отвори нека установа културе која ће чувати историјско сећање. Ово је било у складу са ранијом начелном одлуком Савеза општина да се храмови могу користити, осим у верске, такође и у културне сврхе, а овакво решење, како је истакнуто, диктирали су „осећаји пијетета према храмовима, који се не могу употребљавати за магацине”.²³⁰ Највероватније, управо такав случај је био и са једном од најлепших и најзначајнијих јеврејских богомоља на територији Србије, сефардском синагогом Бет Израел у Београду (слика 1). Ову синагогу у неомаварском стилу, по пројекту архитекте Милана Капетановића, изградио је грађевински инжењер и предузимач Виктор Азриел, а синагога је свечано отворена 1908. године, као до тада највећа и најраскошнија јеврејска богомоља у Београду, међутим нема много докумената који сведоче о томе шта се дешавало са овом синагогом у току и одмах након Другог светског рата. Жени Лебл у свом чланку о београдским синагогама наводи само податак да је синагога *Бет Израел* била оштећена приликом немачког бомбардовања Београда 06. 04. 1941.,²³¹ док Светлана В. Недић додаје и податак да је синагога постојала све до 1944. године, када су је нацисти потпуно уништили приликом повлачења из Београда.²³² Иако о судбини синагоге након 1944. нема много речи ни у изворима ни у литератури извесно је да су њени остаци поклоњени граду Београду, под условом да се подигне одговарајућа установа културе, па је одлучено да се на том месту подигне Галерија фресака.²³³ Због тога једна од најлепших и најзначајнијих синагога на територији Србије, никада није добила прилику да постане место сећања на жртве Холокауста. Ипак, у знак успомене на некадашњу синагогу, на згради Галерије је, 28.

²²⁷ Исто, стр. 2.

²²⁸ *Jevrejski pregled*, br. 3-6, mart-jun, 1990., str. 28.

²²⁹ J. D. „Dobijena saglasnost za izgradnju židovskog kulturnog centra”, *Jevrejski pregled*, br. 7-12, jul-december, 1990., str. 72.

²³⁰ АЈИМ, ПА-49-с, *Pismo Saveza jevrejskih opština FNRJ Jevrejskoj opštini Niš*

²³¹ Lebl Ženi, „Sinagoge u Beogradu”, u: *Zbornik: Studije, arhivska i memoarska građa-Jevrejski istorijski muzej*, br. 7, Beograd, 1997., str. 94.

²³² Nedić Svetlana V., „Sinagoga Bet Jisrael-delo arhitekте Milana Kapetanovića”, u: *Zbornik: Studije, arhivska i memoarska građa-Jevrejski istorijski muzej*, br. 8, Beograd, 2003., str. 307.

²³³ „Otkrivanje spomen-ploče na zgradi bivše sinagoge”, *Jevrejski pregled*, br. 9-10, septembar-oktobar 1980., str. 42.

септембра 1980. године, уз присуство градских функционера и представника јеврејске заједнице, председник Јеврејске општине Београд Стеван Леви открио спомен-плочу.²³⁴

Дакле, није уопште немогуће да је синагога Бет Исраел поклоњена држави уз услов да се искористи у сврхе унапређења културе, ако узмемо у обзир да је таквих примера било још у Југославији, а можда најпознатији од њих јесте случај старог сефардског храма у Сарајеву, познатог као *Il kal grande* (велики храм). Ово је најстарија синагога у Босни и Херцеговини и подигнута је 1581. године, а свој коначан облик добила је 1909. године, док је у току Другог светског рата храм коришћен прво као затвор за Јевреје пре њиховог одвођења у логоре смрти, а потом и за смештај војске.²³⁵ Непосредно након завршетка рата, 1946. године, Јеврејска општина Сарајево зграду је поклонила друштвеној заједници, а у уговору о поклону јасно је прецизирано да се зграда може искористити само за културне намене, под чиме је, од стране оба потписника уговора, подразумевано да адаптирана зграда треба да служи као репрезентативни друштвени или културни дом града, за одржавање разних предавања, значајних друштвених, политичких и културних мнифестација, као зграда народног универзитета итд., а размишљало се и о њеном претварању у зграду опере или универзитетске библиотеке.²³⁶ Као финансијски најбоља опција истицано је отварање биоскопске сале у згради некадашње синагоге, али како би оваква намена простора, због зараде на изнајмљивању и стављању филмова у промет, имала не само културну, већ и привредну функцију, закључено је да би то, ипак, било супротно првобитом уговору.

Године 1966. прослављао се јубилеј, 400 година од доласка Јевреја у Босну, па су чланови Јеврејске општине Сарајево Самуел Елазар и Хајим Камхи дошли на идеју да се у старој синагоги отвори музеј, а посебан одбор општине је испитао и потом усвојио ову идеју.²³⁷ С таквим поводом, 1963. године одржан је састанак представника Јеврејске општине Сарајево са представницима Градског већа, Градског музеја у Сарајеву и сарајевске општине Центар, на коме је договорено да храм о трошку шире друштвене заједнице, буде рестауриран, онако како је изгледао пре рата и да у њему буде отворен музеј који ће представљати депанданс Градског музеја у Сарајеву.²³⁸ Музеј Јевреја Босне и Херцеговине у просторијама старе синагоге, свечано је отворен 15. октобра 1966. године, уз присуство бројних државних функционера попут председника Скупштине СР Босне и Херцеговине Рата Дугоњића, члана републичког Извршног већа Османа Ђикића и многих других. Значајан део музејске поставке посвећен је страдању Јевреја и њиховом учествовању у НОБ, а како је, приликом отварања музеја, истакао председник Градског већа града Сарајева Салко Лагумџија, смисао ове институције јесте да представља „за генерације које долазе храм пијетета огромним жртвама које је јеврејски народ поднио у цијелој поробљеној Европи... храм пијетета безбројним жртвама које су пале под мачем монструозне политичке *филозофије* према којој постоје *ниже* и *више* расе... и храм пијетета и дивљења снази једног народа кога ништа не може да уништи”.²³⁹ На тај начин, након година ненаменског коришћења, средином шездесетих година најстарија синагога у Босни и Херцеговини постала је место сећања на коме су не само преживели Јевреји, већ и читава

²³⁴ Исто, стр. 43.

²³⁵ Taubman Ivan, „Spomenici kulture”, u: *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566.-1966.*, Sarajevo, 1966., str. 127.

²³⁶ „Problem adaptacije velikog hrama”, *Jevrejski pregled*, br. 9-10, septembar-oktobar, 1963., str. 39.

²³⁷ dr Josef Konforti, „Istorijat osnivanja sarajevskog Muzeja Jevreja”, *Jevrejski pregled*, br. 9-10, septembar-oktobar 1974., str. 57.

²³⁸ Pinto Avram, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1987., str. 191.

²³⁹ Mevorah Petrović Luci (ur.), *Skoplje-Sarajevo oktobar 1966.*, Beograd, 1967., str. 48.

друштvena заједница чували успомену на Јевреје страдале у Холокаусту, као и на вишевековну историју јеврејског народа у Босни и Херцеговини.

У складу са политиком претварања јеврејских храмова у музејске просторе, поједине сингоге, уз сагласност јеврејске заједнице, трансформисане су и у музеје општег значаја који се нису бавили само јеврејском историјом, а један од таквих примера је синагога у босанском граду Зеници. У току Другог светског рата зеничка синагога била је прилично оштећена, а пошто јеврејска заједница није имала средстава да је потпуно реновира, након рата ју је прво користила зеничка железара која ју је привремено адаптирала и у њу сместила своју штампарију, да би од 1960. године у њој били магацин и продавница намештаја предузећа *Рад*.²⁴⁰ Захваљући средствима Скупштине општине Зеница и подршци локалних предузећа синагога је потпуно обновљена, оштећења из рата су санирана, а фасада рестаурирана на основу старих фотографија, па је у овај простор од априла 1967. године смештен музеј града Зенице.²⁴¹ У оквиру новоотворене музејске збирке две витрине посвећене су о традицији, обичајима и историји зеничких Јевреја, а поред улаза у синагогу постављена је и спомен-плоча на којој је уклесан натпис: „У знак трајне успомене на 185 Јевреја-Зеничана погинулих у логорима смрти и у НОБ-и од 1941.-1945. ову спомен плочу подижу грађани града Зенице”.²⁴² Један од главних циљева обнове синагоге јесте било управо сећање на жртве Холокауста, па је приликом свечаног отварања синагоге, у свом говору, управник музејске збирке Фикрет Ибрахимпашић, иначе један од најзаслужнијих за обнову синагоге, истакао да су Зеничани осећали, као своју дужност да спомен-плочу поставе баш на згради у којој су се Јевреји најчешће састајали и развијали своја национална и религиозна осећања.²⁴³ Због труда да се сачува успомена на Јевреје из овог дела Босне и њихово страдање, јеврејска заједница одала је признање музеју града Зенице, нагласивши при том, да рестаурација синагоге у Зеници свим осталим градовима у којима је јеврејско становништво уништено, а синагоге демолиране, треба да послужи као пример на који начин ове зграде треба заштити од пропадања, а жртвама одати залужену почаст.²⁴⁴

Још један битан елемент храмова као меморијалних простора јесте била пракса подизања споменика и спомен-плоча у оквиру синагога чиме је, заправо, материјализована успомена на жртве и стварано место за окупљање и одржавање комеморација. Различите врсте меморијалних обележја подигнута су у многим синагогама широм Југославије као на пример у Сплиту, Ријеци, Зеници, Сарајеву, Новом Саду итд. Рецимо у сплитској синагоги, са леве стране *Ехала*, постављена је спомен-плоча са уклесаним именима 115 сплитских Јевреја страдалих у Холокаусту, а на улазу у Храм, пред степеништем, спомен-плоча са именима 24 јеврејска омладинца, страдала у Народноослободилачкој борби.²⁴⁵ Под покровитељством месног Савеза бораца, Јеврејска општина Ријека је, 4. јула 1958. године, организовала свечаност откривања спомен-плоче (слика 40) страдалим ријечким Јеврејима.²⁴⁶ Мермерна плоча са једноставним натписом: *Палим жртвама фашистичког*

²⁴⁰ „Svečano otvaranje muzejske zbirke grada Zenice u restauriranoj zgradi sinagoge”, *Jevrejski pregled*, br. 3-4, mart-april 1967., str. 25.

²⁴¹ „Muzej grada Zenice u zgradi zeničke sinagoge”, *Jevrejski pregled*, br. 3-4, mart-april 1968., str. 47.-48.

²⁴² „Svečano otvaranje muzejske zbirke...”, str. 26

²⁴³ Исто, стр. 27.

²⁴⁴ „Muzej grada Zenice u zgradi zeničke sinagoge”, str 48.

²⁴⁵ Atias Avram, „Trideset godina obnovljene jevrejske općine u Splitu”, *Jevrejski pregled*, br. 9-10, septembar-oktobar 1974., str. 24.

²⁴⁶ „Na Rijeci otkrivena spomen-ploča Jevrejima žrtvama fašizma”, *Bilten SJOJ*, br. 6-7, jun-jul 1958., str. 13.

терора постављена је на улазу у тамошњу синагогу, чиме је и Ријечка синагога постала још једно извориште колективног сећања на злочине над Јеврејима.

Синагоге, као места сећања, нису имале само симболички и духовни, већ у појединим случајевима и конкретан историјски значај, с обзиром да су неке од њих представљале стварна места на којима су се одиграле појединачне епизоде из Холокауста. Већ је споменуто да је стари сарајевска синагога, у којој је отворен музеј Јевреја Босне и Херцеговине, у току рата служила као затвор за сарајевске Јевреје пре њиховог транспорта у логоре, а сличан пример била је и новосадска синагога. Синагога у данашњој Јеврејској улици у Новом Саду, прва оштећења претрпела је већ априла 1941., приликом улаза окупационих трупа у град, када је оштећена купола и полупано више прозора, а почевши од 26. априла 1944. у синагогу су затварани новосадски Јевреји који су одатле одвођени у логоре смрти, да би, по депортацији свих Јевреја окупационе власти користиле синагогу за складиштење намештаја опљачканог из јеврејских станова.²⁴⁷ На 41. годишњицу депортације последњих новосадских Јевреја, 26. априла 1985. године, жртве су добиле и званично обележје, на фасади новосадске синагоге откривена је спомен-плоча²⁴⁸, чиме је, фактички, једно место страдања добило атрибуте места сећања на оне који су страдали.

У процесу претварања синагога у модерна места сећања, врло често је, на симболичан начин, наглашавана веза са традицијом и прошлошћу, углавном кроз коришћење различитих артефаката који су имали дубоко симболичко значење. Некадашњи неолошки храм у Врбасу, у току рата служио је као сабирни логор за локално јеврејско становништво, а у послератном периоду, 1948. године, зграда синагоге потпуно је порушена, па иако синагога физички више није постојала, локација на којој се она налазила, симболички је транспонована у место сећања. На том месту 1991. године подигнут је споменик (слика 2), чији је централни део представљао сачувани стуб некадашње синагоге, а чија је улога била да симболизује давно порушени храм и да представља фиктивну спону између Јевреја којих више није било и савременог доба у коме су се грађани Врбаса сећали својих убијених суграђана. Такву функцију овог места сећања потврђује и натпис на споменику, у коме је баш наглашен значај стуба и на коме је, на неколико светских језика, исписано: „Нека нас овај стуб подсети на порушени храм и 176 Јевреја Врбаса који су убијени само зато што су били Јевреји.”

Овај стуб није био једини део синагоге који је искоришћен као артефакт око кога је оформљено место сећања. Када је синагога рушена, локални протестантски свештеник Ђура Рурих успео је да сачува камену плочу на којој је било исписано десет божјих заповести, а која је стајала на прочељу храма. Захваљујући једном од преживелих врбашких Јевреја, Аврахаму Товаиу, плоча је пренета у Израел где је уграђена у споменик који је подигнут у граду Кармиелу и посвећен Јеврејима из Врбаса страдалим у Холокаусту.²⁴⁹ На тај начин плоча је постала централни део једног новог места сећања на коме су југословенски Јевреји исељени у Израел неговали успомену на своје ближње страдале у Холокаусту. Сличан случај налазимо и у Опатији где је, на тамошњем јеврејском гробљу, 1955. године, подигнут

²⁴⁷ Levi Goran, *Sinagoge u Vojvodini kojih više nema-spomenica minulog vremena*, katalog izložbe, Novi Sad, 2016., str. 27.

²⁴⁸ „Otkrivanje spomen-ploče na sinagogi” *Jevrejski pregled*, br. 3-4, mart-april 1985., str. 43.

²⁴⁹ Joško, „Spomenik žrtvama općine Vrbas”, *Bilten udruženja Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu*, br. 1-2, februar 1979., str. 30.-31.; „Posvećenje spomenika vrbaskim Jevrejima”, *Bilten udruženja Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu*, br. 6-8, avgust 1979., str. 30.

заједнички споменик јеврејским жртвама (слика 3), у који је уграђен и део арон хакодеша²⁵⁰ са натписом на хебрејском из некадашње синагоге у Опатији.²⁵¹ Синагога је након рата продата локалном Народном одбору и потом срушена, а један од ретких преживелих Јевреја из Опатије Бернард Натхан, успео је да прикупи делове разбијеног арох хакодеша и искористи их на новом споменику као симбол везе са традицијом и истребљеном заједницом опатијских Јевреја.

У периоду након завршетка рата, најбитнија места сећања на којима је јеврејска заједница чувала успомену на страдале у Холокаусту, била су јеврејска гробља. То најбоље потврђује податак да су сви споменици страдалим Јеврејима које је од 1945. године па до краја 1950-их година подизала јеврејска заједница, без изузетка, били подизани на јеврејским гробљима, а први споменик жртвама Холокауста који је подигнут на једној јавној градској површини био је споменик у македонском граду Битољу, откривен 1958. године. Дакле, у првим послератним деценијама, гробља су постала места на којима су подизани споменици, одржаване годишње комеморације и на која је у потпуности било усмерено сећање на страдале у Холокаусту. На тај начин јеврејска гробља су добила једну нову намену и постала су, не само, места сахрањивања, већ и нова „светилишта” и места очувања колективног сећања на прошлост.

Слично као и остала имовина јеврејске заједнице и јеврејска гробља су, након Холокауста, у великој мери, била оштећена и запуштена, па је питање њиховог одржавања био један од најважнијих послератних проблема за Савез јеврејских општина. У каквом су се стању налазила јеврејска гробља по окончању рата, добро сведочи једно од писама Јеврејске општине Осјек у коме се описује изглед тамошњег гробља након окупације: „Гробље, како смо га затекли након ослобођења пружало нам је ужасну слику. Мртвачница је била скоро до темеља изгорела, гробови похарани, надгробни камени разлупани. Скоро и није било гроба на коме се нијесу видели трагови фашистичког бијеса и разарања.”²⁵² Обновљене јеврејске општине, нарочито оне веће, углавном су биле способне да воде рачуна о сопственој имовини, укључујући и гробља, а финансијску подршку на овом пољу пружале су им и јеврејске организације из иностранства попут CLAIMS-а и JOINT-а.²⁵³ Према статистици Савеза јеврејских општина Југославије из 1952. године, почетком педесетих година у Југославији постојала су 173 јеврејска гробља, од чега је било њих 148 која су се налазила на земљишту јеврејских општина или бивших општина, а 24 на земљишту које је припадало градским или месним Народним одборима.²⁵⁴ У исто то време било је свега 38 јеврејских гробља у читавој Југославији, која су се могла сматрати добро очуваним и сређеним, док се већина била запуштена и неуређена. На основу Општег закона о Народним одборима, донетог 25. маја 1946., а допуњеног 28. маја 1949. године²⁵⁵, из позиције државе, за јеврејска гробља, исто као и за синагоге, били су задужени Народни одбори.²⁵⁶ Они су у оквиру општег старања за сва гробља, водили бригу и о јеврејским

²⁵⁰ Арон хакодеш-свети орман у синагоги у ком се чувају свици Торе.

²⁵¹ Simper Sanja, „Pisani iskaz Bernarda Nathana o povijesti židovske vjerske općine u Opatiji iz 1963. godine”, u: *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, br. 10, Beograd, 2015., str. 523.-524.

²⁵² АЈИМ, ПА-Р-19, *Predmet: Postavljanje spomenika jevrejskim žrtvama fašizma*, 21. IV 1952.

²⁵³ АЈИМ, *Izveštaj Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije o radu Saveza u periodu 1960.-1964. IX konferenciji opština 25 IV 1965*, u: „Zapisnici Izvršnog odbora SJOJ 1960.-1971.”

²⁵⁴ АЈИМ, *Zapisnik šeste posleratne Konferencije jevrejskih opština FNRJ*, 7.-8. IX 1952., str. 9.

²⁵⁵ „Општи закон о Народним одборима”, *Службени лист Федеративне Народне Републике Југославије*, бр. 49., 9. јун 1949., стр. 698.; 700.

²⁵⁶ АЈИМ, ПА, К-781, *Zapisnik LV sednice izvršnog odbora Saveza*, 12. XII 1949., str. 9.

гробљима у оним местима где јеврејске општине више нису постојале. Такође, било је и предлога да се гробља изузму из надлежности верских заједница, па је према нацрту Закона о правном положају верских заједница из 1953. године било предвиђено да гробља постану општенонародна имовина, чему се успротивио Савез јеврејских општина Југославије, сматрајући да гробља треба да служе сахрањивању припадника оне верске заједнице којој гробље и припада.²⁵⁷

Дакле, гробља су за јеврејску заједницу представљала затворене просторе резервисане за чланове заједнице, у оквиру којих су они неговали успомену на своје покојнике, али и чували свој јеврејски идентитет и као таква, она су се временом профилисала и као битна мест очувања сећања на Холокауст. Са друге стране упркос оваквим идејама држава није имала праксу да национализује јеврејска гробља, а примери национализације дешавали су се само у изузетним ситуацијама када организација која је била власник гробља више није постојала. Тако је рецимо Јеврејска општина Чаковец 1954. године, известила СЈОЈ да су народне власти национализовале тамошње гробље које је претходно било својина организације Хевра Кадиша²⁵⁸, а која, након рата није обновила свој рад.²⁵⁹ Ово је, уједно, био и први случај да је у Југославији национализовано једно јеврејско гробље.

У послератним деценијама, јеврејска гробља су често ликвидирана, како због недостатка средстава и могућности Савеза јеврејских општина да их одржава тако и због урбанистичких разлога, како би се створио простор за ширење градова и изградњу инфраструктуре. На тај начин престала су да постоје бројна јеврејска гробља у Југославији, попут оних у Подравској Слатини, Даљу, Мокрину, као и ашкенаско гробље у Сарајеву.²⁶⁰ У складу са таквом ситуацијом само гробља активних јеврејских општина могла су да постану места сећања на Холокауст, зато што је у таквим срединама постојало локално, иако малобројно, јеврејско становништво, које је о таквим гробљима могло да води рачуна, али и које је имало потребу да иста та гробља трансформише у места историјског сећања.

Заправо, јеврејска гробља су постала симболи једног новог феномена културе сећања, а то је физичка дислокација историјског памћења која се огледа у томе што места комеморације нису била, како би то било логично, праве локације на којима су се злочини десили, већ су то постале секундарне локације попут гробаља, која, у највећем броју случајева, нису имала конкретне везе са злочиним. Дакле, појава дислокације сећања, јавља се у оним ситуацијама када се „географија сећања”, односно локације места сећања у физичком простору, не поклапају са „топографијом терора”, односно стварним местима злочина. То је нарочито важно ако узмемо у обзир да у првим послератним деценијама права места страдања попут стратишта и нарочито битних логора (Јасеновац, Топовске Шупе, Сајмиште) остају необележена, што значи да су ове локације у колективном памћењу, не само јеврејске заједнице, већ читавог друштва, у великој мери, маргинализоване као места на којима се десио Холокауст.

²⁵⁷ АЈИМ, *Zapisnik zajedničke sednice (CIX i CX) Izvršnog odbora Saveza i Autonomnog odbora za pomoć*, 19. II 1953.

²⁵⁸ Хевра Кадиша (Свето друштво)-јеврејска религиозно-добротворно друштво чији је задатак да се брине о болесницима, лекарима, сахрањивању мртвих и одржавању гробаља.

²⁵⁹ АЈИМ, *Zapisnik zajedničke sednice (CXXIX i CXXX) Izvršnog odbora Saveza i Autonomnog odbora za pomoć*, 14. 16. II 1954., str. 6.

²⁶⁰ АЈИМ, PA-P-12-b, *Izveštaj Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština*, str. 43

Овде се, наравно, поставља и логично питање: Због чега је, уопште, јеврејска заједница почела своје колективно сећање да усмерава и везује за гробља и да од њих формира сопствена места сећања на Холокауст? Разлога има више и на првом месту треба имати у виду традицију још из међуратног периода да се колективни споменици страдалима у рату подижу на гробљима. Из времена Краљевине СХС и Краљевине Југославије могу се наћи бројни овакви примери попут Спомен-костурнице бранилаца Београда и Спомен-костурнице руских војника,²⁶¹ оба смештена на Новом гробљу у Београду или пак Спомен костурнице погинулим ратницима 1912.-1918 на гробљу у Чачку, а уосталом, оваква пракса је развијана и међу самим Јеврејима, па је на сефардском гробљу у Београду 1927. године, према пројекту архитекте Самуила Сумбула, изграђен споменик Јеврејима погинулим као српски војници у Балканским и Првом светском рату.²⁶² Оваква традиција везивања историјског сећања на страдале у ратовима за просторе гробаља, могла се уочити и ван наших простора и то значајно раније, још у 19. веку, па је тако, на пример, честа појава, била да се споменици палим војницима и Уније и Конфедерације у америчком Грађанском рату, такође подижу на гробљима, као што то показују примери споменика на гробаљу Холивуд у Ричмонду, држава Вирџинија, затим на гробљу у Салисбурију, Северна Каролина или рецимо гробљу Фултон у Кентакију, као и многи други.²⁶³

Највећем броју јеврејских жртава се гробно место није знало, па су споменици жртвама Холокауста били својеврсани симболички гробови за страдале због чега је било логично да се они подижу на гробљима. Такође, треба имати у виду да је обичај подизања споменика жртвама Холокауста на јеврејским гробљима био распрострањена и у осталим европским земљама, а примери оваквих споменика су бројни попут оног на јеврејском гробљу у Кракову, у Чешким Будајевицама, затим у Дебрецину у Мађарској или пак споменик страдалим Јеврејима Трансистрије у румунском граду Радаути.²⁶⁴ Како је приметила Хасиа Динер и у случају Сједињених Америчких Држава, скоро сви споменици које су изградила Јевреји, били су смештени у оквир физичких простора јеврејске заједнице синагога, просторија јеврејских општина или гробаља,²⁶⁵ а потпуно исти случај био је и са Јеврејима из земаља Латинске Америке-Чилеа, Бразила, Перуа, Аргентине и Мексика.²⁶⁶

Како показује архивска грађа, многе јеврејске општине имале су и неке сопствене разлоге да споменике својим жртвама подигну баш на локалном јеврејском гробљу. Крајем августа и почетком септембра 1952. године, у организацији јеврејске заједнице, а уз финансијску потпору државе, на јеврејским гробљима у пет југословенских гадова-Сарајеву, Београду, Новом Саду, Загребу и Ђакову подигнути су споменици жртвама Холокауста. У преписци са Савезом јеврејских општина Југославије, представници Јеврејске општине Нови Сад, јасно су истицали да споменик желе да подигну на локалном

²⁶¹ Живановић Милана, „Руски гробни комплекси у Србији у 20. веку”, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, одељење за историју, 2019.), стр. 92.-146.

²⁶² Freidenreich Heriet Pass, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*. Skokie, 2001, 179.

²⁶³ Janney Caroline E., *Remembering the civil war. Reunion and the limits of reconciliation*, University of North Carolina, 2013, 135; Butler Douglas J., *North Carolina Civil War Monuments. An illustrated history*, Jefferson, London: McFarland and Company inc. Publishers, 2013, 230.

²⁶⁴ *The Cemetery project-Holocaust memorials Europe* <http://www.museumoffamilyhistory.com/hme-romania.htm> pristupljeno: 18. 01. 2019.

²⁶⁵ Hasia Diner R., *We remember with reverence and love...*, 36.

²⁶⁶ Исто, стр. 39.

јеврејском гробљу јер сматрају „да ће овако бити најбоље очуван”.²⁶⁷ Могућност појединачних и спорадичних антисемитских испада увек је постојала, па су чланови општине, очигледно, сматрали да ће једно обележје јеврејским жртвама бити најбезбедније управо у оквиру једног јеврејског простора, какво је било гробље.

Са друге стране, Јеврејска општина Сарајево је настојала да споменик подигне баш на јеврејском гробљу, како би истакла јеврејски идентитет жртава, о чему су њени руководиоци у једном од извештаја упућених Савезу општина записали: „Избор мјеста на коме треба да се подигне споменик био је дуго времена споран. Једни и то јавни политички наши радници, залагали су се да се подигне у самом граду, а не на јеврејском гробљу, те да се тим не сепарирамо од других дијелова становништва града Сарајева. Поред тога је предлагано да се тај споменик подигне истовремено као споменик Савеза бораца, док се друга, већа група и то, углавном, представници Јеврејске општине, залагала да се споменик подигне на јеврејском гробљу тј. да се и по мјесту дадне видан знак, да се споменик подиже у спомен и славу палих преко 16 000 невиних јеврејских (подвучено у оригиналу, прим. аут.) жртава и палих бораца у Другом свјетском рату, не само из Сарајева него из читаве БиХ.” Дакле, изградњом споменика жртава Холокауста на сопственим гробљима Јевреји су тежили да омеђе свој идентитета и нагласе идентитет жртава којима је одавана пошта.²⁶⁸

Такође, у потрази за одговором на питање зашто су споменици жртвама Холокауста, у највећем броју, подизани на јеврејским гробљима, не треба занемарити ни практичне разлоге за то. Сасвим је извесно да је у случају подизања споменика на сопственој имовини, јеврејска заједница лакше могла, од локалних власти, да добије дозволу за изградњу него у случају да је споменик желела да подигне на некој јавној површини. Осим тога, можемо претпоставити и да је у случају подизања споменика на гробљима јеврејска заједница, највероватније, имала и већу слободу приликом одлучивања о изгледу, величини и симболици ових споменика.

Упркос томе што су јеврејска гробља била власништво локалних јеврејских општина, из појединих случајева можемо закључити да је добијање урбанистичке као и грађевинске дозволе од стране надлежних државних институција ипак било, барем у формалном смислу, неопходно. Када је 1952. године грађен споменик јеврејским борцима и жртвама фашизма на сефардском гробљу у Београду Јеврејска општина Београд, као инвеститор затражила је 15. фебруара 1952. године од Урбанистичког завода локалног Народног одбора урбанистичку дозволу за споменик.²⁶⁹ У складу са Општим законом о Народним одборима, дозвола је издата 3. септембра исте године²⁷⁰, међутим оно што је занимљиво јесте да су свечаности поводом откривања споменика у Београду трајале од 3. до 7. септембра, што значи да је урбанистичка дозвола практично издата на дан откривања споменика. С обзиром да је, очигледно, споменик био изграђен и пре издавања урбанистичке дозволе, можемо закључити да оваква врста бирократске процедуре није имала већег значаја у случајевима када су Јевреји своје споменике жртвама Холокауста градили на својој имовини, што је свакако могло да представља додатну олакшавајућу

²⁶⁷ АЈИМ, ПА-П-19, *Pismo Jevrejske crkvene opštine Novi Sad Savezu jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije*, 10. XII 1951.

²⁶⁸ ААЈИМ, ПА-П-19, *Predmet: Podizanje spomenika palim jevrejskim žrtvama i pomoć od Saveza*, 03. XII 1951., str. 1.

²⁶⁹ АЈИМ, ПА-П-19, *Захтев Урбанистичком заводу Управе за пројектовање ИОНО-а*, 15. II 1952.

²⁷⁰ АЈИМ, ПА-П-19, *Извештај инвеститору о начелној сагласности или одбијању*, 03. IX 1952.

околност која је доприносила честим одлукама да се највећи број споменика подигне управо на јеврејским гробљима.

Од свих гробља на територији Југославије, својим историјским значајем и аутентичношћу као нарочито и јединствено место сећања издвајало се гробље некадашњег логора Ђаково. Овај усташки логор за Јеврејке и Српкиње углавном са простора Славоније и Босне и Херцеговине постојао је у периоду од децембра 1941. до јула 1942. године и за то време кроз логор је прошло неколико хиљада углавном жена и деце. Захваљујући напорима логорашице Саринке Бродски (Папо) и логорског гробара Стјепана Колба, највећи број страдалих логорашица, нарочито оних које су умрле од стомачног тифуса, су сахрањене у појединачне обележене гробове, тако да је, на основу списка након рата било лако идентификовати ко је у којој гробници сахрањен.²⁷¹ Највећем броју Јевреја који су страдали у Холокаусту гроб се није знао, па је гробље логора Ђаково представљало редак случај, не само у Југославији, већ и у читавој Европи да су била сачувана и обележена појединачна гробна места за Јевреје страдале у једном нацистичком логору, као и да се за највећи број гробница знао идентитет жртве која је у њему сахрањена. Гробна места (слика 43) била су означена таблицама са именима сахрањених, а код извесног броја гробница преживели рођаци жртава подизали су и надгробне споменике, па су тако, на пример, својој мајци Дони С. Алтарац, рођеној Салом (1880.-1942.) и брату Јозефу, споменик подигли Ели и Леон Алтарац из Сарајева.²⁷² Овакви примери показују и да је ђаковачко гробље представљало јединствено место личног и породичног, а не само колективног сећања на Холокауст. На гробљу је, такође, постојала и једна заједничка гробница у којој је сахрањено 11 непознатих омладинки страдалих у ђаковачком логору и над којом је, сопственом иницијативом споменик подигао сарајевски Јеврејин Давид Ешкенази (слика 44).²⁷³

О томе колики је значај ово место сећања имало за јеврејску заједницу јасно говори и податак да је међу пет југословенских градова у којима су 1952. откривени споменици јеврејским жртвама фашизма, поред Београда, Загреба, Сарајева и Новог Сада, као градова са највећим јеврејским општинама у земљи, уврштено је и Ђаково као место изузетног симболичног значаја за очување сећања на жртве Холокауста. Том приликом откривена је спомен-урна у гробљанској капели у коју је, уз изражену јаку симболику, положена књига са именима жртава Ђаковачког логора (слика 45).

За разлику од гробља и синагога који су представљали углавном места сећања југословенских Јевреја, сећање целокупне друштвене заједнице на цивиле страдале у рату било је најчешће везано за конкретна места страдања-стратишта и логоре. На основу досадашњих истраживања процењено је да је на територији окупираних Краљевине Југославије у току Другог светског рата организован 71 концентрациони и сабирни логор, 329 истражних и других затвора, а југословенски држављани били су интернирани и у укупно 69 логора ван своје домовине.²⁷⁴ Први логор на територији окупираних Србије био је логор у Панчеву, познат као логор *Свилара*, формиран у јуну 1941., а убрзо након њега основан је и логор на Бањици у Београду који је прве заточенике примио 9. јула 1941., да би након њих, од стране немачких окупационих снага и домаћег управног апарата био

²⁷¹ Grinvald Samuel Leo, *Spasavanje žena i dece u Đakovu* (<https://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/bitstream/id/2363/MSP0505grinvalddjakovo.pdf> (pristupljeno:07.12.2020); Maestro Lea, *Logor Đakovo- Đakovo Camp*, katalog izložbe, Sarajevo, 2013, 18.;

²⁷² АЈИМ, Комеморације, Фотографија без сигнатуре

²⁷³ АЈИМ, Комеморације, Фотографија без сигнатуре

²⁷⁴ Жарковић Ненад, *Пролазни логор Топовске шупе*, у: „Наслеђе”, бр. X, Београд, 2009., стр. 105.

организован значајан број логора који су се међусобно разликовали по карактеру, па су типолошки припадали различитим категоријама као што су: прихватни односно сабирни логори (Anhaltelager) попут логора Сајмиште, Велики Бечкерек, Ниш и Бањица, затим заробљенички логори (Gefangenenlager) који су се налазили у Смедеревској Паланци, Ваљево, Крушевцу, Крагујевцу, Лесковцу и Чачку или пролазни логори (Durchgangslager) попут логора Шабац и упркос томе што се у литератури неки од ових логора попут логора Сајмиште називају концентрационим логорима, ове врсте логора на територији окупиране Србије није било.²⁷⁵

Највећу пажњу држава је посвећивала оним местима страдања која су у друштвеној и политичкој перспективи стекла сататус општих југословенских места сећања, борбе и страдања, што је имало двоструке последице. Са једне стране, ова места сећања имала су приоритет приликом финансирања и подизања меморијалних обележја, док је, са друге стране, њихов значај утицао и на начин на који су историјски наративи репрезентовани на оваквим местима. То је, пре свега значило, да једно југословенско место сећања, захтева и југословенску жртву као историјски објекат истог тог сећања, односно да је појединачни идентитет жртве, макар на општем нивоу репрезентације, био занемариван, што је у случају јеврејских жртава отежавало издвајање Холокауста као феномена. Како је то чувени југословенски вајар Душан Џамоња објаснио на примеру свог предлога за споменик палима на Сремском фронту, места заједничког, југословенског сећања, морала су да означавају истовремено неколико идеолошких симбола колективне југословенске идентификације: револуцију, њен раст у јединству свих народа Југославије, њену победу, стварање нове Југославије, односно, укратко, како Југославију у рату, тако и Југославију у миру.²⁷⁶

Нека од локација која су у историјском сећању социјалистичке југославије имала кључно место као југословенска места страдања били су логор Јасеновац и стратиште Јајинци поред Београда, док је, рецимо, логор Старо сајмиште у Београду, такав статус стекао тек крајем осамдесетих година упркос томе што га је, већ, након рата Државна комисија за ратне злочине описала као „мучилиште народа Југославије“²⁷⁷, што је је, уједно и један од кључних разлога зашто локација овог логора није достојно обележена све до распада државе. Јајинци, као место сећања, су општејугословенски значај добили већ 1950-их година, о чему сведочи и чињеница да је у жирију за подизање споменика у Јајинцима из 1956. године, било чланова из Словеније, Србије, Хрватске и Босне и Херцеговине²⁷⁸ што показује да већ у том периоду Јајинци нису представљали само бригу једног народа или једне републике.

Колективно југословенско памћење усмеравали су држава и партија, а у пракси оно је артикулисано путем различитих друштвено-политичких организација попут Савеза бораца и Социјалистичког савеза радног народа Југославије (ССРНЈ). Уколико посматрамо логоре као места од историјског и идеолошког значаја у оквиру званичне политике памћења могуће је уочити неколико различитих образаца у оквиру којих су логори као потенцијална места сећања, перципирани у југословенском друштву: логор као школа револуционара, логор као место борбе и(ли) место страдања и логор као место обнове и поновног рађања.

²⁷⁵ Koljanin Milan, „Represija kao sistem-logori u okupiranoj Srbiji”, *Hereticus* 1/2007., str. 159.-160.

²⁷⁶ Argan Giulio Carlo, *Džamonja*, Beograd, Zagreb, 1981., str. 80.

²⁷⁷ Bajford Jovan, *Staro sajmište-mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd, 2012., str. 54.

²⁷⁸ Horvatinčić Sanja, „Povijest nemogućeg spomenika. Podizanje spomenika žrtvama fašizma u Jajincima”, u: *Anali Galerije Antuna Augustinčića*, XXXII-XXXV (2012.-2015.), 32-33/34-35, str. 268.

Један од најсликовитијих идолошких конструкција који показује на који начин је политика Комунистичке партије обликовала друштвени начин перцепције цивилног страдања јесте идеја о логорима као школи револуције. Доминантан утицај наратива о револуцији и Народноослободилачкој борби који су служили као основа за тумачење историје Другог светског рата у југословенском социјализму, налагао је и да се различити аспекти ратних дешавања, укључујући ту и логоре, ставе у функцију историје Народноослободилачког покрета. То је подразумевало и то да у историјском тумачењу ратних догађања, логорима треба дати улогу која има смисла у ширем процесу револуције и антифашистичке борбе. Партијски идеолози су ту функцију уобличили у идеју о логору као школи револуције, а ова теорија била је често прихваћена и од стране бивших логораша и ратних ветерана. На Првој савезној Конференцији бивших ратних заробљеника одржаној у априлу 1960. године, један од учесника Вукота Мијушковић описао је своје логорашко искуство следећим речима: „Вас овдје поздрављам као један од оних хиљада људи који су дошли у логоре као овце, а изашли из логора као људи... Такав наш рад, борба, идејно и политичко уздизање оформљавали су човјека у човјеку... требало би пуно писати... како су логори били јача школа од факултета”.²⁷⁹ Партија и Савез бораца трудили су се да, након рата, идеју логора као школе револуције, у јавности је, промовишу, између осталог и кроз музејске изложбе, па је, тако, рецимо, средином 1960-их година у Музеју Револуције народа Југославије у Београду, организована привремена изложба чији је наслов гласио Робија-школа револуционара.²⁸⁰

У пракси, то је значило да све жртве логора у колективном историјском сећању народа, постају нераздвојни део револуције, управо онако како је то, у вези са идејним решењем за споменик у Јасеновцу истакнуто у једној брошури из средине 1980-их година: „У целини је превладавало мишљење да се не треба прихватити било каква грандоманска идеја или захват већ је требало наћи најједноставнија и најизразитија решења, која ће одати не само почаст него и показати да ти људи нису умирали без свијести и идеје. Те су велике жртве неодвојив дио који је дала наша револуција”.²⁸¹

Ако је заиста логор и био својеврсна школа револуције, онда се намеће и питање: Шта су будући револуционари у једној таквој школи могли да науче? Можда најбољи одговор на ово питање даје Милован Ђилас на почетку свог дела *Власт и побуна*. О томе на који начин је дугогодишње искуство из логора и затвора прво Краљевине Југославије, а потом и окупационих власти и њихових срадника у току Другог светског рата, било корисно у спровођењу револуције Ђилас је записао: „Било је то, ако ме сећање не vara, у пролеће 1946. године. На иницијативу Ранковића и његових помоћника из безбедности сазван је састанак посвећен подизању новог затвора у Београду... Кад смо се искупили и погледали сви до једног бивши робијаша... Али главна тема састанка је била-затвор који с поља ни у чему неће личити на затвор, али који неће имати ни од свих недостатака, односно погодности које су комунисти могли да користе и користили у илегалном затворском комуницирању... Тако је предвиђено да се дуплирањем зидова онемогући споразумевање куцањем, да се искривљавањем канализационих цеви онемогући протурање цедуљица или хране, да подруми буду дубоки и изоловани да у њихове ћелије не продире дневна светлост, нити се из њих гласак чује, да прозори буду од замућеног бетонизованог стакла и да „гледају”

²⁷⁹ Архив Југославије (АЈ), Savez удружења бораца Народноослободилачког рата-Savezni odbor (297), К-19, *Savezna konferencija bivših ratnih zarobljenika*, 24. IV 1960., стр. 69.-70.

²⁸⁰ АЈ, Музеј револуције (477), К-3, VII седница Савета музеја, 15. VII 1965.

²⁸¹ Trivunčić Radovan, *Spomen-područje Jasenovac*, Zagreb, 1985., стр. 75.

на ходнике, а не у спољни свет, па ни унутарња шеталишна дворишта.”²⁸² Дакле, идеја о логору као школи револуционара није била само накнадни политички конструкт, већ и реално искуство које је касније заиста помогло у спровођењу револуције и изградњи новог система.

Управо из идеје о логору као школи револуционара проистекла је дидактичка функција логора као места сећања, односно пракса да се нове генерације васпитавају кроз посете местима некадашњег страдања. Оно што су револуционари научили у логорима у којима су страдали, нове генерације требало је да науче на местима на којима се сећало истог тог страдања. На тај начин места сећања постајала су медији кроз које је интергенерацијски преношена жељена идеолошка порука.

О начину на који су чланови Савеза бораца посматрали логоре као потенцијална места сећања и тумачили њихов историјски значај, може се доста закључити из њихових говора на различитим седницама и конференцијама Савеза бораца. Многи од њих попут, рецимо, Нинка Петровића, који је одржао говор на већ поменутој Првој конференцији бивших ратних заробљеника 1960. године, константно су, сећајући се логора, говорили о „раду, животу и борби у нашим логорима”, али не и о страдању.²⁸³ Такође, као што се може видети из говора Симе Караогловића на истој конференцији изрази попут концентрациони логори и логори смрти готово да уопште нису употребљавани, што јасно показује да Савез бораца није препознавао прави карактер нацистичких и фашистичких логора, као, пре свега, места масовног истребљења цивила.²⁸⁴

Какве је то последице имало на процес афирмације локација бивших логора као потенцијалних места сећања на Холокауст? У контексту културе сећања, идеја о логору као школи револуционара имала је јасан задатак-да страдање у логорима стави у функцију наратива о борби и револуцији, а некадашње логоре у послератном периоду посматра као места сећања на борбу, а не на страдање, што значи да су у таквој перцепцији цивилне жртве, самим тим и јеврејске, остале по страни. Логорима, као и стратиштима држава је посвећивала пажњу у оној мери у којој је могла идеолошки да их функционализује. Најбољи пример за то јесте логор Топовске шупе у Београду, који, иако је био једно од најзначајнијих места јеврејског страдања у Југославији, никада није добио друштвени статус југословенског места сећања и никада није обележен на адекватан начин. Нацистички логор Топовске шупе формиран је у августу 1941. године у зградама некадашње артиљеријске касарне југословенске војске. Одмах по оснивању логора започела су хапшења јеврејских мушкараца са територије Београда и Баната, који су у Топовске шупе спроведени као таоци па је већ крајем лета 1941. године овде било заточено око 6 000 Јевреја и 1 000-1 500 Рома.²⁸⁵ Највећи број Јевреја мушкараца са територије окупиране Србије страдао је у овом логору у периоду од позног лета па до децембра 1941. године, али упркос томе Топовске шупе никада нису обележене достојним спомеником. Као прво логор Топовске шупе је постојао релативно кратко, у њему су били затворени углавном јеврејски и ромски мушкарци, и на крају, у њему се није развио значајнији облик илегалне партијске делатности, као ни било шта што би могло бити протумачено као борба против окупатора.

²⁸² Đilas Milovan, *Vlast i pobuna*, Beograd, 1991. str. 9.

²⁸³ АЈ, 297, К-19, *Savezna konferencija bivših ratnih zarobljenika*, 24. IV 1960., str. 2.

²⁸⁴ Исто, стр. 9.-47.

²⁸⁵ Manojlović Pintar Olga, „Drugi krug terora”, u: Rädle Rena, Pissari Milovan (ur.), „Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941.-1944. Priručnik za čitanje grada”, Beograd, 2013., str. 160.

Главни разлог за овакав однос према овој локацији након рата био је највероватније то што Савез бораца овај логор није препознао ни као место борбе ни као „школу револуционара”. Једини изузетак била је скромна спомен плоча, откривена на једном од бивших логорских објеката 1951. године, поводом десете годишњице почетка револуције, на којој су била исписан имена 12 припадника НОП-а²⁸⁶ који су страдали у логору, а међу којима је и један Јеврејин-Јешуа Озма.²⁸⁷ Дакле једино спомен-обележје на овом простору било је везано за оне елементе сећања који су могли да се повежу са револуцијом и борбом партизанског покрета, занемарујући главну и основну намену логора Топовске шупе-а то је спровођење Холокауста. Осим овог симболичног обележја, логор Топовске шупе је, не само као место јеврејског, већ и уопште цивилног страдања, у колективног сећању југословенских народа остао потпуно маргинализован. Средином 1979. године, јеврејска штампа у Југославији је скренула пажњу на проблем запостављања оваквих места сећања: „...колико је оскудно информисана млађа генерација о свим тим местима страдања говори пример некадашњег логора Топовске шупе. Ми старији знамо да је тај логор у Београду био стратиште намењено тоталном геноциду. Урбанистичким планом града та је локација намењена за изградњу градске аутобуске станице. И десило се да услед неинформисаности стручњака те службе о ранијем постојању логора, урбанистички услови нису предвидели у пропозицијама обавезу инвеститора на одговарајуће трајно обележавање тог стратишта. Чак је завршен и детаљан пројекат аутобуске станице а да се о томе није водило рачуна! На срећу, још пре него што су започети радови Завод за заштиту споменика културе града је упозорио на учињени пропуст, па се сада предузимају мере и колико је то сада могуће, овај ће пропуст бити исправљен јер је и Републички одбор СУБНОР-а заузео став да то место треба трајно обележити.”²⁸⁸ Упркос оваквом ставу јеврејске заједнице и Савеза бораца, све до распада социјалистичке Југославије, на плану обележавања логора Топовске шупе и његовог претварања у меморијални центар није урађено, практично, ништа.

Са идејом логора као школе револуционара, блиско је био повезан и други начин перцепције логора у југословенском социјализму, а то је логор као место борбе. Овакав начин разумевања феномена логора у оквиру југословенске културе историјског сећања, био је битан јер је одређивао динамику меморијализације локација бивших логора и њихово претварање у национална места сећања. Како би се то објаснило у пракси, најбоље би било поставити питање: Који је први логор на територији социјалистичке Југославије који је обележен адекватним меморијалом? Према резултатима истраживања које смо спровели, први логор у Југославији који је добио адекватан споменик, је био логор Кампор на острву Рабу, у коме је споменик страдалим логорашима подигнут 1953. године, у част десете годишњице ослобођења логора.²⁸⁹ Иако његов реални историјски значај заостаје за логорима као што су, на пример, Јасеновац, Црвени крста, Бањица, Сајмиште или Стара Градишка, постоје разлози због којих је управо логор на Рабу први привукао пажњу Савеза бораца. Први разлог је техничке природе и треба га тражити у педантности и великом

²⁸⁶ Као страдали припадницима НОП-а наведени су: Зорић Јере, Стефановић Ратко, Уловец Рудолф, Бухач Војо, Злокаст Миле, Мађарчић Стево, Врањеш Немања, Ђурђевић Ђорђе, Жнидарсић Јоже, Јоговић Перица, Јешуа Озма, Костић Власта.

²⁸⁷ Жарковић Ненад, *Нав. дело*, стр. 106.

²⁸⁸ Levi Moris, „Učinimo sve što možemo da se ne zaboravi...”, u: *Jevrejski pregled*, br. 5-6, maj-jun, 1977., str. 5.

²⁸⁹ „Desetogodišnjica oslobođenja logora na ostrvu Rabu”, *Bilten SJOJ*, br. 3, mart 1953., str 13.

залагању који је пружио Савез бораца Словеније. С обзиром на велики број Словенаца²⁹⁰ који су у току рата од стране Италијана били интернирани у логор на Рабу, главни носилац пројекта меморијализације овог логора био је Савез бораца Словеније, иако се сама локација логора налазила на територији СР Хрватске. Из различитих докумената СУБНОР-а из периода 1950-их година може се закључити да је на територији читаве Југославије, Савез бораца Словеније имао најбоље резултате на плану подизања споменика и уређивњу гробова палих бораца, тако да не треба да чуди што је и први обележени логор, као место сећања био, такође, у надлежности словеначког Савеза бораца.

Са друге стране, потпуно супротно већ наведеном примеру логора Топовске шупе, ратни догађаји у логору Кампор одлично су се уклапали у идеолошке матрице Комунистичке партије и Савеза бораца, и представљали су савршен историјски пример логора као места отпора и борбе. Наиме, логор на Рабу био је редак пример фашистичког логора који су, захваљујући припремама заједничког логорског комитета јеврејског и словеначког логора, 8. септембра 1943.,²⁹¹ ослободили сами затвореници, због чега је историјат овог логора представљао и савршен пример који је требало да потврди наратив о борби и отпору у логорима.

Примери логора на Рабу и логора Топовске шупе, показују да су бивши логори постајали места југословенског колективног сећања, само ако су држава и партија могле да их препознају као локације битне за историју Народноослободилачког покрета, а слична ситуација била је и са логором Јасеновац. О томе сведочи и један документ који је у јесен 1963. године Комисија за бивше политичке затворенике, интернирце и депортирце Савеза бораца БиХ, послала Председништву Савеза бораца БиХ, а у коме се анализира све веће незадовољство због тога што простор логора Јасеновац, још увек није обележен спомеником: „Људи не схватају и не разумеју зашто се Јасеновац као кланица не само родољуба, него и комуниста након близу 20 година ничим није означио. Неразумевање је у толико веће кад се зна да су отпор и борба људи кроз логоре били саставни дио наше НОБ-е.”²⁹² Због оваквих схватања, култура сећања на логоре у југословенском социјализму је била и конципирана, углавном, као култура сећања на борбу, а не на страдање, а логор као место борбе и логор као школа револуционара остали су доминантни начини третирања бивших логора као места сећања.

Логори као места сећања почињу да улазе у видокруг креатора колективног памћења у Југославији од почетка 1960-их година, што је било последица различитих догађаја и процеса који су се одиграли како на унутрашњем, тако и намеђународном плану. У мају 1960. године у Аргентини је ухапшен Адолф Ајхман, бивши СС-официр и начелник 4-Б-IV одељења Службе безбедности Рајха (РСНА) задуженог за питање Јевреја, а његово суђење у Јерусалиму које је трајало до децембра 1961., привукло је велику пажњу светске јавности. Први пут још од Нирнбершког процеса, посвећена је пажња обичним људима који су преживели Холокауст и који су скупили храбрости да јавно проговоре о сопственом страдању, што је довело до тога да у очима света они престану да буду жртве и постану хероји. Због тога је, у колективној перцепцији и логор престаје да буде само место страдања

²⁹⁰ Требало би само напоменути да су на острву Рабу, у непосредној близини, постојала два одвојена логора, један јеврејски и други за словеначке партизане. Оба су била под италијанском управом и командант оба логора био је пуковник Кујули (Cuiuli)

²⁹¹ Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941.-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd, 1980., str. 151.

²⁹² Karge Hajke, *Sećanje u kamenu-okamenjeno sećanje?*, Beograd, 2014., str. 213.

и постаје место херојства обичних људи, а у једној култури сећања каква је била југословенска, којом су доминирали борбени наративи, прихватање логора као места борбе представљало је кључни импулс да, пре свега, Савез бораца почне и логоре да посматра као релевантна историјска места сећања. Управо у таквом ширем друштвеном контексту Секције бивших политичких затвореника и интернираца на конференцији одржаној у мају 1960. године, одлучила је да се крене са систематским прикупљањем историјске грађе и писањем радова о животу и борби у концентрационим логорима,²⁹³ како би се ова тема што више промовисала у југословенском друштву.

На крају, логор као место сећања, посматран је не само у контексту догађаја који су се ту одиграли у прошлости, већ и у контексту онога што је то место сећања могло да представља на плану изградње југословенског социјализма и пута у будућност, обнове и помирења, чиме је настао још један вид перцепције логора у југословенском социјализму-логор као место обнове и поновног рађања. Званична политика сећања у Југославији коју су дефинисали држава и партија имала је за циљ да логоре као места сећања, али и колективни историјски наратив обликује кроз слике победе, оптимизма и погледа у будућност. То се најбоље може видети из националног конкурса за подизање споменика страдалим Југословенима у Матхаузену, када су од аутора који су учествовали на конкурс тражене оптимистички визије, што је један од учесника и победник конкурса Нандор Глид сматрао апсурдним због чега се у свом идејном решењу споменика окренуо реалној визији која је приказивала сцену повезану са крематоријумом.²⁹⁴ Једно од места сећања које је након рата обликовано на оваквом начину перцепције, био је и простор некадашњег логора Јасеновац. То се јасно може видети из основне идејне замисли аутора споменика, архитекте Богдана Богдановића, који је споменик у Јасеновцу наменски стилизовао тако да метафорички покаже „вечиту људску истину-да је живот неуништив, да је јачи од смрти”, због чега је као основни симбол, изабрао цвет, знак вечитог обнављања”, који је окренут двојно „криптом према жртвама из којих вуче свој корен и круном...према светлости и сунцу. Симболично према животу и слободи.”²⁹⁵ О оваквој симболици јасеновачког споменика писала је и ондашња штампа, па је новинар београдског листа Борба у извештају са откривања споменика записао да овај споменик „симболизује победу живота над смрћу, победу социјалистичке револуције”.²⁹⁶ Дакле, у идејном смислу, победа живота била је метафора за победу револуције, а изградња будућности синоним за изградњу социјализма.

Идеја да сећање на страдале представља обнову и наставак живота изражавана је често у различитим приликама, чак и ван контекста самих логора. Када је 1952. године откривен споменик жртвама Холокауста на јеврејском гробљу у Сарајеву, тамошња јеврејска општина издала је саопштење у ком се каже: „Нека овај споменик који смо подигли у знак сећања на жртве и пале борце буде симбол наше патње и симбол победе новог живота”.²⁹⁷ Слична идеја може се уочити и на споменику *Менора у пламену*, аутора вајара Нандора Глида, који је откривен 1990. у част београдских јевреја страдалих у Холокаусту. На споменику у облику меноре захваћене пламеном могу се уочити испреплетена измрцварена људска тела, од којих једно као да има крила и да жели да

²⁹³ „Konferencija bivših političkih zatvorenika i interniraca”, *Jevrejski pregled*, br 6.-7., jun-jul 1960., str. 44.

²⁹⁴ Almuli Jaša, *Živi i mrtvi-razgovori sa Jevrejima*, Beograd, 2002., str. 356.

²⁹⁵ Arhiv Spomen-područja Jasenovac (ASPJ), Neinventarisano, *Spomenik žrtvama logora Jasenovac*, str. 5.

²⁹⁶ Томанић Ф., „Откривен споменик жртвама јасеновачког логора”, *Борба*, бр. 181., 4. VII 1966., стр. 1.

²⁹⁷ Kerenji, Emil, *Jewish citizens of socialist Yugoslavia: Politics of Jewish identity in a socialist state*, dissertation, The University of Michigan, 2008, str. 209.-210.

напусти тај круг смрти да би живео и сведочио.²⁹⁸ Такву намеру да овај споменик одише оптимизмом и победом живота потврдио је и сам аутор: „...хтео сам да не буде баш депресивно, да има нешто што враћа наду, неко стрпљење, клијање, оптимизам”.²⁹⁹

У југословенској јавности занимање за логоре нарочито је постало актуелно у току 1980-их година, али у једном друштвеном контексту који се све више мењао. Како би се изборио са појавом све учесталијих „реакционарних” схватања, Савез бораца је почео све више да форсира сећање на логоре, а посебно њихову образовну функцију међу млађим генерацијама, што је, за последицу имало поновно „откривање” појединих маргинализованих места сећања, попут Старог Сајмишта, о чему ће више речи бити у наредном поглављу. Са друге стране, у току 1980-их година југословенско сећање на логоре добија и једну нову димензију, не више само као сећање на фашистичке логоре у Другом светском рату, већ и на комунистичке логоре након рата, а нарочито на Голи оток. Повећана продукција, како научних тако и публицистичких дела са тематиком логора и логорског страдања, довела је у току 1980-их година, чак и до појаве новог неформалног жанра, који је Светлана Слапшак назвала „логорологија”.³⁰⁰

По сличном обрасцу као и места некадашњих логора и друга места злочина над цивилним становништвом попут великих стратишта, такође су често била функционизована у контексту револуције и Народноослободилачке борбе, што је поново борбу, а не страдање стављало у први план. Једно од највећих стратишта и симбола цивилног страдања у бившој Југославији, Шумарице у Крагујевцу, послужиће нам као пример на ком ћемо показати на који начин су цивилне жртве које нису имале директне везе са партизанским покретом стављане у функцију идеолошке пропаганде и приказиване као део револуције и НОБ. У знак одмазде за претходне партизанске акције у околини Горњег Милановца, припадници немачке војске су у периоду од 18. до 21. октобра 1941. године, стрељали око 2700 цивила из Крагујевца и околних села, међу којима је био и изванредан број раније ухапшених Јевреја. Обележавање овог места страдања и формирање спомен-парка прошли су дуг развојни пут од првих иницијатива за меморијализацију почетком 1950-их година преко изградње централног споменика 1959. године па до подизања зграде музеј 1970-их година. Чињеница је да велики број Крагујевачких жртава, не само да са партизанским покретом није имао никакве везе, већ је међу убијенима био и изванредан број присталица ројалистичких снага и самим тим противника Комунистичке партије. Због тога се за партију и Савез бораца, након рата, поставило и питање, како једну идеолошки безличну скупину појединаца представити као део револуције и НОБ, односно како је то дефинисала Хајке Карге, на који начин „променити значењски садржај самог тог места”.³⁰¹

Већ од самог почетка Савез бораца није имао намеру да на овој локацији направи место сећања на цивилне жртве које су ту страдале, већ, напротив, место сећања на борбу и револуцију. Жеља да у званичном наративу о страдању у Шумарицама, у првом плану буду партизани, могла се уочити већ 1949. године када је Агитпроп комисија ЦК КПЈ забранила и потом уништила филм Жоржа Скригина о стрељању у Крагујевцу³⁰², највероватније због

²⁹⁸ Грубач Стефан, „Бекство од теме”, *НИН*, 26. X 1990., стр. 36.

²⁹⁹ Исто, стр. 37.

³⁰⁰ Slapšak Svetlana, *Ženski-Ženin smeh*, u: Lebl Aleksandar, Lebl Ana, Katan Ben-Cion Dina (ur.), *Ženi*, Beograd, Tel Aviv, 2013., str. 32.

³⁰¹ Karge Хајке, *Sećanje u kamenu...*, str. 160.

³⁰² У новинским чланцима из тог времена филм се помиње под три наслова: *Крагујевац 1941.*, *Велике жртве* и *Било је то у једној малој земљи*.

његовог критичког приступа ратним догађајима и зато јер партизане није представио као хероје већ је преиспитивао њихову одговорност за каснију одмазду.³⁰³ О томе да је ово стратиште у очима креатора политике сећања требало, пре свега, да буде споменик револуције а не страдања сликовито говори и цитат из једног од планова за обележавање овог места: „То не треба да буде гробље, макар и савременог типа, не ни у првом реду жртвама и недељу фашизма, но на првом месту споменик борбености, револуционарности и херојству наших народа, посебно оних који су ту пали, а ова драма је пуна тих момената.”³⁰⁴ Такође, и у још неким документима политичког руководства је јасно истицано да је споменик стрељанима у Крагујевцу „у првом реду споменик херојства и револуционарности радничке класе”.³⁰⁵

Пошто, међутим, није било лако наћи елементе који су Крагујевачке жртве и Шумарице као место страдања директно могле да повежу са борбом и револуцијом, убрзо је пронађено и решење за овакву ситуацију: да се посртни остаци народних хероја из Крагујевца и околине, преместе и сахране у Шумарицама, како би они, на симболичан начин, стратиште у Крагујевцу везали за наратив о партизанској борби.³⁰⁶ Такође у документу се јасно наводи и какву функцију треба да има једно овакво место страдања: „Такав, он (споменик прим. аут.) ће уливати снаге, деловаће мобилизујуће за даљу изградњу наше социјалистичке земље и за чување скупо плаћене слободе и независности.”³⁰⁷ У југословенском социјализму, оваква места сећања, стављена у одређену идеолошку функцију била су окренута садашњости и будућности подједнако колико и прошлости и како то показује случај Шумарица њихов превасходни циљ је био да мобилишу младе генерације и пренесу жељену идеолошку поруку, па тек након тога да сачувају успомену на страдале цивиле.

Када говоримо о изолованим стратиштима и локацијама појединачних злочина као местима сећања на јеврејске жртве, треба имати у виду да их у Југославији није било много и за то постоји неколико разлога. Као прво, велики број југословенских Јевреја, нарочито оних из Бачке, Македоније и Словеније страдао је у логорима ван Југославије, осим тога и процес истребљења на територији окупиране Југославије одвијао се углавном тако да је убијање Јевреја било везане за логоре попут Јасеновца, Старе Градишке, Сајмишта итд., док појединачни масакри јеврејског становништва, за разлику од територије Источне Европе, нису били одлика Холокауста у Југославији, због чега ни локација злочина на којима би се могло сећати страдања није било много. Изузев споменика које је јеврејска заједница подизала на својим гробљима, јеврејске институције у Југославији нису биле у прилици да самостално иницирају обележавање значајних места сећања, па је меморијализација и координисање комеморативних скупова на оваквим местима, по правилу била у надлежности Савеза бораца и Социјалистичког савеза радног народа Југославије (ССРНЈ).³⁰⁸ Управо у оквиру такве политике сећања иза које је стајала држава, многа места јеврејског страдања као што су Јајинци код Београда, Бубањ код Ниша и Јабука поред

³⁰³ Милорадовић Горан, „Стаљинови поклони (Тематика југословенског играног фила 1944.-1955.)”, *Историја 20. века*, год XX, бр. 1, Београд, 2002., стр. 106-107.; Karge Хајке, *Sećanje u kamenu...*, стр. 160.

³⁰⁴ АЈ, XXX IV МП, III-3/184-212, *Предлог за подизање споменика октобарским жртвама у Крагујевцу*, стр. 1.

³⁰⁵ Karge Хајке, *Sećanje u kamenu...*, стр. 161.

³⁰⁶ АЈ, XXX IV МП, III-3/184-212, *Предлог за подизање споменика октобарским жртвама у Крагујевцу* стр. 1.

³⁰⁷ Исто, стр. 2.

³⁰⁸ Bajford Jovan, *Staro sajmište...*, стр. 109.

Панчева, након рата, су обележавана као места страдања Југословена без посебног осврта на јеврејске жртве. Ипак постојао је и изванредан број локација које су препознате као места јеврејског страдања попут Ледина код Београда, Чардака у Делиблатској пешчари, о чему ће више речи бити у наредном поглављу, као и два места која захтевају посебну пажњу- Засавица у Близини Шапца и једна локација поред Црвенке на коме су стрељани мађарски Јевреји-принудни радници у Борском руднику.

Као прво, ова два случаја представљају типичне примере феномена дислокације сећања, који подразумева појаву да се историјско сећање ретроактивно везује за неке друге, секундарне локације, односно у овим случајевима за јеврејска гробља у Сомбору и Београду, а не за оригиналне локације на којима се злочин догодио. Друга битна ствар јесте да оба ова случаја такође представљају и ретке примере да се у меморијализацији Холокауста на тлу Југославије, као агенти сећања и активни учесници и финансијери подухвата јављају организације из иностранства-Јеврејска општина Беч и Јеврејска општина Будимпешта, као и Савези јеврејских општина из Аустрије и Мађарске.

Прва локација којој је Савез јеврејских општина Југославије у току 1950-их година посветио велику пажњу била је Засавица у близини Шапца. У току октобра месеца 1941. године, у близини Засавице, у знак одмазде за претходне партизанске акције и убиство 21 немачког војника код Тополе, стрељано је 805 Рома и Јевреја, углавном аустријских, немачких и чешких избеглица из Кладово транспорта и мањим делом шабачких Јевреја, који су, сви заједно, претходно били заточени у пролазном логору Шабац.³⁰⁹ У знак поштовања према убијеним Јеврејима и Ромима, Лазар Љубичић власник њиве на којој су жртве побијене и сахрањене, деценијама након рата одбијао је да њиву оре, а његова жеља да се њива више не користи у пољопривредне намене остала је у аманет и његовим наследницима.³¹⁰ Почетком 1950-их година масовна гробница на овој локацији била је потпуно запуштена, због чега је члан Извршног одбора Савеза, Рубен Рубеновић, у неколико наврата посетио ово место, како би прикупио информације о мерама које је потребно предузети како би се место страдања уредило и обележило, а интересовање за ову локацију показале су и локане власти попут средњег Народног одбора у Богатићу и месног Народног одбора у Засавици.³¹¹ С обзиром да је на овој локацији такође убијен и изванредан број аустријских Јевреја из Кладово транспорта, акцији уређења овог места сећања придружила се и Јеврејска општина Беч, која се Савезу општина обратила са молбом да остаци убијених аустријских Јевреја буду ексхумирани и потом пренети у Беч, од чега се касније ипак одустало, највероватније, јер надлежни југословенски органи „из начелних разлога” нису издали дозволу за преношење жртава у другу земљу.³¹² Како се може приметити из докумената Извршног одбора Савеза општина, у току читаве акције Савез је одржавао комуникацију са СУБНОР-ом³¹³ и никакве одлуке по овом питању нису доношене без претходне сагласности СУБНОР-а и надлежних државних органа. Првобитна замисао је била да се лешеви не ексхумирају већ да се на лицу места означе четири парцеле и ограде вештачким каменом, али је Извршни одбор СЈОЈ на седници од 21. децембра 1957. године,

³⁰⁹ Manošek Valter, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*, Beograd, 2007., str. 98.

³¹⁰ Vojinović Živana, *Avramova deca-pomenik šabačkih i podrinskih Jevreja*, Beograd, 2015., str. 400.

³¹¹ „Uređenje masovnog groblja jevrejskih žrtava fašizma u Zasavici”, *Bilten SJOJ*, br. 1-7, januar-jul 1952., str. 35-36.

³¹² АЈМ, Зависник 160. седнице Извршног одбора Савеза јеврејских општина Југославије, 12 X 1958., str. 7.

³¹³ АЈМ, Зависник седнице Извршног одбора Савеза (СЛВ), 23. II 1958., str. 2.

ипак одлучио да остаци жртава буду пренети на сефардско гробље у Београду и тамо покопани.³¹⁴ Обележје над заједничком гробницом, који су суфинансирали СЈОЈ и Савез јеврејских општина Аустрије, свечано је откривен на сефардском гробљу у Београду у пролеће 1960 (слика 4). На споменику је, на српском, хебрејском и немачком језику урезано: „Овде почивају посмртни остаци стотина Јевреја из Аустрије који су на своме путу за Свету земљу, 25. октобра 1941. у Шапцу мучки убијени од нацистичких злочинаца. Овај споменик подиже Јеврејска вероисповедна општина у Бечу, да се никада не заборави.”

Друго стратиште које је у послератним годинама, као место сећања на јеврејске жртве привукло велику пажњу Савеза јеврејских општина била је локација између Црвенке и Батине, на којој је било сахрањено, према процени Савеза општина отприлике 1200 Јевреја убијених на том месту. У питању су били, углавном, Јевреји из Мађарске, доведени на присилан рад у борски рудник, које су Немци 1944. године, у току повлачења пред јединицама Црвене армије и НОВ, повели са собом и потом стрељали.³¹⁵ Масовна гробница на месту егзекуције била је необележена, а како су лешеви били плитко сахрањени дешавало се да се делови тела избијају на површину, због чега је Извршни одбор Савеза општина донео одлуку да се тела ексхумирају. Овај посао је рађен у сарадњи Савеза и Јеврејске вероисповедне општине Сомбор тако да је формирана шесточлана комисија у коју су ушли Мартин Комлош, Иса Херман и Аврам Меворах, док је осталу тројицу чланова требало да именује Јеврејска вероисповедна општина у Сомбору.³¹⁶ Министарство унутрашњих послова НР Србије, предлагало је да се посмртни остаци жртава ипак сахране на месту злочина, зато што према њиховим сазнањима у примарној гробници није било 1200, већ само 100 тела, па преношење на гробље није било неопходно³¹⁷ али је Савез, на крају, одлучио да је најприкладније да остаци жртава буду сахрањени на јеврејском гробљу у Сомбору. Као што је, у одељку о гробљима као местима сећања, већ показано на примеру споменика у Сарајеву и Новом Саду и у овом случају је очигледно да је јеврејско гробље као место сећања на жртве био избор јеврејске заједнице, упркос предлогу државних органа да се жртве сахране на оригиналној локацији. Дакле, појава да југословенски Јевреји, скоро деценију и по након рата своје сећање на жртве везују за сопствена гробља, није било наметнуто под утицајем државе или друштва, већ је то био одраз настојања јеврејске заједнице да сачува свој идентитет. Ексхумација остатака и сахрана на гробљу у Сомбору извршена је 1957. године и како се приликом ексхумације, показало број сахрањених је био значајно мањи од првобитних процена. У гробници је пронађено 465 лобања³¹⁸, што указује на то да је један део Јевреја страдао на путу од Бора до Црвенке. Још од кад је почело да се

³¹⁴ АЈИМ, *Zapisnik sednice Izvršnog odbora Saveza (CLIV)*, 21. XII 1957., str. 4.

³¹⁵ Први Јевреји, као принудни радници у Борски рудник су стигли 1943. године, а касније им се придружило још неколико група, па је осим Јевреја из Мађарске у логорима Борског рудника био и познат број Јевреја из окупираних Бачке и Барање. Услед надирања Црвене армије крајем септембра и почетком октобра почела је евакуација логораша у логоре у Немачкој. На том путу многи су ликвидирани највише код Јабуре у близини Панчева и код Црвенке. Посебно потресно сведочанство о логаршким данима је збирка песама једног од тих логораша Миклоша Раднотија *Борска бележница*, пронађена у ауторовом цепу приликом ексхумације једне од масовних гробница (за више видети: Радноти, Миклош, *Борска бележница*, Бор, 1979., Аврамовски, Џивко, *Treći Rajh i Borski rudnik*, Бор, 1975., Пајић, Томислав, *Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika*, Београд, 1989., Јанјетовић, Зоран, *U skladu sa nastalom potrebom... prinudni rad u okupiranoj Srbiji*, Београд, 2012.)

³¹⁶ АЈИМ, ПА, К-781, *Zapisnik XXV sednice Izvršnog odbora Saveza jevrejskih veroispovednih opština*, 15. децембра 1947. године, str. 3

³¹⁷ АЈИМ, ПА, К-781, *Zapisnik sa XXVIII sednice Izvršnog odbora Saveza*, 9. март 1948, str. 3

³¹⁸ „Ексхумација стrelјаних жртава у Crvenki i Sahrana na jevrejskom groblju u Somboru”, *Bilten SJOJ*, br. 11-12, novembar-december 1957.

поставља питање ексхумације и преноса посмртних остатака Савез општина је ступио у контакт са Јеврејском општином у Будимпешти како би се договорила заједничка сарадња на плану подизања споменика убијенима код Црвенке. Из записника Извршног одбора Савеза може се закључити да је главна тема ових разговора било финансирање изградње споменика, с обзиром да средства која су понуђена од стране општине у Будимпешти нису била довољна за изградњу споменика какав су предлагали Јевреји из Мађарске.³¹⁹

До почетка 1958. године са Јеврејском општином Будимпешта је постигнут споразум о заједничком финансирању и упркос плановима да радови буду завршени у току, наредне, 1959. године, споменик на сомборском јеврејском гробљу свечано је откривен тек у априлу 1964. и према евиденцији СЈОЈ био је 27. споменик подигнут јеврејима жртвама фашизма на територији Југославије.³²⁰ У читавој акцији, СЈОЈ и Јеврејска општина из Будимпеште имали су и ширу друштвену подршку, како из Југославије тако и из Мађарске. Подизање споменика финансијски је подржао Савезни секретаријат за здравство и социјалну политику, а у припрему свечаности откривања споменика укључили су се и СУБНОР Југославије, Савез партизана Мађарске, локалне власти у Сомбору и месна борачка организација, као и Југословенска народна армија, која је дала почасну стражу и војну музику.³²¹ Вероватно због боље финансијске ситуације у којој су се налазили, Јеврејска општина Беч је за споменик својим жртвама издвојила значајно већу суму новца него Савез јеврејских општина Мађарске. За трошкове изградње споменика бечки Јевреји су издвојили 6 000 долара односно 4 500 000 тадашњих динара, док је Савез општина из Мађарске послао суму од 20 000 форинти, што је еквивалентно износу од 383 864 динара.³²² С обзиром да је процењена вредност споменика који се подизао аустријским Јеврејима била 5,5 милиона динара, од чега је ЈО Беч обезбедила 4,5 милиона³²³ и с обзиром да је Савез јеврејских општина Југославије остатак суме од 1 милион динара тражио од Савезног секретаријата за здравство и социјалну политику, можемо закључити да се СЈОЈ, по питању подизања споменика и преноса посмртних остатака није нарочито ангажовао у финансијском смислу, већ да је њихова активност била усмерена, углавном, на организацију ексхумације и подизања споменика.

Из ових примера, могу се уочити две ствари-прва да је одлука да се сећање на жртве преусмери са оригиналних места страдања на јеврејска гробља као секундарна места сећања, најчешће била иницирана од стране саме јеврејске заједнице, углавном из практичних разлога. Друга ствар која се може уочити јесте да је до учешћа организација из иностранства као активних чинилаца сећања на Холокауст у Југославији долазило, као што смо већ указали, углавном у ретким и изузетним случајевима, када су те организације биле директно повезане са догађајем који се комеморисао као што је то овде био случај са Јеврејском општином Беч и Савезом јеврејских општина Мађарске.

Осим места која су сећање лоцирала у физичком простору и која су према дефиницији Никласа Лумана (Niklas Luhmann) представљала „обезбеђиваче трајања”, пажњу треба посветити и временски местима сећања, која, према Лумановом мишљењу,

³¹⁹ ААЈИМ, *Zapisnik sednice Izvršnog odbora Saveza (CLV)*, 23. II 1958., str. 2.

³²⁰ „Svečano otkrivanje spomenika Jevrejima bivšim prinudnim radnicima”, *Jevrejski pregled*, br. 3-4, mart-april 1964., str. 18.

³²¹ Исто, стр. 15-16.

³²² АЈ, 297, К-109, *Podizanje spomenika žrtvama fašizma iz Borskog rudnika u Somboru i spomenika žrtvama fašizma iz Šapca*, Beograd, 11. XI 1963., str. 2.

³²³ Исто, стр. 2.

представљају „обезбеђиваче понављања”.³²⁴ Под појмом временских места сећања подразумевамо годишње комеморативне церемоније којима се сећање везује за одређене симболички изабране датуме који се прослављају, чиме се сећање фиксира и у хронолошкој равни. Емил Диркем је на овакву врсту друштвених церемонија гледао као на ритуале који уједињују заједницу око дефинисаног скупа вредности, помажући остваривање друштвене интеграције и промовисање консензуса, док је, са друге стране, рецимо, британски друштвени теоретичар и политиколог Стивен Лукес (Steven Lukes) овакву Диркемову дефиницију сматрао једностраном и поједностављеном, тврдећи да у односу на опозиционе социјалне групе, оваква врста политичких ритуала, може да представља извор друштвених конфликта, јер као инструменти у рукама доминантне социјалне групе, овакве церемоније од стране других социјалних група могу да буду интерпретирани на различите начине.³²⁵

Проучавајући ритуале, Ерик Хобзбаум (Eric Hobsbawm) је закључио да су, почевши од XIX века, неке нове или трансформисане старе друштвене групе настојале да пронађу средства којима би обезбедили социјалну кохезију и, на тај начин, изразили свој идентитет, па су ритуали изгледали као погодан начин за успостављање нових традиција.³²⁶ Слично као Хобзбаум и Јан Асман (Jan Assmann) је сматрао да се редовним понављањем оваквих ритуала, заправо, осигурава посредовање и преношење знања којим се репродукује културни идентитет чиме се учвршћује кохеренција групе и у простору и у времену.³²⁷ У складу са тим можемо слободно рећи да понављање ритуала у виду годишњих комеморација, постаје основни принцип конективне структуре у оквиру једне заједнице. Комеморације у 19. веку, иако су биле намењене народним масама, њихов предмет сећања су били истакнути појединци: пали владари, војсковође, официри, док су остале жртве рата, како обични војници тако и цивили остали на маргинама колективног сећања.³²⁸

Када је у питању историјско сећање на трауматичне догађаје као што су Холокауст и Други светски рат, главна функција годишњих комеморација јесте, као прво, да моделирају трауму каналишући осећај туге и друго, да стабилизују сећање посредством правилних понављања путем којих се нуде тумачења, креира идентитет, али и обавезују следеће генерације на одређени облик поступања у будућности.³²⁹ Дакле док је њихова прва функција окренута прошлости са намером да потпомогне превазилажење трауме прве генерације, друга функција је окренута креирању будућности и посебно носи дидактичку поруку намењену млађим генерацијама. У југословенској култури сећања, време 1960-их и 1970-их година је представљао преломни период до када већ доста припадника прве генерације која је преживела трауму више није било међу живима,³³⁰ а носиоци сећања постају потомци жртава, односно припадници друге генерација која није имала непосредно искуство рата и Холокауста, тако да и комеморације од овог времена, примарно, престају да служе превазилажењу трауме и каналисању туге, а њихова главна функција постаје преношење жељене политичке порука младим нараштајима.

³²⁴ Asman Alaida, *Duga senka prošlosti*, str. 281.

³²⁵ Ben Amos Avner, *Punerals, Politics and Memory in Modern France 1789-1996*, Oxford, New York, 2005., 10.

³²⁶ Hobsbom Erik, *Masovna proizvodnja tradicija: Evropa 1870-1914*, u: Hobsbom Erik, Rejndžer Terens (ur.), „Izmišljanje tradicija”, Beograd, 2011, str. 384.

³²⁷ Assmann Jan, *Kulturno pamćenje, Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Zenica, 2005., str. 66.

³²⁸ Gillis John R. (ed.) *Commemorations. The Politics of National Identity* Princeton, New Jersey, 1994., 9.

³²⁹ Asman Alida, *Duga senka prošlosti...*, str. 299.

³³⁰ Sindbaek Tea, *Usable History? Second World War massacres and the Theme of genocide in Yugoslav historical culture-rukopis*, 105.

У различитим културама сећања које су креирали комунистички режими широм Европе, укључујући и онај у социјалистичкој Југославији, ритуали су имали и једну нарочиту друштвену функцију-да се путем њих створи противтежа религији као идеолошком непријатељу и да се религијски ритуали, дубоко укорењени у народној традицији као доминантан начин сећања на оне који су умрли, замене секуларним обредима нове владајуће идеологије. Југословенски комунисти су били потпуно свесни тога да религијске форме сећања на мртве неће бити лако избрисати из колективне свести народа, због чега су настојали да створе сопствене загробне обреде, који би, помало парадоксално, опонашали народу већ познате религијске ритуале, како би народ могао лакше да их разуме и усвоји. На једној од седница жирија за подизање спомен-парка у Јајинцима, Ото Бихаљи Мерин је, говорећи о начину сећања на жртве Јасеновца и Јајинаца, на ову тему рекао: „Мени изгледа да је грешка наше данашњице социјалистичке, што немамо оно што је било у капитализму. Када неко умре ми га само закопамо у земљу... Значи не постоје никакви церемонијали у социјализму приликом сахране. Мислим да на место онога што је била религија, треба код нас нешто да се створи... треба да буде функционално везано за извршан сценски ритуал.”³³¹ И Хајке Карге је приметила, да се меморијална пракса југословенског социјализма, нарочито на нивоу локалних заједница, надовезивала на старије традиције памћења мртвих, које су, у великој мери садржале и религијске компоненте и иако је циљ комунистичке партије био да се религијске праксе маргинализују, покушаји да се сећање на мртве одвоји од народно-верске традиције увек су били обележени амбиваленцијом, због чега није била ретка појава, нарочито одмах након рата, да се гробови жртава фашизма, а неретко и палих бораца, обележавају верским симболима попут крстова.³³²

Када говоримо о хронолошком позиционирању комеморативних обреда, у контексту наше теме, као прво, се намећу два питања: За које датуме се везивало сећање на страдале Јевреје? и Да ли је у Југославији постојао посебан дан сећања на жртве Холокауста? Већ од првих послератних година приметно је да, пре свега, у оквиру саме јеврејске заједнице, почињу да се обележавају годишњице страдања. У току рата, на читавој територији Југославије спровођење антисемитских мера и геноцида над јеврејским становништвом имало је различиту динамику и карактеристике и на највећем делу југословенског простора тешко је било пронаћи прецизан датум који би симболисао страдање читаве заједнице. Изузетак је била територија Вардарске Македоније, која је у току рата била бугарска окупациона зона и из које су 11. марта 1943. године бугарски војници у логоре смрти депортовали скоро читаву јеврејску популацију укључујући и чланове три највеће јеврејске општине Скопље, Битољ и Штип, па су, након рата, своје сећање, преживели везивали управо за 11. март. Овај датум је међу македонским Јеврејима почео да се прославља већ у току првих послератних година, а у документима СЈОЈ могу се пронаћи подаци да су, већ 1948. и представници Савеза општина активно учествовали у овим свечаностима.³³³ Обележавања годишњица депортације македонских Јевреја организовала је јеврејска заједница у Македонији, али су, ипак, задржали локални карактер као манифестације посвећене искључиво успомени на страдале Јевреје Македоније, док датум који би подсећао на страдање свих југословенских Јевреја још увек није постојао.

³³¹ ИАБ, Градски комитет Савеза комуниста Србије Београд (865), К-553, *Стенографске белешке са састанка жирија-а Одбора за подизање спомен-парка у Јајинцима*, 03. VI 1956., стр. 6.

³³² Karge Хајке, *Sećanje u kamenu...*, стр. 70.-72.

³³³ АЈМ, ПА-К-781, *Zapisnik XXVIII Izvršnog odbora Saveza*, 9. III 1948., стр. 1.

Такође од краја четрдесетих година, међу југословенским Јеврејима почиње све више да се придаје пажња годишњици устанка у Варшавском гету. Несумњиво, до усвајања овог празника као дана сећања прво на јеврејске борце, а потом и жртве Холокауста, дошло под утицајима из иностранства. Први импулс за то била је препорука Светског јеврејског конгреса, који је, на основу својих ранијих закључака из јула 1948. године, почетком 1950. године, позвао све јеврејске заједнице у свету да 19. априла приреде комеморације или академије у знак сећања на борце Варшавског гета, због чега је Савез јеврејских општина упутио циркулар свим јеврејским општинама у Југославији, са молбом да организују активности путем којих би своје чланове упознали са херојством из Варшавског гета.³³⁴ Прихватању дана устанка у Варшавском гету као дана сећања на жртве Холокауста и међу југословенским Јеврејима, највероватније је допринела и сарадња Јад Вашема и Савеза јеврејских општина Југославије, која је била најинтензивнија средином 1950-их година, с обзиром да је један од главних задатака Јад Вашема био да ради на томе да Дан устанка у Варшавском гету, који је израелски парламент усвојио као државни празник под називом Јом ХаШоа, и међу јеврејским заједницама широм света, буде прихваћен као дан сећања на борце и жртве Холокауста.³³⁵ Одлуку да се дан почетка устанка у Варшавском гету, 19. април, почне обележавати као дан сећања на све југословенске Јевреје страдале у Холокаустуна, донео је Извршни одбор СЈОЈ на седници од 29. маја 1953. године³³⁶ а ову одлуку је два дана касније 31. маја потврдио и Главни одбор СЈОЈ.³³⁷ У упутству за прославу годишњице Устанка у Варшавском гету, који је, 1957. године, СЈОЈ упутио свим јеврејским општинама у земљи, јасно је наглашено да се „комеморацијама да карактер општег спомен-дана на све јеврејске борце и пале жртве фашизма у Југославији”.³³⁸ Од тог времена, прослава Устанка у Варшавском гету 19. априла, међу југословенским Јеврејима постала је најзначајнији празник посвећен успомени на страдале у Холокаусту. Године 1959. у израелском парламенту усвојен је закон којим је дан устанка у Варшавском гету постао званични израелски празник сећања на жртве Холокауста, а занимљиво је и да се у јеврејској штампи у Југославији и документима Савеза општина током 1950-их и прве половине 1960-их година, овај празник назива само годишњица Устанка у Варшавском гету, да би од краја 1960-их година, све више почињао да се користи званичан израелски назив овог празника Јом ХаШоа. Прослава празника Јом ХаШоа била је, уједно и једна од ретких прослава коју је самостално организовала јеврејска заједница, док је у свим другим случајевима, попут комеморација у Јасеновцу, Лединама, Јајинцима, Старом сајмишту итд. главни организатор био Савез бораца.³³⁹

Комеморације одржаване овим поводом, као и већина других комеморативних свечаности посвећених жртвама Холокауста које је организовала јеврејска заједница, најчешће су представљале свечане приредбе чији су програмски концепти, углавном, били врло слични: по правилу свирала се класична музика, рецитовале песме са темама из рата или јеврејске традиције, неко од представника Савеза или локалне јеврејске општине би

³³⁴ АЈИМ, ПА-К-781, Записник заједничке седнице (LX и LXII) Извршног и аутономног одбора Савеза, 18. IV 1950., стр. 9.

³³⁵ АЈИМ, ПА, К-805-Р-44h, *Закон о сећању на катастрофу и јунаштво „Јад Вашем” 5713-1953*

³³⁶ АЈИМ, Записник заједничке седнице (CXVII и CXVIII) Извршног одбора Савеза и Аутономног одбора за помоћ, 29. V 1953., стр. 1

³³⁷ АЈИМ, Записник I седнице Главног одбора Савеза јеврејских општина, 31. V 1953., стр. 25.

³³⁸ АЈИМ, ПА-К-805, Р-44-а, Предмет: прослава четрнаестогодишњице Устанка у Варшавском гету и комеморација Јеврејима палим борцима и жртвама фашизма, 13. III 1957.

³³⁹ Бајфорд Јован, *Старо сајмиште...*, стр. 109.

одржао говор, а врло често би била прочитана и нека молитва за покојнике, најчешће Ел мале рахамим (Боже који си пун милосрђа) или Кадиш.³⁴⁰

Од почетка 1960-их година све више на значају је почео да добија и још један дан везан за страдање Јевреја-годишњица Новосадске рације. У почетку, сећање на масовна убиства српских и јеврејских цивила од стране мађарских фашиста, које се догодило у периоду од 21. до 23. јануара 1942. године, није било везано за тачно одређен датум па се могу срести подаци да је Јеврејска општина Нови Сад, 1961. организовала комеморацију 28. јануара, а верска служба је одржана неколико дана раније 23. јануара.³⁴¹ Временом, као дан сећања на страдале у новосадској рацији усталио се 23. јануар, а један од најзаслужнијих за шире промовисање овог датума био је Павле Шосбергер, од чијег времена, као председника Јеврејске општине Нови Сад, средином шездесетих година, овој комеморацији почиње све више да се даје на значају.³⁴²

Држава није имала посебне датуме када је прослављала успомену на цивилне жртве, укључујући и оне јеврејске, већ је оваква врста културе сећања на цивилно страдање најчешће била везана за презнике револуције и Народноослободилачке борбе, попут 4. јула-Дана борца или Дане устанка који су се разликовали од републике до републике. У тим приликама функционери федералних, републичких или локалних власти као и представници Савеза бораца полагали би венце на местима страдања или локалним спомен обележјима. Појава да се шира друштвена заједница сећа страдалих Јевреја на оне дане који нису имали много везе са њиховим страдањем, открива извесне механизме уклапања сећања на Холокауст у шире политичке наративе о Народноослободилачкој борби, револуцији и братству и јединству. Један од таквих механизма уклапања, јесте и обичај да се на споменицима јеврејским жртвама, паралелно са јеврејским симболима појављују и идеолошки симболи попут петокраке и српа и чекића, о чему ће више речи бити у наредном поглављу. Други механизам оваквог подређивања актуелног фокуса историјског сећања доминантним идеолошким наративима јесу управо промене датума комеморација и њихово везивање за историју партизанског покрета. Најбољи пример за то јесте локација Тростурки сурдук у данашњем насељу Ледине код Београда, где је, како је утврдио Милан Кољанин, у октобру 1941. убијено неколико стотина Јевреја, заточеника логора Бањица.³⁴³ На спомен плочи подигнутој на овом месту 1964., записан је други датум страдања-фебруар 1942. године.³⁴⁴ Без обзира на то када су ове жртве страдале у септембру 1941. или фебруару 1942. године, годишњице страдања нису свечано обележаване, већ су комеморације сваке године одржаване на Дан борца, 4. јул.³⁴⁵ Међутим, чак ни у таквим приликама представници власти и Савеза бораца се нису трудили да на свечаностима истакну јеврејски идентитет

³⁴⁰ Примера ради, приликом прославе тринаесте годишњице устанка у Варшавском гету, 27. априла 1957. године у Јеврејској општини Београд, говор о значају Варшавског гета, одржао је председник општине Жак Конфино, потом је одсвирана Хендлова *Алелуја* из ораторијума *Саул*, док је Хор јеврејске општине извео песму Мордехаја Гебиртиха *Es brennt*, након чега је Морис Леви, члан Југословенског драмског позоришта, изрецитовао прво певање из песме *Јама* Ивана Горана Ковачића, а за крај су студенти Музичке академије извели *Увертуру на Јеврејске теме* од Сергеја Прокофјева (АЈМ, РА-К-805, Р-44-а)

³⁴¹ „Комеморација povodom godišnjice novosadske racije”, *Jevrejski pregled*, br. 1-2, januar-februar 1961., str. 29.

³⁴² Група аутора, *Знаменити Јевреји Србије-биографски лексикон*, Београд, 2011., стр. 272.

³⁴³ Koljanin Milan, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941.-1944*, Beograd, 1992, str. 34-35; Bajford Jovan, *Staro sajmište...*, str. 58.

³⁴⁴ Завод за заштиту споменика културе града Београда, *Места страдања жртва фашистичког терора на подручју града Београда*, Београд, 2008., (без нумерације страна).

³⁴⁵ „Pomen u Ledinama”, *Jevrejski pregled*, br. 7-8, jul-avgust, 1972., str. 28.-29. „Na Dan borca u Ledinama”, *Jevrejski pregled*, br. 7-8, jul-avgust, 1974., str. 23.

жртва, па је, рецимо, у позивима за учешће на комеморацијама у Лединама, које је локални Савез бораца упућивао Савезу јеврејских општина, увек било истакнуто да натпис на венцу треба да буде етнички неутралан, односно да мора да гласи „жртвама фашистичког терора”.³⁴⁶ Сличан случај био је и са стратиштем у Засавици код Шапца, на коме је у септембру 1941. године убијено око 1000 Јевреја емиграната из Централне Европе и Јевреја грађана Шапца.³⁴⁷ Иако су поменути Јевреји убијени 12. и 13. септембра 1941. године, власти званичну комеморацију у Засавици нису организовале, како би то било логично, на праву годишњицу страдања, већ искључиво, на Дан устанка народа Србије, 7. јул.³⁴⁸

Уобичајено је било и да за Дан победе, 15. мај,³⁴⁹ представници власти и Југословенске армије у Београду положе венце на Споменик незнаном јунаку на Авали, Гробљу ослободилаца Београда и споменику јеврејским борцима и жртвама на сефардском гробљу.³⁵⁰ Осим тога, државни празници су бирани и као погодни датуми за откривање споменика, па су, на пример, споменици жртвама на јеврејским гробљима у Сенти и Земуну освештани на Дан борца, 4. јула 1957. године,³⁵¹ а на исти дан годину дана касније откривена је спомен плоча на Ријечкој синагоги, што све заједно указује на то да је и на овај начин сећање на јеврејско страдање чврсто везивано за сећање на антифашистичку борбу и НОП. Овакав механизам подређивања идеолошки доминантнијем наративу, могао се уочити и у комеморацијама у логору Јасеновац. Уместо да се централна годишња комеморативна свечаност одржава на годишњицу чувеног пробоја логораша 22. априла, тада је одржавана манифестација *Сусрети младих*, док је главна прослава и комеморација жртвава, одржавана на Дан борца 4. јул, који конкретно са логором Јасеновац није имао никакве директне везе.³⁵²

Такође, поједина места страдања која су била изузетно битна за историју уништења јеврејске заједнице на југословенском простору, као што је логор Старо сајмиште, имали су своје дане сећања који не само да нису били повезани са јеврејским страдањем, већ су га и врло директно занемаривали. Почетком 1960-их година Секција логораша логора Сајмиште у оквиру Савеза бораца, донела је одлуку да дани окупљања бивших логораша и дани сећања на логор Сајмиште буду 5. и 6. мај као дани када су на Сајмиште 1942. године доведени први партизани.³⁵³ На тај начин је у историјском сећању потпуно занемарен период од децембра 1941. до априла 1942. када су у овом логору држани заточени и потом у гасном камиону убијани Јевреји из централне Србије и Баната, чиме је и Сајмиште као место јеврејског страдања потпуно маргинализовано у колективном сећању. У наредним деценијама, комеморације на Сајмишту одржаване су, углавном на Дан устанка 7. јул³⁵⁴ да

³⁴⁶ Bajford J, *Staro sajmište...*, 109.

³⁴⁷ Vojinović Živana, *Avramova deca*, Beograd, 2015., str. 396.-400.

³⁴⁸ Bajford Jovan, *Staro sajmište...*, str. 109.; „Sedmi juli na Starom sajmištu, Bežanijskoj kosi i u Ledinama”, *Jevrejski pregled*, br. 7.-8., jul-avgust 1985., str. 1.-4.

³⁴⁹ У питању је југословенски дан победе над фашизмом, односно годишњица завршетка ратних операција на тлу Југославије.

³⁵⁰ „Na Dan pobede položen venac N.O. Beograd na spomenik žrtvama fašizma na jevrejskom groblju”, *Bilten SJOJ*, br. V, maj 1957., str. 9.

³⁵¹ AJIM, Zapisnik sednice Izvršnog odbora Saveza (CL), 13., 14. VII 1957., str. 1.

³⁵² Požar Ana, „Jasenovac traži više istraživanja”, u: Borović Dobrila (ur.), *Okrugli stol 21. travnja 1984-materijal s rasprave*, Jasenovac, 1984., str.13.

³⁵³ Istorijски arhiv Beograda (IAB), Zbirka Boška Novakovića (1595), K-1, Zapisnik sa sastanka grupe Sajmišta, Beograd, 16. I 1961., str. 2.

³⁵⁴ „Sedmi Juli na Starom sajmištu, Bežanijskoj Kosi i Ledinama”, *Jevrejski pregled*, br. 7-8. jul-avgust 1985., str. 1.

би у другој половини 1980-их година, 1987. године, иста секција донела одлуку да 9. мај, Дан победе над фашизмом, буде званично проглашен за Дан логора Сајмиште.³⁵⁵ Дакле, приметно је да је датуме директно везане за јеврејско страдање, као што су 11. март у Македонији или 19. април, Дан устанка у Варшавском гету у целој Југославији, прослављала, углавном јеврејска заједница, док су датуми које је одређивала држава, без изузетка, били везани превенствено за наслеђе револуције и НОБ, а кроз њих је и сећање на Холокауст уклапано у главне политичке наративе које су заступале партија и држава.

Креатори и чувари прошлости

Како би описао све оне различите, формалне и неформалне, групе људи које су својим деловањем стварале историјско сећање, амерички историчар Џеј Винтер који је проучавао колективно сећање на Први светски рат, користио је израз „друштвени агенти сећања”³⁵⁶ У својим радовима Винтер истиче да савремена културна историја није више окренута само проучавању утицаја доминантних група по принципу „одозго на доле”, већ да су сећања лична у истој мери у којој су и колективна, а да места сећања креирају не само национални лидери већ и локалне заједнице.³⁵⁷ Због тога, намера нам је, да полазећи управо од Винтеровог концепта „агената сећања” покажемо ко су били главни носиоци сећања на Холокауст у Југославији, каква је била њихова друштвена функција у креирању колективног сећања на прошлост, какав је био међусобни однос различитих „актера” сећања у југословенском социјализму, као и како су се њихове активности међусобно преплитале, градећи заједничку културу сећања на рат и страдање.

Међу најактивнијим носиоцима сећања на Холокауст у Југославији, својим залагањем, највише се истицала јеврејска заједница која је на плану политике сећања деловала преко својих организационих тела-јеврејских општина и Савеза јеврејских општина Југославије (СЈОЈ). Промене које је донело ратно и поратно доба, страдање и Холокауст, комунистичка револуција, промена политичког система и стварање секуларног друштва, али и формирање нове јеврејске државе на Блиском Истоку и иселјавање југословенских Јевреја у Израел након рата, битно су утицали на промену идентитета југословенских Јевреја, али и начин функционисања заједнице и њене примарне циљеве. Јеврејске институције, обновљене након рата, баштиниле су предратну традицију, али је, под утицајем нових друштвених околности, њихова делатност са верске била преорјентисана ка сфери културног и социјалног деловања. На тај начин, јеврејска заједница у Југославији постала је оно што је, користећи кованицу истакнутог ционисте Макса Нордауа, председник Савеза јеврејских општина Југославије Алберт Вајс, прилично тачно описао као „верску заједницу атеиста”.³⁵⁸

Након што су претрпеле велико страдање, јеврејске институције у Југославији обновили су свој рад у потпуно измењеном политичком, друштвеном и економском контексту у односу на предратни период. Ове промене утицале су на појединачне јеврејске општине, Савез општина и његове органе, али што је најбитније и на идентитет

³⁵⁵ IAB, 1595-K-1, SUNBOR Grada Beograda-Sekcija logora Sajmište, 08. IV 1987.

³⁵⁶ Manojlović Pintar Olga, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918.-1989.*, Beograd, 2014., str. 369.

³⁵⁷ Winter Jay, *Remembrance and Redemption-A social interpretation of war memorials*, <http://www.harvarddesignmagazine.org/issues/9/remembrance-and-redemption> (pristupljeno: 04.02.2019.)

³⁵⁸ Vajs Albert, „Јевреји у новој Југославији”, у: *Јеврејски алманах за 1954. годину*, str. 11.

југословенског јеврејства у целини. Најважнија и уједно прва институција југословенских Јевреја која је обновљена након рата, био је Савез јеврејских вероисповедних општина Југославије (СЈВОЈ). Савез је основан 1919. године, са циљем да у новоствореној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, институционално обједини све јеврејске општине и уједини све Јевреје, међу којима су постојале значајне разлике у пореклу, традицији, језику и култури. У току окупације рад Савеза био је прекинут, а већ 22. октобра 1944. године, два дана након ослобођења Београда, предратни председник Савеза Фридрих Попс, који је рат провео скривајући се у Београду, ушао је у некадашње просторије Савеза, у Улици кнегиње Љубице и на улазу истакао натпис: „Савез јеврејских вероисповедних општина у Југославији”.³⁵⁹

Иако је за озбиљнију организацију рада, како Савеза тако и појединачних општина било потребно време, ово је на симболичан начин представљало почетак обнове јеврејских институција у Југославији. До 1941. у Југославији је постојао 117 јеврејских општина од чега их 105 било учлањено у Савез општина, док је 12 општина³⁶⁰ било учлањено у независно Удружење ортодоксних јеврејских вероисповедних општина.³⁶¹ У току првих послератних година свој рад обновило је укупно 56 општина, да би се након иселавања у Израел у периоду 1948-1952., тај број смањено на 35³⁶², а Савез је поново на себе преузео улогу кровне јеврејске организације у земљи. Након консолидације рада и организације, дефинисани су и циљеви рада, а јеврејске институције у земљи почињу да развијају значајну активност на плану очувања сећања на страдале у рату. Већ у првим контактима са новим властима, као и првим јавним наступима представници јеврејске заједнице настојали су да отворено укажу на злочине које су нацисти починили над Јеврејима, као и на њихове последице. Првог новембра 1944. године, у време када је велики део Југославије још увек био окупиран, београдски лист *Политика* је донео чланак о страдању Јевреја у току рата, што је, уједно, било једно од првих случајева да је јавно и отворено указано на судбину јеврејске заједнице под окупацијом. У чланку је, укратко, дата историја уништења београдске јеврејске заједнице, а за *Политику* су говорили председник СЈОЈ, др Фридрих Попс и пуковник Исак Бераха који су подсетили на дискриминацију Јевреја, њихово убијање у гасном камиону, али и улогу предузећа Обнова а.д., које је од Немаца откупљивало одећу жртава убијених на Сајмишту.³⁶³ У извештају о раду за 1947. годину, који је саставио Савез општина, међу најважнијим задацима којима се требало посветити у предстојећем периоду наведене су и различити задаци везани за историјско сећање, о којима ће више речи бити у наредним поглављима, као што су оснивање архива и музеја и подизање споменика убијеним Јеврејима.³⁶⁴

Већ од првих послератних година, лидери јеврејске заједнице настојали су да карактер али и структуру Савеза ускладе са новом друштвеном и политичком реалношћу у држави. О потреби да се основа рада реформисаног Савеза постави на марксистичка начела

³⁵⁹ *Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919.-1969*, Beograd, 1969., str. 115.

³⁶⁰ Чланице *Удружења ортодоксних јеврејских вероисповедних општина* биле су ортодоксне општине: Ада, Бачка Паланка, Бачки Петровац, Бачко Петрово Село, две општине у Илоку, Мол, Сомбор, Стара Кањижа, Сента, Суботица, Загреб. Преживели чланови ових општина су колективно, након рата, емигрирали у Израел, тако да од почетка 50-их година у Југославији више није било активних ортодоксних јеврејских општина.

³⁶¹ *Spomenica Saveza 1919.-1969.*, str. 207.

³⁶² Perera David, „Neki statistički podaci o Jevrejima u Jugoslaviji od 1938. do 1965. godine, u: *Jevrejski almanah 1968.-1970.*, Beograd, 1971., str. 138.

³⁶³ „Од 12 000 београдских Јевреја 11 000 је под земљом”, *Политика*, 01. XI 1944., стр. 3.

³⁶⁴ АЈИМ, РА-К-781, *Izveštaj o radu SJVO za 1947. godinu*

говорио је и Александар Штајнер, на једној од седница Извршног одбора у јулу 1949. године: „требало би рашчистити питање: шта смо ми сада? Савез је у ствари био верска организација без много верског елемента. На питање да ли смо ми национална група било би можда боље да одговоре људи који су вичнији марксизму него ми.“³⁶⁵ На истој седници Бенцион Леви је пренео своје утиске са састанка са представницим једног од надлежних министарстава од којих је добио јасну поруку да Савез више не треба да буде верска организација, док је Лавослав Каделбург закључио да се јеврејска заједница у Југославији већ у потпуности „третира као национална и то питање је завршено“.³⁶⁶ Из ове последње две констатације можемо закључити да је промена природе Савеза општина и његова преорјентисаност са верске на културну и социјалну и образовну делатност била подстакнута из кругова изван заједнице, односно прецизније од стране нових државних власти. Овакав утицај представљао је сасвим логичан след догађаја, с обзиром да руководство јеврејске заједнице у Југославији није било у позицији да делује самостално у односу на југословенске власти и да је, у извесној мери, функционисало под надзором државе и партије.³⁶⁷ Секуларизација јеврејске заједнице у Југославији и промена карактера Савеза општина постали су сасвим очигледни када је 1952. године донета одлука да се из назива Савез јеврејских вероисповедних општина Југославије избаци реч вероисповедних, чиме су суштинске промене добиле и своју формалну потврду.

Једна од конкретних последица утицаја државе на политику јеврејског руководства било је развијање фронтовске делатности Савеза. Међу функционерима СЈОЈ постојала је жеља да се Савез општина учлани у Народни фронт Југославије, али то није било могуће јер статут фронта није омогућавао чланство организацијама као што су јеврејске општине и Савез општина. Због тога је у Савезу планирано да се почне са издавањем новог месечног листа под називом Нови јеврејски живот, који би, према уверењу руководиоца СЈОЈ-а, имао за циљ да послужи „јачању народнофронтског духа и рада међу југословенским Јеврејима“.³⁶⁸ Све ово указује на јако присуство социјалистичких и секуларних идеја под чијим утицајем је и југословенска јеврејска заједница почела да се мења, што је, све заједно, имало далекосежног утицаја на културу сећања и начин на који су Јевреји Југославије перцепирали Холокауст. Последице таквог утицаја се најбоље могу видети у потпуном одсуству религијског приступа у тумачењу Холокауста међу југословенским Јеврејима, које је, са друге стране било често, поготово међу конзервативним Јеврејима Западне Европе, Израела и Америке.

Ако говоримо о теолошкој перспективи Холокауста као феномена, према мишљењу угледног јеврејског теолога Елиезера Берковица, међу европским Јеврејима постојала су два основна начина разумевања проблематике: први је став побожног потчињавања неумитности Холокауста, као манифестацији Божје воље, док је други представљао сплет сумње и запитаности, који је негирао постојање концепта праведног Бога и који је, у крајњој консеквенци, водио ка отвореној побуни против идеје Божјег милосрђа.³⁶⁹ Традиционални јеврејски верски метаисторијски приступ, који су заговарали ултраортодоксни рабини, али и неки водећи интелектуалци попут нобеловца Шмуела Јозефа Агнона, наглашавао је директну везу између Холокауста, као казне, и претходно почињеног јеврејског греха, при

³⁶⁵ АЈИМ, ПА-К-781, *Zapisnik LI sednice Izvršnog odbora Saveza održane 22. 07. 1949.*, str. 2.

³⁶⁶ Исто

³⁶⁷ Kerkkänen Ari, *Yugoslav Jewry...*, 96

³⁶⁸ АЈИМ, Cirkulari, *Pismo SJOJ Izvršnom odboru Narodnog fronta Jugoslavije*

³⁶⁹ Berkovic Eliezer, *Vera posle Holokausta*, Beograd, 2013., str. 11.

чему је реч грех подразумевала различите појаве и процесе у дугачкој историји јеврејског народа, попут секуларизације и прихватања Просветитељства, затим унутрашњег непријатељства које је окретало Јеврејина против Јеврејина или пак ционистичке кампање за искупљење, која је иницирана од стране човека и која је, као таква, била преурањена, што је, све заједно, изазвало Холокауст као израз Божјег гнева.³⁷⁰

Међутим, овакав приступ сопственој историји, за највећи део југословенског Јеврејства, а нарочито за његово руководство, био је у потпуности стран. Уколико бисмо идентитет једне заједнице на одређеном географском простору, у овом случају Јевреја у Југославији, посматрали као накнадни друштвени конструкт, уочљиво је да главне ослоњце тако конструисаног заједничког идентитета представљају различити културолошко-историјски топови попут језика, религије, културног наслеђа, национализма и, наравно, заједничке интерпретације прошлости.³⁷¹ Функција колективног сећања на Холокауст, за југословенске Јевреје, имала је кључну улогу у формирању управо те заједничке интерпретације прошлости, као окоснице новог идентитета. Јеврејска заједница, као заједница фиктивног сродства, сећајући се жртава убијених у Холокаусту, јачала је своје унутрашње везе и опцртавала границе и различитости у односу на већинску групу, али истовремено је, тим путем, градила и свој двојни идентитет, који се огледао у припадности како југословенском, тако и јеврејском националном и културном корпусу.³⁷²

У свему томе, религиозна димензија културе сећања на Холокауст код југословенских Јевреја сводила се, углавном, на формалне и протокаларне ствари које су више биле одраз традиције и уобичајене праксе одавања почаста мртвима, него суштинске побожности. У пракси ови религијски елементи најчешће су се огледали у обавезном присуству рабина на комеморацијама, откривањима споменика или ексхумацијама посмртних остатака, при чему би, као део церемоније, рабин изговорио кадиш, молитву за мртве, чиме би се његова улога у ритуалу сећања завршила. Понекад би била прочитана још нека молитва попут *Ел мале рахамим*, а како ћемо детаљније показати у наредном поглављу религиозни мотиви били су присутни и у споменичкој архитектури, при чему треба имати у виду и да је за већину оваквих симбола, попут Давидове звезде или меноре тешко прецизно разграничити да ли они коришћени као јеврејски верски или национални симболи.

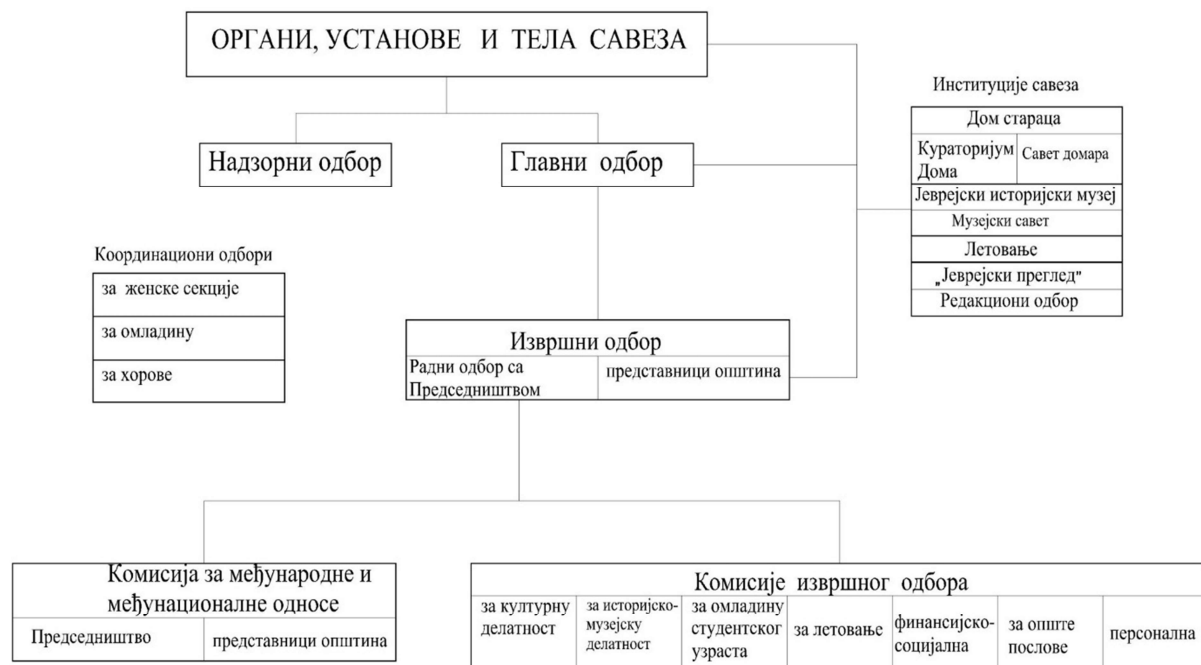
Пракса колективног памћења југословенских Јевреја, била је прожета религијским елементима, али тумачење смисла страдања и разлога за Холокауст увек је било изразито нерелигиозно и сасвим усклађено са идеолошким наративима Комунистичке партије, који су представљали потпуно доминантан начин тумачења историјског развоја у југословенском друштву у оквиру кога је Холокауст смештан у шири контекст окупације, револуције и народнослободилачке борбе, лишени било каквих религијско-фаталистичких тумачења. Дакле, начин на који су се југословенски Јевреји односили према Холокаусту, био је последица секуларизације јеврејске заједнице и трансформације њеног идентитета након рата, али и утицаја опште климе у друштву.

³⁷⁰ Michman Dan, „Understanding the Jewish dimension of the Holocaust”, u: Cesarani David (ed.), *Holocaust. Critical concepts in Historical studies, Vol. VI- The end of final solution and its Aftermaths*, London, New York, 2004., 313.

³⁷¹ Graham Brian, Howard Peter, „Heritage and Identity”, u: Graham Brian, Howard Peter (ed.) *The Ashgate research companion to Heritage and Identity*, Farnham, 2008., 5.

³⁷² Манојловић Пинтар Олга, „Места сећања и заборава" *Последње одредиште Аушвиц-каталог изложбе*, Београд, 2015., стр. 43

Структуру Савеза јеврејских општина Југославије чинили су различита тела и комисије који су имали разна задужења, а њихов однос приказује следећа шема:

У оваквој структури, конкретне одлуке везане за поједине аспекте културе сећања као што су подизање споменика или одржавање комеморација доносио је Извршни одбор као главно извршно тело Савеза, који је у односу на локалне општине и по овим питањима представљао врховни ауторитет, док су на Конференцијама општина које су се периодично одржавале, доношене одлуке које су усмеравале генералне токове политике сећања јеврејске заједнице.

За разлику од државних и друштвених организација које су као агенти сећања били посвећени неговању успомене на жртве свих југословенских народа, приметно је, да је деловање јеврејских општина, Савеза општина и других јеврејских институција у земљи, на плану културе сећања, била углавном усмерена на јеврејске жртве. Споменици које је подизала јеврејска заједница били су најчешће посвећени искључиво јеврејским жртвама, мада су и ту постојали, поједини, прилично ретки изузеци. Такав пример је и један скроман споменик (Слика 5) који је, у септембру 1952. године, на јеврејском гробљу на Ковачићима, у Сарајеву, подигла тамошња јеврејска општина, на месту на ком су, од стране усташа, 1943. године стрељани и потом сахрањени Србин из села Лукавице, општина Касиндо, Никола Трапара и његова четири сина, заједно са још девет жртава. На споменику, је чак и јасно назначено да јеврејска општина подиже споменик „Србима жртвама фашистичког терора."³⁷³

Осим оснивања јеврејског музеја и подизања споменика страдалима, Савез је настојао да своју улогу „агента сећања“, оствари и на различите друге начине, који су подразумевали: прикупљање доказа о злочинима и њихово објављивање у виду посебне књиге, одржавање годишњих комеморација, развијање сарадње са Јад Вашемом, као и реализовање меморијалних активности заједно са заједницама југословенских Јевреја у Израелу и САД-у, од којих је најзначајнија била акција за сађење Шуме мученика у близини

³⁷³ АЈИМ, Spomenici-kutija 1 (Srbija, Makedonija, BiH, Kosovo, Crna Gora, Slovenija), Fotografija bez signature

Јерусалима. Једна од првих активности спроведених са жељом да се Холокауст не заборави које је предузео Савез општина било је прикупљање података о Јеврејима учесницима у НОП-у. Већ у октобру 1945. године Савез је упутио циркуларно писмо свим општинама у којима их позива да сакупе податке о Јеврејима из њихове општине који су били учесници или сарадници партизанског покрета. Међутим, оваква иницијатива није имала за циљ само очување сећања на неке личности и историјске епизоде који би могли бити заборављени већ и легитимисање јеврејске заједнице пред новим властима као неког ко је остао привржен идеји Југословенства и од почетка рата подржавао партизански покрет. То се може видети из поменутог циркуларног писма у коме се јасно истиче да се оваква врста материјала сакупља како би се тиме показало „да су Јевреји Југославије, и поред тога што су великим делом били ликвидирани...пре но што је народноослободилачка борба узела шире размере, ипак били заступани у народноослободилачком покрету... као и да су својим држањем стекли заслуге и признања, те дали свој прилог за велике тековине народне борбе и нову Демократску Федеративну Југославију”.³⁷⁴

Са циљем да се сачува сведочанство о Холокаусту у Савезу је, такође непосредно после рата, одлучено да се прикупљени материјали објаве у виду књиге, како би докази о нацистичким злочинима били доступни што ширем аудиторијуму. Издавање једне овакве публикације у којој би била сакупљена сведочења и документи о нацистичким злочинима није била усамљена идеја југословенских Јевреја. Још 1943. совјетски писац јеврејског порекла Иља Еренбург почео је рад на Црној књизи која је требало да буде сведочанство о Холокаусту у Совјетском Савезу, међутим због политичких разлога њено издавање је стопирано и одложено за неколико деценија.³⁷⁵ На плану сакупљања података о злочинима постојала је, од раније, сарадња између југословенске јеврејске заједнице и Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, па је тако, на пример, др Самуел Пинто написао реферат о злочинима над Јеврејима за Земаљску комисију у БиХ.³⁷⁶ Подстицај да ради на скупљању материјала за књигу, Савез општина је добио и од Светског јеврејског конгреса који је оснивањем Историјске комисије са седиштем у Стокхолму маја 1946. године желео да интензивира прикупљање података о нацистичким злочинима над Јеврејима.³⁷⁷

Како би се код што шире публике пробудила свест о злочинима које је јеврејски народ претрпео било је планирано да део тиража буде послат у иностранство и то пре свега у Палестину, САД и Канаду, да један део откупи Савез који би га даље дистрибуирао путем својих општина, а да део продаје Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача преко својих органа.³⁷⁸ Књигу је првобитно требало да изда Државна комисија, али је због насталих тешкоћа везаних углавном за набавку хартије и материјала

³⁷⁴ АЈИМ, *Cirkulari, Cirkularno pisamo Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije*, 18. X 1945.

³⁷⁵ Године 1945. Еренбург је рукопис предао Совјетском јеврејском антифашистичком комитету (СЈАК) у Москви, који је требало да помогне у издавању, а копије су послате и у САД, Румунију и Палестину. Међутим, 1948. године у СССР-у су затворене све јеврејске институције, укључујући и СЈАК, а цела совјетска едиција Црне књиге је уништена. Дело на коме су осим Еренбурга, радили још неки познати совјетски писци попут Василија Гросмана, први пут је у целости на руском објављено 1980. године, на енглеском 1981., на јидишу 1984, а на хебрејском 1991. године (видети: Rozett, Robert, Spector, Shmuel, *Encyclopedia of the Holocaust*, Jerusalem, 2013, str. 148, Braham, Randolph, (ed.), *Contemporary views of the Holocaust*, Boston 1983., str. 149, Fischel, Jack, R., *Historical Dictionary of Holocaust*, Lanham, Toronto, Plymouth, 2010, str 29)

³⁷⁶ АЈИМ, *Zapisnik zajedničke sednice (LXIII i LXV) Izvršnog i Autonomnog odbora Saveza*, 14. septembar 1950, str. 10

³⁷⁷ ААЈИМ, *Zapisnik XI sednice Izvršnog odbora saveza*, 23. jun 1946, str. 1-2

³⁷⁸ АЈИМ, *Zapisnik XXV sednice Izvršnog odbora SJVO*, 15 decembar 1947, str. 5

за штампање издавање књиге одложено. У међувремену док се чекало штампање рукопис је предат на преглед Дирекцији за информације при председништву владе ФНРЈ, а јавила се и идеја да, у случају да Комисија за злочине не буде могла да изда књигу, ту обавезу на себе преузму или Дирекција за информације или сам Савез.³⁷⁹ Комисија за злочине је завршила свој рад у току 1948. године када је распуштена, тако да, пошто су се проблеми са штампањем одужили, није успела да доврши своје ангажовање на издавању књиге, па је задатак да је објави на себе преузео Савез јеврејских општина. У току рада Државне комисије сакупљена је велика количина материјала која се односила на злочине против Јевреја, па је требало направити избор најзначајнија документа и тај посао поверен је капетану Давиду Анафу, официру у пензији, који је радио као хонорарни сарадник Комисије за злочине.³⁸⁰ Књигу је, под насловом *Злочини фашистичких окупатора и њихових помагача против Јевреја у Југославији*, објавио Савез општина 1952. године., а њен садржај представљао је, уз мање измене, текст који је, до 1948. усвојила државна комисија. На тај начин ово дело је постало прва књига у Југославији која се на студиозан и документаристички приступ бавила Холокаустом у Југославији и уз монографију Јаше Романа *Јевреји Југославије 1941.-1945. жртве геноцида и учесници Народноослободилачког рата* остаће једно од најзначајнијих стручних дела издатих до распада Југославије које се бавило овом тематиком.

Осим Државне комисије за испитивање ратних злочина, Савез општина је остварујући своје задатке на плану очувања сећања на Холокауст, успоставио сарадњу и са појединим институцијама и организацијама из иностранства, од којих су најзначајније биле Јад Вашем и Јеврејски национални Фонд-Керен Кајемет ЛеИзраел (JNF-KKL). У августу 1953. године, у израелском парламенту, усвојен је закон којим је основан Јад Вашем, званични израелски меморијални центар за све жртве Холокауста. Била је то нека врста реинкарнације Меморијала Холокауста и хероизма (Yad Vashem la-Sho'a ve-la-gevura) институције која је 1946. године основана на иницијативу Мордехаја Шенхавија (Mordechai Shenhavi), а која је постојала до 1951. године.³⁸¹ Задатак новооснованог центра био је да прикупља, истражује и објављује сведочанства о прогону и уништењу европских Јевреја, да одобрава и у правља пројектима као и да представља државу Израел у међународним пројектима који се тичу очувања успомене на жртве и борце против нацизма. Замишљен као централна институција која је требало да се бави не само историјом јеврејског страдања у Другом светском рату, већ, према уверењу тадашњег израелског министра васпитања и културе, Бенцион Динура, и проучавањем „јеврејског питања“, мржње против Јевреја и њиховог прогона³⁸², Јад Вашем је настојао да кроз сарадњу са различитим институцијама и појединцима из иностранства направи свеобухватни документациони центар о антисемитизму и Холокаусту. Контакти са јеврејском заједницом у Југославији успостављени су убрзо по формирању центра Јад Вашем и то прво на личном нивоу да би то касније прерасло и у институционалну сарадњу.

³⁷⁹ ААЈИМ, ПА, 781, Зависник са XLV седнице I.O. Saveza, 1. март 1949. стр. 8 и Зависник са заједничке седнице (LXXXIII и LXXXIV) I.O. Saveza и A.O. за помоћ, 20. јануар 1952.. стр. 6

³⁸⁰ Federation of Jewish Communities of the Federative People's Republic of Yugoslavia, *The Crimes of the Fascist occupants and their collaborators against Jews in Yugoslavia*, Belgrade, 1987., p.p. XIV.

³⁸¹ Cohen Boaz, „The Birth Pangs of Holocaust Research in Israel”, *Yad Vashem Studies*, no. 33, Jerusalem, 2005., 204.

³⁸² Исто, стр.

Једна од првих особа са којом је Јад Вашем успоставио контакт била је Луци Меворах-Петровић, будућа генерална секретарка Савеза јеврејских општина Југославије, која им је уступила извесне филмове које је сама снимила, а почетком маја 1954. године архиву Јад Вашема у Јерусалиму, посетио је председник јеврејске општине Београд, Бенцион Леви, који се, том приликом, састао са директором Хаимом Берласом и секретаром одељења за научна истраживања Дани Коеном.³⁸³ Ови први контакти успостављени су захваљујући посредовању Давида Алкалаја, бившег председника Јеврејске општине Београд и бившег председника Аутономног одбора за помоћ, који се у марту 1950. године у оквиру треће алије иселио у Израел. Приликом овог првог сусрета постављене су основе за будућу сарадњу, а Бенцион Леви се упознао са циљевима и намерама израелских колега. Судаћи према преписци Јад Вашема и СЈОЈ, иницијатива за сарадњу дошла је од стране Јад Вашема, а са циљем прикупљања што обимније грађе за формирање Централног архива ове институције у Јерусалиму. Израелска страна истицала је важност неколико тачака, на којима би почивала будућа сарадња. Прва тачка је била сакупљање сведочанстава о Холокаусту и то нарочито: 1. прикупљање оригиналних докумената нацистичке и фашистичке провинијенције који сведоче о страдању југословенских Јевреја, 2. сакупљање сећања преживелих сведока, 3. набавка свих едиција Државне комисије, као и других књига, дневника и мемоара у којима има података о прогону Јевреја, 4. састављање спискова депортованих Јевреја према логорима у које су одведени.³⁸⁴

Друга битна тачка којој су представници Јад Вашема посветили пажњу било је проучавање учествовања Јевреја Југославије у антифашистичкој борби при чему су посебан акценат ставили на прављење колекције дела о рату, посебно оних које су писали Јевреји, као и сакупљање личних сведочанстава Јевреја учесника НОБ. Осим тога Јад Вашем је изразио интересовање и за историју јеврејских заједница на југословенском простору пре Холокауста, тако да је један од циљева био и набавка различитих артефаката који би сведочили о овом периоду попут свитака Торе, књига, новина, фотографија општинских зграда, синагога, гробала, споменика, истакнутих јеврејских јавних радника итд. Било је предвиђено и да посебан део сарадње обухвати оно што је названо „сарадња у циљу овековечења успомене на заједнице и појединце“.³⁸⁵ Наиме, према законима државе Израел, сваки Јеврејин који је страдао у антифашистичкој борби или је убијен од стране нациста, имао је право да бесплатно добије спомен-држављанство, што је у идеолошком смислу, страдале у Холокаусту, требало да означи као прве жртве пале за независност Израела. Уколико је неко желео да, на име блиског покојника, добије сертификат о издавању спомен-држављанства, могао је, Јад Вашему, да уплати суму од 600 динара која је, осим издавања спомен-дипломе, обухватала и сађење једног дрвета на Брду сећања у Јерусалиму, као симболичне успомене на жртву. Са успостављањем сарадње Савеза општина и Јад Вашема оваква могућност постала је доступна и Јеврејима Југославије.

На крају, приметно је и да је иницијатива за повезивање Јад Вашема са југословенском јеврејском заједницом, осим прикупљања података о Холокаусту на тлу Југославије, имала и додатни двоструки циљ: прво, да учврсти ауторитет Јад Вашема, као најистакнутије светске институције која се бави историјом Холокауста и друго, да међу југословенским Јеврејима промовише званични израелски наратив о борби и страдању. Први циљ може се наслутити из намере Јад Вашема да акцију за сађење југословенског дела

³⁸³ АЈИМ, РА- К-805, Р 44-х, *Pro Memoria. Razgovori u Jad Vasemu u Jerusalimu*

³⁸⁴ АЈИМ, РА, К 805, Р 44-х, *Pismo Jad Vasema Savezu jevrejskih opština FNRJ*, Jerusalem, 05. 05. 1954.

³⁸⁵ Исто

Шуме мученика у Израелу, која је у то време била у току, стави под сопствену надлежност, позивајући се на претходни уговор који је склопљен са идејним покретачем акције за Шуму мученика, организацијом Керен Кајемет-ЛеИзраел, а који је предвиђао да институција Шуме мученика постане интегрални део Јад Вашема.³⁸⁶ На тај начин Јад Вашем би добио могућност да координише не само сарадњу израелских институција и Савеза јеврејских општина Југославије на пољу културе сећања, већ и односе јеврејске заједнице у Југославији и југословенских Јевреја који су се иселили у Израел и САД, а који су такође били део ове акције.

Други циљ, промоција званичног израелског наратива о Холокаусту, проистакао је из закона о оснивању Јад Вашема, у коме је, као један од задатака ове институције наведено и да: „у земљи и у целом јеврејском народу, уреже у сећање дан који је утврђен од стране Кнесета, као дан сећања на катастрофу и јунаштво...“, што је имало значајног утицаја да, с временом, југословенска јеврејска заједница прихвати годишњицу устанка у Варшавском гету односно према јеврејском календару 27. дан месеца Нисана (Јом ХаШоа) као свој дан сећања на Холокауст.³⁸⁷ Иако је из Јад Вашема предложено да се при Савезу општина формира посебно тело које ће координисати сарадњу, у СЈОЈ-у је ипак одлучено да контактима са Јад Вашемом руководи Извршни одбор Савеза.

У периоду од 1955. до 1958. Јад Вашему је послато укупно седам пошилики књига и микрофилмованих докумената. Ове пошилике садржале су, како материјале који су се односили на историју јеврејских заједница на територији Југославије до Холокауста попут докумената Државне архиве и Археолошког музеја у Задру и Државног архива у Дубровнику о животу Јевреја од XIV до XIX века, тако и различита документа која се односила на рат и страдање попут документација и спискови логора Ђаково, Јасеновац и Лоборград, антијеврејских одредби и закона са територије тзв. НДХ и окупиране Србије, плакати и други антисемитски пропагандни материјали, делови немачке архиве Војноисторијског института, Архиве емигрантске владе у Каиру, усташко-домобранске, Недићеве и четничке архиве, као и документа Државне комисије за злочине окупатора.³⁸⁸ Сарадња са Јад Вашемом била је најактивнија управо у другој половини педесетих година, да би након размене тражене документације њен интензитет почео да опада. Оваква врста активности југословенске јеврејске заједнице пратила је динамику израелско-југословенских односа па је након раскида дипломатских веза 1967. године и простор за званичну сарадњу са израелским институцијама, укључујући ту и Јад Вашем, био значајно умањен. Ипак, ова епизода може се сматрати изузетно значајном јер је остала једна од ретких, ако не и једина, организована институционална сарадња једног југословенског музеја са Јад Вашемом.

Осим Јад Вашема, Савез јеврејских општина је у области очувања сећања на јеврејске жртве нацизма, развио значајне контакте и са организацијом Јеврејски национални Фонд-Керен Кајемет ЛеИзраел, а у оквиру те сарадње најзначајније достигнуће било је спровођење акције за сађење југословенског дела Шуме мученика у Израелу, у знак сећања на југословенске Јевреје, страдале у Холокаусту. Идеја креирања Шуме мученика и меморијалних шума уопште, као новог израелског места сећања била је снажно повезана са идејом пошумљавања Израела и носила је у себи јаку националну симболику као метафору за повратак из изгнанства. Кроз обред сађења новог дрвећа стварала се спиритуална веза

³⁸⁶ Исто

³⁸⁷ АЈИМ, РА, К 805-Р-44h, *Zakon o sećanju na katastrofu i junaštvo „Jad Vašem“ 5713-1953*

³⁸⁸ АЈИМ, РА, К 805-Р-44h, *Posiljke Jad Vašemu/Spiskovi poslatog materijala Jad Vašemu*

између земље и људи који су се вратили да живе на њој, јер обрађивати земљу значило је постати део ње и њеног природног циклуса.³⁸⁹ Осим тога, сађење дрвета могло је бити и симбол за оснивање кибуца, што је био битан елемент у процесу изградње израелске државе. Повезивање чина сађења дрвећа са повратком у домовину и оснивањем државе Израел наглашавано је и приликом Дана независности Израела када су се широм земље одржавале церемоније сађења дрвећа, посвећења споменика и отварања новоизграђених зграда, а такође, након оснивања државе постало је често да се сађењем дрвета обележавају важни догађаји у животу појединца попут рођења, бар мицве и смрти.³⁹⁰

Како би се нагласила снага симболике коју носи посађено дрво, у извесним случајевима су створане историјске паралеле и са Библијом. Крајем априла 1966. године у кибуцу Гат започето је сађења меморијалне шуме за рано преминулог председника Савеза јеврејских општина Југославије др Алберта Вајса³⁹¹. Том приликом одржана је велика свечаност којој је присуствовало преко 500 Јевреја југословенског порекла из различитих делова света, а дуж целе трибине, на којој су седели почасни гости, била је раширена огромна трака са цитатом из књиге пророка Исаије исписаном на хебрејском језику: „...јер ће дани народу моме, бити као дани дрвету”.³⁹² Овакво повезивање са библијском традицијом није ништа необично, с обзиром да је и Џејмс Јанг приметио да су управо стара библијска места и Холокауст меморијали били кључна обележја преко којих су Израелци обнављали своју везу са сопственом земљом и сопственом историјом, у чему, заправо, и лежи двоструки смисао Шуме мученика: са једне стране да очува сећање на хероје и мученика, а са друге да слави повратак земљи и да у ту земљу у виду дрвећа заувек утисне траг сећања на оне који су дали живот за Израел.³⁹³ Осим тога симболични ритуал сађења дрвећа као метафоре живота практикован је и у Јад Вашему где су у Алеји праведника приликом церемоније доделе Медаље праведника међу народима, такође сађене нове саднице.³⁹⁴

Концепт Шуме мученика заснивао се на идеји да се засади шест милиона стабала за шест милиона страдалих европских Јевреја, при чему би свака жртва била симболички представљена у по једном дрвету. Шума је основана почетком педесетих година у близини Јерусалима на иницијативу Јеврејског народног фонда (Jewish National Fund) и организације Бене Берит. У почетку је било планирано да се шума засади дуж коридира који је спајао Јерусалим и Тел Авив и да буде подељена у 14 секција које би били еквиваленти за 14 европских земаља чији су Јевреји страдали у Холокаусту. Намера је била и да се створи трајан споменик, који ће бити део природе и који ће, као такав, бити дуговечнији од сваког другог споменика који је створила људска рука, јер како су наглашавали они који су их подизали, овакве меморијалне шуме су „споменик трајнији од камена”.³⁹⁵ За људе који су

³⁸⁹ Young James E., *The Texture of Memory...*, 219.

³⁹⁰ Исто стр. 220

³⁹¹ Алберт Вајс (1905-1964) правник, професор универзитета, председник СЈОЈ. Рођен у Земуну, студирао у Паризу, Берлину и Загребу. Као резервни официр краљевске војске, рат је провео у заробљеничким логорима, након рата био члан југословенске делегације на Нирнбершком процесу и од 1948 до 1964 председник СЈОЈ

³⁹² *Sadjenje šume na ime dr Alberta Vajsa*, у: „Bilten удружења Јевреја из Југославије у Израелу”, год. XIV, бр. 5-6 мај 1966., стр. 3.

³⁹³ Young James E., *The Texture of Memory...*, стр. 220

³⁹⁴ *Jugosloveni posadili drvca u Aleji pravednika*, у: „Bilten удружења Јевреја из Југославије у Израелу”, год. XIII, бр. 11-12, децембар 1965., стр. 3

³⁹⁵ P.Št., *Dva nova gaja u Herzlovoj šumi*, у: „Bilten удружења Јевреја из Југославије у Израелу”, год. XII, бр. 7, јул 1964., стр. 5

се борили да изграде и одбране своју нову државу на свом старом тлу, у идеолошком смислу, пошумљавање је било, „врста конкретизирања ренесансе јеврејског народа у његовој слободној земљи”, која је требало да подсећа на жртве Холокауста и друге заслужне појединце.³⁹⁶ Шта је Шума мученика требало да симболише најбоље су можда дефинисали представници Савеза јеврејских општина Југославије који су у својој посланици поводом почетка сађења југословенског дела шуме написали да „шума која живи и дише, расте и цвета, најречитије представља тријумф живота над смрћу, светла над мраком, обнове над пустошењем, изградње над рушевинама.”³⁹⁷ Уочљиво је дакле да је жеља за обновом и изградњом утицала на начин сећања на Холокауст, а да је шума мученика слично као и Богдановићев Камени цвет у Јасеновцу требало да симболише наставак и победу живота. Такође, с обзиром да је Израел постхумно дао држављанство свим Јеврејима који су страдали у Холокаусту, засађено дрвеће је требало и да буде замена за „изгубљене” грађане Израела и да симболише њихов повратак у Свету земљу.³⁹⁸ Шума мученика као место сећања требало је да, у колективној свести јеврејског народа, повеже сећање на Холокауст и прослављање нове отаџбине.

Наравно, осим ове симболичне функција која је требало да одржава историјско памћење, Шума мученика је, као део шире акције пошумљавања Израела, имала још једну важну и веома практичну функцију. С обзиром на недостатак природних ресурса, питања снабдевања водом и пошумљавања били су неки од кључних проблема са којима су се људи суочавали. Шуме је требало посадити како би се спречила ерозија, онемогућило ширење пустиње и поправила природа тла. На тај начин су, сађењем меморијалних шума, спојене практичне са идеолошким потребама нове државе.

Шест милиона стабала које је требало посадити, требало је да буду подељена у мање целине које би симболисале уништене јеврејске заједнице појединачних европских држава и сваки од ових сегмената је требало да садржи онолико стабала колико је убијено Јевреја из сваке од тих држава. Сходно оваквој рачуници југословенски део Шуме мученика је требало да садржи укупно 60 000 стабала, с тим што се према суми планираној за прикупљање, може закључити да је у првој етапи јеврејска заједница из Југославије требало да прикупи новац за око 40 000 садница, док је преосталих 20 000 требало да обезбеде југословенски Јевреји из Израела и САД.

Међутим, пре него што посветимо више пажње југословенском делу Шуме мученика важно је приметити да сађење шума у Светој земљи, као облик меморијалне праксе, за југословенске Јевреје, није представљало ништа ново и није било искључиво везано за меморијализацију Холокауста, већ је имало далеко шири контекст и извесну предисторију. Овакав облик одавања почести групи или појединцима јавио се још у међуратном периоду. У априлу 1935. године недалеко од града Хаифе засађена је шума за успомену на југословенског краља Александра Карађорђевића који је у атентату убијен 1934. године, а неколико година пре тога је, недалеко одатле, такође, засађена шума и на име краља Петра I Карађорђевића. Сађењу шуме за краља Александра претходила је обимна акција прикупљања материјалних средстава у којој су учествовале бројне јеврејске општине из Југославије попут Бијељине, Штипа, Шапца, Земуна, Суботице, Травника, Доње Лендаве,

³⁹⁶ А. В., *Značaj našeg pošumljavanja*, у: „Bilten удружења Јевреја из Југославије у Израелу”, год. XIV, бр. 5-6, мај 1966., стр. 1

³⁹⁷ *Poslanica Saveza prilikom svečanog otkrivanja jugoslovenskog dela „Šume mučenika” u Izraelu*, у: „Bilten Saveza Jevrejskih opština Jugoslavije (SJOJ)”, год. IV, бр. 4, април 1953., стр. 6

³⁹⁸ Исто, стр. 6-7

Новог Сада и других, а свој допринос у вредности од 1000 садница дали су и Јевреји из Румуније.³⁹⁹ Као и у случају Шуме мученика неколико деценија касније, и овде су југословенски Јевреји наглашавали жељу да овај споменик буде трајно обележје које ће „будућим генерацијама говорити о безграничној љубави једног дела јеврејског народа...према великом човеку”, али чија је функција, истовремено, и да буде „спона између срдаца југословенских Јевреја ... и колевке Библије, основице човечанства”.⁴⁰⁰

Временом, постало је сасвим уобичајено да се успомена на преминуле и страдале одржава на овакав начин. Међутим, занимљива је појава да, углавном од седамдесетих година, сађење оваквих шума престаје да буде искључиво инструмент комеморативне праксе и постаје начин да се ода почаст и живим појединцима. Први случај да је свечаност сађења шуме одржана у присуству оних којима је посвећена десио се 1972. године, када је Удружење југословенских Јевреја из Њујорка, посадило шуму од 1000 стабала за своје заслужне чланове Павла Нојбергера⁴⁰¹ и његову жену Анушку⁴⁰². Том приликом слављеници су открили и комеморативне плоче са својим именима, с обзиром да је било уобичајено да се свака нова шума означи оваквим плочама, на којима је исписано ко шуму подиже и коме је она посвећена. Такође, оваква традиција је настављена и након завршетка акције за подизање југословенског дела Шуме мученика и углавном се сводила на сађење мањих гајева који су били посвећени преминулим угледним члановима заједнице. Тако је, рецимо, 20. новембра 1963. године у Херцловој шуми код Бен Шемена одржана свечаност поводом сађења шуме на име покојног Исе Хермана⁴⁰³. Ово је била четврта шума коју својим покојницима подижу Израелци пореклом из Југославије и у том моменту је још два гаја, на име др Жака Калдерона и др Моше Бар Цви-Швајгера⁴⁰⁴ требало засадити.⁴⁰⁵

Дакле, у време када се почетком педесетих година појавила иницијатива за подизање југословенског дела Шуме мученика, већ је постојала традиција да југословенски Јевреји своју културу сећања граде садећи комеморативне шуме у Светој земљи. Од самог почетка акције за подизање југословенског дела Шуме мученика, прикупљање средстава у Југославији је координисао Савез јеврејских општина Југославије (СЈОЈ), док је у овом подухвату, њихов главни партнер са Израелске стране била организација Керен Кајемет (Keren Kayemet LeIsrael). Основана 1901. године, Керен Кајемет је била организација која је имала задатак да води рачуна о природном и културном наслеђу, да откупљује земљу у Палестини, а потом и да о тој земљи води рачуна и оспособи је за насељавање. Самим тим

³⁹⁹ *Za Goru kralja Aleksandra*, u: „Židov”, година XIX, br. 1, 4. januar 1935., str. 9.

⁴⁰⁰ *Givat Meleh Aleksander, Gora Kralja Aleksandra u Erec Jisraelu*, u: „Jevrejski kalendar za godinu 5696 od stvorenja sveta 28. IX 1935. do 16. IX 1936. god.”, Beograd, 1935., str. 22-23

⁴⁰¹ Павле Нојбергер (1894-1976) угледни циониста и јеврејски јавни радник, доктор правних наука, адвокат од 1922. до 1940., а након рата у Њујорку, активно деловао у Керен Кајемету, Савезу циониста Југославије и Савезу јеврејских вероисповедних општина Југославије. Године 1940., преселио се у Њујорк где је 1947. године отворио адвокатску канцеларију

⁴⁰² P. Št. *Sadeње gajeva u Herzlovoj šumi*, u: „Bilten udruženja Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu”, god. XX, br. 5-7, jun 1972., str. 8

⁴⁰³ Исо Херман (1888-1963) јеврејски јавни радник, потпредседник јеврејске ашкенаске општине Сарајево, члан Главног и Извршног одбора Савеза јеврејских општина Југославије. Крајем четрдесетих година иселио се у Израел где постаје веома активан у организацији Хитахдут Олеј.

⁴⁰⁴ Моше Бар Цви Швајгер (1905-1963) угледни правник и циониста, син надрабина Хермана Швајгера из Сенте. Након иселења у Израел 1947. године, био члан Централне кооперације, члан Врховног суда странке мапај и члан Радног одбора Хитахдута

⁴⁰⁵ *Sadeње gaja na ime Ise Hermana*, u: „Jevrejski pregled” god. XIV, br. 11-12, novembar-decembar 1963., str. 49.

међу њене надлежности спадали су очување животне средине, управљање водама, пошумљавање и сл.

Акцију за подизање југословенског дела Шуме мученика иницирали су југословенски Јевреји из Израела и САД, а одлуку о укључивању заједнице са територије Југославије донела је шеста Конференција јеврејских општина одржана у Београду септембра 1952. године.⁴⁰⁶ Од новца који би у акцији био прикупљен, осим сађења 60 000 стабала требало је, такође, изградити и један павиљон са музејском поставком. Прикупљање пара међу Јеврејима који су остали да живе у Југославији обављале су јеврејске општине, док је Савез, као кровна организација, координисао напоре и концентрисао прикупљени новац на једно место, а једини део државе који није био обухваћен акцијом била је Црна Гора, с обзиром да ни пре ни после рата у Црној Гори нису постојале јеврејске општине, а број Јевреја је био крајње занемарљив.⁴⁰⁷ Савез је руководио акцијом углавном путем циркуларних писама са прецизним упутствима које је слао општинама, а осим тога послат и значајан број писама појединцима и организацијама са молбом за финансијску подршку. Према инструкцијама које је дао СЈОЈ стабла није требало уписивати само на имена Јевреја који су страдали као директне жртве окупатора, већ и оних који су умрли након рата, а чија је смрт настала као резултат прогона у току рата.⁴⁰⁸ Акција је имала две фазе: прву од почетка 1953. до почетка 1954. године, у току које је пажња била усмерена углавном на јеврејско становништво и јеврејске општине у Југославији и друга од почетка до краја 1954. године, када је проширена и на ширу југословенску заједницу.⁴⁰⁹

Време у коме је акција започета за југословенске Јевреје представљало је, из више разлога, преломни тренутак, док су се јеврејство у другим социјалистичким земљама као и држава Израел сусретали са значајним изазовима. У августу и септембру 1952. године откривено је пет споменика жртвама фашизма⁴¹⁰ и то у Београду, Загребу, Сарајеву, Новом Саду и Ђакову, чиме су Јевреји Југославије заокружили своје напоре у првим послератним годинама да се страдање и нацистички терор не забораве. Подизањем ових спомен-обележја у највећим јеврејским општинама у земљи, заједно са још 14 споменика које је до тог времена, широм земље, заједница подигла својим страдалим члановима, макар привремено, остварен је већи део циљева за подизање споменика у земљи, и сада је јеврејска заједница могла да се посвети меморијализацији Холокауста у иностранству која је почетком педесетих бележила значајне иницијативе попут Шуме мученика у Израелу, Споменика незнаном јеврејском мученику у Паризу, као и, никад реализовани, споменик жртвама Холокауста у Риверсајд парку у Њујорку. Осим тога, треба имати на уму и да је крајем 1952. године завршен и последњи организовани талас исељавања југословенских Јевреја у Израел⁴¹¹ и да је, сходно томе подизање Шуме мученика била врло значајно као одлична

⁴⁰⁶ АЈИМ, РА, К28, *Yugoslavian sector in Martyr's Forest/Jugoslawischer Sektor im Maertyrerwald*, 15. septembar 1952

⁴⁰⁷ ААЈИМ, РА, К28, *Jugoslovensko odeljenje „Šume mučenika” u Izraelu*, str. 2

⁴⁰⁸ ААЈИМ, РА, К28, *Cirkularno pismo SJOJ svim jevrejskim opštinama u FNRJ*, 23. april. 1953.

⁴⁰⁹ *Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969*, Beograd, 1969, str. 148.

⁴¹⁰ За детаљније видети: Kerenji Emil, *Jewish citizens of socialist Yugoslavia: Politics of Jewish Identity in a Socialist State, 1944-1974*, dissertation, The University of Michigan, 2008, str. 205-237; Mnojlović Pintar Olga, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989.*, Beograd, 2014., str. 368-373.; Стипић Давор, *Уборби против заборава: Јеврејска заједница у Југославији и очување сећања на Холокауст 1945-1955*, у: „Годишњак за друштвену историју”, год. XXIII, бр. 2, 2016.

⁴¹¹ Ivankovic Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji*, str. 319-320

прилика да се наставе и интензивирају контакти и сарадња између Јевреја који су емигрирали са сународницима који су остали у Југославији.

Почетак педесетих година, све до Стаљинове смрти у Совјетском Савезу и већини социјалистичких земаља, био је обележен изразитом антијеврејском кампањом, затварањем јеврејских институција, забраном исељавања и сл. Нарочито је процес против Рудолфа Сланског у Чехословачког крајем 1952. године, показивао сву снагу набујалог антисемитизма у Источном блоку. Управо у оваквим околностима, иако идеолошки ближа истоку него западу, Југославија се, након сукоба са Информбироом 1948. године, трудила да пронађе свој пут у изградњи социјализма који је, временом, почео да укључује и многе западне вредности. Посебан положај Југославије у односу на остале земље „народне демократије”, као и њен посебан однос према Јеврејима и држави Израел најбоље илуструје чињеница да је Југославија била једина комунистичка држава у Европи која је својим Јеврејима дозволила сарадњу са Јеврејским народним фондом⁴¹² и на тај начин једина која је омогућила својим Јеврејима да учествују у подизању Шуме мученика.⁴¹³

У првој фази акције у њој су, углавном, учествовали чланови јеврејске заједнице који су стабла уписивали на имена својих рођака, пријатеља и комшија који су страдали у Холокаусту. Тако је, на пример, Леополд Хофман из јеврејске општине Бачка Паланка приложио новац за четири стабла на име својих синова Шандора и Армина, снаје Илонке и унука Микија⁴¹⁴, док је, рецимо, Шварц Вјера из Крижеваца у НР Хрватској дала паре за једно дрво за своју пријатељицу Ротер Ружицу такође из Крижеваца, страдалу од нациста у 36 години живота.⁴¹⁵ Због таквог начина прикупљања средстава Шума мученика, за разлику од већине споменика страдалима у Холокаусту, није била групни споменик за безличну масу страдалих, већ је, напротив, циљ био да се нагласи лични идентитет сваке жртве.

Управо жеља да се, прикупљајући средства, свакој жртви приступи као појединцу са именом и презименом, Шуму мученика чини посебном врстом Холокауст меморијала. Повезујући свако стабло са једном жртвом, стабло постаје персонификација жртве и наставак њеног живота. Сам концепт наставак живота је једна од кључних симболичких идеја на којој се заснивала не само Шума мученика, већ и било која друга слична меморијална шума. То се могло видети, на пример, када је у мају 1969. организација Хитахдут Олеј Југославија засадила шуму за истакнутог ционисту Александра Лихта. Једно од првих стабала у шуми засадио је унук покојног др Лихта, чиме се желело симболички показати да се животни ланац наставља и да је функција меморијалне шуме испуњена.⁴¹⁶ У првих неколико месеци акције за Шуму мученика, највеће залагање и најбоље резултате, на опште изненађење Савеза, показале су мање јеврејске општине као што су Бјеловар,

⁴¹² Р. Шт., *Gaj Saveza jevrejskih opština u Izraelu*, у: „Билтен удружења Јевреја из Југославије у Израелу”, год. XX, бр. 5-7, јун 1972., стр. 19

⁴¹³ Треба имати у виду да су у оквиру Шуме мученика постојали сектори и за Јевреје страдале у источноевропским земљама. Тако је, на пример, у јануару 1953. године, освештана шума за страдале чехословачке Јевреје, а прва стабла је засадио председник кнесета Јозеф Спринцак. Међутим нема података који указују на то да је Јеврејима у Чехословачкој било дозвољено да скупљају новчана средства и попут југословенских Јевреја слободно сарађују са Керен Кајементом.

⁴¹⁴ ААЈИМ, РА, К29, *Spisak priložnika za Šumu mučenika jevrejske opštine Bačka Palanka*, Београд, 16. април 1953.

⁴¹⁵ ААЈИМ, РА, К29, *Popis žrtava fašizma na čije se ime imadu zasaditi stabla u „Jaar Hakedošim”*, Крижевци, 25. април 1953.

⁴¹⁶ *Posvećenje gajeva dr-a Lichta i cionističkih boraca*, у: „Билтен удружења Јевреја из Југославије у Израелу”, год. XVII, бр. 5-6, јун 1969., стр. 14

Винковци, Чаковец, Тузла и други.⁴¹⁷ Међу овим општинама, посебно се истакла општина Бјеловар која је у наредних годину дана, до средине 1954. године, уписала 1718 стабала на имена својих страдалих чланова, што је представљало одличан резултат јер је ова општина у време спровођења акције имала само 17 чланова, док је завидан резултат постигла и, рецимо, општина Шибеник која је приложила 40 000 динара иако је имала само једног члана.⁴¹⁸ Иако је Керен Кајемет тражио да до априла 1953. године, за када је заказано сађење првих садница, Савез испоручи макар половину стабала, због брзине којом је текло скупљање новца, било је потпуно нереално одговорити позитивно на овај захтев, па је у децембру 1952. године, Извршни одбор Савеза донео одлуку да се на име тражене аконтације Керен Кајемету уступи део новца од продаје књига из едиције Савеза, као и од верских књига које је Савез поседовао у Израелу.⁴¹⁹ Прилози су се искључиво давали у новцу, и поредећи суму новца коју су давали појединци са бројем стабала који су се уписивали на имена њихових ближњих, можемо закључити да је једно дрво било једнако износу од 300 динара.⁴²⁰ Резултати акције до 30 априла 1953. могу се видети из следеће табеле⁴²¹:

Табела 1: Резултати акције за сађење Шуме мученика до 30. 04. 1953

Општина	Број чланова општине	Уписано стабала	Сакупљено динара
Београд	1 371		76 400
Бјеловар	15	156	46 800
Бања Лука	34	13	3 900
Бачка Паланка	16	18	5 400
Чаковец	21	86	25 800
Дарувар	18	25	7 500
Доњи Михаљац	12	31	9 700
Карловац	21	51	15 300
Мостар	59	6	1 800
Нова Градишка	13	26	7 800
Нови Сад	284	173	51 900
Осијек	175	59	17 400
Панчево	34	24	7 200
Ријека	90	87	26 100
Сента	27	12	3 600
Скопље	99	44	13 200
Славонски Брод	19	36	10 800

⁴¹⁷ Акција за подизање југословенског дела Шуме мученика у Израелу, у: „Билтен СЈОЈ”, год. IV, бр. 3, март 1953., стр. 12

⁴¹⁸ ААЈИМ, *Зависник заједничке седнице (LXXXVII i LXXXVIII) Извршног одбора Савеза и Аутономног одбора за помоћ*, 28. јун 1954., стр 1-2; АЈИМ, *Зависник заједничке седнице (XC i XCI) Извршног одбора Савеза и Аутономног одбора за помоћ*, 12. јул 1954., стр. 3

⁴¹⁹ ААЈИМ, *Зависник CVI i CVII заједничке седнице Извршног одбора Савеза и Аутономног одбора за помоћ*, одржане 24. XII 1952., стр. 10

⁴²⁰ ААЈИМ, РА, К29, *Списак приложника за Шуму мученика јеврејске општине Бачка Паланка*, Београд, 16. април 1953.

⁴²¹ Табела направљена на основу: *Наставља се акција за подизање југословенског дела „Шуме мученика” у Израелу*, у: „Билтен СЈОЈ”, год IV, бр. 4, април 1953, стр. 9-10.

Тузла	34	65	19 500
Винковци	10	41	17 500
Вировитица	11	6	1 800
Врбас	8	10	3 000
Земун	71	24	7 200
Зрењанин	122	157	47 100

Дакле, уочљиво је да су, као што је већ речено, неке мале општине уписале значајно већи број стабала у односу на број чланова општине, док је акција у већим општинама текла споријим темпом па су Скопље, Земун, Нови Сад и Осијек уписали приметно мали број стабала с обзиром на бројно стање јеврејске популације у овим општинама.

У првој етапи резултати су били задовољавајући али је након тога интензитет сакупљања средстава почео да опада, због чега је Извршни одбор морао да интензивира напоре. С тим циљем почело се са организовањем митинга и предавања, најчешће у синагогама и просторијама јеврејских општина широм земље, али се апеловало и на саме општине да из својих буџета издвоје извесне суме новца, а пре свега, на име заслужних чланова који су страдали у Холокаусту. Како би се јеврејско становништвом додатно мотивисало да подржи акцију, челници Савеза су упутили захтев да се у сакупљање новца укључи и женска секција Савеза, а такође су схватили и неопходност ширења акције ван јеврејске заједнице. На списковима дародаваца за Шуму мученика може се уочити да су новац прилагали и поједини нејевреји најчешће за своје страдале пријатеље и током пар првих месеци акције Савез је саветовао да се општине, када су у питању донације ван јеврејске заједнице, обраћају искључиво „добрим знанцима и осведоченим пријатељима“ од којих се могло очекивати пуно разумевања.⁴²² Дакле, на почетку није постојала жеља да се акција постави на што шире друштвене основе, што такође показује и циркуларно писмо које је Савез општина упутио свим јеврејским општинама у Југославији и у коме се, између осталог, каже да се акција треба проширити „не идући с њом, додуше, на сувише широку платформу“.⁴²³ Пошто су прикупљена средства била недовољна, јеврејска заједница је, временом, схватила да ће морати да се обрати за помоћ друштвеним организацијама, јавним установама и државним предузећима како на федералном и републичком, тако и на локалном нивоу.

Да би предузећима у државном и друштвеном власништву, уопште, могли да се упуте захтеви за издавање новчаних средстава било је неопходно прво од републичких власти добити извесне дозволе. Савез се тим поводом обратио прво Државном секретаријату за унутрашње послове ФНРЈ, међутим, они су им одговорили да одлуку о томе доносе републички органи, али, такође, су истакли и да ће Савезни секретаријат дати налоге свим републичким секретаријатима да позитивно одговоре на захтев локалних јеврејских општина.⁴²⁴ Одавде видимо да иако државне и друштвене институције нису од почетка учествовале у самој акцији, њиховом однос је био благонаклон. Сходно томе и у складу са препорукама савезног секретаријата, у фебруару 1954. године, Државни секретаријат за унутрашње послове Босне и Херцеговине дозволио јеврејској општини

⁴²² ААЈИМ, *Zapisnik zajedničke sednice (CXIV i CXV) Izvršnog odbora Saveza i Autonomnog odbora za pomoć*, 14. april 1953., str 4.

⁴²³ ААЈИМ, ПА, К28, *Cirkularno pismo SJOJ svim jevrejskim opštinama u FNRJ*, 23. april. 1953., str. 2

⁴²⁴ ААЈИМ, *Zapisnik zajedničke sednice (CXXVI i CXXVII) Izvršnog odbora Saveza i Autonomnog odbora za pomoć*, 27. decembar 1953, str. 2

Сарајево да у периоду од 10. фебруара до 10. јуна 1954. године на територији Босне и Херцеговине слободно сакупља добровољне прилоге за Шуму мученика, чиме су формално отклоњене препреке за ширење акција и ван јеврејских општина на територији Босне и Херцеговине.⁴²⁵ До половине марта 1954. одобрења су добиле све јеврејске општине у држави осим Љубљане, за коју се очекивало да ће одобрење такође добити у најкраћем могућем року. Генерално гледано, став државе према акцији за сађење Шуме мученика је био благонаклон, јер како се види и из документације југословенског посланства у Израелу, југословенски дипломатски предстваници су тражили од власти у Београду да се повољно реши питање фонда за Шуму мученика, јер су, како је наведено у допису, „сада наши билатерални односи са Израелом углавном нормални, те ово питање не би требало одлагати ни повезивати са неким другим питањем”.⁴²⁶ Такође, битно је и да се у овом цитату из дипломатске преписке може уочити и да југословенске власти, питање Шуме мученика и питање меморијализације жртава Холокауста, нису имале намеру да условљавају и повезују за извесним нерешеним политичким питањима између Израела и Југославије, као и Израела и арапских земаља, југословенских савезника на Блиском истоку.

Првобитна очекивања су била да ће се акција завршити до краја 1953. године али то се убрзо показало као нереално. У децембру исте те године Главни одбор Савеза је, анализирајући постигнуте резултате, дошао до закључка да је доста урађено, али да то ипак није довољно и да акција мора бити продужена. До тог времена, на имена жртава уписана су 4 683 стабла⁴²⁷, што је било мање од једне четвртине стабала која је требало засадити у току прве етапе изградње југословенског дела шуме. Највећи допринос акцији дале су општине Сарајево и Загреб пошто је свака од њих приложила преко 1 000 стабала. Изражено у новцу, сакупљена сума је износила око 1,5 од укупно 6 милиона динара, колико је читав Савез требало да прикупи.⁴²⁸ Након оваквог биланса било је очигледно да ће акција морати да се настави и у току наредне календарске године.

Како би се прикупила очекивана сума било је неопходно продужити акцију и укључити у њу и појединце, организације и предузећа и ван јеврејске заједнице. Међу предузећима, организацијама и институцијама прилоге су, између осталих дали и Прво београдско певачко друштво, Народно позориште из Београда, Савез социјалистичког радног народа Југославије, Савез комуниста Југославије, Црвени крст, Народне скупштине и Извршна већа појединих република и многи градски, месни и срески народни одбори, као, на пример, ГНО Осипек, НО Београд, НО Загреб итд. Међу појединцима који су дали своје прилоге било је и високих државних и партијских функционера. На састанку са председником Савеза општина др Албертом Вајсом, Моша Пијаде је обећао да ће дати лични прилог за Шуму мученик и изразио је мишљење да Савез, свакако, треба да се обрати и Народној скупштини ФНРЈ.⁴²⁹ Осим Моше Пијаде, донацију у износу од 600 динара, односно два стабла, дали су и Милован Ђилас и његова супруга Штефица⁴³⁰, као и југословенски амбасадор у Израелу др Душан Братић. Допринос који су акцији дали нејевреји, за јеврејску заједницу, био је значајан, не само, финансијски успех, већ, како су

⁴²⁵ АЈМ, РА, К29, *Rješenje Državnog sekretarijata za unutrašnje poslove Bosne i Hercegovine broj 5217/54*, Sarajevo, 7. februar 1954.

⁴²⁶ АЈ, Kabinet Predsednika republike (KPR), I-5-b/45-2, *Pregled pošte poslanstva u Tel Avivu*, str. 3.

⁴²⁷ ААЈМ, *Zapisnik II sednice Glavnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije*, 20. decembar 1953., str. 5

⁴²⁸ Исто, стр. 19

⁴²⁹ ААЈМ, *Zapisnik zajedničke sednice (XC i XCI) Izvršnog odbora Saveza i Autonomnog odbora za pomoć*, 12. jul 1954., str. 2

⁴³⁰ ААЈМ, РА, К29, *Diploma o donaciji za Šumu mučenika na ime Milovana i Štefice Dilas*

и сами истицали, пре свега, морални успех који служи као видљиви доказ братства које влада у земљи.⁴³¹

Акција је завршена крајем 1955. године и до тог момента сакупљено је 15 541 206 динара.⁴³², односно изражено у броју стабала било је то, сасвим довољно да се засади 51 735 стабала.⁴³³ Према рачуници Савеза када се од тога одбију разни трошкови попут штампања захвалница, путних трошкова представника Савеза и сл., за сађење дрвећа остало би око 14 милиона што је била сасвим довољна сума. Највише новца успеле су да прикупе три највеће општине и на првом месту је била Јеврејска општина Загреб која је сакупила 4 138 855 динара, затим Сарајево са 3 006 249 и Београд са 2 353 784 динара. Међутим уколико бисмо уместо апсолутног гледали релативни износ, односно уколико бисмо суму коју је свака општина прикупила упоредили са бројем њених чланова долазимо до закључка да је највећи допринос акцији дала општина Бјеловар са скупљених 560 400 динара, затим Крижевци са 322 055, Шибеник 108 400, Вуковар 95 700 динара итд.⁴³⁴ Укупан број приложника у земљи износио је 2 975, од чега је Јевреја појединаца било 1510, нејевреја појединаца 397, привредних организација 631, скупштине, градски, срески и месни одбори 222, струковна удружења 119 и друштвене и политичке организације 78.⁴³⁵ Дакле, уочава се велика заступљеност нејеврејских појединаца и организација, као и њихова широка солидарност и подршка у напорима да се жртве Холокауста не забораве. Ако упоредимо укупан број прикупљених стабала (51 735) са оним који је сакупљен до краја 1953. године (4 683), односно пре укључивања шире друштвене заједнице у акцију, можемо закључити да је највећи део средстава сакупљен захваљујући солидарности југословенских нејеврејских организација, установа и појединаца. Такође у оквиру југословенског дела Шуме мученика засађен је и гај „Браћа Давичо“ за који је средства даровала њихова мајка Стреја Давичо.⁴³⁶ У акцији, иначе, нису само учествовали Јевреји из Југославије, већ сви припадници југословенског јеврејства, без обзира где су живели, укључујући и југословенске Јевреје који су се иселили у Израел и САД. У марту 1954. године, председник Савеза општина др Алберт Вајс, известио је Извршни одбор да је до тада у Израелу уписано укупно 8600 стабала, а у Њујорку 1000, као и да ће Удружење југословенских Јевреја у САД на име покојног Александра Лихта уписати још 1000 стабала.⁴³⁷ Дакле, може се приметити да је почетком 1954. године значајно већи број стабала био уписан у иностранству него у Југославији, што, заправо, уопште није необично, с обзиром да су Јевреји који су живели у Југославији у то време, чинили, отприлике, трећину укупног броја Јевреја који су имали југословенско порекло. Ипак, на крају акције највећи број стабала за југословенски део Шуме мученика засађено је од новца који је прикупио Савез јеврејских општина.

Ритуали и комеморације били су од изузетне важности за формирање и учвршћивање значаја једног места сећања, али истовремено, били су битни и као део конективне структуре путем које се, комбинујући ритуале и места сећања, оснажују везе унутар једне или међу различитим друштвеним групама. Комеморације које су се одржавале у

⁴³¹ ААЈИМ, РА, К28, *Keren Kayemeth Le Israel-Att. Dr. H. Freedon, Jerusalem, Br. 1047/54*

⁴³² ААЈИМ, *Zapisnik VI sednice Glavnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije*, 18-19. februar. 1956., str. 4

⁴³³ *Spomenica Saveza...*, str. 148.

⁴³⁴ *Rezultat akcije za „Šumu mučenika“*, u: „Bilten SJOJ“, god. VI, br. 5, maj 1955., str. 17

⁴³⁵ *Spomenica Saveza...*, str. 149

⁴³⁶ Исто, стр. 149.

⁴³⁷ ААЈИМ, *Zapisnik zajedničke sednice (CXXX i CXXXI) Izvršnog odbora Saveza i Autonomnog odbora za pomoć*, 12. mart 1954., str. 4

југословенском делу шуме мученика имале су функцију да повежу Јевреје који су живели у Југославији и оне који су се иселили у Израел и САД, затим да повежу Југославију и Израел, пошто су оваквим манифестацијама често присуствовали југословенски дипломатски изасланици у Израелу и, на крају, с обзиром на природу симболике меморијалних шума, да Јевреје поново повежу са земљом са које су давно отерани. Прва комеморација у југословенском сектору Шуме мученика одржана је 22. априла 1953. године, када је, на свечан начин, освештан почетак сађења. Такође, већ смо рекли и да је, на новооснованим местима сећања, потребна симболика, која представља извор политичког и националног значаја датих места, често обезбеђивана путем артефаката, као што су свици торе, пепео жртава, књига са списковима страдалих итд., који су представљали симболичку спону између места стварних догађаја и места сећања, жртава и споменика, прошлости и садашњих генерација. И у случају југословенског дела Шуме мученика таква конекција је остварена једним симболичним поступком: са свих јеврејских гробаља у Југославији узети су комадићи земље и потом пренети у Израел и свечано положени на простор на коме је требало засадити шуму.⁴³⁸ На овај начин симболично је створена веза између земље на којој је живело и страдало 60 000 југословенских Јевреја и земље њихових далеких предака на којој им се подиже споменик. То видимо и према изјавама представника СЈОЈ који су управо у том чину видели знак трајног пријатељства између социјалистичке Југославије и демократског Израела и знак пријатељства међу Југословенима и Јеврејима али и симбол мирољубиве сарадње међу народима уопште.⁴³⁹

Само два дана пре ове церемоније, 20. априла, Израел је прославио пет година свог постојања и Савез општина је одредио трочлану делегацију⁴⁴⁰ која је требало да представља југословенску јеврејску заједницу на овим прославама. Међутим, пошто је Савезу јављено да те године, за разлику од претходних, држава Израел неће моћи да сноси трошкове путовања југословенске делегације, одлучено је да СЈОЈ и на освештању Шуме мученика и на прослави Дана независности Израела представља угледни југословенски књижевник јеврејског порекла Исак Самоковлија који је у то време био на пропутовању кроз Израел. Свечаност је отворио директор Керен Кајемета др Шломо Леви, а реч је потом преузео др. Самоковлија, који је прочитао посланицу Савеза општина. Том приликом др. Самоковлија је, обративши се мртвима, рекао: „За све вас, засађујемо по једно дрво и удружијемо вас тако све једног до другог, али не у тужно и једнолично гробље, него у бујну и живу шуму четинара, која ће својим корењем дубоко заривати у земљу, а својим вршкама дизати високо у плаветнило неба, овде, у слободи, у држави Израел, коју сте ви својим животима, а и својом борбом помогли да постане дивна, ведрa и најсветлија јеврејска стварност” и додао, још једном, да преношење земље из Југославије у Израел указује на чврсте везе две државе и два народа.⁴⁴¹

У овој реченици могу се видети две важне ствари на које смо већ указали на почетку потпоглавља. Прва је идеја о жртвама Холокауст као борцима за Израел који су жртвујући своје животе омогућили стварање јеврејске државе, што је била једна од важних

⁴³⁸ *Akcija za podizanje jugoslovenskog dela „Šume mučenika” u Izraelu*, u: „Bilten SJOJ”, god. IV, br. 3, mart 1953., str. 12.

⁴³⁹ *Poslanica Saveza prilikom svečanog otvaranja jugoslovenskog dela „Šume mučenika” u Izraelu*, u: „Bilten SJOJ”, god. IV, br. 4, april 1953., str. 7.

⁴⁴⁰ Као представници СЈОЈ одређени су Аврам Меворах, члан извршног одбора Савеза; Бенјамин Самоковлија, председник Јеврејске општине Скопље и др Павле Центнер, председник Јеврејске општине у Осијеку.

⁴⁴¹ Alkalaj David, *Svečanost sađenja prvih stabala u jugoslovenskom odeljenju „Šume mučenika” u Izraelu*, u: „Bilten SJOJ”, god. IV, br. 5, maj 1953., str. 7.

ционистичких идеја у времену када је стварана држава Израел. Управо и овакав ставу који у овом случају износи Исак Самоковлија, за Џејмса Јанга је представљало нешто у чему је он видео извесну дихотомију начину израелског сећања на Холокауст, која је у иконографији Израелских споменика изражавана управо кроз повезивање мученика који су страдали у Холокаусту и хероја који су се борили за независан Израел, јер је, према Јанговом мишљењу, борба за Израел била обештећење за страдање, а стварање Израела обештећење за Холокауст, а онда су, и страдали у Холокаусту, уједно, прве жртве које су дале животе за независан и слободан Израел.⁴⁴² Друга важна идеја која се види у Самоковлијином говору јесте идеја о сађењу шума у Израелу као симболу повратка давно напуштеној земљи у којој ваља поново, као што је Самоковлија рекао „својим корењем дубоко заривати у земљу”. Тиме су Холокауст и повратак у земљу предака, још једном доведени у директну везу.

Након Исака Самоковлије говоре су одржали и др Јоел Розенберг у име Хитахдут Олеј Југославија и југословенски амбасадор у Израелу Душан Братић, потом је на хебрејском Реубен Штајн изрецитовао *Кадши* Хинка Готлиба, да би на крају религијски део свечаности обавио свештеник Алтарац који је отпевао пригодне молитве и рекао кадиш за покојнике. Најважнији део церемоније, полагање садница у тло и мешање југословенске и Израелске земље Давид Алкалај је описао на следећи начин: „И онда је дошао дубоко дирљив тренутак када се пет стотина људи растурило по падини, с младицама у рукама и осећајем дубоког пијетета заривали их у земљу... Макс Бретлер је грумене југословенске земље здружио с тврдом земљом Израела... Био је дубоко импресиван приказ у коме се тешко скривало узбуђење”⁴⁴³ Била је то, дакле, церемонија која је представљала настанак једног места сећања, југословенског дела Шуме мученика и почетак традиције коју је убудуће требало одржавати кроз редовне годишње комеморације.

У случају југословенског дела Шуме мученика није постојао тачно фиксиран датум када су одржаване церемоније већ је то најчешће било на Јом ХаШоа, Израелски дан сећања на Холокауст. Тако је, рецимо, Билтен Хитахдут Олеја известио да ће се, како су они то називали, ходочашће у Шуму мученика одржати 13. априла 1961, с обзиром да се, како су нагласили, те године Јом Хашоа поклопио са двадесетогодишњицом страдања јеврејске заједнице у Југославији.⁴⁴⁴ Такође и 1967. године одржана је велика комеморација дан након Јом ХаШоа који је те године према грегоријанском календару био 7. маја⁴⁴⁵. Дакле, комеморације југословеским јеврејима у Шуми мученика одржаване на Израелски дан сећања на Холокауст односно на годишњицу Устанка у Варшавском гету и нису везивани за појединачне датуме битне за страдање Јевреја у Југославији.

Такође и представници јеврејског народа, трудили су се увек да истакну да југословенски део Шуме мученика нису изградили само Јевреји већ и да је велику подршку пружио значајан број нејевреја. Све до прекида дипломатских односа Југославије и Израела, и други југословенски амбасадори, који су на ту функцију дошли након Душана Братића, су редовно посећивали Шуму мученика. Амбасадор Јован Вукомановић у пратњи своје супруге и секретара посланства Златка Сажунића, посетио је Шуму мученика крајем 1954.

⁴⁴² Jang, Džeјms E., *Izrael*, u: Knige Folkhard, Fraј Norbert (ur.), „Podsećanje na zločine Rasprava o genocidu i ubistvu naroda”, Beograd, Novi Sad, 2011., str. 284.

⁴⁴³ Alkalaj David, *Svečanost sađenja prvih stabala...*, str. 8

⁴⁴⁴ *Hodočašće u Jaar Hakedošim*, u: „Bilten udruženja Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu”, god. IX, br. 3-4, mart 1961., str. 3

⁴⁴⁵ *Hodočašće u Šumi mučenika*, u: „Bilten udruženja Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu”, god. XV, br. 6-7, jun 1967.

године, а такође је присуствовао и великој прослави коју је на овом месту у мају 1955. године организовао Хитахдут Олеј Југославија.⁴⁴⁶ Такође и његов наследник Драгоје Ђурић наставио је ову традицију и у марту 1958. године, одао је пошту жртвама у друштву представника Керен Кајемета.

Осим Шуме мученика у Израелу постоји још неколико шума које су Јевреји из Југославије или југословенски Јевреји настањени у Израелу засадили у част жртава Холокауста и хероја палих у борби против нацизма. У току 1965. године акциони одбор битољских Јереја у сарадњи са Хитахдут Олејом одржао је неколико комеморативних свечаности за Јевреје из Битоља који су страдали у току рата. Као део тих свечаности засађена је, у априлу 1965. године, *Шума битољских мученика*, као додаток Шуми мученика у част страдалих Јевреја из Битоља, а такође у Херцловој шуми крај Бен Шемена⁴⁴⁷, у јулу месецу исте године, посађен је и један гај на име Леона Моше Камхија, угледног ционисте и јавног радника из Битоља који је пао као жртва окупатора.⁴⁴⁸ Такође, у делу Херцлове шуме где је већ постојало неколико гајева за заслужне југословенске Јевреје у току 1972. засађена је још једна за жртве Холокауста и чланове заједнице који су умрли пре 1969. године и нису дочекали 50. јубилеј Савеза општина. Преживели рођаци и пријатељи су својим средствима 1978. године, својим ближњима, који су страдали у логору Јадовно, подигли још један гај у оквиру Херцлове шуме, а церемонија посвећења одржана је 11. априла, на годишњицу почетка трагедије Загребачких Јевреја, дан након уласка Немаца у Загреб.⁴⁴⁹ Поводом обележавања 40 година од страдања више од 1 000 избеглица из „Кладово транспорта” у њихову част је засађен један гај у близини југословенског дела Шеме мученика⁴⁵⁰, чиме су југословенски Јевреји у Израелу одали почаст својим централноевропским сународницима, страдалим у покушају да пред надолazeћим нацизмом нађу спас у Светој земљи.

Међутим, сарадња са организацијама из иностранства имала је још један важан аспект, а то је интензивирање веза са југословенским Јеврејима који су иселили у различите државе света. Организована удружења Јевреја пореклом из Југославије постојала су Уругвају, Великој Британији, Аргентини, али због малобројности чланова и њихове међусобне раштрканости, ова удружења нису имала довољан капацитет за развијање озбиљније сарадње са Савезом општина. Ипак, две највеће, најзначајније и најбоље организоване заједнице Јевреја пореклом из Југославије, биле су оне у Израелу и САД-у. Од око 12 500 југословенских Јевреја који су преживели Други светски рат, њих нешто више од 60% иселило се у Свету земљу у периоду од 1948. до 1952. године. Главна организација југословенских Јевреја у Израелу била је Хитахдут Олеј Југославија. Основана још 1934. године, у време британског мандата над Палестином, ова организација је окупљала, тада

⁴⁴⁶ *Jugoslovenski poslanik u Izraelu posetio mesto na kome se sadi „Šuma mučenika”*, u: „Bilten SJOJ”, god. VI, broj 1-2, januar-februar 1955, str. 18; *Komemoracija žrtvama fašizma u „Šumi mučenika” u Izraelu*, u: „Bilten SJOJ”, god. VI, br. 6, jun 1955., str. 7

⁴⁴⁷ У овом делу Херцлове шуме посађено је неколико гајева за истакнуте Јевреје пореклом из Југославије то за: Хинка Готлиба (Hinko Gottlieb), Арје (Лав) Штерна, Моше Бар Цвија, Олгу Алт, Ису Хермана, Жака Калдерона, Жигу Нојмана и Александра Лихта.

⁴⁴⁸ P. Št., *Svečanost sađenja gaja za Leona Kamhija*, u: „Bilten udruženja Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu” god. XIII, br. 8-9, septembar 1965., str. 7.

⁴⁴⁹ *Posveta gaja žrtvama Jadovna*, u: „Bilten udruženja Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu”, god XXVI, br. 5-6, jun, 1978, str. 27-28

⁴⁵⁰ AJIM, Fond Bate Gedalje, K2, paket 13, *Pismo Bate Gedalje Savezu jevrejskih opština Jugoslavije*, 18. 07. 1982., str. 1

још увек мали број југословенских исељеника, да би након послератних миграција број чланова значајно порастао. Осим великог броја нових чланова, након рата, организација је добила и један нови задатак-очување успомене на жртве Холокауста. Управо са циљем да сакупља историјску грађу о југословенским Јеврејима, године 1955. основан је, при Хитахдут Олеју историјска одбор⁴⁵¹, чиме је ова организација интензивирала своје ангажовање као чувар сећања и историје Јевреја са овдашњих простора.

Са друге стране заједница Јевреја југословенског порекла у САД је била далеко малобројнија. Удружење југословенских Јевреја у САД основано је у току рата од стране мале групе оних који су, пре или на самом почетку рата, успели да емигрирају, а међу којима су се налазила и нека позната имена попут Давида Албале, Исака Алкалаја, Ота Хајнриха, Павла Нојбергера и Романа Шмуцера, а захваљујући имиграцији, број Јевреја досељених са југословенског простора временом је растао, те је период 1949.-1950. године представљао врхунац усељавања.⁴⁵² Иако се седиште удружења налазило у њујоршкој Медисон авенији, велики број чланова био је расејан широм Сједињених Америчких Држава, што је додатно отежавало окупљање ионако малобројне заједнице. Ипак заједница је успела да координише неке од најважнијих акција попут успостављања сарадње и пружања помоћи Јеврејима у Југославији и Израелу, али и формирање сопствених места сећања на жртве фашизма.

Заједнице југословенских Јевреја у Израелу и САД-у, створиле су аутентичну културу сећања, која је, у највећој мери била везана за успомену на појединачне јеврејске општине које су делимично или у целости уништене у Холокаусту, а колективно памћење ових заједница конструисано је, најчешће, путем подизања споменика и одржавања комеморација. Једно од централних места окупљања и сећања на Холокауст за Јевреје југословенског порекла у САД-у, био је скромно обележје које су они, 28. јуна 1948. године, подигли на гробљу Маунт Мориа (Mount Moriah) у Њујорку (Слика 6). На споменику су била исписана имена 100 страдалих југословенских Јевреја, а поред тога исклесан је натпис: „Симбол у спомен на шездесет хиљада јеврејских жртава наци-фашистичке опресије у Југославији 1941.-1945.“⁴⁵³ Десет година након откривања споменика у јуну 1958. године, откривене су нове спомен-плоче којима је овековечена успомена на жртве Холокауста, затим југословенске Јевреје који су дали своје животе у борби за Израел, као и оних Јевреја који су погинули у Другом светском рату као амерички војници, чиме су, на идејном нивоу, заједно са сећањем на Холокауст, обједињени политички идеали модерног Израела и Сједињених Америчких Држава, попут демократије, борбе за националну независност и антифашизма. Као епитаф на плочама је, на енглеском језику, уклесан цитат из Псалма број 79, ред 3: „Пролише крв њихову као воду око Јерусалима и не беше нико да их покопа.“⁴⁵⁴ Комеморације које су одржаване на овом месту представљале су церемонију која је окупљала највећи број чланова ове заједнице, па чак и оне нерелигиозне Јевреје који нису долазили на службе у синагогу, при чему је сама церемонија имала дубоку симболичку функцију, не само да живе повеже са мртвима, већ и да их повеже са Југославијом, земљом

⁴⁵¹ „О историјском одбору Хитахдута”, у: *Bilten udruženja Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu*, god.VI, br. 3, mart 1958., str. 10.

⁴⁵² Dr O.P., „Појачана активност”, *Bulletin of the Association of Yugoslav Jews in the United States*, br. 1, februar 1951., str. 2.

⁴⁵³ *Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije...*, str. 129.

⁴⁵⁴ „Поводом откривања нових спомен-плоча”, *Bulletin of the Association of Yugoslav Jews in the United States*, br. 57, maj 1958., str. 12.

из које су дошли. У априлу 1955. ово спомен-обележје посетио је и положио цвеће и председник СЈОЈ др Алберт Вајс, који је том приликом истакао да овакве споменике види не само као знак пијетета, већ и као мemento и упозорење за генерације које долазе.⁴⁵⁵

Као и сама заједница Јевреја југословенског порекла у САД, тако и споменици које су они подизали били су малобројни, а осим два поменута обележја на гробљу Маунт Мориа, постојала је, такође и једна меморијална плоча посвећена југословенским жртвама страдалим у концентрационим логорима која је постављена на гробљу Маунт Хеброн (Mount Hebron) у Флашингу (Flushing) округ Квинс у Њујорку.⁴⁵⁶ Приметно је да су сва ова спомен-обележја била физички лоцирана на јеврејска гробља, што јасно указује на то да је сећање на жртве Холокауста међу југословенским Јеврејима у САД, исто као и код јеврејске заједнице у Југославији, чврсто било везано за гробља као универзалне меморијалне просторе. Јевреји, југословенски исељеници у САД, сећање на жртве Холокауста неговали су готово искључиво на америчком тлу, у својој новој домовини, а покушаји активнијег учествовања у меморијалним активностима у Југославији били су ретки и маргинални, попут акције прикупљања средстава за одржавање гробља логора Ђаково 1979. године.⁴⁵⁷ Са друге стране, култура сећања заједнице југословенских Јевреја у Израелу била је под утицајем званичне израелске политике памћења због чега је и начин њиховог сећања на Холокауст био, углавном, везан за меморијалне традиције и праксе које су се развијале у оквиру новоформиране државе. У вишевековној јеврејској традицији прошлост је била један од централних стубова јеврејског идентитета, а сећање на историјску трауму је представљало примарну форму јеврејске вере. У складу са ционистичком идеологијом, политичким потребама и националном митологијом, модерно израелско друштво је конструисало сећање на прошлост у коме су се преплитале различите историјске епизоде херојства и страдања од разарања јерусалимског Храма и опсаде Масаде, преко Холокауста и Устанка у Варшавском гету до борбе за стварање независне државе. У практичном смислу оваква врста културе сећања неговала је различите комеморативне форме које су коришћене како би сачувале сећање на жртве Холокауста, од оних класичних попут подизања споменика, до сасвим аутентичних као што су сађење меморијалних шума и посвећивање целих кибуца успомени на страдале.

Због израженог осећања личног губитка и трауме, већина преживелих који су се након рата иселили у Израел, емотивно је остала везана за успомену на локалне заједнице из којих су потекли, а од којих су многе, готово у потпуности, биле уништене у току рата. Као последица таквог сентимента, централни мотив колективног памћења југословенских исељеника није био у толикој мери повезан са страдањем југословенског јеврејства у целини, колико је био усмерено ка чувању сећања на блиске рођаке, пријатеље, комишије и земљаке који су убијени као жртве фашизма. Тако су рецимо новосадски Јевреји, који су се настанили у Тел Авиву, сваке године 23. јануара убијенима у новосадској рацији одржавали помен, који је, како је извештавала ондашња штампа „дубоко одразио бол рођака и пријатеља настрадалих жртава“.⁴⁵⁸ Овакве комеморације имале су карактер интимне

⁴⁵⁵ „Predsednik Saveza jevr. opština, dr Albert Vajs položio venac na našem groblju”, *Bulletin of the Association of Yugoslav Jews in the United States*, br. 28-29, mart-april 1955., str. 22.

⁴⁵⁶ „Žalobna svečanost na Mount Hebron groblju”, *Bulletin of the Association of Yugoslav Jews in the United States*, br. 5, jun 1951., str. 4.

⁴⁵⁷ „Glavna skupština”, *Bulletin of the Association of Yugoslav Jews in the United States*, br. 160-161, januar 1979., str. 12.

⁴⁵⁸ „Pomen novosadskim žrtvama u Tel Avivu”, *Bilten udruženja Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu*, br. 1, januar 1963., str. 15.

церемоније на којој су се преживели сећали жртава са којима су били лично повезани, а слика Холокауста међу југословенским Јеврејима у Израелу уобличавана је кроз визуру прве генерације која је преживела рат и која је Холокауст видела сопственим очима, због чега је управо такво лично искуство постало основа на којој је ова заједница градила своју слику прошлости. Треба имати у виду да је највећи број Јевреја који су се након рата доселили у Израел, припадао корпусу европских Јевреја који су преживели Холокауст и који су имали потребу да у новој домовини овековече успомену на оне који нису доживели да виде обнову јеврејске државе, па је пракса да новодосељени Јевреји граде споменике посвећене сећању на општине којима су припадали пре исељења, постала уобичајена пракса и међу емигрантима из других Европских земаља. И југословенски Јевреји су своје споменике посвећивали најчешће несталим јеврејским заједницама из појединих југословенских градова и подизани су у градовима и кибуцима у којима су живели југословенски досељеници.

Једно од таквих насеља био је и Кармиел, градић на северу Израела, у централном делу историјске области Галилеје, основан 60-их година 20. века, у оквиру плана о насељавању и развоју Галилеје, постао је место у које се настанио највећи број Јевреја из Врбаса. У Холокаусту је страдало 176 чланова јеврејске општине Врбас, док се након рата у своје домове вратило њих 41, од чега је највећи део емигрирао је Израел. У знак сећања на угаслу општину и убијене сународнике, 24. априла 1979. године, на Јом Хашоа-израелски дан сећања на жртве Холокауста, у Кармиелу је откривен споменик јеврејским жртвама нацизма из општине Врбас. Споменик постављен у центар града, поред тамошње синагоге, одисао је симболиком. Изграђен је од камена из околине Кармијела, а у њега је посебно уграђено и 12 тамних базалтних каменова који су симболисали 12 племена Израела. Симболична конекција са југословенском домовином и градом Врбасом остварена је двоструко. На сам врх споменика постављене су две камене плоче са десет заповести које су се некада налазиле на порушеној врбаској синагоги, а које је спасао и 30 година чувао Ђура Рурих протестантски свештеник из Врбаса.⁴⁵⁹ Осим тога, листа страдалих врбаских Јевреја и историја општине Врбас исписани на пергаменту, стављени су у стаклену епрувету и узидани у споменик испод спомен-плоче.

Било је и случајева да су поједине јавне институције државе Израел, посредством и на иницијативу југословенских исељеника на себе преузимали обавезу да чувају и јавно промовишу успомену на жртве Холокауста из Југославије. У јуну 1979. године школа „Ецион“ у четврти Јад Елијаху у Тел Авиву, преуредила је једну просторију и у њој направила изложбenu поставку која је садржала разне оригиналне документе, фотографије, књиге и успомене који су сведочили о историји и раду јеврејске општине Чаковец.⁴⁶⁰ Ова акција је спроведена заслугом двојице југословенских Јевреја, рабина др Цви Азарје и Моше Ец-Хајима, надзорник школе и сина последњег чаковечког рабина, а на свечаном отварању чланови Хитахдута су се трудили да нарочито нагласе везу са Југославијом, па су на овој манифестацији певане партизанске песме, а ученици школе, од којих многи нису били југословенског порекла, учествовали су у квизу знања о историји јеврејске општине Чаковец и израелско-југословенским односима, а нека од питања су се односила, рецимо,

⁴⁵⁹ „Spomenik Jevrejima iz Vrbasa”, *Bulletin of the Association of Yugoslav Jews in the United States*, br. 168, septembar 1981., str. 12.; „Posvećenje spomenika vrbaškim Jevrejima”, *Bilten udruženja Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu*, br. 6-8, avgust 1979., str 30.

⁴⁶⁰ Agmon M., „Čakovec i Jad Elijahu”, *Bilten udruženja Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu*, br 6-8, avgust 1979., str. 31.

на тумачење сличности и разлика југословенских и израелских симбола, попут плаве и беле боје на обема заставама и разлике између петокраке и шестокраке звезде у средини.⁴⁶¹ Традиција је настављена и у наредним годинама, па је свечана манифестација одржавана сваке године на Јом ХаШоа, дан сећања на жртве Холокауста.⁴⁶² Такође, понекад су подизани су и мали кенотафи, не већи од обичног надгробног споменика, а овакве примере можемо срести, рецимо, у Јерусалиму где су, на једном од тамошњих гробаља подигнути споменици, са натписима на хебрејском, за страдале заједнице из Сенте, Аде, Мола и Бачке Тополе,⁴⁶³ док је спомен-плоча жртвама новосадске и шајкашке рације откривена 1967. године на брду Цион у близини Јерусалима.

Посматрано у глобалу, меморијалне активности Јевреја југословенског порекла из Израела и САД-а, биле су сконцентрисане углавном на територију ових држава, док је њихов утицај на културу сећања у Југославији био готово потпуно занемарљив, а како смо показали, један од ретких случајева када је иницијатива и заједничко деловање ове две заједнице имало већег одјека у југословенској јавности била је акција прикупљања средстава за сађење југословенског дела Шуме мушеника у близини Јерусалима. Међутим, поставља се и логично питање: да ли су и у којој мери неки моћнији политички субјекти попут државе Израел и утицајних светских међународних организација, имали могућности да утичу на креирање слике Холокауста у колективној свести грађана Југославије и постану активни „агенти сећања“ на југословенском простору?

У времену када је настајала држава Израел у другој половини четрдесетих година, блиска повезаност Југославије са Совјетским Савезом условила је и југословенску спољну политику према Блиском истоку, која је у потпуности пратила совјетску стратегију истискивања Велике Британије са овог простора, због чега су југословенске власти активно пружиле подршку допремању наоружања за Израелце у току Рата за независност и каснијем пресељавању југословенских Јевреја у Израел, а Југославија је била и једна од првих земаља која је признала нову јеврејску државу.⁴⁶⁴ У наредним годинама, југословенско-израелски односи прошли су кроз неколико фаза које су биле, углавном, условљене крупним историјским догађајима, као што су југословенски сукоб са Информбироом, Суецка криза, формирање Покрета несврстаних и југословенско приближавање апарским државама. Било каква могућност да Израел дипломатским путем утиче на креирање сећања на Холокауст унутар Југославије потпуно је ишчезла 1967. године, када су југословенске власти, након Шестодневног рата, прекинуле дипломатске везе са Израелом које нису више обновљене све до распада Југославије.⁴⁶⁵

Међутим, ни пре те 1967. године званична израелска политика није показала много ентузијазма да постане један од агената сећања и да, у оквиру југословенског друштва, подстиче развој друштвене свести о нацистичком геноциду над јеврејским народом. Судећи према архивским документима различитих државних институција и друштвених

⁴⁶¹ Исто

⁴⁶² „U spomen opštine Čakovec”, u: *Bulletin of the Association of Yugoslav Jews in the United States*, br. 173., maj 1983., str. 19.

⁴⁶³ Šosberegger Pavle, *Život kako sam ga ja video*, Novi Sad, 2005., str. 169.

⁴⁶⁴ Režek Mateja, „Jugoslovansko-izraelski odnosi v prvem desetletju po drugi svetovni vojni”, u: Ajlec Kornelija, Balkovec Bojan, Repe Božo, *Nečakov zbornik: Procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*, Ljubljana, 2018., str. 537.

⁴⁶⁵ Исто, стр. 555-556

организација⁴⁶⁶ које су одржавале званичне контакте са Израелом питање неговања сећања на Холокауст, подизања споменика, одржавања и бриге о местима страдања, уопште није са израелске стране потенцирано као једна од важних тема у билатералним односима. Комуникација на релацији Београд-Тел Авив сводила се на различита практична питања дневне политике па су најчешће теме у дипломатским разговорима били актуелни израелско-палестински сукоб, затим молбе Израелаца да југословенска влада посредује у земљама Источног блока ради побољшавања положаја тамошњег Јеврејског становништва и промене негативног совјетског става о могућности њиховог исељавања у Израел, као и унапређење односа две земље, подизање југословенског дипломатског представништва у Израелу на ранг амбасаде и планирање посете председника Тита Израелу за чију су се реализацију израелски дипломати активно залагали дуги низ година, али до које никада није дошло. Са друге стране, политика сећања у Југославији и однос према жрвама уопште нису спомињани као релевантне теме за које је израелска влада показивала занимање.

Иако, можда, на први поглед, оваква незаинтересованост и пасивност државе Израел изгледа изненађујуће, она је, заправо, била у потпуности у складу са ционистичком идеологијом и праксом. Још од настанка државе Израел 1948. године, званично сећање јеврејског народа представљало је једну врсту дихотомије између страдања које се догодило негде „тамо“ у Европи и спасења и поновне изградње „овде“ у Израелу.⁴⁶⁷ На тај начин „овде“ и „тамо“, Израел и јеврејство у расејању, постали су симболи различитости и супротности које је требало помирити у оквиру новог националног идентитета. То помирење супротности између слике беспомоћног Јеврејина из галута (дијаспоре) који се суочио са страдањем и политичке визије „новог“ Јеврејина из Израела који је способан да се бори и одбрани, постигнуто је на тај начин што су у израелској меморијалној иконографији, врло често, паралелно комбиновани мотиви мученика (мартира) и бораца, који су се надовезивали и међусобно допуњавали, с обзиром да је слика жртве била неопходна да се објасни потреба за постојањем бораца који су, за узврат, у култури сећања запамћени по својој улози у оснивању независне и слободне државе.⁴⁶⁸ Сећање на мученике из дијаспоре било је неопходно да би се објаснила важност формирања државе Израел, а однос савременог израелског друштва према дијаспори најбоље се могао видети по начину његове репрезентације у у телавивском музеју Беит Хатфутсот, где се о галуту говорило у прошлом времену, као о нечем што је трајно нестало.⁴⁶⁹

У једном од писама упућених председнику Савеза јеврејских општина Југославије, др Алберту Вајсу, посредници у сарадњи са организацијом Керен Кајемет су напоменули да у Израелу, уопште, преовлађује мишљење да не би требало да се подижу споменици у галуту, а нарочито не тамо где више скоро уопште нема Јевреја, јер су такви споменици, према њиховом мишљењу, неминовно изврнути нестанку па је „штета уложеног труда и средстава“.⁴⁷⁰ Из свега наведеног можемо закључити да држава Израел, у складу са својом

⁴⁶⁶ У питању су фондови из Архива Југославије: фонд Социјалистички савез радног народа Југославије-ССРЈ (бр. фонда 142)- Ф-549; фонд Кабинет Председника Републике-КПР (837) од I-3-a/45-1 до I-3-a/45-11; фонд Кабинет маршала Југославије (836), I-2-a/51; I-2-a/101; I-3-b/359; I-1/496; фонд Централни комитет Савеза комуниста Југославије ЦК-СКЈ, IX 49/I-1-56; IX, 49/I-57-89; IX 49/II-1-66, IX 49/III-1-20, 49/IV-1-11, IX 49/V-1-16.

⁴⁶⁷ Snajder Natan, „Izrael“, u: Knjige Folkhard, Fraj Norbert, *Podsećanje na zločine. Rasprava o genocidu i ubistvu naroda*, Novi Sad, Beograd, 2011., str. 201.

⁴⁶⁸ Young James E., *The Texture of Memory...*, 212.

⁴⁶⁹ Isto, 215.

⁴⁷⁰ АЈИМ, ПА, P-19, *Pismo Branka Grosmana Albertu Vajsu*, Jerusalem, 09.07. 1952., str. 1.

званичном политиком према јеврејској дијаспори, нити је имала за циљ да утиче на обликовање перцепцију Холокауста у Југославији нити је покушавала да активно учествује у југословенској култури сећања. Изоловани случај видног утицаја званичних израелских институција, била је краткотрајна сарадња Савеза јеврејских општина Југославије са Јад Вашемом у току 1950-их година у оквиру које је Јад Вашем, између осталог, имао за циљ да се унутар југословенске јеврејске заједнице прихвати празник Јом ХаШоа као универзални дан сећања на жртве Холокауста о чему је већ било речи.

Уосталом, овакав приступ Израела и његових институција, укључујући ту и Јад Вашем могао се приметити и у другим државама. У оквиру настојања да доминира глобалним процесом развоја сећања на Холокауст, Јад Вашем је имао за циљ да етаблира Израел као централно место сећања на јеврејске жртве, због чега су у њиховој визури и споменици подизани ван Израела, са изузетком појединих места попут Варшавског гета и великих нацистичких логора, били сасвим непотребни. Рецимо, у случају САД, представници Јад Вашема су инсистирали на томе да амерички Јевреји не треба да подижу споменике на територији САД, а када се прочуло за план да се Риверсајд парку у Њујорку подигне први меморијал Холокауста у САД, на једном од састанака челника Јад Вашема, је констатовано да би подизање оваквог споменика могло да умањи важност меморијалног центра у Јерусалиму, као и да Америка није место где би требало подићи један такав меморијал.⁴⁷¹ Такође, 1946. године када је Удружење југословенских Јевреја у САД, одлучило да подигне споменик својим страдалим сународницима, тадашњи председник Палестинског одсека Светског јеврејског конгреса Арие Тартаковер упутио је писмо овом удружењу у коме је нагласио да је дужност југословенског јеврејства да призна првенство права Јад Вашема да меморијализује успомену на 6 милиона страдалих Јевреја.⁴⁷² Дакле, очигледно је, да су држава Израел и њене институције веома често, не само одбијале да подрже меморијалне акције ван Израела, већ су и настојале да их потпуно стопирају.

Нарочиту активност на овом пољу нису показивале ни утицајне јеврејске организацијама попут Светског јеврејског конгреса (СЈК), чија је сарадња са Југославијом, такође, готово по правилу, заобилазила питања историјског памћења и културе сећања на Холокауст. Када су у питању односи СЈК и СЈОЈ, приметно да иако није иницирао конкретне меморијалне акције у Југославији, СЈК је, на генералном плану давао подстрек југословенској јеврејској заједници у њеној тежњи да се очува сећање на жртве Холокауста. СЈК је основан у Женеви 1936. године, а СЈОЈ је био члан конгреса од самог његовог оснивања. У току рата, када СЈОЈ, није функционисао, при СЈК су образовани комитети Јевреја из оних земаља које су биле под фашистичком окупацијом, па је тако основан и југословенско-јеврејски комитет на чијем челу је у време завршетка рата био, адвокат пореклом из Загреба, др Павле Нојбергер, док је у току рата југословенске Јевреје при СЈК представљао и познати вајар југословенско-јеврејског порекла Оскар Немон.⁴⁷³ Одмах након ослобођења комитет је успоставио контакт са обновљеним Савезом општина, након чега је између ове две организације интензивирана сарадња а СЈОЈ је постао и званични представник СЈК у Југославији. Први послератни конгрес СЈК одржан у августу 1945. године у Лондону, дао је подстрек и јеврејској заједници у Југославији да започне са прикупљањем података о страдању и борби југословенских Јевреја у току рата, па је СЈОЈ

⁴⁷¹ Hasia Diner R., *We remember with reverence and love...*, 34

⁴⁷² Исто, 35

⁴⁷³ Архив Југославије (АЈ), Фонд Моше Пижде, XXXIV МР III-5/12, *Izveštaj delegacije SJVOJ upućen Moši Pijade*, 28. X 1945., str. 14.

у октобру 1945. године упутио два циркуларна писма у којима је тражио сарадњу свих јеврејских општина у земљи по овом питању, наглашавајући да се између осталог, ова акција започиње јер за то влада велико интересовање код бројних јеврејских институција у свету, а нарочито код СЈК.⁴⁷⁴

Иако је Светски јеврејски конгрес, у основи, представљао интересе јеврејског народа, њихово наступање на међународној сцени било је, у великој мери, оптерећено комплексним односом који је ова организација имала са државом Израел, а који је, пре свега, био обележен вишегодишњим сукобом између оснивача и председника СЈК Нахума Голдмана и првог премијера Израела Давида Бен Гуриона. У самом центру овог идеолошког неслагања налазило се питање односа Израела и јеврејских заједница у галуту о чему су Голдман и Бен Гурион имали потпуно опречне ставове. На заседању Егзекутиве Светске ционистичке организације у јулу 1957. године у Јерусалиму, као и на Идеолошком конгресу одржаном месец дана касније, такође у Јерусалиму, Бен Гурион и Голдман су енергично супротставили своја становишта. Са једне стране, Голдман је сматрао да ће још дуги низ година Израелу бити потребна помоћ галутског јеврејства и да галутско ционистичко јеврејство има право, не само да буде помагач Израела, него и да буде укључено у решавање актуелних проблема земље, док је, са друге стране, Бен Гурион био одлучан у свом ставу да ционистима сматра само оне Јевреје у галуту који исељење у Израел сматрају крајњим циљем свога рада.⁴⁷⁵ Другим речима, док је, за Голдмана, дијаспора била не само корисна него и неопходна, Бен Гурион је очекивао будућност у којој ће, услед пресељења у Израел, јеврејске заједнице у расејању у потпуности ишчезнути, а једна од директних последица оваквог Бен Гурионовог гледишта јесте став да у галуту не треба подизати споменике жртвама Холокауста. С обзиром да је Бен Гурион био једна од најутицајнијих политичких фигура Израела, уопште не чуди што су његови политички ставови преовладали у матици и што, као последица тога, Израел, углавном, није показивао намеру да постане активни чинилац друштвеног сећања у страним земљама укључујући и Југославију.

Због очигледних размимоилажења са званичном израелском политиком, Голдман је често настојао да нагласи да Светски јеврејски конгрес не треба идентификовати са Израелом који своју политику спроводи као самостална и независна држава.⁴⁷⁶ Међутим, упркос томе што није делио Бен Гурионову визију о галуту који ће нестати, ни Светски јеврејски конгрес, као ни сам Израел, није се трудио да има активну улогу у југословенској култури сећања, а њихово функција као агента сећања на југословенском простору била је, углавном, ограничена на протоколарно учествовање у комеморативним свечаностима и полагање венаца на споменике жртвама, као, на пример, приликом откривања пет споменика жртвама Холокауста у пет југословенских градова 1952. године или пак поводом Голдманове посете Југославији 1967. године, када је положено цвеће на споменик јеврејским жртвама фашизма на сефардском гробљу у Београду.⁴⁷⁷

Ипак, кључни носиоци и креатори колективног сећања, на генералном нивоу, у социјалистичкој Југославији били су свакако држава и Комунистичка партија. У пракси, своју политику прошлости, држава и партија су, најчешће, спроводили путем различитих

⁴⁷⁴ AJ, XXX IV MP III-5/11, *Pismo SJVO*, 18 X 1945., str. 1.

⁴⁷⁵ Livne Arje, „Ideološki dvoboj između dva velikana”, u: *Bulletin of the Association of Yugoslav Jews in the United States*, br. 50/51/52, jul/avgust/septembar 1957., str. 6.

⁴⁷⁶ „Predsednik Svetskog jevrejskog kongresa dr Nahum Goldman u Jugoslaviji”, u: *Jevrejski pregled*, god. XVIII, br. 3-4, mart-april 1967., str. 6.

⁴⁷⁷ Исто

друштвених организација међу којима су најактивнији били Социјалистички савез радног народа Југославије (ССРНЈ) и Савез удружења бораца Народноослободилачког рата (СУБНОР).

СУБНОР је основан 1947. године под именом Савез бораца Народноослободилачког рата, да би након уједињавања са Савезом ратних војних инвалида Југославије и Савезом резервних официра и подофицира Југославије био преименован у Савез удружења бораца Народноослободилачког рата. Према Правилнику Савеза бораца, најважнији задаци ове организације били су да окупља бивше борце, води борбу против фашизма, да води бригу о демобилисаним борцима, успоставља контакте са сличним организацијама у иностранству, али и да „чува и развија велике традиције Народноослободилачке борбе, да оживљава успомене на славне борбе и хероје Народноослободилачког рата”.⁴⁷⁸ У једном каснијем детаљнијем правилнику ово чување и развијање традиција је појашњено детаљније: „да издаје спомен-књиге, да се стара о уређењу и одржавању гробова и да подиже спомен-плоче борцима палим у Народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора”.⁴⁷⁹ Дакле, већ од самог оснивања, обликовање слике прошлости и чување успомене на рат и борбу, укључујући и сећање на цивилне жртве, представљали су један од битних задатака ове организације.

Савез бораца деловао је на неколико нивоа: савезном, републичком, покрајинском, као и локалном нивоу, који је подразумевао различите среске, градске и месне одборе⁴⁸⁰, а активности на плану културе сећања, спровођене су преко Комисије за неговање и развијање револуционарних традиција НОР-а, као и путем Комисије за обележавање и уређивање историјских места, установљене 1952. године.⁴⁸¹ Ова разлика у нивоима надлежности постаће нарочито значајна са порастом аутономије република, што ће се одразити и на функционисање самог Савеза бораца, с обзиром да ће, са временом како се приближавао распад државе, појединачни републичко-етнички наративи, постати конкуренција општедржавно-југословенским, чак и у оквиру самог Савеза.⁴⁸² Како је приметила Хајке Карге, деловање Савеза бораца могло би се поделити на два периода: првих 15 година након рата, све до почетка 1960-их година, биле су обележене бригом за ратну генерацију, односно борце, ратне инвалиде и ратну сирочад, док је други период, од 1961. године, представљао време, када сећање на рат почиње да буде окренуто „каснијој генерацији”, дакле младим нараштајима које је требало едуковати у духу НОБ.⁴⁸³ Те преломне 1961. године држан је Четврти конгрес Савеза бораца Југославије, на коме је направљена прва велика рекапитулација сећања на рат у Југославији, као и анализа дотадашњих јавних репрезентација рата-споменика, уџбеника, масовних медија.

Већ од самог оснивања Савеза бораца, као најважније организације преко које су партија и држава обликовале званичну верзију историје, била су дефинисана приоритетна места и симболичка изворишта сећања. Иако је у току 1950-их година у првом плану, као најважнији задатак, истицано обележавање гробова палих бораца, направљен је и план за обележавање појединачних конкретних места од великог историјског значаја, па је

⁴⁷⁸ АЈ, 297, К-1, *Оснивачки конгрес Савеза бораца Народноослободилачког рата*, стр. 33.-34.

⁴⁷⁹ АЈ, 297, К-1, „*Pravila Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata*”, у: *Treći kongres Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata*, Београд, 1955., стр. 192.

⁴⁸⁰ Исто, стр. 34.

⁴⁸¹ Бергхолц Макс, „Међу родољубима, купусом, свињама и варварима: Споменици и гробови НОР 1947-1965. године”, у: *Годишњак за друштвену историју*, год. XIV, бр. 1-3, 2007., стр. 64.

⁴⁸² Карге Хајке, *Sećanje u kamenu-okamenjeno sećanje?*, Београд, 2014., стр. 21.

⁴⁸³ Исто, стр. 29.

занимљиво обратити пажњу на то која су то места била и у којој мери су она симболисала цивилно страдање, укључујући и јеврејско. Највећи број локација којима је СУБНОР посветио пажњу, била су места која су била директно везана за револуцију и НОБ попут Титовог Ужица, као центра Ужичке републике, Бихаћа и Јајца, као места Првог и Другог заседања АВНОЈ-а, затим локације на којима су се одржавала битна саветовања НОП-а, попут Столица и Крупња, да би у накнадним саветовањима на списак били додати и Сутјеска, Сремски фронт, Вис, Брајићи, али, по први пут, и места цивилног страдања Јасеновац и Матхаузен.⁴⁸⁴

У оквиру широког спектра активности СУБНОР-а по питању конструкције колективног памћења, било је неколико аспеката који су се тицали сећања на Холокауст. На првом месту то је било подизање споменика, чиме ћемо се детаљније бавити у наредном поглављу, као и брига о неким значајним местима југословенског страдања, на којима су, такође, страдали и Јевреји, попут локација бивших логора Јасеновац, Кампора на острву Рабу, Старог сајмишта у Београду или пак логора Црвени крст у Нишу. Ретки су били споменици које је подизао Савез бораца, а који су били посвећени искључиво јеврејским жртвама попут оног код места Чардак у Делиблатској пешчари, који је Савез бораца среза ковинског подигао на месту на ком су немачки војници у октобру 1941. године стрљали 180 Јевреја из логора Топовске шупе у Београду. Такође често, Савез бораца је пружао и логистичку и финансијску подршку појединим иницијативама јеврејске заједнице, као што је то био случај са спомеником који је локална јеврејска општина подигла својим страдалим члановима на јеврејском гробљу у Бачкој Паланци, а помоћ СУБНОР-а наглашена је и у натпису на самом споменику⁴⁸⁵ док је, рецимо, спомен-плочу страдалим Јеврејима, 1975. године у Копривници, Савез бораца изградио потпуно на сопствену иницијативу.⁴⁸⁶

Друга битна ствар коју је држава, преко Савеза бораца, контролисала на плану културе сећања биле су меморијалне активности везане за иностранство. Савез бораца је одржавао сарадњу са сличним борацким организацијама из читавог света и истовремено је био задужен за формулисање политике према местима сећања у иностранству и то, пре свега, кроз сарадњу са међународним логорским комитетима. Овакву врсту делатности СУБНОР је започео у током 1950-их година и она је подразумевала координацију свих меморијалних активности везаних за логоре ван територије Југославије у којима су страдали Југословени. Суштина овакве сарадње сводила се, најчешће, на питања попут подизања зједничких интернационалних споменика на локацијама некадашњих логора, издавања публикација о страдању и организовања годишњих комеморација.

Такође, важан део државних активности по питању сећања на Холокауст, било је покровитељство одређених државних институција и функционера, најчешће лично председника Јосипа Броза Тита, над акцијама за меморијализацију жртава Холокауста у другим земљама. Најзначајнији примери оваквог ангажовања били су покровитељство над акцијом за подизање Споменика непознатом јеврејском мученику у Паризу, затим помоћ при подизању споменика страдалим Јеврејима у Њујорку и учешће у акцији за сађење југословенског дела Шуме мученика у Израелу.

Најчешћи начин покровитељства био је даровање грађевинског материјала, тачније камена, потребног за изградњу споменика. Први пут председник Тито је једну овакву акцију

⁴⁸⁴ АЈ, 297, К-2, *Izveštaj o radu organizacije Saveza boraca NOR-a od III kongresa*, 28. I 1958., str.15.

⁴⁸⁵ ЈИМ, Spomenici, kutija 1, fotografija bez signature

⁴⁸⁶ Švarc Đuro, „U Koprivnici otkrivena spomen-ploča Jevrejima žrtvama fašizma”, *Jevrejski pregeled*, br. 11.-12., novembar-decembar 1975. str. 14.-15.

помогао 1952. када је поклатио јабланички гранит за изградњу споменика јеврејским жртвама у Риверсајд парку у Њујорку, аутора Ивана Мештровића. Иако овај споменик никад није изграђен, овај гест председника Тита, како је извештавала тадашња штампа, је изузетно позитивно примљен у јеврејској јавности широм света.⁴⁸⁷ Осим тога, оваква врста ангажмана у годинама сукоба са Информбироом, послужила је и југословенским властима да се прикажу у позитивном светлу, кроз свој благонаклон однос не само према жртвама Холокауста, него и према јеврејској заједници уопште, чиме је у очима западних земаља, требало направити јасну разлику између Совјетског блока у коме је почетком 1950-их, антисемитизам био на врхунцу и Југославије која је, са друге стране, настојала да се представи као земља потпуне етничке толеранције. О оваквим намерама југословенских власти најбоље сведочи једна карикатура (слика 8) која се у фебруару 1953. године појавила у партијском гласилу *Борба* и која је иронично приказивала Совјета непријатно изненађеног због југословенских активности на меморијацији жртва Холокауста.⁴⁸⁸ Југословенске власти су, генерално посматрано, добре односе са јеврејском заједницом у земљи, као и контакте са јеврејским организацијама из иностранства посматрала као прилику да међу јеврејском популацијом у САД, али и читавом америчком друштву, изграде позитивну слику социјалистичке Југославије.⁴⁸⁹

Године 1952. у Паризу је основан Светски комитет за подизање Споменика незнатом јеврејском мученику и већ од самог почетка бројни светски лидери попут председника Француске Венсана Ориола, председника Израела Хаима Вајцмана, британског премијера Винстона Черчила и премијера Данске Ерика Ериксона прихватили су се патроната над овом акцијом. Замисао је била да се подигне централно меморијално обележје за 6 000 000 страдалих европских Јевреја, а Париз је изабран, управо, као један од највећих духовних центара континента у коме би бројни туристи и посетиоци могли да одају пошту жртвама фашизма.⁴⁹⁰ Комитет се писмом обратио и Савезу јеврејских општина Југославије, са захтевом да се и у Југославији, по угледу на бројне земље Западне Европе, образује локални комитет који би координисао акцију за подизање овог меморијала. Због тога је Извршни одбор Савеза на седници од 16. октобра донео одлуку да се образује југословенски комитет за спровођење ове акције, а у чији су састав ушли сви чланови Главног одбора Савеза.⁴⁹¹ Светски комитет је, такође, упутио и једно писмо Председнику републике, Јосипу Броз у Титу, са молбом да се прихвати покровитељства над акцијом и да, по угледу на помоћ пружену за пројекат споменика у Њујорку, поклати југословенски камен за изградњу париског меморијала. На ову молбу југословенски председник је позитивно одговорио, упутивши, том приликом и позив председнику Светског комитета да посети Београд због договора око начина испоруке гранита. Овакав гест председника Тита поздравила је и светска штампа описујући га као „поновни израз пијетета према жртвама фашизма уопште

⁴⁸⁷ „Југославија покланја камен за Мештровићев споменик 6 000 000 јеврејских жртва фашизма у Њујорку”, *Билтен СЈОЈ*, бр. 1-7, јануар-јул 1952., стр. 51.

⁴⁸⁸ Обреновић Виолета Н., *Српска меморијална архитектура 1918-1955* (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2013), стр. 525.

⁴⁸⁹ Kerkkänen, *Yugoslav Jewry...*, 96.

⁴⁹⁰ „Podizanje spomenika neznanom jevrejskom mučeniku u Parizu”, *Билтен СЈОЈ*, бр.12, децембар 1952., стр. 10.

⁴⁹¹ Исто, стр. 11.

и према страховитој трагедији јеврејског народа, како од стране председника Тита лично, тако и од стране југословенских народа”.⁴⁹²

Југословенска власт је, највероватније, подржала подизање Споменика непознатом јеврејском мученику, зато што је у томе видела и шансу да, у светским разерама, промовише сопствени антифашизам и причу о борби КПЈ и југословенских партизана против нацизма. То се најбоље може видети из планова за прављење пратеће изложбе при Меморијалу незнатом јеврејском мученику, у којој је требало да учествује 16 европских земаља које су биле окупиране и које су се бориле против нацизма, при чему би у секцији посвећеној Југославији била приказани борба југословенских партизана и у оквиру тога, учешће јеврејских бораца, а посебно би била истакнута улога Моше Пијаде.⁴⁹³ Детаљи сарадње су прецизирани приликом посете члана Акционог одбора за подизање споменика и потпредседника Савеза бивших логораша Француске Клода Келмана Београду наредне 1954. године, а спомен-комплекс у Паризу је свечано отворен у октобру 1956. Меморијал је конципиран не само као споменик жртвама Холокауста, већ и као зграда са простором за музеј, библиотеку, архив и дворану за скупове. Четири земље Француска, Белгија, Луксембург и Југославија поклониле су и уметничка дела⁴⁹⁴, а у име председника Тита југословенски представници су поклонили гоблен и репродукцију једне средњовековне фреске, којима је украшен овај простор.⁴⁹⁵ Такође, држава је пружила и значајну подршку акцији сађења југословенског дела Шуме мученика у Израелу. Значајан део потребног новца донирали су различите државне институције попут народне скупштине и појединих републичких Извршних већа, а финансијску подршку пружили су и неки државни функционери, као што су Моше Пијаде и Душан Братић, о чему је већ било речи.

Треба имати у виду да активност Савеза бораца, у највећем броју случајева, није била изолована већ се преплитала са активностима других политичких и друштвених чинилаца у земљи попут локалних власти, других друштвених организација или пак колектива појединих привредних предузећа што је све заједно, као тоталитет, чинило допринос култури сећања на холокауст од стране оног већег, нејеврејског дела југословенског друштва. Осим свега тога, Савез бораца је имао и изузетно важну улогу у креирању садржаја уџбеника и музејских репрезентација прошлости, о чему ће више речи бити у четвртом поглављу.

Промена друштвене и политичке ситуације која се у Југославији почела назирати од почетка 1980-их година, донела је и неке нове актере на сцену колективног памћења. Нове форме сећања, као и перспективе за тумачење прошлости обликовани су, углавном, под утицајем националног и верског партикуларизма који је, у зависности од народа о коме говоримо имао различите појавне облике, што је, опет, директно утицало и на однос који су поједини југословенски народи имали према сећању на Холокаусту. Оно што је било заједничко за све нове националне и националистичке начине гледања јесу политичка искључивост, аутовиктимизација, оживљавања националних митова и, најчешће, трагичних историјских епизода, као и, у највећем делу, одбацивање доатадшњих званичних

⁴⁹² „Predsednik Federativne Narodne Republike Jugoslavije drug Tito primio se pokroviteljstva nad podizanjem spomenika nepoznatom jevrejskom mučeniku u Parizu i darovao jugoslovenski granit za isti”, *Bilten SJOJ*, br. 8-9, avgust-septembar 1953., str. 1.

⁴⁹³ AJ, KPR I-4-g/41, *Državni sekretarijat za inostrane poslove- Beleška*, 28 XII 1964., str. 1.

⁴⁹⁴ „The History of the Shoah Memorial” <http://www.memorialdelashoah.org/en/the-memorial/presentation/the-history-of-the-shoah-memorial.html> (pristupljeno: 01.02.2019.)

⁴⁹⁵ Konfino Žak, „Otkrivanje spomenika nepoznatom jevrejskom mučeniku u Parizu”, *Bilten SJOJ*, br. 11-12, novembar-decembar, 1956., str.18.

идеолошких наратива о Другом светском рату који су представљали основу колективног сећања југословенског социјализма.

Према мишљењу Дејана Јовића, рушење мита о Ноародноослободилачкој борби имало је четири основна елемента: 1. доведена је у питање главна идеја социјалистичког наратива да је Југославија понудила радикално другачији тип социјализма од оног који је развио Совјетски Савез, 2. тумачење улоге партизанског покрета је преорјентисано од слике о партизанима као једином антифашистичком покрету ка схватању да су они били само једна од страна у грађанском рату, 3. Као последица овакве интерпретације рата бројни аутори у Словенији (Споменка Хрибар), Хрватској (Фрањо Туђман) и Србији (Добрица Ћосић) предлагали су национално помирење унутар сопствених народа, чији је циљ био брисање разлика између четника/усташа/белогардејаца и партизана и 4. Титова политика и његов лични стил живота, сада су и јавно критиковани.⁴⁹⁶ Због свега овога, са почетком процеса политичког и националног раслојавања југословенског друштва, прошлост, а нарочито Други светски рат, престају да се тумаче унутар ограничених политичких оквира које је дефинисала Комунистичка партија и уместо тога добијају широк спектар појединачних националних визура, које почињу, прво, да релативизују, а онда и сасвим да одбацују идеолошке матрице попут братства и јединства, југословенства, НОБ-а и револуције, а у појединим случајевима и антифашизма. Појава ових нових тенденција, означених као „реакционарне“ од стране власти и партије, изазвала је и одговор оних који су до тада били главни креатори, преносиоци и тумачи историјског сећања, у првом реду, СУБНОР-а. Тај одговор се највише огледао у интензивирању меморијалних активности, учесталим иницијативама за подизање нових спомен-обележја и издавање литературе везане за рат, револуцију и отпор као и поново пробуђеним интересовањем за нека до тада маргинализована места сећања попут београдског Старог сајмишта.

У новом спектру политичког плурализма, највеће разлике и супротности у схватању прошлости, а самим тим и у односу према Холокаусту, постојале су на релацији између нових српских и хрватских националистичких наратива. Са једне стране у српској колективној свести све већи значај добија сећање на усташки геноцид над Србима у тзв. НДХ, а логор Јасеновац као место страдања, постаје симбол за све српске жртве страдале од усташке руке широм Хрватске и Босне и Херцеговине. На тај начин, дотадашња слика Јасеновца као места југословенског страдања почиње полако да бледи и уместо ње сећање на Јасеновац почиње да се негује углавном у оквиру српског националног корпуса. У контексту таквих тенденција од 1980-их година, своје деловање на плану културе сећања на Јасеновац и злочине у тзв. НДХ, нарочито интензивирају Српска православна црква (СПЦ) и Српска академија наука и уметности. У општој атмосфери негирања Холокауста, усташких и фашистичких злочина, СПЦ почиње све више у јавности да промовише сећање на страдање Срба у тзв. НДХ. Била је то једна нова субкултура сећања на Други светски рат, обележена изразитим националним и православним елементима, која је, при том, углавном, била фокусирана на логор Јасеновац као универзални симбол усташког геноцида. Такође, Српска црква је настојала да очува сећање углавном на српске жртве, док су, у таквој меморијалној пракси јеврејске жртве остале по страни. У оваквој ситуацији, Холокауст и заједничко страдање Срба и Јевреја од стране Немаца и усташа, многим се у Србији чинило као елемент историјског сећања на коме би могли, не само да се зближе Срби и Јевреји и Србија и Израел, већ и да се промовишу српске националне идеје, што је за циљ имало јачање српске позиције према Хрватима на међународном нивоу, али и повлачење

⁴⁹⁶ Jović Dejan, *Jugoslavija-država koja je odumrla*, Zagreb, Beograd, 2003., str. 337-338.

историјских паралела између положаја Јевреја у време нацизма и ситуацији у којој су се 1980-их година нашли Срби на Косову и Метохији. Једна од најинтересантнијих иницијатива у овом правцу било је писмо, које је, 1985. године, српски писац и политичар Вук Драшковић упутио Удружењу писаца Израела, у коме је, између осталог, написао: „Наша несрећа се, ипак, наставља. Баш као и у Турска времена, набијају нас на колац на Косову, најсветијем делу српске земље... И ово се не дешава само на Косову, иако је на том проклетом нашем Циону, антисрпска хистерија доживела свој најнасилнији врхунац. То је као да смо ми оно тринаесто, изгубљено и најнесрећније племе Израела... Прихватите ово писмо, молим вас, као здравицу патњи, јер смо бар ми, Јевреји и Срби, навикли да пијемо из такве чаше. Бар смо ми, Јевреји и Срби, научили и кушали истинитост изреке да нема драгоценијег небеског дара од патње невиних... Поздрављам вас као браћу оном заклетвом, коју су наши преци чули од Јевреја, а коју у себи носи и сваки Србин протеран са Косова: *Ако те икада заборавим, нека ме заборави моја десница, о Јерусалеме.*”⁴⁹⁷

О улози СПЦ у промовисању Јасеновца као места сећања више ће речи бити у наредном потпоглављу, а осим Јасеновца, још једна од битних историјских епизода заједничког сећања српског и јеврејског народа била је и Новосадска рација у току које су, у јануару 1942. године мађарске фашистичке окупационе власти на обали Дунава у Новом Саду убиле око 2 000 Срба и Јевреја. Крајем 1980-их година организована је акција да се на споменик жртвама рације откривен 1971. године, дода 78 бронзаних плоча са основним информацијама о догађају и именима убијених, а нарочито активан по овом питању био је епископ бачки др Иринеј Буловић, који је постављен за председника одбора који је спроводио ову акцију.⁴⁹⁸ У току 1991. године довршене су последње припреме а плоче је израдио академски вајар Јован Солдатовић, иначе аутор оригиналног споменика из 1971. године и оне су свечано откривене приликом обележавања 50 година од рације у јануару 1992. У име Одбора, епископ Иринеј је упутио градским властима и иницијативу да се дотадашња Обала Моше Пијаде преименује у Обалу жртава рације, што је убрзо и урађено. Током 1980-их година у српској интелектуалној елити развило се тумачење историје југословенских народа које је промовисало тезе о четничком покрету као првом антифашистичком покрету у Европи и Србима као народу који од обе Југославије није добио ништа иако је за њу у оба светска рата највише гинуо. Са хрватске стране, на овакве тврдње, се прво покушало одговорити на „правоверан“ социјалистички начин, па су партијски идеолози попут Јосипа Врховца и Стипа Шувара организовали низ саветовања са водећим хрватским интелектуалцима, на којима су се преиспитивале теме попут Информбироа, историографије у Хрватској и Југославији и демистификације прошлости.⁴⁹⁹ Научно занимање за истраживање тематике геноцида у Југославији у Другом светском рату постало је прилично интензивно почевши од средине 1980-их година, а нарочито међу српским интелектуалцима. У јулу 1984. године Српска академија наука и уметности (САНУ) основала је Одбор за сакупљање грађе о геноциду против српског народа и других народа Југославије, на чијем челу се нашао академик Владимир Дедијер. У наредном периоду Одбор је уложио доста труда у прикупљање доказа о усташком геноциду, а једна од главних теза коју су заступали српски историчари била је да је Јасеновац био забрањена и запостављена тема у историји југословенских народа, а на конференцији коју је САНУ

⁴⁹⁷ Gordiejew Paul Benjamin, *Voices of Yugoslav Jewry*, Albany: State University of New York Press, 1999, 387.

⁴⁹⁸ М. Узелац, „Споменик новосадском Холокаусту”, *Дневник*, 14. 12. 1991.

⁴⁹⁹ Jović Dejan, *Jugoslavija-država koja je odumrla*, str. 342.

организовала у новембру 1988. године Дедијер, чак отворено оптужио хрватског комунистичког лидера Владимира Бакарића да је лично сакрио нека важна документа.⁵⁰⁰

Међутим своја тумачења је понудила и хрватска десница и то тумачења која ће у великој мери представљати релативизацију Холокауста и усташких злочина, за шта је најбољи пример била књига хрватског историчара, бившег генерала ЈНА и будућег председника Хрватске др Фрање Туђмана, која је под насловом *Беспућа повјесне збиљности*, објављена 1989. године у Загребу. У погледу односа према Холокаусту, Туђманова књига имала је два очигледна циља: као прво, негирање и минимизирање злочина почињених у Јасеновцу праћено потпуном релативизацијом, не само усташких злочина већ и нацистичке политике уопште и други, јачање уобичајених антисемитских стереотипа. Слично као и немачки ревизионисти, попут Ернеста Нолтеа, и Туђман је настојао да Холокауст и Усташки геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима у Другом светском рату објасни као, само једну, ни по чему посебну и аутентичну, варијанту злочина који су се већ безброј пута поновили у људској историји. Због тога је у својој књизи, питању геноцида и злочина у прошлости, Туђман посветио читаво једно поглавље, у коме наводи различите историјске примере почевши од епизода из Библије, преко злочина римске војске над Парћанима, Галима, Илирима, Келтима, Германима и крсташких ратова против муслимана, хугенота, богумила, албижана и хусита, па све до ратова у 19. и првој половини 20. века, са циљем да покаже историјски континуитет који би релативизовао размере усташког геноцида.⁵⁰¹ Занемарујући потпуно другачије опште контексте различитих злочина у људској историји, Туђман их ставља у исту историјску раван чиме залази у област ревизионизма и оправдавања нацизма. Како је приметио Доминик ЛаКапра у својој књизи *Representing the Holocaust-History, Theory, Trauma*, поређење Холокауста са другим злочинима, у извесним случајевима може да послужи као механизам негације Холокауста⁵⁰², за шта је очигледан пример и Туђманова књига. Своја проблематична тумачења Туђман је заснивао на потпуно погрешном методолошком приступу. У наведеној књизи ЛаКапра је нагласио да смисао компарације као научне методе лежи не само у тражењу сличности, већ и разлика и да се адекватан научни закључак може донети само ако се у обзир узму и једни и други⁵⁰³ што је Туђман, трагајући само за сличностима које повезују Холокауст и пређашње злочине у људској историји, у потпуности занемарио.

На тај начин у времену када је цео свет схватао аутентичну природу Холокауста Туђман се придружио онима који су настојали да у потпуности негирају један од највећих злочина у 20. веку. Када је у питању однос према Холокаусту најспорнији део књиге онај у коме је Туђман дословно и некритички преузео сведочење Војислава Прњатовића, Србина из Сарајева и јасеновачког логораша, који је након ослобођења из логора крајем марта 1942. године, Комесеријату за избеглице Недићеве владе, дао изјаву о ситуацији у јасеновачком логору, у којој је кривицу за злочине у логоре делимично пребацио на јеврејске логораше. Прњатовић је тврдио да је у логору постојала заточенчка управа, независна од усташа, коју су углавном чинили Јевреји пошто су „прије стигли и успели да у заточеничкој хијерархији приграбе сва важнија места”.⁵⁰⁴ Такође, пренете су и Прњатовићеве тврдње да „усташе имају више поверења у Жидове”, да Јевреји „стално и вешто интригирају против Срба”, да

⁵⁰⁰ Sindbaek Tea, *Usable History?...*, 158.

⁵⁰¹ Tuđman Franjo, *Bespuća povjesne zbiljnost*, Zagreb, 1989., str. 128.-147.

⁵⁰² LaCapra Dominic, *Representing the Holocaust-History, Theory, Trauma*, Ithaca, London, 1994., 48.

⁵⁰³ Исто, стр. 48.-49.

⁵⁰⁴ Tuđman, *Bespuća...*, str. 317.-318.

„Срби поред тога што страдају од усташа, страдају и од Жидова", као и да „Жидов остаје Жидов и у логору Јасеновац".⁵⁰⁵ Туђман примећује да овакав Прњатовићев суд „одише претјераношћу, могли бисно рећи антисемитским расположењем", али без обзира на то у наставку, позивајући се на још неке изворе попут сведочења Бранка Поповића и хрватског комунисте Анте Цилиге он ипак закључује да „неки од жидовских логорских дужносника, били су и наоружани, па су и судјеловали у убијању", а, такође „у њиховим је рукама увелике било *одабирање* тј. Издвајање заточеника за *ликвидацију*, а дјелом чак и сама њена провједба"⁵⁰⁶ Позивајући се на Цилигино сведочанство Туђман је Јереје, такође, оптужио и за учествовање у ликвидацији ромских заточеника.⁵⁰⁷ Осим тога, довео је у питање и укупан број од шест милиона Јевреја страдалих у Холокаусту, изражавајући уверење да би стварну бројку требало свести, највероватније, на један милион.⁵⁰⁸

Политика која се заснивала на оваквим схватањима имала је и практичне последице. У августу 1991. године у згради Јеврејске општине у Загребу одјекнула је експлозија изазвана подметнутом експлозивном направом⁵⁰⁹, годину дана раније 1990. године, на старом јеврејском гробљу на Маријану у Сплиту, разбијено је неколико уметнички и историјски вредних надгробних споменика⁵¹⁰ а нарастајући антисемитизам на својој кожи осетили су и многи појединци, попут хрватске глумице јеврејског порекла, Мире Фурлан која је, заједно са својим мужем, Србином, 1991. године, била принуђена да напусти Хрватску.⁵¹¹ Због свог политичког прагматизма Туђман се, касније, у току 1990-их година, оградио од својих антисемитских ставова и јавно је упутио извињење због тога што је доводио у питање број Јевреја страдалих у Холокаусту, а у писму упућеном Кенту Шинеру председнику организације америчких Јевреја Бнеи Брит, неке од пасуса у својој књизи је описао као „увредљиве".⁵¹² Туђманова књига, такође, није била једини случај да су Хрвати усташке злочине над Србима приписивали Јеврејима. У сплитском *Слободном тједнику* број 3, од 14. марта 1990. године, објављен је интервју са Ивом Омрчанином који је у време тзв. НДХ, био отправник послова хрватске амбасаде у Берлину, а у коме је он изнео тврдње да су за покољ Срба у православној цркви у Глини криви Јевреји, исто као и за крвопролиће у Керестинцу, док је за злочине у Јасеновцу, такође, оптужио Јевреје који су тамо „направили Холивуд па су у логору и удобно живели".⁵¹³

Упркос томе што је за релативизацију Холокауста крајем 1980-их и почетком 1990-их година најзаинтересованија била хрватска политичка елита, сведочење Војислава Прњатовића некритички је коришћено и на српској страни. У својој књизи *Великомученички Јасеновац*, објављеној први пут 1990. године, будући епископ банатски, а потом и захумско-херцеговачки, Атанасије Јевтић, објавио је ово сведочење, без било каквих критичких појашњења, укључујући и део у коме се наводи да су Јевреји Дијамнтштајн, Винер, Фелдбауер и Беговић били на челу затвореничке хијерархије која је „имала пуно поверење усташа".⁵¹⁴ На поновно објављивање овог сведочења реаговао је Лавослав Каделбург,

⁵⁰⁵ Исто, стр. 318.

⁵⁰⁶ Исто, стр. 318.

⁵⁰⁷ Исто, стр. 319.

⁵⁰⁸ Исто, стр. 156-158.

⁵⁰⁹ Б. Радивојша, „Јеврејима познат догађај", *Политика*, 21 VIII 1991.

⁵¹⁰ „Још из Југославије", у: *Јеврејски преглед*, br. 1-2, januar-februar 1990., str. 26.

⁵¹¹ Gordiejew, *Voices of Yugoslav Jewry*, 351, 403.-406.

⁵¹² „Покушај приближавања", *Вечерње Новости*, 27. 03. 1994.

⁵¹³ Savez jevrejskih opština Jugoslavije, „Саопштење", у: *Јеврејски преглед*, br. 1-2, januar-februar 1990., str. 26-27.

⁵¹⁴ Јевтић Атанасије, *Великомученички Јасеновац*, Београд, 2016., стр. 48-49.

председник СЈОЈ, који је у једном новинском чланку приметио да, упркос племенитој намери аутора, коју није доводио у питање и прекој потреби да се увек изнова подсећа на фашистичке злочине, ипак је недопустиво некритичко понављање антисемитских клишеа о негативним јеврејским особинама.⁵¹⁵ Каделбург је, као нарочито проблематичне, означио делове у којима Прњатовић каже: „Жидов остаје Жидов, па и у логору Јасеновац. Они су и у логору задржали своје мане, но с тим да су оне сада видљивије. Себичност, несолидарност, тврдичлук, подмуклост, лукавство и конфиденство су њихове главне одлике“, или пак „Како усташе имају више повјерења у Жидове, то им интригирање и успијева. Тако Срби поред тога што страдају од усташа, страдају и од Жидова.“⁵¹⁶

Као што је већ наглашено, бројне су биле епизоде из Другог светског рата, од Јасеновца до Новосадске рације, у којима су Срби и Јевреји делили улогу жртве, па је крајем 1980-их година, заједничко страдање, постало основа на којој су грађени нови видови сарадње. Као последица оваквог приближавања, на друштвеној сцени, јавља се, још један, нови, агент сећања на Холокауст-Друштво српско-јеврејског пријатељства. Друштво је основано 28. маја 1988. године у Београду, а како је речено на оснивачкој скупштини, главни циљ друштва је да „полазећи од постојећих историјских веза...учвршћује и развија пријатељство и помаже и обogaђује културну сарадњу између српског и јеврејског народа.“⁵¹⁷ У седмом члану статута друштва јасно је наведено шта је основа за сарадњу: „традиционално пријатељство“, „вековни заједнички живот српских Јевреја и Срба“, „блискост историјских судбина, посебно у трагичном геноциду“ и „свест о потреби сталне борбе против расне, националне, верске и политичке искључивости и мржње“.⁵¹⁸ Очигледно је, дакле, да је најважнији стуб на коме је почивала делатност овог друштва била историја и сећање на прошлост.

Међу оснивачима и онима који су од почетка пружили подршку у раду, нашла су се бројна угледна имена из света уметности, науке, новинарства, међу којима је било и Срба и Јевреја попут Марка Анафа, Андрије Гамса, Андреје Прегера, Енрика Јосифа, Добрице Ћосића, Љубомира Симовића, Матије Бећковића, Љубомира Тадића, Предрага Палавестре, Николе Милошевића, Борислава Пекића, Драгослава Михајовића, Вука Драшковића, Давида Албахарија, Филипа Давида, Егона Савина, Бране Црнчевића и многих других. Убрзо су основани и многи локални одбори широм Србије, као на пример у Ваљеву, Новом Саду, Крагујевцу, Нишу, Лазаревцу, Шапцу, Смедереву. У децембру 1990. године основан је и одбор у Лос Анђелесу, у Калифорнији, чиме се желело приближити америчком Јеврејству, а главни циљеви овог огранка удружења су били да „подаци о геноциду српског народа уђу у јеврејске музеје Холокауста који се оснивају широм Америке“, као и да се прикупи новац за штампање књиге која би дала научне податке о „холокаусту Срба и Јевреја на тлу Југославије.“⁵¹⁹

До оснивања удружења дошло је у контексту општих друштвених кретања у Југославији, која су, између осталог, била обележена преиспитивањем дотадашње политике према Израелу и све чешћим позивима за поновно успостављање дипломатских односа између две земље, који су, са југословенске стране, били прекинути још 1967. због

⁵¹⁵ L.K. „Atanasije Jevtić: Velikomučenički Jasenovac (Ustaška tvornica smrti-dokumenti i svedočenja)“, u: *Jevrejski pregled*, br. 7-12, jul-decembar 1990., str. 105.

⁵¹⁶ Isto, str. 106.

⁵¹⁷ „Друштво српско-јеврејског пријатељства“, *НИН*, 05. VI 1988.

⁵¹⁸ АЈМ, Немеотекa, К-33, Dragoslav Simić, „Zloupotreba Davidove zvezde“, *Auto Svet*, 06. III 1989., str. 54.

⁵¹⁹ С. Манчић, „Да се холокауст не заборави“, *Илустрована политика*, 26. XII 1990.

Шестодневног рата. Отварање према Израелу започело је успостављањем контаката између Социјалистичког савеза радног народа Југославије и оних личности из Израела које су се залагале за мир и преговоре са Палестинцима, а међу којима је један од најистакнутијих био Матијаху Пелед, члан Кнесета и бивши генерал и војни управник Јерусалима који је у овом периоду у неколико наврата посетио Београд.⁵²⁰ Отопљавање односа између две земље, у југословенском друштву је имало видљиве последице: уведена је редовна авионска линија за Тел Авив, значајно је повећан број југословенских туриста који посећују Израел, у домаћој штампи и на телевизији све чешће су почели да се појављују интервјуи са истакнутим личностима израелске политичке сцене и, наравно, покренута је иницијатива за оснивање Друштва српско-јеврејског пријатељства. Међутим, упркос овим знацима које су указивале на почетак поправљања израелско-југословенских односа, званична политика југословенског руководства није одступала од дотадашњег става да још увек нема основа за преиспитивање односа са Израелом, па је Одбор за спољне послове Скупштине СФРЈ саопштио да све док Израел не промени своју политику према арапским суседима Југославија не види разлога да било шта мења у свом ставу.⁵²¹ У складу са оваквим, још увек званичним ставом државе, многи функционер, у структурама власти, чини се, нису благонаклоно гледали на оснивање једне организације која би пропагирала зближавање Срба и Јевреја и отварање према Израелу па су и Градски и Републички секретаријат за унутрашње послове одбили да дозволе регистрацију друштва српско-јеврејског пријатељства, али је ипак крајем децембра 1988. године, Врховни суд Србије донео пресуду којом је ставио ван снаге претходне одлуке ова два секретаријата и дозволио регистрацију удружења, пуних седам месеци након његовог оснивања.⁵²²

Један од најбољих примера који показује како је друштво спајало српску садашњост са јеврејском прошлошћу, односно Холокаустом, јесте једно од њихових првих званичних саопштења, упућено Савезу социјалистичког радног народа Словеније у коме се протестовало због употребе јеврејског националног симбола, Давидове звезде на једном збору одржаном у Цанкаревом дому у Љубљани 27. фебруара 1989. године на коме је положај Албанаца на Косову упоређен са положајем Јевреја 1941. године. У саопштењу је између осталог речено: „Не приписујемо антисемитизам албанском народу, али ако постоји неко поређење са страдањем јеврејског народа, то се може односити само на Србе, Црногорце и прогресивне Албанце, који су у много чему у истој ситуацији као Јевреји за време хитлеризма”⁵²³, а овакав став удружења подржао је и Савез јеврејских општина Југославије. Дакле, заоштравање међуетничких односа нарочито у Хрватској и на Косову и Метохији, тумачено је, често, кроз стварање историјских паралела са бурним периодом Другог светског рата и виктимизацијом неке од страна у конфликту, а у случају Друштва српско-јеврејског пријатељства та страна је била српска.

Због тога је у ондашњем хрватском делу југословенске јавности, на деловање друштва гледано углавном негативно, а како се приближавао почетак рата, анимозитет је досегао свој врхунац, баш као и затегнутост у српско-хрватским односима. Посебно велику буру у хрватској јавности изазвао је један догађај из августа 1991. године, када се један од команданата српских паравојних формација у Хрватској, Драган Васиљковић, познатији као капетан Драган на једној конференцији за штампу у Крагујевцу, појавио са видно

⁵²⁰ Петковић Ранко, „Југославија и Израел”, *Политика*, 02. X 1988., стр. 3.

⁵²¹ Исто

⁵²² Д. Ђ. „Одобрен рад српско-јеврејског друштва”, *Борба*, 23.12.1988.

⁵²³ „Zloupotreba simbola”, *Večernje novine*, Sarajevo, 01. III 1989.

истакнутом Давидовом звездом око врата, што је хрватска штампа описала као „још један покушај србијанске пропаганде да на мала врата покуша у Хрватску унијети неповјерење према Жидовима", а деловање капетана Драгана, због његовог пријатељства са Кларом Мандић, одмах је повезано и са самим Друштвом српско-јеврејског пријатељства које су хрватски медији означили као „ноторно".⁵²⁴ Такође, хрватски медији су преносили и информације како је капетан Драган, заправо Јеврејин, са правим именом Данијел Штерн, као и да је на почетку сукоба, Друштво пријатељства организовало слање хране, лекова и оружја у Книн.⁵²⁵ Због оваквог и сличних инцидената делатност Друштва српско-јеврејског пријатељства била је и остала ограничена углавном на територију СР Србије.

Осим активног друштвеног деловања у контексту савремених догађаја у предвечерју распада државе, сећање на Холокауст било је још један од важних задатака удружења. То се могло јасно видети већ на првој скупштини одржаној 05. марта 1989. у просторијама Удружења књижевника Србије у Француској улици број 7 у Београду, пре чега су учесници скупштине положили венце на споменике жртвама Холокауста и Јеврејима страдалим у Балканским и Првом светском рату, на сефардском гробљу.⁵²⁶ Скупштина удружења је од самог почетка повела иницијативе путем којих је требало подсетити на страдање и ратне злочине. Неке од првих идеја биле су да се подигне споменик српским, јеврејским и ромским жртвама усташког геноцида, да се прогласи дан мртвих, као државни и црквени празник за све жртве усташких злочина и да се објави књига са подацима о жртвама, како се број страдалих не би више произвољно интерпретирао.⁵²⁷ Ипак, најважнија акција удружења по питању очувања сећања на Холокауст и једна од њихових најзапаженијих иницијатива било је прикупљање средстава за подизање споменика *Менора у пламену*, о чему ћемо детаљније говорити у наредном поглављу. Кроз широку друштвену акцију која је укључивала различита предузећа, организације, позоришта као и низ угледних појединаца, прикупљена су средства да се подигне споменик на Дорћолу, посвећен страдалим београдским Јеврејима. Споменик који је израдио вајар Нандор Глид, свечано је откривен 21. октобра 1990. и представљао је један од најзначајнијих спомен-обележја жртвама Холокауста подигнутих до тада у Југославији и последњу значајну акцију овог удружења на плану историјског сећања. Осим овог споменика, Друштво српско-јеврејског пријатељства је у отобру 1991. године, открило и једну спомен-плочу у крагујевачком насељу Багремар, у знак сећања на 37 Јевреја и 78 Срба који су од стране Немаца страљани 20. октобра 1941. године.⁵²⁸

Као агенти сећања на Холокауст, повремено се јављају и колективи појединих друштвених предузећа и фабрика, али по правилу, углавном у случајевима када је одређени догађај из Другог светског рата био непосредно везан за историју самог предузећа. Једно од најзначајнијих места јеврејског страдања у Југославији, био је логор Ђаково, смештен у истоименом хрватском градићу у зградама млина *Цереале*, које су до рата биле у власништву ђаковачке бискупије. Након рата у овим зградама била је смештена Машинска радионица, а колектив овог предузећа, сопственим залагањем, подигао је, на згради радионице, спомен-плочу жртвама логора, која је свечано откривена 2. јула 1961. године. На плочи је уклесан и натпис: „И ови зидови говоре покољењима и вјековима. Они знају

⁵²⁴ Stojan De Prato, „Kapetan i Davidova zvijezda”, *Večernji list*, 13.08.1991.

⁵²⁵ „Тajна љубав српског командоса”, *Globus*, 16. VIII 1991.

⁵²⁶ Д. Ј. Војновић, „Више од пријатељства”, *Новост*, 06. III 1989.

⁵²⁷ АЈМ, Немеотекa, К-33, S.Jelić, *Gest dostojanstva*

⁵²⁸ Ćirić Jasna, „Grobna mesta nema ko da plaća”, *Jevrejski pregled*, br. 1, januar 2009., str. 10-11.

сваку, муку живу, срамоту и тугу, презир и шутњу сиву. И не заборављају да су дечије игре биле прекинуте, љубави заклане, сестре измрцварене, мајке убијене. И не заборављају вријеме од 1. XII 1941. до 5. VII 1942. када су овдје фашисти имали концентрациони логор за дјецу и жене, вјећином јеврејског поријекла. Слиле су се путање невиног народа из различитих места Европе у ово мучилиште да би у узаврелом поднебљу XX вијека биле приједмет средњовјековних призора на којима су се усташе наслађивали. Говоре ови зидови о неуништивим срцима која нашим срцима дају глас челика и снагу стијене."⁵²⁹ Свечаности откривања споменика присуствовали су представници власти, Савеза јеврејских општина Југославије, те јеврејских општина у Сарајеву, Суботици и Осјеку који су одржали и прикладне говоре⁵³⁰, а у име Машинске радионице присутнима се обратио Антун Маршић, члан колектива предузећа.

Осим тога радни колектив једног предузећа из Брчког уредио је и редовно одржавао гробницу са спомен-обележјем посвећеним успомени на око 100 јеврејских избеглица из Аустрије који су стрелјани на том месту, док су радници Рударско-топионичарског басена у Бору подигли споменик на тамошњем новом гробљу, поред костурнице у коју су положени ексхумирани остаци 47 Јевреја који су страдали као принудни радници у Борском руднику.⁵³¹ Такође и колектив Фабрике дувана у Скопљу, у сарадњи са Савезом бораца, подигао је на једној од фабричких зграда („зграда Монопола“) спомен-плочу за супомену на страдање 7 200 македонских Јевреја.⁵³²

На крају, било је и оних званичних државних институција или друштвених организација, попут Југословенске армије, пионира и горана, који суштински нису учествовали у креирању културе сећања, али су често имали споредну улогу у различитим комеморативним активностима. СУБНОР је настојао да успостави сарадњу са организацијама попут горана и извиђача како би их активније укључио у комеморативне свечаности широм земље. У комеморацијама које је организовала јеврејска заједница учествовање оваквих организација требало је да симболише потпору и саучешће у болу читаве друштвене заједнице. Према фото материјалу који се чува у Јеврејском историјском музеју у Београду могуће је уочити, на пример, да су 1961. године, на свечаности поводом откривања споменика страдалим Јеврејима Македоније на скопском гробљу Бутел, учествовали и чланови извиђачког одреда „Маршал Тито“.⁵³³

Представници војске појављивали су се на разним свечаностима, откривањима споменика, годишњицама страдања и то како на онима које је организовала држава тако и на оним организованим од стране јеврејске заједнице. Осим протокаларне улоге у полагању венаца војна лица су, често, и активно учествовала у овим церемонијама или у виду почасне страже или као део војног оркестра. Ретки су, пак, били случајеви када су војници ЈНА на себе преузимали иницијативу и иницирали обележавање места цивилног стадања, али било је и таквих примера.

Логор Јасеновац био је логорски систем који се састојао из пет мањих логора: Циглана, Кожара, Стара Градишка, Крапје и Брочице, као и још неких истурених локација везаних за логор попут Млаке и Уштице. У социјалистичкој Југославији, меморијализација

⁵²⁹ „Tekst spomen-ploče na zgradi Mašinske radionice u Đakovu“, *Jevrejski pregled*, br. 7-8, jul-avgust 1961, str. 55

⁵³⁰ „Otkrivanje spomen-ploče u logoru Đakovo“, *Bulletin of the Association of Yugoslav Jews in the United States*, br. 80-81, jul-avgust 1961., str. 22-23.

⁵³¹ *Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919.-1969*, str. 140.

⁵³² Исто, стр. 140.

⁵³³ АЈИМ, *Spomenici-Kutija 1* (Srbija, Makedonija, BiH, Kosovo, Crna Gora, Slovenija)-K30-2-2/18.

овог простора била је, углавном, усмерена на централни логор-Циглана, где је 1966. године и подигнут споменик *Камени Цвет* аутора Богдана Богдановића, док је већина осталих локација потпуно занемарена и препуштена зубу времена. Један од тих запуштених простора био је и некадашњи логор II-Крапје, где није постојало никакво обележје све до средине 1960-их година, када је на овом месту подигнут споменик који је био својеврстан поклон Југословенске народне армије. Споменик је подигнут по замисли дипломираног архитекте Радослава Јанковића, који га је пројектовао док је био на одслужењу војног рока, а његова јединица је у току 1967. године осигурала грађевински материјал и до краја реализовала споменик, уз свестрану подршку старешина.⁵³⁴ Међутим, суштински, улога војске у југословенском колективном сећању била је споредна, без намере да дубински обликује слику прошлости, а овакви примери представљали су изузетке.

⁵³⁴ Trivunčić Radovan, *Spomen-područje Jasenovac*, Zagreb, 1985., str. 76.

II Споменици и меморијализација жртава Холокауста у Југославији

Споменици посвећени жртвама Холокауста, по својој природи, садрже једну врсту унутрашњег парадокса. Са једне стране њихов задатак је да, као и сви споменици, учествују у конструкцији друштвеног памћења и да жељену слику прошлости контролишу и трајно усаде у свест заједнице, а са друге стране, као споменици који су усмерени против нацизма, они се, својом симболиком, опиру таквој врсти ауторитарног начина размишљања које се труди да наметне одређена тумачења.⁵³⁵ Због тога се, након рата, поставило питање да ли су традиционални монументални споменици, какве су у својој меморијалној култури користиле и тоталитарне идеологије попут нацизма и фашизма, уопште погодни да изразе до тада невиђене ужасе и страдања које је 20. век донео са собом. Холокауст је, у сваком погледу, постао догађај који је према мишљењу Елија Визела и Сола Фридлендера био на ивици могућности да се репрезентује на адекватан начин.

Проучавајући Холокауст меморијале, Харолд Маркузе је приметио да постоји неколико принципа који ове споменике издвајају као посебан жанр комеморативне уметности: они се обраћају транснационалној публици, често, експлицитно исказују вишеструка значења и користе нов репертоар симбола, форми и материјала да би та значења репрезентовали.⁵³⁶ Маркузе је, такође, потпуно тачно, приметио да форма споменика који чувају успомену на Холокауст није условљена самом историјом догађаја, иако је та предисторија обезбеђивала извесну иконографију, већ од воље и интереса оних који су их градили.⁵³⁷ У земљама попут Аустрије, Источне и Западне Немачке, сећање на Холокауст је попримило форму суочавања са прошлошћу, у неким другим државама као што су САД и Израел постало је оквир за промоцију националних митова и сопствених политичких вредности, док је, рецимо, у Југославији сећање на Холокауст било само један од многобројних сегмената неговања револуционарних традиција и сећања на Народноослободилачку борбу. Због тога, широм света, споменици Холокауста представљају различиту комбинацију уметности, религије, политичких и националних симбола и верске традиције али и сублимацију различитих историјских перспектива. У Немачкој, на пример, меморијали који подсећају на време уништења јеврејског народа одају почаст убијеним Јеврејима подсећајући на њихово одсуство, а немачким жртвама подсећајући на њихов отпор, у Пољској многобројни споменици на местима јеврејског страдања комеморишу страдање читавог пољског народа кроз причу о уништењу његовог јеврејског дела, док у Израелу мученици и хероји-борци стоје раме уз раме као жртве које су своје животе уградиле у темеље нове јеврејске државе.⁵³⁸

Од послератног периода када су споменике жртвама Холокауста подизали, углавном, преживели Јевреји, са ретким изузецима попут Споменика непознатом јеврејском мученику у Паризу (1957), преко 1960-их година када меморијали Холокауста почињу да

⁵³⁵ Gordon Adi, Goldberg Amos, *Holocaust Monuments and Counter-Monuments-Excerpt from the Interview with professor James E. Young* http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203659.pdf (приступљено: 03.08.2018.)

⁵³⁶ Marcuse Harold, „Holocaust Memorials: The Emergence of a Genre”, *American Historical Review*, no. 115., February, 2010., 54.

⁵³⁷ Исто

⁵³⁸ Young James E., *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven, London, 1993., 2.

се развијају као посебан жанр комеморативне уметности, до данашњих дана у којима је меморијална пракса обележена појавом концептуалних контраспоменика, меморијали посвећени жртвама Холокауста доживели су значајну метаморфозу и форме и значења. У том контексту и у Југославији се развила посебна култура сећања на рат која је у складу са друштвеном реалношћу и политичким потребама сећање на Холокауст укорпорирала у шире идеолошке наративе о револуцији и антифашистичкој борби, о чему и говори ово поглавље.

У борби против заборава: јеврејска заједница и споменици жртвама Холокауста

Након завршетка рата, за обновљену јеврејску заједницу, подизање споменика својим страдалим члановима, било је од изузетног симболичког значаја, пре свега, јер су ова обележја представљала замену за незнане гробове оних који су страдали као чланови покрета отпора или у логорима и на стратиштима у земљи и ван ње.⁵³⁹ У годинама непосредно после рата, можда више него у наредном периоду, у оквиру јеврејске заједнице, иницијативе за стварање одређеног модуса сећања и очување успомене на жртве долазила је из више праваца. Због тога, у ово време, можемо уочити три начина меморијализације у зависности са чије стране и на ком нивоу је покренута иницијатива за подизање споменика: 1. споменици које подиже Савез јеврејских вероисповедних општина (СЈВО)⁵⁴⁰ 2. споменици које подижу локалне јеврејске општине, 3. споменици које, у приватној иницијативи, подижу преживели сродници и пријатељи својим ближњима који су страдали. Први вид меморијализације био је онај иза кога је стајао Савез општина. Најзначајнија активност на меморијализацији коју је у првој послератној деценији организовао Савез било је подизање пет великих споменика жртвама Холокауста у Београду, Загребу, Сарајеву, Ђакову и Новом Саду, о чему ће више речи бити касније. До тада, Савез је углавном пружао помоћ општинама у организовању оваквог вида меморијалних активности.

Општине су се често обраћале Савезу са молбом за финансијску помоћ приликом подизања споменика, при чему им је Савез у складу са могућностима, излазио у сусрет. Када су, крајем 1948., општине у Земуну и Суботици, затражиле финансијска средства како би надокнадиле дефицит настао при коначном обрачуна за већ подигнуте споменике, Извршни одбор је донео одлуку да се исплати сума у износу од 25 000 динара јеврејској општини Суботица и 30 000 општини Земун.⁵⁴¹ Одавде се види да је Савез, ако је могао, помагао подизање споменика у унутрашњости земље, али иницијатива за њихову изградњу углавном је долазила из локалне средине. Осим финансијске помоћи Савеза, средства за споменике скупљана су најчешће прилозима чланова општина али и продајом непокретности које заједници више нису биле потребне. То је подразумевало продају онога што је било у власништву угаслих општина или некретнина које су биле неупотребљиве попут стамбених објеката, земљишта (неретко и оних на којима су се налазила гробља која

⁵³⁹ *Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969*, Beograd, 1969, str. 13 (u daljem tekstu: *Spomenica Saveza...*)

⁵⁴⁰ Одлука да Савез јеврејских вероисповедних општина (СЈВО) промени назив у Савез јеврејских општина (СЈО) прихваћена је начелно на конференцији општина у септембру 1952. године, а потврђена на Главном одбору савеза у мају 1953 (АЈИМ, *Zapisnik sednice Glavnog odbora saveza jevrejskih opština*, 31. мај 1953. str 24)

⁵⁴¹ АЈИМ, РА, 781, *Zapisnik sa XLII sednice izvršnog odbora saveza*, 14. januar 1949.

више нису била у употреби), али и грађевинског материјала насталог рушењем синагога које услед великих оштећена нису могле бити поправљене.

Ипак, у првим послератним годинама, споменике страдалима најчешће су подизале локалне јеврејске заједнице у оним местима где су преживели чланови после рата успели да обнове рад предратних јеврејских општина. Такви примери су бројни, нарочито по Војводини и континенталним деловима Хрватске, и овај вид меморијализације се најчешће огледао у подизању заједничког централног спомен обележја на локалном јеврејском гробљу. Дакле, овакви споменици су, најчешће, имали локални, а не универзални карактер, јер су, углавном, подизани у знак сећања на страдале из места у коме је споменик изграђен. Већ у првим послератним годинама откривено је неколико оваквих споменика широм земље, од чега их је највише било на територији Војводине: Кикинда (изграђен 1947. године), Зрењанин (1947), Сента (1947), Сомбор (1947), Суботица (1948), Земун (1948), Стара Кањижа (1948), али и Хрватске попут Чаковца (1948) и Дарувара (1952) (Слике 9-16). Тешко је прецизно рећи који је био први споменик жртвама Холокауста подигнут у Југославији. Иако извесни извори⁵⁴² веома изричито упућују на претпоставку да је споменик на јеврејском гробљу у Чаковцу изграђен већ 1946. године ипак је далеко извесније да је овај споменик подигнут 1948., што значи да је, највероватније, први споменик који је јеврејска заједница подигла својим жртвама након рата изграђен у току 1947. године и да је то неки од споменика у Кикинди, Сомбору, Зрењанину или Сенти.

Међутим, упркос томе што споменик у Чаковцу (Слика 15) није био први у Југославији посвећен жртвама Холокауста, он ипак заслужује да му се посвети посебна пажња, пре свега због свог јединственог изгледа и симболике. Највећи број споменика о којима говоримо имали су, углавном, сличну форму која је подсећала на класичан надгробни споменик, обогаћен јеврејским симболима, а понекад и украсном орнаментиком и, при том, готово увек лишени антропоморфних приказа. Споменик у Чаковцу је сасвим другачији, не само због тога што приказује људске фигуре, већ и зато што представља први споменик страдалим Јеврејима који се не ослања само на уобичајене симболе јудаизма заступљене и иначе у јеврејској комеморативној пракси, већ директно приказује фигуре и жртве и починиоца. Првобитна замисао чланова јеврејске општине Чаковец била је да се, једноставно, имена свих убијених Јевреја са територије Чаковца, Лендаве и Мурске Соботе уклешу на мермерне плоче што се испоставило као скуп и временски захтеван подухват.⁵⁴³ Друга замисао била је да се направи споменик од бронзе или неког другог метала, али како општина није успела нити да скупи новац, нити да набави потребни материјал за израду споменика и од овог плана се одустало. Уместо свега тога одлучено је да се ангажује скулптор Лујо Безереди⁵⁴⁴, који је добио задатак да направи скулптуру од теракоте. Безердијево дело представљало је у првом плану нагу јеврејску жену која у клечећем положају држи мало дете, док се изнад њих надвија фигура злочинца. Споменик је и додатно

⁵⁴² „Spomenici jevrejskim žrtvama fašizma“, u: *Bilten SJOJ*, god. I, br. 4, septembar 1950., str. 9; АЈИМ, Катастар јеврејских гробља; АЈИМ, КСО, Књига евиденције споменика

⁵⁴³ АЈИМ, РА, К 805, Р 44а, *Pismo Židovske Bogoštovne Općine Čakovec Savezu Jevrejskih Veroispovednih opština Jugoslavije*, 14. 05. 1948., str. 2.

⁵⁴⁴ Лујо Безереди (1898-1979) хрватско-мађарски скулптор, керамичар и сликар. Школовао се на Вишој педагошкој школи у Будимпешти, а потом и на Уметничкој академији у Загребу, смер вајарство код професора Рудолфа Валдеца и Франа Кршинића. Од 1936. до 1941. године живео је у Београду где је постао члан Удружења ликовних уметника и Групе независних ликовних уметника. Године 1942. сели се у Чаковец где је живео све до смрти. Највише радио у теракоти, дрвету, бронзи, гипсу. Највећи део његових скулптура данас се чува у Музеју Међумурја у Чаковцу.

патиниран тако да изгледа као да је направљен од бронзе. Занимљиво је да скулптура не поседује елементе визуелне идентификације представе злочинца са нацизмом или Вермахтом, већ је његов изглед универзалан, при чему више подсећа на тевтонског витеза или средњовековног целата него на немачког војника из Другог светског рата. Осим тога занимљива је и индиректна намера коју су сасвим извесно наручиоци споменика имали на уму а то је да користећи овакав начин приказивања починилаца злочина над Јеврејима, кроз лик крвника прикажу не само нацисте и припаднике немачке војске и полиције, већ и све оне који су у претходним вековима прогањали и убијали Јевреје. Таква намера се може наслутити и из објашњења о изгледу споменика које су дали: „Споменик представља крвника, који имаде у ремену око појаса затакнут ферман за извршење, у десној руци држи бодез за извршење дјела, а лијевом руком је ухватио жидовску жену коју је још и са ногом притиснуо на земљу. Жена попушта и другом руком држи своје дијете. То је трагедија Жидовства већ преко 2 000 година, чији се последњи одломак одиграо 1941-1945...”.⁵⁴⁵ Дакле анахроност одеће коју целат носи као и чињеница да држи „ферман”, упућују на закључак да је градитељима споменика свакако била намера и да овим спомеником направе асоцијацију на прогоне Јевреја у протеклим вековима, чији је несумњиви врхунац био Холокауст.

Овако несвакидашње идејно решење за споменика привукло је и пажњу Савеза јеврејских општина. О овој теми се дискутовало и на седницама Извршног одбора Савеза где су дате извесне замерке на сам изглед споменика, односно, на начин на који су починиоци Холокауста представљени на предлогу споменику. Чланови извршног одбора су сматрали су да није прикладно да на споменику Јеврејима жртвама фашизма уопште буде приказан лик њихових убица, а нарочито не у предложеној форми где целат изгледа „окрутно и надмоћно”, а жртве „слабо и беспомоћно”, јер би, према њиховом мишљењу, такав споменик „представљао више споменик целату него ли жртви”.⁵⁴⁶ Не доводећи у питање уметничку вредност споменика, Извршни одбор је инсистирао на томе да приказивање злочинаца не одговара тежини поднетих жртава и да споменик убијеним Јеврејима осим трагике догађаја треба да приказује и величину страдања али и да нагласи идеју да поднете жртве нису биле узалуд.⁵⁴⁷ Осим начина репрезентације страдања, челници Савеза су изразили и бојазан да печена глина није погодна као материјал за израду споменика који би требало да буде постављен напољу. Чланови управе Јеврејске општине Чаковец појаснили су да је структура споменика таква каква јесте направљена свесно са намером да се приказ жртве стави у први план, док се целат налази у позадини како би сваком посматрачу било јасно да је жртва, иако у подређеном положају, ипак главни део композиције док је улога целата споредна.⁵⁴⁸ Међутим проблем материјала решен је прилично једноставно. Како скулптура не би била директно изложена временским приликама одлучено је да се постави у маузолеј породице Мајдер, изграђен још пре рата али никад коришћен с обзиром да се нико од чланова породице није вратио из Аушвица. Упркос неблагонаклоном ставу Савеза општина, у Чаковцу је ипак подигнут споменик

⁵⁴⁵ АЈИМ, *Pismo Židovske bogoštovne općine Čakovec Savezu Jevrejskih Vjeroispovednih Opština FNRJ*, 01.03.1948., str. 1.

⁵⁴⁶ АЈИМ, РА, К 805, Р 44b, *Pismo Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije Židovskoj bogoštovnoj općini Čakovec*, 23. 03. 1948.

⁵⁴⁷ АЈИМ, РА, К 781, *Zapisnik XXVIII Izvršnog odbora Saveza*, 09. 03. 1948., str. 2.

⁵⁴⁸ АЈИМ, РА, К 805, Р 44a, *Pismo Židovske Bogoštovne Općine Čakovec Savezu Jevrejskih Veroispovednih opština Jugoslavije*, 14. 05. 1948., str. 2.

према првобитном плану, без већих измена када је вајарско решење у питању. Скулптура је постављена на постамент на коме је, испод хебрејских слова пе (פ) и нун (נ), што је скраћено од „овде је сахрањен" (ро nitman) „или овде су сахрањени" (ро nitmenu), уклесан латинични натпис: „У спомен нашим драгим покојницима 1941-1945", док је на простору испред споменика уклоњена цементна плоча маузолеја и на том месту је засађено цвеће у облику Давидове звезде. Споменик је откривен 23. маја 1948. у оквиру обележавања четврте годишњице од маја 1944. године, када су Јевреја Међумурја транспортовани у Аушвиц и тамо највећим делом убијени.

Споменици које су сопственим жртвама подизали Јевреји међусобно су се разликовали и по језику на ком су били исписани натписи што је зависило од националних, језичких и уопште културних традиција које су баштинили Јевреји у различитим крајевима земље још од времена пре стварања Краљевине СХС. У највећем делу земље јеврејска заједница је подизала споменике са натписима на српскохрватском језику, док су на територији Македоније и Словеније, логично, били углавном заступљени споменици са натписима на македонском и словеначком језику. Међутим, најзанимљивији случај је територија САП Војводине, како због различитих културних утицаја који су се ту мешали, тако и због саме чињенице да је на овом простору подигнуто убедљиво највише споменика⁵⁴⁹, па је њихов квантитет за последицу имао и разноликост у форми. На простору северне Војводине, где су све до краја 1949. године и иселјавања у Израел, постојале ортодоксне јеврејске заједнице, могу се срести споменици чији су епитафи највећим делом били на хебрејском, што је сасвим нетипично за остале крајеве земље. Такви споменици се, на пример, налазе у Бачком Петровцу (Слика 17) и Бачком Петровом Селу (Слика 18).⁵⁵⁰ Код малобројних преосталих ортодоксних Јевреја у Југославији постојала је тенденција да се задржи потпуна независност у односу на СЈВОЈ⁵⁵¹ што је резултирало и специфичношћу у меморијалној пракси, која се огледала највише у коришћењу хебрејског језика на натписима. Оваква врста затворености указује на жељу ортодоксних Јевреја да обележе успомену на страдале, али без амбиције да оваква порука допре до ширих слојева друштва. Осим споменика на Хебрејском у Војводини је могуће срести и споменике на другим локалним језицима, а пре свега, мађарском. Још од 19. века Јевреји у Хабзбуршкој монархији су били снажно везани за мађарски национални покрет⁵⁵², а самим тим и за мађарску културу и језик, па су последице таквог културног утицаја у великој мери биле видљиве и на половини 20. века.⁵⁵³ Управо због тога су споменици на којима је доминирао мађарски језик, подизни углавном на северу Војводине у местима попут, на пример, Сенте (слика 11) и Малог Иђоша (слика 42).⁵⁵⁴

У току целог постојања социјалистичке Југославије споменици на гробљима које су подизале локалне заједнице били су најбројнији међу онима који су посвећени жртвама

⁵⁴⁹ Разлоге за многобројност споменика жртвама Холокауста треба свакако тражити и у чињеници да је у Војводини у послератном периоду живела чак једна трећина преживелих Јевреја у Југославији (видети: Ivanković, Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji...*, str. 121)

⁵⁵⁰ АЈИМ, Фотографија К-30-4-3, рег. бр. 1695

⁵⁵¹ Радовановић, Милан, *Иселавање Јевреја из Југославије у Израел*, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, одељење за историју, 2014.) стр. 338-339.

⁵⁵² Кољанин, Милан, *Антисемитизам у Краљевини Југославији*, Београд, 2008, стр. 138.

⁵⁵³ Према подацима са последњег предатног пописа у Краљевини Југославији из 1931. године међу Јеврејима на територији Дунавске бановине најзаступљенији је био мађарски језик (говориле су га 8003 особе), док је на другом месту био немачки са 5303 говорника. Према: Кољанин, М., *Антисемитизам...*, стр. 61

⁵⁵⁴ АЈИМ, k30-4-11/6, рег. бр. фот. 1279

Холокауста и представљају изузетно значајан извор за осветљавање начина перцепције саме јеврејске заједнице у Југославији јер одлично приказује модус путем ког је заједница формирала сопствени историјски наратив о једном од најтрагичнијих и најважнијих догађаја у историји јеврејској народна. Тај модус у овом почетном периоду имао је неколико битних карактеристика које су уобличиле форму јеврејске културе сећања на тлу социјалистичке Југославије. На првом месту, приметно је да су овакви споменици, а нарочито они подизани у првим годинама после рата, готово без изузетка, били потпуно уклоњени из јавног простора и физички смештени у ограничени простор јеврејске заједнице, односно у овом конкретном случају на јеврејска гробља, одајући утисак да је порука коју су слали била усмерена углавном на јеврејско становништво. Дакле, до средине педесетих година немогуће је пронаћи споменик страдалим Јеврејима изграђен на некој јавној градској површини попут тргова или паркова, о чему је већ било речи у прошлом поглављу.

Међутим, ово ипак не значи да се међу Јеврејима нису јављале идеје и за обележавање места на којима су егзекуције вршене. Такве иницијативе су слате Савезу⁵⁵⁵, али подизање споменика на гробљима ипак остаје доминантан начин меморијализације жртва Холокауста. Физички одвојени од остатка света, ови споменици показују да је у првим послератним годинама сећање на Холокауст у Југославији било најчешће ствар јеврејске заједнице, што и у југословенском случају потврђује тезу професора Жоржа Бенсусана да су непосредно након рата о Холокаусту ћутали сведоци, а не жртве.⁵⁵⁶

Јавне комеморације и подизање споменика, као методи очувања сећања на страдање широм Европе, били су далеко потребнији јеврејској заједници, због очувања њеног идентитета, али и читавом друштву, због неговања тековина антифашизма, него појединцима који су преживели Холокауст. Борба са преживљеном траумом, водила је, најчешће или у потпуну негацију и жељу да се патње из прошлости забораве, како би човек могао да настави живот и окрене се будућности, или су, са друге стране, преживели упражњавали неку врсту приватних ритуала сећања којима су настојали да очувају лично сећање на себи драге и блиске који су страдали у Холокаусту. Обраћајући се, поводом Јом Кипура, окупљенима у синагоги у Ландсбергу, у Немачкој, Самуел Грингауц (Samuel Gringauz) је рекао: „Нама који се осећамо ближи мртвима него живима, и не треба нека посебна меморијална служба. Ми изговарамо Јицкор ујутру и увече, ми изговарамо Јицкор док смо будни и у сновима... и заиста нам не треба неки посебан обред за сећање”⁵⁵⁷ Дакле споменици су много више значили јеврејској заједници него јеврејском појединцу, како би очували њену компактност и идентитет колектива. Заправо, прави значај ових споменика за Јеврејску заједницу прецизно је описан у посланици који је Савез општина упутио приликом свечаног отварања Шуме мученика у Израелу и у којој се каже: „Они симболишу незнане гробове оних који су страдали у фашистичким логорима смрти и другим масовним губилиштима...а чији су прах и кости разасути на многим познатим и непознатим местима. Уместо на њихове праве гробове, ми на ове споменике полагамо цвеће наше љубави и пред њима росимо сузе наше непролазне туге. Ти споменици су, такође, симбол наше обавезе да

⁵⁵⁵ АЈИМ, РА, К 781, *Izveštaj o radu SJVO za 1947. godinu*, str. 17

⁵⁵⁶ Bensoussan, Georges, „History Aside?” U: Jikeli, Gunter., Allouche-Benayoun, Joelle (ed.), *Perceptions of the Holocaust in Europe and Muslim Communities, Sources, Comparasion and Educational Challenges*, New York, London 2013, str. 14.

⁵⁵⁷ Mankowitz, Zeev, W., *Life between Memory and Hope. The Survivors of the Holocaust in Occupied Germany*, Cambridge, 2002., str. 193.

ћемо остати верни најбољим настојањима њихових живота, најбољим традицијама и највишим стремљењима земље у којој су живели и стародревног народа из кога су потекли. Ти споменици су, најзад и опомена за нас и за цео свет о ужасу који се десио... Они нас опомињу да би сваки од нас био крив и одговоран, ако би недовољном будношћу и борбеношћу дозволили да нове силе зла опет припремају нове ужасе дискриминације и прогона, понижења и истребљења.”⁵⁵⁸ Одавде видимо да су споменици били успомена на прошлост, али истовремено и опомена за будућност. Колико су чували историјско памћење толико су и васпитавали млађе генерације како треба градити бољу будућност.

Насупрот овој врсти културе сећања иза које је колективно стајала јеврејска заједница, као трећи облик меморијализације постојала је и приватна иницијатива. Овај облик чувања успомене на страдале, иако, можда, најмање приметан, омогућавао је преживелима да на интиман начин, без жеље да привуку пажњу јавности, одају почаст ближњима који су страдали и за које се најчешће није знало ни где су сахрањени. То је практиковано углавном тако што су, на већ постојеће, често предратне, породичне, надгробне споменике дописивана имена страдалих у Холокаусту. Тако су, рецимо, на Београдском сефардском гробљу, на споменику Моши Рафаилу Талвију, преминулом 1929. године, после рата додата имена супруге Илоне Талви и сина Рафаила Талвија са назнаком да су у питању жртве фашизма. Сличан случај је и са породичном гробницом кожарског трговца Јосифа Левија и Розе Леви где су као „жртве фашистичког зверства” дописани синови Мони и Мориц, снаја Сара (рођена Ариел) и унук Давид. Сличну појаву уочио је на сефардском гробљу у Сарајеву и Иво Андрић који је у једном свом есеју записао : „На гробу Симона Катана (слика 19, прим. аут.), који се родио 1871. год., а имао срећу да умре већ 1933., испод његовог натписа на црној плочи урезано је сада накнадно: *1882-1942. Непознат је гроб Доне Катан. Настрадала је у фашистичком логору, а њена успомена везана је овдје за гроб њеног супруга.* Хиљаде других немају ни тог знака. Њихову судбину објашњава велика пирамида од белог камена, при врху гробља. На њој пише: *Јеврејима палим борцима и жртвама фашизма: Јасеновац, Стара Градишка, Баково, Јадовно, Лоборград, Аушвиц, Берген-Белзен*”⁵⁵⁹ На сличан начин је и на надгробном споменику угледног југословенског књижевника, историчара уметности и публицисте Ото Бихаљи Мерино на земунском јеврејском гробљу, комеморисано име његовог брата Павла убијеног 1941. године.⁵⁶⁰ Иако је тело Павла Бихаљија ексхумирано, идентификовано и потом сахрањено у Алеји стрељаних родољуба на београдском Новом гробљу, на овај начин се тежило да се успомена на убијене ипак веже за места породичног сећања и окупљања као што је заједничка породична гробница. Занимљиво је, да се идентичан случај може уочити и на гробу Франца Кафке на прашком Новом јеврејском гробљу, где је, поред Кафкиног надгробног споменика, додата и табла са именима његових сестара Габриеле Херманове, Валерие Полак и Отилије Давидове које су страдале у Холокаусту.

Дописивањем имена жртава на старе породичне споменике тежило се да жртве, којима се није знао гроб, макар симболично остану у кругу породице заједно са својим одавно преминулим прецима. Овакве натписе је, у највећем броју случајева, тешко прецизније датовати, јер испод додатих имена готово никад нису уношени датуми који би означили када су направљене овакве исправке на споменицима. На већини ових

⁵⁵⁸ *Poslanica Saveza prilikom svečanog otvaranja jugoslovenskog dela „Šume mučenika” u Izraelu*, u: „Bilten SJOJ”, god. IV, br. 4, april 1953., str. 5-6

⁵⁵⁹ Andrić, Ivo, „Na jevrejskom groblju u Sarajevu”, u: *Jevrejski almanah* god. 1955-1956, str. 261

⁵⁶⁰ Дабижић Миодраг, „Земунско гробље на брду Гардош (II)”, у: *Наслеђе*, бр. VIII, Београд, 2007., стр. 188.

интерполација приметан је изостанак појмова Холокауст и Шоа и оне су замењене изразима попут жртве фашизма, жртве фашистичког терора и слично, што указује на то да у овом периоду у Југославији, па чак ни у њеној јеврејској заједници, Холкауст и Шоа нису били појмови у свакодневној употреби.

Осим дописивања текстова и имена на већ постојеће споменике практиковано је, али доста ређе, и подизање нових, посебних споменика. Као и у претходном случају и овде су то, углавном, радили преживели чланови породице или пријатељи. Марко Флајшхакер, бивши јасеновачки логораш и председник мале јеврејске општине Дарувар која је средином педесетих година бројала свега 14 чланова, самоиницијативно, сопственим напорима, без било чије помоћи и без материјалне подршке Савеза, подигао, на тамошњем јеврејском гробљу, споменик Јеврејима жртвама фашизма (слика 16). Осим тога, од срушених надгробних споменика подигао је и споменик стрељаним таоцима, а остале порушене споменике сакупио је и уредио.⁵⁶¹ Изузетно је дирљив и пример две удовице из Малог Иђоша, Еле Франкл и Лујзе Кертес, једине две преостале Јеврејке у овом бачком насељу, које су такође самоиницијативно али уз материјалну потпору јеврејске општине у Суботици, у част десетогодишњице обнове рада јеврејских општина у Југославији, подигли споменик за 22 жртве из Малог Иђоша, углавном њихове рођаке и познанике.⁵⁶² Споменик је откривен 17. јула 1955. године, а на церемонији отварања манифестована је солидарност ове, верски и национално хетерогене средине, па су осим представника матичне општине Суботица, дошли и представници других конфесија, као што су суботари из Бачке Паланке и римокатолички парох из Малог Иђоша. У случајевима оваквих посебних приватних споменика жртвама Холокауста углавном је коришћена уобичајена форма надгробних споменика, као и класична фунерарна симболика. То показује и споменик који су на јеврејском гробљу на Ковачићима у Сарајеву, својим страдалим родитељима браћи и сестрама подигли Маестер Мориц и Маестер Изидор, а који је имао облик класичног надгробног споменика, без било каквих украса, а једини видљив симбол је жалосна врба, која је била чест симбол жалости, на јеврејским надгробним споменицима.⁵⁶³

Већ од првих послератних година у формирању начина на који су се југословенски народи сећали Другог светског рата кључан је био утицај два идеолошки исконструисана наратива: првог о Народноослободилачкој борби и другог о братству и јединству. У том смислу, не само политика сећања коју је водила држава, већ и одређене субкултуре сећања попут оне у оквиру јеврејске заједнице, морале су бити усклађена са основним идеолошким одредницама које су ови наративи подразумевали и самим тим уклопљени у саме наративе. Свест о томе да индивидуалност сопственог сећања на рат треба прилагодити послератним политичким приликама у земљи међу домаћим Јеврејима развила се непосредно после ослобођења и постала је основа на којој је јеврејска заједница у Југославији почела да гради своју културу сећања на Холокауст. Припремајући се за први послератни Конгрес СЈВО, на коме су требали да буду решени многи актуелни проблеми заједнице, у циркулару који је послат свим општинама била су постављена и нека питања везана за начин сећања на ближу прошлост, као на пример: „На који начин сачувати прошлост југословенских Јевреја?, Како решити проблем учешћа Јевреја у Народноослободилачкој борби?, Треба ли прикупљати

⁵⁶¹ *Jedan dobar primer inicijative i zalaganja*, u: „Bilten SJOJ”, god. VI, br. 5, maj 1955., str. 27.

⁵⁶² *Spomenik žrtvama fašizma u Malom Idošu*, u: „Bilten SJOJ”, god. VI, br. 7-8, jul-avgust 1955., str. 16.

⁵⁶³ *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566-1966*, Sarajevo, 1966., str. 248.

грађу за историју? и Каква треба да буде та историја с обзиром на садашњу стварност?.”⁵⁶⁴ Нарочито је занимљиво последње питање које указује на свест да ће наратив који о сопственој историји буду усвојили југословенски Јевреји морати да буде формиран под утицајем владајуће идеологије, односно да је сећање на прошлост, укључујући и Холокауст, у великој мери морало бити у складу са дневном политиком.

Управо је питање меморијализације жртава Холокауста било једно од кључних питања на којима се може анализирати начин на који се сама заједница трудила да своје сећање усклади са актуелном државном идеологијом. Ово усклађивање се у случају подигнутих споменика огледало највише у натписима на споменицима, као и у појави различитих симбола политичке идентификације попут петокраке и српа и чекића. Највећи број споменика које је јеврејска заједница подизала жртвама фашизма на јеврејским гробљима широм земље у визуелном смислу су потпуно репрезентовали јеврејски идентитет, традицију и религију. То се, углавном, огледало у присуству различитих јеврејских верских симбола, који су традиционално били коришћени у јеврејској фунералној архитектури и пракси. Најзаступљенији су свакако били Давидова звезда⁵⁶⁵ и Менора⁵⁶⁶ које се могу уочити на споменицима у Новом Саду, Бачком Петровцу, Бачком Петровом Селу, али су били у употреби и други јеврејски симболи попут „нер нешама”⁵⁶⁷ и свитка торе који се налазе, на пример, на споменицима у Суботици и Кањижи. Дакле, на споменицима жртвама Холокауста које су подизали сами Јевреји очигледна је била жеља да се нагласи традиција и идентитет јеврејског народа, чиме су ови споменици заправо профилисани као обележја подигнута искључиво жртвама нацистичке антисемитске политике одуарајући на тај начин од државне политике генерализације идентитета цивилних жртава рата.

Међутим, ипак су и у оквиру јеврејске заједнице постојале тенденције да се начин сећања на прошлост усклади са званичном идеологијом што се такође може пратити преко споменика подизаних у овом периоду. Године 1947. на јеврејском гробљу у Зрењанину (слика 10) је подигнут споменик за 1200 депортованих и убијених Јевреја Зрењанина који на себи садржи звезду петокраку и Давидову звезду, док се кратак епитаф завршава партизанским поздравом „смрт фашизму, слобода народу”. Такође веома је важно и то што петокрака, која се налази на врху споменика доминира у односу на Давидову звезду. Овде је, дакле, уочљиво комбиновање верских и секуларних политичких симбола. Сличан пример налазимо и у Скопљу на спомен-плочи (слика 20) коју 1951. године коју преживели Јевреји подижу својим сународницима, а на којој се, у доњем делу налази, Давидова звезда, а на врху петокрака. Било је, ипак, у овом периоду, још случајева када су комунистички симболи коришћени на споменицима равноправно са верским. Примери за то су, рецимо, споменик црвеноармејцима подигнут још 1944. године на Тргу Републике у Београду, а који

⁵⁶⁴ АЈМ, Cirkulari, Principijelna pitanja za diskusiju na sednici SJVO radi zauzimanja principijelnog stava na Kongresu, str. 2

⁵⁶⁵ Давидова звезда (такође Маген Давид и Давидов штит) је шестокрака звезда која представља један од најраширенијих симбола јудаизма. Чест је симбол у синагогама и на надгробним споменицима а налази се и на застави државе Израел. (Видети: Кош, Јулија, *Alef bet Židovstva*, Zagreb, 1999, str. 120-122)

⁵⁶⁶ Менора- симбол јудаизма, седмокраки свећњак који се оригинално налазио у Шатору састанка и касније у Јерусалимском Храму (Видети: Кош, Ј., *Alef Bet Židovstva*, str. 119)

⁵⁶⁷ *Нер нешама* (свећа душа) је свећа која се пали када неко умре или на годишњицу смрти, а у неким заједницама и за празник Јом Кипур. Верује се да порекло овог обичаја међу Јеврејима потиче из немачких замаља у Средњем веку.

је после сукоба са Информбироом уклоњен⁵⁶⁸ или рецимо споменик жртвама четничког масакра у селу Друговац поред Смедерева, пошто су и једно и друго спомен обележје, потпуно равноправно садржали и петокраку и крст. Ово, све заједно, указује да верска обележја присутна на овим споменицима нису била одраз побожности, већ уобичајен начин комеморативне праксе који је имао више везе са устаљеном традицијом него са религиозношћу.

Сличан је случај и са спомеником у Опатији (Слика 3), који је 1955. године подигао Савез јеврејских општина Југославије и који на плочи има уклесану петокраку, док се на врху споменика налази шестокрака звезда, која међутим на појединим фотографијама недостаје.⁵⁶⁹ Овај споменик комбинује традиционалну архитектуру и модерне политичке симболе, што, као и услучају споменика из Зрењанина, указује на подређивање јеврејске културе сећања доминантном идеолошком наративу о Народноослободилачкој борби. Осим већ поменутих спомен-обележја у Зрењанину и Опатији, петокрака се налазила и на споменику на јеврејском гробљу у Дарувару (слика 16), али је она уклоњена, највероватније после распада Југославије, и замењена Давидовом звездом, што јасно показује да однос према Холокаусту на овим просторима, свакако у великој мери зависио од тренутних политичких прилика. У појединим случајевима представници Савеза бораца су негодовали због мешања јеврејских верских и идеолошких, комунистичких симбола, па је тако, рецимо, у једном од извештаја Савеза бораца Хрватске из 1949. године, негодовано због тога што је на једној спомен-плочи у Самобору покрај Загреба направљен „неки јеврејски знак”, због чега су борци тражили да се споменик преради или сруши.⁵⁷⁰ Како је закључио Макс Бергхолц, овакав однос чланова Савеза бораца према споменицима који су били посвећени страдању појединачних етничко-религиозних заједница, био је типичан за неколико послератних година, док од почетка 1950-их година, он почиње да се мења.⁵⁷¹

Најзначајнија акција за подизање споменика жртвама Холокауста, коју је у социјалистичкој Југославији организовала јеврејска заједница била је изградња пет споменика у пет југословенских градова 1952. године. Већ у првим послератним годинама подизање споменика убијенима у Холокаусту означено је као један од важних задатака заједнице. На првој послератној Конференцији општина неколико делегата, попут Никола Санта и Рубена Рубеновића, истакли су важност изградње сећања кроз подизање споменика и формирање музејске збирке.⁵⁷² И у наредним годинама, у оквиру све учесталијих расправа о природи Савеза општина, могу се и даље чути позиви да се страдање не заборави.⁵⁷³ До 1950. године споменици страдалима у Холокаусту били су подигнути само у неколико мањих општина, док највећи број великих општина, изузев Суботице, још увек нису имале подигнута спомен-обележја. Чињеница да споменика није било у местима у којима је и после рата живео највећи број Јевреја попут Београда, Загреба и Сарајева навео је и

⁵⁶⁸ Милорадовић, Горан, *Лепота под надзором, Совјетски културни утицај у Југославији 1945-1955*, Београд, 2012, стр. 231-233

⁵⁶⁹ АЈМ, *Spomenici žrtvama fašizma (SŽF), K22, fotografija bez signature*

⁵⁷⁰ Бергхолц Макс, „Међу родољубима, купусом, свињама и варварима: Споменици и гробови НОР 1947.-1965., у: *Годишњак за друштвену историју*, год. XIV, бр. 1-3, 2007., стр. 71.

⁵⁷¹ Исто, стр. 71

⁵⁷² Kerenji, Emil, *Jewish citizens of socialist Yugoslavia: Politics of Jewish identity in a socialist state*, dissertation, The University of Michigan, 2008, str. 201-202)

⁵⁷³ Бенцион Леви: „Фонд савеза треба да послужи извршењу неколико задатака: подизању споменика, очувању гробаља, довршењу социјалних задатака... (цитирано према: АЈМ, *Zapisnik LI sednice Izvršnog odbora Saveza*, 22. jul 1949., str. 3)

Конференцију општина одржану 23. априла 1950. године да се позабави овим питањем и да упути апел да се до краја године подигну споменици и у већини преосталих општина.⁵⁷⁴

У периоду од 1948. до средине 1952, привремено, тема меморијализације била је гурнута у страну па се у Савезу општина доста мање говори о подизању споменика пошто је сва пажња била усмерена на организацију иселјавања у Израел, да би по завршетку организоване емиграције коначно дошло време да се на достојан начин обележи успомена на жртве и борце због чега се и интензивира рад на подизању централних спомен-обележја жртвама Холокауста. Према процени Савеза јеврејских општина до 1952. године јеврејска заједница је својим страдалим члановима подигла 14 споменика широм Југославије⁵⁷⁵ и следећи задатак је био да се подигну споменици који ће бити посвећени свим страдалим Јеврејима, а не као до тада, само страдалим члановима појединих општина. Одлучено је да централни споменици буду подигнути у пет градова на територији три југословенске републике: Сарајеву, Београду, Загребу, Новом Саду и Ђакову. Међутим, овде се намећу два важна питања: Због чега су изабрани управо ови градови? и Зашто није планирано да се споменици подигну у свим републикама него само у три (Србији, Хрватској и Босни и Херцеговини)?

У потрази за одговором на прво питање свакако треба узети у обзир чињеницу да су Београд, Сарајево и Загреб, а у нешто мањој мери и Нови Сад, пре рата имали највеће јеврејске заједнице у Југославији и да је самим тим и велики део жртава долазио управо из ових општина, а осим тога ове општине су уједно биле и највеће и најзначајније међу онима које су после рата обновљене. Како ни скоро седам година од завршетка рата у овим градовима нису постојала споменици, они су били логичан избор да постану места на којим ће се обележити сећање на све страдале југословенске Јевреје. Ђаково је по броју Јевреја заостајало за преостала четири града и оно што је био свакако најважнији мотив за избор Ђакова, јесте што се управо ту налазио логор у коме је у периоду рата страдао велики број Јевреја, махом из Сарајева, али и из других делова такозване Независне државе Хрватске. Са друге стране, манифестација из 1952. године је била сконцентрисана на три републике док су преостале три: Словенија, Македонија и Црна Гора остале без спомен обележја и логично је поставити питање: Због чега? Према последњем предратном попису из 1931. године цела Зетска бановина имала је 610 Јевреја.⁵⁷⁶ Треба имати у виду да је Зетска бановина обухватала нешто већу површину од послератне Социјалистичке републике Црне Горе, укључујући и градове са значајном јеврејском популацијом попут Дубровника и Новог Пазара. Ово јасно указује на то да је предратна Јеврејска популација на територији будуће федералне јединице Црне Горе била готово занемарљива, па су самим тим и размере Холокауста на овом простору биле сразмерно мале, упркос чињеници да се после избијања рата број Јевреја на овом простору повећао због прилива избеглица из других делова земље. Према статистици, састављеној на основу послератних публикација, коју је објавио Јаша Романо, до рата у Црној Гори је живело 30 Јевреја од чега је 28, односно 93 процента, страдало у рату⁵⁷⁷ Овде треба напоменути да Романо, Санџак приказује као посебну територију, што указује да је на простору потоње СР Црне Горе страдало нешто више

⁵⁷⁴ АЈИМ, ПА, 781, *Zapisnik sa zajedničke sednice (LXI i LXIII) Izvršnog i Autonomnog odbora Saveza*, 16. мај 1950, стр. 3

⁵⁷⁵ Споменици су подигнути у Суботици, Сомбору, Скопљу, Земуну, Сенти, Зрењанину, Бачкој Тополи, Чаковцу, Кањижи, Јабуци, Ади, Мољу, Бачком Петровом Селу и Кикинди (АЈИМ, КСО, *Osvećenje spomenika jevrejskim žrtvama u Zagrebu, Đakovu, Novom Sadu, Beogradu i Sarajevu*, 20. август 1952. стр. 1)

⁵⁷⁶ М. Кољанин, *Антисемитизам...*, стр. 55

⁵⁷⁷ Romano, J., *Jevreji Jugoslavije...*, стр 201.

Јевреја, али опет далеко мање него у осталим деловима земље. Осим тога, и после рата у Црној Гори је живео јако мали број Јевреја. Према подацима које износи Ари Керкенин, број пријављених Јевреја у Црној Гори 1950. године износио је свега 2,⁵⁷⁸ док званични подаци Савеза јеврејских општина Југославије показују да су 1952. године, дакле у години подизања пет споменика, на територији Црне Горе живеле само три особе које су биле чланови неке јеврејске општине⁵⁷⁹ што је убедљиво најмањи број од свих југословенских република. Све ово заједно указује на то да потреба за подизањем оваквих спомен обележја у Црној Гори, практично, уопште није ни постојала.

Међутим, много занимљивији су случајеви Словеније и нарочито Македоније која је представљала један од делова Југославије са највећим процентом страдалих Јевреја. Од 7 762 Македонска Јеврејина страдало их је 6 982 односно 90 посто.⁵⁸⁰ Упркос овако страшном билансу ни Скопље ни Битољ се нису нашли међу градовима који су 1952. године добили споменике жртвама Холокауста. Скопље се ипак својим јеврејским жртвама одужило на тај начин што је у току исте године подигнута једна спомен плоча за све страдале Јевреје из Македоније⁵⁸¹, што је представљало неку врсту пандана манифестацијама у пет југословенских градова. Морало је, ипак, да прође још скоро читава деценија па да сличан споменик буде 1961. подигнут на скопском гробљу Бутељ (слика 21).⁵⁸² Што се тиче Словеније ситуација је била мало другачија, пошто је у Љубљани, за разлику од Скопља, постојао план за подизање споменика у току 1952. године. Међутим јавили су се проблеми са недостатком финансија и времена, због чега је јеврејска општина из Љубљане затражила помоћ од Савеза општина у Београду. Из Савеза су показали спремност да помогну финансијски, али су истовремено и изразили уверење да је због кашњења радова у Љубљани немогуће да се освећење овог споменика прикључи манифестацији откривања осталих пет споменика у позно лето 1952. године.⁵⁸³ На тај начин три од шест југословенских република није било обухваћено овом највећом и најзначајнијом послератном акцијом меморијализације жртва Холокауста у Југославији.

Идеја о подизању централних споменика жртвама Холокауста, међу југословенским Јеврејима постојала је још од краја рата, званичне одлуке о подизању споменика донете су неколико година касније⁵⁸⁴, али се реализацији озбиљније приступило тек у току 1952. године. Како би се манифестација освећења споменика што брже и квалитетније организовала, при Савезу општина је, а у споразуму са заинтересованим општинама, формирано ново тело-Земаљски одбор који је своју прву седницу одржао 30. марта 1952. године. Одбор се састојао од чланова Извршног одбора Савеза и представника сваке од пет општина које су подизале споменике.⁵⁸⁵ Иако је читава манифестација била посвећена сећању на све страдале југословенске Јевреје, замисао је била да споменици ипак на неки

⁵⁷⁸ Kerkkänen Ari, *Yugoslav Jewry...*, 75.

⁵⁷⁹ Levi Bencion, *Statistički podaci o Jevrejima u Jugoslaviji*, u: „Јеврејски преглед” br. 5-6. god. XIV, мај-јун 1963., str. 21

⁵⁸⁰ Romano, J., *Jevreji Jugoslavije*, str. 201.

⁵⁸¹ АЈИМ, *Zapisnik šeste posleratne konferencije jevrejskih opština FNRI*, 7 i 8. septembar 1952, str. 10

⁵⁸² АЈИМ, K30-2-2/14, reg. br. Fot. 1811

⁵⁸³ АЈИМ, *Zapisnik zajedničke sednice (XCVIII i XCIX) Izvršnog odbora saveza i Autonomnog odbora za pomoć*, 11. avgust 1952. godine, str. 2

⁵⁸⁴ Званична одлука о подизању споменика у Загребу је донета 25. фебруара 1948. године (АЈИМ, *Zapisnik XXVIII sednice I.O. Saveza*, 9. mart 1948. godine, str 1.), док је у Београду једну од првих значајнијих иницијатива за подизање споменика дао Бенцион Леви у априлу 1948. (АЈИМ, *Zapisnik XXXI sednice I.O. Saveza*, 26. april 1948. str. 2)

⁵⁸⁵ АЈИМ, KSO, *Dopis Saveza opština za JVO Đakovo po pitanju sednice Zemaljskog odbora*, 27. mart 1952, str 1

начин буду локалног односно републичког или покрајинског карактера, па је тако планирано да споменик у Београду буде посвећен страдалим Јеврејима Србије, онај у Загребу Јеврејима Хрватске, сарајевски Јеврејима Босне и Херцеговине, новосадски Јеврејским жртвама Новог Сада и Јужне Бачке, а споменик у Ђакову Јеврејима страдалим у Ђаковачком логору који су углавном били са територије БиХ.⁵⁸⁶ Главни иницијатор изградње споменика била је јеврејска заједница, али је ову акцију, пре свега финансијски, подржала и држава, кроз различите институције и на различитим нивоима па је рецимо само за изградњу споменика у Београду НР Србија издвојила 1 500 000 динара.⁵⁸⁷ али је, такође било и случајева да државне институције одбију да помогну подизање споменика, као што је, на пример, Градски народни одбор Загреб у два наврата одбио да финансијски помогне подизање споменика у том граду.⁵⁸⁸

У току акције за изградњу споменика значајну препреку и велико ограничење представљале су финансије, како због малобројности заједнице тако и због поскупљења материјала у току изградње. Већина општина које су 1952. године подизале споменике су услед недостатка новца биле принуђене да траже финансијску помоћ од Савеза⁵⁸⁹, а ако узмемо у обзир да су споменике те године подизале највеће, самим тим и најбогатије јеврејске општине у Југославији, онда то указује на то да су ови споменици били за тадашњу јеврејску заједницу заиста капиталан подухват. Како би се решили финансијски проблеми постојало је неколико начина за прикупљање, како новца тако и материјала потребних за изградњу споменика. Поред финансијске помоћи државе и јавних институција новац је сакупљан и приходима чланова општина и продајом неупотребљивих непокретности, попут оштећених синагога и других зграда у власништву општина, али и гробаља у опустелим општинама, која се више нису користила.

Такође, ради уштеде, као материјал за градњу, коришћени су и стари јеврејски надгробни споменици, најчешће са запуштених гробаља. Таква пракса је уочљива, на пример, на споменику у Загребу јер се, управо тим поводом ЈО из Загреба 1948. године обратила Савезу, тражећи њихову сагласност да споменике са запуштених гробаља употреби на овај начин.⁵⁹⁰ На споменику у Београду и дан данас је, голим оком, видљиво да су и у њега уграђени старе надгробне плоче, с тим што је у овом случају, овакво решење архитекте Богдана Богдановића имало за циљ да нагласи континуитет са традицијом и претходним нараштајима Јевреја са ових простора. Такође и у Сарајеву се због уштеде и недостатка материјала прибегло експлоатацији запуштених надгробних споменика са ашкенаског гробаља на Кошеву.⁵⁹¹ Међутим идеја о коришћењу надгробних споменика као грађевинског материјала, није била само уско везана за акцију подизања споменика у пет градова из 1952. године, већ се јавила генерално у оквиру решавања проблема напуштених

⁵⁸⁶ АЈМ, КСО, Svečano otkrivanje spomenika jevrejskim žrtvama fašizma i palim borcima u pet mesta u Jugoslaviji, str. 1

⁵⁸⁷ Исто, стр. 3

⁵⁸⁸ АЈМ, Zapisnik zajedničke sednice LXXXVI I LXXXVII I.O. Saveza I A.O. 19. I 24. mart 1952., str. 9

⁵⁸⁹ Примера ради, до марта месеца 1952. године, Ј.О. Загреб је прикупила 400 000 и тражила је од Савеза помоћ у износу од још 500 000 динара. Савез је одбио овакву молбу образлажући да су за подизање споменика у Београду, Загребу и Сарајеву, као помоћ одређене суме од по 300 000 динара. Најмање проблема око финансија имала је Ј.О. Нови Сад која је радове довршила у договореном року, а од Савеза тражила помоћ од само 50 000 динара.

⁵⁹⁰ АЈМ, Zapisnik XXXII sednice I.O. Saveza, 25. Maj 1948., str. 5

⁵⁹¹ АЈМ, РА, P19/Sarajevo, Pismo Jevrejske opštine Sarajevo Savezu jevrejskih opština Jugoslavije po predmetu podizanje spomenika palim borcima i jevrejskim žrtvama i pomoć od Saveza, 03. XII 1951., str. 2

и оштећених гробаља, највећим делом по Војводини. Због тога је, после обиласка вовођанских гробаља, још 1950. године, такву солуцију, као могуће решење проблема, изнео Мирко Гутман предлажући да се споменици сконцентришу у Новом Саду и Сомбору и искористе за подизање меморијала жртвама Холокауста.⁵⁹² Осим тога чини се да, генерално гледано, и у земљама Источне Европе коришћење старих споменика за изградњу обележја жртвама Холокауста уопште није била неуобичајена пракса што показују и споменици у Хожелама (Chorzele) у Пољској и на Новом јеврејском гробљу у Кракову (слика)⁵⁹³. Представник општине у Загребу др Арпад Хан дао је још један занимљив предлог за скупљање новца, а то је да се новац сакупљен за организацију Алија (исељавања за Израел), а који је остао као суфицит, такође, употреби за изградњу споменика јеврејским жртвама фашизма.⁵⁹⁴

У процесу реализације предложених пројеката јавили су се различити проблеми, укључујући и финансијске, што је организаторе принудило да заказану прославу у неколико наврата одлажу. Првобитно је било предвиђено да споменици буду освештани у различитим терминима почевши од 15. маја⁵⁹⁵, међутим како се то показало као потпуно нереално, манифестација је померена прво за почетак јуна, а потом и за крај августа и почетак септембра 1952. године. Највеће кашњење са извођењем радова било је у Сарајеву, где су осим финансијских, постојали и проблеми друге природе. Наиме, првобитно идејно решење за споменик (слика 22) није одобрено од стране државних органа, зато што се архитектонски није уклапало у околну сефардско гробље и самим тим је нарушавало целину која је проглашена за споменик културе. Наиме, како би се уштедело, Јеврејска општина Сарајево је одлучила да као грађевински материјал користи црни и сиви гранит од споменика са ашкенаског гробља на Кошеву, али је ипак касније усвојен предлог пријектаната, инжењера Таубмана и инжењера Јахе Финција, да се споменик направи од светлог камена.⁵⁹⁶ За тако нешто су били погодни сефардски споменици са гробља у Ковачићима а њихово коришћење је, уједно, значило и финансијску рационализацију јер би се уштедело и на транспорту, с Међутим, баш у време када се трагало за адекватним решењем за споменик јеврејским жртвама у Сарајеву, тамошњи Градски народни одбор донео је одлуку да се старо сефардско гробље у Ковачићима, због своје аутентичности прогласи за културно-историјски споменик града Сарајева.⁵⁹⁷ Самим тим је пропао и првобитни план да се стари споменици са тог гробља користе као грађевински материјал а идејно решење тако направљеног споменика било је неодговарајуће у новонасталим околностима. Овако створени проблеми у Сарајеву били су један од разлога због чега је освећење свих споменика одложено до септембра.

Како споменик у Београду, тако и споменици у Загребу, Сарајеву и Новом Саду су подигнути на јеврејским гробљима, чиме је настављена дотадашња пракса неподизања споменика жртвама Холокауста на јавним градским просторима. Међутим, остављена је могућност да ће можда у будућности ови споменици постати део јавног простора, с обзиром да је држава дала чврсте гаранције да ће споменик Богдана Богдановића на сефардском

⁵⁹² АЈИМ, Зависник заједничке седнице LXIV и LXVI I.O. и A.O., 13. октобар 1950, стр 17

⁵⁹³ *For Yom Ha Shoah-Names and Memory* <http://jewish-heritage-europe.eu/2015/04/14/for-yom-ha-shoah-names-and-memory/>, (приступљено: 21. 06. 2018.); *The cemetery project, Holocaust memorials Europe* <http://www.museumoffamilyhistory.com/hme-romania.htm> (приступљено: 21. 06. 2018.)

⁵⁹⁴ АЈИМ, Зависник XLV седнице I.O. Saveza, 1. март 1949., стр. 5

⁵⁹⁵ АЈИМ, Зависник заједничке седнице LXXXV и LXXXVI I.O. Saveza и A.O., 15. фебруар 1952, стр. 5

⁵⁹⁶ АЈИМ, РА, P19/Sarajevo, *Pismo Jevrejske opštine Sarajevo Savezu jevrejskih opština Jugoslavije po predmetu podizanje spomenika palim borcima i jevrejskim žrtvama i pomoć od Saveza*, 03. XII 1951., стр. 2

⁵⁹⁷ Исто, стр. 3

гробљу у Београду остати на свом месту чак и у случају да једног дана гробље нестане и на том месту буде формиран парк у који ће се споменик својим карактером и формом потпуно уклопити.⁵⁹⁸ Изгледа да у случају Београда није било много дилеме око тога где споменик треба подићи, с обзиром да је могућност да споменик буде изграђен ван гробља споменута на седницама Извршног одбора Савеза само успут од стране председника Савеза др Алберта Вајса, али без веће расправе по овом питању.⁵⁹⁹ Првобитни план је био да се погребна сала у капели на гробљу претвори у спомен-дом, за шта су и студенти Школе за примењену уметност из Београда израдили детаљан план⁶⁰⁰, али је накнадно одлучено да се ипак подигне споменик. Са друге стране, чланови општине у Сарајеву су одлучили да се споменик подигне на сарајевском сефардском гробљу зато што је, према речима др Хајима Камхија, ово гробље проглашено у целости за историјски споменик, па као такво представља прикладно окружење за очување сећања на јеврејске жртве нацизма.⁶⁰¹ Међутим, без обзира на то што су својим положајем на јеврејским гробљима споменици били постављени далеко од очију већине грађана, одајући при том утисак маргинализованости јеврејске заједнице, чини се да је међу организаторима изградње споменика постојала јасна жеља да освећење споменика буде догађај који ће попримити свејугословенски и универзални антифашистички карактер. Ово се може закључити по инсистирању чланова Земаљског одбора на што већем учествовању нејеврејске јавности у манифестацијама са посебним нагласком да је од велике важности да се упуте позиви представницима државних институција као и да се међу говорницима нађе обавезно неки нејеврејин.⁶⁰²

Такође, начин на који је Савез јавности презентовао основни карактер и циљеве комеморације може делимично указати на то како су југословенски Јевреји посматрали питање сопственог страдања и да ли је Холокауст у ово време био перцепиран као изолован феномен или су пак усвојили слику о сопственим жртвама као само једном, ни почему посебном, делу свих југословенских жртава у глобалу. О томе најбоље говори саопштење које је издато поводом освећења споменика и у ком се између осталог каже да страдање домаћих Јевреја не може бити посматрано ван страдања осталих југословенских народа „у чије жртве од два милиона људи⁶⁰³ треба убројати и наше жртве које су пале од истог непријатеља... Но наше жртве нису страдале само као грађани Југославије него и као припадници јеврејског народа кога је фашизам хтео у потпуности истребити и од чијих

⁵⁹⁸ Manojlović Pintar, O, *Arheologija sećanja...*, str. 371-372

⁵⁹⁹ АЈМ, РА, 781, *Zapisnik XXXII sednice I.O. Saveza* 25. мај 1948., str 6.

⁶⁰⁰ Spiler, A., „Spomenik jevrejskim borcima protiv fašizma i žrtvama fašističkog terora na Jevrejskom groblju u Beogradu, u: *Bilten Saveza jevrejskih opština Jugoslavije (SJOJ)*, god. III, br. 1-7, januar-jul 1952, str. 17

⁶⁰¹ АЈМ, *Zapisnik prve sednice Zemaljskog odbora*, 30. mart 1952, str. 7

⁶⁰² Исто, стр. 9

⁶⁰³ Овде се може уочити и да је јеврејске заједница прихватила званичну државну бројку од 1 700 000 страдалих Југословена. По завршетку рата, двојица демографа Иван Лах и Долфе Вогелник израчунали су да је демографски губитак Југославије у току рата износио 1 700 000 особа. Међутим, ту су били, осим непосредно страдалих у рату, урачунате и друге категорије попут емиграната, нерођене деце и сл. За потребе Миролне конференције у Паризу демографски губитак од 1 700 000 претворен је у 1 700 000 жртава рата, што је остала и званична државана процена све до распада Југославије. (према: Goldstein Ivo, „O broju žrtava jasenovačkog logorskog kompleksa”, u: Ajlec Kornelija, Balkovec Bojan, Repe Božo, *Nećakov zbornik: Procesi teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*, Ljubljana, 2018., str. 311.)

преко шест милиона жртава се наше жртве такође не могу одвојити”.⁶⁰⁴ Слично размишљање изнео је и Жак Конфино у свом говору приликом откривања спомен-плоче страдалим Јеврејима у Скопљу, 11 марта 1961. године у, када је, између осталог рекао: „Исто тако, ова скромна спомен плоча Јеврејима из Македоније, који су пали као жртве фашизма, њих 7200, никако не значи и не сме да значи неко одвајање од борбе и страдања македонских и осталих народа Југославије. Напротив, овај трајни споменик јесте и биће вечни симбол, који баш истиче ту заједничку борбу и страдање”.⁶⁰⁵ Дакле, чак и када јеврејска заједница подиже споменике својим страдалима, њена политика сећања ни у ком случају није усмерена ка афирмацију свести о Холокаусту као аутентичном феномену и засебном продукту нацистичке политике, па можемо закључити да су Јевреји Југославије у своју културу сећања на Други светски рат у потпуности уградили идеје о интернационалистичком карактеру антифашистичке борбе, али истовремено и генерализујућу визуру цивилног страдања у Југославији. Као што се може уочити из ових речи Жака Конфина, у јеврејској перцепцији, педесетих године није постојала жеља да се јеврејско страдање посебно истиче, што је став који ће се, у наредним деценијама постепено мењати. Међутим, појединци су, временом, постајали свесни да Јевреји јесу били жртве посебног и другачијег страдања. О томе сведоче речи Иве Андрића из честитке упућене 1966. године, председнику Јеврејске општине Сарајево, поводом прославе 400 година од доласка Јевреја у Босну и Херцеговину: „Ваша бројем невелика заједница-која је за последњег рата страдала заједно са нашим народима и била нарочита жртва нацистичког геноцида-дала је у доба мира нашој култури леп број радника и стваралаца.”⁶⁰⁶ Двадесет година касније, у расправама о подизању споменика у Штипу, Луци Петровић, секретарка СЈОЈ, је наглашавала да су, говорећи о територији Македоније, Јевреји једини били жртве геноцида.⁶⁰⁷ Све ово указује на то да се перцепција Холокауста у Југославији полако мењала-од почетка 1950-их година када никакво издвајање, чак ни са јеврејске стране није долазило у обзир, преко средине 1960-их где се из цитата Иве Андрића види да свест о посебности јеврејског страдања почиње да се развија, до 1980-их година када такви ставови почињу све чешће и слободније да се јавно износе.

Осим тога видљиво је да је, када су у питању жртве, а то се може пресликати и на преживеле чланове заједнице, постојала извесна двострукост идентитета. Са једне стране они припадају југословенском и европском јеврејству и део су шест милиона јеврејских жртава, док са друге стране истовремено они су, такође, део од оних „два милиона” југословенских жртава и као такви равноправни су у страдању. Време подизања ових споменика било је време формирања основе једне културе сећања која ће, у будућности, на овим просторима остати доминантна међу Јеврејима и која ће своје жртве посматрати у контексту два паралелна ентитета: једног искључиво јеврејског (жртве Холокауста) и једног генерализујућег југословенског (јеврејске жртве фашизма). Овај други, остао је најзаступљенији и апсолутно доминантан у социјалистичкој Југославији до краја њеног постојања. Идеали братства и јединства, опште слоге и заједничке борбе југословенских народа били су потпуно прихваћени од стране југословенских Јевреја, што је, уједно,

⁶⁰⁴ С.О. „Досад је подигнуто 12 споменика 60 000 погинулих Јевреја”, *Политика*, 25. август 1952. стр. 4; АЈИМ, КСО, *Svečano otkrivanje spomenika jevrejskim žrtvama fašizma i palim boricima u pet mesta u Jugoslaviji*, стр. 1

⁶⁰⁵ АЈИМ, РА, К 805, Р 44-а, *Dokument bez naslova*, 11. III 1951., стр. 2.

⁶⁰⁶ *Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Skoplje-Sarajevo oktobar 1966*, Београд, 1966., стр. 83

⁶⁰⁷ АЈИМ, КСО, *Beleška sa sastanka održanog 7. V 1985. god u prostorijama Saveza u vezi izgradnje spomenika Jevrejima žrvama fašizma u Štipu*

значило и да је званична култура сећања Јеврејске заједнице одбацивала било какву тенденцију да се јеврејске жртве издвајају и посматрају ван контекста страдања свих народа Југославије.

Када су у питању споменици из 1952. године, јеврејски идентитет се наслућивао, пре свега, у инсистирању на различитим религијским компонентама и визуелним одредницама идентитета, као што су верски симболи на споменицима, присуство рабина на церемонијама и упорно и доследно коришћење у свим документима појма освећење споменика за чин њиховог отварања. Веома је занимљиво да се истовремено, на пример, у државној штампи увек користи израз откривање споменика који је у сваком случају више секуларан. Иако су својој меморијалној пракси југословенске власти често приступале са жељом да жртве у верском и националном смислу генерализују, овакве тенденције су биле много јаче у осталим социјалистичким земљама, што показују примери музеја у логору Аушвиц и споменика на Баби Јару у данашњој Украјини.⁶⁰⁸

Колика је заиста, за југословенске Јевреје, била важност ових догађаја из августа и септембра 1952. говори заправо и чињеница да је то била не само највећа дотадашња комеморација цивилних жртава рата у Југославији, већ и најмасовнија и најозбиљније организована манифестација посвећена жртвама Холокауста у социјалистичком делу Европе. Иако су, слично као и у Југославији, мањи споменици углавном по гробљима постојали и у осталим социјалистичким земљама, пандан великом подухвату попут овог у пет југословенских градова из 1952. године, у земљама на истоку, готово да није било. Један од ретких важнијих споменика Јеврејским жртвама у Источној Европи, подигнут до тог времена био је Споменик борцима из Варшавског гета откривен у Варшави 1948. године.⁶⁰⁹ На тај начин Јевреји Југославије су постали, заправо, пионири очувања сећања на страдале у Холокаусту на овом делу европског континента.

О начину на који је тадашња јеврејска заједница перципирала себе, свој положај у друштву и однос са државом, али и услове у којима су желели да афирмишу сећање на Холокауст, добро илуструје списак званица којима су се обратили са молбом да присуствују свечаностима. На првом месту ту су биле разне јеврејске организације из иностранства и то махом из Израела и земаља Западне Европе и Северне Америке као што су: Удружење југословенских Јевреја из САД, све три гране Светског јеврејског конгреса из Лондона, Њујорка и Тел Авива, Јеврејска агенција из Јерусалима и Џоинт (JOINT) односно њихов представник Фредерик Вајт.⁶¹⁰

Као што је већ напоменуто Савез је желео да ово не буде манифестација иза које ће стајати само јеврејска заједница, већ да у њој узму учешћа и државне институције и функционери, не само као посетиоци већ и као говорници и активни учесници, чиме би манифестација добила југословенски карактер. Међу свим државним званичницима, институцијама и друштвеним организацијама који су добиле позив за освећење споменика треба свакако истаћи најважније попут Председника републике, Председништва Савезног већа и Већа народа Народне скупштине ФНРЈ, Централног комитета КПЈ, Музеја НОБ из Загреба,

⁶⁰⁸ Shafir, Michael, „Between Denial and „Comparative Trivialization”: Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe”, <file:///C:/Users/Davor/Downloads/acta%20updated.pdf> (05.10.2016) str. 4-5

⁶⁰⁹ Young, James, E., „The Biography of a Memorial Icon-Nathan Rapoport’s Warsaw Ghetto Monument”, u: *Representations*, No. 26, *Special Issue: Memory and Counter-Memory* (Spring, 1989), str. 69

⁶¹⁰ JOINT или American distribution committee била је организација за помоћ формирана од стране америчких Јевреја док је седиште европског одбора било у Паризу. У првим послера-тним годинама ова организација је била веома активна у Југославији пружајући помоћ преживелим Јеврејима (видети: Ivankovic, M., *Jevreji u Jugoslaviji...*, str. 113; JIM, *Zapisnik prve sednice Zemaljskog odbora*, 30. mart 1952, str. 5)

Музеја Народне револуције из Сарајева итд. Савез општина је исправно схватио и важност тога да вест о једној оваквој манифестацији и порука коју она шаље допре до што већег броја грађана у Југославији и ван ње, због чега је уложен нарочит труд да се обезбеди присуство што већег броја новинара и извештача. Због тога позиви су упућени и на адресе свих битнијих медијских кућа у Југославији као што су Политика, Борба, Дуга, НИН, Радио Београд, Радио Југославија, Танјуг, али и дописницима страних агенција из Југославије: Ројтер, Франс Прес, Њујорк Тајмс, Јунајтед Прес итд.⁶¹¹

Посебну пажњу треба обратити на чињеницу да су изостали позиви појединцима и институцијама из земаља Источног блока и то како оним јеврејским тако и нејеврејским. Са јеврејским институцијама из других социјалистичких земаља у претходним годинама постојала је добра сарадња а нарочито са Јеврејским научним институтом из Софије као и са Јеврејским антифашистичким комитетом из Москве који је 1948. године расформиран услед таласа стаљинистичких антисемитских чистки. Непозивање делегација из земаља „народне демократије” јасно указује на то да је јеврејска заједница у Југославији имала изражену тенденцију да у креирању својих међународних веза прати тадашњу званичну политику државе и партије. Осим чињенице да се освећење пет споменика у Југославији догодило у време сукоба са Информбироом, још један важан фактор који је утицао на одсуство делегација из Источне Европе јесте што је овај период такође представљао и време веома радикалних Стаљинових разрачунавања са Јеврејима и јеврејским институцијама на територији СССР-а, због чега се и читава тамошња јеврејска заједница нашла у незавидном положају.

Церемоније откривања споменика одржане су у крајем августа и почетком септембра и то прво у Загребу (28., 29. и 30. август), затим у Ђакову (31. август) па у Новом Саду (1., 2. септембар), Београду (3., 4., 5., 6. и 7. септембар) и на крају у Сарајеву од 9. до 11. септембра. Пажња Јевреја из целе Југославије у току ове две седмице била је потпуно усмерена на ових пет градова. У којој мери је догађај био значајан за јеврејску заједницу показује и то што је читав број *Билтена Савеза јеврејских општина Југославије* за август 1952. године, посвећен откривању споменика. Утисак учесника манифестације био је, између осталог да је потпуно успела намера организатора да сећањем на јеврејске жртве заправо остваре дух братства и јединства.⁶¹² Такође, манифестација је привукла пажњу и светске јеврејске штампе која је пренела основне информације о догађају.⁶¹³ Међутим, са друге стране, чини се да дневна југословенска штампа овом догађају није посветила ни изблиза толико пажње као јеврејска, већ да је тих августовских и септембарских дана била усмерена на друге теме. То је било време кад се у Југославији прослављало десет година од оснивања ратне морнарице НОВЈ, чему је Политика посветила две целе насловне стране⁶¹⁴ као и десет година од оснивања првих бригада у Словенији, па су ово, изгледа, за тадашњу власт биле далеко значајније теме. Откривање споменика јеврејским жртвама нису добили ни део насловних страна ни у Политици ни у Борби, као најрепрезентативнијим државним и партијским гласилима, већ су им посвећени крајње скромни текстови на нивоу информација без детаљнијег удубљавања у суштину. Поређења ради, Борба је у свом броју

⁶¹¹ АЈМ, КСО, *Priloženi poziv i obaveštenje poslati su sledećim redakcijama i dopisnicima iz Beograda*, dokumenta bez signature

⁶¹² „Izveštaj o otkrivanju pet spomenika jevrejskim žrtvama fašizma i palim borcima u Jugoslaviji”, u: *Bilten SJOJ* godina III, br. 8, avgust 1952, str. 14

⁶¹³ „Yugoslav Martyrs Honored”, u: *Congress record*, Vol. 6, No. 1, October 1952; „Le Judaisme Yougoslave commemore le souvenir de ses martyrs”, u: *Information Juive*, No. 37, septembre 1952.

⁶¹⁴ *Политика*, 2. септембар, 1952 и *Политика*, 10. септембар 1952.

од среде 27. августа⁶¹⁵ донела текст о освећењу споменика југословенским Јеврејима, а у наредном броју, текст о откривању споменика Народном хероју Николи Мартиновићу на Цетињу⁶¹⁶ и при том им посветила исти простор на својим страницама, иако је откривање споменика жртвама Холокауста био несумњиво далеко важнији догађај. Упркос свему откривање споменика 1952. године остаће запамћено као један од најважнијих комеморација посвећених жртвама Холокауста одржаних до тог времена у читавој Европи и као несумњива круна великих седмогодишњих напора јеврејске заједнице у Југославији да страдање својих сународника отргне од заборавља.

Свих пет споменика подигнутих 1952. године, били су по својој форми и архитектури прилично разнолики. Споменици у Ђакову (слика 23) и Новом Саду (слика 24) тежили су више традиционалној форми и по томе се нису много разликовали од осталих споменика које је јеврејска заједница подигла до тада. Оно што је неуобичајено јесте да оба ова споменика садрже урне које свакако нису биле уобичајени елемент јеврејске комеморативне праксе.⁶¹⁷ Коришћење урни на јеврејским гробљима у ово време није било често и чисто поређења ради, Јеврејска општина Београд је тек више од двадесет година касније, 1974. године, донела Правилник о Јеврејском гробљу којим је дозволила да се на њему покопавају и урне кремираних, али без верског ритуала.⁶¹⁸ Наравно, у пракси, постојало је и извесних одступања од оваквих правила, па је, рецимо, 1978. године у породичну гробницу на београдском јеврејском гробљу положена урна др Соломона Адање и том приликом је Шемаја Аврамовић одржао верску службу, прчитавши Кадиш.⁶¹⁹ Дакле, изузетака је било, али су они били ретки и коришћење урни на јеврејским гробљима и у практичном и у симболичком смислу, није представљало правило. Споменик у Ђакову, смештен унутар гробљанске капеле, био је цео у облику урне, с тим што је оваква форма споменика настала из крајње практичних разлога. Наиме, овакав облик је био потпуно погодан да се у њега, како је планирано, положи посебно израђена књига са исписаним именима јеврејских жртава логора Ђаково. Са друге стране сарајевски споменик, минималистичан по форми и архитектонски крајње сведен, био је резултат модернистичких тежњи у архитектури. Споменик (слика 25) има правоугаону основу и облик неправилног тетраедра. Са предње стране исписана је посвета: „Јеврејима палим борцима и жртвама фашизма Босне и Херцеговине”, док су са бочне стране исписани Његошеви стихови: „Славно мрите, кад мријет морате”. Уколико бисмо желели да овај споменик лоцирамо прецизније у архитектонском смислу онда бисмо могли да кажемо да он припада групи

⁶¹⁵ „Откривање споменика Јеврејима-жртвама фашизма”, у: *Борба*, 27. VIII 1952.

⁶¹⁶ „Откривен споменик народном хероју Николи Мартиновићу”, у: *Борба*, 28. VIII 1952.

⁶¹⁷ Према мишљењу рабина Цадика Данона, јеврејска традиција је недвосмислено против кремације из више разлога. Јевреји су од најстаријих времена искључиво покопавали своје мртве о чему сведоче Библија, као и дела римског историчара Тацита. Осим тога, према мишљењу јеврејских мудраца тело представља храм и служитеља душе и као такво треба га чувати од скрнављања, па је, самим тим, чим спаљивања увреда човека. На крају, у рабинској литератури спаљивање људског тела понекад се тумачило и као идолопоклонство. Занимљиво је, међутим, да иако је у јеврејској верској пракси забрањена кремација, не постоје прописи који би забрањивали сахрањивање пепела кремиране особе на јеврејском гробљу (Према: Данон Цадик, *Збирка појмова из Јудаизма*, Београд, 1996., стр. 189-190.)

⁶¹⁸ „Pravilnik o Jevrejskom groblju”, у: *Bilten udruženja Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu*, god. XXII, br. 10-12, novembar 1974., стр. 37.

⁶¹⁹ „Polaganje urne profesora dra Solomona Adanje”, у: *Jevrejski pregled*, god. XXIX, br. 11-12, novembar-decembar 1978., стр. 30.

споменика кубуса⁶²⁰, који су, након Другог светског рата постали главно изражајно средство реторике меморијалних комплекса посвећених жртвама Холокауста и ратних разарања уопште.⁶²¹

Међу споменицима саграђеним 1952. године, својом величином, политичким значајем и уметничком вредношћу истицали су се споменици у Београду (слика 26) и Загребу (слика 27). Споменик на загребачком Мирогоју препознатљив је, пре свега, због оригиналне скулптуре Мојсија, коју је вајар Антун Аугустинчић направио још 1932. (за детаљније видети поглавље 3). За споменик у Београду, у току 1951. године Јеврејска општина Београд расписала је конкурс, а позив за учешће упућен је шесторици архитеката: Аљоши Јосићу, Браниславу Миленковићу, Богдану Богдановићу, Слободану Васиљевићу, Бранимиру Гајићу и Слободану Паљићу.

Из конкурсне документације јасно се може видети какав споменик је јеврејска заједница желела да подигне, односно, пре свега, на који начин је желела да репрезентује своје страдање и у којој мери је тежила да се кроз меморијану праксу дефинише и идентитет жртва, али и идентитет обновљене јеврејске заједнице. Правила конкурса дефинисала су да решење будућег споменика треба да буде засновано на модерној архитектонској основи, а да вајарским изражајем треба нагласити бол, патњу, тугу и страдање, што би требало комбиновати са изражавањем наде, самопоуздања и сл.⁶²² Осим тога, наглашено је и да би било пожељно да на споменику буду истакнути и јеврејски симболи као што су Давидова звезда, Мојсијеве плоче, менора, руке Коена и јеврејска слова, чиме су организатори конкурса очигледно желели да на видљив начин искажу идентитет жртва, који је уједно био и основни разлог њиховог страдања. На победничком решењу архитекте Богдана Богдановића се јасно може видети да је аутор настојао да удовољи жељи наручилаца уклопивши у споменик све поменуте симболе, о чему ће више речи бити касније. Такође од аутора који су учествовали на конкурс се тражило да у пројекту предвиде и простор на споменику на коме ће бити уклесана легенда, односно кратак историјат страдања Јевреја из Србије, с обзиром да је било веома скупо и тешко изводљиво исписати преко 10 000 имена на споменику.⁶²³

Комисија од пет чланова која је оцењивала пристигле радове била је мешовитог састава. Јеврејску заједницу представљали су председник Јеврејске општине Београд Бенцион Леви и потпредседник општине Рубен Рубеновић, док су као стручни сарадници у комисију ушли архитекте Момчило Белобрк и Алексеј Бркић, затим инжењер Аурел Шпилер који је био задужен и за извођење радова након избора најбољег идејног решења, а седницама комисије присуствовао је, као саветодавни члан, и архитекта Никола

⁶²⁰ У склопу различитих стремљења меморијалне архитектуре 20. века, како оних модернизацијских тако и традиционалних, развиле су се три композиционе логике, међусобно различите по концепцији: 1. акцентуација куле (Спомен-костурница на Зебрњаку), 2. експлоатације зида као елемента ерхитектонске нарације (споменик Розе Луксембург и Карла Либкнехта у Берлину) и 3. издвојени кубуси (споменик убијеним Јеврејима Европе Берлин; Меморијал Холокауста (Беч) (према: Кадијевић Александар, „Кула, зид и кубус: концепцијске дилеме у новијој меморијалној архитектури”, у: *Јавни споменици и спомен обележја. Колективно памћење и/или заборав-зборник радова са конференције*, Београд, 2014., стр. 13

⁶²¹ Кадијевић Александар, „Кула, зид и кубус...”, стр. 17

⁶²² АЈМ, РА, Р 19, *Konkurs za izradu idejnih skica za spomenik jevrejskih žrtava fašizma u Srbiji –na jevrejskom groblju u Beogradu*, 16. XI 1951.str. 1.

⁶²³ Исто, стр. 1

Шерцер.⁶²⁴ Прва награда додељена је београдском младом архитекти Богдану Богдановићу, другу награду је добио Слободан Васиљевић, а трећу су равноправно поделили Аљоша Јосић и Бранислав Миленковић. Сваки од шесторице позваних архитеката је послао по један пројекат, осим Бранимира Гајића, који је у срадњи са апсолвентом архитектуре Луком Барбићем накнадно послао још једно идејно решење, што значи да је комисија у разматрање узела укупно седам пројеката. Послати предлози одсликавали су различите идеје и различите визије својих аутора али већина њих је, у складу са захтевима конкурса, одбацила традиционална решења са постаментом и класичном скулптуром, покушавајући тематику да изразе модерним архитектонским концептима.

Идејно решење архитекте Слободан Васиљевић, добитника друге награде, представљало је комбинацију зида прекривеног ломљеним гранитним плочама, вертикале у виду бетонског стуба облика стилизованог фишека са основом човечије стопе и израђеном траком рељефа у виду динамичке спирале, како је аутор нагласио, сличне Трајановом стубу у Риму и скулптуре која представља породицу како одаје вечиту пошту палима.⁶²⁵ Према процени стручних чланова жирија овај рад је, због „инсистирања на чину радње у догађају споменика” могао да добије и прву награду, само да у њему истовремено није било „извесног лаицизма, нечег изразито световног, да се баш не каже изложбеног”.⁶²⁶ Слично Васиљевићу и Слободан Паљић је нагласио вертикалу али у облику 15 метара високог обелиска са основом у облику Давидове звезде. Овај пројекат је занимљив јер је много више него остали нагласио разлику између борбе и страдања, продубивши тиме и дистинкцију између жртава и бораца. Ова супротност симболике требало је да буде приказана кроз два рељефа замишљена тако да стоје у основи споменика, при чему би један представљао измрцварена тела са јасним изражавањем умора и клонулости као симболом страдања и патње, док би други приказивао мишићава тела која одају „утисак поуздања и тријумфа”.⁶²⁷ Архитекта Аљоша Јосић посветио је своје идејно решење свом течи београдском индустријалцу Алфреду Албали, страдалом од стране нациста, због чега је аутор био спреман да се одрекне хонорара и свој пројекат приложи као добротворни поклон Јеврејској општини Београд.⁶²⁸ Споменик је замислио као армирано бетонски рам орјентисан својим отвором фронтално према главној алеји гробља.⁶²⁹ У подножју рама би био остављен пролаз који симболише улаз у храм и кроз који би се видео жртвеник, док би са леве и десне стране улаза био исписан историјат страдања јеврејских жртава. Предвиђени су били и прилаз и надстрешница који би са рамом чинили целину. Централни део представљала би скулптурална композиција која би требало да приказује руке невиних жена и деце и да симболише крик и ужасе жртава и милиона људи који „су грабили мисао која ће донети лепшу религију о човеку”.⁶³⁰ Очигледно је да је у самом предлогу био наглашен родни идентитет жртава, означавајући јасно елементе централне скулптуре као женске руке при чему је повезивање цивилних жртава са женама и децом имало за циљ да нагласи њихову невиност и беспомоћност. Комисија је овакво решење одбацила са објашњењем да

⁶²⁴ АЈИМ, РА, Р 19, *Zapisnik u predmetu ocenjivanja podnesenih konkursnih radova za podizanje spomenika jevrejskih žrtava fašizma na jevrejskom groblju u Beogradu*, 04. i 06. XII 1951., str. 1.

⁶²⁵ АЈИМ, РА, Р 19, *Opis spomenika S. Vasiljevića* (rukopis bez naslova), str. 1-2.

⁶²⁶ Бркић Алексеј, *Знакови у камени*, Београд, 1992., стр. 132

⁶²⁷ АЈИМ, РА, Р 19, *Tehnički opis 27223*, str. 1.

⁶²⁸ АЈИМ, РА, Р 19, *Pismo Aljoše Josića Jevrejskoj veroispovednoj opštini Beograd*, 29. XI 1951.

⁶²⁹ АЈИМ, РА, Р 19, *Jevrejskoj veroispovednoj opštini Beograd- Tehnički izveštaj*

⁶³⁰ Исто

споменик није урбанистички везан за околину па да због тога делује изоловано као и да формална концепција одаје утисак споменика привременог карактера.⁶³¹

На сличан начин као Аљоша Јосић и архитекте Бранимир Гајић и Лука Барбић у једном од своја два конкурсна предлога имали су за циљ да мартирство прикажу кроз истицање старосне и полне идентификације жртава наглашавајући њихову беспомоћност и рањивост. То су желели да постину кроз вајарску композицију у подножју споменика која је требало да буде показатељ „да су жртве фашиста били не само мушкарци већ и жене и деца”.⁶³² Овде је уочљиво да је већина идејних решења одбацивала генерализацију цивилних жртава дефинишући их не само као Јевреје кроз присуство јеврејских симбола, већ и као жене, децу, мајке, цивиле и то углавном кроз визуелне представе на рељефима или скулптурама. Остатак споменика двојица архитеката осмислили су као полукружни зид који симболише ропство, логор и затвор и на коме би био исписан натпис „Жртвама фашизма”. Јеврејска симболика требало је да буде присутна у виду Мојсијевих плоча постављених са обе стране натписа и Давидове звезде на највишем делу зида. И други конкурсни предлог ове двојице аутора садржао је рељефе који су приказивали, не само страдање, већ и борбу, али за разлику од описа првог предлога овај не садржи детаљнија објашњења начина репрезентације жртава и страдања. Овим решењем доминирала је идеја победе над злом, што је било изражено високим профилисаним стубом на чијем врху би се налазила шестокрака звезда која би, према тумачењу аутора, била „симбол непобеђеног Јеврејства”.⁶³³

Архитекта Бранислав Миленковић који је трећу награду поделио са Аљошом Јосићем, предложио је споменик који би се састојао од вертикално постављеног армираног бетонског стуба обложеног плочама од сивог пешчара, саркофага изнад гробнице и скулптуре, која треба да изрази трагику збивања.⁶³⁴ Како би избегао вертикалну преоптерећеност композиције у односу на главну алеју, аутор је предложио да централни бетонски стуб заправо буде осовинска композиција алеје нормалне на главну. Такође, било је предвиђено и да Давидова звезда, менора и хебрејска слова буду укомпонована у плоче по вертикалама. Овако конципиран споменик се добро уклапао у околину, што је, чини се, расписивачима конкурса било од велике важности, али је комисија аутору замерила што, према њиховом мишљењу, није успео да изрази свечано-трагични доживљај тематике о којој је говорио.⁶³⁵

Прву награду на конкурс освојио је тада тридесетогодишњи београдски архитекта, Богдан Богдановић⁶³⁶. Када је, крајем 1951. године, добио позив да учествује на конкурс

⁶³¹ АЈИМ, РА, Р 19, *Zapisnik u predmetu ocenjivanja podnesenih konkursnih radova za podizanje spomenika jevrejskih žrtava fašizma na jevrejskom groblju u Beogradu*, 04. i 06. XII 1951., str. 2.

⁶³² АЈИМ, ПА, П 19, *Технички извештај бр. 7*

⁶³³ АЈИМ, ПА, П 19, *Технички опис бр. 5*

⁶³⁴ АЈИМ, ПА, П 19, *Идејна скица за споменик јеврејским жртвама Фашизма у Србији на јеврејском гробљу у Београду- технички извештај*

⁶³⁵ АЈИМ, РА, Р 19, *Zapisnik u predmetu ocenjivanja podnesenih konkursnih radova za podizanje spomenika jevrejskih žrtava fašizma na jevrejskom groblju u Beogradu*, 04. i 06. XII 1951, str. 2.

⁶³⁶ Богдан Богдановић (1922-2010) рођен је у Београду у угледној грађанској породици. Отац Милан био је угледни писац, књижевни критичар и члан САНУ. Одрастајући у таквом окружењу, Богдановић је веома рано дошао у додир са многим угледним уметницима и интелектуалцима попут Мирослава Крлеже, Николе Шопе, Десанке Максимовић. У тим годинама млади Богдановић потпао је под јак утицај надреализма што се у великој мери одразило и касније на његово уметничко стваралаштво. Партизанском покрету придружио се пред крај рата али је убрзо и рањен. Након завршетка рата наставља студије на Архитектонском факултету у Београду, где се уписао још 1940. године, да би 1950. дипломирао код професора Николе Добровића. Убрзо

Јеврејске општине Београд, Богдановић није имао других ангажмана па је, без превише ентузијазма прихватио учешће, иако, пре тога, никада није ни помишљао да се бави изградњом споменика, које је, по сопственом признању, сматрао апсурдним.⁶³⁷ Био је то, дакле, први споменик који је пројектовао и уједно почетак једног изузетно плодног уметничког стваралаштва. Озбиљност са којом је Богдановић приступао споменичкој архитектури имала је извесну филозофску дубину. Основна полазна тачка његове архитектонске естетике, не само код споменика јеврејским жртвама фашизма, већ и када су у питању његови каснији радови, била је деконструкција традиционалног схватања меморијалне архитектуре која је, пре свега, подразумевала, избегавање монументализма али и патетичник приказа страдања и ужаса рата. Богдановић је имао сасвим јасну представу о томе шта заправо значи посредничка и интерпретативна функција споменика и каква је њена улога у креирању историјског сећања. У једном интервјуу датом недељнику НИН, говорећи о односу традиције и онтолошке историје, он је изразио уверење да историјску истину чине догађај и његов накнадни историјски смисао.⁶³⁸ Дакле, Богдановић је био потпуно свестан да његова улога као градитеља споменика представља изазов да се суочи са метафориком фактографије, коју је он, веома успешно путем симбола изражавао у читавом свом опусу. Превођење историјских чињеница на ниво симболичке интерпретације Богдановић је сматрао легитимним процесом и упркос опасности да се путем оваквих тумачења историјска истина потпуно извитопери, чега је и он сам био потпуно свестан, за њега је то био једини могући начин на који се човек може поставити према историјским чињеницама.⁶³⁹

Прва фаза Богдановићевог стваралаштва, чији је почетак представљао управо споменик на сефардском гробљу у Београду, хронолошки се поклапала са периодом у ком је држава Југославија, након сукоба са Информбироом 1948. године, настојала да у политичком смислу направи отклон од стаљинизма, што је требало да буде видљиво у свим областима од економије до уметности, чему су и Богдановићева дела дала значајан допринос. Богдановић који је још од предратних година био под јаким утицајем надреализма, једноставно није могао ни да прихвати ни да разуме униформну и бирократску естетику соцреализма, због чега је излаз покушао да нађе окрећући се урбанизму.

по дипломирању добио је, на матичном факултету, место асистента на Катедри за урбанизам. Осим споменика јеврејским жртвама у Београду најпознатија дела су му и: Спомен-гробље жртвама фашизма Сремска Митровица 1960-1961, Споменик на Слободишту, Крушевац 1059-1965, Партизанско спомен-гробље Мостар, 1959.-1966.; Споменик почетак револуције-Групни кенотафи, Бела Црква, 1971, Спомен-подручје и маузолеј палих бораца Чачак, 1969.-1981., Споменик Камени цвет, Јасеновац, 1966; Споменик револуције Косовска Митровица, 1969-1974., Групни кенотафи жртва фашизма, Травник, 1972-1977; Споменик револуције Лескова, 1971; Меморијални парк Дудик Вуковар, 1970-1980; Споменик слободе на Јасиковцу код Берана, 1978-1980; Спомен-парк Гаравице, Бихаћ, 1979-1981. Богдановић је био и плодан писац и теоретичар уметности, па је за собом оставио 18 написаних књига. Био је и декан Архитектонског факултета, а од 1982. до 1986. и градоначелник Београда. Након одласка са факултета основао је Школу за филозофију архитектуре у Малом Поповићу код Београда, која је након сукоба са Слободаном Милошевићем, крајем осамдесетих година, угашена. Од 1970. године био је дописни члан САНУ, из које је 1981. године својевољно иступио. Добитник је две Октобарске награде Београда (1960. и 1966.), награде АВНОЈ-а (1981.), Седмојулске награде (1976.) и носилац је ордена Командира Легије части (1984). Од 1993. године живео је у емиграцији у Бечу, где је и умро 2010. године. По сопственој жељи, сахрањен је код Споменика јеврејским борцима и жртвама фашизма на сефардском гробљу у Београду.

⁶³⁷ *Architektur der Erinnerung, Die Denkmäler des Bogdan Bogdanović* (r. Reinhard Seiss), 2008.,

<https://www.youtube.com/watch?v=2Viqe2Dcg1Y> datum pristupa: 24. 02. 2018.

⁶³⁸ Bogdanović Bogdan, *Glib i krv*, Београд, 2001., стр. 14

⁶³⁹ Исто, стр. 14.

Споменик јеврејским борцима и жртвама фашизма, на јасан начин је показао како је изгледала нова архитектура која је одступала од догматског соцреализма, али је, истовремено, представљао и прву назнаку оног што ће касније постати једна од најпрепознатљивијих одлика Богдановићевог стваралаштва- избегавање и чак отворено одбијање да на својим споменицима прикаже ужасе рата и страдања. Почетак рада на идејном решењу споменика, за Богдановића је значајно и интелектуално путовање у један нови свет: хтео је да сазна што више о Јудаизму па је читао доста литературе чиме је прилично темељно ушао у тематику јеврејске симбологије и чак, Кабале.⁶⁴⁰ Касније се присећао, како је до идеје за споменик дошао, заправо, случајно: „Међу нама, младим архитектама, се знало ко шта ради и један колега ме је питао о споменику и идеји, а ја не бих да призан да је немам: *Знаш, на сефардском гробљу, алеја прави једну лажну перспективу и онда одоздо ја правим једну антиперспективу. И чекај, чекај идем кући, журим да нацртам антиперспективу.* Тако је једна реч родила моју професију”.⁶⁴¹ Богдановићев споменик представља сложену композицију и састоји се од три дела који наративним путем уводе посматрача у тематику, правећи тако класичну трочлану композицију која обухвата експозицију, заплет, кулминацију.⁶⁴² Први део споменика (експозиција) представља прилазна стаза оивичена са обе стране ниским зидом и поплочана старим јеврејским надгробним споменицима. С обзиром да средства прикупљена за подизање споменика нису била довољна, градске власти дозволиле су, Богдановићу и његовим сарадницима, да на дунавским обалама Дорћола, где се налазила депонија материјала од зграда срушених у бомбардовањима Београда, сакупе материјал који би био погодан за изградњу споменика.⁶⁴³ На тај начин су, осим старих јеврејских споменика у овај меморијал уграђени и делова срушених београдских кућа, што је требало да нагласи везу са традицијом али и конекцију са старим Београдом, градом у коме је живео највећи број јеврејских жртава са територије Србије.

Други део споменика (заплет) чине два, каменом обложена, пилона који заједно формирају структуру налик капији и чине Богдановићеву „антиперспективу”. У маси различитих тумачења пилони можда највише подсећају на плоче са Божијим заповестима, а Богдановић их је искористио да на њих постави симболе јудаизма израђене од метала. На прочељу десног се налази натпис на хебрејском, на профилу менора, а на задњој страни руке Коена, док је на предњој страни левог пилона постављена Давидова звезда, а на полеђини симбол крчага Левија. Трећи део (кулминација) чини простор иза пилона на коме се налази метална скулптура у облику меноре и мермерна плоча са натписом која обележава заједничку гробницу жртава.

Богдановић је био задовољан својим делом, али његово мишљење је остало усамљено и споменик је у стручним круговима примљен прилично хладно, а било је и мањих инцидентата и покушаја да се упадне на градилиште и спречи изградња.⁶⁴⁴ Иако у ондашњој југословенској јавности није привукао велику пажњу, Богдановићев споменик је ипак донео извесне новине, које ће се у виду уметничких образаца, у деценијама које следе,

⁶⁴⁰ *Architektur der Erinnerung...*

⁶⁴¹ Labudović Ida, *Intervju sa Bogdanom Bogdanovićem* <http://www.makabijada.com/bogdan.htm> pristupljeno: 25. 02. 2018.

⁶⁴² Đurić Iskra, *Memorials without Memory. Bogdan Bogdanović and Yugoslavian memorial architecture in the changed social and political context* (PhD thesis, Sapinza Universita di Roma, 2015), str. 170

⁶⁴³ Labudović Ida, *Intervju sa Bogdanom Bogdanovićem...*

⁶⁴⁴ Вуковић Владимир З., „Архитектура сећања-меморијали Богдана Богдановића”, у: Фолић Љубиша (ур.), *Архитектура храма*, Београд, 2012., стр. 395

често појављивати у југословенској меморијалној архитектури. Међу тим новим уметничким идејама вероватно је најзначајније Богдановићево одбијање да на споменику представи антропоморфне приказе жртава, целата или бораца, као и јасне идеолошке симболе комунизма, изузев мале и готово неприметне петокраке на гранитној плочи постављеној на бочни део десног пилона. Од конкретних визуелних симбола присутни су само они јеврејски (менора, Давидова звезда, Мојсијеве плоче, руке Коена), с обзиром да је то било у складу са захтевима конкурса.

Оваква врста апстракције и заобилажења конкретизованих слика ратних страдања, разарања али и борбе постаће чести у југословенској споменичкој архитектури посвећеној Другом светском рату. Примери оваквих споменика могуће је наћи широм Југославије: Споменик револуцији на Козари (аутор Душан Цамоња), Споменик устанку народа Баније и Кордуна на Петровој Гори (Војин Бакић), Споменик на Брду слободе у Илирској Бистрици (Јанез Ленаси), Споменик палим борцима у Никшићу (Љубо Војводић), као и сви споменици које је пројектовао Богдан Богдановић. Такође, начин на који је споменик конципиран оставио је доста простора за различита тумачења његовог значења. Било каква помисао о буквалном смислу и конкретном једнозначју била је за Богдановића потпуно страна,⁶⁴⁵ због чега се и он сам увек суздржавао од јасног дефинисања смисла својих споменик инсистирајући на идеји да је један симбол жив само ако дозвољава различита тумачења. Изгледа да је управо занемаривање реалистичних приказа дате тематике био главни разлог због ког је жири изабрао Богдановићево решење, нагласивши значај одсуства просте дидактике, тривијалне монументалности и ритуалне патетике⁶⁴⁶. Посебно је похваљено то што у оваквом начину репрезентације страдања „нема ламентације, нема никаквог нарицања, нема никакве обредне тугованке, никаквог тешког оплакивања које ремети тишину и достојанство”, испраћајући жртве са поштовањем „без крупних гестова и са мало речи”.⁶⁴⁷ Осим тога члановима жирија се допала и оригиналност и неконвенционалност Богдановићевог пројекта описавши његово идејно решење као „знатан формални домет ослобођен конвенционалног третирања проблема и без ослањања на познате узорне, омогућајући јак и свечан доживљај”.⁶⁴⁸ На крају, не треба занемарити ни практичне аспекте, па је победи Богдана Богдановића на конкурс, допринело и то што је његово идејно решење било најјефтиније од свих понуђених.⁶⁴⁹

Богдановићев споменик јеврејским жртвама фашизма одличан је пример како је аутор у пракси оставио простора за различита тумачења. Централна капија која доминира композицијом састоји се од два пилона који би се могла схватити на неколико начина: као симбол улаза у Храм, Мојсијевих плоча са Божијим заповестима, расцепа зида ка вечности. Уколико се посматра са стране, спољни профил плоча има класичне пропорције дорских стубова, који, према старогрчкој традицији, представљају развој младића, а на скицама се јасно види да је то и била очигледна намера аутора, док унутрашњи профил одсликава

⁶⁴⁵ О значају полисемije Богдановић је, између осталог рекао: „А у стварима духа (архитектонска теорија, ипак, спада у ствари духа) све је, напротив, у облацима конотираних слика и личних одраза, све је смишљено само уколико је вишезначно, у пуном сазвучју неугрожене полисемije.” (Bogdanović Bogdan, *Glib i krv*, Beograd, 2001., str. 29).

⁶⁴⁶ Вуковић Владимир З., „Архитектура сећања...”, стр. 393.

⁶⁴⁷ Бркић Алексеј, *Знакови у камену*, Београд, 1992., стр. 132.

⁶⁴⁸ АЈИМ, РА, Р 19, *Zapisnik u predmetu ocenjivanja podnesenih konkursnih radova za podizanje spomenika jevrejskim žrtvama fašizma na jevrejskom groblju u Beogradu*, 04., 06. XII 1951., str. 2.

⁶⁴⁹ АЈИМ, РА, Р 19, *Dopis Jevrejske opštine Beograd Izvršnom odboru Narodnog odbora Beograd-na ruke Predsednika druga Jojkića*, Beograd, 05 II 1952., str. 1.

форму јонски стубова који представљају идеалну форме младе девојке.⁶⁵⁰ На тај начин у споменик је уграђена не само јеврејска, већ и шира античка симболика.

Након што је изабрано најбоље решење на конкурс, формиран је одбор за подизање споменика од шест чланова⁶⁵¹ чији је задатак био да спроведе у дело архитектонско решење Богдана Богдановића, а како би могао да да детаљнија упутства за рад, Богдановић је изабран за хонорарног сарадника одбора. Споменик је уклопљен у празан простор на крају главне гробљанске алеје, без већих преправки постојећег стања на гробљу, осим што је за смештање десног пилона уклоњен један још неискоришћен гроб, док је за леви пилон место направљено померањем гроба извесне Маламед, ученице гимназије умрле 1920. године.⁶⁵²

Највероватније је да држава није покушавала да утиче на изглед нити београдског нити других споменика откривених 1952. године. Споменик на Београдском сефардском гробљу НР Србија је, након личне итервенције члана И.О. СЈОЈ Бенциона Левија код министра унутрашњих послове Слободана Пенезића Крцуна, суфинансирала са 1 500 000 динара.⁶⁵³ За београдске Јевреје овај гест је представљао симбол солидарности и повезаности свих југословенских народа који је јасно показивао да јеврејска заједница у свом сећању на страдње није изолована нити усамљена, а споменик жрвама да је „не само наш, јеврјески, него нас свију и као такав он постаје једна нова zaloга Братства и Јединства”.⁶⁵⁴ Југословенски Јевреји, у ово време, очигледно је нису своје страдање посматрали као одвојено а рефлексивна и веза са страдањем свих југословенских народа увек је била присутна. Такође, званични идеолошки концепти које су заступали држава и партија били су и у јеврејској заједници потпуно усвојени, о чему говори и претходни цитат у коме су, у оригиналу, речи братство и јединство, написане великим словима. Међутим, паре за споменик држава је дала тек након што је конкурс завршен и уједно и након што је идејно решење споменика већ било изабрано. Ово значи да држава и партија, у овом случају, на изглед споменика нису покушавале да утичу путем финансијских средстава, али је постојао један други метод који је у оваквим случајевима био ефикаснији уколико је званична власт у већ постојећи пројекат желела да унесе извесне измене, а то је издавање грађевинске дозволе. Очигледно је да званичне државне институције ни на овом нивоу нису правиле препреку за изградњу споменика и да, такође, нису покушавале ни да унесу измене у будући изглед споменика, с обзиром, да је Урбанистички завод Народног одбора града Београда без захтева за било каквим изменама, одобрио предложени пројекат Јеврејске општине Београд.⁶⁵⁵

Из данашње перспективе, значај Богдановићевог споменика је далеко већи него што се то чинило у периоду када је грађен. Временом, споменик на сефардском гробљу у Београду постао је аутентичан пример прожимања различитих нивоа и различитих перспектива сећања. Према класификацији основних облика сећања у оквиру људских

⁶⁵⁰ *Architektur der Erinnerung...*

⁶⁵¹ Чланови одбора били су: Рубен Рубеновић, Аурел Спилер, Артур Бадер и Исак Пољокан.

⁶⁵² АЈИМ, ПА, Р 19, *Zapisnik II sastanka građevinskog odbora za podizanje spomenika žrtvama fašizma na Jevrejskom groblju u Beogradu*, 23. XII 1951., str. 1.

⁶⁵³ АЈИМ, *Zapisnik zajedničke sednice (XCI i XCIII) Izvršnog odbora Saveza i Autonomnog odbora za pomoć*, 06. VI 1952., str. 4

⁶⁵⁴ „Vlada NR Srbije priložila je 1 500 000 dinara za spomenik”, u: *Bilten SJOJ*, god. III, br. 1-7, januar-jul 1952., str. 7.

⁶⁵⁵ АЈИМ, ПА, П19, *Извештај инвеститору о начелној сагласности или одбијању*, 3. IX 1952.

заједница, коју је дала Алаида Асман⁶⁵⁶, подизање споменика представља врсту културолошке и релативно трајне форме путем које се историјски догађаји евоцирају у садашњем времену, па самим тим споменици представљају манифестацију културног облика сећања. За историјске споменике, као и друга места сећања, у циљу одржавања памћења и идентитета заједнице увек су се везивале и различите форме политичког сећања попут комеморација, јавних едукација и других друштвено-политичких ритуала. На тај начин, споменици су увек били места која су обједињавала културно и политичко сећање. Међутим, споменик на београдском сефардском гробљу јединствен је пример споменика у Југославији који, у својој симболици, на крајње очигледан начин осим културног и политичког инкорпорира и индивидуални и друштвени ниво сећања на рат и страдање што је постигнуто захваљујући аутентичној концептуалној идеји самог аутора.

Већ у фази пројекта споменик је био замишљен тако да свака породица може да дода нешто своје, неку врсту личне успомене на страдање⁶⁵⁷. Почетком 1971. године, Општинско веће Јеврејске општине Београд, у чијој надлежности је била брига о гробљу, а самим тим и о споменику жртвама фашизма, донело је одлуку да се свим члановима општине, који то желе, дозволи да на бочним зидовима прилазног дела Богдановићевог споменика поставе спомен-плоче члановима својих породица који су страдали у Холокаусту.⁶⁵⁸ Богдановић, који је био упознат са оваквом одлуком Јеврејске општине Београд, дао је свој пристанак, али и препоруку да би све плоче које буду постављане требало да буду беле боје, а слова на њима приближно истог стила, како се не би нарушио естетски изглед споменика. Нажалост, према данашњем стању споменика могуће је закључити да ова сугестија аутора није до краја испоштована. У наредним деценијама постављено је неколико десетина оваквих спомен-плоча, с тим што ни једна не садржи датум откривања, а на већини није написано чак ни ко их је поставио. Плоче садрже, углавном, само податке о жртвама којима су посвећене, тако да је готово немогуће одредити време њиховог постављања и прецизно рећи у ком периоду је овакав вид очувања сећања на жртве био најучесталији. Ни на једном од пет споменика откривених 1952. године нису била написана имена страдалих којима су споменици посвећени, тако да је идеја да се поставе породичне спомен-плоче на београдски споменик на којима би била наведена имена макар дела страдалих, представљала значајан допринос персонализацији жртава Холокауста и истицању њиховог личног идентитета.

Међутим, оно што је, заправо, најбитније јесте да су овакве плоче донеле једну нову, иако не распрострањену, праксу у културу сећања на жртве Холокауста у Југославији. На овај начин, у оквиру јеврејске заједнице укрштене су приватна иницијатива у подизању споменика и иницијатива Савеза општина, о којима је већ било речи. Ово је уједно значило да је у оквиру сећања заједнице, које је према класификацији Асманове обухватало политичко и културно сећање, кроз интервенције на званичном спомен-обележју постало видљиво и индивидуално сећање преживелих али и породично или како то Асманова назива комуникативно сећање, које се формирало у породичним заједницама у оквиру међугенерациске интеракције. Било је то потпуно синхроно са трендом повећаног занимања за личне исповести преживелих који је перспективу индивидуалне културе

⁶⁵⁶ Према мишљењу Алаиде Асман постоје четири основна облика сећања: индивидуално, друштвено (комуникативно), политичко и културно сећање. (Видети: Asman, Alaida, *Sećanje individualno i kolektivno* u: Sladaček, Michal, Vasiljević, Jelena, Petrović-Trifunović, Tamara, „Kolektivno sećanje i politike pamćenja”, Beograd, 2015, str. 72)

⁶⁵⁷ Labudović Ida, *Intervju sa Bogdanom Bogdanovićem...*

⁶⁵⁸ „Postavljanje spomen-ploča na jevrejskom groblju”, u: *Jevrejski pregled*, god. XXII, br. 1-2, januar-februar 1971., str. 48.

сећања донео у јавни дискурс и који је нарочито постао актуелан од почетка шездесетих година, поготово после јерусалимског суђења Адолфу Ајхману.

Закључно са свечаним откривањем пет споменика јеврејским жртвама у току августа и септембра 1952. године, значајан део посла на мемориализацији жртава Холокауста, који је био у надлежности јеврејске заједнице, био је завршен. Најбројније јеврејске општине у Југославији, изградиле су споменике својим страдалима, Србија, Босна и Херцеговина и Хрватска добили су централна спомен-обележја за убијене Јевреје са њихове територије, а и највећи број локалних општина у Војводини и Хрватској привео је крају сопствене пројекте меморијализације. Упркос томе, постојало је још неколико значајних циљева које је у наредном периоду требало достићи. Пре свега, и даље се радило на подизању споменика у Скопљу, Битољу и Осиеку али је још увек био актуелан и проблем преношења посмртних остатака, углавном, мађарских Јевреја, принудних радника из борског рудника које су Немци, приликом повлачења, стрељали у близини Црвенке, као и решавање питања сахрањивања жртава стрељаних у Засавици у близини Шапца, од којих су велики број представљали Јевреји из Кладово транспорта.

Јевреји са територије Македоније представљали су део југословенског јеврејства који је најтеже страдао у Холокаусту. У току рата већи део југословенске Македоније окупирали су и анектирали Бугарска чија је политика према сопственим Јеврејима била далеко блажа него према Јеврејима на окупираним територијама. Врхунац трагедије донели су мартовски дани 1943. године, када су Немци заједно са бугарским јединицама, почевши од 11. марта прво похапсили а потом и депортовали у Треблинку скоро читаво јеврејско становништво Македоније и јужне Србије. Према проценама Јаше Романа од 7 762 Јевреја колико их је живело на територији Македоније пре рата, страдало је 6 982 односно преко 90 процената⁶⁵⁹, а према подацима СЈОЈ у доба социјализма је у Македонији је живело 528 Јевреја.⁶⁶⁰ Од три највеће јеврејске општине у Македонији само је скопска обновљена након рата, а они који су преживели, своје сећање су везали за 11. март, као дан врхунца катастрофе, који је, након завршетка рата сваке године свечано обележаван.

С обзиром да је у Македонији било веома мало преживелих Јевреја, који су углавном живели у Скопљу⁶⁶¹ приметно је да је улога државних институција, друштвених организација и јавних предузећа као и учествовање обичних грађана у комеморацијама и у подизању споменика жртвама Холокауста, у Македонији била изразитија и интензивнија него у другим деловима земље. Последица тога је и то да је сећање на Холокауст, а нарочито на мартовске депортације постало значајан део сећања на Други светски рат код свих грађана Македоније, а не само код јеврејског становништва. О томе сведочи како масовно учешће грађана, пре свега, Скопља, Битоља и Штипа у мартовским комеморацијама, тако и чињеница да је Скопље, било један од ретких градова у Југославији који је имао и улицу и школу чији је назив био везан за Холокауст. У оквиру обележавања 23. годишњице одвођења македонских Јевреја у логоре смрти, једна скопска школа добила је назив „11 март“⁶⁶², а такође и улица у Скопљу у којој се налазила Јеврејска општина, добила је исти

⁶⁵⁹ Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije...* str. 201

⁶⁶⁰ Perera David, „Neki statistički podaci o Jevrejima u Jugoslaviji u periodu od 1938. do 1965. godine”, u: *Jevrejski almanah 1968-1970*, Beograd, 1971., str. 137.

⁶⁶¹ У току 1952. године скопска јеврејска заједница бројала је 95 чланова, 1963. било их је 106, а 1972. године у целој Македонији је живело 99 Јевреја од чега чак 95 у Скопљу (према: Lebl Ženi, *Plima i slom*, Gornji Milanovc, 1990., str. 390.; Matkovski Alexandar, *A History of the Jews in Macedonia*, Skoplje, 1982., str 205.)

⁶⁶² АЈИМ, *Zapisnik XXI sednice Glavnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije*, 16. I 1966., str. 7

овај назив.⁶⁶³ СУБНОР је, најчешће, био главни организатор мартовских комеморација, док је малобројна јеврејска заједница у Македонији, у складу са својим могућностима, пружала подршку.⁶⁶⁴ Ангажовање Савеза бораца и учествовање македонске јавности у обележавању успомене на Холокауст, јеврејска штампа у Југославији је истицала као показатељ да „Народна Република Македонија сматра жртве 11. марта исто толико својим жртвама колико и жртвама јеврејског народа“, наглашавајући да су ове свечаности, у најпотпунијем смислу те речи, тест братства и јединства југословенских народа.⁶⁶⁵

Прву спомен-плочу за страдале Јевреје Македоније (слика 20) подигла је Јеврејска општина Скопље уз финансијску помоћ Савеза општина, а плоча је откривена 11. марта 1951. године на згради Јеврејске општине у Скопљу⁶⁶⁶ на којој је стајала све до земљотреса 1963. године. Плоча је садржала бронзани рељеф, рад вајара Петра Палавичинија, испод ког је на македонском и хебрејском језику стајао натпис: „У спомен на 7 200 македонских Јевреја, одведених 11. марта 1943. и након тога убијених од стране фашистичког окупатора.“⁶⁶⁷ У Скопљу постоји још једна спомен-плоча, постављена је од стране Савеза бораца из Скопља, на згради Монопола, односно фабрике дувана, која је марта 1943. окупатору служила као сабирни логор за Јевреје пре њиховог транспорта у Треблинку.

Међутим, пошто Скопље није учествовало у манифестацијама 1952. године, тамошња јеврејска општина је поставила себи задатак да у наредном периоду и Скопље добије централно спомен-обележје које ће бити посвећено свим страдалим македонским Јеврејима. Откривање овог споменика уклопљено је у прославу 20 година од почетка антифашистичког устанка у Југославији, а комеморативне свечаности још су једном показале да је 11. март дан сећања свих грађана Македоније. Дobar показатељ тога је било не само присуство, већ и активно учествовање у манифестацијама представника других верских заједница са територије Македоније. Комеморацији су присуствовали Архиепископ охридски и скопски и митрополит македонски Доситеј и старешина исламске верске заједнице Хафуз Хамид ефендија, а у току саме церемоније откривања споменика, хор цркве свете Мине, под руководством свештеника Боре Ангеловског, отпевао је „Посмртну песму“⁶⁶⁸ Споменик (слика 21) је изграђен на десној страни партизанског гробља у Бутељу код Скопља са којим практично чини једну целину, што је у симболичком смислу требало да представља јединство између жртава фашизма и бораца против фашизма.⁶⁶⁹ Главни инвеститор и иницијатор изградње била је Јеврејска општина Скопље а помоћ су пружили и Савез јеврејских општина и СУБНОР НР Македоније.

У марту 1958. године, три године пре него што је откривен споменик на скопском гробљу Бутељ, подигнут је споменик убијеним Јеврејима у Битољу (слика 28). Био је то наговештај једне нове фазе у развоју меморијализације жртава Холокауста у Југославији, фазе која је омогућила да сећање на убијене Јевреје постане присутно и видљиво и у југословенском јавном простору. Као што је већ речено, већина до тада изграђених споменика налазила се на јеврејским гробљима, док је битољски споменик, који је подигнут

⁶⁶³ Lebl Ženi, *Plima i slom*, str. 389.

⁶⁶⁴ „Velike komemorativne svečanosti povodom petnaestogodišnjice tragedije makedonskih Jevreja”, u: *Bilten SJOJ*, god. IX, br. 3, mart 1958., str. 6.

⁶⁶⁵ Исто, стр. 6.

⁶⁶⁶ АЈИМ, КСО, *Knjiga evidencije spomenika*.

⁶⁶⁷ АЈИМ, Споменици Кутија 1, Фотографија без сигнатуре

⁶⁶⁸ „Komemorativne svečanosti u Skoplju i Bitolju”, u: *Jevrejski pregled*, god. XII, br. 3-4, mart-april 1961., str. 8-9

⁶⁶⁹ Исто, стр. 7.

на месту где се некада налазила синагога Арагон, разорена од стране фашиста, био први споменик жртвама Холокауста у Југославији који је изграђен на јавној градској површини. Споменик је представљао модернистички стилизовану менору, седмокраки јеврејски свећњак, чији су крајеви били делимично сломљени што је требало да симболизује трагедију жртава, али и неуништивост јеврејског народа.⁶⁷⁰ Солидарност и учествовање читаве заједнице у очувању сећања на јеврејске жртве приказан је и кроз натпис на споменику у коме је наглашено да су својим суграђанима, страдалим Јеврејима, споменик подигли грађани Битоља.⁶⁷¹

Манифестација је трајала од 11. до 13. марта, а главни организатор, СУБНОР Битоља, се трудио да свечаностима да што шири друштвени карактер и да у прославу укључи што више битолских грађана. Због тога је 11. марта, у свим школама у Битољу и околини први час посвећен историји Јевреја тог краја и сећању на геноцид који је почињен над њима.⁶⁷² Наредног дана, 12. марта, свечано је откривен споменик, а увече је, у народном позоришту, одржана комеморација на којој је говорио председник Народног одбора општине Битољ Јорго Ристевски, након чега је програм извело културно-уметничко друштво „Стив Наумов“ уз пратњу оркестра гарнизона Југословенске Народне Армије. На крају тродневних свечаности 13. марта је у Битољу гостовало Народно позориште из Скопља са представом Дневник Ане Франк.⁶⁷³ Вести о свечаности пренео је лист *Нова Македонија*, али и новине на језицима других народности, *Бирлик* на турском и *Рилиндија* на албанском језику.⁶⁷⁴

Од три македонска града, Скопља, Штипа и Битоља, који су имали највеће јеврејске заједнице до Другог светског рата, последњи који је добио споменик жртвама Холокауста био је Штип. На подизању споменика у Штипу (слика 29) активније је почело да се ради почетком осамдесетих година. Управо због овог разлога, двојица изасланика Савеза општина, познати вајар Нандор Глид и инжењер Исак Сион, почетком априла 1981. године, боравили су у Штипу како би проценили услове за подизање споменика. У то време у близини тадашње зграде Штипског народног музеја налазило се једно привремено спомен-обележје депортованим јеврејима које је било предвиђено за уклањање због изградње трајног споменика. Након упознавања са стањем на терену Нандор Глид је написао елаборат у коме је одбацио могућност подизања споменика на тамошњем гробљу и предложио његово смештање у сам град, а о садржају, порукама и симболици самог споменика је записао: „Споменик треба да говори о страдању недужних, људи, жена и деце, жртва геноцида... Споменик треба да буде и опомена живима-позив на чување братства и јединства међу нашим народима. Посебно је важно саставити један такав текст из којег ће се јасно видети историјска истина и улога бугарских фашистичких окупатора у овом геноциду. Споменик треба да зрачи својим садржајем и естетским-уметничким вредностима”.⁶⁷⁵ Иако Глид не даје детаљан предлог изгледа споменика уочљиво је да препоручује да се прецизно истакне идентитет починилаца злочина, односно да се нагласи

⁶⁷⁰ „Velike komemorativne svečanosti...”, str. 8

⁶⁷¹ Константинов Милош Хр. (ур.), *11. март 1943-1958- на 3013 битолски Евреји-жртви на фашизмот*, Битољ, 1958. (без нумерације страна)

⁶⁷² „Комеморација во Битола 1943-1958”, у: Константинов Милош Хр. (ур.), *11. март 1943-1958- на 3013 битолски Евреји-жртви на фашизмот*, Битољ, 1958., (без нумерације страна)

⁶⁷³ Исто

⁶⁷⁴ „Komemorativne svečanosti u Skoplju i Bitolju”..., str. 6.

⁶⁷⁵ АЈМ, КСО, 388, Глид Нандор, *Predlog i sugestije o načinu realizacije spomenika građanima Štipa jevrejske narodnosti deportovanim u logore 1943. godine*, str. 1

да су то били „бугарски фашистички окупатори“, али и да нагласи наратив о братству и јединству.

У време када је овај елаборат писан 1981. године, југословенска штампа често је доносила текстове о америчкој телевизијској серији Холокауст и јавним полемикама које је она изазвала у Западној Немачкој, али и неким другим европским државама, па тако, почетком осамдесетих и сам појам Холокауст, по први пут почиње да се учесталије користи у југословенској јавности, али углавном у контексту везаном за саму серију (видети поглавље 4). Због тога је занимљиво и то што Нандор Глид, и у овом цитату, али и у целом елаборату, уместо речи Холокауст, доследно користи реч геноцид, што показује да у ово време, чак ни међу људима попут Нандора Глида који су не само преживели Холокауст, већ и активно учествовали у креирању сећања на њега, сам појам Холокауста није био у свакодневной употреби.

Споменик јеврејима Штипа представљао је и значајан корак у развоју југословенске културе сећања на Холокауст јер је показао да се све више тежило истицању личног идентитета жртава, али и издвајању јеврејског страдања као посебног феномена. На једном састанку у Савезу јеврејских општина Југославије Исак Сион је изнео захтев да на споменику буду исписана имена свих страдалих јер, како је он рекао „они нису представљали једну аморфну масу него личности“.⁶⁷⁶ Још један од присутних делегата Хаим Леви је изразио сумњу у могућност реализације овакве замисли, пошто, према његовом мишљењу, СУНБОР и локалне власти у Штипу, не би дозволиле да се истичу само имена Јевреја, с обзиром да је у у Штипу било и око 80 нејевреја жртва фашизма.⁶⁷⁷ Са друге стране Луци Петровић⁶⁷⁸ је објаснила да се имена Јевреја свакако морају посебно издвојити, с обзиром да су Јевреји, према њеним речима, једини били жртве геноцида.⁶⁷⁹ Ово је био један од првих и не тако чест пример да су сами Јевреји тражили посебно наглашавање и издвајање својих жртава, што је, релативно, супротно становиште од онога које су у својим говорима почетком педесетих година износили Алберт Вајс и Жак Конфино, о чему је већ било речи. На крају, на споменик су, ипак, постављене и мермерне плоче на којима су исписана имена 651 Јеврејина који су депортовани и потом убијени у логору Треблинка.

Према првобитној идеји, коју је изнео Нандор Глид, споменик у Штипу је требало да буде готов до марта 1983. године када се обележавало 40 година од депортације и истребљења македонских Јевреја, . Као и у случају споменика у Скопљу и Битољу, и овде је тешко раздвојити напоре званичних власти и јеврејске заједнице да се подигне споменик, што значи да је и у овом случају рад на подизању споменика био заједнички. Почетну иницијативу покренула је Скупштина општине Штип, а Савез општина је углавном пружио стручну помоћ, да би се убрзо акцији придружио и локални СУБНОР. Питање изгледа споменика решавано је на локалном нивоу, а пројектовање меморијала поверено је архитекти Методи Андонову из Штипа. Ипак изградња споменика није реализована до марта 1983., већ је одлучено да споменик буде откривен 1985. године и то 8. новембра, на

⁶⁷⁶ АЈИМ, КСО, *Beleška sa sastanka održanog 7. V 1985. god u prostorijama Saveza u vezi izgradnje spomenika Jevrejima žrvama fašizma u Štipu*

⁶⁷⁷ Исто

⁶⁷⁸ Луци Петровић (рођ. Меворах) (1925.-2010.) дугогодишња секретарка СЈОЈ, члан управе, уредник Јеврејског прегледа и других публикација Савеза.

⁶⁷⁹ АЈИМ, КСО, *Beleška sa sastanka održanog 7. V 1985. god u prostorijama Saveza u vezi izgradnje spomenika Jevrejima žrvama fašizma u Štipu*

дан ослобођења града Штипа.⁶⁸⁰ Место за споменик није изабрано случајно, већ је, као и у Битољу, локација имала дубљи симболички значај за саму јеврејску заједницу. У време изградње споменика то је била јавна градска површина, али све до Другог светског рата, на том месту се налазило средиште старог Штипа, који је био центар јеврејског живота у овом граду. Осим позиције и сам изглед споменика обиловало је симболиком. Преко 20 метара дугачак, бетонски зид, постепено се уздизао из земље симболишући настанак и развитак јеврејске заједнице у Штипу, док је бол због њеног нестанка била оличена у отвору у који је постављена метковима изрешетана менора иза које се зид нагло прекида као што се прекинуо и живот заједнице са фашистичком окупацијом.⁶⁸¹ Прожет дубоком симболиком, настао као резултат залагања, не само јеврејске, већ читаве друштвене заједнице и постављен у сам центар града, овај споменик је учврстио праксу потенцирања индивидуалног идентитета јеврејских жртава у југословенској култури сећања и допринео развоју свести о Холокаусту као аутентичном феномену 20. века.

Још једна важна предратна јеврејска општина, која све до средине шездесетих година није имала споменик страдалим Јеврејима био је Осиек. У Осиеку је пре рата, према попису из 1931. године, живело 2 445 Јевреја⁶⁸², а до данас је поименично пописано 1563 осјечка Јеврејина страдала у Холокаусту.⁶⁸³ Према проценама из 1957. године, након завршеног организованог исељавања у Израел, Јеврејска општина Осиек имала 253 члана.⁶⁸⁴ Први споменик страдалим Јеврејим подигнут на територији осјечке јеврејске општине био је споменик на јеврејском гробљу у Ђакову откривен 1952. године, али с обзиром да је он био посвећен искључиво жртвама логора Ђаково, самим тим није обухватао велики број осјечких Јевреја убијених у Аушвицу, Лоборграду, Јасеновцу и другим местима страдња. Заправо, још у оквиру свечаности из 1952. године, поред Београда, Загреба, Новог Сада, Сарајева и Ђакова, Осиек је требало да буде шести град у коме би био подигнут споменик жртвама Холокауста. Тамошња јеврејска општина желела је да у мртвачници на осјечком горњоградском гробљу постави урну од розе вештачког камена, сличну оној у Ђакову⁶⁸⁵, а за датум откривања споменика био је одређен 26. август, односно дан након откривања споменика у Ђакову.⁶⁸⁶ Према процени Јеврејске општине Осиек сређивање мртвачнице и подизање споменика коштали би укупно 452 673 динара⁶⁸⁷, а Савез је пристао да споменик суфинансира са 100 000 динара. Међутим, како је у претходних седам година, од ослобођења, Јеврејска општина Осиек за поправку локалног гробља, које су нацисти тешко оштетили имала велике издатке, у укупном износу од 444 850 динара,⁶⁸⁸ она није била у стању да поднесе нове трошкове изградње споменика, па је

⁶⁸⁰ AJIM, KSO, *Informacija br. 11 po pitanju izgradnje Spomenika Jevrejima žrtvama fašističkog terora iz Štipa*, Sarajevo, 12. IX 1985.

⁶⁸¹ D. S. „Откривен споменик јеврејским жртвама фашизма у Штипу”, у: *Jevrejski pregled*, god. XXXVI, br. 9-12, septembar-decembar 1985., str. 12.

⁶⁸² Švob Melita, *Židovi u Hrvatskoj-židovske zajednice*, tom I, Zagreb, 2004., str. 93

⁶⁸³ Исто, том II, стр. 372-439.

⁶⁸⁴ Švob Melita, *Židovi u Hrvatskoj...*, tom I, str. 382.

⁶⁸⁵ AJIM, PA, P19/Osijek, *Predmet: prijedlog za podizanje spomenika jevrejskim žrtvama fašizma na gornjogradskom groblju u Osijeku*, 21. 05. 1952., str. 1

⁶⁸⁶ AJIM, PA, P 19/Osijek, *Pismo SJOJ Jevrejskoj veroispovednoj opštini Osijek po predmetu svečanosti za podizanje spomenika jevrejskim žrtvama fašizma*, 10. IV 1952., str. 1.

⁶⁸⁷ AJIM, PA, P 19/Osijek, *Pismo Jevrejske bogoštovne općine Osijek br.221/52 Savezu jevrejskih veroispovednih opština FNRJ-Predmet: postavljenje spomenika jevrejskim žrtvama fašizma*, 21. IV 1952., str. 1.

⁶⁸⁸ Исто

због немогућности да прикупи потребни новац одустала од градње споменика у Осијеку и своје капацитете подредила довршавању споменика у Ђакову. Због тога је морало да прође још више од деценије па да жртве Холокауста из Осијека добију достојно спомен-обележје. Почетком 1964. године Јеврејска општина у Осијеку започела је акцију за подизање споменика и обративши се прво Савезу општина и другим јеврејским општинама за финансијску подршку. Идејно решење за споменик (слика 30) било је изабрано и пре него што се почело са прикупљањем новца, а израда споменика поверена је рођеном Осјечанину и познатом вајару Оскару Немону⁶⁸⁹. Издужена монолитна скулптура представљала је лик жене-мајке која у својим рукама, високо изнад главе држи дете, док су у подножју скулптуре записане речи: „Сети се. Никада не заборави”, а сам аутор, скулптуру је назвао Хуманост⁶⁹⁰, али је међу Осјечанима постала позната као Мајка и дете. Основни циљ оваквог уметничког приказа био је да се избегне класични наратив о мартирству и страдању и да се изрази вера у победу, обнову и наставак живота након свих патњи које је заједница преживела. Представници осјечке јеврејске општине прихватили су овакво решење за споменик, такође, и зато што су хтели преко њега да пошаљу поруку да је јеврејство, не само преживело катастрофу, већ и успело да сачува своје традиционалне вредности. Таква жеља, може се наслутити, из описа споменика који је званично објавила Јеврејска општина Осијек: „Мајка, уздигнуте главе, уноси се у очи дјетету и као да у њега, заједно са патњама, улијева узвишена чувства и стремљење да наредној генерацији преда вјечне и непролазне вредности јеврејског народа”.⁶⁹¹ Сличан утисак споменик је оставио и на једну од Осјечанки, која је у новембру 1965. године, присуствовала откривању споменика: „Пред нама је стајао стуб који полако прераста у жену, мајку која улева у своје дете поверење, љубав и жељу за животом. Споменик је још један доказ да је човек неуништив и да се сваки живот улева у нов живот.”⁶⁹² Слично попут Богдановићевог споменика на сефардском гробљу у Београду, као и споменика Камени цвет у Јасеновцу, и на споменику у Осијеку трагика страдња била је потиснута у страну, док је вера у обнову живота и поновно рађање представљала централни мотив сећања осјечких Јевреја.

Осјечки споменик свечано је откривен 28. новембра 1965. године на Гајевом тргу и био је то, након споменика у Битољу, други споменик у Југославији који је јеврејска заједница подигла својим страдалим члановима на јавној градској површини, односно ван ограниченог простора јеврејских гробаља. Наравно, постављање споменика на један од градских тргова било би потпуно немогуће да за то није постојала подршка државе. Од самог почетка иницијативе за подизање споменика, локалне власти су имале прилично благонаклон став према овом питању, па је у договору са градским челницима одлучено да се споменик подигне на једном од централних градских делова.⁶⁹³ Локални државни органи

⁶⁸⁹ Оскар Немон (1906-1985) рођен је у Осијеку у јеврејској породици. Након матуре студирао је вајарство у Бечу и Бриселу. Још пре Другог светског рата настанио се у Оксфорду у Енглеској. Познат је нарочито по скулптуралним портретима за које су му позирале многе бројне личности попут: Сигмунда Фројда, Винстона Черчила, Бернада Монтгомерија, Харолда Мекмилана, краљице Елизабете II и принцезе Дајане.

⁶⁹⁰ *Oscar Nemon Sculptor 1906-1985 Official site- History* <http://www.oscarnemon.org.uk/history/> pristupljeno: 08.03. 2018.

⁶⁹¹ „Apel Jevrejske općine u Osijeku povodom podizanja spomenika žrtvama fašizma”, u: *Jevrejski pregled*, god. XV, br. 1-2, januar-februar 1964., str. 34

⁶⁹² Šosberger Đurđica Ruth, „Koordinacioni odbor omladine”, u: *Kadima-časopis jevrejske omladine u Jugoslaviji*, br. 16., februar 1966., str. 6.

⁶⁹³ „Pripreme za podizanje spomenika u Osijeku”, u: *Bulletin Association of Yugoslav Jews in the United States*, br. 78-79, mart-jun 1961., str. 7.

прихватили су се и учешћа у манифестацијама које су пратиле откривање споменика. Свечаности су започете 27. новембра концертом београдског јеврејског хора „Браћа Барух”, а сутрадан, на дан откривања споменика, град Осиек приредио је банкет за представнике власти, јеврејских општина и друге званичнике.⁶⁹⁴ На тај начин, била је то манифестација не само Јевреја, већ свих грађана Осиека. Међутим, занимљиво је да, иако га је подигла јеврејска општина, у коначној верзији споменик ничим није указивао да је посвећен искључиво страдалим Јеврејима. На њему нема видљивих јеврејских симбола док је натпис на постаменту крајње једноставан и по питању идентитета жртава, генерализујући: „Жртвама фашизма Осиека и Славоније 1941-1945”.

Од почетка шездесетих година, активност југословенске јеврејске заједнице на подизању споменика почиње да опада што је резултирало мањим бројем споменика подигнутих у току шездесетих и седамдесетих година у односу на претходни период. За разлику од послератног периода када је највећи број споменика изграђен напором јеврејских општина, сада је највећи део активности на очувању сећања спровођен у кооперацији са државним институцијама и друштвеним организацијама, при чему залагање и утицај организација попут СУБНОР-а и ССРНЈ-а, као и општа друштвена иницијатива постају значајно видљивије. Ако, пратећи јеврејску штампу, уопштено посматрамо теме којима се, у првој половини шездесетих година, бави јеврејска заједница у Југославији, као и проблеме који се разматрају на седницама Извршног и Главног одбора Савеза општина, приметна је извесна промена у култури сећања, као и појава неких нових трендова. Као прво, вести о подизању споменика жртвама Холокауста постају све ређе, док се, приметно, појављује доста више текстова који доносе причу о појединцима и њиховим личним искуствима из рата. На тај начин, фокус културе сећања јеврејске заједнице скреће са јавних споменика, као манифестације колективног сећања, према свему ономе што је изражавало лично сећање жртве. Осим прича југословенских Јевреја, који су, кроз овакве исповести, добили прилику да млађим генерацијама пренесу своје сећање на рат, видљив је и пораст броја чланака о појединачним судбинама Јевреја из целе Европе у току Холокауста, попут Ане Франк и Давида Рубиновича.

С обзиром да се 1961. године, у целој држави, обележавало 20 година од почетка устанка народа Југославије сећања која је објављивала јеврејска штампа, потенцирала су успомене на борбу и учествовање Јевреја у партизанском покрету, док је страдање јеврејских цивила било потиснуто у секундарни план. Почетак шездесетих година, представљао је, уједно и време у коме југословенски Јевреји, по питању меморијализације жртава, почиње да се суочава са новим изазовима. До краја педесетих година јеврејска заједница подигла је 28 споменика⁶⁹⁵ својим жртвама. Многе општине изградиле су своја локална спомен-обележја, а неке од њих су након 1952. скоро потпуно замрле, с обзиром да се највећи број чланова иселио у Израел. Због тога је, како су године пролазиле, почело да се поставља питање не само, као до тада, изградње нових, већ и поправке и одржавања старих споменика, што је изискивало додатне напоре, али и додатна новчана средства.

Иако је број споменика које су подигли Јевреји почео да опада од друге половине 1950-их и почетка 1960-их година, заједница и даље остаје посвећена очувању успомене на своје старадале. У складу са тим, 1966. године у Скопљу и Сарајеву одржан је низ

⁶⁹⁴ „Otkrivanje spomenika jevrejskim žrtvama fašizma u Osijeku”, u: *Bulletin Association of Yugoslav Jews in the United States*, br. 106, januar 1966., str. 13.

⁶⁹⁵ АЈИМ, РА, Р-12-б, *Izveštaj izvrsnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije-VIII konferencija 26/27 XII 1959.*, str. 44.

свечаности, које су, након прослава везаних за подизања пет споменика 1952. године, представљале другу највећу манифестацију организовану од стране југословенске јеврејске заједнице у периоду социјализма. Прослава је имала неколико различитих повода и, самим тим, вишеструк карактер који се испољавао преко различитих културних, комеморативних, верских и политичких елемената, због чега је и сама прослава била осмишљена тако да кроз разне манифестације обједини сећање на жртве Холокауста са прославом других јубилеја битних за југословенско јеврејство. Главни поводи ових манифестација били су обележавање 400 година од доласка Јевреја у Босну и Херцеговину 1566. године, затим 25 година од почетка антифашистичког устанка у Југославији и отварање новог јеврејског дома у Скопљу.

Иако су манифестације имале јеврејски карактер, улога државе и шире друштвене заједнице била је значајна и најбоље се могла видети у томе што је град Сарајево у знак захвалности својим Јеврејима, подигао споменик (слика 31) у атријуму сарајевског Великог храма (El Kal Grande), некадашње сефардске синагоге, а у време откривања споменика Радничког института „Ђуро Ђаковић“. Откривање овог спомен-обележја, 25. децембра 1965. године, представљало је увод у наредну 1966. годину-годину јубилеја. Споменик у облику Меноре исклесане од камена и постављене на дрвено постоље, који су свечано открили председник градског вјећа Сарајева Салко Лагумџија и председник Јеврејске општине Сарајево Хаим Камхи, био је конципиран тако да ода почаст јеврејском народу у Босни, а страдање у току Другог светског рата је представљало само један од догађаја које је комеморисао овај споменик, што се може видети и из натписа: „У спомен 400 годишњице доласка Јевреја у ове крајеве, њиховог доприноса развоју нашег града, учешћа у Народноослободилачкој борби, огромних жртава које дадоше у Другом светском рату. Овај споменик у храму који малобројни преживјели Јевреји поклонили свом родном граду, подигоше захвални грађани града Сарајева.“⁶⁹⁶ Изградњу споменика иницирао је председник Градског вјећа града Сарајева Васо Радић док је израду споменика у потпуности финансирао град Сарајево. Као део ових манифестација у Скопљу је 11. октобра 1966. године свечано отворен јеврејски дом који је понео назив по рано преминулом председнику Савеза јеврејских општина др Алберту Вајсу. Том приликом је одржана и комеморација палим борцима и жртвама Холокауста код споменика на гробљу Бутел.

Како би се сумирали дотадашње резултати у меморијализацији жртава Холокауста и подстакло даљи рад на очувању старих и подизању нових споменика, Извршни одбор Савеза је 1977. године основао посебно тело које је требало да се бави овим питањима, под називом Комисија за споменике и спомен-обележја. Између осталог главни задаци ове комисије били су да евидентира места страдања Јевреја на целој територији Југославије, да предузме мере неопходне за подизање и очување споменика на местима значајним за јеврејску заједницу, да направи катастар постојећих спомен-обележја која евоцирају успомене на Јевреје борце у НОБ, Јевреје жртве фешизма и на живот Јевреја пре 1941. године, али и да прикупљају информације о акцијама које се предузимају ван јеврејске заједнице за подизање споменика јеврејским борцима и жртвама.⁶⁹⁷ Комисија је врло брзо након оснивања, у сарадњи са свим јеврејским општинама широм земље, отпочела рад на прављењу општег катастра у који би се унели подаци о свим постојећим споменицима жртвама Холокауста, а чији смисао је био да пружи информације о томе шта је до тог времена урађено на меморијализацији и да се направи план активности за будућност. У

⁶⁹⁶ *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, sarajevo, 1966., str. 5.

⁶⁹⁷ АЈМ, КСО, 84/78, *Predmet: Komisija za spomenike i spomen-obeležja*, 13. I 1978., str. 1

документима која се односе на оснивање комисије, може се уочити да је у то време, односно у другој половини седамдесетих година, још увек била доминантна подела јеврејских жртава у две категорије: Јевреји пали борци НОР-а и Јевреји жртве фашистичког терора⁶⁹⁸ при чему је највећи број страдалих Јевреја спадао у другу категорију, а такође, је приметно и да израз Холокауст у Југославији још увек није ушао у свакодневну употребу. Иако су у надлежност новоосноване комисије спадали и споменици који су сведочили о постајању јеврејске заједнице и пре 1941. године, ипак су споменици јеврејским жртвама Другог светског рата имали приоритетни статус у раду комисије.

Додатни мотив за интензивирање рада комисије била је четрдесета годишњица од Априлског рата и почетка страдања југословенских Јевреја. Међутим, евидентирање подигнутих споменика није ишло лако, с обзиром да до почетка 1981. године, сарадња комисије са јеврејским општинама није дала очекиване резултате. Велики број општина није послао или је послао непотпуне извештаје, али упркос томе комисија је била обавештена о најзначајнијим акцијама за подизање споменика жртвама Холоауста, које су биле у току, попут споменика у Битољу, Завидовићу, Травнику, Мостару, Ријечи, Јадовну, Лоборграду, Топовским шупама, Јајинцима и Старом сајмишту.⁶⁹⁹ Приметно је да је највећи број споменика страдалим Јеврејима, у току последње деценије социјалистичке Југославије, подигнуто на иницијативу друштвених организација и државних органа, о чему ће више речи бити касније, међутим и јеврејска заједница је наставила активно залагање за подизање споменика страдалим Јеврејима.

Један од најзначајнијих резултата тог залагања и један од најимпозантнијих примера југословенских меморијала посвећених жртвама Холокауста јесте споменик *Менора у пламену*, аутора Нандора Глида, откривена 1990. године на Дунавском кеју у Београду. Као што је већ речено, споменик подигнут 1952. године на београдском сефардском гробљу, био је посвећен јеврејским палим борцима и жртвама фашизма са целе територије Србије, а такође на јеврејском гробљу у Земуну подигнут је кенотаф у знак сећања на 573 припадника земунске јеврејске општине страдала у Другом светском рату. Међутим, са годинама, поставило се питање подизања новог споменика, који би био посвећен искључиво страдалим Јеврејима Београда, као успомена на највећу предратну јеврејску заједницу у Југославији и који би највероватније био постављен у део град где су некада живели Јевреји. Дорћол, стари део Београда, омеђен Калемегданским парком са једне и Скадарском улицом са друге стране, који се, од данашњег Студентског парка, низ падину, спушта према Дунаву, био је део града у коме је до Другог светског рата, живело око 80 % јеврејског становништва Београда. Још од времена када је Београд био под Османском влашћу, јеврејска махала форирана је на простору доњег Дорћола, између данашње Улице цара Душана и обале Дунава, да би од краја 19. века, Јевреји почели да насељавају и простор горњег Дорћола, ближе граду. Ту су се налазиле и најважније јеврејске институције у Београду: сефардска Синагога Бет Јисраел у Улици цара Уроша, зграда сефардске општине Београд у Улици краља Петра, Зграда друштва Онег Шабат у Јеврејској улици, Стара синагога (El kal vjež) на дољем Дорћолу и зграда Јеврејског женског друштва, која је у току рата коришћена као јеврејска болница, а у коју је данас смештен Дефектолошки факултет, због чега је Дорћол

⁶⁹⁸ За детаљније појашњење појмова *пали борци* и *жртве фашистичког терора* видети: Лајбеншпергер Ненад Л., „Жрве другог светског рата у политици југословенске државе 1945.-1980” (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју), 2019., стр 68.-88.

⁶⁹⁹ АЈИМ, КСО, *Izveštaj podnet na sednici Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 20. Decembra 1980. godine*-Moris Levi, str. 1.

представљао средиште јеврејског живота у вароши. Након рата, број Јевреја је драстично смањен, а под утицајем нове социјалистичке урбанизације стари Дорћол почео је да поприма нови обличје у коме је било све мање онога што је подсећало на јеврејску историју овог дела града, па се јавила потреба да се сачува сећање на Београђане којих више није било.

Прве идеје за подизање споменика београдским Јеврејима, жртвама Холокауста, јавиле су у оквиру јеврејске заједнице још у другој половини седамдесетих година, подстакнуте новим замахом урбанизације који је претио да избрише последње трагове јеврејског наслеђа на Дорћолу. Јеврејски истријски музеј покренуо је иницијативу да се, у оквиру нове урбанистичке реконструкције Дорћола, поведе рачуна о очувању и обележавању јеврејских културно-историјских споменика, па су, у току 1977. године, представници музеја и Јеврејске општине Београд са челницима београдске општине Стари град, Дирекције за изградњу и Завода за заштиту споменика културе Београда договорили да се поставе плоче на местима дотрајалих зграда предвиђених за рушење у којима су живели заслужни појединци, да се бивше зграде Јеврејског женског друштва и Друштва Онег шабат изузму од рушења, да се називи улица браће Барух и Јеврејске улице сачувају али и да се у Јеврејима страдалим у рату подигне споменик у делу Солунске улице између Улица браће Барух и цара Уроша, који је према новом урбанистичком плану требало да се претвори у пешачку зону.⁷⁰⁰ Како овај урбанистички план никад није реализован до краја, тако ни предвиђени споменик никада није подигнут у Солунској улици.

На потребу да се подигне споменик на Дорћолу, крајем 1970-их година указивали су и појединци. Отприлике у исто време када је Јеврејски историјски музеј започео иницијативу да подизање споменика, Рафаило Блам, познати композитор, диригент, један од првих београдских цез музичара и тадашњи потпредседник Јеврејске општине Београд, написао је један краћи текст о Дорћолу своје младости на чијем крају је закључио: „Често размишљам о томе, да би негде на Дорћолу требало подићи споменик, као успомену на Јевреје, где би у камену био уклесан текст: *Овде су до 1941. године живели мирни грађани Београда-Јевреји, које је зверски фашизам недужне убио*. Иницијатива за овакав споменик треба да потекне од нас самих, а то би био наш дуг према београдском Дорћолу и нашој побијеној браћи”.⁷⁰¹ У јулу 1977. године, он је, преко рубрике „Међу нама” у београдском листу *Политика*, упутио и јавни позив да се свим страдалим београдским Јеврејима подигне споменик на било којој локацији на Дорћолу.⁷⁰² Један од првих који је јавно подржао предлог Рафаила Блама био је сликар Зуко Џумхур и сам одрастао у овом делу града, који је истакао да такав споменик треба да буде „опомена да погрома, мржње и расизма више никада не сме да буде”.⁷⁰³ Међутим, упркос великом одзиву и изузетној подршци коју су грађани дали овој иницијативи, за остваривање такве замисли било је неопходно да прође још више од једне читаве деценије.

Крајем осамдесетих година, иницијатива је поново покренута и то управо на онај начин како је то желео и Рафаило Блам-од стране београдске јеврејске општине и као дуг према страдалим Јеврејима и старом београдском Дорћолу. Иницијатива је убрзо

⁷⁰⁰ D. Карон, „Обележавање споменика на Dorćolu”, *Bilten Jevrejske opštine u Beogradu*, br. 2, jul 1977., str. 22-23.

⁷⁰¹ Blam Rafailo, „Dorćole, zbogom...”, *Bilten Jevrejske opštine u Beogradu*, , br. 1, novembar 1976-mart 1977., str 29.

⁷⁰² Блам Рафаило, „Споменик Јеврејима са Дорћола”, *Политика*, 12. јул 1977., стр. 16.

⁷⁰³ Зуко Џумхур, „Гласам за споменик изгинулим дорћолским Јеврејима”, *Политика*, 26. 07. 1977.

прихваћена и ван јеврејске заједнице, подршку је дало Друштво српско-јеврејског пријатељства, као и једна већа група српских интелектуалаца међу којима су, између осталих, били Владимир Дедијер, Радован Самарџић, Матија Бећковић, Љубомир Тадић и Мира Траиловић, који су се обратили тадашњем председнику скупштине града Александру Бакочевићу тражећи да се формира комисија за подизање споменика и да се споменик подигне баш на Дорћолу.⁷⁰⁴ Иза предлога су убрзо стали и Пуриша Ђорђевић, Горица Мојовић, Стојан Ћелић, Енрико Јосиф, Десанка Максимовић, Љубомир Симовић, Милић од Мачве, Мира Ступица, Јован Ћирилов, и многи други, а закључено је да би новац требало скупити и међу обичним грађанима кроз широку друштвену акцију која би обухватала аукције слика Миће Поповића, Стојана Ћелића и Милића Станковића, као и позоришне представе које би организовало Љубомир Тадић и Мира Ступица.⁷⁰⁵ Београдско позориште „Душко Радовић“ је, за изградњу споменика, поклонило читав приход од једног извођења популарне представе *Шовинистичка фарса*, у режији Егона Савина по тексту Радослава Павловића, а сличне акције најавило је и Југословенско драмско позориште са представом *Дибук* и *Атеље 212* са представом *Чудо у Шаргану*, по тексту Љубомира Симовића.⁷⁰⁶ Убрзо је, одлуком Скупштине града Београда формиран Одбор за подизање споменика⁷⁰⁷ на чије чело је постављен академик Радован Самарџић.⁷⁰⁸ Дакле био је то пример акције меморијализације коју је започела јеврејска заједница, али финансијски и организационо у дело спровела држава, уз, како се може приметити по саставу одбора за подизање споменика, изузетно високо уважавање ставова и мишљења јеврејских представника.

Занимљив детаљ, на који треба обратити пажњу, јесте да је најчешће коришћен назив споменика био Споменик јеврејским жртвама нацистичког геноцида, док је у самој одлуци о подизању споменика он назван Споменик јеврејским жртвама немачког геноцида.⁷⁰⁹ док се сам израз Холокауст уопште није употребљавао када се говорило о изградњи овог спомен-обележја, што указује на то да овај појам, чак ни 1990. године, пред сам почетак распада државе, у југословенској јавности није ушао у ширу употребу. За разлику од првих деценија постојања социјалистичке Југославије када су, у натписима на споменицима жртвама, литератури, уметничким делима итд., коришћени углавном изрази попут фашистички терор над Јеврејима или злочини окупатора над Јеврејима приметно је да је крајем осамдесетих и почетком деведесетих година тај појам еволуирао у мало одређенији израз нацистички или немачки геноцид над Јеврејима, што је ипак прецизније упућивало на природу злочина које су Немци и њихови сарадници починили над јеврејским народом, али, такође и правило дистинкцију између појмова фашизам и нацизам. Ипак, израз Холокауст

⁷⁰⁴ „Заслужили су споменик“, *Политика*, 28. 04. 1989.

⁷⁰⁵ Алмули Јаша, „Пошта Београђана Јеврејима убијеним у рату“, *Политика*, 03. 05. 1989.

⁷⁰⁶ „*Шовинистичка фарса* за споменик јеврејским жртвама“, *Политика*, 12. 01. 1990.; Ј. Суботић, „Споменик јеврејским жртвама“, *Политика*, 29. 01. 1990.

⁷⁰⁷ У састав одбора, осим председника Радован Самарџића, ушли су још: Љубомир Тадић, Вељко Губерина, Љубиша Ристовић, Јаша Алмули, Нисим Конфино, Миша Давид, Александар Демајо, Лепосава Милошевић, Александар Зарин, Драган Драгојловић, Бошко Новаковић, Александра Бановић, Боривоје Цвејић, Бранка Јешић, Милосав Бојић, Ратко Марић, Слободан Вучкович, Бранислав Ивковић, Жељко Ероп, Луција Спировић Јовановић, Миодраг Продановић, Вујо Вукмирица, Виктор Прис

⁷⁰⁸ „Апел за подизање споменика јеврејским жртвама геноцида“, *Јеврејски преглед*, год. XL, br. 1-2, јануар-фебруар 1990., стр. 4.; „Апел одбора за подизање споменика јеврејским жртвама геноцида“, *Борба*, 17.01.1990.

⁷⁰⁹ IAB, Zbirka Вошка Novakovića (1595), K-4, *Odluka o podizanju spomenika jevrejskim žrtvama nemačkog genocida*

ће чешће у домаћој јавности, штампи, научним делима почети да се користи тек након распада Југославије.

Већ на првој седници одбора донета је одлука да израда споменика буде поверена Нандору Глиду који је у то време имао велики углед и изузетно значајан опус споменика и скулптура посвећених жртвама Холокауста, укључујући споменике у логорима Дахау и Матхаузен. Глид је предложио занимљиво решење: споменик назван *Дорћолска менора* или *Менора у пламену*, висок 5,5 метара са постољем, представљао је стилизован јеврејски седмокраки свећњак, менору, ухваћену пламеном која би истовремено могла да се протумачи и као отворена шака сачињена од испреплетених људских тела која желе, попут феникса да се уздигну из пламена и побегну од смрти.⁷¹⁰ Чланови стручне комисије Одбора за подизање споменика, посетили су 02. 04. 1990. године, Нандора Глида у његовом атељеу и том приликом су констатовали да је ово до тада најуспелије Глидово решење за споменик те врсте.⁷¹¹ Према сопственом признању овај споменик је и самом Глиду био посебно драг, као прво, зато што је кроз њега успео да помири уметничку форму са тематиком страдања и драматичност са лириком али и зато што је за Глида, који је и сам био жртва Холокауста овакав споменик представљао симболичан гроб за његове страдале родитељ, јер како је и сам рекао: „Ја не могу да замислим да мој отац и мајка којима не могу да нађем гроб леже поред усташа и есесоваца... Мени је то, такође, злочин. Тај позив на заборав није људски, он је циничан, он је неодржив“.⁷¹² По својој симболици и коришћеним мотивима попут феникса, испреплетених умирућих људских тела и пламена споменик је представљао својеврсну сублимацију дотадашњег Глидовог стваралаштва. Касније је израђена још једна верзија скулптуре, *Менора 2*, која је 1997. године постављена у Солун, у знак сећања на тамошњу јеврејску заједницу, једну од највећих у Европи, која је потпуно нестала у Холокаусту.

Споменик је постављен на дорћолској обали Дунава, на самом крају Јеврејске улице и требало је, према урбанистичком плану, да представља централни део једне шире историјске, културне и привреднотуристичке целине, која никада није реализована до краја.⁷¹³ Био је то један од најзначајнијих споменика ове врсте до тада изграђен на територији Србије и Југославије и пример заједничког ангажовања државе и јеврејске заједнице на очувању сећања на Холокауст, којим су истовремено Јевреји препознати као жртве посебне геноцидне политике тзв. Трећег рајха, што у меморијалној архитектури социјалистичке Југославије није био чест пример. Споменик је 21. октобра 1990. године открио градоначелник Београда Милорад Унковић а на свечаности је учествовао и говор одржао и председник израелског парламента Дов Шилански, што је за то време представљало изузетно значајан чин, с обзиром да дипломатски односи Југославије и Израела, прекинути 1967. године, још увек нису били обновљени. Он је, том приликом, изразио и наду да ће дипломатски односи две земље ускоро бити поново успостављени.

Осим њега, присутнима се обратио и председник Јеврејске општине Београд, Јаша Алмули, који је за церемонију рекао да, за преживеле Јевреје, то није једно обично откривање споменика већ „ прва достојанствена сахрана мртвих Јевреја чија су тела бачена у безимене гробнице“ и додао да овим чином присутни уписују жртве у „наша срца и уместо у раке стављамо их под окриље овог споменика“, а на крају је молитву за мртве одржао

⁷¹⁰ Subotić Irina, *Nandor Glid*, Beograd, 2012., str. 142.

⁷¹¹ IAB, 1595- K-4, *Informacija o idejnom rešenju spomenika jevrejskim žrtvama nacističkog genocida u Beogradu*.

⁷¹² Стефан Грубач, „Бекство од теме“, *НИИ*, 26. 10. 1990., стр. 37.

⁷¹³ „Апел одбора за подизање споменика јеврејским жртвама геноцида“, *Борба*, 17.01.1990.

рабин Цадик Данон.⁷¹⁴ У којој мери је подизање споменика имало заиста широку друштвену подршку сведочи и број али и разноликост организација које су присуствовали свечаности и положили венце на споменик, међу којима су биле делегације Друштва за неговање традиција српских ослободилачких ратова до 1918., Српске демократске странке из Книна, Српског покрета обнове, Савез јеврејских општина Југославије и чак навијачи Црвене звезде.⁷¹⁵ Након откривања *Меноре у пламену* подигнуто је још само једно спомен обележје жртвама Холокауста пре него што је започео распад државе. Крајем 1991. године у Врбасу, на месту порушене синагоге, а у знак сећања на јеврејске жртве фашизма из овог града подигнут је споменик (слика 2), о коме је већ било речи у претходном поглављу и који, уједно представља последњи споменик жртвама Холокауста подигнут у социјалистичкој Југославији.

Ако генерално сагледамо напоре јеврејске заједнице у Југославији да путем изградње споменика сачува успомену на своје страдале чланове, можемо донети неколико закључака. Активност јеврејске заједнице на овом плану била је најдинамичнија у току прве послератне деценије и то је, уједно, време у коме је постојао ограничен степен сарадње са државним оорганима и друштвене солидарности, што значи да су најактивнију улогу у меморијализацији Холокауста у овом периоду имали управо југословенски Јевреји. Како је време пролазило држава и друштвене организације постају све активније у подизању споменика страдалим Јеврејима, па овакви споменици добијају одлике општедруштвених пројеката што се најбоље видело у томе да се почело са њиховим подизањем на јавним градским површинама.

Што се тиче географског распореда споменика, приметно је и да је највећи број подигнут на територији САП Војводине и СР Хрватске, док рецимо у Црној Гори није постојало ни једно спомен-обележје за страдале Јевреје. Посебан случај је република Босна и Херцеговина у којој, упркос релативно бројној, како ашкенаској тако и сефардској заједници, које су ту живеле до 1941. године, након рата није подигнут велики број споменика. Обележја су, углавном на гробљима, изграђена у неким местима као што су Сарајево, Травник, Соколац, Високо и Брчко, док поједини градови који су пре рата имали значајне Јеврејске заједнице, попут Мостара и Вишеграда, овакве споменике у периоду социјализма нису добили. Према резултатима спроведеног истраживања, град са највише споменика страдалим Јеврејима у читавој Југославији, било је Сарајево у коме су подигнута чак четири споменика ове врсте и то три на сефардском гробљу на Ковачићима (слике 25, 49, 50, 51) и један у атријуму Великог храма (слика 31), док су у Београду, укључујући и Земун, изграђена три споменика страдалим Јеврејима, а осим ових било је и још неколико градова са више од једног спомен-обележја жртвама Холокауста попут Скопља (слике 54, 21) Брчког (слике 52, 53) и Бора (слике 32, 41). Споменици у Македонији су откривени у градовима који су били најзначајнији центри јеврејског живота и то у Скопљу, Битољу и Штипу, а сличан случај је био и у Словенији где су споменици на јеврејским гробљима изграђени, на пример, у Љубљани и Лендави. У централној Србији и САП Косово и Метохији такође није било много оваквих меморијала, а позитивни изузеци били су споменици у Бору, Београду, Приштини и спомен-плоча у Пироту. Оно што недвосмислено указује на то да је култура сећања на Холокауст у Југославији била изразито колективистичка и генерализујућа, која је јеврејске жртве посматрала као масу а не као

⁷¹⁴ „Откривен споменик београдским Јеврејима“, *Побједа*, Титоград, 22. 10. 1990.; Симонида Симоновић „Страдали заједно“, *Политика експрес*, 22. 10. 1990.

⁷¹⁵ Н.Т. „Заборав је издаја“, *Борба*, 22. 10. 1990.

појединце, јесте и чињеница да је у периоду од 1945. до 1991. године у Југославији подигнут само један споменик посвећен тачно одређеној појединачној жртви Холокауста, а то је споменик (слика 32) откривен 1979. године у Бору, који је био посвећен мађарском песнику Миклошу Раднотију, који је, као Јеврејин, интерниран на принудни рад у борске руднике и кога су приликом евакуације, пред трупама Црвене армије, Немци убили у близини Црвенке.

За разлику од, рецимо, Пољске или Мађарске, где су и националисти и комунисти видели опасност од отворене дискусије о Јеврејском страдању, у Југославији је свака врста јавне меморијализације жртава Холокауста била прихватљива ако је била усклађена са идеолошку линију коју је дефинисала Комунистичка партија.⁷¹⁶ Чињеница је и да су у својој култури сећања, југословенски Јевреји потпуно усвојили наративе о НОБ и братству и јединству о чему најбоље сведоче речи Алберта Вајса: „Посебно важна (за будућност Јевреја у Југославији) била је Народноослободилачка борба. То је било једино место у земљи где смо могли да се осећамо слободни и једнаки и где смо могли да рачунамо на солидарност. Братство и јединство сковани у рату за национално ослобођење и револуцији укључили су, такође и јеврејски народ.“⁷¹⁷

Култура борбе и братства: улога државе, партије и друштвених организација у меморијализацији Холокауста

Као што је показано у претходном потпоглављу, у току прве послератне деценије, главни носилац сећања на Холокауст у Југославији, били су Савез јеврејских општина, као кровна јеврејска организација у земљи и локалне јеврејске општине које су обновљене након рата, док су јавне манифестације сећања, попут комеморација и подизања споменика, биле физички, углавном, везане за ограничене просторе јеврејске заједнице као што су синагоге и јеврејска гробља. Стратегија државе и партије у погледу подизања споменика јеврејским жртвама, а у склопу једне шире политике неговања традиција НОБ-а и револуције, све до средине 1950-их година сводила се, углавном, на пружање финансијске потпоре акцијама које су инициране од стране јеврејске заједнице. На тај начин је, рецимо, НР Србија споменик на сефардском гробљу у Београду подигнут 1952. године суфинансирала са 1 500 000 динара⁷¹⁸, а локални одбор СУБНОР-а у Бачкој Паланци помогао је при изградњи споменика (слика 7) који је подигла тамошња јеврејска општина и на коме је записано: „Овај споменик подиже јеврејска општина Бачка Паланка уз сарадњу Савеза бораца Народноослободилачког рата“⁷¹⁹. Такође, велики број државних институција, партијских организација и јавних предузећа дао је свој новчани допринос и за акцију подизања југословенског дела Шуме мученика у Израелу у знак сећања на 60 000 страдалих југословенских Јевреја, спроведену у периоду од 1952. до 1955. године⁷²⁰.

⁷¹⁶ Kerenji, E., *Jewish citizens...*, str. 286.

⁷¹⁷ Исто, стр. 181.-182.

⁷¹⁸ АЈИМ, КСО, *Svečano otkrivanje spomenika jevrejskim žrtvama fašizma i palim borcima u pet mesta u Jugoslaviji*, str. 3

⁷¹⁹ АЈИМ, *Spomenici*, kutija 1, fotografija bez signature

⁷²⁰ *Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969*, Beograd, 1969, str. 149.

По форми споменика подигнутих у овом периоду, који имају, углавном, традиционални изглед и обилују јеврејским верским и националним симболима, може се закључити да држава није имала значајнијег утицаја на форму и начине меморијализације које је спроводила јеврејска заједница, већ да о повећаном утицају друштвених организација и државних институција на изградњу културе сећања на Холокауст у Југославији, можемо говорити тек након што су они, као иницијатори и главни организатори, отпочели са акцијама подизања споменика страдалим Јеврејима, односно од половине 1950-их година. За многе споменике жртвама Холокауста, изграђене у социјалистичкој Југославији, тешко је јасно разграничити и прецизно рећи ко их је подигао-држава или јеврејска заједница, с обзиром да је скоро увек постојало преплитање и надлежности и активности.

Међутим од средине 1950-их година активности државе и друштвених организација на овом плану, почињу да се интензивирају и управо у овом периоду државне, друштвене и партијске организације подижу прве споменике јеврејским жртвама. Вероватно, прво спомен-обележје жртвама Холокауста које није подигнуто на иницијативу јеврејске заједнице, већ залагањем СУБНОР-а, био је скроман камени споменик постављен на стратишту код места Чардак у Делиблатској пешчари (слика 33). На том месту су, 9. октобра 1941. године, немачки војници стрељали 180 Јевреја, заточеника из логора Топовске шупе. Споменик је откривен на Дан борца 7. јула 1955. године и на њему је уклесан натпис: „9. октобра 1941. године, окупатор је на овом месту стрељао 430 Јевреја спроведених из логора на Бањици. Јуна 1944. кости стрељаних су спаљене да би уништили трагове свога злочина.”⁷²¹ Иако је ово један од првих натписа на споменицима у Југославији подигнутим од стране Савеза бораца, а који као жртве злочина експлицитно истицао Јевреје, он је ипак фактографски споран због контрадикторних података које даје, што указује на то да је натпис, највероватније, без претходног истраживања и упознавања са чињеницама, импровизиран на брзину. Као прво, епитаф наводи податак да су Јевреји, стрељани на том месту, доведени из логора на Бањици, што, највероватније, није тачно. У октобру месецу 1941. највећи део београдских радно способних мушкараца Јевреја био је заточен у логору Топовске шупе одакле су одвођени на стрељање. Жени Лебл у својој књизи *До коначног решења-Јевреји у Београду* тврди да је и група стрељана у Делиблатској пешчари доведена из Топовских шупа⁷²², а такође Топовске шупе се спомињу и у записницима СЈОЈ када се расправљало о питању овог стратишта.

Други споран податак у натпису јесте број лица стрељаних на овом месту, који се евидентно не поклапа са стварним бројем убијених. Према извештају поручника Валтера Липеа, команданта јединице која је извршила стрељање, на овој локацији је 9. октобра стрељано укупно 180 лица.⁷²³ Услед грађевинских радова који су извођени на дунавској скели наредно стрељање је могло да се изврши тек 11. октобра и то на другој локацији у околини Београда и том приликом је стрељано 269 људи, што заједно са онима стрељаним два дана раније у Делиблатској пешчари чини укупно 449. убијених. Како је број од 430 жртва који је исписан на споменику, далеко ближи укупном броју стрељаних на обе локације (449), него броју стрељаних само у Делиблатској пешчари (180), очигледно је да су у натпис урачунати и они који су стрељани у близини Београда, али то на споменику није

⁷²¹ Centar za istraživanje i edukaciju o Holokustu-Mesta stradanja Prva faza Holokausta u Srbiji i Hrvatskoj, (pristupljeno:19. 05. 2018.) https://farm5.staticflickr.com/4196/34197907493_946b0bb63a_c.jpg

⁷²² Lebl Ženi, *Do konačnog rešenja- Jevreji u Beogradu 1521-1942*, Beograd, 2001.

⁷²³ АЈМ, Pokloni-Holokaust, Poklon Save Savina, *Izveštaj o streljanju jevreja 9. i 11. X 1941.*, str. 2.

наглашено. На тај начин Савез бораца је преувеличао број жртава на локацији у Делиблату што је, како ћемо показати у наставку и у наредним деценијама била уобичајена пракса када су у питању споменици ове врсте.

Иако је споменик подигао Савез бораца Ковинског среза, неколико година пре тога, у оквиру јеврејске заједнице постојала је иницијатива да ово место обележи Савез општина. У једном писму упућеном Лавославу Каделбургу, тадашњем потпредседнику СЈОЈ, Густав Керпел из Вршца га је обавестио да се у Делиблатској пешчари налази масовна гробница Јевреја које су стрељали Немци.⁷²⁴ Због тога је у октобру 1952. године, извршни одбор СЈОЈ, донео одлуку да се један члан одбора упути на дату локацију како би извидео постојеће стање и могућности за подизање споменика на том месту. Након повратка са терена Рубен Рубеновић је предложио да се на уласку у шуму подигне спомен-плоча, али је председник Савеза Алберт Вајс био против овакве идеје са образложењем да би због природе локације, плоча, вероватно, брзо нестала и да би споменик Јеврејима стрељаним у Делиблату, било боље подићи на гробљу у Панчеву.⁷²⁵ Идеја др Вајса је усвојена, а питање преноса посмртних остатака и подизања споменика у Панчеву остављено је за нека будућа времена када се буде решавало питање гробаља. Међутим, СЈОЈ се касније више није бавио питањем стратишта у Делиблатској пешчери, што је довело до тога да се овом питању посвети локални одбор СУБНОР-а, који је на крају и подигао споменик. Подизање споменика у Делиблату, био је чин који је, по први пут, показао да је Савез бораца заинтересован да сам иницира и спроведе у дело подизање споменика страдалим Јеврејима, чиме је активност друштвених организација на овом плану почела да прераста из начелне сагласности и логистичке подршке у отворену самоиницијативу. Године 1957., локалне власти у Шапцу подигле су, на зидинама шабачке тврђаве, на месту на ком се у току рата налазио немачки логор, мермерну плочу на којој је написано да је ту био логор у коме је „стрељано преко хиљаду Јевреја и неколико стотина наших грађана." Међутим, примери попут спомен-обележја у Делиблатској пешчари и Шапцу, педесетих година у Југославији су били више изузетак него правило.

Уколико бисмо, на општем нивоу, упоредили званичну државну и партијску политику меморијализације са комеморативном праксом јеврејске заједнице, приметне су извесне разлике. Пре свега, јеврејска заједница је настојала да подигне спомен обележја појединачним заједницама истребљеним у Холокаусту. Са изузетком пет споменика откривених 1952. године, који су били подигнути свим страдалим Јеврејима Србије, Хрватске, Босне и Херцеговине и усташког логора Ђаково, сви остали споменици били су посвећени страдалим Јеврејима из места у коме се споменик налазио. Са друге стране, овакав локални приступ, са веома ретким изузецима, готово да уопште није постојао у државним активностима све до осамдесетих година и званична култура сећања је била усмерена углавном на оне догађаје и места сећања који су имали везу или са НОБ-ом или са масовним страдањем југословенских народа уопште.

Осим тога на споменицима подигнутим залагањем државе, у највећем броју случајева, по правилу, идентитет јеврејских жртава није издвајан од осталих страдалих, док у ретким изузецима када је то ипак чињено, попут обележја у Делиблату и Шапцу, онда је то рађено тако што су на самом епитафу посебно спомињани Јевреји, али без пратећих

⁷²⁴ АЈИМ, Записник заједничке седнице (CII i CIII) Izvršnog odbora Saveza i Autonomnog odbora za pomoć, 16. IX 1952., str. 5

⁷²⁵ АЈИМ, Записник заједничке седнице (CVI i CVII) Izvršnog odbora Saveza i Autonomnog odbora za pomoć, 24 XII 1952., str 11.

традиционалних јеврејских симбола. Потпуно супротно, на споменицима које су подизали Јевреји, идентитет је истицан, како кроз натпису тако и јасном визуелном идентификацијом на самом споменику. Управо због ових разлога, афирмацију генерализујућег наратива који је био део званичне политике сећања, у контексту односа државе према јеврејским жртвама, најилустративније показују споменици погинулим партизанима на којима су се налазила и имена Јевреја припадника НОП и пројекти обележавања локација некадашњих логора смрти на територији Југославије.

Према процени Јаше Романа у току рата, Народноослободилачком покрету је приступило 4 572 Јеврејина од чега их је погинуло 1 318.⁷²⁶ Многима од њих, након рата, подигнута су појединачна или групна спомен обележја, као херојима палим за слободу, међутим, приметно је да су они перципирани искључиво у идеолошком контексту, као борци, револуционари и припадници НОП, а не као жртве Холокауста. Подизани су им споменици са партијским обележјима, а њихов јеврејски идентитет није посебно истицан, јер је у званичним репрезентацијама њихова главна идентитетска одредница била политичке, а не верске и националне природе. Оваквих споменика је било доста и често су их подизале и институције и удружења која, у основи, нису била задужена за неговање тековина НОР-а и антифашистичке борбе. Тако је на пример, 1950. године на Војно-медицинској академији у Београду, приликом њеног отварања, откривена спомен плоча лекарима, фармацеутима и студентима медицине и фармације који су пали у НОБ-у, међу којима се налазио и значајан број Јевреја⁷²⁷, а, такође, 1962. године у Великој сали Дома Савеза композитора откривена је спомен плоча са именима четрнаесторице композитора који су дали своје животе у периоду од 1941. до 1945. године, а међу којима су се наша и имена појединих композитора Јевреја: Павла Марковца, Ладислава Гринског, Роберта Херцла, Жиге Хиршлера, Алфреда Пордеса, Ериха Самлајића и Рикарда Шварца.⁷²⁸ Ово су, углавном, били мањи споменици попут спомен плоче на Цетињу на којој су била исписана имена Саве Вуковића, Ива Суђића и адвоката из Београда Морица Демаја, који су од стране Италијана 1941. године, стрељани на Цетињу, али осим тога имена Јевреја бораца јављала су се и на већим меморијалима посвећеним НОБ-у као што су спомен-костурница на Романији (1973.), споменик на Ловринцу у Сплиту (1976.), спомен-парк Враца у Сарајеву (1981.) итд.

Са друге стране, питање обележавања места некадашњих немачких, италијанских и хрватских логора представљало је једно од елемената изградње југословенске културе сећања на Други светски рат, а у контексту односа државе према сећању на Холокауст нарочито су илустративни примери локалитета логора Старо сајмиште у Београду, стратишта Јајинци испод Авале и логора Јасеновац. Логор на београдском Старом сајмишту, основан у децембру 1941. године под званичним називом *Judenlager Semlin-*

⁷²⁶ Romano, Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945*, str. 303.

⁷²⁷ На овој спомен-плочи уклесана су имена следећих Јевреја бораца: Левин Шкељо, др Стјепан Полак, др Милица Кун, Соломон Анаф-Жика, др. Маргарита Херцл, др Ева Холик, др Клара Фирст, Јосиф Алмозлино-Алма, др Љуба Најман, др Драгутин Херлингер, др Мирослав Шлизингер, др Марија Шлезингер, др Павле Винтер, др Густав Краус, др Јулија Краус, др Мирослав Винтер, др Златко Фишер, др Филип Вајс, др Самуел Барух, др Армин Штерн, др Младен Хиршл, др Милан Хиршл, др Јелена Ледерер, Мориц Леви, Маркус Абинун, др Изидор Перера Матић, др Мирослав Дајч, др Алберт Атијас, др Фрида Гутман, др Жига Кишицки, др Фрањо Бишиц, др Едо Дајч, др Иво Лев, др Владо Најман, др Симон Гринер, др Игнац Хабер, др Рудолф Кац, др Маврициј Најбергер, др Силвије Алтарас, др Мерта Бергман.

⁷²⁸ „Spomen-ploča u Vojno-medicinskoj akademiji”, *Bilten SJOJ*, god. I, br. 6., novembar 1950., str. 17.; „Otkrivena spomen-ploča palim kompozitorima”, *Bilten SJOJ*, br. 1-2, januar-februar 1962., str. 51.

Јеврејски логор Земун, био је један од највећих немачких логора на простору окупиране и распарчане Југославије. У време оснивања логора, највећи део мушке популације београдских и српских Јевреја већ је био стрељан у нацистичким одмаздама за акције устаника широм Србије, а главна намена логора била је да се у њега сместе преостале јеврејске жене, старци и деца са територије окупиране Србије и Баната. По правилу, нацисти су за концентрационе логоре, углавном, бирали изолована и мало упадљива места у близини градова, а на територији окупиране Србије за логоре су, најчешће, коришћене бивше касарне на ободу градских насеља попут логора Црвени крст у Нишу или Бањица у Београду, док је локација Старог сајмишта, као безбедно место близу важних комуникација, изабрана, највероватније, након што је, после изливања Саве, пропао план да се логор формира у месту Засавица близу Шапца.⁷²⁹

Крајем 1941, године у логор је доведено око 6 500 Јевреја, углавном жена и деце и сви они, осим извесних изузетака⁷³⁰, су у периоду од марта до маја 1942. ликвидирани у камиону-гасној комори, познатом по називу душегупка. У којој мери је Сајмиште било значајна локација за историју Холокауста на југословенском простору најбоље показују подаци да је у овом логору убијено 56,78 % од укупног броја убијених Јевреја са територије окупиране Србије и Баната, као и да је овде страдало скоро три петине (58,15%) Јевреја из београдског региона.⁷³¹ Након решења тзв. Јеврејског питања, логор је променио име у *Anhalterlager Semlin*-Прихватни логор Земун и служио је за затварање заробљеника, највећим делом Срба, из устанком захваћених делова углавном Србије и Босне, од којих је велики број касније транспортован даље у логоре у различитим деловима Европе. Након савезничког бомбардовања у априлу 1944. године логорске зграде су тешко оштећене, а већи део затвореника транспортован је у друге логоре. Немачка управа је у мају 1944. логор предала усташким властима које су логором управљале у току последња два месеца његовог постојања. Званично, Логор је распуштен у јулу 1944. године, међутим логорске зграде последњи пут су коришћене у септембру 1944. године за смештај мађарских Јевреја, принудних радника из борског рудника, који су се овде задржали три дана, да би након тога наставили пут ка северу.⁷³² На тај начин Јевреји су, симболично, били први и последњи заточеници немачког логора на Старом сајмишту.

Међутим, као што је на почетку Другог светског рата београдско Сајмиште било на периферији урбаног Београда, тако је, након рата, локалитет Сајмишта остао на периферији званичне политике сећања на рат и страдање. Према мишљењу Хајке Карге, разлог због кога је током 1960-их година Јасеновац добио свој споменик, док су места бројних других логора, укључујући и Сајмиште потпуно маргинализована, био је тај што је од стране државних званичника, подизање споменика у Јасеновцу перцепирано као нека врста замене за већину планова меморијализације сличних места у земљи, због чега је и највећи део федералних финансија био усмерен према Јасеновцу, а на штету осталих локалитета.⁷³³ За историју Холокауста у на територији Југославије, Сајмиште је било једна од кључних

⁷²⁹ Brownning Christopher R., „The Final Solution in Serbia. The Semlin Judenlager-A case study”, *Yad Vashem Studies*, no. XV, Jerusalem, 1983., 58-59.

⁷³⁰ Према процени Милана Кољанина из Јеврејског логора Земун пуштено је укупно 60 особа, од чега 54 Јевреја и 6 нејеврејки, што је чинило мање од 1% заточених Јевреја (Koljanin Milan, *Nemački logor*, 64.).

⁷³¹ Cvetković Dragan, „Logori Topovske šupe i Sajmište kao centralna mesta Holokausta u okupiranoj Srbiji”, u: *Istorija 20. veka*, god. XXXVI, br. 1, 2018., str. 85.

⁷³² Koljanin Milan, *Nemački logor na beogradskom sajmištu 1941.-1944*, Beograd, 1992, str. 444.

⁷³³ Karge Heike, „Sajmište, Jasenovac and the Socials Frames of Remembering and Forgetting”, *Filozofija i društvo*, XXIII (4), 2012., 107

локација, као што је већ речено, због тога што је овде страдао највећи број Јевреја са територије окупиране Србије и највећи део београдских Јевреја, и због чињенице да су Јевреји били у децембру 1941. године први и у септембру 1944. године последњи заточеници логора, али упркос томе у послератном периоду овај локалитет је, потпуно маргинализован.

У размишљањима обичних људи, а нарочито Јевреја који су преживели рат, постојала је свест о важности Сајмишта као места сећања, а стање у коме се логор нашао након рата за многе преживеле представљало је болну тачку. Сећајући се првих послератних година проведених у Београду, Жени Лебл је писала: „Нисам одлазила често у Нови Београд јер је требало проћи поред Сајмишта, некад сабирног логора, крајње станице моје мајке, баке, па и мог потенцијалног гроба. Било ми је тешко јер тамо није било никакве ознаке. Све је било запуштено, претворено у циганску чергу.”⁷³⁴ Већи део логорских зграда уништен је или је тешко оштећене приликом савезничког бомбардовања и борби за ослобођење Београда, а остатак који је реновиран, је добио нову намену. На овај простор прво су се доселиле омладинске бригаде које су биле ангажоване на изградњи Новог Београда, да би од 1952. године, након привременог обустављања радова на Новом Београду, простор на Сајмишту био уступљен члановима Удружења ликовних уметника Србије, који су зграде претворили у атеље.⁷³⁵

Сећање на ратну прошлост Сајмишта и трагичне догађаје који су се ту десили потиснуто је у страну, а најбољи показатељ да није постојао никакав државни план за отварање меморијалног центра јесте податак да ни у једном послератном урбанистичком плану Новог Београда постојећи објекти нису били унети и да је овај простор био третиран као празан терен.⁷³⁶ Ова земљишна парцела, Блок 17, била је предвиђена за изградњу важних јавних објеката- 1948. године планирано је да ту буде подигнута галерија савремене уметности, али се од овога одустало већ 1950. године, када се појавила нова идеја да се на локацији Старог сајмишта изгради Војни музеј.⁷³⁷ Међутим, иако у првим послератним деценијама, по питању подизања споменика на Сајмишту није много урађено, то не значи да нису постојале иницијативе. Оне су, као по правилу, када су била у питању и друга слична места страдања, прво дошле од стране преживелих логораша. Већ у априлу 1946. године, у београдској кафани Вишњичка касина у Улици 29. новембра, састала се група бивших логораша са намером да оснује Одбор који би окупио преживеле затворенике са Сајмишта, али до оснивања одбора ипак није дошло због интервенције Градског комитета Комунистичке партије, из кога је поручено да „није време за окупљање логораша.”⁷³⁸ Ово јасно показује да политичка клима у земљи, непосредно након рата, није била наклоњена друштвеној афирмацији логора као места историјског сећања што је допринело и маргинализацији самог локалитета на Старом сајмишту. Због тога, прва званично тело које се бавило питањем обележавања простора Сајмишта формирано је тек почетком 1961. године, у оквиру Градског одбора Савеза бораца⁷³⁹ и састојало се, углавном, од бивших

⁷³⁴ Lebl Ženi, *Ljubičica bela*, Gornji Milanovac, 1990., str. 13.

⁷³⁵ Завод за заштиту споменика културе града Београда, *Информације о споменику културе Старо сајмиште- логор Гестанова*, Београд, 2010., стр. 56., доступно на: https://pecanik.net/wp-content/PDF/ZBIRKA_TEKSTOVA.pdf (10. 06. 2018.)

⁷³⁶ Bajford Jovan, *Staro sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Београд, 2011., str. 76.

⁷³⁷ Исто, стр. 76.

⁷³⁸ IAB, 1595- K-1, *Referat za osnivačku skupštinu preživelih boraca i zatvorenika iz logora Sajmište pri Savezu boraca Srbije*, str. 6.

⁷³⁹ Исто, стр. 6.

логораша, што је представљало значајан корак ка томе да Сајмиште добије своје прво спомен обележје.

Међутим, меморијализација жртава страдалих на Сајмишта започела је још почетком педесетих година, али на локацијама од секундарног значаја, углавном, оближњим гробљима и стратиштима на којима су логораша убијани. Први такав споменик подигнут је 1951. у насељу Бежанија на локалитету Белановићева рупа, где је у неколико масовних гробница окупатор сахрањивао тела страдалих из различитих логора и затвора у Београду. Скраман пирамида од тесаног камена имао је белу мермерну плочу на којој је уклесано:

„У времену од 1941. године до ослобођења Београда, фашистички окупатори, на овом месту, после зверског мучења у логору на сајмишту, су стрељали преко 8 000 најбољих синова и кћери, који су дали своје животе као допринос херојској борби народа Југославије за слободу и независност наше отаџбине
7. јула 1951. год. Савез бораца НО рата
Београд Х реона
града Београда"⁷⁴⁰

Овај натпис је прилично занимљив због извесних фактографских нетачности и евидентне тенденције да се жртве политички инструментализују. Извесно је да је на меморијалној плочи број жртава преувеличан, с обзиром да је уместо бројке од 3 600 тела колико је пронађено приликом ексхумације, на натпису наведена бројка од 8 000 „најбољих синова и кћери наше земље", а такође оно што је, нарочито, илустративно јесте да је, иако је, како је државна комисија утврдила, већина овде покопаних страдала од последица глади, изнемоглости и болести или су убијени тупим предметима и, евидентно, на највећем броју ископанх остатака нису пронађене прострелне ране, на споменику је ипак наглашено да су жртве стрељане од стране фашистичког окупатора.⁷⁴¹ Ово наглашавање стрељања као начина погубљења, имало је за циљ да истакне мартирство и херојство оних који су убијени и на тај начин њихово страдање уклопи у стереотипну слику о начину на који умиру револуционари и прикаже га као идеал жртвовања за слободу и сопствени народ. Између осталог, у једном од СУБНОР-ових планова за уређење спомен-гробља на Бежанији, изричито се каже: „Очевици тврде да су на стратиште довођени још живи, крајње изнемогли, људи и да су их мотикама и тупим предметима пре затрпавања убијали на најбруталнији начин."⁷⁴² Дакле, очигледно је да је Савез бораца имао прецизне податке о томе да највећи број убијених на Бежанијској коси није био стрељан, што јасно показује да је наглашавање стрељања као начина погубљења било намерно и тенденциозно.

Године 1957. подигнут је и један споменик на земунском гробљу (слика 34) где се налазила масовна гробница жртава са Сајмишта. Споменик је био једноставан са врло кратким натписом: „Жртвама фашистичког терора 1941.-1944. Савез бораца НОР Земун". Као што се види, натпис није директно спомињао нити логор Сајмиште, а нити Јевреје, с обзиром да су у овде пронађеној гробници биле сахрањене жртве Прихватног, а не Јеврејског логора Земун. Међутим, први споменик убијенима на Сајмишту који је наглашавао и јеврејске жртве била је спомен плоча коју је подигао Савез бораца Новог

⁷⁴⁰ Завод за заштиту споменика културе града Београда, *Места страдања жртава фашистичког терора на подручју града Београда*, Београд, 2008., (без нумерације страна).

⁷⁴¹ Bajford J, *Staro sajmište...*, 88-89.

⁷⁴² IAB, 1595, K-3, *Projektni program spomen groblja na Bežanijskoj kosi*, str. 1.

Београда на месту масовне гробнице у близини насеља Ледине (слика 35). На овом обележју откривеном у октобру 1964. године, уклесан је натпис:

На овом месту
Фебруара 1942. године окупатор је стрељао 350 родољуба Јевреја
Међу стрељанима је највише деце и жена који су пали као жртве
фашистичког злочина
20. октобар 1964.

Удружење борацких организација
НОР-а Нови Београд⁷⁴³

Упркос томе што нигде у натпису није наглашено да је спомен плоча посвећена жртвама логора Сајмиште, на то упућују два податка. Први је датум злочина, фебруар 1942. године, дакле време када је логор већ функционисао и када је у њему био затворен највећи број тада још увек живих Јевреја. Други је идентификација жртава као „деце и жена“ што, такође, упућује на то да се мислило на затворенике са Сајмишта с обзиром да је највећи број Јевреја који су интернирани у овај логор припадао управо овим категоријама.⁷⁴⁴

Иако значајна, као први споменик Јеврејима убијеним на Сајмишту, ова спомен плоча је, ипак, у натпису садржала извесне нетачности и нелогичности, пошто су били упитни и број убијених и њихов идентитет и датум егзекуције. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора на овој локацији пронашла је 240 тела, што је значајно мање од 350 колико је наведено на споменику, а осим тога на основу изјава сведока, закључено је да се, највероватније, радило о групи Јевреја мушкараца, а не жена и деце, доведених из логора на Бањици и стрељаних у оквиру одмазди за устаничке акције почетком јесени 1941. године, дакле око три месеца пре формирања логора Сајмиште.⁷⁴⁵ На основу показаних примера споменика на Бежанији, у Лединама и раније поменутог споменика у Делиблатској пешчари, можемо закључити да је на многим спомен-обележјима цивилним жртвама рата које је подизао Савез бораца постојала, намерна или ненамерна, али у сваком случају, уобичајена пракса да се у натписима износе нетачни подаци о датуму и начину страдања, чак и да се одређени догађаји мешају са неким другим догађајима, а број жртава, готово увек је преувеличаван. Овакво увећавање броја страдалих имало је очигледну политичку функцију, али представљало је и општи тренд не само на локалном нивоу као у случају стратишта на Бежанији, у Лединама и Делиблату, већ и на општем Југословенском нивоу где је требало потврдити верзију о 1,7 милиона страдалих Југословена. Ова бројка позиционирала је Југославију на треће место по броју ратних жртава у Европи, након СССР-а и Пољске, што је, наравно, увећавало значај НОБ-а у глобалном контексту борбе против нацизма и фашизма, а, такође, што већи број страдалих представљао је и важан фактор у будућим захтевима за ратне репарације од Немачке.⁷⁴⁶

Од свих стратишта на којима су ликвидирани и сахрањивани жртве логора Сајмиште, највећи идеолошки значај у послератној Југославији имало је некадашње војно стрелиште у селу Јајинци испод Авале, 11 километара јужно од Београда. Ово место је, у периоду март-мај 1942. године, била коначно одредиште гасног камиона-душегупке, а такође, овде су, у

⁷⁴³ Завод за заштиту споменика културе града Београда, *Места страдања...*, (без нумерације страна).

⁷⁴⁴ Према процени Милана Кољанина средином фебруара 1942. године, од 5503 заточеника било 3933 (71,5%) жена, 1238 (22,5%) деце и само 332 (6%) мушкараца. (Koljanin Milan, *Nemački logor...*, str. 62.)

⁷⁴⁵ Bajford Jovan, *Staro sajmište*, str. 58.

⁷⁴⁶ Goldstein Ivo, „О броју жртава јасеноваčkog логорског комплекса”, у: Ajlec Kornelija, Balkovec Bojan, Repc Božo, *Nećakov zbornik: Procesi teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*, Ljubljana, 2018., str. 311.

току читавог периода окупације, довођени и стрељани таоци и заробљеници из београдских затвора и логора, укључују Бањицу, Топовске шупе и Сајмиште. Посмртни остаци, који су сахрањени овде, углавном, нису сачувани, с обзиром да су нацисти у току зиме 1943./1944. године, како би прикрили трагове својих злочина, лешеве ископали и потом спалили. Међутим, ова локација је, након рата, у званичној државној политици, добили статус једног од најважнијих места сећања на жртве нацизма у југословенској престоници и заправо, буквално у првим данима после ослобођења Београда, стратиште у Јајинцима је почело да се етаблира као симбол јунаштва и страдања за идеале револуције и антифашистичке борбе. Већ 20. октобра 1944., овде су венце положили командант прве армије, генерал Пеко Дапчевић и генерал Црвене армије, Владимир Иванович Жданов.⁷⁴⁷

Поредећи са осталим сличним местима страдања на тлу Југославије, званичне иницијативе за подизање споменика у Јајинцима јавиле су се релативно рано. Године 1948. формирана је комисија за споменике града Београда и један од њених најважнијих задатака било је, управо, решавање питања меморијала у Јајинцима⁷⁴⁸, док је Одбор за подизање спомен-парка у Јајинцима формиран 1953. године, и то управо на иницијативу породица страдалих, уз подршку Градског одбора СУБНОР-а.⁷⁴⁹ Први општи југословенски конкурс за идејно решење споменика у Јајинцима расписан је, такође, 1948. године, али није дао очекиване резултате, па због тога прва награда није додељена, а словеначки вајар Лојзе Долинар је освојио друго место.⁷⁵⁰ По угледу на чувену скулптуру Огиста Родена *Грађани Калеа*, Доланиров споменик (слика 36) представљао је петнаест монументалних, реалистично приказаних људских фигура које својим ставом пркосе долазећој смрти.

Овакав концепт споменика се, од самог почетка чинио као привремено решење, којим многи нису били задовољни. На једној од седница Одбора за уређење спомен-парка Јајинци, познати српски сликар Пеђа Милосављевић, алудирајући на Родена као узор, оценио је да, датим предлогом, Лојзе Долинара очигледно „понавља оно што се видело пре 70. година”, као и да је то „лоше препричавање”, због чега је сматрао „да није много срећан овај део замисли који то дело поставља скоро у једно централно место и позива и пројектанте, евентуално и будуће сараднике, да на основу тог дела стварају своје асоцијације”.⁷⁵¹ Из ових речи Пеђе Милосављевића, јасно је да је жири желео да будућа скулпторска и идејна решења меморијала буду по садржају оригиналнија, а по форми конципирана потпуно другачије од Долинаровог споменика, остављајући могућност прихватања архитектонског решења у које се постојеће спомен-обележје уопште не би уклопило. Сличног мишљења био је још један члан жирија, Бранко Петричић⁷⁵², који је

⁷⁴⁷ Жарковић Ненад, *Спомен парк „Јајинци“*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд, 2009., стр. 3.

⁷⁴⁸ ИАВ, *Skupština grada Beograda/Sekretarijat za obrazovanje i kulturu (17), K-32, III redovna sednica komisije za spomenike/Program postavljanja spomenika u Beogradu. Informacija o stanju i radovima na spomenicima i bistama javnih i kulturnih radnika i drugim spomenicima na području grada Beograda*, 12. XII 1961.

⁷⁴⁹ ИАБ, Градски комитет Савеза комуниста Србије, Београд (865), К-553, *Информација о стању и радовима споменика и биста јавним и културним радницима у Београду*, стр. 1.

⁷⁵⁰ Horvatinčić Sanja, „Povijest nemogućeg spomenika. Podizanje spomenika žrtvama fašizma u Jajincima”, u: *Anali Galerije Antuna Augustinčića, XXXII-XXXV (2012.-2015.)*, 32-33/34-35, str. 265.

⁷⁵¹ ИАВ, Градски комитет Савеза комуниста Србије- Београд (865), К-553, *Stenografske beleške sa sastanka žiri-a za podizanje spomen-parka u Jajincima*, 03. VII 1956., str. 3.

⁷⁵² Бранко Петричић (1911-1984) архитекта, професор Шумарског факултета у Београду. Школовао се на Техничком факултету у Београду. У међуратном периоду радио у Министарству грађевине, а 1937. године боравио на стажирању у атељеу архитекте Ле Корбизијеа у Паризу. У току рата био у заробљеништву у

сматрао да је овакав споменик исувише ситан у односу на оквире целокупног спомен-парка и да се, као такав, не уклапа у пејзаж.⁷⁵³ Скулптура је у Јајинце постављена средином 1950-их година, али је, због нове концепције уређења меморијала, склоњена већ 1959. године и премештена у Краљево где је постављена као централни споменик жртвама фашизма и где се и данас налази.⁷⁵⁴

Међутим, Долинарува скулптурална композиција није била први споменик жртвама постављен у меморијалном парку Јајинци. Још 7. јула 1951. године, у оквиру прославе десетогодишњице устанка народа Србије, откривен је спомен-обележје, рад двојице аутора, архитекте Леона Кабиља и вајара Стевана Боднарова.⁷⁵⁵ Овак споменик, који је подигао Народни одбор града Београда, имао је форму хоризонталног зида од фугованог вештачког камена, са уграђеним бронзанм рељефом, на коме је, у соцреалистичком маниру приказана група људи непосредно пред стрељање, који својом гестикулацијом преносе утисак херојства и трагике догађаја. На плочи је било написано:

„Овде у Јајинцима
Од руке немачког фашистичког окупатора
Пало је смрћу мученика 80 000
Бораца за слободу Југославије”⁷⁵⁶

Приметно је да се вајарско решење Стевана Боднарова типски, по стилу, али и по идеолошкој поруци готово сасвим подударало са сличном, али монументалнијом скулптуром Лојзе Долинара. Као прво, оба идејна решења су инсистирала на реалистичном приказу страдања, што је почетком 1950-их година, након раскида са Информбироом и одбацивања соцреалистичке праксе у уметности постао идеолошки и уметнички превазиђен концепт. Дакле у исто време када је стручна јавност хвалила одсуство ритуалне патетике на Богдановићевом споменику жртвама фашизма на јеврејском гробљу у Београду, ова двојица аутора⁷⁵⁷ су настојали да успомену на рат репрезентују на начин који је полако одбациван, како од политичког врха државе и партије, тако и од стручне јавности.

Друга илустративна одлика првих спомен-обележја у Јајинцима јесте да су оба потпуно занемаривала чињеницу да је на том месту било сахрањено око 6 500 убијених јеврејских жена и деце из логора на Сајмишту. Како се може уочити већ из први погледа на споменик Боднарова и Кабиља, на њему је, врло јасно и експлицитно, наглашено да је он посвећен борцима за слободу, дакле онима који су активно учествовали у покрету отпора, чиме су из овог спомен обележја искључене јеврејске жртве са Сајмишта и то не само тако што нису споменуте, већ и тиме што су, као цивили, овако формулисаним натписом потпуно игнорисани. Овај податак је утолико занимљивији, ако се узме у обзир да је пројектант споменика Леон Кабиљо, био Јеврејин који је преживео Холокауст. У читавом периоду од 1944. до 1991., а нарочито у првим послератним деценијама, стратиште у Јајинцима је било

логорима у Немачкој. Након ослобођења, између осталог био директор Урбанистичког завода града Београда. Добитник Октобарске награде 1964. и 1968. године.

⁷⁵³ IAB, 865, K-553, *Stenografske beleške sa sastanka žiri-a odbora za podizanje spomen-parka u Jajincima*, 3. VII 1956., str. 14.

⁷⁵⁴ Исто, стр. 267.

⁷⁵⁵ Manojlović Pintar Olga, *Stratište Jajinci*, u: Rädle Rena, Pissari Milovan (ur.), „Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941.-1944. Priručnik za čitanje grada”, Beograd, 2013., str. 222.

⁷⁵⁶ IAB, 865, K-553, *Spomenik podignut fašističkim žrtvama od 1941.-1944. god.-Jajinci, Avalski drum-11 km*.

⁷⁵⁷ Овде треба имати у виду да је Долинарува замисао и припремна скица композиције настала, највероватније, значајно раније, вероватно још у току рата, након његовог доласка у окупирани Београд 1942. године, где је аутор сазнао за масовна стрељања у Србији. (Horvatinčić Sanja, „Povijest nemogućeg spomenika...”, str. 266.)

једно од оних места сећања којима је дат универзални, југословенски карактер и које је посматрано у контексту наратива о херојској борби и отпору окупатору, а у оквиру кога није било много места за личне трагедије и сећање на страдање цивилних жртава. У центру пажње су били припадници НОП, највећим делом заточеници са Бањице, који су овде страдали, док се у јавним манифестацијама и комеморацијама тежило наглашавању жртвовања за слободу и борбе против фашизма.

Од прве половине 1950-их година приступило се и уређењу ширег меморијалног простора и формирању спомен-парка око постојећих споменика. Занимљиво је, према сећању др Сенише Станковића⁷⁵⁸, једног од чланова комисије за уређење спомен-парка у Јајинцима и бившег логораша, како су, пред стрељање, бањички логораша, осуђени на смрт, замишљали споменик који ће им једнога дана, у слободи, бити подигнут на месту њиховог погубљења: „У своје време, нарочито у време када је стрељање било достигло врхунац, ми смо на Бањици често разговарали шта ће учинити људи после наше смрти, да ли ће нам подићи неки споменик и говорено је о томе да споменик не треба да буде такав да носи карактер проформе, него, напротив, да носи карактер онога зашто су жртве дате, наиме, бољег живота и боље будућности. Сећам се врло добро, баш од стране људи који су погинули, да се тај споменик замишљао у виду парка и бујне шуме.”⁷⁵⁹

Без обзира на то колико је у овом сећању било истине, чињеница је да су они који су одлучивали о изгледу меморијалног подручја, као прво, следили управо ову идеју да простор треба архитектонски обликовати тако да он представља комбинацију аутентичног места страдања и концептуално прилагођеног новоформираног парка, у коме би, према замисли архитектке Станка Мандића, свако дрво представљало долазак новог живота и као друго, настојали су да у културу сећања уграде идеју о победи живота над смрћу и добра над злом, чиме је сваки од ових меморијала добијао, осим комеморативне, и своју дидактичку намену посвећену млађим генерацијама. Како ће, у наставку, бити показано и на примерима меморијализације простора логора Сајмиште и логора Јасеновац, идеја о обнови живота и поновном рађању након патње и смрти и схватање по коме свако место сећања на страдање, треба да говори не само о прошлости, већ и о будућности која се гради, било је један од доминантних концепата у пракси у социјалистичкој Југославији и уједно једна од кључних идеја која ће послужити за трасирање развоја спомен-парка Јајинци у деценијама које су долазиле.

У складу са оваквим уверењима, донета је одлука да се спомен-подручје третира као парк-шума, а 1955. године прихваћено је идејно решење београдских архитеката Бранка Бона и Станка Мандића, које је предвиђало формирање спомен-парка уз очување аутентичности простора самог стрелишта и прилазног пута, сугестивном употребом пејзажне архитектуре, музејом на отвореном и скулптуралним додацима.⁷⁶⁰ С обзиром да аутори, меморијал нису третирали као класичан споменик, већ као спомен-парк, главна средства изражавања била су простор, пејзаж и зеленило, док предвиђена зграда музеја заправо уопште није била зграда већ потпорни зид замишљен као пано за рељефе, због чега је предложено решење било прилично модерно и чак, условно речено, претеча ленд арта.

⁷⁵⁸ Сениша Станковић (1892.-1974.) угледни српски биолог и зоолог. Рођен у Зајечару, школовао се у Београду и Греноблу, од 1934. професор универзитета у Београду. У току рата био заточен у логору на Бањици. Био је члан САНУ, директор Биолошког института Србије, оснивач Института за екологију и биогеографију САНУ.

⁷⁵⁹ IAB, 865, K-553, *Stenografske beleške sa sastanka žiri-a Odbora za podizanje spomen-parka u Jajincima*, 03. VII 1956., str. 2-3.

⁷⁶⁰ Horvatinčić Sanja, „Povijest nemogućeg spomenika...”, str. 268.

Овакав пројекат пратио је и оно што се тих година дешавало на међународном плану по питању меморијализације жртава нацистичких логора. Међународни одбор за логор Аушвиц на челу са познатим британским вајаром Хенријем Муром, расписао је 1957. године конкурс за споменик жртвама овог логора. За победничко решење изабран је пројекат пољског архитекте Оскара Ханзена, који је предвиђао да се направи црна стаза која би дијагонално пресекала простор концентрационог логора. Ово је било иновативно и прилично револуционарно решење које на крају није реализовано јер је нарушавало аутентичност меморијалног простора. Ипак пројекат Оскара Ханзена за Аушвиц, као и Станка Мандића и Бранка Бона за Јајинце, а деценију касније и Богдана Богдановића за Јасеновац показују, не само да се од средине 1950-их година тежи репрезентацији цивилног страдања путем неконвенционалних и модернистичких приступа, већ и да су ти трендови итекако имали одјека и у Југославији.

Већина чланова жирија је сматрала да је изузетно битно да решење буде модернистичко и као такво окренуто будућности, што је насликовитије приметио Ото Бихаљи Мерин речима: „Хоћемо ли направити споменик за мртваце, који нису никакви модернисти, или за будуће модернисте, који ће рећи да смо заостали?“, али је, при том, и сам био свестан да код обичног народа, а нарочито породица жртава, навикнутих на реалистичне представе, овакве идеје могу да наиђу на неодобравање, о чему је кратко прокоментарисао: „Они који су пали не воле Мура, него Долинара. Чак и њихове породице.“⁷⁶¹, алудирајући на супротности између уметничке апстракције и соцреализма. Ове Бихаљијеве речи сведоче о томе да се борба за модернизацију друштва у социјалистичкој Југославији водила и на плану меморијалне уметности и конструкције историјског сећања.

Овакво решење у јавности је наишло на позитивне реакције и одобрио га је и Урбанистичког завода града Београда, међутим уследила је интервенција са више инстанце, од стране Моше Пијаде и још неких неименованих функционера и иако нема назнака о каквим се тачно примедбама радило, оне су проузроковале извештај застој у реализацији пројекта.⁷⁶² Крајем 1956. расписан је јавни југословенски конкурс за споменик у Јајинцима, док је дотадашњи жири делимично изменио састав. Конкурс је привукао значајна имена југословенске уметности попут Војина Бакића, Душана Џамоње, Леонида Шејке, Богдана Богдановића, Олге Јеврић, Лојзе Долинара итд., а такође је донео и неке иновативне идеје у југословенску меморијалну архитектуру попут звучних ефеката, интеракције са посетиоцима и појединих концепата блиских ленд арту.⁷⁶³ Првонаграђено решење архитеката Зденка Колациа и Косте Ангели Радованиа и асистената Зденка Силе и Владе Ивановића, предвиђао је изградњу високог бетонског зида који би, у правоугаоној основи, оивичавао место на коме су вршена масовна стрељања. На уласку у простор оивичен зидом, бетонска конструкција је искошена, тако да се ствара драматична атмосфера која симболизује одлазак у смрт.⁷⁶⁴ Сличан архитектонски поступак, који има за циљ да у посетиоцу пробуди осећај безизлазности и трауме употребио је, неколико деценија касније

⁷⁶¹ ИАБ, 865, К-553, Стенографске белешке са састанка жирија за подизање спомен-парка у Јајинцима, 26. VI 1956., стр. 8, 19.

⁷⁶² Horvatinčić Sanja, „Povijest nemogućeg spomenika...“, str. 267.

⁷⁶³ Исто, стр. 272.

⁷⁶⁴ Исто, стр. 273-274.

и архитекта Даниел Либескинд пројектујући Јеврејски музеј у Берлину, отворен 2001. године.⁷⁶⁵

У стручној јавности су мишљења око предлога за меморијал била подељена, али су ипак били бројнији они који су сматрали да награђено решење не би требало узети као нешто дефинитивно, већ као основу за даља размишљања. Заправо, главна дилема се и сводила на то да ли оставити аутентични терен да својом оригиналношћу непосредно сведочи о трауматичној прошлости или дозволити архитектонско-урбанистичку метаморфозу простора која би, иако уметнички оригинална, направила баријеру између прошлости и будућих генерација. У анкети коју је недељник НИИ спровео међу угледним београдским архитектама, књижевницима, вајарима, сликарима и јавним радницима, многи испитаници попут Милорада Панића Сурепа, Ристе Стијовића и Александра Вуча су истицали важност очувања аутентичности терена, док је велики број, укључујући Александра Зарина, Мићу Поповића, Миодрага Павловића изразио уверење да је велика штета што рад тима под вођством Богдана Богдановића није био боље пласиран. Добрица Ћосић је изражавао сумњу у то да постоји адекватна формула и довољно генијалан уметник који би могли на прави начин да изразе трагедију и значај Јајинаца.

Без обзира на то за каквим се уметничким решењем трагало, у концептуалном и идеолошком смислу једна ствар је остала константна: Јајинци су споменик борцима, а не цивилима. У једном критичком тексту који се односио на конкурс из 1956. године, архитекта Јован Крунић је сугерисао: „То није губилиште мирних жртава, већ драма бораца.“⁷⁶⁶ док је Ратко Богојевић, као члан жирија, инсистирао на томе да споменик треба да има шире асоцијације на борбу генерално, које би на посетиоца требало да делују покретачки и мобилишуће.⁷⁶⁷ Све ово указује да се у конкурсима и расправама о подизању споменика у Јајинцима из 1960-их година, уопште није узимала у обзир она димензија Јајинаца као места сећања која би упућивала на то да су Јајинци били значајна локација Холокауста у Југославији. Након неуспеха да се обележавање стратишта у Јајинцима доврши 1950-их година, у току наредне две деценије ангажман на овом плану био је сведен на минимум. Планови су поново актуелизовани почетком 1980-их година, и приметно је да је прећуткивање и потпуно занемаривање цивилних жртава, од чега око 6 500 јеврејских, које су убијене или сахрањене на овом месту, и даље остао доминантан начин односа према овом месту страдања. Јајинци су на тај начин етаблирани као генерално место страдања свих народа Југославије и нарочито учесника покрета отпора, док, судећи, по архивском материјалу Комисије за спомен-обележја Савеза јеврејских општина Југославије, јеврејска заједница није имала никаквог удела у одлучивању о подизању споменика у Јајинцима.

Нови конкурс⁷⁶⁸ расписан је 1980. године и прву награду је добио рад групе загребачких архитеката на челу са Марком Мушићем, али ни овај пројекат, као ни претходни из 1950-их година никад није реализован. Како ћемо показати и на примеру обележавања простора некадашњег логора Сајмиште, након смрти Јосипа Броза Тита, СУБНОР и ССРН су настојали да користећи сећање на рат и страдање међу грађанима реafirмишу идеале револуције и НОБ-а. То се може видети и по условима конкурса у

⁷⁶⁵ Marotta Antonello, *Daniel Libeskind*, Rome, 2007., (English edition), 136.-140.

⁷⁶⁶ Јован Крунић, „Још један напор”, у: *НИИ*, бр. 376., 16. III 1958., стр. 10.

⁷⁶⁷ ИАБ, 865-К-553, *Стенографске белешке са састанка жирија за подизање спомен-парка у Јајинцима*, 26. јун 1956., стр. 23.

⁷⁶⁸ Између осталих чланови жирија су били: Душан Глигоријевић, председник жирија и чланови Иван Антић, Богдан Богдановић, Борис Ципани, Жива Ђорђевић, Богдан Игњатовић, Леон Кабиљо, Иван Штраус.

којима се, између осталог, тражило од учесника да својим решењима охрабрују грађане да посећују спомен-парк, индивидуално или у групама, у свако доба године, а не само у време одржавања годишње комеморације.⁷⁶⁹ Конкурсно решење Марка Мушића предвиђало је позиционирање музеја у постојећи насип одакле би се, кроз стакло, јасно видео цео оригинални терен, а овакав предлог је изабран зато што је са једне стране наглашавао и природне и друштвене компоненте простора у коме се споменик подизао, док је, са друге стране водио рачуна о очувању аутентичности оригиналног терена.⁷⁷⁰ И приликом овог конкурса учесници су били углавном сконцентрисани на архитектонску модернистичку обраду терену, без реалистичких приказа конкретних идеолошких, верских или националних симбола и ниједно од понуђених решења није имало за циљ посебно наглашавање јеврејских жртава.

Процес меморијализације стратишта у Јајинцима коначно је довршен у последњој деценији социјалистичке Југославије. Осамдесете године биле су обележене порастом занимања за Јајинце и Старо сајмиште. Године 1986. при Скупштини града Београда, основан је Одбор за довршење Спомен-парка Јајинци и Спомен обележја логора Сајмиште и једна од првих одлука овог одбора била је да се одустане од реализације скупог и захтевног пројекта изабраног на претходном конкурс.⁷⁷¹ Уместо тога, расписан је нови конкурс, који је трајао од 29. 07. 1986. до 20. 11. 1986., и пристигла су, укупно 42 рада.⁷⁷² По услованима конкурса јасно се може видети на чему је држава, приликом подизања споменика у Јајинцима, инсистирала, односно на који начин је посматрала ово значајно место страдања. Експлицитно је тражено од учесника на конкурс да својим предлозима изразе „трагику и херојство 80 000 жртава фашизма у Јајинцима" као и да изразе „захвалност свим учесницима НОБ, антифашистима, комунистима и родуљубима" који су дали своје животе за слободу.⁷⁷³ Дакле, поново је нагласак био на учесницима НОБ-а, комунистима и антифашистима и овакав текст конкурса јасно указује на одсуство било какве намере да се Јајинци препознају као значајно место страдања јеврејских цивила.

Жири⁷⁷⁴ је, прву награду доделио конкурсном предлогу вајара Војина Стојића, чија је победичка апстрактна скулптура представљала стилизовану птицу као симбол слободе и свечано је у Јајинцима откривена 1988. године. Према образложењу жирија скулптура Војина Стојића је изабрана јер се одликује једноставношћу и сугестивношћу, а због своје динамичке форме делује веома савремено и, при том, изражава „веру у победу стремљења ка слободи и пркос жртава", док је, као посебан квалитет, жири истакао то што се врло успешно уклапа у дати простор, без ремећења целине овог историјског амбијента.⁷⁷⁵ Друга

⁷⁶⁹ Janković Nataša, „Architectural Terri(s)ories: Jajinci Memorial Park in Belgrade” *AM Journal of Art and Media Studies* 12 (2017), 87

⁷⁷⁰ Исто, стр. 88.

⁷⁷¹ Bajford Jovan, *Staro sajmište...*, str. 117.

⁷⁷² IAB, 1595- K-3, *Izveštaj ocenjivačkog suda o rezultatima konkursa za izradu idejnog rešenja spomenika u spomen-parku Jajinci kod Beograda*

⁷⁷³ „Конкурс за израду идејног решења споменика у Спомен-парку Јајинци код Београда”, *Политика*, 29. 07. 1986., стр. 27.

⁷⁷⁴ Чланови жирија били су: Александар Бакочевих, председник Скупштине града и председник жирија, Станко Матијашевић, председник градског одбора СУБНОР-а; Стојан Ђелић, сликар; Богдан Богдановић, архитекта; Нандор Глид, вајар; Борислав Радовић, књижевник; Шпиро Соломун, дипломирани политиколог; Душан Калић, књижевник; Александар Зарин, вајар; Марјан Чеховин, архитекта; Јевта Јевтовић, историчар уметности. (IAB, 1595-K-3, *Spomen-obeležje logora Sajmište. Prilog za programski i projektni zadatak*, str. 5-6.)

⁷⁷⁵ IAB, 1595- K-3, *Izveštaj ocenjivačkog suda o rezultatima konkursa za izradu idejnog rešenja spomenika u spomen-parku Jajinci kod Beograda*, str. 3

награда додељена је вајару Миодрагу Миши Поповићу, а жири је одлучио да његова скулптура буде постављена на локацију логора Сајмиште, о чему ће више речи бити касније, док су трећу награду равноправно поделили Милош и Небојша Деља из Београда који су на конкурс учествовали са заједничким предлогом и Звонко Новаковић, такође из Београда.

Као што је већ напоменуто, период 80-их година био је време када се, у контексту нарастајуће политичке и економске кризе у Југославији, Савез бораца трудио да подизање споменика и комеморације палим борцима и жртвама фашизма искористи како би код обичног народа подигао свест о изазовима и опасностима који су претили да угрозе јединство земље. Због тога, церемонија отварања споменика у Јајинцима 1. октобра 1988. године није била само омаж жртвама, које су коначно добиле достојно спомен-обележје, већ и скуп подршке јединственој и целовитој Југославији. Душко Калић, књижевник и бивши заточеник логора Бањица, који је својим говором отворио свечаност, рекао је, између осталог, да су се присутни окупили како би одали пошту палим борцима, наглашавајући том приликом партизане, комунисте и родољубе, али и како би још једном изразили солидарност са „обесправљеним људима, косовским Србима и Црногорцима“ који су трпели насиље „албанских националиста и контрареволуционара”.⁷⁷⁶

И други говорник др Радош Смиљанић, такође је истакао да је важно да се истраје у борби против контрареволуције и терора над Србима и Црногорцима на Косову, али је осврћући се на даље борбе и страдања у току рата, за разлику од Душка Калића напоменуо да су у Јајинцима „умирали заједно „Срби, Јевреји, Цигани, сви они које је фашизам обележио као сувишне људе”.⁷⁷⁷ У извештају са свечаности који је објавила београдска *Политика*, у уводу чланка речено је нешто о томе коме је споменик подигнут и какав је значај антифашистичке борбе за развој Југославије, међутим највећи део текста био је посвећен актуелној ситауцији у земљи посматраној кроз парадигму класне борбе, буђења национализма и контрареволуције, која је управо требало да послужи као јасан показатељ у ком правцу треба водити земљу у будућности и како очувати Југославију.⁷⁷⁸ Могуће је, дакле, приметити да су сећање на рат и страдње у току 1980-их година у Југославији, више него икад пре тога, постали оквир за едукацију младих и политичку мобилизацију становништва у циљу очувања тековина револуције и јединства земље.

Међутим, за све то време Сајмиште као место сећања је перманентно маргинализовано у колективном памћењу, а питање подизања споменика на локацији логора стално је пролонгирано. Записници са састанака Секције бивших логораша са Сајмишта у оквиру београдског огранка СУБНОР-а, указују да је њихово активно залагање за претварање Старог сајмишта у меморијални центар започело још почетком 1960-их година. До тог времена Секција је већ упутила захтев Урбанистичком заводу Београда и Дирекцији за изградњу Новог Београда да се у будућем регулационом плану Новог Београда, место логора, обележи спомен објектом за културне или просветне сврхе, а такође предложено је и да се, због скорог обележавања 20 година од почетка устанка, открије и једно привремено спомен обележје у виду плоче постављене на централну кулу Сајма, која би служила све док се не пронађе коначно решење за споменик.⁷⁷⁹

⁷⁷⁶ „Због прошлости, али и будућности сачувати јединствену Југославију”, *Политика*, 2. X 1988., стр. 1.

⁷⁷⁷ Исто, стр. 1.

⁷⁷⁸ Тања Вујић, „Срећа се не гради распиривањем мржње”, *Политика*, 2. X 1988., стр. 5.

⁷⁷⁹ IAB, 1595-K-1, *Zapisnik sa sastanka Grupe Sajmišta u prostorijama Saveza boraca Narodnooslobodilačkog grada Beograda*, 16. I 1961., str 1.

Средином 1960-их година прешло се на предлоге за конкретнија и дуготрајнија решења. На састанку са представницима ССРНЈ Земуна и Новог Београда, као и Урбанистичког завода и Дирекције за изградњу Комисија СУБНОР-а за бивше интернирце, депортирце и политичке затворенике у марту 1965. године предложила је да се, приликом уређења кеја на простору између Старог савског и новог (данас Бранковог) моста, направи рељеф од камена или мозаик на коме би се ликовно и текстуално обележила успомена на страдале, док би се на највишем платоу будућег кеја поставиле и одговарајуће скулптуре.⁷⁸⁰ Овакав идеја била је фокусирана углавном на приобални појас док су остали делови логора били запостављени. Потенцирање простора обале имало је и посебан симболички значај, јер је требало да представља одвођење затвореника бродовима и шлеповима из логора за Норвешку, Немачку и Аустрију.⁷⁸¹

А онда је, накратко, идеја о уређењу савске обале и подизању спомен-рељефа, била заборављена. Године 1968., у оквиру обележавања 100 година од оснивања Народног позоришта у Београду, градске власти су одлучиле, да на простору Сатарог сајмишта подигну зграду опере, али се, иако је конкурс за пројекат овог здања успешно спроведен, од њене градње ипак одустало.⁷⁸² У току 1970-их година иницијатива за изградњу спомен-рељефа и меморијалне обале поново је актуелизована, али су овога пута Градски одбор СУБНОР-а Београд и Секција бивших политичких затвореник, интернираца и депортираца одбили пројекат који је предложила Дирекција за обале река и приобаља из Београда, зато што је њиме било предвиђено да се, у оквиру изградње новог меморијала, поруше сви преостали оригинални објекти на Сајмишту.⁷⁸³ Са друге стране, СУБНОР је имао потпуно другачију концепцију обележавања овог простора која је подразумевала ревитализацију постојећих објеката, а нарочито Спасићевог павиљона, централне куле и Мађарског павиљона у који би били смештени музеј и уметнички атеље. Према образложењу Савеза бораца, суштина овакве замисли састојала се у томе да се симболички повежу „жртвовање и слободно стваралаштво наших људи на једном истом месту у две етапе наше револуције”.⁷⁸⁴ На тај начин требало је, симболички, направити, континуитет између оружане борбе, као прве фазе револуције и послератне обнове и изградње социјалистичког друштва као њене друге фазе, односно између бораца који су дали своје животе у току рата и свих оних који су након рата градили социјализам.

Ово је добар пример, који показује у којој мери је заправо званична југословенска култура сећања на Други светски рат била сконцентрисана на борбу, оружани отпор и револуцију, што је у случају појединих места сећања, попут Старог сајмишта, за последицу имало потискивање сећања на цивилне жртве, укључујући и оне јеврејске. У прилог томе, говори и начин на који су у оквиру СУБНОР-а дефинисане жртве логора Сајмиште, којима је требало подићи споменик. У једном од планова за уређење спомен-гробља на Бежанијској коси, о овом локалитету, на ком су биле покопане многобројне жртве са Сајмишта, каже се: „За време окупације у току Другога светског рата, а у периоду од јесени 1941. до лета 1944. године, окупатор је у логор на Сајмишту заточио око 100 хиљада људи, жена и деце-

⁷⁸⁰ IAB, 1595-K-1, *Zapisnik sa sastanka Komisije za bivše internirce, deportirce i političke zatvorenike pri Gradskom odboru Saveza udruženja boraca NOR Beograda*, str. 1.

⁷⁸¹ IAB, 1595-K-1, str. 8.

⁷⁸² Bajford, Jovan, *Staro sajmište...*, str. 104.

⁷⁸³ IAB, 1595-K-3, *Informacija o stanju i problemima spomenika i spomen-obeležja NOB i Revolucije u Beogradu, sa posebnim osvrtom na ovaj problem u Novom Beogradu*, str. 3.

⁷⁸⁴ Исто, стр. 3.

родољуба, припадника НОП-а, његових сарадника, симпатизера, политичких радника-комуниста, жртва фашистичког терора из свих крајева наше земље- припадника свих народа и народности."⁷⁸⁵ Правилно је наведено да су у логори били заточени жене и деца, али се о њиховом идентитету и разлогу заточења нигде не говори. Не само да се не спомиње да је логор формиран као логор за Јевреје, већ напротив, нетачно се тврди да су у њему страдали припадници свих народа и народности. Са друге стране, о припадницима НОП-а који су били заточени у логору говори се веома детаљно у неколико категорија од комуниста до симпатизера и сарадника. Дакле, приметна је тенденција да се у први план ставе логораши који су били активни учесници покрета отпора, док је перцепција цивилних жртва, односно заточених „жена и деце“ сведена на генерализовану преставу о свим југословенским народима као подједнаким жртвама нацистичких злочина.

Управо овакав начин перцепције био је преовлађујући у свим концептима меморијализације Старог сајмишта у периоду социјализма, што се јасно одразило и на форму споменика који су на овој локацији подигнути до распада Југославије. Прво спомен обележје откривено на простору Старог сајмишта била је скромна бронзана плоча, постављена на зид некадашњег италијанског павиљона, 20. октобра 1974. поводом тридесете годишњице ослобођења Београда, и на којој је писало⁷⁸⁶:

„На простору Старог сајмишта
Немачки гестапо основао је 1941.
Године логор Сајмиште у коме је
уз помоћ домаћих издајника,
свирепо мучено и убијено преко
четрдесет хиљада људи из разних
крајева наше земље
20. 10. 1974.“

Значајног утицаја на постављање првог спомен-обележја на Сајмишту нису имали нити јеврејска заједница, која, судећи по евиденцији споменика Савеза јеврејских општина, није ни била обавештена да је табла постављена, као ни преживели логораши који су изразили своје негодовање због изгледа споменика и то највише због нечитких слова и начина на који је текст преломљен.⁷⁸⁷ Ова плоча уклоњена је десет година након постављања, а 7. јула 1984. године, тадашњи градоначелник Београда Богдан Богдановић, открио је ново спомен-обележје. Овај нови споменик састојао се од бетонског стуба и на њему постављене гранитне плоче на којој је уклесан идентичан натпис као на оној откривеној 1974. године. Обележје су поставили Месни одбор СУБНОР-а и месна заједница Старо сајмиште, а разлози за уклањање старе и постављање нове плоче, лежали су, највероватније, у томе што су слова на њој била прилично нечитљива. Нови споменик је постављен је на травнату површину на простору између главне куле и некадашњег турског павиљона и упркос томе што, због својих скромних димензија није био доминантан, овако лоциран, споменик је ипак, за разлику од претходног, био уочљив и за посетиоце лако приступачан.

С обзиром да је натпис на новој плочи интегрално преписан са старе, одређени недостаци и нетачности су и на новом спомен-обележју задржани. Као и у случају већине

⁷⁸⁵ IAB, 1595-K-3, *Projektni program spomen groblja na Bežanijskoj kosi*

⁷⁸⁶ Михајлов Саша, „Подизање споменика на Старом сајмишту и његово значење-споменик жртвама фашистичког терора у логору Сајмиште и/или споменик жртвама геноцида“, у: *Јавни споменици и спомен обележја колективно памћење и/или заборав*, Београд, 2014., стр. 132.

⁷⁸⁷ Bajford, Jovan, *Staro sajmište...*, str. 108.

других споменика жртвама логора на Сајмишту, наведени број страдалих био је крајње проблематичан. Према данас доступним подацима, извесно је да је у логору на Сајмишту у периоду од краја 1941. до 1944. године страдало минимум око 17 000 заточеника, од чега око 6 320 Јевреја у току постојања Јеврејског логора (Judenlager) и још минимум 10 636 осталих затвореника, највећим делом Срба, који су страдали у Прихватном логору (Anhaltelager).⁷⁸⁸ Упркос томе, на обе спомен-плоче подигнуте на простору Сајмишта, наглашен је податак да је у логору страдало 40 000 људи, што је представља више него дуплиран број жртава. У појединим интерним проценама СУБНОР-а ишло се још даље, па се као број страдалих жртава наводило чак и 50 000, што би значило да је од укупно 100 000 логораша, колико их је према процени СУБНОР-а прошло кроз логор, страдао сваки други.⁷⁸⁹ Из ових података сасвим је јасно да је званична политика сећања била заснована на бројчано преувеличаним подацима о страдању, као и да је чак и средином 1980-их година било немогуће критички сагледати званичне процене броја страдалих, које је још крајем 1940-их година изнела Државна комисија за утврђивање ратних злочина, а уколико би неко то и покушао наилазио је на отпор и оштре реакције Савеза бораца, што је био приступ који је ова организација задржала и након распада земље.⁷⁹⁰ У том контексту, политичка функција сваког од неколико спомен-обележја подигнутих жртвама Сајмишта, била је да потврде важећу верзију од приближно два милиона страдалих Југословена и да у колективно памћење утисну број од 40 000 страдалих у логору на Сајмишту.

Осим тога и спомен плоча откривена 1984., као и она претходна из 1974. године, поново је, изоставила спомињање јеврејских жртава, што је додатно доприносило томе да се у југословенској култури сећања и даље занемарује значај Сајмишта као једног од највећих места страдања јеврејског народа на територији Југославије. Овакав однос је, заправо, у великој мери, био одраз ставова и климе у организацијама које су биле задужене за питање меморијализације Старог сајмишта попут СУБНОР-а и ССРН, чија је делатност, коју су водили преживели борци, углавном, била фокусирања на историју логора Сајмиште у контексту револуције и Народноослободилачке борбе. Политика сећања чија је пажња била усмерена на отпор и борбу, и која је, због тога, страдање и цивилне жртве стављала у други план, повремено је налазило на негодовање представника јеврејске заједнице.

У априлу 1984. године одржано је саветовање на коме су, осим функционера Јеврејске општине Београд, Јеврејског историјског музеја и Комисије за споменике Савеза јеврејских општина Југославије, учествовали и представници СУБНОР-а и ССРН и на коме је један од чланова Координационог одбора за неговање револуционарних традиција ССРН, Драгољуб Скандрић, говорећи о логору Сајмиште међу жртвама навео све народе и

⁷⁸⁸ Koljanin Milan, *Nemački logor...*, str. 450., 453.-

⁷⁸⁹ IAB, 1595-K-1, *Izveštaj o radu organa i tela Sekcije logora Sajmište u periodu od 27. marta 1987. do 27. marta 1989. godine*, str. 8.

⁷⁹⁰ Године 1991. историчар Милан Кољанин је одбранио магистарски рад на тему „Немачки логор на београдском сајмишту“, који је идуће 1992. године објављен као монографија. Ова књига је била прво критичко и научно дело које се бавило ратном прошлешћу београдског сајмишта и до данас још увек представља најсвеобухватнију и најпрецизију историју овог логора. Упркос томе Коста Брдар је на једној од седница Одбора секције логора Сајмиште изнео следећу опсервацију о овом делу: „Промовисање књиге о монографији логора Сајмиште обилује произвољним закључцима аутора, без историјских чињеница утврђених истраживањима. Нетачни су подаци о броју заточеника који је прошао кроз логор, затим о броју пострадалих у логору и стратиштима око Београда.“ Ово сведочи о томе у којој мери је СУБНОР, чак и након распада земље, био непопустљив и неспреман да промени догматски приступ прошлости и критички сагледа одређене ставове и податке, чак ни под утицајем резултата озбиљних научних истраживања. (IAB, 1595-K-1, *Desetogodišnjica rada i aktivnosti sekcije logora Sajmište*-Kosta Brdar, 21. 01. 1995., str. 2.)

народности, а да при том уопште није споменуо Јевреје.⁷⁹¹ Састанку је, као представник Комисије за спомен-обележја Савеза јеврејских општина Југославије, присуствовао и инжењер Морис Леви, који је изразио негодовање и потом затражио да се првом приликом, став који је изнео представник ССРН истакне као пропуст који се није смео десити. Како ћемо показати у наставку, ово није био једини пут да се Јевреји потпуно занемарују као жртве логора Сајмиште, тако да на основу ових случајева можемо закључити да у оквиру организација и институција које су биле задужене за подизање спомен-обележја на Старом сајмишту, заборављање јеврејских жртава није био редак случај, што је за директну последицу имало ситуацију да Јевреји никада нису споменути ни на једном споменику који је у периоду социјализма подигнут на локацији на којој се некад налазио логор Сајмиште. Од прве половине 1980-их година СУБНОР и ССРН почели су активније да се залажу за очување сећања на логор Сајмиште, као и да се свест о страдању у току рата популаризује у широј друштвеној заједници, а додатно су интензивирани и напори да се подигне споменика и коначно уреди меморијални центар. Овакве промене разумљиве су у оквиру једног ширег контекста политичких и друштвених дешавања која су, у току последње деценије постојања социјалистичке Југославије, најавила дезинтеграцију државе и почетак њеног распада. Након смрти Јосипа Броза Тита, 1980. године, јачање национализма, демонстрације на Косову и захтеви за изменама устава, као и све озбиљнија економска криза, појавили су се као изазови који су претили да уруше социјалистички поредак у држави и релативизују до тада неприкосновено наслеђе антифашистичке борбе и идеју братства и јединства свих југословенских народа. Управо због ових разлога, СУБНОР и ССРН су, оживљавање тековина револуције кроз очување сећања на отпор и страдање, видели као најбољи начин да се одржи друштвена кохезија и да се елиминишу тенденције које су означене као реакционарне. Како би се то постигло, било је потребно да револуционарно наслеђе и антифашистичка идеологија постану што видљивији у јавном простору, као и да се путем јавних манифестација подстиче „револуционарна свест“ читаве заједнице.

Остварујући овакву политику ССРН и градски одбор СУБНОР-а у Београду, усвојили су, почетком 1980-их година, неколико резолуција којима се од локалних органа власти и градских организација тражи изградња и одржавање „материјалних показатеља револуционарне свести“, попут „споменика, спомен-обележја, скулптура, зграда, значајних места“ из НОБ-а и социјалистичке револуције.⁷⁹² Посебна пажња почиње да се посвећује и подизању споменика на простору логора, па је на заједничкој седници ГК ССРН и ГО СУБНОР-а одржаној 19. 04. 1983. усвојен закључак да послови на расписивању конкурса за идејно решење спомен-обале треба да се убрзају као и да у пројекат меморијализације треба укључити органе СР Србије.⁷⁹³ Питање подизања споменика на Старом сајмишту, током читавих 1980-их година, посматрано је као допринос борби за очување Југославије и решавање актуелне друштвене кризе, о чему сведочи и цитат из једног од извештаја СУБНОР-а из 1989. године: „У својим могућностима активни су учесници у напорима да помогну, да се реше проблеми који су друштво довели до кризе, а нарочито кризе на Косову, због које нико коме је иоле стало до ове наше Југославије, брине и не спава мирно већ више од осам година... Зато ако се ми боримо за очување историјских чињеница, за достојно споменичко обележавање успомене на десетине хиљада мучених и зверски усмрћених, то

⁷⁹¹ АЈМ, КСО, *Beleška*, Moris Levi, 24. IV 1984.

⁷⁹² Bajford, Jovan, *Staro sajmište...*, str.113

⁷⁹³ IAB, 1595-K-3, *Kraći osvrt na dosadašnje napore na uređenju spomen kompleksa „Staro sajmište“ i Bežanijska kosa*

не значи да се тиме боримо само за прошлост. Напротив, та наша борба је борба за будућност у којој мрачњаштво и зверство над људима морају да се спрече и никада више не понове".⁷⁹⁴ Дакле, за Савез бораца, сећање на логор Сајмиште имало је изузетно битну друштвену, али и политичку улогу. Са једне стране обележавање Сајмишта представљало је упозорење и путоказ новим генерацијама како да граде будућност, а са друге то је био допринос превазилажењу актуелне кризе у држави, чиме је прошлост у актуелној политичкој ситуацији постала и функционализована. На тај начин, осећање угрожености целокупног друштвеног и политичког система, интензивирало је активности на плану претварања Старог сајмишта у меморијални центар, а нарочито значајано за ове напоре било је оснивање Секције логора Сајмиште у оквиру СУБНОР-а града Београда.

Као што је већ поменуто, још од 1961. године, бивши заточеници са Сајмишта почели су да се окупљају у оквиру Градског одбора Савеза бораца Београда, али званична организација формирана је тек средином 1980-их. Прво је 1983. године у оквиру Координационог одбора за неговање револуционарних традиција Конференције ССРН, а при Скупштини града, формиран Одбор за обележавање Сајмишта, а онда је 1985. године основана и Секција логора Сајмиште при СУБНОР-у. У току прве две године секцију је водио Рајко Томовић, да би потом на њено чело дошао Бошко Новаковић⁷⁹⁵, један од бивших логораша који је, још од 1960-их година био један од најактивнијих у залагању да се Старо сајмиште достојно обележи.⁷⁹⁶

На оснивачкој скупштини Секције, 21. 01. 1985. године усвојен је и план рада, у коме су се као најбитнији задаци истицали: рад на стварању музеја логор Сајмиште или посебног одељења посвећеног овом логору у оквиру неког од већ постојећих музеја, учествовање у доношењу коначног решења за трајно обележавање локације логора, организовање свечаности и манифестација посвећених палим жртвама, прикупљање историјске грађе у сарадњи са Архивом града Београда и учествовање у писању монографије о логору Сајмиште.⁷⁹⁷ Од тог момента СУБНОР-ова Секција логора Сајмиште постаће један од најважнијих покретача идеје за уређење Старог сајмишта и подизање споменика. Такође, СУБНОР је настојао и да, кроз сарадњу са другим друштвеним организацијама, пронађе најбоље могуће решење за меморијални центар. Од понуђених предлога за чланове Савеза бораца као најзанимљивија и у целини прихватљива издвојила се идеја организације Омладине града која се залагала да се обележавањем локалитет нипошто не претвори у „хладан, мистични простор, који ће прекривати само успомене ужасних догађаја и злочина окупатора“, већ да на Старом сајмишту „заједно са овим

⁷⁹⁴ IAB, 1595-K-1, *Izveštaj o radu organa i tela Sekcije logora Sajmište u periodu od 27. marta 1987. do 27. marta 1989. godine*, str. 17

⁷⁹⁵ Бошко Новаковић (1919-?) рођен у селу Лесковац у општини Лазаревац у занатској породици. Пре рата у Београду завршио ташнерски занат, и запослио се у фирми „Узор“ одакле је отпуштен због активности у Уједињеном радничком синдикату, након чега је прешао у предузеће „Ексо“, власника Исака Анафа, где је радио све до 6. априла 1941. Након окупације придружио се Колубарској партизанској чети, а у септембру 1941. примљен је у Партију. У марту 1942. заробљен у близини Ваљева одакле је преко Шабачког логора пребачен у логор на Сајмишту, где је био заточен у периоду од јуна 1942. до маја 1944. године. Након рата радио у Месном синдикалном већу Београда и као архитектонски техничар у Југопројекту. У периоду од 1961. до 1966. године редовно биран за члана Градске секције политичких затвореника, интернираца и депортираца. Носилац партизанске споменице 1941.

⁷⁹⁶ Bajford, Jovan, *Staro sajmište...*, str. 115.

⁷⁹⁷ IAB, 1595- K-1, *Pravilnik o zadacima, organizaciji i radu sekcije logora Sajmište u Beogradu*, str. 2.

успоменама, треба свакодневно да струји живот".⁷⁹⁸ Због тога је омладина предложила да се на овом простору, осим музеја и спомен-обележја, уврсте и други садржаји нарочито они привлачни за младе попут биоскопа, шаховског и омладинског клуба, сликарских и вајарских атељеа.

Оснивањем Секције логора Сајмиште, по први пут је и јеврејској заједници дата могућност да директније утиче на акцију за подизање споменика на Старом сајмишту. Александар Мошић је, на једном од састанака са представницима СУБНОР-а, истакао да за Јевреје Сајмиште није само једно од места сећања, већ да меморијализација овог простора представља централно питање и том приликом затражио да се Савез општина не третира само као једна у низу друштвених организација које имају извесни интерес за дешавања на Сајмишту⁷⁹⁹. Као резултат, договорено је да јеврејска заједница добије свог представника у Секцији логора Сајмиште, а на ту функцију је именован пуковник у пензији Ратко Алтарац. Како је приметио Јован Бајфорд, о именовану јеврејског представника, дискутовало се у контексту расправе о финансирању изградње меморијала, па је самим тим укључивање југословенских Јевреја у акцију подизања споменика и препознавање Сајмишта као места јеврејског страдања, највероватније, било уско повезано са новчаним доприносом који се очекивао од јеврејске заједнице.⁸⁰⁰

У сваком случају постављање Ратка Алтараца за члана Секције, дало је прилику јеврејским организацијама да директно учествују у процесу одлучивања о будућем изгледу једног од најзначајнијих места Холокауста у Југославији. Активни ангажман јеврејског представника у раду секције није изостало, па је он, када се одлучивало о предлогу уређења меморијалног простора на месту бившег логора, изразио одлучан став да би у будућем меморијалу јасно требало нагласити да су постојала два периода логора, Јеврејски логор и Партизански логор и да у садржају предлога треба истаћи геноцид над Јеврејима и Ромима.⁸⁰¹ Уопштено гледано, друга половина 1980-их је време када по први пут долази до укључивања представника Савеза јеврејских општина Југославије у рад различитих логорашких секција Савеза бораца, чиме се јеврејској заједници омогућава да директније и непосредније него до тада утиче на обележавање места страдања. Осим већ поменутог, Ратка Алтараца, именованог за представника у Секцији логора Сајмиште, 1988. године именовани су и Рафајло Блам у Секцију логора Бањица и Морис Леви у Одбор за изградњу меморијалног парка Јајинци.⁸⁰²

Оснивање Секције логора Сајмиште дало је видљиве резултате, тако да је друга половина осамдесетих година представљала, у дотадашњој историји Старог сајмишта, период најинтензивнијих и најконкретнијих напора да се заокружи процес меморијализације овог места страдања. У складу са планом и правилником рада Секције, први задатак је био да се пронађе системско решење које би осигурало очување аутентичне локације Старог сајмишта и средњерочно обезбедило подизање споменика и формирање меморијалног центра. У јуну 1986. године Секција је упутила писмени предлог Извршном савету града Београда о издвајању средстава за расељавање становника са Старог сајмишта и припрему подизања споменика, а у два наврата 10. 06. 1985. и 09. 04. 1987. затражено је од Скупштине

⁷⁹⁸ IAB, 1595-K-1, *Izveštaj o ostvarivanju programa usvojenog na osnivačkoj skupštini Sekcije logora Sajmište*, 21. 01. 1985., str. 4.

⁷⁹⁹ Bajford, Jovan, *Staro sajmište...*, str. 126.

⁸⁰⁰ Исто, стр. 126.

⁸⁰¹ IAB, 1595-K-1, *Zapisek sa II sednice Odbora Sekcije logora Sajmište održane 10. 11. 1987.*, str. 1.

⁸⁰² IAB, 1595-K-4, *Jevrejska opština Beograd Koordinacionom odboru SUBNOR-a Beograd*

града Београда да Старо сајмиште прогласи културним добром. Ови напори су уродили плодом и 09. 07. 1987. Скупштина града донела је две изузетно значајне одлуке-првом је простор некадашњег логора Сајмиште проглашен за културно добро града Београда, чиме је овај локалитет трајно заштићен, а другом је одлучено да се простор Старог сајмишта трајно обележи подизањем споменика.⁸⁰³ Иако је ово представљало значајан корак, СУБНОР није био потпуно задовољан одлуком скупштине града, с обзиром да је Старо сајмиште проглашено за културно добро, а не за културно добро од изузетног значаја, како се очекивало у Савезу бораца.

Представници СР Србије и града Београда постигли су у току 1987. године и договор о финансирању будућег споменика, на основу ког је 50 % финансијских средстава требало да обезбеди град, а исто толико република.⁸⁰⁴ У то време било је и планирано да се претварање простора Старог сајмишта у меморијални центар одвија у две фазе. Прва фаза је требало да обухвата усвајање детаљног урбанистичког плана спомен-комплекса и подизање споменика, док би се у току друге фазе, постепено, по етапама, проширила функција меморијалног простора, садржајима културне и комерцијалне природе који не би нарушили основну намену меморијала. Ниједна од ових етапа није довршена до 1991. године, али су у периоду касних 1980-их, постављени планови на којима ће, након распада Југославије, макар делимично, бити спроведена меморијализација и изграђено спомен обележје.

Како је наглашено у неколико различитих докумената, СУБНОР је логор Сајмиште посматрао као место страдања које има општи југословенски карактер и због тога се трагало за генерализованим решењем споменика који ће симболизовати страдање свих народа Југославије. Подизање споменика на Сајмишту и у Јајинцима стављено је у надлежност новооснованог одбора који је, у фебруару 1986. године, формиран одлуком градске скупштине на предлог Координационог одбора Градске конференције ССРН Београда за неговање револуционарних традиција.⁸⁰⁵ За идејно решење споменика на Сајмишту, никада није расписан званичан конкурс, међутим у другој половини 1980-их година, расписан је јавни, југословенски, анонимни конкурс за споменик у Јајинцима, а жири је предложио Одбору, а Одбор скупштини града да на локацији бившег логора Сајмиште, у част жртава, буде постављен споменик (слика 37), израђен по идејном решењу вајара Миодрага Поповића⁸⁰⁶, које је освојило другу награду на конкурс за споменик у Јајинцима.

Према замисли аутора, споменик, који је требало да буде изливен у бронзи и висок 10 метара, имао је форму напрелог круга, чији је један део представљао живот, а други смрт.⁸⁰⁷ Ова скулптурална форма компонована као целина из два дела, ствара утисак разламања целине, чиме према мишљењу жирија „постиже виши степен динамике и трагедије“, док путем елемената усталасане форме вечног пламена на врху споменика ова скулптура истовремено изазива и осећај пијетета према жртвама, што је жири означио као „битно својство код споменика овакве намене“.⁸⁰⁸ За локацију споменика изабран је периферни део некадашњег логора, ближе реци Сави, на простору некадашњег насипа дуж

⁸⁰³ IAB, 1595-K-3, *Kratak istorijat podizanja spomenika na prostoru „Memorijala Sajmište“*.

⁸⁰⁴ IAB, 1595-K-3, *Predlog odluke o podizanju spomenika žrtvama fašističkog terora u logoru Sajmište*, str. 2.

⁸⁰⁵ IAB, 1595-K-3, *Spomen-obeležje logora Sajmište-Prilog za programski i projektni zadatak*, str. 5.

⁸⁰⁶ Миодраг Миша Поповић (1925-2005) српски вајар, професор на катедри за вајарство Факултета ликовних уметности у Београду.

⁸⁰⁷ Bajford, Jovan, *Staro sajmište...*, str. 119.

⁸⁰⁸ IAB, 1595-K-3, *Izveštaj ocenjivkog suda o rezultatima konkursa za izradu idejnog resenja spomenika u Spomen-parku Jajinci kod Beograda*, str. 3.

кога је ишла жичана ограда, којом је логор био опасан. Ово место није одређено случајно, већ је изабрано због тога што би, тако постављени споменик, био лако видљив како из старог дела Београда, тако и са мостова, шеталишта на Савском кеју, па и саме реке.⁸⁰⁹ Локација споменика је имала и своје симболичко значење, обележавајући место где су пристајали шлепови који су заточенике довозили у логор или одвозили даље у логоре на северу.⁸¹⁰

Упркос вољи Савеза Бораца и ССРН, да пројекат меморијализације Сајмишта спроведу до краја приметна је била инертност републичких и, нарочито, савезних органа. Чињеница је да до 1990. године, још није била направљена финансијска конструкција, на основу које би се склопили уговори о изради и постављању споменика, а осим тога, све до краја постојања социјалистичке Југославије, иако је СУБНОР инсистирао на томе, Сајмишту као месту сећања није дат савезни значај, као што нису основане ни савезне установе које би, под контролом Савезног извршног већа, утврдиле чињенице о злочинима над југословенским народима, евидентирале места страдања и иницирале доношење закона о попису жртава на тлу Југославије⁸¹¹. Недостатак материјалних средстава, али и све већа политичка криза у друштву, потиснули су у страну достојно обележавање и уређење простора бившег логора Сајмиште. Иако је откривање споменика било планирано за 9. мај 1989. године, реализација пројекта није довршена пре почетка распада државе. Ипак, одабрани споменик, аутора Миодрага Поповића, на простор Старог сајмишта, постављен је 1995. године, али у значајно другачијим политичким и друштвеним околностима.

Међутим, посебну тачку на мапи фашистичких злочина и терора на територији окупиране Југославије и, потенцијално место размимоилажења југословенских народа у начинима интерпретације прошлости, био је усташки логор смрти Јасеновац. У питомој славонској равници, у близини места где се Уна улива у Саву, у лето 1941. године, по наређењу Еугена Диде Кватерника, формиран је читав логорски комплекс који је обухватао укупно пет логора (Крапје, Брочице, Циглана, Кожара и Стара Градишка) и који је у току наредне четири године, колико је постојао, представљао најбруталнију сублимацију идеологије усташтва и фашизма и практичну манифестацију радикалног, антијугословенски и антисрпски настројеног, хрватског национализма. Под покровитељством нацистичке Немачке и фашистичке Италије, а у оквиру геноцидне политике према Србима, Јеврејима и Ромима, коју је усташка власт спроводила на читавој територији тзв. НДХ, у логору је до његовог расформирања страдало на десетине хиљада цивила и противника усташког режима, али тачан број жртава логора Јасеновац никада није прецизно утврђен. У социјалистичкој Југославији најчешће се користио званичан податак од 700 000 убијених коју је проценила Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Ова бројка је евидентно преувеличана, а у новијој историографији могу се пронаћи реалније процене- у јавној установи Спомен подручје Јасеновац до марта

⁸⁰⁹ IAB, 1595-K-3, *Predlog uređenja memorijalnog prostora logora „Sajmište”*, Beograd 10. 11. 1987., str. 3

⁸¹⁰ IAB, 1595-K-3, *Spomen-obeležje logora Sajmište-Prilog za programski i projektni zadatak*, str. 7.

⁸¹¹ Попис жртава Другог светског рата на тлу Југославије, спроведен је у периоду 1964.-1965. и том приликом је пописано 1 107 172 жртве, од чега 597 323 смртно страдалих и 509 849 преживелих особа. Савезна пописна комисија је проценила да је попис непотпун, па је Савезно извршно веће донело одлуку да се, због пропуста приликом спровођења пописа, стави забрана на коришћење резултата пописа. Забрана је скинута у марту 1992. године. (према: *Попис жртава рата 1941.-1945.* <http://www.muzejgenocida.rs/85-novosti/257-%D0%BF%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%81-%D0%B6%D1%80%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%B0-%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B0-1941-1945.html> (приступљено: 10. 06. 2018.)

2013. пописано је 83 145 жртава⁸¹², што, уједно представља и минималан број страдалих, а са овим се слаже и Иво Голдштајн који укупан број убијених процењује између 80 и 100 000⁸¹³, као и Владимир Жерјавић⁸¹⁴ и Богољуб Кочовић, који су изнели сличне податке. Тежак терет који су ратна дешавања на овом месту оставила за собом, претио је да се Јасеновац, уместо у место сећања и пијетета, претвори у место спорења и сукоба, због тога су се комунистичке власти трудиле да пронађу начин репрезентације који не би изазвао раздор међу југословесним народима.

Једна од најчешћих контроверзи око начина обележавања локације некадашњег логора Јасеновац, јесте питање да ли су логорско окружење или макар његови појединачни делови могли бити реконструисани, конзервирани и сачувани и да ли је након рата остало нешто што се могло искористити приликом изградње меморијала, а што би читавој споменичкој целини дало извесну аутентичност. Како би прикрили трагове својих злочина, усташе су, приликом напуштања логора у априлу 1945., минирали и спалили све постојеће логорске објекте. Анкетна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача која је 18. маја 1945. посетила Јасеновац, констатовала је у свом извештају да су зграде у логору „или до темеља уништене или тешко оштећене, тако да се ни једна не налази у упоравивом стању“.⁸¹⁵

Такође, о стању логора непосредно након ослобођења, може се доста тога закључити на основу фотографија које су снимили припадници фото-филмских секција Агитпроп одељења партизанских јединица које су ослободиле Јасеновац. На фотографијама се може приметити да су тврдње из извештаја Анкетне комисије тачне и да су сви објекти били толико оштећени да је било каква аутентична реконструкција логорских зграда била готово сасвим немогућа. Делимични изузетак представљала је зграда циглане (кружна пећ) чији су кров и спрат били потпуно уништени, али је приземни ниво био релативно добро очуван⁸¹⁶ и евентуално је могао послужити за реконструкцију целе зграде. Међутим, иако већина објеката није могла бити обновљена постојали су елементи који су могли бити сачувани и искоришћени у креирању будућег спомен-подручја.

Неки од тих елемената били су оригинална вешала постављена на простору испред заробљеничких барака, као и неколико електричних стубова са још увек видљивим забоденим клиновима, који су такође служили за вешање заточеника, онда једна дрвена осматрачница на обали реке Саве, потом делимично оштећен, тзв „границ“ такође на обали који је у међуратном периоду служио за утовар и истовар речних бродова, а у току рата за ликвидацију логораша, затим потпуно очувана кућа Пере Вукића („кућа сабласти“) на локацији Доња Градина на десној страни Саве код које су заробљеници чекали ликвидацију и на крају, северна страна зида који је опасивао логор остала је готово цела и релативно добро су били сачувани и делови жичане ограде и жичана капија која је водила према злогласној скели коришћеној за транспорт до места за ликвидацију у Доњој Градини.⁸¹⁷ Становништву Јасеновца дозвољено је да материјал од оштећених објеката користе за поправку сопствених кућа, тако да је већина остатака уклоњена у првим послератним

⁸¹² *Poimenični popis žrtava KCL Jasenovac 1941.-1945.*, <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284> (pristupljeno: 17.07.2018.)

⁸¹³ Goldstein Ivo, „O broju žrtava...“, str. 328.

⁸¹⁴ Videti: Žerjavić Vladimir, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Blajburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Zagreb, 1992.

⁸¹⁵ Mihovilović Đorđe, *Jasenovac 1945.-1947. Fotomonografija*, Jasenovac, 2016, str. 25.

⁸¹⁶ Исто, стр. 98-109.

⁸¹⁷ Исто, стр. 143.-145., 161., 166.-169., 223., 85., 79.-80.

годинама, а средином 1950-их година на овој локацији су још увек били видљиви циглана, део логорске пруге, темељи логорског зида и појединих барака.⁸¹⁸ Дакле, на основу фотограђе можемо закључити да су потпуна обнова и задржавање аутентичног изгледа логора били немогући, али да је, у сваком случају, уз мало пажње, могло бити сачувано довољно аутентичних елемената који би непосредно сведочили о страдању, али који би, истовремено, имали и јак симболички значај.

Нажалост, шанса да се оригинални делови логора конзервирају је пропуштена и у току наредног периода све до почетка 1960-их година, сећање на ратне догађаје из Јасеновца, било је, од стране креатора званичне културе сећање, потпуно потиснуто у страну. Простор логора зарастао је у траву и растиње, а поједине парцеле, како на месту Логора III-Циглана, тако и на локацији Стара Градина, претворене су у обрадиве површине које је локално становништво користило у пољопривредне сврхе, а на месту злочина, убијених су се сећале углавном њихове породице и преживели логораши.

Полазећи од мултиетничке природе југословенске државе, али и карактера антифашистичке борбе, која је, по својој суштини, била интернационалистичка, политика сећања у социјалистичкој Југославији, као један од интегративних фактора који је југословенске народе држао на окупу, тежила је стварању опште свејугословенске културе сећања која би, на идеолошкој, а не националној основи, интегрисала доминантне наративе појединачких верских или националних друштвених група. Оваква култура сећања своје упориште имала је у подједнако општејугословенским местима сећања чија је главна функција била да омогући свим југословенским народима да у њима препознају своје историјско искуство. О томе шта је било потребно да једно локално место сећања добије југословенски карактер и како је текао процес трансформације више речи је било у претходном поглављу, а, такође, показано је и да, у појединачним случајевима, попут београдског Старог сајмишта, нека, изузетно битна, места страдања никада нису подигнута на југословенски ниво. Разлог за то је био углавном тај што позиционирање појединачних места сећања у оквиру југословенске културе сећања, није зависило само од његовог реалног историјског значаја, већ и од могућности да се реинтерпретација његове прошлости уклопи у званичну државну и партијску политику и као таква, добије своју идеолошку функцију.

Управо због тога, пре него што је Јасеновац могао да буде етаблиран као општејугословенско место сећања, било је неопходно пронаћи адекватан идеолошко-историјски наратив за интерпретацију и репрезентацију прошлости овог места, што, у ондашњем друштвеном и политичком контексту није било једноставно. Комплексност послератног односа према Јасеновцу била је условљена његовом ратном историјом. У Дворани сећања у јерусалимском Јад Вашему, исписана су имена 22 највећа нацистичка логора смрти у Европи, а Јасеновац је једини од њих у коме политику истребљења нису организовали и спроводили припадници немачко-нацистичких СС одреда.⁸¹⁹ Од свог оснивања па све до краја постојања логор Јасеновац је био под пуном контролом хрватских усташа и то је оно што овај логор чини посебним и другчијим, не само у југословенском већ и у ширем европском контексту. За разлику од већине других места страдања, попут Старог Сајмишта, Шумарица, Јајинаца али и Аушвица, Треблинке, Мајданека итд., у Јасеновцу злочине није починио окупатор, који би у култури сећања могао да се идентификује као

⁸¹⁸ *Osnivanje i delovanje Spomen-područja Jasenovac do 1991.*, <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5083> (pristupljeno: 18. 06. 2018.)

⁸¹⁹ Goldstein Slavko, *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*, Zaprješić, 2016., str. 98.

„други“, већ је то било место на коме су припадници једног, убијали припаднике других југословенских народа, што је након рата, потенцијално, могло да представља велики изазов за прокламовану политику братства и јединства. Управо из тог разлога, да би Јасеновац постао место југословенског страдања, било је неопходно, као прво, да се починилац злочина, у колективној свести, испрофилише као политички и идеолошки, а не национални противник, док је са друге стране жртва, у симболичком смислу, требало да буде генерализована, југословенска, страдала због родољубља и тежње за слободом, а не због свог националног или верског идентитета. Ово представља главни разлог за честу генерализацију идентитета жртава и изостављање идентитетских одредница и симбола, како српских тако и јеврејских, у меморијалној архитектури социјалистичке Југославије али и главни *cardo* којим се руководила држава приликом подизања споменика у Јасеновцу.

Прве иницијативе за подизање споменика жртвама логора Јасеновац, појавиле су се почетком 1950-их година, али не од стране републичких или савезних органа. Док су држава и партија, трудећи се да пронађу погодну форму интерпретације, о питању Јасеновца, у току прве послератне деценије углавном ћутали, иницијатива за обележавање овог места страдања потекла је „одоздо“. На залагање бивших логораша и породица страдалих, формиран је, најкасније 1952. године, на локалном нивоу, у самом Јасеновцу, Иницијативни одбор за градњу споменика жртвама фашизма Јасеновац.⁸²⁰ У другој половини исте те 1952. године, први пут се јављају и назнаке да би питање изградње споменика у Јасеновцу, могло да буде подигнуто на југословенски ниво, а Јасеновац, као такав, могао да постане југословенско место сећања. То се може видети из једног одговора који је у августу 1952. године Главни одбор Савеза бораца Хрватске упутио Иницијативном одбору у Јасеновцу и у коме се каже да је „градња споменика у Јасеновцу заједничка ствар свих република“.⁸²¹ Међутим, како је приметила Хајке Карге, подизање Јасеновца на ниво свејугословенског места сећања, које је „ствар свих република“, имало је за задатак и да успори локалну иницијативу и питање меморијализације Јасеновца у потпуности стави под контролу Београда.⁸²²

Свака иницијатива за изградњу споменика у Јасеновцу, сасвим сигурно, би отворила два проблематична питања која су захтевала конкретизацију: питање броја жртава и питање њиховог идентитета, као и идентитета починилаца злочина. Због тога је, када се размишљало о изгледу, али и политичка поруци будућег споменика, најпрактичније било одговоре и решења тражити у апстрактним формама, које би, кроз смањење фактографске конкретности, имало универзалну симболику, која би слала опште поруке мира, обнове живота и победе над оличењем смрти и зла. Управо потрага за адекватним, симболички уопштеним и метафоричним решењем, била је један од главних разлога због кога се изградњи споменика јасеновачким жртвама приступило тек 20 година након рата.

Осим тога, као битан фактор не треба занемарити ни питање обезбеђивања потребне финансијске подлоге за уређење читавог простора спомен-подручја. У годинама одмах након рата, разорена земља којој је предстојала обнова и која је у великој мери била зависна од стране хуманитарне помоћи, свакако није могла себи да приушти издвајање новца за изградњу грандиозних и скувих споменика. Ако изузмемо споменике изграђене на Иришком Венцу (1951.) и Батинској Скели (1947.) највећи број, за нове власти, идеолошки битних места из Другог светског рата, попут Козаре, Сутјеске, Кадињаче, али и места

⁸²⁰ Karge Hajke, *Sećanje u kamenu, okamenjeno sećanje?*, Beograd, 2014., str. 196.

⁸²¹ Исто, стр. 201.

⁸²² Karge Heike, „Sajmište, Jasenovac,...”, 115.

страдња као што су логори Сајмиште и Црвени крст, почетком 1960-их година и даље су били необележени.

У току 1950-их година своје интересовање за подизање споменика у Јасеновцу показивали су републике Хрватска и Босна и Херцеговина, регионални одбора Савеза Бораца у Новској, затим хрватски Завод за заштиту споменика културе и СУБНОР Хрватске, док је озбиљнија активност из Београда изостајала, практично, све до 1963. године. Такође, треба имати у виду и да је на преласку из шесте на седму деценију 20. века постајала све видљивије залагање бивших логораша, који су у то време већ имали оформљене организације у свим републикама, због чега у креирању југословенске културе сећања постају све значајнији фактор, па се у ово време у Београду оснива и „Акциони одбор логораша Јасеновца“, који активно почиње да се залаже за постављање споменика јасеновачким жртвама.⁸²³ У првој половини 1950-их година учињени су и први кораци ка сређивању меморијалног простора: поједине парцеле које су биле у приватном власништву су откупљене, а на пољани на којој се некада налазио логор, посађена је трава и постављене су табле, које су означавале места на којима се су налазили логорски објекти.⁸²⁴ Додатни притисак на власти да се место логора обележи спомеником, ојачан је када су бивши логораша и породице жртава самоиницијативно, почели да се окупљају на месту некадашњег логора и да одржавају комеморације, од којих је нарочиту масовност имала она одржана на Дан борца 4. јул 1963. године, коју је Савез бораца окарактерисао као јавну манифестацију незадовољства, организовану без договора са централом у Београду, описавши је речима: „Прошле године је то била тиха демонстрација и то је могао видети сватко ко је тамо био. Била је то у ствари јавна демонстрација. Тко је био тамо, то је прошле године доживио“.⁸²⁵ Све су били учесталији и појединачни позиви обичних грађана да жртве Јасеновца добију достојно спомен-обележје. По том питању, Централном одбору Савеза бораца у Београду, обратио се и потпуковник ЈНА Владимир Лазански, писмом у коме је изразио своје запрепашћење што је „мјесто где је некада, под најтежим и мученичким условима живјело и изгубило животе преко 800 000 наших људи, данас зарасло у траву и коров“ као и што је „једини споменик јасеновачким мученицима једна земљана гомила са дрвеним надгробним знаком.“⁸²⁶ Управо поред тог „дрвеног надгробног знака“, потпуковник Лазански је, приликом те посете Јасеновцу, највероватније 1960. године, фотографисао и свог сина Мирослава, будућег новинара, ратног репортера и амбасадора Србије у Москви и та фотографија је, много година касније објављена у листу Политика. (Слика 38).⁸²⁷

Занимљиво је да је на највишем нивоу разматрана и могућност да се споменик јасеновачким жртвама не подигне у Јасеновцу. Александар Ранковић, као председник СУБНОР-а и шеф *Одбора за обележавање и уређивање историјских места из НОР-а*, предложио је да се размисли и о другим локацијама: „Ако саградимо споменик, зашто то мора да буде у Јасеновцу? То би требало да буде споменик, не само жртвама Јасеновца, него више, генерално, жртвама у Југославији.“⁸²⁸ Овакви ставови, на крају, нису имали битнијег

⁸²³ Karge Hajke, *Sećanje u kamenu*, str., 210.-211.

⁸²⁴ Prvo spomen obilježavanje prostora bivšeg ustaškog logora III Ciglana u Jasenovcu, 1960 <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5108> (pristupljeno: 15. 07. 2018.)

⁸²⁵ Karge Hajke, *Sećanje u kamenu...*, str. 211.-212.

⁸²⁶ AJ, 297, K-81, Pismo centralnom odboru Saveza boraca, Lazanski Vladimir, Vojna pošta 9127-Trebinje.

⁸²⁷ Lazanski Miroslav, „Događanje Jasenovca“, 17. 04. 2016., <http://www.politika.rs/sr/clanak/353223/Događanje-Jasenovca> (pristupljeno: 26. 04. 2020.)

⁸²⁸ Karge Heike, „Sajmište, Jasenovac...“, 116.

утицаја на коначно решење за јасеновачки меморијал. Године 1960. напослетку је расписан затворени конкурс за споменик у Јасеновцу на који су позвана двојица аутора Богдан Богдановић и Зденко Колацио.⁸²⁹ Још док су оба рада била на нивоу идејних скица као победничко решење изабран је предлог архитекте Богдана Богдановића и он је своју идеју наставио да разрађује наредне три године све до 1963. када је коначна верзија усвојена и прослеђена из Београда у Загреб ради реализације. Богдановић се, због своје професионалне филозофије и личног осећаја за естетику, чинио као савршен аутор за један споменик којим је требало прећутати, исто онолико колико је требало рећи. Његова промишљања суштине архитектуре, која је у Богдановићевом случају, представљала мешавину, питагорејских симбола, Платонове филозофије, Кабале и балканског фолклора, иницијално је усмеравала сва његова размишљања о ономе што у Јасеновцу треба изградити. Као и у случају свог првог споменика, оног из 1952. године посвећеног јеврејским борцима и жртвама фашизма на сефардском гробљу у Београду, и новом пројекту за споменик у Јасеновцу, Богдановић је приступио са чврстим уверењем да треба заобићи естетику ужаса и избећи физичку материјализацију зла и конкретне реалистичке приказе рата, страдања и убијања. Међутим, чини се да је потпуно избегавање архитектонске или скулптуралне визуализације злочина била искључиво ауторова лична одлука, док је политичко руководство, као наручилац споменика, ипак тражило да Богдановић, у потрази за инспирацијом, консултује оригиналне доказе о злочинима, о чему је он сам, годинама касније, записао: „У току рада на пројектима више пута ми је предлагано, чак и захтевано да се упознам са гомилама фотографија, са записницима, налазима, исказима ретких преживелих логораша. Ја сам то избегавао, отклањао, два-три пута и изричито одбио. Садистичке појединости су ме гушиле, заустављале дах, разбијале концентрацију. Извињавао сам се и објашњавао да метафизику злочина разумем и осећам, што је било и те како тачно, а да ме неподношљиви документи само смућују, и, у крајњој линији, непотребно продужавају посао. Уосталом знао сам већ да инспирацију нећу ни тражити, ни наћи у физичким евокацијама зла.“⁸³⁰

Богдановићево одбијање да злочине прикаже у матријалном облику, није био покушај да се стварни ужаси усташких злочина замаскирају, већ, напротив, да се створи симбол који је, према његовој сопственој дефиницији, требало да буде „талисман који ће нам свима, Југословенима, помоћи да растерамо демоне мржње и фантоме прошлости и да ухватимо спасоносну нит складног и спокојног заједничког живота.“⁸³¹ Дакле као и већина ратних меморијала у социјалистичкој Југославији, споменик у Јасеновцу, у идејном смислу, није требало да буде само ламент, сведок прошлости и успомена на жртве, већ да има и активну улогу у изградњи заједничког друштва. Посматрано у контексту тадашњих политичких и друштвених околности, оваква одлука представљала је разумљиво и адекватно решење, које је омогућавало да се највеће место злочина у Југославији обележи, а да при том то не изазове друштвене и политичке сукобе на релацији између Срба и Хрвата. Са друге стране, Богдановићев пројекат је, што би му се могло замерити, био фокусиран више на послератно раздобље и будуће перспективе друштвеног развоја, а не на оно што се заиста десило у Јасеновцу, чиме је заправо жртве, које би по свакој логици требало да буду у центру пажње, оставио по страни. Судећи према Богдановићевим, касније написаним, мемоарима, он је свакако био свестан да злочине у Јасеновцу није починио окупатор, исто

⁸²⁹ ASPJ, neinventarisano, *Spomenik žrtvama logora Jasenovac/Investicioni program za izgradnju područja logora Jasenovac*, 15. VI 1964., str. 4

⁸³⁰ Bogdanović Bogdan, *Ukleti neimar*, Novi Sad, 2011., str. 141.-142.

⁸³¹ Исто, стр. 153.

као што је био свестан и да су најбројније жртве логора били Срби и Јевреји, али се ипак одлучио за избегне да то на споменику отворено и искаже. На тај начин, дугорочније посматрано, пропуштена је прилика да се укаже на стварну природу злочина и узроке геноцида, као и да се Јасеновац препозна и афирмише као место Холокауста и усташког геноцида над Србима.

Према доступним изворима, тешко је рећи какве је политичке притиске аутор трпео и у којој мери су они утицали на коначну форму меморијала, али је извесно да је оригинални изглед споменика био резултат, пре свега, његове одлуке да избегне пластичне приказе злочина и споменик посвети помирењу и будућности. Док је радио на пројекту јасеновачког споменика, Богдановићу су били доступни и различити елаборати, цртежи и писма људи из различитих делова државе, из којих се могло видети како појединци из народа замишљају будући споменик. Међу предлозима грађана било је различитих идеја, од којих су многе прелазиле границу кича и неукуса попут морбидно нацртаних кула направљених од репродукованих људских костију и лобања или пак фонтана које би уместо воде избацивале млазеве јаркоцрвене, крваве течности.⁸³² Међутим, уметник је желео нешто сасвим супротно, нешто што ће, без банализације, сачувати достојанство жртава и избећи оно што је и сам Богдановић, претерано малициозно, назвао „подилажењем српској некрофилији.”⁸³³ Још од првих скица па све до завршног стадијума пројекта, суштина основне замисли се није много променила, иако је форма споменика претрпела низ модификација. Као основни и централни симбол меморијала изабран је цвет лотоса, знак вечитог обнављања, који је према ауторској замисли, требало да симболише вечну људску истину-да је живот неуништив и јачи од смрти.⁸³⁴ Лотос је биљка која израђа из мутних дубина стајаћих вода и чији се цвет развија на површини неупрљан и чист, он излази из таме и расцветав се на дневној светлости због чега, у општој семиотици, означава и чистоћу и духовни процват, док је у старом Египту лотос био симбол Сунца, стварања и поновног рођења.⁸³⁵ У централној идеји споменика, идеји победе живота над смрћу, представници Савеза бораца су видели симболику победе револуције, чиме је, упркос одуству партијских симбола споменику дат идеолошки контекст.⁸³⁶ Основу споменика чини крипта која представља симболичку везу са жртвама из којих цвет вуче свој корен, док се изнад крипте уздише круна цвета, као нека врста обрнуте куполе која стреми према светлости и Сунцу, односно животу и слободи⁸³⁷ чиме читав споменик постаје космички веза између неба и „доњег света”. Семилогоја свих Богдановићевих споменика никада није била егзактна, а плурализам коришћених симбола, увек је резултирао мноштвом различитих тумачења симболике коју споменик носи. У току топлих летњих дана, ваздух у полуотвореном простору крипте се загрева, као реминисценција на пакао и ватру, што се делимично може препознати и у горњем делу *Каменог цвета* где су латице у средини шупље, сачињене од троугластих површина, а троугао је познати симбол ватре и топлоте.

⁸³² Исто, стр. 161.

⁸³³ Исто, стр. 161.

⁸³⁴ ASPJ, *Neinventarisano, Spomenik žrtvama logora Jasenovac/Investicioni program za izgradnju područja logora Jasenovac*, 15. VI 1964., стр. 5.

⁸³⁵ Jovičić Nataša, Benčić Rimay Tea, *Geneza cvijeta Bogdana Bogdanovića*, Jasenovac, 2009., стр. 57

⁸³⁶ В. Тичина, Д. Грубачевић, „У Јасеновцу откривено спомен гробље учесницима НОР-а и жртвама из јасеновачког логора”, *Политика*, 04. 07. 1966., стр. 7.

⁸³⁷ ASPJ, *Neinventarisano, Spomenik žrtvama logora Jasenovac/Investicioni program za izgradnju područja logora Jasenovac*, 15. VI 1964., стр. 5

У неким варијантама споменика, крипта је била одвојена од цвета, а њена функција и симболика такође су вишеструки. Према мишљењу Б. Вокера (B. Walker), крипта је, заправо, пећина, укопана у тло и као таква симбол Мајке земље, осим тога пећина може бити и алузија на јеврејску традицију и причу о Авраму, у којој је она место магичне инкубације и поновног рађања, персијско божанство Митра рођено је из камена тј. пећине, а на многим ликовним приказима Митра је представљен како у пећини убија бика, а уосталом, у хришћанској традицији пећина је и место на коме је Исус васкрсао.⁸³⁸ Читава симболика Богдановићевог споменика грађена је не само кроз облике и форме већ и звукове с обзиром да је унутрашњост споменика тако пројектована да има изузетну акустику чиме сви одједи спољног света постају пренаглашени и укомпоновани са комбинацијом митских јеврејских, хришћанских, питагорейских, строегипатских и персијских симбола због чега овај споменик постаје оно што је Богдановић назвао „метафизичка форма са дубоким археолошким реминисценцијама.“⁸³⁹

Овакво идејно решење за споменик добило је и благослов политичког врха државе. У јулу 1962. године, Богдановић је позван у резиденцију председника републике у Ужичкој улици како би свој пројекат представио највишем државном и партијском руководству, а у фебруару наредне 1963. године, када је рад био у завршној фази и када се већ, са сигурношћу, наслућивала коначна верзија споменика, пројектант је своје цртеже и макете још једном донео на увид и одобрење државним функционерима.⁸⁴⁰ Састанак је одржан у згради Савезног извршног већа на Новом Београду и окупио је представнике свих југословенских република, што је, још једном, требало да покаже да је Јасеновац постао место сећања, али и страдања, свих југословенских народа. Осим председника републике Јосипа Броза Тита, међу осталим високим функционерима били су присутни и Коча Поповић, тадашњи савезни секретар за иностране послове, затим Иван Гошњак, државни секретар за послове народне одбране и, као представник СР Хрватске Владимир Бакарић. Титу се идеја за споменик допала и он је, према Богдановићевом сећању, макету кратко прокоментарисао: „Па, зашто да не, модерно је, али мени се то свиђа.“⁸⁴¹ Овакав став према једном модернистичком архитектонском решењу, изгледао је помало изненађујуће, с обзиром да је непуних годину дана пре тога, у зиму 1962./1963., под утицајем политичког приближавања Југославије СССР-у, Тито отворено напао апстрактно сликарство и модернистичке тенденције у југословенској уметности.⁸⁴² Према сећању Ивана Ивањија, о томе шта му је Богдан Богдановић касније причао о овом састанку, управо је Титово лично одобравање било кључно да се прихвати овакав идејни концепт за споменик, док су републички функционери ипак показивали извесну дозу резервизаности, с обзиром да су прижељкивали неко решење које ће са више реализма представити страдање и револуционарни занос.⁸⁴³

Изградња *Каменог цвета* започела је 1964. године, а споменик је свечано откривен, на Дан борца 4. јула 1966. године. Међутим, чини се да је ова свечаност остала у сенци

⁸³⁸ Jovičić Nataša, Benčić Rimay Tea, *Geneza cvijeta...*, str. 163.

⁸³⁹ Исто, стр. 155.,

⁸⁴⁰ ASPJ, Neinventarisano, *Spomenik žrtvama logora Jasenovac/Investicioni program za izgradnju područja logora Jasenovac*, 15. VI 1964., str. 5

⁸⁴¹ Jovičić Nataša, Benčić Rimay Tea, *Geneza cvijeta*, str. 57

⁸⁴² За детаљније видети: Vučetić Radina, *Monopol na istinu: Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, Beograd, 2016., str. 44.-45., 320.-321.; Vučetić Radina, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Beograd, 2015., str. 148.-149.

⁸⁴³ Интервју аутора са Иваном Ивањијем, 13. 02. 2019.

других актуелних догађаја у земљи, пре свега, смене Александра Ранковића и прославе Дана борца широм Југославије. Најтиражнији листови у земљи попут *Политике*, *Борбе* и *НИИ-а*, су скоро подједнаку пажњу посветили откривању споменика у Јасеновцу и откривању споменика народном хероју Даринки Радовић и њеним ћеркама у Тополи. Занимљиво је да Јеврејска штампа у Југославији за пројекат подизања споменика у Јасеновцу није показивала пажњу као што је био случај са споменицима које је подизала јеврејска заједница. Главно гласило СЈОЈ, *Јеврејски преглед* у времену од 1960.-1966. године, уопште није извештавао о иницијативи и току акције за обележавање простора логора, која је трајала у овом периоду. О откривању споменика објављен је чланак у коме је уопштено речено да је споменик подигнут и за „око 20 000 Јевреја из Хрватске и Босне“, као и да логор није био само место страдања већ и отпора јер „као што је народ у целини устао против фашистичког окупатора...тако се ни у логорима нису могли угушити слободољубива мисао и акција“.⁸⁴⁴ Шездесете године су и на међународном плану представљале време када у јавности почиње да се посвећује далеко већа пажња питању страдања у логорима, о чему је било речи у претходном поглављу и подизање *Јасеновачког цвета* треба посматрати и у контексту општех замаха меморијализације нацистичких логора широм Европе у току шездесетих година, када су по први пут подигнути споменици на неким значајним местима јеврејског страдања, као што су Баби Јар у Украјини, Белжец, Хелмно, Собибор и Треблинка у Пољској.

Процес меморијализације простора некадашњег логора Јасеновац био је фокусиран углавном на локацију Логора Јасеновац III-Циглана, где је, на крају и подигнуто централно спомен-обележје, док су остали логори која су улазила у састав система логора Јасеновац, били запостављени. У оквиру некадашњег логора IV Кожара, на једној од ретких сачуваних аутентичних зграда која је након рата коришћена као складиште ППК „Браћа Рађеновић“ из Новске, постављена је само спомен плоча, а такође, на исти начин, обележен је и „Цигански логор“ у Уштици, а на локацији бившег логора II Крапје, по замисли архитекте Радослава Јанковића, изграђен је 1967. године скроман споменик, док су масовне гробнице у Крндији обележене стазама⁸⁴⁵ док је у Млаки подигнут споменик на коме је написано: „И мртви говоре, то ћути само камење“.⁸⁴⁶ Локација логора Брочице никада није обележена, док је код масовних гробница у селу Јабланац СУБНОР Новске плочу поставио тек 1989. године. Такође, у самом месту Јасеновац откивен је споменик „Мртви живима очи отварају“, посвећен страдалим мештанима Јасеновца, од којих су многи убијени у самом логору. Простор Доње Градине, као главног губилишта логора Јасеновац имао је такође споредну улогу у односу на локацију Логора Циглана. Ископавања на овом простору вршена су у неколико наврата, 1964., 1965. и 1976. године, а Скупштина СР БиХ, 1975. донела је Закон о изградњи и финансирању спомен-подручја Доња Градина. Упркос томе централно спомен-обележје никад није изграђено, већ су само постављене информативне табле и мања ознаке која су указивале на локације гробница. Оно што је било заједничко за сва ова спомен обележја јесте да они нису садржали прецизну идентификацију жртава, тако да се Јевреји, као ни Срби нису спомињали ни на једним спомен-обележју у оквиру спомен-подручја Јасеновац, што је додатно отежало препознавање и афирмацију Јасеновца као места Холокауста.

⁸⁴⁴ L. K., „Spomenik žrtvama ustaškog terora u Jasenovcu“, *Jevrejski pregled*, god. XVII, br. 7-8, jul-avgust 1966., str. 15.

⁸⁴⁵ ASPJ, Neinventarisano, *Informacije o radu i razvoju spomen-područja Jasenovac*, 02. 09. 1985.;

⁸⁴⁶ Jokić Gojko, *Spomen-područje Jasenovac, turistički vodič*, Beograd, 1983., str. 25.

III Холокауст у југословенској уметности

Покушаји да се Холокауст рационално сагледа и објасни, као и да се на прикладан начин прикаже у уметничкој форми, од почетка су били суочени са дилемом да ли овакви ужаси, никада раније виђени у људској историји, могу да се прикажу тако да буду истовремено и истинити и етички исправни. Ако би се желело објаснити какво је, заправо, историјско значење Холокауста, посезање за научном литературом и историјским чињеницама, чини се као најбољи начин да се прикаже суштина феномена. Ипак покушаји да се Холокауст репрезентује, како на пољу науке, тако и у уметности сусретали су се са бројним питањима као што су: Да ли је Холокауст објашњив? Да ли је Холокауст упоредив са другим масовним злочинима у историји? Да ли је репрезентација Холокауста у уметности могућа? Уколико јесте, да ли је могуће наћи конвенционални начин приказивања Холокауста? Да ли је уметничка естетизација страдања морално оправдана? Да ли уметничке репрезентације Холокауста имају своја ограничења и чиме су та ограничења условљена? Да ли је дозвољено о оваквим ужасима расправљати на апстрактан начин? итд. Однос између научног тумачења и уметничке репрезентације сличан је односу чињенице и интерпретације. Док је чињеница ограничена сопственим потенцијалом да кореспондира са истином, интерпретација, због различитих разлога, од стваралачке слободе до сугестивног активизма, поседује значајан потенцијал да истину релативизује. Говорећи у најширем могућем контексту, у начину на који се Холокауст репрезентује, могу се уочити две доминантне перспективе, које је Михаел Ротберг назвао реалистичком и антиреалистичком,⁸⁴⁷ где прва, која углавном карактерише област науке, означава схватање да је Холокауст могуће разумети и објаснити и да је, такво објашњење могуће транспоновати у домен представа и репрезентација, док друга перспектива, која се развила у оквиру уметничких, естетских и филозофских расправа о репрезентацији, Холокауст позиционира изван људске способности разумевања, посматрајући га као необјашњив ентитет односно ентитет који би могао да буде објашњив само у оквиру нових, радикално измењених система сазнања због чега је и његова репрезентација готово немогућа.

Свест о томе да је, како је то формулисао Хејден Вајт наше знање о прошлости уобличено као наратив, отвара најпроблематичнији аспект културне репрезентације Холокауста, а то је питање да ли је трауматично искуство оваквих размера могуће представити у оквиру задатог наратива.⁸⁴⁸ То је нарочито проблематично када је у питању Холокауст, јер само креирање наратива указује на то да је сећање овладало одређеним догађајем из прошлости, док у случају Холокауста траума овладава личним сећањем. Међутим, без обзира што употреба наратива може да искриви истину, она је истовремено и неопходна, пре свега, како би представе о онтолошкој историји постале доступне и разумљиве обичним људима. Канадски писац Јан Мартел (Yann Martel) написао је да „историја, уколико не постане прича, умире за све, осим за историчаре”⁸⁴⁹ јер, без креирања наратива између осталог и путем уметничке обраде, многе историјске теме, укључујући и

⁸⁴⁷ Rothberg Michael, *Traumatic realism. The demands of Holocaust representation*, Minneapolis, London, 2000, 3-4.

⁸⁴⁸ Pakier Margolzata, *The Construction of European Holocaust Memory: German and Polish Cinema after 1989*, Frankfurt am Main, 2013., pp. 15.

⁸⁴⁹ Popescu Diana, “Introduction: Memory and Imagination in the Post-Witness Era”, in: Popescu I. Diana, Schult Tanja (ed.), *Revisiting Holocaust Representation in the Post/Witness Era*, London, 2015. pp. 2.

Холокауст, остају заробљене или у домену науке или у личном сећању, па је стога превођење историјских чињеница на језик уметности или како је то Луц Копник дефинисао „претварање лоше прошлости у добру причу”⁸⁵⁰ представљало неопходан корак како би се Холокауст сачувао и у историјској свести оног, по правилу, већег дела друштва, изван академске заједнице историчара или све мањег броја преживелих сведока. Упркос свим изазовима, уметност је због своје способности да комуницира са много широм публиком него наука, одиграла изузетно важну улогу у буђењу свести и ширењу, условно речено, знања о прогонима и убијању јеврејског народа под нацистичком влашћу, за шта је најбољи пример америчка телевизијска минисерија *Холокауст* (1978) путем које су гледаоци широм света суочени са истином о нацистичком злочинима, и захваљујући којој је и појам Холокауст ушао у свакодневну употребу. Ипак, иако је уметност била од велике помоћи у очувању сећања на Холокауст, у друштвеном утицају овакве уметности крио се и подједнако велики потенцијал да се истина искриви, чињенице занемаре, а траума жртве у потпуности остави по страни, пре свега због тога, што, како је сугерисао француски режисер Алан Рене у филму *Хирошима, љубави моја*, није исто видети реалност и представу реалности.⁸⁵¹ Дакле слика коју гледалац, читалац или посматрач стиче путем уметничке репрезентације не представља конкретно знање већ филтрирану представу о одређеном догађају. Због тога су теоретичари уметности, друштвених и хуманистичких наука покушали да пронађу оквире репрезентације у којима уметничка потреба за слободом неће бити у супротности са жељеном етичком функцијом уметничког дела, а кључни проблеми на које се расправа фокусирала јесу, као прво, морална ограничења уметничке репрезентације и као друго, питање средства (филмског жанра и књижевног језика) путем кога би требало изразити ужасе Холокауста.

Једна од вероватно најпознатијих и најчешће цитираних запажања које је, у великој мери, обликовало схватање репрезентације Холокауста, јесте реченица Теодора Адорна да је „писати поезију након Аушвица чисто варварство” коју је Адорно написао у свом есеју *Културолошка критика друштва* из 1949 године. Иако је, у основи, Адорнова реченица откривала забринутост због потенцијалног естетског и моралног конфликта између уметности и злочина, који је претио да доведе у питање потрагу за формом и стилем репрезентације Холокауста,⁸⁵² она је, до данас тумачена на различите начине. У каснијим анализама теоретичари попут Едрјуа Гроса и Клауса Хофмана тврдили су да је ова Адорнова реченица, у основи, често погрешно интерпретирана и да он никада није тврдио да уметност након Аушвица није могућа, већ да је традиционална дијалектичка веза између западне културе и варваризма разбијена као последица Холокауста и да у новом свету нема више супротности између поезије, односно културе и варваризма, па с тога, према Адорновом мишљењу, Аушвиц није уништио уметност, већ је изнедрио потребу да она буде радикално другачија него пре.⁸⁵³ Таква другачија, послератна уметност тежила је да пронађе начин како би ужасе Холокауста и нацистичких логора смрти могла да прикаже онима који размере страдања нису осетили на својој кожи, што је довело до питања да ли је

⁸⁵⁰ Koepnick Lutz, “Reframing the Past: Heritage Cinema and Holocaust in the 1990s”, in: *New German Critique*, Autumn 2002, No. 87, pp 72.

⁸⁵¹ Insdorf Anette, *Indelible shadows. Film and the Holocaust*, Cambridge, 2003, 249.

⁸⁵² Langer Lawrence, *Using and Abusing the Holocaust*, Bloomington, 2006., pp. 123-124.

⁸⁵³ Gustafsson Östh Hampus, “Auschwitz, Adorno and Ambivalence of Representation: The Holocaust as a Point of Reference in Contemporary Literature”, in: Popescu I. Diana, Schult Tanja (ed.), *Revisiting Holocaust Representation in the Post/Witness Era*, London, 2015., pp. 183.

реинтерпретација туђег искуства, поготово када је оно, као у случају Холокауст, изразито трауматично, уопште могућа. Према мишљењу Сола Фридлендера оно што Холокауст чини догађајем који превазилази могућности репрезентације, јесте његова екстремна природа, односно чињеница да је то био најрадикалнији геноцид у историји, који је према речима Јиргена Хабермаса променио „основе за континуитет услова живота у оквиру историје” и који је, самим тим, као нешто до тада незамисливо и ново у људском искуству, захтевало такође нов приступ проблематици.⁸⁵⁴ На немогућности да се Холокауст исказе речима или сликама указао је и Ели Визел који је о Холокаусту говорио као о „универзуму изван универзума”, смештеном у негативан теолошки домен супротан ономе који је створен према Божијем лику, због чега и сваки покушај репрезентације Холокауста постаје, према његовом мишљењу, „профана бласфемија, акт који удара на све што је свето”.⁸⁵⁵

Међутим, изједначавајући поезију, као симбол уметничког савршенства, са варварством, Адорно је имплицитно поставио још једно питање које се може сматрати суштином проблема репрезентације Холокауста у уметности, а то је дилема да ли је могуће и да ли је дозвољено стварање естетског задовољства из уметничких репрезентација Холокауста. За Адорна је, у веку политички мотивисаног насиља и конзумеристичке деградације појединца, уживање у уметничком делу, представљало лажну свест, а овим питањем, чија је суштина етичке, а не естетске природе, бавили су се и бројни други писци и критичари попут Џорџа Штајнера (George Steiner), Лоренса Лангера (Lawrence Langer) и Берела Ланга (Berel Lang), а за неке од њих попут Штајнера, језик и књижевност након Холокауста више нису били у стању да изразе све ужасе и губитке због чега је и поезија, као најузвишенији облик језика изгубила своју хуманост.⁸⁵⁶ У практичном смислу један од најважнијих момената у расправи о уметничкој естетизацији Холокауста, десио се 1960. године, када се појавио филм *Капо* Ђила Понтекорва коме је, угледни француски режисер и филмски критичар Жак Ривет замерио јер је, сцену у којој једна од логорашица гине, естетизовао на начин који почињени злочин ставља у секундарни план, о чему ће више речи бити касније. Оно на чему је Ривет инсистирао, анализирајући редитељски поступак Ђила Понтекорва, јесте да филмски аутор суди о нечему што приказује и да се њему суди по начину на који то приказује⁸⁵⁷ а ове Риветове речи постале су једно од најважнијих правила у погледу етичности репрезентације Холокауста у уметности, чиме је, заправо, успостављена једна нова концепција уметности Холокауста као засебног жанра у коме је морални аспект уметничког дела стављен испред, до тада најважније уметничке тенденције, а то је тежња за лепим.

На крају, тешко је прецизно рећи како изгледа најадекватнији начин да се Холокауст представи у уметничкој форми и извесно је да конвенционалан начин репрезентације свакако не постоји. Ако се изузму покушаји негирања да се Холокауст уопште десио, не може се рећи ни да постоји погрешан начин приказивања Холокауст, али спољне границе репрезентације су до те мере лабаве да је и Кристофер Браунинг приметио да је тешко прецизно рећи шта је неадекватно у одређеној репрезентацији Холокауст, али да се просто

⁸⁵⁴ Friedlander Saul, "Introduction", in: Friedlander Saul (ed.), *Probing the Limits of Representation. Nazism and Final Solution.*, Cambridge, London, 1992, pp. 3.

⁸⁵⁵ McGlothlin Erin, "Theorizing the Perpetrator in Bernhard Schlink's *The Reader* and Martin Amis's *Time's Arrow*", in: Clifton Spargo R., Ehrenreich Robert M. (ed.), *After Representation? The Holocaust, Literature and Culture*, New Brunswick, New Jersey, London, 2010., pp. 211.

⁸⁵⁶ Weitzman Erica, "No Fun: Aporias of Pleasure in Adorno's Aesthetic Theory", in: *The German Quarterly*, Vol. 81, No. 2, Spring 2008, pp. 185.; McGlothlin Erin, "Theorizing...", 211.

⁸⁵⁷ Rivette, Jacques, *De l'Abjection*, u: „Cahiers du Cinema”, June 1961, 54.

интуитивно може осетити да је нека репрезентација лоша.⁸⁵⁸ Осим обавезе да се поштују утврђене историјске чињенице да ли се и на који начин Холокауст догодио, пред ствараоца се у сваком случају, постављају још два захтева етичке природе да се страдање прикаже на тај начин да изазове емпатију са жртвом као и да се злочини прикажу тако да се више никад не понове, чиме једна репрезентација Холокауста, осим своје уметничке, испуњава и своју друштвену функцију: да створи историјску свест засновану на истини која ће служити као социјална баријера оживљавању идеја и покрета чија се снага у прошлости мерила милионима изгубљених живота.

Оваква социјална функција уметничког приказивања злочина нераздвојиво је повезана, управо са психолошким ефектом који одређени филм, књига, слика или скулптура остављају на гледаоца, читаоца или посматрача, као најважнијом последицом уметничке репрезентације злочина. Тема Холокауста, по својој природи је испуњена трагиком и јаким емотивним набојем који, пренет на публику може да има различите ефекте у односу на које се може мерити квалитет саме репрезентације. Једноставније речено, уколико уметник успе у свом покушају, да језиком уметности, створи атмосферу страха, психозе и безизлазности у којој су се налазиле жртве и то реално пренесе на гледаоца/читаоца/посматрача при чему код њих успе да пробуди емпатију са жртвом и емотиван доживљај потпуне трагедије, онда је та репрезентација успешна. Са друге стране, уколико уметнички прикази злочина и логора, најчешће путем драматуршки неоправданих сцена екстремног насиља, које су колико мучне за гледаоца или читаоца, толико и понижавајуће за саму жртву, код реципијената развијају сентименте попут мржње, деструктивног беса или жеље за осветом, можемо слободно рећи да је овакво уметничко дело и са естетске и са етичке стране није испунило своја очекивања и као такво представља промашај који не доприноси ни нити преиспитивању нити суочавању са тамним странама људске прошлости.

Девети круг сећања: репрезентација логора, прогона и страдања на југословенском филму и телевизији

Иако су се први прикази прогона Јевреја и нацистичког антисемитизма на филмском платну појавили још пре Другог светског рата, као на пример у совјетском филму *Професор Мамлок* (1938), а потом и у филмовима сниманим у току рата и то углавном у СССР-у и САД-у, попут Чаплиновог *Великог диктатора* (1940), затим филма Керола Рида *Ноћни воз за Минхен* (1940) и совјетског филма *Непокорени* (1945) Марка Донскоја, први конкретни кинематографски кораци ка томе да се ужаси и трагика концентрационих логора представе у светлу историјских чињеница, направљени су на самом крају рата, без озбиљних уметничких претензија, искључиво са намером да се нацистички злочини трајно забележе камером и као доказ сачувају за генерације које су долазиле. Ови први филмови који су приказивали злочине и страдање били су заправо документарци које су након ослобођења нацистичких логора снимали савезнички војници суочени са трагичним и шокантним последицама нацистичке политике. Прве фото и видео снимке ове врсте направили су војници Црвене армије након ослобођења логора Мајданек у јулу 1944. године, да би, након

⁸⁵⁸ Friedlander Saul, "Introduction...", 3-4.

што је посетио концентрациони логор Ордруф, главнокомандујући савезничких снага у Европи генерал Двајт Ајзенхауер издао наређење да се јавност упозна са документованим злочина, па су бројни снимци направљени у логорима Дахау, Берген Белзен, Маутхаузен, Бухенвалд итд.- обједињени у филм *Нацистички концентрациони логори* (1945) који је приказан и као доказни материјал на суђењу у Нирнбергу, а како би, овако направљени снимци били адекватно прерађени за даљу дистрибуцију америчка влада је ангажовала и професионалне режисере попут Билија Вајлдера, који су направили низ филмова, на немачком језику познатих као *Anklagefilme* (оптужујући филмови) попут *Млинова смрти* (*Die Todesmühlen/Death Mills*, 1945) и *Буђења Немачке* (*Deutsch Erwache/Germany Awake*, 1945).⁸⁵⁹ Сви ови филмови имали су једну заједничку одлику везану за начин репрезентације Холокауста у њима, а то је одсуство наглашавања или посебног истицања Јевреја као жртава нацизма. У већ поменутом Стивенсоновом документарцу *Нацистички концентрациони логори* жртве се наводе према земљи порекла, а не према националности или разлозима страдања, у *Млиновима смрти* се говори о „милионима људи жена и деце који су мучени до смрти”, док се у филму Алана Ренеа *Ноћ и Магла* (1955) Јевреји са Давидовим звездама појављују само на једном месту а реч Јеврејин спомиње само једном, дакле сви ови филмови имали су нешто заједничко-настојали су да прикажу ужасе логора, али су, кроз наглашавање колективне трауме, маргинализовали страдање Јевреја, о чему је у једној студији Стјуарт Либман написао: „Већина филмова насталих између 1944. и 1949. једва да спомињу Јевреје осим као само једну од многих категорија жртава... Специфичност и диспропорција Јевреја као примарних мета нацистичке политике истребљења нису истицани.”⁸⁶⁰

Упркос томе што се филмска публика са концентрационим логорима први пут срела посредством филмова документарног жанра, највећи утицај на колективну перцепцију прошлости имала је уметничка фикција односно дугометражни играни филмови. То ипак не значи да су са појавом комерцијалних играних филмова документарци били у потпуности одбачени као ефикасно средство репрезентације Холокауста већ су се, напротив, и у деценијама које долазе могла срести веома успешна остварења овог жанра попут филмова *Ноћ и магла* (1955) редитеља Алана Ренеа и *Шоа* (1985) Клода Ланцмана, с том разликом што то више нису били пропагандни филмови америчке војске већ аутентична уметничка дела. Ипак од средине педесетих година ауторски играни филмови преузимају примат у обради тема као што су рат, логори, злочини и страдање.

Послератне године, оптерећене трагичним последицама тешког страдања, донеле су и специфичну друштвену атмосферу у целој ратом опустошеној Европи. Како би се превазишле психолошке трауме изазване ратом, настојало се да се сећање на тешку прошлост замени вером у светлу будућност, свест људи била је усмерена на обнову и изградњу а облици друштвеног памћења попут подизања споменика и јавних комеморација били су усмерени на победу и херојство. Поред првих објављених мемоара људи који су преживели, уметност, а нарочито филм, представљали су једну од ретких начина да тематика ратних злочина и страдања обичних људи доспе у јавни дискурс и да се перспектива жртве инкорпорира у колективну перцепцију рата, у чему су, поново, кључну

⁸⁵⁹ Van Vree Frank, “Indigestible Images. On the Ethics and Limits of Representation”, in: Tilmans Karin, Van Vree Frank, Winter Jay, *Performing the past. Memory, History and Identity in Modern Europe*, Amsterdam, 2010., pp. 261, 265.

⁸⁶⁰ Haltof Marek, *Screening Auschwitz. Wanda Jakubowska's The last stage and the Politics of Commemoration*, Evanston, 2018., pp. 126.

улогу имали они који су злочине преживели. У критици написаној 1948. године, теоретичар филма Бела Балаш тврдио је да је пољски филм *Последња етапа (Ostatni etap)* из 1947. године, редитељке Ванде Јакубовске, означио појаву једног новог жанра- *Холокауст филма*.⁸⁶¹ И заиста значај овог дугометражног остварења био је вишеструк: ово је био један од првих играних филмова који је говорио о нацистичким логорима, а начин репрезентације злочина био је веома упечатљив, попут сцене доласка воза са заробљеницима или сцене прозивке логорашица коју је касније Алан Рене цитирао у свом филму *Ноћ и магла*, Џорџ Стивенс интегрисао у сцену ноћне море у *Дневнику Ане Франк*, а Стивен Спилберг реконструисао у *Шиндлеровој листи* и инкорпорирао у документарцац *Они који су преживели Холокауст*, такође утицај *Последње етапе* примећивао се и у још неким познатим филмовима о Холокаусту попут *Човека из залагаонице*, међутим оно што је можда највећи допринос овог филма јесте то што је, пре свега, редитељка Јакубовска успела, само две године након завршетка рата, да реконструира и јавности прикаже ужасе Аушвица и то у сасвим аутентичним околностима јер је и сама преживела Аушвиц, а филм, у коме су улоге тумачиле њене пријатељице, такође некадашње логорашице, је снимљен у логорским баракама на оригиналној локацији.⁸⁶²

Од друге половине четрдесетих година, када се кинематографија Холокауста појавила као засебан (под)жанр, па у наредне отприлике две деценије, начин репрезентације Холокауста у филмској индустрији показивао је извесне нормативне тенденције. Као што је већ наведено, нарочито у филмовима из првих послератних година, Јевреје су ретко представљени као група која је нарочито била на удару нацистичке расне политике, што је нарочито од краја педесетих и прве половине шездесетих година почело да се мења, поготово са филмовима као што су *Дневник Ане Франк* (1959), *Човек из залагаонице* (1964), *Продавница на корзоу* (1965) или југословенског филма *Девети круг* (1960). Такође, први талас филмова о Холокаусту од краја рата па до почетка 1970-их година у приказивању злочина био је сконцентрисан углавном на жртве и починиоце, односно говорио је о депортацијама и истребљењу, док се наредни талас, који је почео седамдесетих, а свој врхунац доживео деведесетих година, фокусирао највише на отпор и спасавање⁸⁶³ што се може приметити у филмовима као што су *Шиндлерова листа* (1993), *Добро вече, господине Валенберг* (1990), *Корчак* (1990), *Бекство из Собибора* (1987), или у Југославији у филмовима попут *Краљевског воза* (1981) и *Балкан експреса* (1983). Осим тога, приметно је и да је у раним фазама развоја Холокауст кинематографије, већина филмова долазила из Европе, са изузетно значајним уделом филмова снимљених у источној Европи, где спадају, између осталих, пољски филмови *Последња етапа* (1948) и *Гранична улица* (1948), чехословачки *Продавница на корзоу* (1965), бугарски *Звезде* (1959), док је у току 1960-их и 1970-их појава америчких филмова на тему Холокауста попут *Дневника Ане Франк* (1959), *Певања у тамни* (1956) и *Човека из залагаонице* (1964), представљала више изузетак него правило.

Осамдесете године донеле су нови политички, па самим тим и нови уметнички приступ Холокаусту. Још 1978. године, председник Џими Картер основао је *Председничку*

⁸⁶¹Loewy Hanno, "The Mother of all Holocaust Films?: Wanda Jakubowska's Auschwitz trilogy" in: *Historical Journal of Film, Radio and Television*, Vol. 24. No. 2. pp. 179.

⁸⁶²Stiglegger Marcus, "TV as a Historical archive? How epic family series memorialise the Holocaust", in: Kobrynsky Oleksandr, Bayer Gerd (ed.), *Holocaust Cinema in 21 Century. Memory, images and the Ethics of Representation*, New York, 2015., pp. 245.

⁸⁶³Insdorf A., *Indelible shadows...*, 247.

комисију за Холокауст,⁸⁶⁴ да би годину дана касније премијерно била приказана америчка минисерија *Холокауст* редитеља Марвина Чомског, која је дала немерљив допринос ширењу друштвене свести о злочинима над Јеврејима, о чему ће више речи бити касније. Са позиције америчке спољне политике, од тог времена Холокауст је постао погодна тема да се, у хладноратовском контексту, промовишу америчке вредности и да се на примеру геноцида над Јеврејима, јавности покаже шта може да се деси тамо где такве вредности не постоје. Све учесталија појава теме Холокауста у јавном дискурсу, па и на филму, представљала је истовремено промоцију либералне демократије и брану против сваке врсте тоталитаризма, како левичарског тако и десничарског, што свакако објашњава значајан пораст интересовања америчке филмске индустрије за Холокауст, па је, према прорачуну Нормана Финкелштајна, до 1989. године, само у Холивуду снимљено најмање 175 филмова на ову тему.⁸⁶⁵

Са друге стране, совјетска кинематографија имала је специфичан однос према Холокаусту. Кош крајем 1930-их година, као део антинацистичке пропаганде, у СССР-у, су снимљени први играни филмови, попут *Породице Опенхајмер* (1938) и *Професора Мамлока* (1938) који су говорили о нацистичким прогонима Јевреја. Иако је овако прогресивним раним односом према антисемитизму совјетска кинематографија постала пионир у приказивању Холокауста на филму, послератно доба донело је промену. Од завршетка рата па до почетка дестаљинизације средином педесетих година, Холокауст у потпуности ишчезава као тематика на совјетском филму да би у ери Хрушчова и Брежњева филмске репрезентације Холокауста биле обележене са два феномена: универзализацијом која је подразумевала да се Холокауст репрезентује као део шире слике о трагедији совјетског народа и екстернизацијом што је значило да се приликом репрезентације Холокауста приказују догађаји који су се десили ван граница Совјетског Савеза, чиме се избегавала могућност да се локални народи прикажу као саучесници у злочинима.⁸⁶⁶ Званична политика сећања у Совјетском савезу Холокауст није негирала, али је тежила томе да га не издваја као засебан феномен и да сећање на страдале Јевреје уклопи у генерализовану слику о страдању грађана Совјетског Савеза, па су филм и књижевност представљали практично једини начин да се јавност подсети на страдање Јевреја.

За разлику од Совјета који су избегавали да Холокауст издвајају као посебан феномен, америчка популарна култура настојала је да Холокауст политички функционализује. Колико год да је, у светским размерама, американизација Холокауста имала позитивне ефекте, пре свега, на популаризацију теме геноцида и страдања цивила, оваква комерцијализација трауматичног историјског искуства, представљала је озбиљан изазов за његову уметничку репрезентацију. Уместо онога што је одликовало европске филмове о Холокаусту попут сугестивне монтаже способне да прикаже психичко стање жртва или комплексног филмског језика којим се гледалац позиционира у перспективу оних који страдају, Холивуд је врло често нудио мелодраматичне клишее, црно-белу слику борбе добра и зла и манипулацију емоцијама. Ипак од почетка осамдесетих година приметно је порастао не само број, већ и квалитет филмова о Холокаусту, што је

⁸⁶⁴ Libowitz, Richard, *Bringing the Holocaust to America*, u: Zuckerman Bruce, Garber Zev (ed.), *The Impact of the Holocaust in America, The Jewish Role in American Life*, Purdue University Press, 2008, 96.

⁸⁶⁵ Ginsberg Terri, *Holocaust Film and the Political Aesthetics of Ideology*, Newcastle, 2007, pp. 2.

⁸⁶⁶ Gershenson Olga, "The Holocaust on Soviet Screens: Charting the Map" in: Greenberg Marta, Toker Leona, Tippner Anja, Kotlerman Ber, Gershenson Olga (ed.), *Representation of Holocaust in Soviet Literature and Film*, Jerusalem, 2013, 101-102.

представљало, такође, и последицу времена које је прошло, а које је било неопходно да се досегне и емотивна и психичка зрелост како би читаво друштво репрезентацију преживљене трауме доживело на прави начин, односно како је сопствени доживљај филмских репрезентација са временском дистанцом описао редитељ Роман Полански, који је и сам преживео Холокауст: „То је веома необично. Прошлост ме погађа много више сада него кад сам био млад. Када сам скоро погледао документарца Фредерика Росифа *Време гета*, то ме је погодило много више него када сам ја лично све то проживљавао.”⁸⁶⁷

Последње две деценије 20. века допринеле су да, нарочито у сфери филмског стваралаштва, Холокауст од европског постане амерички, а онда путем америчке популарне културе и глобални феномен чије је симболичко значење постало универзално. Почевши од Ен Би Си-еве (NBC) минисерије *Холокауст* (1978) преко филмова као што су *Софијин избор* (1982), *Европа, Европа* (1990), *Шиндлерова листа* (1993), *Живот је леп* (1997), *Јаков лажов* (1999), па све до релативно новијих остварења *Фалсификатори* (2007), *У тами* (2011), *Ида* (2013), *Шаулов син* (2015), показују да су филмске репрезентације јеврејског страдања постале прилично егзактне у описивању различитих аспеката Холокауста укључујући ту процес уништења, феномен индустријског убијања у логорима и природу нацистичке расне политике, а такође код свих ових филмова видљива је и изражена јеврејска димензија теме, чиме је, у савременом филму, препозната специфичност положаја у коме су се Јевреји нашли у току рата.

Приказати Холокауст на филму значило је и тестирати ограничења могућности за репрезентацију, како у смислу примене експерименталних уметничких поступака, тако и у жанровском смислу. Сидни Луме је у филму *Човек из залагаонице* (*The Pawnbroker*) искористио филмску монтажу као комплексну визуелну аналогију менталних процеса човека који је преживео Холокауст,⁸⁶⁸ што представља пример како технички поступак може ефикасно да помогне у приказивању онога што је уметничким средствима тешко исказати а осим монтажом, ефикасна репрезентација се може, такође, постићи и иновативним коришћењем осветљења (*Девети круг* 1960), боје (*Шиндлерова листа*, 1993) и музике (*Кабаре*, 1972), или једноставно разбијањем конвенционалне наративне структуре као у филмовима *Путница* (1963) редитеља Анђеја Мунка и *Ноћни дијаманти* (1964) Јана Немеца.

Проблем репрезентације Холокауста на филму био је нераскидиво везан са потрагом за адекватним филмским жанром који би био најпогоднији да се прикаже трагика логора и страдања. Евидентно је да филмови о Холокаусту праве искорак из конвенционалне категорије ратног филма и да многи од њих тематички проблематизују, на пример, кроз перспективу психолошких последица рата у мирнодопском постратном раздобљу као, на пример, филмови, *Човек из залагаонице* (1964) и *Горке траве* (1966), односно филм о Холокаусту је много више од ратног филма. Осим тога, филмови који говоре о Холокаусту не само да припадају различитим жанровима од документарца преко мјузикла, трилера, драма, до чак комедија и анимираних филмова, већ, често, један Холокауст филм показује одлике више различитих жанрова, попут *Шиндлерове листе* који је истовремено и ратни филм и биографски филм али и филм ноар с обзиром да је снимљен у црно-белој техници.⁸⁶⁹

⁸⁶⁷ Insdorf Anette, *Indelible shadows...*, 247.

⁸⁶⁸ Insdorf Anette, *Indelible shadows...* 27.

⁸⁶⁹ Cross Kathleen H., *Comparing Film Language amongst Genres of Holocaust Films: A Comparative Analysis of Schindler's list, In Darkness and The Last Days* <file:///C:/Users/Davor/Downloads/91-Article%20Text-396-1-10-20141222.pdf> (pristupljeno: 07. 12. 2020.)

Остваривање што веће аутентичности је један од главних изазова репрезентације Холокауста, па су се, у жанровском смислу, документарни филмови чинили као најадекватнији начин да се Холокауст прикаже. Дobar пример представља чувени, девет и по часова дуги документарцац Клода Ланцмана *Шоа* (1985) у коме је проблем објективности решен обједињавањем све три могуће перспективе- жртва, посматрача и починилаца. У филму су приказана њихова сведочанства, која међутим нису праћена снимцима из доба рата које су направили Немци, већ савременим снимцима локација о којима се говори што, све заједно, доприноси највећем могућем степену аутентичности.

Са друге стране, у играним филмовима осећао се много већи утицај субјективне перспективе аутора, што је отварало и много више простора за потенцијално проблематичне приказе страдања. Нарочито од 1970-их година, тема Холокауста постала је присутна у скоро свим филмским жанровима, па чак и у онима од којих се, по природи, не би очекивало да се баве страдањем и ратним злочинима попут комедија (*Велики диктатор* (1940), *Бити или не бити* (1983), *Живот је леп* (1997), *Јаков лажов* (1999)) па чак и софт-кор порнографских филмова који су постали познати под називом Холокауст порнографија или Наци порнографија од којих су најпознатији италијански филмови *Ноћни портир* (1974, р. Лилиана Кавани) и *Последња оргија Гестапоа* (1977, р. Ђезаре Каневари).⁸⁷⁰ Овакав приступ претио је да тривијализује злочине и страдање, а на сличан начин се поставило и питање примерености употребе комедије као жанра у приказивању Холокауста. Делимично објашњење стратегије репрезентације злочина у којој се користи хумор, дала је Анет Инсдорф која је објаснила да је главна функција употребе хумора као средства репрезентације да амортизује сурову реалност и послужи као „мелем за рану”, али истовремено и као оружје против нацизма и равнодушности.⁸⁷¹ Дакле, није употреба хумора проблематична сама по себи већ, проблематичан може да буде контекст у коме се тај хумор користи и који никако не би требало да буде увредљив за жртву или релативизујући у погледу злочина које приказује.

Наравно, адекватне оквири за приказивање Холокауста на филму не треба ограничити на неки нарочити жанр, јер се, како је у једној критици Бењињијевог филма *Живот је леп*, Колин Макаби написао, ужаси логора опиру свим жанровима.⁸⁷² Истовремено, немогуће би било негирати постојање неких естетских и етичких конвенционалних правила репрезентације Холокауста које је Арон Кернер сажео у три тачке: 1. Холокауст на филму треба да буде приказан као јединствен историјски догађај и специфичан случај у историји; 2. Репрезентације Холокауста требало би да буду што прецизније и што верније стварним догађајима, без манипулисања чињеницама и 3. Холокаусту треба приступити са поштовањем, као нечему што је свето и начином репрезентације осигурати да она не замагљује размере злочина и не омаловажава оне који су страдали.⁸⁷³ Драмски писац и сценариста, Роналд Харвуд, истицао је да свака драматизација која се бави Холокаустом, мора испоштовати два правила: прво, избегавање манипулације зато што искривљује истину и друго, избегавање сентименталности, јер су

⁸⁷⁰ Reimer Robert C., Reimer Carol J., *Historical Dictionary of Holocaust Cinema*, Lanham, Toronto, Plymouth, 2012, 10.

⁸⁷¹ Insdorf A., *Indelible...*, 276, 288.

⁸⁷² Исто, 290.

⁸⁷³ Kerner Aaron, *Film and the Holocaust, New Perspectives of Dramas, Documentaries and Experimental Films*, New York, London, 2011, 2.

епизоде из Холокауста довољно оптерећене истинском патњом те су, стога, сасвим у стању да изазову истинско осећање.⁸⁷⁴

Од самог почетка развоја југословенског послератног филма, па све до распада државе, Холокауст је, у југословенској кинематографији, остао готово сасвим маргинализована тема. За разлику од већине осталих уметности у којима су поједини аутори овој тематици посвећивали, ако не цео опус, онда свакако један његов значајан део, попут вајара Нандора Глида или писаца Александра Тишме и Данила Киша, на југословенском филму Холокауст се јављао повремено, углавном, као споредна тематика, док је број оних филмова који су се бавили директно и само Холокаустом попут *Деветог круга* (1960) и *Небеског одреда* (1961) био релативно мали.

Како су показали време и искуство, нарочито од краја седамдесетих година, филмске и телевизијске репрезентације историјских личности и догађаја имале су убедљиво највећи утицај на креирање колективне свести о прошлости широм света, а манипулативни потенцијал масовних медија коришћен је како у капиталистичким, тако и у комунистичким земљама, са циљем промовисања политичких идеја и обликовања свести гледалаца у складу са жељеним идеолошким матрицама. Управо због тога, највећи број обичних људи, пре свега у Западној Европи и Северној Америци, је своје знање о Холокаусту базирао управо на филмским и телевизијским представама ових догађаја, као што су серија *Холокауст* или Спилбергов филм *Шиндлерова листа*, које су имале изузетно велики друштвени утицај. Филмска публика у Југославији имала је, сасвим сигурно, доста прилика да своју перцепцију Другог светског рата формира на основу филмских приказа прошлости, пре свега кроз партизанске спектакле,⁸⁷⁵ али упркос томе, што на свест савременог човека масовни медији имају много већег утицаја него наука, оваква врста филмова у Југославији имала је релативно слаб удео у јавном афирмисању сећања на Холокауст па слободно можемо рећи да је свест Југословена о злочинима над Јеврејима у току рата много више обликована под утицајем књижевности, комеморација, новинских чланака, фељтона и споменика који су подизани у част жртава, него под утицајем филмске уметности, а глави разлог за то треба тражити управо у томе што, са заиста ретким изузецима, највећи број југословенских ратних филмова није у свом фокусу имао цивилно страдање, већ револуцију и отпор окупатору, због чега је управо осећање херојског патоса, а не емпатија са цивилном жртвама, представљао главни утисак који су овакви филмови остављали на гледаоце.

Дакле, гледајући југословенске ратне филмове, заиста се није могао стећи утисак да је највећи број грађана Југославије, који су страдали у рату, заправо страдао, не као активни борци, већ као цивилне жртве, што је, свакако, било последица званичног историјског наратива социјалистичке Југославије који је као своју главну историјску тековину неговао херојску перспективу прошлости о чему најбоље сведоче подаци да се на Петом конгресу КПЈ, на више од 70 страна посвећених Другом светском рату цивилне жртве помињу на свега пар места, а да чак и Владимир Дедијер, који је, касније, у току 1980-их година, био један од кључних људи за процес оживљавања сећања на усташке злочине над цивилним,

⁸⁷⁴ „Holokaust na pozornici i ekranu”, *Bilten Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore*, novembar, 2004., str. 13

⁸⁷⁵ За детаљније о партизанском филму видети: Звијер Немања, *Идеологија филмске слике. Социолошка анализа партизанског ратног спектакла*, Београд, 2011.

углавном српским становништвом, у својим *Дневницима* ратне злочине спомиње само уснут.⁸⁷⁶

Просечни јунаци југословенских ратних филмова су били мушкарци, жене, старци и омладинци који се боре и често умиру јуначком смрћу, док су пасивне жртве рата, попут, рецимо, бебе коју у филму *Козара* нехатом дави лик кога глуми Бата Живојиновић,⁸⁷⁷ представљале, пре свега, једну врсту историјског декора за главни наративни ток. Уосталом, на остваривање таквог ефекта играног филма ишло се потпуно свесно и намерно. Под утицајем врха партије и државе створен је партизански филм као посебан пропагандно-уметнички жанр у коме су ликови партизана, непријатеља, квислинга, па и жртава рата обликовани по унапред одређеним партијским критеријумима, типичним за политичку пропаганду, док се од аутора тражило да не залазе у забрањене теме, да не обрађују наличје рата и да не релативизују историјске митове који су прерасли у историјске чињенице, а слика геноцидног обрачуна као једног од најбитнијих карактеристика рата на тлу Југославије, готово потпуно је изостављена у партизанским филмовима.⁸⁷⁸ Док је рецимо четништво приказивано као отпадништво, насилништво и супротност идеологији која је заговарала промене, усташтво је назначено као фашистичка и квислиншка идеологија, али врло често, са занемаривањем њене геноцидне политика над Србима и Јеврејима.⁸⁷⁹ Упркос тако великом броју ратних филмова у југословенској кинематографији, број оних који су се бавили злочинима над цивилима попут *Крваве бајке* (1969.) Бранимира Јанковића и *Небеског одреда* (1961.) редитељског двојца Бошка Бошковића и Илије Николића био је прилично мали.

У филму *Ужичка република* (1974) у једној краткој секвенци од неколико секунди приказано је како четници убијају српске сељаке⁸⁸⁰ а прикази сличних злочина, како четничких тако и усташких могли су се срести код Лордана Зафрановића у *Окупацији у 26 слика* (1978.) и *Паду Италије* (1981.), док је *Девети круг* (1960.) редитеља Франце Штиглица, практично једини филм посвећен од почетка до краја дескрипцији геноцидне политике усташког режима. И заправо, изузев *Девог круга*, сви остали југословенски ратни филмови који злочине над цивилима имају као главну тему, избегавају да у улози оних који чине масовне злочине прикажу припаднике југословенских народа, а пре свега усташе, с обзиром на њихову круцијалну улогу у спровођењу Хитлеровог „коначног решења” на нашим просторима. Напротив, злочинац је увек „страни ентитет”, односно немачки окупатор, баш као што су и жртве родољуби и „наши људи” а најбољи примери таквог начина репрезентације ратних злочина јесу филмови *Крвава бајка* (р. Бранимир Јанковић, 1969.) и *Прозвано је и V-3* (р. Миленко Штрбац, 1962.), у којима су приказани немачки злочини у Крагујевцу 1941. године, затим *Црвена земља* (р. Бранимир Јанковић, 1975.) који говори о стрељањима талаца у Краљеву или пак филм *Судбине* (р. Предраг Голубовић, 1978.)

Међутим, као што је напоменуто, ретки изузеци у југословенској кинематографији ипак су постојали и део овог потпоглавља биће посвећен управо њима. Први домаћи филмови који су југословенској публици приближили теме цивилног страдања и ратних

⁸⁷⁶ Marković Predrag J., *Trajnost i promena. Društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevice u Jugoslaviji i Srbiji*, Београд, 2007., стр. 45.

⁸⁷⁷ *Козара* (1962., р. Вељко Булајић)

⁸⁷⁸ Врањеш Александар, *Партизански филмови и пропаганда*, Бања Лука, 2008., стр. 96.

⁸⁷⁹ Љубојевић Петар, *Европски филм и друштвено насиље*, Нови Сад, Београд, 1995., стр. 260.

⁸⁸⁰ Звијер Немања, *Идеологија филмске слике...*, 80; *Ужичка република* (р. Жика Митровић, 1974)

злочина, укључујући и оне почињене над Јеврејима, говорили су о концентрационим логорима, као важној фази нацистичког геноцидне политике. Према званичним подацима, први филм снимљен у социјалистичкој Југославији, који је у званичној *Филмографији југословенског филма* заведен под бројем 1, био је документарцац Густава Гаврина и Косте Хлаватија *Јасеновац*, снимљен 1945. године,⁸⁸¹ што значи да је већ првим остварењем којим је започето филмско стваралаштво у новој Југославији, уједно и тема усташких и нацистичких злочина први пут уведена у домаћу кинематографију.

Овај краткометражни документарни филм, по свом садржају, представљао је пропагандно средство које је приказивало један генерализујући наратив о цивилном страдању којим је требало, у односу жртва-злочинац створити идеолошки шематизовану слику, а међу жртвама, бришући њихов национални и верски идентитет направи релативну равнотежу. У оквиру оваквог наратива, користећи, углавном политичко-идеолошку терминологију починилац злочина је прецизно одређен и јасно описан као, како се то на почетку филма јасно каже „њемачко-фашистички разбојници и њихове слуге усташко-четнички кољачи”⁸⁸² иако се радило о логору у коме су злочине починили искључиво припадници усташког покрета. Са друге стране, тежило се да се, уопштавањем, међу жртвама постигне јединство, као оличење патње свих југословенских народа у револуцији и борби против идеолошког непријатеља. Међутим упркос томе, остварење Густава Гаврина и Косте Хлаватија не избегава да наведе национални или верски идентитет жртве, с обзиром да је управо тај идентитет, у највећем броју случајева, представљао основни разлог њиховог страдања. Сценарио филма у својој основи се не труди да анализира разлоге страдања, већ да да преглед бруталности усташких злочина, док се Јевреји спомињу само једном, на почетку филма као један део укупног корпуса невиних жртава заједно са „српским сељацима, хрватским радницима и интелектуалцима... Циганима и другима”.⁸⁸³ Иако се не бави комплексним аспектима Холокауста већ га као тему додирује само површно овај филм је важан јер је представљао први помен јеврејског страдања у југословенској кинематографији. Дакле, као и у случају светске кинематографије и на југословенском филму, питање нацистичких злочина почињених у концентрационим логорима први пут је отворено захваљујући остварењима документарног жанра.

У току педесетих година снимљено је неколико филмова који су, иако нису говорили директно о јеврејском страдању, дали значајан допринос репрезентацији концентрационих логора у домаћој кинематографији. Иза првог играног југословенског филм о концентрационим логорима, *Црвени цвет*, као аутори, стајала су двојица Јевреја: Ота Бихаљи Мерин, као сценариста (заједно са Симом Караоглановићем) и поново Густав Гаврин као режисер. Сценарио је направљен на основу претходно објављене књиге *До виђења у октобру* Ота Бихаљи Мерино о данима проведеним у немачком логору за заробљене југословенске официре након Априлског рата са очигледном идеолошком позадином која је говорила о официрима краљевске војске који су одбили сарадњу са Немцима и пружили подршку партизанском покрету.

Наредно остварење била је југословенско-норвешка копродукција *Крвави пут* (1955) који су по сценарију Сигмунда Евенсмоа режирали Кора Бергстром и Радош Новаковић и

⁸⁸¹ *Filmografija jugoslovenskog filma 1945-1965*, Београд: Институт за филм, 1970., стр. 3.

⁸⁸² *Јасеновац* (1945. р. Густав Гаврин, Коста Хлавати)

⁸⁸³ Исто

који је говорио о судбини Југословена интернираних у немачке логоре у Норвешкој.⁸⁸⁴ У општој геостратешкој атмосфери Хладног рата, а пре свега услед америчке тежње да Западну Немачку привуче на своју страну као, у будућности поузданог политичког и војног савезника, подсећање на немачке злочине из доба рата потенцијално је представљало осетљиво политичко питање, што су на свом искуству најбоље осетили аутори домаћег филма *Крвави пут* који је забрањен за приказивање на Канском филмском фестивалу јер „вређа национална осећања немачког народа.”⁸⁸⁵ Међутим, нису само југословенски филмови који су говорили о трауматичним темама наилазили на политичке препреке, већ су такве ствари биле не тако ретка појава и у иностранству. Године 1956., након приказивања познато документарца о Холокаусту *Ноћ и магла* француског редитеља Алана Ренеа, на Канском филмском фестивалу, влада Западне Немачке је уложила приговор да би филм могао да изазове антинемачко расположење, док је француска влада тражила да се из филма уклони фотоматеријал на коме су били приказани жандарми Вишијевске Француске који учествују у депортацијама Јевреја.⁸⁸⁶ Крајем педесетих година, у Југославији је снимљено још неколико филмова на сличну тематику, а начин приказивања логора, страдања и терора варирао је од покушаја метафоричке стилизације, као на пример у словеначким филмовима *Три четвртине сунца* (1959.) режисера Јоже Бабића и *Пет минута раја* (1959.) Игора Претнара, преко реалистичког приказа логорског насиља у филму *Кампо Мамула* (1959.) Велимира Стојановића⁸⁸⁷ до емотивне приче о деци која успевају да побегну из нацистичког логора у филму *Опасни пут* (1963.) редитеља Мате Реље. Ипак, у начину на који су приказивали логоре и злочине сви ови филмови имали су нешто заједничко, они јесу препознавали постојање самог злочина, али ипак, у контексту страдања Јевреја, ове филмске репрезентације нису биле превише конкретне, то јест, у њима, све до самог краја педесетих година, Јевреји нису истицани као посебна група жртава фашизма, односно југословенски филмови о нацистичким логорима из овог периода заправо нису били филмови о Холокаусту.

Кроз филмске приче о заробљеним официрима и о норвешким интернирцима, мотив концентрационог логора се у току 1950-их година први пут појавио на југословенском филму, да би се, крајем исте деценије, појавили и први домаћи играни филмови о Јеврејима у логорима смрти. Први, најпознатији, а како ће се касније испоставити и уметнички најзначајнији југословенски филм на ову тему био је *Девети круг* редитеља Франце Штиглица снимљен 1960. године. Један од двоје сценариста био је Владимир Кох, који је са Штиглицом сарађивао и на његовом претходном филму *Долина мира* из 1956. године, али једна од најзаслужнијих за појаву ове тематике на домаћем филму вероватно је била друга косценаристкиња филма Зора Дирнбах, Јеврејка рођена у Осјеку, која је и сама велики део породице изгубила у Холокаусту. Дирнбах је на почетку рата као једанаестогодишња девојчица крштена у католичкој цркви да би се после рата вратила у Јудаизам што је у једном каснијем интервјуу објаснила речима: „Мене и моје искуство и искуство страдања Жидова одређује Жидовком... Није мене одредила вјера јер сам атеисткиња, па ни одгој, јер

⁸⁸⁴ За питање југословенских интернираца у Норвешкој видети: Цветковић Драган, „Немачки логори у Норвешкој 1942.-1945.”, *Токови историје*, бр. 2., 2012.; Јевтић Александар, Калембер Реља, *Интернирање бораца ваљевског НОП одреда у концентрационе логоре у Норвешкој. Борци ваљевског НОП одреда интернирани у Норвешку*, Ваљево, 1982.; Млађеновић Љубо, „Ужичани у концентрационим логорима у Норвешкој”, *Ужички зборник*, бр. 5., 1976.

⁸⁸⁵ АЈ, 297, К-1, Извештај комисије за обележавање и уређивање историјских места, стр. 4.

⁸⁸⁶ Kerner A., *Film and the Holocaust...*, 238.

⁸⁸⁷ Čolić Milutin, *Jugoslovenski ratni film*, knjiga I, Beograd, Titovo Užice, 1984., str.186.

је моја мајка била католикиња... Нисам Жидовка по вјерској и културној традицији, него ме је одредила идентификација са невином жртвом.”⁸⁸⁸ Дакле, траума страдања и прогона у овом случају представљала је кључну одредницу идентитета али готово сасвим сигурно и уметничку инспирацију која је теми Холокауста отворила врата југословенске кинематографије.

Девети круг прати судбину младе јеврејке Рут Алкалај (Душица Жегарац) чија је породица одведена у логор, док се она скрива у стану породице Војновић, пријатеља њеног оца. Породица наговара свог деветнаестогодишњег сина Ива (Борис Дворник) да ожени Рут како би је на тај начин спасили готово сигурне смрти. Иако невољно, Иво ипак пристаје на црквено венчање, а брак, иако фиктиван, уноси значајне промене у његов живот. У новонасталој ситуацији Иво животно сазрева и почиње да разумева положај у ком се Рут налази, а када она бива ухапшена на улици, Иво схвата да према њој, ипак, нешто осећа и покушава да је спасе из логора, ризикујући свој живот. Теметика филма била је прилично нова у југословенској кинематографији и према оцени критичара *Слободне Далмације* филм је био доказ да домаћа филмска индустрија „сигурно напушта младеначко доба и приближава се својој зрелости”.⁸⁸⁹

На почетку филма породице Војновић и Алкалај изгледају као два паралелна света: једног који је на својој кожи осетио све ужасе рата и који је на ивици истребљења и дугог који, упркос рату, и даље води релативно нормалан живот. Иво има све што је потребно једном деветнаестогодишњаку: материјално обезбеђену породицу, редовне студије, пријатеље, забаве у клубовима, девојку (Беба Лончар) и изнад свега оно што Рут и њени сународници немају—мир и слободу избора, о чему сведоче и Ивоове речи након женидбе са Рут, када осећа да је његов дотадашњи живот делимично нарушен : „Хоћу да имам свој мир хоћу да радим оно што ми се свиђа”.⁸⁹⁰ Тај мир у коме живе Иво и његова породица бива само повремено нарушен вестима о нечијој туђој несрећи (вести на радију о увођењу антијеврејских мери у Загреб, антисемитски плакати на улицама, жалба Даниела Алкалаја што Јевреји не смеју да посећују паркове). Дакле, на почетку, прогон Јевреја у њиховом животу је присутан само посредно. Оно што за Рут значи разлику између живота и смрти за Ива су само уобичајене дневне активности, а страх коме је Рут константно изложена за њега изгледа банално и неоправдано. Када схвати да Рут из страха погне главу и сакрије поглед сваки пут када види немачког или усташког војника Иво је зачуђено пита: „Зар се толико бојиш?”⁸⁹¹ Међутим како радња филма одмиче граница између два света постаје све тања и ужаси са којима су од почетка рата суочени Јевреји све више постају део стварности за Ива и његове родитеље.

Заправо, главни јунак у филму пролази кроз неколико фаза. На почетку он је обичан посматрач кога трагедија јеврејског народа, макар они били и његови кућни пријатељи попут породице Алкалај, не погађа директно. Од момента венчања Иво постаје саучесник у скривању младе Јеврејке што је по ондашњим законима у тзв. НДХ кажњиво. У послењој сцени, у покушају да Рут спаси из логора, Иво гине заједно са њом чиме је и сам постао жртва фашизма. На тај начин од почетка до краја филма он прелази пут од некога кога Холокауст не занима до некога који дели судбину Јевреја, односно како је то дефинисао

⁸⁸⁸ V. Virušić, *Zora Dirnbach: Čekala sam 20 godina deveti krug*, „Jutarnji list”, <http://archive.is/WCy3> pristupljeno: 25. 01. 2017.

⁸⁸⁹ *Deveti krug*, *Slobodna Dalmacija*, 11. 05. 1960.

⁸⁹⁰ *Девети круг* (р. Франце Штиглиц, 1960.).

⁸⁹¹ *Девети круг* (р. Франце Штиглиц, 1960.).

Раул Хилберг од посматрача (bystander) до жртве (victim).⁸⁹² Управо због тога за анализу перцепција Холокауста у овом филму, као лик, много је битнији Иво него Рут. Функција жртве која је додељена Рут је неопходна за покретање радње и стварање заплета, али лик Ива и читаве породице Војновић представља референтну тачку у којој се огледа читаво друштво и његов однос према прогоњеним Јеврејима.

У покушају да верно прикаже ситуацију у којој су се Јевреји нашли у току окупације филм комбинује различите мотиве: страх, илузију, лажну наду и солидарност који се међусобно преплићући како би на филмском платну дочарали реалност страдања и патње. Страх, као и осећање одсуства слободе, код Рут су перманентни и једино што на кратко може да прекине агонију су узбуне за ваздушну опасност. Оне постају једини тренуци среће у којима је слобода реална. У једној од најквалитетнијих сцена филма Рут користи време ваздушне опасности када су сви сакривени у подруме и када на улицама нема Немаца и усташа, да слободно прошета Загребом и још једном осети обичне животне ствари које јој је фашизам ускратио: шетњу градом и забаву у парку, да би убрзо кратак звук сирене прекинуо краткотрајну идилу. За разлику од страха који је константан од почетка до краја, нада се јавља у неколико места у филму. Први пут мотив наде се наслућује у другој сцени када се Рут после ноћи проведене у стану породице Војновић враћа кући. Јевреји су из својих станова пресељени на периферију града, па она мора далеко да пешачи али у томе Рут покушава да пронађе нешто позитивно („ваљда ће нас сад оставити на миру”). Међутим, нада се губи већ неколико кадрова касније, када Рут схвата да су јој родитељи и брат депортовани у логор и да их нацисти ипак, супротно њеном уверењу неће оставити на миру. Физичко раздвајање од породице за Рут представља шок, али и моменат када се појављује нова лажна нада („можда су ипак живи“) коју ће по други пут, сурово и изненадно развејати усташки плакат на коме Рут међу убијенима налази и име свога оца Даниела Алкалаја.

Сличне аналогije у сликању Холокауста, односно појави сличних мотива репрезентације, видљиви су на још два места у филму. Када Иво долази на факултет први пут после венчања са Рут, дочекује га непријатно изненађење. Усташе су окупиле студенте испред факултета и усташки сатник који држи говор наруђеје да се студенти раздвоје, на једну страну „расно прљави”, односно сви који имају било какве везе са Јеврејима, а на другу „расно чисти” Хрвати. Међутим студенти одбијају да послушају и сви прелазе на страну резервисану за Јевреје. Готово идентична сцена јавља се и у филму Душана Вукотића „Акција стадион” из 1977. године само са другачијом сценографијом где је двориште факултета замењено стадионом. У оба филма сцена је инспирисана истинитим догађајем из 1941. године, када је група хрватских омладинаца на једној смотри одбила да се одвоји од Јевреја, Срба и Словенаца. О овоме је Милутин Чолић записао: „Филм *Акција стадион* има за сиже један, дакле, истинит догађај, али редитељ Вукотић не прави од њега историју, не реконструише га, него га узима као мотив општије пројекције природе и судбине младих у таквим, преломним тренуцима.”⁸⁹³ Потпуно је идентична функција сличне сцене и у Штиглицовом филму-да илуструјући природу младих покаже њихов бунт против фашизма. Међутим, интересантнији и можда интригантнија филмска аналогија јесте она између *Деветог круга* и чувеног филма *Капо* редитеља Ђила Понтекорва из 1960. који је имао пресудан утицај на теоријско схватање репрезентације Холокауста на филму, а сличности између ова два филма показују у којој мери је југословенска кинематографија, бар када су у питању филмови од Холокаусту, почетком 1960-их година, била блиска европским

⁸⁹² Videti: Hilberg, Raul, *Zločinci, žrtve, posmatrači*, Beograd, 2001

⁸⁹³ Čolić, Milutin, *Jugoslovenski ratni film*, книга II, Titovo Užice, str. 484.

трендовима. Наиме, прелазак педесетих на шездесете године било је време када се светска кинематографија почела конкретније бавити Холокаустом и то не само на оном практичном нивоу који је обухватао продукцију нових филмова на ову тему, већ су се нови трендови почели осећати и на пољима филмске теорије и критике које су се сада у великој мери фокусирали и на етичке аспекте филмске слике, у чему је кључну улогу одиграо управо филм *Kano* иза кога је, између осталог, стајао и југословенски капитал. Филм је снимљен 1960. године као француско-италијанско-југословенска копродукција а његов значај лежао је у томе што је подстакао бројне филмске ствараоце да размисле шта значи, заправо, представљати Холокауст на филму, до којих граница те репрезентације могу да иду и какве су њене евентуалне моралне последице. Након премијере филма, угледни француски режисер и филмски критичар Жак Ривет написао је критику за чувени филмски часопис *Cahiers du Cinema*, у којој је изнео прилично оштре оптужбе на Понтекорвов рачун. Према Риветовом мишљењу, оно што је било недопустиво, а што је Понтекорво у филму *Kano* себи дозволио, била је одлука да се сцена у којој једна од логорашица гине, начином кадрирања подвргне формалној естетизацији што је за Ривета у етичком смислу било недопустиво. У моменту када логорашица Тереза (Емануел Рива) гине на логорској огради кроз коју је проведена струја, редитељ Понтекорво приближава камеру унапред и кадрира мртво тело и подигнуту руку у жељи да створи симетричну композицију кадра чиме је он, у једном од најтрагичнијих тренутака филма, естетику филмске секвенце, ставио испред њене трагике.⁸⁹⁴ Оно на чему је Ривет инсистирао, анализирајући редитељски поступак Ђила Понтекорва, јесте да филмски аутор суди о нечему што приказује и да се њему суди по начину на који га приказује.⁸⁹⁵ Управо ове речи Жака Ривета представљале су увод у обимну расправу о репрезентацији Холокауста на филму која је обележила почетак седме деценије двадесетог века.

Сличности између филмова *Kano* и *Девети круг* је много: оба су се појавила исте 1960. године, оба су била, макар делимично, финансирана капиталом југословенске филмске индустрије и оба су 1961. године били номиновани за Оскара за најбољи филм ван енглеског говорног подручја.⁸⁹⁶ Слично као и Тереза, и Иво и Рут, у последњој сцени *Девог круга*, умиру на готово идентичан начин, и да филмови нису снимани истовремено могло би се говорити о њиховом међусобном утицају. Међутим, за разлику од спорне сцене у Понтекорвовом филму, овакву сцену Штиглицу нико није замерио из једног врло важног разлога: зато што мотив можда јесте исти али је естетика другачија. Вештина и успех Штиглицовог начина репрезентације је у томе што је, у моменту када стражар пушта струју кроз жицу и Рут и Иво (вероватно) гину, редитељ одлучио да заврши филм, чиме не само да избегава да прикаже њихову мученичку смрт на филмском платну, показујући тако поштовање према жртви, већ изнад свега избегава да најтрагичнији тренутак филма естетизује на начин на који је то урадио Ђило Понтекорво.

Међутим, ту се прича о повезаности Југославије са једним од најважнијих европских филмова о Холокаусту са почетка шездесетих година не завршава. Не само да је филм *Kano*, као што је већ наведено, био југословенско-француско-италијанска копродукција, већ је и највећи део филма снимљен у околини југословенске престонице. С обзиром да је редитељ Понтекорво желео да главну женску улогу, у маниру италијанског неореализма, тумачи

⁸⁹⁴ Велисављевић, Иван, *Нацистички логори у југословенском играном филму*, у: „Програм Музеја Југословенске кинотеке”, децембар 2014. стр.19

⁸⁹⁵ Rivette, Jacques, *De l'Abjection*, у: „Cahiers du Cinema”, Jun 1961, str. 54

⁸⁹⁶ Велисављевић, Иван, *Нав. дело*, стр. 19.

девојка без претходног глумачког искуства, он је, заједно са својим југословенским домаћинима из *Ловћен филма*, у потрази за главном глумицом, обилазио студентске журке по Београду, а са истом намером у дневној штампи је објављен и конкурс,⁸⁹⁷ међутим како међу многобројним пријављеним девојкама нису пронашли оно што су тражили, продуценти су се ипак одлучили да главну улогу повере Сузан Стразберг која се већ опробала у улози Ане Франк. Такође, на ободу тадашњег Београда, на Бањичком платоу, за потребе филмске сценографије, направљена је и верна реплика нацистичких логора смрти, која је, након завршетка снимања филма *Kano*, искоришћења и за снимање још једног југословенског филма о Холокаусту, *Небеског одреда*.⁸⁹⁸

Ипак за разлику и од филмова *Kano* и од *Небески одред*, *Девети круг* је говорио о судбини Јевреја на југословенском простору, па је управо стога приметно и одсуство важних немачких ликова, чиме је, заправо, основна нарација филма сведена на однос Јеврејин (жртва)-усташа (злочинац), формирајући на тај начин својеврстан концепт супротности. Дакле, основни починиоци Холокауста у филму су искључиво усташе. Такође у филму су готово потпуно одсутни и ликови партизана, бораца и илегалаца. На овај начин нагласак је стављен на пасиван отпор обичног народа који на различите начине исказује противљење усташком режиму (сакривање Јевреја, одбијање разврставања по расној основи на факултету, цепање усташких плаката). У репрезентацији страдања у филму су присутна три елемента Холокауста: дискриминација (Јевреји морају да носе жуту траку, не смеју да шетају по парку, одстрањени су са факултета), депортација (сцена у којој депортују породицу Алкалај), логор и уништење (приказ логора и гасни камион у логору). Логор је представљен као место потпуног ужаса, а идеја логора као пакла на земљи, која се могла приметити и у другим уметностима, на пример архитектури Богдана Богдановића, у филму је присутна троструко: метафорички (назив филма очигледна је алузија на Дантеове кругове пакла), затим вербално (ово се види кроз Ивове речи кад сазна за хапшење Рут: „Тражићу је па макар морао за њом и у пакао”) и на крају визуелно (кроз приказ логора у последњој сцени филма).

Такође, приметно је и одсуство готово сваке визуелне идентификације са стереотипним изгледом логораша попут пругастог логорашког одела, обријане главе и мршаваог и измрцвареног тела. Логорашице, нису дочаране реалистично већ многи детаљи, од магле која их окружује до цакова у које су логорашице обучене указују на експресионистички приступ репрезентацији логора, лишен сваке патетике, због чега је логор у *Деветом кругу* само посредни приказ логорских страхота⁸⁹⁹. Све ово представљало је, помало иновативан приступ који се разликовао од реалистичног приказа логораша у многим европским филмовима тог времена, попут *Звезде* Конрада Волфа из 1959. и *Путнице* Анђеја Мунка из 1964. године. Такође, приказ логораша је и прилично другачији од онога што је југословенска публика имала прилике да види годину дана касније у домаћем филму Бошка Бошковића и Илије Николића *Небески одред* снимљеном по сценарију Ђорђа Лебовића и Александра Обреновића.

Логор у коме Рут и Иво завршавају свој живот у филму нема званично име, већ га сви називају колоквијално *Девети круг*. Избегавајући коришћење стварних историјских имена и локација, аутори историјску фактографију остављају по страни приказујући логор

⁸⁹⁷ Delibašić Predrag, *Skoro zaboravljena istorija. Sećanje na rane dane jugoslovenskog filma*. Beograd, 2015., str. 139.

⁸⁹⁸ Исто, стр.

⁸⁹⁹ Koch, Vladimir, Šuklje Rapa, *France Štiglic*, Ljubljana, 1982., str. 132

као симбол било ког усташког или уопште нацистичког логора смрти у поробљеној Европи. То се види по натпису који стоји на улазу у логор: „Рад ослобађа“, чија је немачка верзија „Arbeit macht frei“⁹⁰⁰ била језичко-демагошки лајтмотив који се налазио изнад улаза у најозлоглашеније Хитлерове логоре: Дахау, Терезин, Аушвиц.⁹⁰¹ Дакле, коришћењем овог лајтмотива остварује се универзална симболика, а одсуство жеље да се у овом филму рекреира историјска реалност приметили су и критичари када се филм појавио, наглашавајући да је историјски оквир остављен по страни и сведен на ниво скице.⁹⁰² Иако је читава фабула измишљена, у основи је стајала истинита прича, коју је сценаристкиња филма, Зора Дирнбах, чула и потом искористила као полазну тачку за свој сценарио о чему је једном приликом изјавила: „То је животна прича коју сам чула... У њему је све измишљено, осим приче да су се двоје младих против своје воље венчали.“⁹⁰³

Приказујући прогон у граду, у овом случају Загребу, а потом и страдање у логору, фокус репрезентације рата померен је са борбе и фронта на личну драму, а то је битно управо зато што на овакав начин редитељ успева да пошаље јаку антиратну поруку. Према мишљењу Омера Бартова инсистирањем на приказивању бојног поља и његових ужаса филм се заправо удаљава од своје антиратне поруке,⁹⁰⁴ што је Франце Штиглиц успео да избегне. Сличног става је и Милан Влајчић који је, анализирајући смисао ратног филма као жанра, констатовао да је аутентичан ратни филм „по свом естетичком и моралном набоју противратни и антимилитаристички“, а да филм који покушава да пошаље проратну поруку у својој основи представља „порицање уметности и њеног хуманистичког гнезда“.⁹⁰⁵ Дакле, према Влајчићевим речима филм који жели да пренесе пацифистичку поруку, а истовремено одбија да преиспита природу рата и феномен његове присутности у људској историји, био би лишен способности да прикаже и објасни постојање исконског зла. У таквом начину репрезентације који избегава да прикаже директно рат, али наглашава његову трагику, нарочито ону личну, овај филм има много тога заједничког са једним од најуспелијих филмских остварења на тему Холокауста, филмом *Продавница на корзоу* Јана Кадра и Елмара Клоса из 1965. године. Ово дело чешко-мађарског редитељског двојца, баш као и Штиглицов филм, преко односа Јевреја и нејевреја испитује много значајнија, универзална питања морала и одговорности у контексту тоталитарног друштва, али, што је много битније фокусира трагедију на однос двоје главних јунака Тона (Јозеф Кронер) и јеврејске старице госпође Лаутман (Ида Каминска), избегавајући притом сцене насиља и ратног ужаса, док се немачки војници у филму појављују само у једној краткој сцени.⁹⁰⁶ Слична је ситуација и у *Деветом кругу* Немци су споредни ликови, фронт је негде далеко изван кадра а пажња је такође усмерена на двоје главних ликова Ива и Рут.

⁹⁰⁰ Bergen Bernard J., *The Banality of Evil. Hannah Arendt and „Final solution“*, Lanham, Boulder, New York, Oxford, 1998., 26.-27.

⁹⁰¹ Winstone, Martin, *Holocaust sites of Europe*, London, 2010., стр. 120, 176, 278

⁹⁰² Lehpamer, Marko, „Deveti krug“, *Studentski list*, Zagreb, 10. V 1960.

⁹⁰³ Јанковић Д., „Девети круг снима се у Загребу.“, *Дневник*, Нови Сад, 14 I 1960.

⁹⁰⁴ Bartov, Omer, *Murder in our Midst. The Holocaust, Industrial Killing and Representation*, New York, Oxford. 1996., 157

⁹⁰⁵ Vlajčić, Milan, *Opšti plan, крупни план-Žanr ratnog filma i tema revolucije u filmovima Živojina Pavlovića*, u: „Izazov ratnog filma-simpozijum 23. festivala filmskog scenarija Vrnjačka Banja 16. 08. 1999“, Vrnjačka Banja, 1999. str. 110.

⁹⁰⁶ Palmer, Barton R., *Prodavnica na korzou*, u: Schneider, Steven Jay, „1001 film koji morate pogledati“, Varaždin, 2004., str. 443.

Оно што је изузетно битно, када говоримо о филму *Девети круг* јесте да је он прво и једино остварење југословенске кинематографије (поред телевизијске серије Бањица) у коме се јављају прикази гасног камиона (душегупке) чија је употреба представљала изузетно битан део у спровођењу Холокауста на територији окупиране Србије, а који су у реконструисању ратних дешавања у послератној југословенској уметности били потпуно запостављени. У филму није истакнут нити верски нити национални идентитет деце, коју усташе у једној сцени убијају у гасном камиону, али упркос томе, ова секвенца остаје значајна као, практично, једини моменат југословенског играног филма који је указао не само на историјску чињеницу да су гасни камиони постојали и увелико коришћени у истребљењу домаћих Јевреја, већ и да су на овај начин страдала и деца.

Своју светску премијеру *Девети круг* је имао на Канском филмском фестивалу 1960. године где је привукао пажњу светских медија, што због тематике, што због начина њене обраде, па су се о филму повољно изјашњавали новинари из западних земаља, рецимо Норвешке и Француске, а филм је приказан и у Варшави где је екипа филма срдечно дочекана.⁹⁰⁷ Филм је награђен Великом златном ареном за најбољи филм на фестивалу у Пули и номинован је за Оскара у категорији Најбољи филм ван енглеског говорног подручја, а у домаћој штампи су га оценили као „успео филм хумане поенте“ и „изванредну филмско-психолошку студију о карактеру“ истичући, пре свега, режисерову поетско креативну снагу и сјајну ролу Душице Жегарац.⁹⁰⁸ Што је најбитније, домаћа критика је препознала да је прогон и страдање Јевреја „једна општа европска или светска тема“ и да њен значај лежи управо у њеном „етичком императиву“ и „узвишеној хуманој намени“ која је и даље политички актуелна.⁹⁰⁹ Неки критичари су приметили и да социјална функција овог филма није само да представи „најмрачније дане окупације“ и прикаже „паклени антисемитски погром“ већ и да буде упозорење на сличне појаве које се јављају и у данашњем времену.⁹¹⁰ Иако су поједини новински извештаји настојали да нагласе везу између настанка филма и оживљавања антисемитизма у појединим земљама,⁹¹¹ сценаристкиња Зора Дирнбах је то негирала оцењујући да је то што се филм на ову тему снима баш у времену поновног буђења антисемитизма случајна коинциденција.⁹¹²

За своје дебитантско појављивање на филму млада глумица Душица Жегарац која је тумачила улогу Јеврејке Рут, добила је изванредне критике, међу којима је најпохвалније било поређење са америчком глумицом Мили Перкинс⁹¹³, која је тумачила Ану Франк у истоименом филму, с тим што су критичали истицали да је изведба Душице Жегарац још непосреднија и сензибилнија.⁹¹⁴ Осим новинара *Карловачког тедника* и критичар *Цельског*

⁹⁰⁷ „Norveški list o Devetem krogu”, *Delo*, 10. V 1960.; „Odmevi filma Deveti krog v tujem tisku”, *Ljubljanski dnevnik*, 17. V 1960.; „Девети круг приказан у Варшави” *Борба*, 21. I 1961.

⁹⁰⁸ „Девети круг кандидат за Оскара” *Борба*, 23. X 1960; „Madrid hvali Deveti krog” *Vecernje novine*, 10. V 1965; „Nakon Tri Ane Deveti krog” *Varaždinske novine* 2. VI 1960.; Емин, И. „Деветиот круг” *Нова Македонија*, 20. V 1960.

⁹⁰⁹ Lehpamer, Marko, „Deveti krog”, *Studentski list*, Zagreb, 10. V 1960.

⁹¹⁰ Милошевић, М., „Девети круг”, *Борба*, 30. IV 1960.

⁹¹¹ „Јадран филм снима Девети круг”, *Јединство*, Приштина, 22. II 1960.

⁹¹² „Deveti krog našalost aktuelan”, *Arena*, Zagreb, 31. I 1960.

⁹¹³ Мили Перкинс/Milie Perkins (1938-), америчка филмска глумица. Прославила се дебитантском улогом у филму *The Diary of Anne Franck* (1959), након тога остварила још неколико мање запажених улога у филмовима попут *At Close Range* (1985) и *Wall Street* (1987.)

⁹¹⁴ В., „Filmovi koje gledamo: Deveti krog”, *Karlovački tednik*, 19. V 1960.

тедника филм је упоредио са Дневником Ане Франк⁹¹⁵, што показује да је након југословенског превода ове књиге, потом истоименог америчког филма, редитеља Џорџа Стивенса из 1959. године, а онда и југословенског телевизијског филма редитељке Мирјане Самарцић из исте године, Ана Франк и у Југославији почетком шездесетих година постала узор и референтна тачка јеврејског страдања у односу на коју је посматран квалитет уметничке репрезентације Холокауста.

Осим на филмским фестивалима у различитим европским државама, Југославија је настојала да омогући приказивање *Деветог круга* и у несврстаним земљама, па је након пројекције коју је југословенска амбасада организовала у *Санру хаусу*, једној од највећих биоскопских сала у Њу Делхију, индијски левичарски лист *Линк* се изузетно похвално изјаснио о филму речима: „Тема прогона Јевреја, третирана је досад у великом броју филмова. Ми смо видели чувеног др Мардока (сада су источни Немци начинили своју верзију), пољске филмове *Гранична улица* и *Последња етапа*, источнонемачко-бугарску копродукцију *Звезде*, амерички *Дневник Ане Франк* и незаборавни *Ромео, Јулија* и ноћ чехословачке продукције. Али југословенски *Девети круг* издиже се изнад свих, као најверљивији и најпотреснији” и према мишљењу аутора текста дубина и искреност у третману ове теме долази одатле „што Југославија никада није била заражена антисемитизмом и што саосећања према прогоњенима и презир над прогонима долазе право из срца.”⁹¹⁶

Према писању дневне штампе, и југословенска публика је филм доживела дубоко емотивно, о чему сведочи и један новински извештај о новосадској пројекцији *Деветог круга*: „Док су се на платну пројектовале последње сцене *Деветог круга* у којима Иво узалудно настоји да из логора избави Рут за мојим леђима две девојчице су разговарале. Две заиста девојчице, свака од њих има својих дванаестак година; деца, дакле, рођена у дане који су почели да бришу ожиљке стравичних ратних успомена. Једна од тих девојчица, сузим шапатам, говорила је: *И моја баба је тако погинула у логору. Зашто?*, питала је она друга. *Знаш, моја баба и моја мама су Јеврејке*. По завршетку филма, када се светло у дворани упалило потражио сам погледом девојчице. Бришући сузе, оне су ћутке напуштале дворану, узбуђене и потресене догађајима које им је филм испричао.”⁹¹⁷

Било је међутим и оних који су оспоравали квалитет филма. Филмски критичар часописа *Народна армија* записао је: „Нови домаћи филм изазвао је прилично опречна мишљења након приказивања у Београду. И не само код филмске критике него и код публике. Писац овог осврта имао је прилике да чује у великој мери гласне потсмехе и на премијери и на једној текућој пројекцији”⁹¹⁸. Он је филму замерио уметничке недостатке, попут слабости кључних тачака фабуле и драматуршку расплутаност, али оно што је за ову тему битније, замерио је и сличност са *Дневником Ане Франк*, нарочито у сцени у којој Рут са чежњом гледао кроз прозор на децу која се слободно играју. Упркос овим замеркама аутор критике није пропустио да похвали оно што је, можда, у филму и најбитније, „лепу хуману и актуелну фабулу, необично актуелну, с обзиром на недавно повампирење расних предрасуда и антисемитских испада, првенствено, у Западној Немачкој”, као и основну идеју која „потврђује хуманост такозваних обичних људи”⁹¹⁹. Дакле, савремена критика је

⁹¹⁵ „Да, ше већ takih filmov“ *Celjski tednik*, 20. V 1960.

⁹¹⁶ „Девети круг-најверљивији филм о прогонима Јевреја”, *Борба*, 08. I 1962.

⁹¹⁷ Кујунџић М., „Моја мама је Јеврејка”, *Дневник*, Нови Сад, 19 V 1960.

⁹¹⁸ Ivanović, A., „Film od kojeg se više očekivalo”, *Narodna armija*, 6. V 1960.

⁹¹⁹ Исто.

готово јединствено, без обзира на то како је са уметничке стране оцењивала филм, у овом првом појављивању теме Холокауста у југословенском играном филму видела, не само подсећање на ужасе нацизма, већ и важну и у том моменту изузетно актуелну лекцију хуманости уперену против расне мржње и антисемитизма.

У исто ово време, након што је на позоришној сцени доживела велики успех и покренула значајну полемику у југословенској јавности, о чему је већ било речи, драма Ђорђа Лебовића и Александра Обреновића *Небески одред* добила је и своју филмску верзију. У продукцији Ловћен филма, *Небески одред* снимљен је као првенац редитеља Бошка Бошковића и Илије Николића, а улоге су поверене Љуби Тадићу, Карлу Булићу, Стојану Аранђеловићу, Милану Срдочу, Бранку Тадићу, Љубиши Стојчевићу, Витомиру Љубичићу, Михајлу Викторовићу и Богићу Бошковићу.⁹²⁰ О намери и смислу филма сценариста Лебовић је рекао: „Нисмо намеравали да испричамо оно што се збило у прошлости. Хтели смо ту прошлост да откријемо као могућност садашњости, као актуелну претњу... У нашој драми и сценарију приказали смо просечне људске судбине у сенци надзлочина и бестијалности, способност човека да се са свим тим страхотама саживи и жељу да их преживи, људе сломљене, а смеле, безнадежно немоћне а амбициозне, саможиве а племените, покорене а бунтовне, побеђене а неуништиве.”⁹²¹ Дакле, за разлику од сценаристкиње Деветог круга Зоре Дирнбах која је одбацила био какву везу између снимања филма о прогону Јевреја и тада актуелних антисемитских испада, пре свега у Западној Немачкој, сценаристи *Небеског одреда*, свесно су желели да филм има своју политичку конотацију у савременом тренутку и да покушају да одговоре на актуелне проблеме пробуђене мржње и антисемитизма.

Слично као и у *Деветом кругу*, и аутори *Небеског одреда* су успели да прикажу ужасе логора без да филм оптерете сценама сировог насиља. У филму нема пуцања и убистава, а чак се не појављују ни немачки војници као починиоци злочина, осим силуете команданта логора која се повремено јавља као симбол терора и репресије. На одличан начин дочарано је управо оно што је била суштина положаја жртве у Холокаусту, а то је осећај потпуне и апсолутне безизлазности, чиме је Холокауст репрезентован, не као пуко физичко насиље, већ као нека врста психичког, па чак и метафизичког терора, који из основа разара људскост у човеку. Са друге стране, за разлику од *Деветог круга*, *Небески одред* је настојао да реалистички рекреира логорски живот-од изгледа логора до психичких ломова и моралних дилема са којима су суочени логораши, припадници посебне јединице (*sonderkommando*) задужене за асистирање нацистима приликом њихових злочина, што Бошковићево и Илићево остварење чини много ближим, по начину репрезентације Холокауста, у то време актуелним европским филмовима на ову тему попут филма *Звезда* Конрада Волфа из 1959. и *Путнице* Анджеја Мунка из 1964. године.

Међутим, већина југословенских филмова који су се, у већој или мањој мери бавили Холокаустом, као основном или као споредном темом, приказивали су догађаје из доба рата, а трагедију јеврејских ликова посматрали су или до момента њихове смрти (*Девети круг*, *Хитлер из нашег сокака*) или до било које друге референтне хронолошке тачке у току трајања рата (*Небески одред*, *Краљевски воз*). Последице ратне трауме, судбина преживелих логораша након рата, процесуирање ратних злочинаца и суочавање са антисемитизмом и нацистичком прошлосту, ретко су се појављивали као теме у домаћем филмском стваралаштву. Овакву тематику у југословенску кинематографију први пут доноси филм

⁹²⁰ *Небески одред* (р. Бошко Бошковић, Илија Николић, 1961)

⁹²¹ Радаковић Аца, „Филм о највећем злочину”, *Илустрована политика*, бр. 121., 28 II 1961.

Ватрослава Мимице *Понедељак или уторак*, који је у, продукцији Јадран филма из Загреба, снимљен 1966. године. Главни јунак, млади новинар Марко Пожгај (Слободан Димитријевић), бави се писањем и велики део времена проводи размишљајући о прошлости. Он се сећа свога оца, кога су усташе убиле у логору Стара Градишка, а његов мисаони ток представљен је у виду кратких кадрова који приказују ратне страхоте које је Марко преживео, али и визије рата и страдања које он није непосредно искусио попут сцена из концентрационих логора, јавних погубљења и слика Јевреја из Варшавског гета. Филм анализира начине на које човек, након завршетка рата размишља о ономе што се догодило док ратне страхоте поново проживљивљава у мислима, а аутори филма истовремено шаљу и јаку друштвену поруку да злочини ни по коју цену, никада не смеју бити заборављени, јер како у једној сцени каже Мирков отац: „Зар могу да забораве. Па страшније и од самих логора било би кад би заборавили.”⁹²²

Годину дана након што је Мимица snимио свој *Понедељак или уторак*, Живорад Жика Митровић је 1967. године, режирао *Горке траве*, први југословенски играни филм који је отворено постављао питање односа према Холокаусту и јеврејским жртвама након завршетка рата, а који је на немачком тржишту дистрибуиран под називом *Сведокиња из пакла (Zeugin aus der Hölle)*. Ако је *Девети круг* био уметнички најуспешнији и најпознатији југословенски филм о Холокаусту, ако је *Небески одред* представљао најважнију југословенску позоришну драму о Холокаусту која је касније пренета и на филмско платно, онда су *Горке траве* биле несумњиво најкомплекснија филмска анализа Холокауста која је проблематизовала различите аспекте екстремног насиља и његових последица. Овај филм је, заправо, у великој мери био одраз и онога што се у то време дешавало у Европи, тачније, у Западној Немачкој и представљао је покушај да се кинематографија политички ангажује, а последице Холокауста контекстуализују у светлу критике поновног буђења антисемитизма и неонацизма у западнонемачком друштву шездесетих година.

Идентично као и у филмовима *Понедељак или уторак* (1966) и *Дим* (1967) главна радња *Горких трава* је смештена у послератни период и прати напоре југословенског новинара Боре Петровића (Даниел Гелин/Daniel Gelin) и западнонемачког тужиоца за ратне злочине Хофмана (Хајнц Драхе/Heinz Drache) који покушавају да, 20 година након рата, наговоре бившу логорашицу, јеврејку Леу Вајс Клеман (Ирена Папас) да, на судском процесу, сведочи против доктора Бергера, бившег команданта логора Биркенау. Притиснута тешком траумом из ратних дана и суочена са константним претњама смрћу које јој шаљу неонацисти, Леа покушава да се избори са својом прошлосћу. Кроз ову причу отворена су многа кључна питања везана за однос према злочинима и злочинцима, али и судбини преживелих жртава након завршетка рата попут поновног буђења нацизма, секундарног антисемитизма,⁹²³ тешке борбе са ратним траумама и проблема са којима су се бивши логораши суочавали након рата. Сценарио за филм написала је Фрида Филиповић⁹²⁴,

⁹²² *Понедељак или уторак* (р. Ватрослав Мимица, 1966.)

⁹²³ Секундарни антисемитизам-израз који је први пут употребио 1961. године Петер Шунбах (Peter Schönbach) како би описао психолошки феномен када само присуство Јевреја може нејевреје да подсети на сопствену кривицу за Холокауст што поново производи негативне сентименте према Јеврејима. Овај феномен сликовито је описао израелски психијатар Цви Рекс реченицом да „Немци Јеврејима никада неће опростити Аушвиц” (Jikeli G., Allouche-Benayoun J. Nav delo, 2)

⁹²⁴ Фрида Филиповић (1913-2002), рођена као Фрида Грајф, основну школу и гимназију завршила у Сарајеву, француски језик и књижевност студирала у Београду, још пре Другог светског рата почела да се бави писањем, па је прве приповетке објавила у листу *Политика*. Прву збирку приповедака *Приче о жени* објавила у издању Геце Кона 1937. године. На крштењу уочи удаје за Ванђела Тасића узела је име Мирјана Тасић и под тим

југословенска списатељица и сарајевска Јеврејка која је највећи део своје породице изгубила у Холокаусту. Фридина мајка страдала је у усташком логору Лоборград, а сестра и њен дванаестогодишњи син убијени су у Аушвицу, а њихова трагична судбина, представљала је за Фриду Филиповић, према њеном сопственом признању, главну мотивацију да напише роман *Горке траве* који је објављен тек након распада Југославије, али који је ауторка средином шездесетих година прерадила и у филмски сценарио.⁹²⁵

Сам назив филма *Горке траве*, алузија је на једно од ритуалних јела које су Јевреји јели уочи Пасхе, као симбол њиховог горког живота у изгнанству. Изузетно значајан допринос реализацији овог филма дао је продуцент који је представљао немачку страну у овој копродукцији Артур Браунер (1918-2019), по рођењу пољски Јеврејин из Лођа, чији је већи део породице страдао у Холокаусту и који је, такође, био један од најзаслужнијих људи за увођење приче о нацистичким злочинима у немачки филм и то, пре свега, захваљујући остварењу *Моритури* из 1948. године, који је уз филм *Дуг је пут (Lang ist der Weg)* представљао први немачки филм о Холокаусту.⁹²⁶

Исте године када се појавио филм *Горке траве*, Слободан Косовалић је, према сценарију који је написао заједно са Бориславом Пекићем, 1967. године снимео филм *Дим*, који је, убрзо након *Горких трава*, по други пут у врло кратком временском периоду, актуелизовао тему судбине Јевреја у Холокаусту, али и након Холокауста. На дан када је бивши командант логора смрти Биркенау, Зигмунд Неверман (Јанез Врховец) помилован и пуштен на слободу након годину дана проведених у затвору, у његовом родном граду се појављује млади Јеврејин Георг Андерс (Милан Милошевић) чија је цела породица страдала у Холокаусту. Како би убио Невермана, Георг долази у кафану у којој Неверман планира да прослави своје ослобађање, и ту, чекајући погодан тренутак за освету, упознаје власника кафане Габена (Павле Вуисић), бившег познаника свога оца који је у току рата, служио на фронту као немачки војник. Габен у почетку, искрено сумња у приче да су Јевреји убијани у концентрационим логорима, али након што му Неверман, без гриже савести, признаје да је Јевреје „претварао у дим”, Габен бесан и разочаран због своје наивности сам убија Невермана, у чију је невиност до скоро био потпуно убеђен.⁹²⁷

Прва важна проблематика коју ови филмови отварају јесте оживљавање неонацизма и антисемитизма које је средином шездесетих година, било актуелна тема нарочито у Западној Немачкој и Аустрији. У *Горким травама* указивање на опасности антисемитизма је видљиво већ од првих кадрова који приказују јеврејско гробље оскрнављено нацистичким графитима, а утицај неонациста у немачком друштву приказан је и кроз њихове претње Леи и организовану кампању како би се спречило процесуирање ратних злочинаца. Са друге стране, у филму *Дим* оправдавање нацизма је представљено кроз слику друштва толерантног према својој нацистичкој прошлости, чија припадници, без обзира да ли се ради о ратним ветеранима попут Габена или о омладини попут Невермановог сина, одбијају да признају злочине који су почињени у њихово име.

именом као Јеврејка удата за „аријевца” провела већи део рата, а 1942. године приступила је покрету отпора. Након рата бавила се преводилачким радом и писањем филмских сценарија од којих су најзначајнији *Мирно лето* (1961., р. Димитре Османли), *Потражи Ванду Кос* (1957., р. Жика Митровић), *Горке Траве* (1966., р. Жика Мировић). (*Знаменити Јевреји Србије*, стр. 236.). Остала дела: збирке приповедака *Приче о жени* (1937.), *До данас* (1956.), *Разилажења* (1973.), роман *Горке траве* (2000.)

⁹²⁵ Izrael Jovanović Vera, „Gorke trave”, *Bilten Saveza jevrejskih opština Jugoslavije*, br. 9., septembar 1997.

⁹²⁶ Foerster Lukas, *Zeugin aus der Hölle-Kritik*, <https://www.critic.de/film/zeugin-aus-der-hoelle-9541/> (приступљено: 21.12.2019.)

⁹²⁷ *Дим* (р. Слободан Косовалић, 1967.)

Нескривени сентименти према Хитлеровој епохи, жеља за ревитализацијом нацистичке идеологије, поновно буђење антисемитизма и покушаји аболирања нациста одговорних за ратне злочине, били су друштвена реалност Западне Немачке и Аустрије деценијама након завршетка рата. Чак и након потпуног пораза Хитлерове Немачке 1945. године, велики број Немаца је о нацистичком раздобљу и даље имао позитивно мишљење, а антисемитски ставови и даље су били чврсто укоренењени међу великим делом немачког становништва. Према истраживањима јавног мњења 1947. године три четвртине свих Немаца сматрало је да Јевреји „припадају раси која је другачија од наше”, 1952. године трећина становништва је позитивно оцењивала Хитлера док их је исто толико сматрало да су узроци антисемитизма особине Јевреја, а 1965. године 19% Немаца сматрало је да би за Немачку било боље да у њој не живе Јевреји.⁹²⁸ Отворено, понекад чак и насилно, исказивање антисемитских ставова није било реткост у Западној Немачкој педесетих година прошлог века, а овакве друштвене тенденције кулминирале су у Келну где су, на Бадње вече, 1959. на обновљеној синагоги исцртани кукасти крстови и исписани неонацистички графити *Јевреји напоље*, што је у наредном периоду инспирисало читав низ антисемитских акција широм Западне Немачке.⁹²⁹

У то време антисемитизам почиње да јача и у Аустрији где су две најјаче политичке партије – Социјалистичка и Католичка конзервативна почеле да се такмиче за бивше нацистичке гласове, због чега и отворено залагање за денацификацију почиње да се, у аустријском политичком животу, потискује у страну. Бивши аустријски предратни нацистички лидер Антон Рајнталер (Anton Reinthaller) постао је председник Слободарске партије Аустрије, судови у Аустрији почели су често да одбацују оптужнице против људи који су учествовали у Холокаусту, попут Франца Мурера (Franz Murer), а случај бившег познатог нацисте Тараса Бородајкевича (Taras Borodajkewycz) који је као професор на Бечком економском факултету, често износио антисемитске примедбе у својим предавањима, довео је до таласа антинацистичких демонстрација у Аустрији 1965. године, а потом и насилних пронацистичких контрадемонстрација, након чега је Бродајкевич био принуђен да се пензионише.⁹³⁰

Оваква реалност аустријског и немачког друштва свој одговор у Југославији добила је управо у виду филмова као што су били *Горке траве* и *Дим* и иако су оба ова филма снимљена у Југославији, они се, са позиција критичке анализе, нису уопште бавили југословенским већ западнонемачким друштвом. Радње и једног и другог филма смештене су у неименоване немачке градове, а различити ликови од бивших војника Вермахта, преко чланова породица бивших нацистичких званичника и корумпираних адвоката блиских крајњој десници па све до омладине склоне насиљу представљају отворену критику коју су југословенски филмски аутори упутили ка једном друштвеном и политичком систему који није показивао спремност да се ослободи нацистичке идеологије и да казни кривце за њен настанак.

Међутим, без обзира на то колико је буђење неонацизма било актуелна тема у времену када су снимљене *Горке траве*, најважнија тематика коју овај филм отвара пред југословенском публиком била је друштвена перцепција ратне трауме и различитих врста

⁹²⁸ Вистрих Роберт С., *Антисемитизам најдужа мржња*, Београд, 2012., 114.

⁹²⁹ Radvan Heike, Troschke Hagen (ed.), *Germany after 1945: A society Confronts Antisemitism, Racism and Neo-Nazism*. Catalog of An exhibition, Amadeu Antonio Foundation, 2012. pp. 18. <https://www.amadeu-antonio-stiftung.de/wp-content/uploads/2013/04/germany-after-1945-catalog.pdf> (pristupljeno: 07. 12. 2019.)

⁹³⁰ Вистрих Роберт С., Нав. дело, стр. 129.

психичких поремећаја насталих као последица тортуре у нацистичким концентрационим логорима. Док су у филму *Понедјељак или уторак* ратне психозе биле изражене кратким кадровим који су приказивали страдање, у филму *Дим* су приказане кроз гласове у глави које Георг Андерс чује повремено и који га враћају у време када му је страдала породица, а у *Горким травама* у виду флешбекова рата који се, у облику врло реалистичних халуцинација, мешају са реалношћу и у којима Леа поново проживљава своје хапшење, логор, експерименте, мучења и убиства која је видела својим очима.

Психолошка траума представља ментално оштећење које настаје као последица претходног узнемирујућег догађаја који укључује стварни или потенцијални смртни исход или озбиљну повреду или претњу физичком интегритету која може да произведе осећања интензивног страха, беспомоћности или ужаса.⁹³¹ Екстремна природа таквих искустава онемогућава психи да та утиске обради, због чега се активира психички механизам одбране који психијатри називају дисоцијација и који представља несвесну стратегију одбацивања, путем које трауматични догађај остаје далеко од свести погођене личности.⁹³² На тај начин, догађај се региструје, али не долази до свести, већ се капсулира и улази у стање латенције, при чему није, нити обрађен у сећању, нити препуштен забораву, све док поново не исплива на површину у виду различитих симптома попут, на пример, трзаја лица или сметњи у кретању. Управо оваква врста менталног поремећаја видљива је код главне јунакиње *Горких трава*, Лее Вајс.

Слику односа ондашњих европских друштава према људима који су имали тешке ратне трауме, употпуњује још једна реченица коју Леа изговара у филму: „Када сам тражила отштету прегледали су ме сви могући специјалисти да утврде у каквом су ми стању очи, уши, стомак, срце. Једино душа их није много занимала.”⁹³³ Ова реченица заправо слика једну важну историјску чињеницу која објашња ондашњи однос према бившим логорашима и преживелим жртвама фашистичког терора, а то је да у временима када је овај филм настао и када се његова радња одиграва, дакле шездесетих година 20. века, као последице рата рачунале су се искључиво физичке повреде тела, док психичка траума још увек није била призната као званична дијагноза, већ се то десило тек 20 година касније, у току осамдесетих година, када је, као последица друштвених и политичких одјека Вијетнамског рата, појам трауме и званично ушао у Амерички приручник за психијатрију.⁹³⁴

Појаву овакве тематике средином шездесетих година у југословенској кинематографији, не треба везивати само за, у то време актуелно јачање неонацизма, већ на њих треба гледати као на последицу судских процеса за ратне злочине који се одвијали у то време у Немачкој, али и као одговор на све очигледнију чињеницу да неки од главних криваца за страдање југословенских Јевреја никада нису добили заслужене казне. У периоду од 1963. до 1965. године у Франкфурту је одржан низ процеса против нижих и средњих немачких официра из Аушвица, за њихово учествовање у Холокаусту, а ови процеси, познати под заједничким називом Франкфуртски Аушвиц процес или Други Аушвиц процес, веома су допринели буђењу свести о злочинима које су нацисти починили у току рата. Упркос овом значајном искораку немачког правосудног система ка кажњавању одговорних за злочине, систематско истребљивање Јевреја у окупираној Југославији остало је без адекватног правног одговора.

⁹³¹ McNally Richard J., *Remembering trauma*, Cambridge, London, 2003., 79.

⁹³² Asman Alaida, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, Beograd, 2011., str. 114.

⁹³³ *Горке траве* (р. Жика Митровић, 1967.)

⁹³⁴ Asman Alaida, *Duga senka...*, str. 114-115.

Године 1967. у Немачкој су ухапшени и изведени пред суд командант Логора Сајмиште Херберт Андорфер и његов заменик Едгар Енге и упркос томе што је доказано да су њих двојица, не само командовали логором на Сајмишту, већ и посебним аутомобилом редовно пратили гасни камион у ком су Јевреји гушени и транспортовани у Јајинце, ни један ни други нису добили одговарајуће казне: Андорфер је осуђен на две и по године робије, а Енге је ослобођен,⁹³⁵ док је неколико година пре тога, њихов надређени Емануел Шефер, у одвојеном процесу, добио казну од шест и по година затвора.

Упркос својој политички актуелној тематици, филм *Горке траве* ипак је остао маргинализован на Филмском фестивалу у Пули, под званичним изговором да није потпуно југословенски, односно да је филм реализован у копродукцији са Немцима, као и да главни глумци нису били из Југославије, ипак сценаристкиња Фрида Филиповић је и деценијама након настанка филма, била чврсто убеђена да је филм остављен по страни зато што је, у времену када је Југославија настојала да добије ратну одштету од Немачке, снимити, па још на фестивалу и наградити филм о немачком нацизму, за југословенске политичаре деловало као крајње неопортун потез.⁹³⁶

У току седамдесетих година у Југославији је снимљено још неколико играних дугометражних филмова о логорима и страдању, али у највећој мери они нису имали нити брутално реалне приказе сурове логорске реалности као у *Небеском одреду*, нити слику безизлазности судбине прогоњених Јевреја као у Штиглицовом *Деветом кругу*, нити политичку актуелност и активизам филмова *Дим* и *Горке траве*, а Холокауст постаје тема позиционирана у други план која служи као контекстуални декор основног наративног тока. До неке мере, изузетак је представљао филм *Храњеник* из 1971. године, режисера Ватрослава Мимице који је говорио о група логораша, од којих највећи део чине они који су у логор доспели као криминалци и политички затвореници, и који одлучују да се одрекну половине својих следовања хране у корист једног од њих како би га ухранили и довољно ојачали да може да убије логорског капоа⁹³⁷, који према логорашима показује изразиту бруталност.⁹³⁸ Филм почиње и завршава се документарним снимцима злочина у нацистичким логорима, а у једна сцени приказује се и довођења Јевреја у логор и димњак крематоријума који се пуши, међутим, прича о страдању у логору је универзална што се може закључити и по логорашима који су главни ликови у филму: већина њих су политички затвореници и само се за једног директно напомиње да је Јеврејин, а сви су у филму означени својим надимцима (Дуги, Апостол, Професор, Јаки) тако да се ни по именима не може наслутити њихова национална или верска припадност. Иако злочини над Јеврејима нису у првом плану, филм приказује логор као механизам масовног уништења који почива на ауторитету и отвара могућности за различита тумачења попут онога да је у овом случају симболички потенцијал Холокауста искоришћен као позадина за моралну деконструкцију капиталистичког друштва које је починило Холокауст и самим тим за отворену критику капитализма испољену кроз филм који је настао у социјалистичкој држави и у контексту хладноратовских супротности тога времена.⁹³⁹

⁹³⁵ Маношек Валтер, *Холокауст у Србији. Војна окупациона политика и уништавање Јевреја 1941-1942*, Београд, 2007., стр. 185.

⁹³⁶ Izrael Jovanović Vera, Nav, delo.

⁹³⁷ Капо- назив за логораша који је изабран од стране команде логора да помаже у управљању логором, а нарочито у успостављању дисциплине и спровођењу контроле над осталим логорашима.

⁹³⁸ *Храњеник* (р. Ватрослав Мимица, 1971)

⁹³⁹ Petrović Boris, „The anthropological and ideological reading of Holocaust in *Hranjenik* (The Fed one)”, in: Daković Nevena (ed.), *Representation of Holocaust in the Balkans in Arts and Media*, Belgrade, 2014., pp. 80.

У току исте ове деценије страдање и прогони Јевреја су приказани у још неколико југословенских филмова. Филмом *Партизани* из 1974. године, режисера Столета Јанковића, отворена је тема односа партизана и Јевреја, а уједно, *Партизани* су били и први домаћи филм у којем су, макар површно, приказане јеврејске избеглице из Централне Европе у историографији познате као Кладовски транспорт. Партизани нападају погрешан брод на Сави и, иако им то није била намера, случајно ослобађају групу јеврејских избеглица из Аустрије, коју Немци спроводе у концентрациони логор. Партизански команданти су сконцентрисани на свој рат и Јевреје остављају у једном српском селу где их Немци откривају и одводе у Шабачки логор, што све заједно даје једну слику потпуно индиферентног односа партизана према прогоњеним Јеврејима.⁹⁴⁰ Редитељ Столе Јанковић је, како је писао Милутин Чолић, рат посматрао не као историјску фактографију или епски покрет, због чега ни када је у питању Холокауст нагласак није на реконструкцији прошлости, већ као нешто што се догађа пре свега у самом човеку и што се овом филму мање види него што се осећа.⁹⁴¹ Као југословенско-америчка копродукција *Партизани* су на енглеском говорном подручју дистрибуирани под насловима *Hell River* (Паклена река) и *The Last Guerilla* (Последња герила) а филм је окупио међународну екипу из Југославије и Холивуда: за копродукцију је био задужен Југословен који је радио у Холивуду Ика Панајотовић,⁹⁴² а улоге су тумачили бројни познат домаћи и страни глумци, укључујући Бату Живојиновића, Оливеру Катарину, грчку глумицу Бриони Фарел (право име Ксенија Грасос) која је пре овог филма глумила у познатој вестерн серији *Бонанца*, затим Адама Веста који је од половине шездесетих година, светској публици био познат по улози Бетмена у истоименој телевизијској серији, али и можда најпознатјех међу свима, Рода Тејлора који се деценију пре тога прославио главном улогом у култном Хичкоковом филму *Птице*. Југословенски новинари писали су о томе да филм Столета Јанковића, представља класичан пример американизације домаће кинематографије и то управо захваљујући Роду Тејлору који је овом филму дао значајну црту вестерн жанра и на чије је инсистирање, чиме се и сам Тејлор хвалио домаћим новинарима, сценарио измењен тако да улога партизана Марка, који он тумачи, заправо буде улога Американца југословенског порекла, који се из САД вратио да се бори са партизанима,⁹⁴³ чиме је Марко, заправо, постао једнини партизански лик у југословенској кинематографији који је био образован на једном америчком универзитету.

Иначе Тејлор је имао и веома значајну улогу у дистрибуцији филма на америчком тржишту, а поготово у његовој популаризацији код познатих Холивудских филмских аутора, а пре свега, код Квентина Тарантина.⁹⁴⁴ Тејлор и Тарантино били су блиски пријатељи и управо захваљујући Роду Тејлору Тарантино је имао прилику да погледа овај југословенски филм који је оставио прилично јак утисак на њега. Када је у марту 2011. Тарантино славио свој 48. рођендан, тим поводом је читавих месец дана организовао филмске маратоне, а једно вече је било резервисано за филмове Рода Тејлора, из чијег опуса је сам Тарантино изабрао два, њему најдража: *Партизани* и *Dark of the Sun* (1968.) Према новинским извештајима, на отварању Тарантино је изјавио да су *Партизани* најбољи филм

⁹⁴⁰ Партизани (р. Столе Јанковић, 1978.)

⁹⁴¹ Čolić Milutin, *Jugoslovenski ratni film*, Beograd, Titovo Užice, tom I, str. 321.

⁹⁴² Kosanović Dejan, Tucaković Dinko, *Stranci u raju. Koprodukcije i filmske usloge. Stranci u jugoslovenskom filmu. Jugosloveni u stranom filmu*, Beograd, 1998., str.147-148.

⁹⁴³ З. П. „Партизан из Холивуда”, *Радио ТВ ревија*, Београд, бр. 352., 23 XI 1973., стр. 2.

⁹⁴⁴ Vagg Stephen, *Rod Taylor: An Aussie in Hollywood*, BearManor Media, Orlando, 2012.

Наци жанра икада снимљен.⁹⁴⁵ Међутим, ипак највећи омаж Јанковићевом филму Тарантино је направио у свом најновијем остварењу *Било једном у Холивуду* (*Once upon time in Hollywood*, 2019.) где је, на самом почетку филма, у сцени у којој филмски продуцент Марвин Шварц, кога тумачи Ал Паџино, гледа филмове у којима је глумио Рик Далтон (Леонардо ДиКаприо), при чему се у крупном кадру на великом филмском платну појављује управо једна сцена са Родом Тејлором и Бриони Фарел из филма Партизани.

У филму Владимира Тадеја, *Хитлер из нашег сокака* (1975.) нацистичка расна политика приказана у сценама уништавања јеврејске радње, обележавања Јевреја и Рома жутиим тракама, масовне депортације ромског становништва као и кроз судбину локалног трговца Јеврејина Рота, његовог покушаја бекства, хватања од стране припадника СС-а и његовог стрељања са осталим мушким становницима села на крају филма, али ипак сви ови догађаји остају на перифирији фабуле у чијем се центру налази однос Фолксдојчера и локалног српског становништва у Банату непосредно пред рат и након почетка окупације.⁹⁴⁶

У току златних година на врхунцу свог филмског стваралаштва, крајем седамдесетих и током осамдесетих година прошлог века, и познати југословенски филмски редитељ Лордан Зафрановић је у своје филмове, као важан наративни елеменат, уградио питање природе бруталности и злочина у рату, које је, најделикатније обрађено у његовом најпознатијем филму *Окупација у 26 слика* (1978.). Кроз ликове морално сиромашних и духовно вулгарних усташа, Зафрановић је реално приказао злочиначку природу усташке идеологије, која се, у реалности огледала бројним крвавим масакрима, највише српског становништва, а која је у филму, суровим реализмом, приказана у познатој сцени масакра у аутобусу.⁹⁴⁷ Сцена је приказивала усташе како у аутобусу на путу од Дубровника према залеђу, сурово убијају своје жртве и противнике усташког режима: Србе, руске монахе, Хрвате антифашисте и неколико Јевреја, који у филму представљају споредне ликове. Филм је међу публиком, критичарима, али и политичким и партијским радницима добро примљен: филм је само у Београду погледало 700 000 гледалаца, а освојио је и Велику златну арену за најбољи југословенски филм и Сребрну арену за режију на Филмском фестивалу у Пули. У својој критици у часопису *Филм* Хрвоје Турковић је као разлоге за успех филма међу публиком навео то што је Зафрановић приказао свет репрезентативног дубровачког грађанској слоја и њихове грађанске културе, која је, као престижан облик урбаног живота, у југословенском друштву које је крајем седамдесетих година било на врхунцу животног стандарда, имала магнетну привлачност за масе јер је симболисала узор врхунског животног постигнућа према коме се могао моделирати и властити живот, а онда је све то помешао са добитном комерцијалном комбинацијом секса и насиља. Ипак било је и негативних критика које су изнели Ненад Полимац и, већ поменути, Хрвоје Турковић, а у накнадним тумачењима и оптужбама да је филм снимљен у антихрватском духу и да усташке злочине покушава приписати целом Хрватском народу, а на удару се нашла управо и сцена у аутобусу којој је, под оптужбама да је обична измишљотина, оспоравана и аутентичност.⁹⁴⁸ Ипак, сценарио је написан на основу књиге сећања дубровачког првоборца Мате Јакшића *Дубровник 1941* па је филм, као такав, у основи је имао аутентичну причу о ратним дешавањима у граду на јадранској обали, а како би одбранио оригиналност филма

⁹⁴⁵ *Tarantino's March Madness*, March 10, 2011. <http://www.schofizy.com/2011/03/tarantinos-march-madness-pt3.html?m=1> (pristupljeno: 01.03.2020.)

⁹⁴⁶ *Хитлер из нашег сокака* (р. Владимир Тадеј, 1975.)

⁹⁴⁷ *Окупација у 26 слика* (р. Лордан Зафрановић, 1978.)

⁹⁴⁸ Radić Damir, „Filmovi Lordana Zafranovića”, *Hrvatski filmski ljetopis*, br. 24, 2000., str. 65.

и нарочито сцене масакра у аутобус, Зафрановић је 1979., годину дана након премијере филма, као неку врсту одговора на критике, снимио краткометражни документарни филм *Слободна интерпретација* у коме је приказао сведочења савременика који су потврдили да су се ови догађаји заиста одиграли и да морбидност сцене у аутобусу није само плод маште двојице сценариста, већ стварни продукт идеологија усташтва и национализма. Иако, логично, није било преживелих очевидаца самог догађаја, грађанима Дубровника било је познато да се масакр у аутобусу догодио на путу од Дубровника ка Поповом пољу, а како су у филму изјавили савременици Иванка Јанчић и Марија Братош, као и кустос Дубровачког музеја Велимир Сеферовић, према ономе што се у Дубровнику препричавало данима након покоља Срба и Јевреја стварност је била још ужаснија него што је приказана у Зафрановићевом филму.⁹⁴⁹

Како је касније испричао Зафрановић, управо ова сцена представљала је и највећу препреку да филм добије номинацију за награду Америчке филмске академије Оскар. Наиме, Карл Мелден је предложио да се сцена, због мучне суровости, скрати са седам и по минута, колико је трајала, на три са образложењем да „женски део чланова Академије то неће издржати”.⁹⁵⁰ Овакав предлог Зафрановић и косценариста Мирко Ковач су категорички одбили, међутим десило се управо оно што је Карл Мелден предвидео – у великој сали у Лос Анђелесу, већи део женских чланова Академије, напустио је пројекцију, а Зафрановићев филм остао је без номинације.⁹⁵¹

Теми ратних злочина Зафрановић се поново вратио 1983. године када је снимио документарни филм *Крв и пепео Јасеновца*, у коме је аргументовано дао преглед не само свих ужаса највећег усташког губилишта и настанка, развоја и суштине усташког покрета, већ, можда и најбитније, преиспитивање савременог стања духа и одговор на питање: Могу ли се исти ужаси поновити? Филм *Окупација у 26 слика* и документарцац *Јасеновац* били су у директној вези, односно *Јасеновац* је, идентично као *Слободна интерпретација*, настао као одговор на критике које су упућене Зафрановићу за кривотворење историје. Иза филма стајао је обиман истраживачки рад – сакупљена су бројна документа, интервјуисани преживели логораша, пронађени мало познати филмски снимци, а о томе како је осетио потребу да сними овакав филм Зафрановић је рекао: „Тражећи документацију за играни филм *Окупација у 26 слика* наишао сам и на стравичне податке о логору Јасеновац. Неке сам и ставио у причу о усташким дивљањима око Дубровника: то су оне драстичне сцене у аутобусу. И управо је то изазвало револт гледалаца и критичара код нас и у иностранству. Пребацивали су да смо то Мирко Ковач и ја измислили. Запрепастило ме је како људи брзо заборављају историју, па сам решио да направим документарни филм о логору Јасеновац.”⁹⁵² Зафрановић је направио овај филм, пре свега, како би едуковао младе и подсетио на страшну историју, али и како би упозорио да се овакве ствари не смеју поновити. У фактографији коју је износио аутор је користио у то време званичне, преувеличане бројке од 700 000 жртава страдалих у Јасеновцу, а као главне узрочнике зла, Зафрановић је истакао

⁹⁴⁹ *Слободна интерпретација* (р, Лордан Зафрановић, 1979.)

⁹⁵⁰ Ванјас Драган, *Lordan Zafranović: Film Okupacija u 26 slika je bio upozorenje*, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/lordan-zafranovic-film-okupacija-u-26-slika-je-bio-upozorenje> (pristupljeno: 14. 12. 2019.)

⁹⁵¹ Исто

⁹⁵² Гајер Драган, „Злочин је заборавити злочин”, *Радио ТВ ревија*, Београд, 30. IV 1982.

националистичке идеологије и цркву која, како је рекао, у савременом добу позива на рехабилитацију и покушава да неке ноторне ратне злочинце прогласи за свеце.⁹⁵³

Филм о Јасеновцу узбуркао је страсти у југословенској јавности, а национализам који је, од почетка осамдесетих година почео поново да јача, нису остали равнодушни на поруке које је филм послао. Чим је објављено да Лордан Зафрановић планира да сними филм о Јасеновцу, на његову адресу су почела да пристижу анонимна претећа писма у којима су Зафрановића оптуживали да је издајник хрватског народа, а оно што је нарочито бринуло режисера и што је на известан начин говорили о клими у друштву јесте да ниједно писмо није било послато из инсотранства, од стране усташке емиграције, већ су сва била написана и послата из земље.⁹⁵⁴ Додатну узнемиреност међу хрватским националистима изазвало је и сазнање да Зафрановић планира и један нови филм *Побједа*, по мотивима књиге генерала Косте Нађа, који би говорио о повлачењу усташа према Аустрији и њиховом заробљавању на Блајбургу, па су се претње упућене Зафрановићу поново интензивирале, а на додатне притиске упућивала су и два догађаја, чија позадина никада није у потпуности расветљена и која су врло вероватно имала везу са последњим Зафрановићевим филмовима *Окупацијом у 26 слика* и *Јасеновцем*, и његовим покушајима да подсети на ужасе национализма и усташтва.

Наиме, након премијере *Јасеновца* и након што је објављено да ће снимати *Побједу* две ролне са снимљеним деловима новог и још недовршеног Зафрановићевог филма *Ујед анђела* украдене су из филмског студија, што је, како је и сам Зафрановић рекао, био јединствен случај у југословенској кинематографији.⁹⁵⁵ Осим тога филм *Јасеновац*, према званичној верзији „случајно” је спречен да конкурише за Оскара. Наиме, према пропозицијама Америчке филмске академије сваки филм који се кандидује за Оскара мора да се приказује бар седам дана у неком од тамошњих биоскопа и то, у периоду од 1. новембра претходне. до 31. октобра текуће године, међутим иако је копија филма *Крв и пепео Јасеновца* у Лос Анђелес стигла 11 дана пре истека рока, она није на време испоручена огранку Фондације Симон Визентал у Лос Анђелесу, која је требало да дистрибуира филм у САД-у, већ је задржана на америчкој царини пуних 7 дана због чега је пре истека рока у биоскопима приказиван само два дана, што је, према правилима недовољно за номинацију⁹⁵⁶ а као кривце сам Зафрановић је навео лошу организацију, хроничан недостатак пара и небригу за ствари које могу подићи углед у свету.⁹⁵⁷

Након што је 1986. године снимао суђење ратном злочинцу и министру унутрашњих послова у Влади тзв. НДХ, Андрији Артуковићу, на коме је Артуковић, између осталог, своје поступке правдао принципима и моралом католичке цркве, Зафрановић је дошао на идеју да сними филм *Civitas Dei* (Божја држава), који би говорио о спрези усташког решима и католичке цркве. Међутим, такав предлог за филм одбила је хрватска републичка комисија за кинематографију, под изговором да је „стављање тежишта на поистовећивање политичког покрета који је довео до тако трагичних последица, са верским институцијама ахисторијски чин” а како је већ тада у једном интервјуу приметио Лордан Зафрановић те 1987. године јасно се осећало да се „ситуација око овакве врсте филмова доста изменила последњих пет-шест година” и да се укоренило „мишљење у делу јавности, па и у нашим

⁹⁵³ Исто

⁹⁵⁴ Лазаревић Славко, „Да се никад не понови”, *Илустрована политика*, 27. III 1984.

⁹⁵⁵ Исто

⁹⁵⁶ Томић Милица, „Чија је кривица?”, *Политика*, 07. XII 1985.

⁹⁵⁷ П.С., „Кривац царина”, *Вечерње новости*, Београд, 07 XII 1982.

врховима власти, да се ове теме не отварају”, јер власт није била сасвим сигурна да ли оне зближавају југословенске народе или међу њима стварају нове трауме и нове раздоре.⁹⁵⁸ Као неко ко се, већ дуже време, веома студиозно бавио усташким злочинима, Зафрановић је трпео извесне притиске и примао претње од проушашких снага, али је, истовремено, био и у константној интеракцији са жртвама, публиком, представницима власти и државних филмских предузећа, због чега је и могао, са великом мером тачности, да процени тадашњу друштвену ситуацију.

Са јачањем различитих национализма у Југославији од почетка осамдесетих година, значајно је порасла и могућност поновног избијања међуетничких сукоба, па је евоцирање сећања на злочине које су припадници једног југословенског народа починили над другима, барем из перспективе државе и партије, постало нарочито осетљиво питање, које не би требало актуелизовати мимо већ постојећег наратива који је, на генерализујући начин, говорио о страдању прогресивних патриота од стране фашистичких окупатора и његових домаћих сарадника. Тачност овакве Зафрановићеве оцене друштвене и политичке атмосфере у Југославији осамдесетих година, може се илустровати и цитатом из реферата који је на округлом столу посвећеном проучавању логора Јасеновац, априла 1984. године прочитао Фахрудин Ајановић: „На науци стоји да, између осталог, докаже истину о томе да су у току Другог светског рата, концентрационе логоре у нашој земљи стварали нацистички и фашистички окупатори... Треба се супротставити тумачењима неонациста и неофашиста, како су стотине хиљада убијених у концентрационим логорима у Југославији били жртве наводног међусобног обрачунавања наших народа...”⁹⁵⁹ Као што се може видети, очигледно су постојале веома изражене тенденција да се искључи свака могућност да су југословенски народи чинили злочине једни над другима, а нарочито да су, као у случају Јасеновца и усташког покрета, ти злочини попримали размере самоиницијативно разрађеног и системски спроведеног геноцида. Таква друштвена атмосфера стварала је и значајна ограничења у могућностима да се ти злочини у југословенској уметности на адекватан начин репрезентују, што је на свом искуству, најбоље осетио управо Лордан Зафрановић. Осим Зафрановићевог филма о Јасеновцу и усташким злочинима, у Југославији је снимљено још неколико документарца као што су, већ поменути, *Јасеновац* (1945.) Густава Гаврина и Косте Хлаватија, затим *Јасеновац* (1966.) Богдана Жижича, *Еванђеље зла* (1974.) Гојка Кастратовића, *Кула смрти-Стара Градишка логор бр. V* (1987.) Владимира Тадеја, *Дјеца из пакла* (1967.) Суада Мркоњића који су сви до једног, без изузетка, настојали да осуде усташке и фашистичке злочине.

Од прве половине седамдесетих година у југословенској кинематографији почела је да се пробија и једна нова генерација филмских стваралаца, образованих на филмској академији у Прагу, чија је појава унела и нови елан у југословенски ауторски филм. Осим Лордана Зафрановића, међу њацима *Прашке школе*, који су филмским језиком проговорили о ужасима антисемитизма, рата и Холокауста и исконској метафизици зла, нарочито се истицало још једно име-Емир Кустурица. Већ на завршној години студија у Прагу, Кустурица је показао интересовање да испита феномене антисемитизма и Холокауста и овим темама посветио је два своја дела, свој дипломски филм и свој други целовечерњи филм.

⁹⁵⁸ Кујунџић Миодраг, „Сведоћење и опомена”, *Дневник*, Нови Сад, 05. IV 1987.

⁹⁵⁹ Ајановић Фахрудин, „Poruke i pouke”, у: Borović Dobrila (ur.), *Okrugli stol 21. travnja 1984-materijal s rasprave*, Jasenovac, 1984., str. 9.

Први филм, *Гернику*, Кустурица је snимио у Прагу 1978. године на основу приповетке *Игра* Антонија Исаковића и за њега је добио прву награду на фестивалу студентског филма у Карловим Варима. Филм је говорио о брачном пару, двоје чешких Јевреја који, након окупације Чехословачке покушавају да заштите свог сина од прогона и новописаних антисемитских мера. Несвестан антисемитизма, али суочен са страхом који он производи, дечак одлучује да са породичних фотографија, исече велике носеве својих предака, као највидљивији знак њиховог „прљавог” јеврејског порекла и од њих направи колаж по угледу на Пикасову слику *Герника* коју је видео у музеју. Ипак, свест о томе да је „грешка” генетског припадања „нижој раси” непоправљива категорија у свету у коме доминирају закони расне чистоте, дечак изражава речима: „Тата поправио сам све носеве. Али твој је стварно велики”⁹⁶⁰ Други Кустуричин филм о Холокаусту била је екранизација Андрићеве приповетке *Бифе Титаник*. Драма је, као целовечерње телевизијско остварење, снимљена у продукцији Телевизије Сарајево 1979. године и до данас је, овај други целовечерњи, а укупно шести Кустуричин филм,⁹⁶¹ остао једна од ретких успешних превођења Андрићеве литературе у свет филма. Осим кустуричиног филма *Герника*, међу југословенским кратким играним филмовима о Холокаусту истиче се још једно остварење, филм Мике Антића *Споменик* из 1967. године. Познати српски песник Мирослав Мика Антић иза себе је оставио, као редитељ или као сценариста, укупно 17 краткометражних и дугометражних, играних и документарних филмова,⁹⁶² који су остали у сенци његовог књижевног стваралаштва.

Филм *Споменик* снимљен је 1968. године, као краткометражни црно-бели филм, у продукцији Неопланта филма из Новог Сада и без обзира на то што је у оригиналном сценарију писало да је *Споменик* документарни филм, Антић је заправо комбиновао игране делове са документарним материјалом и исказима преживелих сведока који су говорили о Рацији, али и изражавали своје негодовање и чуђење јер највећа ратна трагедија новосадских Срба и Јевреја није била достојно обележена ни 20 година након завршетка рата. Ово је истовремено био и прекор Комунистичкој партији, која је дозволила да место страдања хиљада Новосађана остане без споменика, док је, у истом том периоду подигнут велики број спомен-обележја разним револуционарима и мање значајним партијским радницима.

Филм говори о једном обичном, неименованом, младом Новосађанину, који планира да се венча и оснује породицу са својом девојком. Због чињенице да му је девојка Мађарица, младић чији је отац страдао од мађарске руке, у току Рације, наилази на неодобравање своје мајке, која се противи таквој вези, али која га, истовремено, и прекорава и због тога што пред Партијом, чији је члан, не покрене питање подизања споменика његовом оцу и осталим жртвама рације: „...а увукао си нос пред Партијом и ћутиш као пиле. На том проклетом Дунаву, каже, четрдесет и друге године, бачено је под лед више од пет хиљада људи, жена и деце. Поставили сте спомен плоче чак и тамо где су одржавани састанци окупних комитета. А овде, већ двадесет и пет година нема споменика. Ни твоје оцу ни осталима.

⁹⁶⁰ *Герника* (р. Емир Кустурица, 1978.)

⁹⁶¹ Gosić Goran, *Nav. delo*, str. 327.

⁹⁶² У питању су филмови: *Нове реке* (1963.), *Велика изложба* (1966.), *Друга обала* (1966.), *Тројица из старог Сомбора* (1966.), *Валс за госпођицу Амелију* (1966.), *Хајде да сањамо* (1967.), *Споменик* (1968.), *Страшан лав* (1967.), *Une Marche escourante* (1968.), *Време добра и време зла* (1967.), *Земља* (1969.), *Свети песак* (1968.), *Доручак са Баволом* (1971.), *Дунав се улива у Тамиш* (1975.), *Потпис* (1981.), *Широко је лишиће* (1981.), *Фрушка гора* (1981.).

Срећан ти двадесет и пети рођендан и кажи тамо, на твом састанку, ако имаш три чисте.”⁹⁶³ Под утицајем таквих речи Младић је спреман да своју лагодну будућност одложи, како би свом оцу и хиљадама других невиних жртава подигао заслужени споменик, па на једном партијском састанку својим друговима саопштава: „Не треба ми ни клавира. Ни фрижидер. Ни телевизор... Јешћу са својом женом још сто година по мензама. Трпећу газдарице. Позајмљиваћу паре за биоскоп. Али хоћу да она и ја, један Србин и једна Мађарица, заједно узмемо кредит и подигнемо споменик на том проклетом Дунаву... А како смо обоје чланови исте партијске организације, нека нам Савез комуниста Југославије буде жирант.”⁹⁶⁴ Број од 5 000 страдалих, који Антић износи у филму, представља очигледно преувеличавање, па ипак, реконструкција реалних дешавања из јануара 1942. дата је кроз исказе сведока, а о томе на шта у филму из тих исказа треба обратити пажњу и шта треба нарочито истаћи, Антић у сценарију пише: „Докумантарно десет изјава очевидаца. Рација. 1942. Покољи. Завршити изјавом најмлађег који каже да ништа више неће да говори, да је надрастао то време, али да му није јасно како да ни после четврт века ту нема споменика. Употребити најмлађег Чонкића, јер од њих је убијено у рацији око 140 људи, жена и деце са истим презименом.”⁹⁶⁵

Иако је сценарио написан крајем 1966. или почетком 1967. године, а уговор о ауторским правима између Мирослава Антића и Неопланта филма потписан 3. фебруара 1967., на реализацију се чекало и више од годину дана, при чему је извесно да разлог одуговлачења нису биле финансије, с обзиром да је у исто време Неопланта филм реализовао и неке друге, значајно скупље пројекте, па се, иако о томе архивска грађа ништа не говори, може претпоставити да је било потребно извесно време да један сценарио, који је, покретао тему о којој се ћутало, и који је потенцијално могао да провоцира партијске функционере, ипак прође цензорску и идеолошку проверу.⁹⁶⁶ Мика Антић је, како је сам често истицао, био комуниста, али ипак његово идеолошко опредељење не само да му није било кочница од упуштања у забрањене теме социјалистичког друштва, већ је, пред партијским друговима, служило и као алиби да, износећи друштвену критику и отварајући табу теме, попут међуетничких злочина као у филму *Споменик* или рецимо Голог отока као у филму *Свети песак*, приступи не са позиције дисидента и опозиционара, већ, напротив, са позиције човека оданог друштву о коме говори.⁹⁶⁷

Овим филмом, Мирослав Антић је послао снажну, друштвено активну поруку која је имала за циљ да велике злочине и невине жртве отргне од заборавља и да обезбеди да се страдалима подигне достојан споменик, што се коначно и десило 1971. године, четири године након што је филм *Споменик* настао. Био је то један од ретких Антићевих филмова који је остварио зараду, учествовао је и на фестивалу документарног и краткометражног филма у Београду где је филм добио специјалну награду, а сценариста Антић продуцентску награду у износу од милион динара.⁹⁶⁸

Ни осамдесете године нису донеле значајне промене у начину на који је у југословенској кинематографији приказиван Холокауст. Број домаћих филмова који су се

⁹⁶³ Антић Мирослав, „Споменик-сценарио за кратки документарни филм”, у: Антић Мирослав, *Доручак са ђаволом*, Нови Сад, 1998., стр. 28.

⁹⁶⁴ Исто, 29.-30.

⁹⁶⁵ Исто, 27.

⁹⁶⁶ Кумовић Бојан, *Филмско стваралаштво песника Мирослава Антића*, Нови Сад, 2012., стр. 51.-52.

⁹⁶⁷ Новаковић Слободан, „Свети филм. О ауторском опусу Мирослава Антића”, у: Антић Мирослав, *Доручак са ђаволом...*, стр. 173.

⁹⁶⁸ Исто, стр. 54.

бавили овом тематиком није био велики и док су у току последње деценије југословенског социјализма концентрациони логори и злочини над цивилима постајали све актуелнија тема у историографији, публицистици, књижевности, мемоарској литератури па и дневној политици, филмови *Краљевски воз* (1981) Александра Ђорђевића, *Балкан експрес* (1983) Бранка Балетића и *Лагер Ниш* (1987) Миомира Микија Стаменковића уз телевизијску серију *Бањица* коју је режирао Сава Мрмак, остају ретки примери репрезентације прогона и страдања Јевреја на југословенским филмским платнима и телевизијским екранима у овом периоду.⁹⁶⁹ Оно што се у југословенској кинематографији сигурно није променило јесте манир да се Холокауст посматра као секундарна тематика која се, углавном, користла како би се дочарао дух времена и историјски контекст за главне догађаје, али без тежње да се питања антисемитизма и нацистичке геноцидне политике према Јеврејима проблематизују, анализирају и у филмској форми дубље интелектуално промисле.

Први играни југословенски филм снимљен почетком осамдесетих који је макар површно дотицао тему Холокауста био је *Краљевски воз* који је према сценарију Михајла Секулића режирао Александар Ђорђевић. У путничком возу који иде из Београда за Краљево, путује и партизански илгалац Толе (Љубиша Самарџић) који носи ташну са поверљивим документима Централног комитета. Бежећи од агената Гестапоа и Специјалне полиције он у теретном вагону открива сакривену младу Јеврејку Ану (Сања Вејновић) која покушава да побегне из окупираног Београда. Осим Анине жуте траке коју Толе спаљује како је Немци не би разоткрили, ниједан други детаљ у сценарију не упућује на њено Јеврејско порекло. Дакле, у овом случају, лик Јеврејке би могао бити замењен било којим другим ликом који из било ког другог разлога бежи пред Немцима, без да то битније утиче на ток радње филма, што уједно показује и то да, за ауторе филма, прогон Јевреја није био основна тема, већ је јеврејски лик убачен како би унео динамику у комплексност драмске радње.

Филм *Балкан експрес* приказује „другу страну рата” која се није теко често могла видети у партизанским филмовима а која је подразумевала реалне проблеме са којима су се у ратно доба сусретали обични људи-криминал, ратно профитерство, борба да се преживи мимо било какве идеологије. Прогон Јевреја приказан је кроз судбину девојчице Лее, мале Јеврејке, коју, након депортације њене породице у логор, сакривају чланови оркестра. *Балкан експрес* је суштински демистификовао рат и оставивши по страни партију и борбу, акцендовао индивидуалност и пратио како се човек, или у случају Јеврејке Лее дете, понаша у комплексним околностима, о чему је редитељ Бранко Балетић рекао: „Најнеопходније је сазнање да нешто мораш да урадиш сам. Организације су периферна ствар. Ако индивидуа не осети непријатеља, ниједна партија му не може улити у главу да је народ у опасности. Мала Јеврејка коју крију прерано сазрева, а тај дух зрелости као зараза прелази на све.”⁹⁷⁰ На примедбу једног новинара да је, заправо, у целом филму кључна она сцена када немачки официр открива сакривену Јеврејку, девојчицу Леу и помази је по глави на шта му она узвраћа осмехом, редитељ Балетић је дао појашњење те сцене, као и функције лика јеврејске девојчице: „То је само добро режирана сцена која има смисла у датом контексту... Неко је написао да је Ратко Полич први Немац у нашем филму који има лице. То је тачно. Немци су увек код нас представљани као униформе, као зликовци. Немам ја намеру да исправљам

⁹⁶⁹ *Краљевски воз* (р. Александра Ђорђевића, 1981), *Лагер Ниш* (р. Миомир Стаменковић, 1987.), *Балкан експрес* (р. Бранко Балетић, 1983), *Бањица* (р. Сава Мрмак, 1984.)

⁹⁷⁰ Cicvara Dušan, *Branko Baletić, reditelj Balkan ekspresa: Ne smeta mi što moj film zovu jugoslovenskom žaokom*, <http://www.yugopapir.com/2016/05/branko-baletic-reditelj-balkan-ekspresa.html> (pristupljeno: 02. 12, 2019.)

историју тврдећи да су Немци били добри, него је само наша намера да покажемо да постоји и друга страна.”⁹⁷¹ Дакле као што је лик Јеврејке Ане у *Краљевском возу* служио да допринесе комплексности радње, лик Лее служи како би се показала људскост немачког официра кога глуми Ратко Полич. Односно, у оба случаја, увођење јеврејских ликова и асоцијација на Холокауст имало је много више функцију у контексту драмске радње, него у контексту жеље да се Холокауст као историјски феномен тематизује у филмској форми. За разлику од оба претходна филма који су Холокауст сликали кроз индивидуалне судбине појединих ликова, филм *Лагер Ниш* Холокауст представља као колективно страдање јеврејског народа. Филм прати догађаје из 1941. године, након оснивања концентрационог логора Црвени крст у Нишу, када група заробљених партизана, заједно са заточеним таоцима планира бекство. Општа слика атмосфере у логору употпуњена је повременим појављивањем групе заточених Јевреја, чија судбина ипак остаје на маргини основног драмског тока. Јевреји су овде репрезентовани као колективни лик са повременим издвајање доктора Рубена, као јединог јеврејског појединца коме се истиче и лични идентитет, али опет пажња је у потпуности усмерена на комунисте који организују бекство, што значи да је репрезентација логора у филму *Лагер Ниш* у потпуности следила наратив Комунистичке партије у чијем фокусу су, као најважнији мотиви, доминантно стајали отпор и борба, док је свака врста пасивног страдања стављена у секундарни план.

Осим југословенских филмова снимљених на тему Холокауста, не тако мали број светски познатих филмова и серија који су говорили о страдању Јевреја, сниман је на територији Југославије. Већ поменути филм Ђила Понтекорва, *Капо*, један од филмова који је највише утицао на перцепцију репрезентације Холокауста на филмском платну, сниман је у Београду у току 1960. године, а осим француских глумаца у филму су дебитовале и Семка Соколовић, као и Мирјана Николић, чланица Народног позоришта у Крагујевцу.⁹⁷² Године 1986. Југославија је била једна од девет европских земаља и поред Пољске једина комунистичка, у којој је снимана америчка ТВ серија *Рат и сећања*, која је представљала наставак популарне серије *Ветрови рата* и која је, делом, снимана у Загребу и Осијеку, па је, између осталог, осијечка тврђава послужила као веома погодан простор за снимање сцена из јеврејског логора Терезин који су нацисти основали у истоименом чешком градићу, а за потребе снимања, читави делови Осијека били су блокирани и претворени у филмске кулисе, а због аутентичности филмске сценографије, чак су, са кровова кућа у старом делу града скидане и сателитске антене, што је наишло на нарочито негодовање грађана Осијека, с обзиром да је серија снимана у јеку светског фудбалског првенства у Мексику.⁹⁷³

Године 1987. појавио се британски телевизијски филм *Бекство из Собибора* који је говорио о најуспешнијој побуни јеврејских логораша у једном немачком логору смрти, заједничком бекству које је изведено у октобру 1943. године и након кога је логор Собибор расформиран. За потребе снимања овог филма, продуценти су, у близини Београда, изградили читав концентрациони логор⁹⁷⁴ а улоге у филму су, осим домаћих глумаца, као што су Миша Јанкетић, Светолик Никачевић, Светислав Буле Гонцић, Предраг Милинковић, Ирфан Менсур и други, имали и прослављени Холивудских глумци попут оскарровца Алана Аркина, затим Џоане Пакуле и Рутгера Хауера.

⁹⁷¹ АЈМ, Hemeroteca, *Svijet*, Sarajevo, 21. IX 1983.

⁹⁷² Obadović M., „Istinita legenda o herojstvu jevrejske djevojčice”, *Oslobođenje*, Sarajevo, 21. IV 1960.

⁹⁷³ Hedl Drago, Olvitz Dragutin, „Rat i sjećanja-za sjećanje”, *Glas Slavonije*, Osijek, 21 VI 1986.

⁹⁷⁴ Kosanović Dejan, Tucaković Dinko, Nav. delo, str. 193.

Уочљиво је и то да се прикази Холокауста ретко појављују у филмовима партизанског жанра, а филмови који су обрађивали тему прогона и страдања Јевреја, као што су Небески одред, Девети круг, Горке траве, Хитлер у нашем сојаку итд., иако говоре о рату, то, ипак, нису филмови о отпору и партизанској борби, а приметно је и да су највећи и најзначајнији партизански спектакли, готово по правилу, заобилазили да прикажу нацистичку геноцидну политику према Јеврејима у пракси, а чак и ликови Јевреја партизана су, у филмовима овог жанра прилично ретки. Ипак усамљени изузетак од ових правила јесте, као што је већ речено, филм *Партизани*.

Репрезентације Холокауста у ТВ формату почињу да се јављају почетком шездесетих година и то, што је занимљиво, у телевизијским серијама снимљеним у Западној Немачкој. Једна од првих значајнијих обрада теме Холокауста на малим екранима везује се за прву епизоду немачке телевизијске серије *На зеленој плажи Шпreeје (Am grünen Strand der Spree)* из 1960. године, која, из личног угла, обрађује ратна сећања бившег немачког војника и која, у једној сцени, приказује како немачки војници, на обали мора, стрељају јеврејске заробљенике, након што су их претходно натерали да ископају сопствене гробове.⁹⁷⁵ Три године касније, 1963. године, западнонемачки серија *Кућа у Шарановом сојаку (Das Haus in der Karpfengasse)* доноси причу о свакодневном животу становника једног градског кварта у време нацистичке владавине, а нацистички антисемитизам приказан је кроз сцене депортације локалних Јевреја.

Управо у овом периоду, на прелазу педесетих на шездесете године, приче о геноциду над Јеврејима почињу да се обрађују и кроз играни програм у продукцији југословенских телевизија, а највеће занимање за ову тему кроз период од неколико деценија показала је Телевизија Београд и то већ одмах у раној фази развоја свог драмског програма. Емитовање сопственог драмског програма, Телевизија Београд је започела крајем августа 1958. године,⁹⁷⁶ а већ наредне 1959. године Холокауст се први пут појављује као тема у играним телевизијским остварењима у Југославији и то кроз играну драму *Дневник Ане Франк* из 1959. године у режији Мирјане Самарџић. Ако узмемо у обзир да је прва ТВ станица у Југославији, Телевизија Загреб, почела са радом у мају 1956., затим Телевизија Београд у августу 1958. и потом Телевизија Љубљана у октобру 1958. године,⁹⁷⁷ можемо закључити да се појава тематизације Холокауста на југословенским ТВ екранима одиграла релативно рано.

У току 1970-их година Телевизија Београд показала је, кроз свој драмски програм, велико интересовање за теме ратних злочина и њихово судско процесуирање. У том периоду снимљене су бројне драме које су представљале прилично верну екранизацију судских процеса против ратних злочинаца, не само из Другог светског рата, већ из различитих историјских епоха. Тако је рецимо, на основу оригиналног архивског материјала, 1975. године, снимљена драма *Андерсонвил, логор смрти*, која је говорила о суђењу јужњачком капетану из Америчког грађанског рата Хенрију Вирцу, због ратних злочина у логору Андерсонвил.⁹⁷⁸ Године 1976. Телевизија Београд је снимила драму *Човек који је бомбардовао Београд* о послератном суђењу немачком генералу Александру Леру уз

⁹⁷⁵ Stiglegger Marcus, „TV as an Historical Archive? How Epic Family Series Memorialize the Holocaust”, in: Kobrynsky, Bayer Gerd, *Holocaust Cinema in the twenty-first Century*, New York, 2015., 246-247.

⁹⁷⁶ Popović Vasilje, *Antologija TV-drame*, Beograd, 1969., str. 1958.

⁹⁷⁷ Nikolić Mirjana, „60 godina Televizije Beograd-modernizacija između ideologije i popularne kulture”, *Збоник радова Факултета драмских уметности*, бр. 34., 2018., стр.62.

⁹⁷⁸ Andrić Bojana, Otašević Mira, *Nisam gledao*, Beograd, 2002., str. 185.

рефлексије и на друге немачке официре процесуиране након рата у Београду попут Евалда фон Клајста, Фрица Најдхолда, Јозефа Киблера, Аугуста Шмитхубера и Адалеберта Лончара.⁹⁷⁹ Занимљива је, такође, била и драма *Сведоци оптужбе* из 1975. године, која је представљала драматизацију фиктивног, никад реализованог, суђења чилеанском диктатору Аугусту Пиночеу и његовим најближим сарадницима, за злочине почињене у време њихове владавине.

У таквом контексту, израженог занимања за проблематику ратних злочина, 1971. године настала је и драма *Нирнберики епилог* која је представљала прилично верну екранизацију суђења нацистичким ратним злочинцима у Нирнбергу 1946. године. Текст драме је, на основу аутентичног стенограма са Нирнбершког суђења, написао пољски сценариста и режисер Јержи Антцак, који је, уједно и режировао филм и који је, својевремено овај пројекат реализовао и на пољској телевизији, за шта је добио и пољску државну награду.⁹⁸⁰ У драми је посебно наглашена одговорност врха тзв. Трећег рајха, Вермахта и Националсоцијалистичке партије за изазивање рата и ратне злочине против цивилног становништва, а улоге оптужених лидера нацистичке Немачке тумачили су познати југословенски глумци: Павле Вуисић као Херман Геринг, Миодраг Радовановић Мргуд као Јоаким вон Рибентроп, Светолик Никачевић као генерал Кајтел, Бранко Плеша као Ернест Калтенбрунер итд.

Осим тв драма које су се тичале послератних суђења и које су, попут *Нирнбершког епилога*, Холокауст приказивале на посредан начин, геноцид над Јеврејима се јављао и као тема играних телевизијских остварења чија се радња одвијала у периоду рата. Године 1970. у продукцији Телевизије Београд Арсо Јовановић снимио је телевизијски филм *Велики посао*, који је представљао екранизацију драме *Јоел Бранд, историја једног посла*, немачког писца Хајнара Кипхарта (Heinar Kipphardt), познатог као аутора бројних драма тзв. документарног театра. Већ сам наслов био је прилично ироничан с обзиром да је драма говорила о покушају преговора између западних савезника и Адолфа Ајхмана о могућности да нацисти ослободе изванредан број заробљених Јевреја у замену за војне камионе.⁹⁸¹ Главни протагониста, Владо Поповић, који је тумачио Адолфа Ајхмана, о томе како је схватио своју улогу је рекао: „Први пут у мојој глумачкој каријери осетио сам нелагодност због улоге. Због тога сам улогу Ајхмана тумачио тако да сам га, у ствари, игром оптуживао. Свом снагом сам се трудио да тај лик дам у црној боји. То је, у ствари, моје настојање да се људи још једном згрозе над тим монструмом... Ја сам, током целе драме, настојао да Ајхмана још једном оптужим.”⁹⁸² Лик Јоела Бранда, Јеврејина који посредује у овој трговини и трудио се да спаси животе својих сународника тумачио је Властимир Ђуза Стојиљковић, а драма је прво приказивање имала 6. јануара 1971. године. Оригинални драмски текст је, у својој основи, представљао Кипхартов однос према фашизму, осуду рата и насиља, али и осуду пасивности савезника, који, како каже драма, „нису знали, хтели или могли да се побрину за стотине хиљада Јевреја ако би их Ајхман баш и пустио”.⁹⁸³

⁹⁷⁹ Човек који је бомбардовао Београд (р. Сава Мрмак, 1976.) <https://www.dailymotion.com/video/x5us5hf> (приступљено: 13. 09. 2019.)

⁹⁸⁰ Andrić Bojana, Otašević Mira, *Nisam gledao*, Beograd, 2002., str. 33.

⁹⁸¹ Kipphardt: „Veliki posao” tv-drama (20.35)”, *Studio*, Zagreb, 02 I 1971.; „Велики посао”, *Илустрована политика*, Београд, 05 I 1971.

⁹⁸² „Мењали људе за камионе”, *Јутарње новости*, Београд, 05 I 1971.

⁹⁸³ Орловић Драган, „Јоел Бранд”, *Политика експрес*, Београд, 08. I 1971.

Ипак, најзначајнији играни пројекат телевизије Београд који је био посвећен теми нацистичких логора и страдања у њима јесте популарна четвороделна серија *Бањица* која прати догађаје у озлоглашеном истоименом логору на периферији Београда од јесени 1943. године до ослобођења Београда у октобру 1944. године. Серију је, по сценарију Сенише Павића, режирао Сава Мрмак и она је на Телевизији Београд премијерно приказана у октобру 1984. године. И овде су се аутори трудили да постигну што већу веродостојност, па су главни ликови и њихове судбине у серији представљали потпуно аутентичне рекреацију догађаја и људи из рата попут, команданта логора Светозара Вујковића (Иван Бекјарев), председника колаборационистичке владе Милана Недића (Петар Банићевић), министра Велибора Јонића (Боривоје Стојановић), агената специјане полиције Илије Параноса (Миодраг Лончар) и Бошка Бећаревића (Мирко Буловић), официра Гестапоа Петера Кригера (Ерол Кадић), учитељице Леонтине Краус (Љиљана Крстић), сестара Букумировић итд. Када је у питању страдање Јевреја оно је приказано у две сцене: у једној се појављује група заробљених Јевреја, који су 1942. године доведени у логор на Бањици и убрзо потом ликвидирани, док друга прати личну судбину двоје заточеника логора, Јеврејке Кларе и њеног сина Кокија. Судбина групе јеврејских логораша, углавном жена и деце приказана је у једној краткој сцени у којој их, као таоце, за одмазду воде на губилиште и то у камиону-гасној комори (душегубки). Да је у питању гасни камион, гледаоце упућује само једна реченица коју изговара заменик управника логора Радован Чарапић („Шта ради Шваба, а? Гас!“). Упркос томе што су неки истраживачи попут Јована Бајфорда изразили сумњу у то да је гасни камион коришћен за ликвидацију заточеника у логору на Бањици⁹⁸⁴ Суди према подацима које о догађајима у логору Бањица имамо на основу исказа сведока, како логорских чувара тако и заточеника, чини се да је у телевизијској екранизацији, ова епизода из Холокауста, приказана са великим степеном веродостојности. Ова сцена, највероватније, представља реконструкцију судбине групе Јеврејки са децом које су у другој половини 1942. године биле заточене у соби број 17 логора на Бањици.⁹⁸⁵

До које мере су се аутори серије трудили да верно реконструишу догађаје може се разумети ако се ова сцена упореди са исказима преживелих сведока, везаним за овај догађај, који су, по свему судећи, ауторима, највероватније и послужили као основа за писање сценарија и где се може приметити велика подударност онога што је приказано у серији и сећања бивших логораша. Сећање на убијање Јеврејки и њихове деце у гасном камиону, записала је бивша логораша, професорка Нада Станић: „Често је нека група заточеника вођена на прање судова. У једној групи била сам и ја... Чини ми се да је соба 17 тада била јеврејска соба. Било је тамо много деце. Опрано дечје рубље и чарапице сушили су се на решеткама... Била сам у ходнику када је наишао Кригер (Петер Кригер, помоћник команданта логора, прим. аут.) и обратио се Милану (кључар Милан Трифуновић, прим. аут.): „Водите их у собу!“ Милан нас је потерао и закључао врата. Убрзо затим дошао је блиндиран камион. У тај камион стражари су убацивали јеврејске жене и децу. Одједном су се чули крици: „Ваздуха, дајте нам ваздуха!“ Настало је очајничко запомагање, али само на моменат. Убрзо се све стишало. Када смо се вратиле на посао, све је било онако како смо оставиле... Дечји веш се сушио на решеткама. Али није било ниједне жене и детета који су се тамо налазили десет минута раније.“⁹⁸⁶ Коришћење оригиналних исказа сведока

⁹⁸⁴ Byford Jovan, „Shortly afterwards we heard the sound of the gas van”: Survivor Testimony and the Writing of History in Socialist Yugoslavia, in: *History and Memory*, Vol. 22., No. 1, spring/summer 2010, pp. 5-47.

⁹⁸⁵ Begović Sima, *Logor Banjica 1941.-1944.*, том II, Београд, 1989., стр. 31.

⁹⁸⁶ Исто, стр. 107.

приликом писања сценарија, управо се може уочити на, наизглед, споредним детаљима попут, у овом случају, веша који се сушио у ћелијама у којима су били заточени Јевреји. У серији Бањица, управо једна од Јеврејки, непосредно пре транспорта, каже заменику управника, Радовану Чарапићу: „Господине, веш нам се суши”, на шта он одговара: „Ми ћемо вам покупити веш када се осуши”.⁹⁸⁷

За ову драмску сецену искоришћени су елементи и из још једног сведочења, овога пута бившег чувара логора Милана Кобиљског Лале, дате истражним органима након рата: „Једном су Немци повели на стрељање Јевреје-пет мушкараца, девет жена и троје деце. Две девојчице имале су до 15 година, а дечачић до 7 година. Када су прочитана имена једна од жена је завриштала и није хтела да иде. Викала је: „Нећемо да идемо ја и син!” Кригер је дете отео од матере и убацио га у камион. Мати је потрчала за сином, па су Немци и њу убацили у камион. Када су кола кренула зачуло се запомагање. Шумахер (један од гестаповаца из зондеркоманде при Бањичком логору, прим. аут.) тада је рекао: „Неће дуго да дрече, чим се упали мотор у кола почињу да улазе гасови и подаве се сви који су унутра.”⁹⁸⁸ Епизода са мајком и дететом је, такође, искоришћена и прилично верно инкорпорирана у поменуту сцену серије, где је приказано како СС-овац Кригер убацује дете у камион како би натерао и његову мајку да крене за њим. На основу свега изнетог, можемо закључити да су аутори серије користили сведочанства и архивски материјал приликом писања сценарија и како би догађаје у логору на Бањици што верније реконструисали.

Други моменат у серији Бањица који представља везу са Холокаустом јесте још једна епизода преузета из сећања и архивског материјала. У току 1943. године, пошто су јеврејске жене и деца постали малобројни у логору, они који су преостали, из до тада чисто јеврејских соба, размештени су по осталим собама. Тако су у зиму 1943. године, у собу број 38 доспели немачка Јеврејка Клара Копел и њен шестогодишњи син Јозеф кога су остале логорашице, од милоште, назвале Кокан.⁹⁸⁹ Временом, Кокан је научио и српски и постао је миљеник заточеница из собе 38. У пролеће 1943. помоћник команданта логора Петер Кригер прозвао је Клару и Кокана за стрељање, а након њиховог одвођења, према сећању преживелих логорашица, цела соба је туговала и готово да ни речи нису проговорили. Прича о трагичној судбини Кларе Копел и њеног сина Кокана пренета је и у серију Бањица, у чијој је трећој епизоди приказано њихово заточеништво у логору и смрт.

Један од ретких јеврејских ликова који се издваја из масе је и др Букића Пијаде⁹⁹⁰, један од најзначајнијих и најугледнијих јеврејских јавних радника из међуратног периода који је умро у Бањичком логору. Ипак, серија је углавном била фокусирана на починиоце злочина у логору, попут Светозара Вујковића, Драгог Јовановића и Петера Кригера и на припаднике покрета отпора, а питање страдања цивила, укључујући и Јевреје, није била у центру пажње креатора серије. Међутим, занимљиво је да је лик помоћника команданта логора Немца Петера Кригера у серији прилично веродостојно реконструисан. Прави Петер Кригер (око

⁹⁸⁷ Бањица (р. Сава Мрмак), 1984.

⁹⁸⁸ Беговић Сима, *Логор Бањица*, стр. 107.-108.

⁹⁸⁹ Исто, стр. 31.-32.

⁹⁹⁰ Букић Пијаде (1879.-1943.) рођен у Шапцу, завршио Медицински факултет у Бечу, гинекологију специјализовао у Минхену. Као официр српске војске учествовао у Балканским и Првом светском рату. У међуратном периоду био је потпредседник, а потом и председник сефардске јеврејске општине Београд, одборник града Београда и члан управе Лекарске коморе, као и члан редакције листа Политика. Један је од оснивача ложе Србија, реда Бенеи Берит. У току Другог светског рата био је управник јеврејске болнице у Београду, а након хапшења од стране Немаца одведен је у логор Бањица у новембру 1941. године, где је, према сећању сведока, умро природном смрћу у септембру 1943.

1910.-1945.) био је фолксдојчер пореклом из Баната. У току рата био је прво спроводник и кључар, а потом помоћник команданта логора Бањица. Из Београда побегао почетком септембра 1944., године а потом од стране америчких трупа ухапшен у Немачкој. Приликом саслушања у Минхену извршио самоубиство скоком кроз прозор.⁹⁹¹ Исти овај Кригер искоришћен је и као инспирација за лик гестаповца мајора Кригера у тв серији *Отписани*, а то да су и оба ова телевизијска лика заснована на истом стварном Кригеру, чувару из логора на Бањици може се наслутити из једног ситног детаља. Наиме, прави Кригер радио је, пре рата као помоћник у робној кући, а управо иста таква прошлост Кригера, као телевизијског лика, спомиње се у обе серије: у *Бањици* командант логора Вујковић за Кригера каже: „Ево овај Кригер овде, пре рата био пословођа у робној кући Митић”,⁹⁹² док у петој епизоди серије *Повратак отписаних* под називом Атентат, шеф специјалне полиције Крста Мишић једном од својих агената каже: „А знаш ли ти шта је био тај Кригер пре рата? Обичан калфа, продавац галантерије код Мозера у Бечкерекy.”⁹⁹³ Иако се, као место његовог рада спомињу две различите робне куће у питању је исто занимање галантеристе, а у случају *Отписаних* присутна је и алузија на његово банатско порекло.

Телевизијских филмова и серија који су се бавили искључиво страдањем Јевреја, није снимљено много у социјалистичкој Југославији, а Холокауст је, најчешће, коришћен као споредна тематика која је служила да радњи да општи историјски контекст и ширу слику стања у држави и друштву. То се може уочити, рецимо, у телевизијској серији *Шпанац*, која је говорила о животом народног хероја Жикице Јовановића Шпанца у времену организовања и избијања партизанског устанка у јулу 1941. године. У једној сцени приказано је, како спикер Радио Београда објављује следећу наредбу: „Припадници јеврејске расе не могу поседовати радио апарате и морају их предати најближој немачкој команди. Непоштовање ове наредбе повлачи најстрожу казну... На крају једно посебно обавештење: Јевреји не могу бити телефонски претплатници, а не могу се користити ни туђим телефонским апаратима. Да би се избегли неспоразуми дајемо тачну информацију ко се има сматрати Јеврејином. Особе које потичу од три претка другог колена, који су Јевреји по раси. Дедови и бабе сматрају се као Јевреји ако су Мојсијеве вере. Ако имају брачног друга који се сматра Јеврејином, у смислу претходног става. Јеврејин је сваки онај за кога немачка надлежна служба одлучи да се има сматрати Јеврејином.”⁹⁹⁴ Ова серија није се детаљније бавила прогонима и страдањем Јевреја, а спомињање првих антијеврејских мера искоришћено је као илустрација окупаторске политике и општег стања у Србији на почетку рата. Осим ових, већ споменутих, Телевизија Београд је снимила још неколико драмских остварења на ову тематику попут екранизације текста Данила Киша *Ноћ и магла* и драме Филипа Давида *Балада о повратку*, која говори о једном младом Јеврејину који је издао своје другове како би себе спасао из затвора, што ће га касније, у слободи, довести до очајања и неутешног кајања.⁹⁹⁵

Ипак, дешавало се да, начин репрезентације Јевреја, упркос споредном значају који им је даван у телевизијским драмским остварењима, понекад привуче пажњу јавности и буде отворено критикован, најчешће од стране југословенске јеврејске заједнице. Такав је био случај са ТВ серијом *Седм секретара СКОЈ-а*, која је, иако није говорило о рату, већ

⁹⁹¹ Ћирковић Симо Ц., *Ко је ко у Недићевој Србији 1941.-1944.*, Београд, 2009., стр 280.

⁹⁹² *Бањица* (р. Сава Мрмак), 1984.

⁹⁹³ *Повратак отписаних* (р. Александар Ђорђевић), 1978.

⁹⁹⁴ *Шпанац* (р. Сава Мрмак), 1982.

⁹⁹⁵ Popović Vasilije, *Nav. delo.*, str. 12

о међуратном раздобљу, због контекста у који су стављени Јевреји, од стране Савеза јеврејских општина окарактерисана као нешто „што није у духу Народноослободилачке борбе, противна је братству и јединству народа и народности Југославије и зато идејно сасвим неприхватљива.”⁹⁹⁶ Разлог за овакав протест била је сцена из пете епизоде, приказане на Телевизији Београд, 15. новембра 1981. године, у којој је истицала национална припадност скојевца Жиге Енгелмана, који је попустио на испитивању у осјечкој полицији, чиме се, према мишљењу СЈОЈ, издајство имплицитно наводи као национална особина Јевреја.

Гледаоци су често имали обичај да реагују и на друге телевизијске садржаје и начине репрезентације везане за нацизам и Холокауст, који им се нису допадали и какве нису сматрали исправним. У листу *Политика* у јулу 1980. године, један од читалаца реаговао је на приказивање документарца *Хитлер-једна каријера* на Телевизији Београд и изостанак приказивања серије *Холокауст* речима: „Стварно има разлога да се замери програмској политици Југословенске телевизије што је одлучила да емитује филм са нацистичким документарним материјалом у коме једва има помена о недељима из Хитлеровог периода и страхотама нацизма, док се, са друге стране, избегава да емитује *Холокауст* који је свуда у свету поздрављен као верна слика свега онога што је представљало геноцид над Јеврејима.”⁹⁹⁷

Такође било је и случајева да осуда Савеза јеврејских општина, али и шире јавности, буде усмерена према начину новинарског извештавања о филмовима на тему Холокауста, у случајевима када је то извештавање у себи носило трагове непознавања материје која је, намерно или не, за резултат могла да има текстове који су у себи носили призив антисемитизма. У загребачком дневном листу *Вјесник*, у јануару 1971. године објављена је критика филма Сиднија Лумеа из 1964. године, *Човек из залагаонице*, који је говорио о послератном животу и тешкој борби са траумом Јеврејина који је преживео Холокауст. У критици се између осталог каже: „Амерички режисер Сидни Лумет снимио је 1964. године филм о једном Жидову (који овога пута није приказан као прогнаник), власнику залагаонице, који од сиромашних људи у невољи, прима и последњу сиротињу као залог за оно мало што ће од њега добити.”⁹⁹⁸ На овакво писање о онима који су преживели Холокауст, а који су у овом чланку представљени као неко ко израбљује сиротињу, прва је реаговала Јеврејска општина Загреб, која је, против аутора текста, поднела кривичну пријаву због дела изазивања расне, верске или националне нетрпељивости, мржње или раздора, а истим поводом, један од читалаца је, уредништву *Вјесника* послао писмо, у коме се, између осталог, каже: „Објављивањем садржаја филма *Човек из Залагаонице* писац задужен за објаву телевизијских програма показао је, с једне стране, потпуно непознавање материје о којој пише, а с друге стране, та предобрава телевизијског филма је, по свом садржају, тако очигледно антисемитска да мора запрепастити и заболити сваког добронамјерног грађанина наше социјалистичке земље. Зар је спојиво са нашим социјалистичким тековинама да се у гласилу Социјалистичког савеза, истицањем негативних особина, распирује мржња против Жидова који су у коначној линији због таквих и сличних хушкања у недавној прошлости, од стране нациста, фашиста и расиста, постали жртве беспримјерног и најсрамнијег геноцида у повијести човјечанства?... На ово вам указујем и због тога, јер је, за разлику од осталих наших дневника, *Вјесник* у последње

⁹⁹⁶ „Protest televiziji”, *Jevrejski pregled*, br. 11-12, novembar-decembar 1981.

⁹⁹⁷ Р. Ђ. „Питање телевизији”, *Политика*, 12. VII 1980.

⁹⁹⁸ „Čovjek iz zalagaonice”, *Jevrejski pregled*, бр. 1-2, januar-februar, 1971., str. 28.

вријеме више пута објавио сличне директне или индиректне тенденциозне написе уперене против Жидова.⁹⁹⁹ Очигледно је да су, чак и у времену када Југославија више није имала дипломатске односе са Израелом и када је у сукобу између Израела и арапског света, југословенска јавност, готово без изузетка, била на страни својих несврстаних арапских пријатеља, малициозна тумачења Холокауста и подгревања антисемитских стереотипа, ипак могли врло лако да наиђу на друштвену осуду.

Међутим, свакако најзначајнији допринос телевизије разумевању нацистичке геноцидне политике и афирмацији коришћења самог израза Холокауст, била је америчка тв серија *Холокауст* чија је појава и приказивање, нарочито у Западној Немачкој, у југословенској јавности пропраћено са великом пажњом. Сам појам Холокауст у контексту нацистичког геноцида над Јеврејима први пут се јавља средином педесетих година у билтенима Јад Вашема,¹⁰⁰⁰ али било је неопходно да прође неколико деценија како би овај израз добио општеприхваћен друштвени значај и како би ушао у свакодневну језичку употребу. Кључни импулс популаризацији овог појма дала је америчка играна телевизијска минисерија *Холокауст* која је први пут приказана у априлу 1978. године на америчкој телевизији Ен Би Си (NBC-National Broadcasting Company) и која је убрзо била дистрибуирана у великом броју западноевропских земаља.

Радња серије од четири епизоде, почевши од 1935. године, паралелно је пратила судбину две немачке породице: јеврејске-Вајс и хришћанске-Дорф, чија ће се животни путеви испреплетати у ратним дешавањима у којима ће једни постати жртве, а други злочинци. Потпомогнута јаким америчким културним утицајем у Западној Европи, серија је међу европском публиком, крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година, доживела велику популарност. Према проценама, погледало ју је укупно око 120 милиона људи, а нарочито је значајан податак да је у Западној Немачкој серију погледали чак 20 милиона људи или свака друга одрасла особа,¹⁰⁰¹ што јасно показује колики је био њен утицај на европску, а нарочито на западнемачку јавност. Након емитовања серије у Аустрији, међу гледаоцима је спроведена анкета о томе шта мисле о серији и већина гледалаца је сматрала да је добро што је серија приказана у Немачкој и Аустрији, док је у телевизијској дискусији вођеној у студију у Бечу, могло да се чују благонаклони ставови према томе што је и Аустријанцима омогућено да се упознају са овим телевизијским сведочанством о страховима нацизма.¹⁰⁰² Серија је била запажена и у Француској, па је француска секција Светског јеврејског конгреса, поводом емитовања серије издала брошуру под називом *Досије Холокауст*, аутора С. Цвајгенбаума и М. Булавка, која је достављена и свима члановима француског парламента међу којима је наишла на добар пријем.¹⁰⁰³ Последице су биле очигледне: по први пут од завршетка рата, прича о уништењу европских Јевреја, преко телевизијских екрана директно је ушла у домове обичних људи, са намером да пробуди свест о правој природи нацистичке политике и непријатној страни немачке историје са којом се морало суочити, а сам термин Холокауст је постао све чешће коришћен на немачком говорном подручју.¹⁰⁰⁴

⁹⁹⁹ Исто, стр. 29-30.

¹⁰⁰⁰ Pendas Devin O., *The Frankfurt Auschwitz Trial 1963-1965. Genocide, History and the Limits of the Law*, New York, 2006., стр. 250; Kershaw Ian, *The Nazi dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation* 4th ed., London, 2000., стр. 93

¹⁰⁰¹ Kaes, Anton, *From Hitler to Heimat: The Return of History as Film*, Cambridge, 1989, стр. 30.

¹⁰⁰² *Jevrejski pregled*, br. 3-4, mart-april 1979., стр. 21.-22.

¹⁰⁰³ „Iz Svetskog jevrejskog kongresa”, *Jevrejski pregled*, br. 5.-6., maj-jun 1979., стр. 8.

¹⁰⁰⁴ Исто, стр. 30

Преиспитивање нацистичке прошлости у немачком друштву ипак није био једноставан процес и, како се показало, и скоро 40 година након почетка рата, у одређеним круговима немачког друштва, још увек је постојао изразит отпор покретању јавне дебате, па су се припадници екстремне деснице одлучивали чак и на радикалне мере у циљу спречавања емитовања телевизијског програма посвећеног прогону и истребљењу европских Јевреја. У јануару 1979. неонацисти су у близини Минстера и Кобленца уништили два телевизијска одашиљача, што је полиција довела у везу са приказивањем емисије под називом *Коначно решење* која је требало да представља увод у приказивање серије *Холокауст*.¹⁰⁰⁵ Када је серија приказана у Западној Немачкој, анкете су показале да је изразита већина, око две трећине интервјуисаних гледалаца, серију оценила позитивно, док је једна трећина сматрала да је сценарио написан у стилу америчких мелодрама и да нема много везе за реалним догађајима из прошлости, јер, како је истакао један од испитаника „истина није могла бити тако грозна”, а поједини критичари били су забринути и за углед Западне Немачке у свету, сматрајући да серија *Холокауст* чак и „вређа националне осећаје”.¹⁰⁰⁶ Иако су представљали мањину, протести противника приказивања серије у Немачкој, били су прилично оштри. Како су извештавале новине, након приказивања серије, многи гледаоци су се јавили телевизијској редакцији са приговорима попут „то је безобразлук”, „чему још увек потезати ова питања”, „то је лаж”, „американци нека чисте пред својим прагом”,¹⁰⁰⁷ што је, све заједно, указивало на још увек велику дозу неспремности западних Немаца да се суоче са истином. Ипак серија *Холокауст* је имала огроман утицај на немачко друштво у целини јер се, како је написао коментатор немачког недељника Шпигл „у кући крвника говорило о ужету као никад пре”.¹⁰⁰⁸ Према оцени стручњака ниједан догађај још од краја Другог светског рата није толико узбудио немачко друштво, а познати немачки књижевник и нобеловац Хајнрих Бел је изјавио да „након приказивања америчке телевизијске серије *Холокауст* схватање и истраживање нацистичких зверстава од сада ће се разврставати по раздобљу пре *Холокауста* и након *Холокауста*.”¹⁰⁰⁹ Поводом приказивања серије јавно се огласила и Лина Хајдрих, удовица Рајхарда Хајдриха, озлоглашеног бившег шефа Главне канцеларије за безбедност Рајха (RSHA-Reichssicherheitshauptamt), која је замерила што се главни злочинци у серији зову Химлер, Хајдрих и Ајхман, због чега би се, према њеним речима, „могло помислити да се ради о стварним особама из неке историјске документације”.¹⁰¹⁰

До које мере је тема серије утицала на обичне Немце сведоче и многе личне приче које је југословенска штампа редовно преносила. Стални дописник загребачког *Вечерњег листа*, известио је да је, након приказивања серије *Холокауст*, пред зградом телевизије у Келну, четрдесетогодишњи фотограф Хорст Хуберт Медге, отац двоје деце, покушао јавно да се спали у знак протеста против пасивности према неонацизму у СР Немачкој, од чега су полицајци успели да га одговоре након једног сата убеђивања.¹⁰¹¹ Сарајевски лист *Свијет*, донео је још занимљивију причу о једном бившем припаднику СС одреда, кога је, након приказивања серије, напустила жена са четворо деце, а пре одласка је изјавила да кућу треба

¹⁰⁰⁵ „Неонацисти”, *Политика експрес*, 21 I 1979.

¹⁰⁰⁶ Vajgl I., „Povrijedilo im „osjećaje”, *Večernji list*, 26. I 1979.

¹⁰⁰⁷ Zelmanović Đorđe, „Holocaust u Njemačkoj i na filmu”, *Vjesnik*, Zagreb, 28 I 1979.

¹⁰⁰⁸ Zelmanović Đorđe, „Istina nakon 35 godina”, *Večernji list*, Zagreb, 01 I 1979.

¹⁰⁰⁹ Zelmanović Đorđe, „Holocaust-eksplozija prošlosti”, *Start*, Zagreb, 07 III 1979.

¹⁰¹⁰ Zelmanović Đorđe, „Šokovi i signali nakon Holokausta”, *Vjesnik*, Zagreb, 04 II 1979.

¹⁰¹¹ Zelmanović Đorđe, „Istina nakon 35 godina”...

оградити бодљикавом жицом, исцртати кукасте крстове и написати *овде живи нацистички убица*.¹⁰¹² Како је известила југословенска штампа, након одласка жене, бивши есесовац је, видно депримиран, изјавио да му је једино преостало да се убије.

Први Југословени, који су имали прилику да погледају серију Холокауст били су становници пограничних делова Словеније и северозападне Хрватске који су били у могућности да хватају телевизијски сигнал из Аустрије,¹⁰¹³ међутим тенденциозно или не, упркос почетним најавама да ће серија бити откупљена и упркос интересовању које је постојало у јавности, југословенске телевизије су одуговлачиле са приказивањем серије. У времену када је ова серија у иностранству доживљавала велику популарност, већини Југословена није било омогућено да погледа серију, што је изазвало и спорадичне протесте југословенске јавности.

Како се могло прочитати у штампи, Југословенској радио телевизији је замерано што је откупљивала и серије далеко мање уметничке и документарне вредности него што је *Холокауст* и предлагало се да би било добро и направити и приказати такође и документарну серију о злочинима нациста на тлу Југославије.¹⁰¹⁴ Загребачки лист *Вјесник* истицао је да је приказивање *Холокауста* велика шанса и чак велика дужност домаће телевизије и да не би требала да буде пропуштена прилика да простор посвети и анализи догађаја везаних са радњом серије, али и послератног времена и садашњег односа према Холокаусту и злочинима нациста¹⁰¹⁵ док је НИИ напомињао да је приказивање ове серије заиста потребно, нарочито у моменту када се у појединим земљама чак говори и о могућности застаривања нацистичких злочина.¹⁰¹⁶ Доступни извори не упућују на стварне разлоге за одуговлачење са откупом и приказивањем серије у Југославији, али упркос томе што је, према изворима са Љубљанске телевизије, откупна цена серије износила 30 долара по минути, то јест 12 000 долара, односно 220 000 ондашњих динара, за све четири епизоде и иако је ова серија била дупло скупља од износа који је био уобичајен да се плаћа за друге стране серије, новац вероватно није био главни проблем.¹⁰¹⁷ Доступни извори и ранија истраживања медијске слике Холокауста у Југославији указују на то да америчка тв серија *Холокауст* ипак није приказивана на телевизијским каналима у социјалистичкој Југославији, а гледаоци на овим просторима добили су прилику да погледају ову серију тек након распада државе.¹⁰¹⁸

Упркос томе што у Југославији није званично приказана, серија је као и у случају Западне Немачке имала кључни утицај да сама реч Холокауст почне све чешће да се користи. Суштински, коришћење овог појма у југословенској јавности постало је релативно учестало тек након појаве и пораста популарности телевизијске серије Холокауст, односно од почетка 1979. године. У периоду од 1945. до 1991. године у социјалистичкој Југославији коришћени су различити појмови да се опише нацистички геноцид над Јеврејима. Како у штампи и публицистици, тако и на споменицима, у стручној литератури, публикацијама

¹⁰¹² „Savjesti i aveti”, *Svijet*, Sarajevo, 09 II 1979.; „Deprimiran”, *Večernji list*, 30 I 1979.

¹⁰¹³ Ovčar Dragutin, „Holocaust i na naše TV ekrane”, *Vjesnik*, Zagreb, 06. III 1979.; „Da li ćemo gledati seriju Holokaust”, *Jevrejski pregled*, br. 5.-6., maj-jun 1979., str. 34.;

¹⁰¹⁴ Ovčar Dragutin, „Holocaust i na naše TV ekrane”...

¹⁰¹⁵ Pučko Stane, „Šansa i dužnost”, *Vjesnik*, Zagreb, 24. III 1979.

¹⁰¹⁶ „ТВ дужност”, *НИИ*, Београд, 01. IV 1979.

¹⁰¹⁷ Pučko Stane, „Šansa i dužnost”

¹⁰¹⁸ Daković Nevena, Milovanović Aleksandar, „Narativi sećanja: Holokaust na ekranima bivše Jugoslavije”, *Umjetnost riječi: Časopis za znanost o književnosti, izvedbnoj umjetnosti i filmu*, LX, 1-2, Zagreb, sjećanj-lipanj 2016., str. 8.

које је издавао Савез јеврејских општина Југославије итд. могла се срести различита терминологија, па су, у првим послератним деценијама, када се говорило о Холокаусту, углавном коришћени изрази попут велика катаклизма,¹⁰¹⁹ коначно решење,¹⁰²⁰ геноцид,¹⁰²¹ јеврејска катастрофа,¹⁰²² трагедија Јевреја,¹⁰²³ побеснела хајка на Јевреје,¹⁰²⁴ истребљење јеврејске заједнице,¹⁰²⁵ катастрофа европског јеврејства¹⁰²⁶ систематско убијање Јевреја¹⁰²⁷ итд. Такође ни приликом комеморативних свечаности и других јавних манифестација није коришћен израз Холокауст, па су у свечаним говорима и натписима на споменицима и венцима, жртве Холокауста најчешће биле означене као јеврејске жртве фашизма или само жртве фашизма. То показује и један од, вероватно, многобројних сличних случајева, са почетка шездесетих година, када је Савезни одбор СУБНОР Југославије од погребног предузећа *Крин*, за споменик страдалим Јеврејима на јеврејском гробљу у Београду, наручио венац са натписом *Жртвама фашизма-Савезни одбор СУБНОР Југославије*, дакле без икаквог посебног истицања Холокауста или јеврејског идентитета жртава.¹⁰²⁸ Како ј већ у првом поглављу објашњено да се међу југословенским Јеврејима никада није укоренило религијско схватање Холокауста, тако се ни синоними за Холокауст, који су се употребљавали у јеврејским верским конзервативним круговима, попут израза *хурбан*¹⁰²⁹ типичног за јидиш и хебрејски, у Југославији никада нису користили.

У периоду седамдесетих година реч Холокауст се готово уопште није могла срести у југословенској штампи и литератури, а ретки изузеци били су случајеви када је ова реч, на пример, као интегрални део наслова неке публикације, директно преузета из неког издања на енглеском језику, као што је то био пример са чланком који је, у фебруару 1974. изашао у *Јеврејском прегледу* и који је извештавао о тексту из часописа Института за јеврејска питања из Лондона, под називом *Неонацистички поглед на холокаст*.¹⁰³⁰ У том случају реч Холокаст, односно Холокауст, употребљена је само у преводу назива оригиналне публикације, без било каквих детаљнијих објашњења или тенденције да и у српскохрватском језику уђе у ширу употребу, а и ово је био изразито редак изузетак да се овај појам користио у домаћој штампи пре краја седамдесетих и почетка осамдесетих година. Још и знатно пре тога, педсетих година, одсуство појма Холокауст, могло се уочити, на пример, у уметности, па је рецимо угледни југословенски писац јеврејског порекла Исак Самоковлија, говорећи о једном јунаку из својих приповедака, рекао да је и он преживео „рат и катастрофу”.¹⁰³¹

¹⁰¹⁹ *Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969*, Beograd, 1969, str. 117.

¹⁰²⁰ Исто, стр. 84.

¹⁰²¹ Крњевић Вук, „Суздржана трагедија”, *Политика*, 26. X 1977.

¹⁰²² *Spomenica Saveza*, 135.

¹⁰²³ „Velike komemorativne svečanosti povodom petnaestogodišnjice tragedije makedonskih Jevreja”, *Bilten SJOJ*, br. 3., mart 1958, str. 5.

¹⁰²⁴ М.К., „У најтежим даним-вера у лепоту живота”, *Политика*, 22 III 1958.

¹⁰²⁵ Alkalaj David, „Utisci sa muzejsko-istorijske izlozbe Saveza”, *Bilten SJOJ*, br. 12., decembar 1952.

¹⁰²⁶ „Dan sjećanja”, *Bilten udruženja Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu* maj 1958., str. 14.

¹⁰²⁷ Sindik Dušan, *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd, 1972, 1985. str. 9.

¹⁰²⁸ AJ, 297, K-109, *Narudžbenica za preduzeće „Krin”*.

¹⁰²⁹ Реч хурбан пореклом је из јидиша и у директном преводу значи катастрофа, а њено оригинално значење било је везано за трагичне догађаје из античке историје јеврејског народа-за разарање Првог и Другог јерусалимског храма. (Cohn-Sherbok D., *God and the Holocaust*, Leominster, 1996, 28-29.; Hilberg Raul, "The Development of Holocaust research: A personal overview", *Yad Vashem Studies*, no. 35, 2007., 22.)

¹⁰³⁰ „Neonacistički pogled na holokast”, *Jevrejski pregled*, br. 1-2, januar-februar 1974., str. 65.

¹⁰³¹ Lešić Zdenko, *Pripovjedači*, Sarajevo, 1988., str. 345.

Међутим, могуће је уочити две битне ствари које указују на то да су прва интересовања југословенске јавности за приказивање ове серије у иностранству, на самом прелазу седамдесетих на осамдесете године 20. века, уједно биле и први сусрет Југословена са појмом Холокауст. Прва ствар која указује на то јесте то што је, врло често, у извештајима југословенске штампе о пријему ове серије у другим европским државама, реч Холокауст коришћена у погрешном облику, најчешће као холокост, холокаст, холокаусте¹⁰³² и то, готово без изузетка, писан малим почетним словом, осим када је коришћен као властита именица, односно као назив саме серије. Погрешан облик холокост најчешће се могао срести у српској штампи, док су новине на хрватском и словеначком језику, врло често користиле непреведен облик Holocaust. Дакле, несигурност око тога како овај појам тачно гласи и како се исправно пише и појава различитих транслитерација показује да је оним југословенским новинарима који су извештавали о оваквим темама, реч Холокауст представљала страни термин, као и да ова реч још није била општеприхваћена у југословенском друштву, с обзиром да није ни постојао нормативан превод овог појма на српскохрватски језик.

Друга ствар која је указивала на то да је Југословенима реч Холокауст била нова, страна и чак помало неразумљива, било је и то што је, понекад, у новинским текстовима који су се односили на серију, реч Холокауст писана са додатним објашњењем, најчешће у загради или фусноти¹⁰³³ што јасно показује да су и аутори чланака били свесни да се већина читалаца никада раније није сусрела са овим појмом и да га треба детаљније објаснити. Тако је, рецимо, новинар листа *Политика*, извештавајући о пријему серије у западнонемачкој јавности, посебно издвојио објашњење појма Холокауст: „У новије време је израз употребљен за масовно истребљење Јевреја у концентрационим логорима и крематоријумима Трећег Рајха. Сада у СРН... се све више користи уместо нацистичког назива *коначно решење*”¹⁰³⁴ У појединим случајевима назив серије Холокауст, је потпуно занемариван, па су, као име серије, у новинским текстовима, коришћени различити домаћи синоними попут уништење, погром, помор, масакр, истребљење итд.¹⁰³⁵ Резервисаност према коришћењу овог, за Југословене, потпуно новог израза, у почетку је свакако била приметна. Када је љубљанска телевизија 12. децембра 1980. године емитовала документарца о Холокаусту под називом *У таму*, угледни словеначки новинар Миран Шустар, у љубљанском листу *Дело*, изнео је мишљење да би уместо речи Холокауст, требало користити назив „организовано убиство шест милиона европских Јевреја”, пошто би он, према Шустаровом мишљењу, био разумљивији за гледаоце.¹⁰³⁶

У Југославији, од почетка осамдесетих година, појам Холокауст почиње ипак повремено да се употребљава у штампи, и то углавном у оним новинама које је издавала

¹⁰³² Дикић Божидар, „Немци и Холокост”, *Политика*, 28. I 1979.; Вукушић Стјепан, „Посебне мере безбедности”, *Дневник*, Нови Сад, 03 III 1979.; Летица Звонко, „Нацизам из Шведског угла”, *Политика експрес*, Београд, 12 III 1979.; „Dvadeset milijuna gledalo Holocauste”, *Slobodna Dalmacija*, Split, 27 III 1979.; „Велики успех Холокоста”, *Политика*, Београд, 28 III 1979.; В.П. „Да се не понови”, *Политика експрес*, Београд, 13 IV 1979.

¹⁰³³ Vajgl I., „Povrijedilo im „osjećaje”, *Večernji list*, 26. I 1979.; Green Gerald, „Holokaust (Pomor)”, *Stop*, Ljubljana, 15 III 1979., str. 9.

¹⁰³⁴ Дикић Божидар, „Немци и Холокост”, *Политика*, 28. I 1979.

¹⁰³⁵ М. Ж. В., „Погром поделио гледаоце”, *Вечерње новости*, 27. I 1979.; Димитријевић Ђорђе, „Отворен крај”, *НИН*, 11 II 1979.; „Susret s užasom”, *Duga*, Београд, 03 III 1979.; Pučko Stane, „Dolazi ispovjednik Holocaust”, *Vjesnik*, Zagreb, 01 III 1979.

¹⁰³⁶ „Ljubljanska televizija o holokaustu”, *Jevrejski pregled*, br. 1.-2., januar-februar, 1981., str. 17.-18.

јеврејска заједница попут *Јеврејског прегледа*¹⁰³⁷ а, такође, у нешто мањој мери и у нејеврејској штампи,¹⁰³⁸ али упркос томе, све до распада државе, овај појам, у југословенском друштву није постао општеприхваћен и свакодневно коришћен, нити у публицистици, нити у стручним и научним публикацијама. Најбоља илустрација за то јесте управо књига Јаше Романа *Јевреји Југославије 1941.-1945. Жртве Геноцида и учесници Народноослободилачког рата*, најзначајнија монографија о Холокаусту објављена у социјалистичкој Југославији, која је издата почетком осамдесетих година и у којој аутор уопште није употребљавао реч Холокауст.¹⁰³⁹

Под великим утицајем популарности коју је серија стекла, средином 1979. године, у Југославији је, у издању Графичког завода Хрватске, објављен и роман *Холокауст*, аутора Џералда Грина, на основу кога је и снимљена серија. Критика је роман означила као дело које се не истиче „нарочитим својствима књижевне уметности, него хуманошћу”¹⁰⁴⁰ и чији је превод, управо из таквих разлога важан, не као велико уметничко дело које је постало доступно југословенској публици, већ, као роман који читаоце учи љубави, хуманости и упозорава на последице мржње и расизма, а поједине новине попут листа *Стоп* из Љубљане, делове романа су објављивале у наставцима.

Занимљиво је међутим да приказивање серије и јавне дебате у Западној Немачкој и остатку Европе нису изазвали никаква преиспитивања прошлости у самој Југославији, нарочито када је у питању улога усташа, домобрана, љотићеваца и Недићеве владе у спровођењу „коначног решења”. Југословенски листови који су писали о серији Холокауст, углавном су извештавали о друштвеној полемици у Немачкој, не посвећујући, при том, пажњу судбини југословенских Јевреја. Ретки су били текстови попут једног чланка објављеног у недељнику НИИ, који је искористио актуелну ситуацију да подсети и на трагедију југословенског јеврејства.¹⁰⁴¹ Ипак сам утицај који је серија Холокауст остварила у југословенском друштву, упркос томе што није приказивана у земљи, представља последицу југословенске, пре свега културне, отворености према западу, али изнад свега представља илустрацију моћи и утицаја, коју масовни медији, а пре свих штампа и телевизија, имају на обликовање савремених друштава у свету и колики је, заправо, њихов потенцијал у промовисању жељених начина тумачења политичких идеја и историјских наратива, односно у овом случају, колика је заправо била њихова улогу у развоју целокупне свести о Холокаусту као феномену. На тај начин постало је сасвим јасно да су и филм и телевизија одиграли изузетно битну улогу у порасту друштвене актуелности теме Холокауста и свести о нацистичким злочинима почињеним у току рата.

¹⁰³⁷ Mitrović R., „Odgovornost folksdojčera za Holokaust u Jugoslaviji”; „Nove knjige o Holokaustu”, br. 5.-6., maj-jun, 1980; A. M. „Povodom 40- godišnjice stradanja izbeglica u Zasavici kod Šapca”, br. 9.-10., septembar-oktobar 1981.; „Sahrana Alfreda Drajfusa”, *Jevrejski pregled*, br. 7.-8., jul-avgust 1985., str. 70.; „Kompozitori Oskar Jozefović, Žiga Hiršler, Alfred Pordes i Rikard Švarc, žrtve fašističkog terora”, *Jevrejski pregled*, br. 8. avgust 1982., str. 22.

¹⁰³⁸ Stošić Branko, „Dan pobeде i podele”, *Novosti* 8, 09. V 1985., str. 24.; Đermanović Nada, „Nacistički oproštaј od zlikovca”, *Novosti* 8, br. 220, 14 VI 1984.

¹⁰³⁹ Videti: Romano Jaša, *Jevreји Југославије 1941.-1945. Жртве геноцида и учесници Народноослободилачког рата*, Београд, 1980.

¹⁰⁴⁰ Srećko Diana, „Vrijeme istrebljenja”, *Slobodna Dalmacija*, Split, 09. VI 1979.

¹⁰⁴¹ Симић Звонко, „Драма откровења”, *НИИ*, 11 III 1979., стр. 26.-29

Бекство од прошлости: Холокауст у југословенској књижевности

Након завршетка рата, различите литерарне форме постале су, на глобалном нивоу важно средство које је служило да се слика Холокауста обликује у колективној свести, али истовремено, у појединачној перспективи, и ефикасан начин да се искаже или превазиђе траума. Најшире могуће посматрано, под појмом „Холокауст књижевности” подразумевају се, како су то у својим студијама дефинисали Дејвид Роскис и Наоми Дијамант „све врсте писања, како документарног тако и уметничког, на било ком језику, које, или учествују у конструисању јавног сећања на Холокауст или су обликоване под утицајем истог тог сећања”¹⁰⁴² Како се може уочити из ове дефиниције, Холокауст књижевност, као специфична врста трансжанровске уметности, слично као и на пољу филма, прожима различите жанрове, од научне литературе преко дневника, мемоара, белетристике-романа и приповедака па све до позоришних комада, поезије, радио драма, па чак и стрипа као својеврсне комбинације књижевног језика и визуелних уметности. С обзиром да је историографија Холокауста у Југославији већ била предмет опсежних научних студија,¹⁰⁴³ као и да ће мемоарска књижевност, због својих специфичности, бити анализирати у оквиру наредног поглавља, ово потпоглавље биће посвећено искључиво анализи слике Холокауста у југословенској књижевности.

У светским размерама, у контексту расправе о начину репрезентације Холокауста у књижевности, осим жанра, наметало се још једно важно питање које се налазило у суштини проблематике, а то је проналажење адекватног језика, односно непосредног средства репрезентације. Филозоф Емил Факенхајм (Emil Fackenheim) тврдио је да говорити о Холокаусту захтева језик парадокса јер је оно што треба да се каже неизрециво, док је Ели Визел истицао да је језик након Холокауста „до те мере корумпиран да мора изнова да буде измишљен и прочишћен.”¹⁰⁴⁴ Било је и оних који су овакву врсту мистификације доводили у питање, попут Јехуде Бауера који је сматрао да се оваквим схватањима Холокауст премешта у аисторичну сферу, где не би могао бити обухваћен рационалним мишљењем, па чак ни рационалним објашњењем ирационалног, наводећи, као прави показатељ парадокса, пример управо самог Елија Визела, који је тврдио да је Холокауст необјашњив, али је, са друге стране, читав свој живот провео покушавајући да га у својим књигама и јавним наступима, објасни.¹⁰⁴⁵ Када се говори о оним аспектима Холокауста који су необјашњиви или тешко подложни било ком облику репрезентације, треба бити крајње опрезан јер без обзира да ли се ради о научном дискурсу или уметничкој репрезентацији, под појмом *неизрецивог* не треба подразумевати покушаје објашњења настанка и успона нацизма на власт нити самог процеса уништења, већ онај, рационално тешко појмљив, унутрашњи квалитет злочина, који обухвата бруталност починилаца, пасивност жртава,

¹⁰⁴² Roskies David G., Diamant Naomi, *Holocaust literature. A History and a guide*, 2012, pp. 2.

¹⁰⁴³ Видети: Ђулибрк Јован, *Историографија Холокауста у Југославији*, Београд, 2011; Стојановић Александар, „Савремена историографија о Холокаусту у окупираној Србији”, *Друштвене науке пред изазовима савременог друштва: тематски зборник радова*, Ниш, 2017., стр. 151-164.

¹⁰⁴⁴ Rudnick Ursula, “Reconstructing God-Language: The Poetry of Nelly Sachs”, *European Judaism: A Journal for the New Europe*, autumn 1997, Vol. 3, No. 2, pp. 131.

¹⁰⁴⁵ Бауер Јехуда, „Да ли је Холокауст објашњив”, у: Мирковић Јован (ур.), *Израелско-српска научна размена у проучавању Холокауста*, Београд, 2008, стр. 126.

индиферентност посматрача, размере злочина и изнад свега феномен да у таквом злочину учествује велики број цивилизованих људи.¹⁰⁴⁶

Ипак, перцепција Холокауста као неизрецивог догађаја имала је велики утицај на уметничко стваралаштво и у значајној мери је обликовала начин литерарног приказивања Холокауста. Поједини ствараоци трудили су се да новим лингвистичким или симболичко-мисаоним приступом створе нове форме ефикасне репрезентације. Велики допринос осмишљавању новог и аутентичног уметничког језика способног да репрезентује злочине и изрази трауму дали су песници попут Пола Селана и Нели Закс. Покушавајући да истражи могућности и избори се са ограничењима конвенционалног језика, Пол Селан је својом поезијом настојао да успостави нови поетски идиом путем кога ће моћи да изрази суштину злочина. Проблем адекватне репрезентације Холокауста, Селан је желео да превазиђе стварајући језик у коме речи нису само означаваале ствари, већ су постајале аутономни ентитет, који у појединим случајевима, прераста у своју симболичку и значењску супротност, коју је сам Селан назвао антиреч (Gegenwort).¹⁰⁴⁷ Са друге стране, немачка песникиња Нели Закс је свој поетски језик пронашла у коришћењу архетипских асоцијација, најчешће преузетих из Библије, којима је давала ново значење адекватно савременом контексту, што је имало очигледно ефикасну функцију у репрезентацији, чиме је, како је то и сама описала у једном писму Карлу Зилингу, покушавала да „неизрециво претвори у неадекватан језик.”¹⁰⁴⁸

Такав „неадекватан језик” прешао је дуг пут трансформације започет још у току рата, да би након завршетка сукоба, кроз форму, пре свега, прозне мемоаристике, али и књижевне фикције и лирске поезије, јавност на један врло директан начин била суочена са чињеницама о логорима смрти. Заправо, књижевност је била можда најбољи показатељ да они који су преживели Холокауст, нису имали намеру да остану неми на све ужасе којима су сведочили. Вероватно почетком 1945. Пол Селан је написао своју познату поему *Фуга смрти*, 1947. године се појавила књига Прима Левија *Ако је ово човек*, Виктор Франкел је објавио своју студију *Човекова потрага за смислом* (1946), док је у Југославији књижевник Исак Самоковлија већ у првим послератним годинама написао неколико приповедака о Холокаусту. Своје искуство концентрационих логора у овом периоду у књижевну форму су преточили и неки нејевреји попут Шарлот Делбо која је 1945. написала први део своје Аушвиц трилогије *Нико од нас се неће вратити* док је Роберт Антелм 1947. објавио *Људску расу*.

Првих 15 послератних година, све до суђења Ајхману 1961. године, често су описиване као године ћутања, као време када су страдање Јевреја и ратни злочини били сасвим ван фокуса креатора политике сећања, па самим тим и ван колективне друштвене перцепције Другог светског рата, не само у Европи, већ и у Израелу и САД-у. Међутим, управо послератна књижевност о Холокаусту, чији су друштвени ефекти били, свакако, позиционирани изван онога што би се могло назвати ћутањем, озбиљно нарушава овакав поједностављен концепт послератног односа према нацистичким злочинима. Истовремено

¹⁰⁴⁶ Исто, стр. 125.

¹⁰⁴⁷ За више о поетици Пола Селана видети: Meyerhofer Nicholas “The Poetics of Paul Celan”, in: *Twentieth century literature*, Spring, 1981, Vol. 27, No. 1, pp. 72-85; Boos Sonja, *Speaking the unspeakable in Postwar Germany*, Ithaca, 2014; Felstiner John, “Apostate only am I true: Paul Celan’s Poetry and his Devotion” in: *Religion & Literature*, Autumn 2010, Vol. 42, No. 3, pp. 198-205.; Hainz Martin A., “Die Shoah in der Literatur der Überlebenden” in: Horch Otto Hans (ed.) *Handbuch der deutsch-jüdischen literatur*, 2016.

¹⁰⁴⁸ Martin Elaine, “Es kehrt niemand heil zu seinem Gott zurück -Biblical Archetypes as Representational Devices in the Poetry of Nelly Sachs”, in: *The German Quarterly*, Summer 2011, Vol. 84, No. 3, pp. 292.

намеће се, још један, очигледан закључак, а то је да овакви пионирски напори да се каже истина о Холокаусту нису били артикулисани гласови читавог друштва, већ усамљени шапат оних који су преживели. Ово још једном потврђује и тврдњу Жоржа Бенсусана да о Холокаусту, непосредно након рата, нису ћутале жртве, већ су ћутали сведоци.¹⁰⁴⁹

Прва књижевна дела о Холокаусту која су се, након рата, појавила у југословенској књижевности, била су, по својој природи, својеврсна комбинација мемоаристике и књижевне фикције. Са једне стране, јављају се мемоарски записи преживелих Јевреја, од којих су многи имали литерарне тенденције али су истовремено поседовали и значајан степен аутентичног историјског сведочанства, док су, са друге стране, поједини писци попут Исака и Данка Самоковлије, Ервина Шинка и Фриде Филиповић, своју трауму, покушавали да уобличе и искажу кроз књижевну фикцију. Без обзира којој групи да су припадали, први писци Холокауст књижевности у Југославији имали су нешто заједничко- сви су били Јевреји који су преживели Холокауст. Може се уочити да је први талас књижевних дела о Холокаусту у Југославији, до половине 1950-их година, био талас оних који су Холокауст преживели као зрели или млади људи (Самоковлија, Лебовић, Деак, Дебрецењи, Готлиб), са изузетком Ивана Ивањија, и они су, суштински отворили тему Холокауста у Југословенској књижевности, да би се на њих, као други талас, од почетка шездесетих година надовезало стваралаштво јеврејских аутора млађе генерације, попут Александра Тишме, Данила Киша и Филипа Давида, који су Холокауст преживели као деца. Припадници тзв. друге генерације, односно потомци жртава Холокауста, на домаћој књижевној сцени почели су да се појављују крајем 1970-их и почетком 1980-их година, али су њихова најважнија дела на тему Холокауста, као што је роман *Геџ и Мајер* (1998) Давида Албахарија и примера документаристичког писања попут књига *Зашто су ћутале* (2009) Невене Бошан и Магде Симин Бошан и *Фаника* Бранке Јовичић (2017), била објављена тек након распада Југославије,¹⁰⁵⁰ па можемо слободно рећи да сећање друге генерације, или како га је Мариана Хирш назвала постсећање (postmemory),¹⁰⁵¹ није битније утицало на обликовање перцепције Холокауста у домаћој књижевности у доба социјализма.

Како је приметила Кринка Видаковић-Петров, југословенска књижевност о Холокаусту, стара је колико и сам Холокауст, јер се њени почеци везују за дневнике настале непосредно пре и у току самог рата, које су писали бројни прогоњени Јевреји попут Хане Леви Хас, Жење Козинског, Лее Абинун и њеног вереника Ервина Шулицбергера, Милојка Мезорана и бројних других,¹⁰⁵² али је оваква врста Холокауст литературе остала на самој периферији друштвеног сећања у југословенском социјализму. Ипак оваква врста дневничких записа често је представљала је често основу за настанак дела књижевне

¹⁰⁴⁹ Bensoussan, Georges, „History Aside?” U: Jikeli, Gunter., Allouche-Benayoun, Joelle (ed.), *Perceptions of the Holocaust in Europe and Muslim Communities, Sources, Comparasion and Educational Challenges*, New York, London 2013, str. 14

¹⁰⁵⁰ Vidaković Petrov Krinka, „Transgenerational Memory: From Pre-Holocaust to Post-Yugoslavia”, in: *Colloquia Humanistica* 9 (2020), *Sephardim, Ashkenazim and Non-Jewish Peoples: Encounters Across Europe*; Vidaković-Petrov Krinka, „Memory Mediation by First- and Second-Generation Survivors: Why they said nothing : Mother and Daughter on One and The Same War by Magda Bošan Simin and Nevena Simin”, in: *Studia Judaica* 21 (2018). No. 1 (41).

¹⁰⁵¹ Видети: Hirsch Marianne, *The Genreation of postmemory: Writing and visual culture after the Holocaust*, CUP, 2012.

¹⁰⁵² Vidaković-Petrov Krinka, „Rethinking the Holocaust Novel in Yugoslavia: From Hinko Gottlieb to Aleksandar Petrov's Like Gold in Fire”, https://www.academia.edu/66595848/RETHINKING_THE_HOLOCAUST_NOVEL_IN_YUGOSLAVIA_FROM_HINKO_GOTTLIEB_TO_ALEKSANDAR_PETROVS_LIKE_GOLD_IN_FIRE (pristupljeno: 12.12. 2021)

фикције која су се бавила темама нацистичких логора, страдања и Холокауста. Српски писац јеврејског порекла, Станислав Винавер, објавио је већ 1945. године мемоарску и аутобиографску књигу *Године понижења и борбе. Живот у немачким Офлагерима*, па ипак, вероватно први југословенски роман објављен након рата, који је говорио о нацистичким логорима био је *До виђења у октобру* Ота Бихаљи Мерино издат већ 1947. године, и писан на основу дневника Бихаљијевог пријатеља Жење Козинског, као и његовог личног логорашког искуства, али који, међутим, није имао већег успеха међу тадашњом публиком. За разлику од Бихаљијевог романа, који се није фокусирао на прогоне и процес истребљења, већ је био базиран на пишчевом искуству из логора за ратне заробљенике, у првим послератним годинама настају и књижевна дела која су се конкретније бавила судбином Јевреја у рату, попут књига Јожефа Дебрецинја *Хладни крематоријум* (1950) и Андреа Деака *Под жутом траком* (1952) о којима ће више речи бити у наредном поглављу, романа *Аронова љубав* (1951) Ервина Шинка,¹⁰⁵³ затим *Тестамент* Иштвана Брауна Квазимода¹⁰⁵⁴ (1953), *Човека нису убили* (1954) Ивана Ивањија и *Долар Дневно* (1956) Данка Самоковлије.¹⁰⁵⁵ Ипак ниједан од ових романа није привукао већу пажњу читалачке публике, нити је имао значајног утицаја на развој друштвене свести о злочинима почињеним над Јеврејима. У прилог оваквој тврдњи иду и оцене које је тадашња књижевна критика изнела о овим делима. Роман Ервина Шинка *Аронова љубав* у коме се антисемитизам и Холокауст преплићу са емотивним животом главног јунака пољског Јеврејина Арона, тадашња књижевна критика перцепирала више као „лирску приповетку” у којој су „приказани живот, рад и љубав јеврејског револуционара” него као на повест о страдању Јевреја.¹⁰⁵⁶ а о Ивањијевом роману *Човека нису убили* Предраг Палавестра је написао да у тадашњој јавности, свакако није одбачен, вероватно и због поштовања према тематици коју је обрађивао, али, такође, није оставио ни већег трага у југословенској књижевности.¹⁰⁵⁷

У ово време се, појављују и краћи књижевни облици, пре свега, приповетке, које говоре о страдању Јевреја у току рата, а и у овом случају аутори ових дела су били углавном Јевреји који су преживели Холокауст. Након емигрирања у Палестину одмах по завршетку рата, па све до своје преране смрти 1948. године прозу о страдању Јевреја писао је Хинко

¹⁰⁵³ Ервин Шинко (1898-1967) рођен је као Франц Шпицер у Апатину у добростојећој јеврејској породици. Основну школу завршио у Суботици, а току гимназијских дана почео да се бави књижевношћу па је 1916. издао прву збирку песама *Ноћи и свитања*. У току Првог светског рата постаје близак радничком покрету, да би непосредно након рата активно учествовао и совјетској револуцији Беле Куна, након чије пропасти се настањује у Бечу. У међуратном периоду живео је у Бечу, Сарајеву, Москви, Цириху, Паризу. У току другог светског рата од стране италијана интерниран је у логоре на Брачу и Рабу, а после капитулације Италије приступа партизанима. Након рата живео у Загребу и Новом Саду. Био члан Удружења књижевника Хрватске и Југословенске академије знаности и умјетности у Загребу. Најзначајнија дела: *Четрнаест дана* (1947), *Оптимисти* (1952), *Егидис креће на пут* (1927), *Приповетке* (1950), *Аронова љубав* (1951).

¹⁰⁵⁴ Иштван Браун „Квазимодо” (1908.-1973.) југословенски правник, новинар и књижевник, мађарског порекла. Рођен у Суботици, завршио првни факултет у Загребу, пре рата се бавио адвокатуром. У периоду од 1942.-1945 био на принудном раду у Аустрији. Након рата био судија и председник Округног суда у Суботици и судија Врховног суда Војводине у Новом Саду. Умро је у Суботици 1973. године.

¹⁰⁵⁵ Самоковлија Данко (1924-2002) Рођен у Сарајеву где је завршио основну и средњу школу. У току Другог светског рата био заточен у италијанском логору Кампор на Рабу, а након ослобођења логора 1943. године прикључио се партизанима. Након рата дипломирао на Правном факултету у Сарајеву. Најзначајнија дела су му романи *Долар дневно* (1956) и *Абрахамова кћи* (2001) оба о Холокаусту. Умро у Сплиту 2002. године.

¹⁰⁵⁶ Pešić М. М., „Lirska povest Ervina Šinka”, *Jevrejski almanah*, Beograd, 1954., str. 283.

¹⁰⁵⁷ Палавестра Предраг, *Јеврејски писци...*, стр. 137.-138.

Готлиб, а једна од његових најуспешнијих приповедака на ову тему јесте *Кадши у шуми*. У току 1950-их година приповетке које су говориле о прогонима и истребљењу Јевреја и послератним борбама преживелих да се траума превазиђе, почели су да пишу и неки касније успешни и афирмисани југословенски писци. Филип Давид је објавио своју приповетку *Ток велике реке* у којој је описао животну дилему преживелих Јевреја, да ли треба напустити стару домовину, Југославију, у којој су остали гробови блиских и драгих страдалих у рату или побећи од тешких успомена и отићи у Израел, страну, нову и непознату земљу далеких предака.¹⁰⁵⁸ О свом икуству из логора Ђорђе Лебовић је написао и објавио приповетку *Сахрана почиње обично после подне*¹⁰⁵⁹, а 1956. године у часопису *Дело* је објавио и приповетку *Живети је понекад високо* у којој је, по сопственом искуству, испричао причу о дечацама заробљеницима из Аушвица који се заувек опраштају од свог друга издвојеног на селекцији, кога је чекала извесна смрт у гасној комори. Такође и Зора Дирнбах која се касније прославила као сценаристкиња филма *Девети круг*, једног од најважнијих југословенских филмова о Холокаусту, у ово време је објавила радио-драму *Из пепела феникс*.¹⁰⁶⁰

Међутим, да је Холокауст као тема био занимљив и неафирмисаним и у јавности релативно непознатим писцима, показује и то што су се приче о страдању Јевреја понекад појављивале и на страницама дневне штампе. Тако је, рецимо, у Политикином додатку *Политика за децу* у јануару 1953. изашла дечја приповетка Миланке Стојановић *Нинин први и последњи снег*¹⁰⁶¹, базирна на сећањима преживелих логораша из логора Старо Сајмиште о судбини јеврејске девојчице Нине Гинсбергер. У мају 1953., такође у *Политици за децу* објављена је приповетка под називом *Чичица* аутора Милорада Обрадовића о страдању београдског Јеврејина, старог професора Алкалаја¹⁰⁶², а сарајевско *Ослобођење* у свом културном прилогу у новембру исте године донело је приповетку Владимира Черкеза *Црвени брош* о сарајевском машиновођи Ивану Булићу који из освете што је његова девојка, Јеврејка Хана одведена у логор, изазива судар немачких војних возова,¹⁰⁶³ док је почетком следеће, 1954. године, у београдском листу *Борба* од 9. јануара објављена кратка приповетка *Јеврејка* Весне Демајо¹⁰⁶⁴ а крајем педесетих година у *Јеврејском алманahu* изашле су и приповетке Арманда Морена *Недеља на окупираном Дорћолу*¹⁰⁶⁵ и Петра Андрића *Са ветром*.¹⁰⁶⁶ У једном посебном памфлету поводом обележавања 15 година од депортације македонских Јевреја у концентрационе логоре објављена је и кратка приповетка *Девојка са жутом звездом* аутора Душка Константинова.¹⁰⁶⁷ Овакви литерарни доприноси колективној свести о Холокаусту су имали прилично мали друштвени утицај, али су, са изразито великом пажњом, прихватани међу југословенским Јеврејима, па је

¹⁰⁵⁸ David Filip, „Tok velike reke”, *Jevrejski almanah 1959.-1960.*, Beograd, 1960., str. 250.-256.

¹⁰⁵⁹ Lebović Đorđe, „Sahrana počinje obično posle podne”, *Jevrejski almanah 1959.-1960.*, Beograd, 1960., str. 280.-284.

¹⁰⁶⁰ Dirnbach Zora, „Iz pepela feniks”, *Jevrejski almanah 1959.-1960.*, Beograd, 1960., str. 227.-249.

¹⁰⁶¹ Стојановић Миланак, „Нинин први и последњи снег”, *Политика за децу*, 28. I 1953.

¹⁰⁶² Обрадовић Милорад, „Чичица”, *Политика за децу*, 27. V 1953.

¹⁰⁶³ Čerkez Vladimir, „Crveni broš”, *Oslobođenje*, 01 XI 1953.

¹⁰⁶⁴ Демајо Весна, „Јеврејка”, *Борба*, 09 I 1954.

¹⁰⁶⁵ Moreno Armando, „Nedelja na okupiranom Dorćolu”, *Jevrejski almanah 1959.-1960.*, Beograd, 1960., str. 287.

¹⁰⁶⁶ Andrić Petar, *Sa vetrom*, *Jevrejski almanah 1961.-1962.*, Beograd, 1962., str. 319.-323.

¹⁰⁶⁷ Константинов Душко, „Девојка со жолтата звезда”, Константинов Милош Хр. (ур.), *11. март 1943-1958-на 3013 битолски Евреји-жртви на фашизмот*, Битољ, 1958., (без нумерације страна)

Јеврејски преглед своје читаоце редовно извештавао о свим приповеткама на ову тематику који су се појављивали у дневној и недељној штампи.

Један од писаца из прве генерације југословенских књижевника који су се бавили Холокаустом, а чије је стваралаштво оставило значајнијег трага у југословенској књижевности био је Исак Самоковлија. Као сарајевски Јеврејин Самоковлија је припадао културној традицији босанских сефарда, па је и радња његових дела која прате судбину Јевреја у рату смештена у такво друштвено окружење. Прва деценија након рата, све до Самоковлијине смрти 1955. године, представљала је период његовог позног књижевног стваралаштва у коме су нацистички злочини и страдање јеврејског народа као теме, заузимале важно место. У овом периоду Самоковлија је неколико својих приповедака посветио усташким злочинима над Јеврејима и Србима: *Празничко вече* (1945), *Сунце над Дрином* (1947), *Бердан* (1948) као и такозване „Давокове приче”: *Давокова прича о живој истини-Бехарин крик*, затим *Давокова прича о Јахијеловој побуни* и *Давокова прича о часовничару Бенциону* што, све заједно, показује да је Самоковлија био први аутор, који је тему Холокауста и злочина над Јеврејима покренуо у југословенској књижевности и то већ у години када је рат завршен као и да је, међу преживелим Јеврејима, било оних спремних да о својој трауми јавно проговоре на одређени начин, макар и посредно, путем уметничких репрезентација.

У првој генерацији југословенских писаца који су се бавили Холокаустом доминантан начин репрезентације Холокауста, био је књижевни реализам. Представљање злочина путем класичне нарације, често обогашене елементима личног сећања било је, заправо, последица очекиване друштвене функције оваквих књижевних дела, која су пре свега, требало да буду сведочанства писаца који су преживели прогоне и који су пред себе стављали задатак да свет, који није непосредно искусио концентрационе логоре и политику тоталног уништења, упозна са овом најмрачнијом страном рата. Управо због тога, без обзира да ли се кроз књижевност преносило туђе искуство, као код Самоковлије или сопствено као код Деака и Дебреценија, аутори су тежили да злочине опишу конкретно и реалистично како би такви описи имали функцију сведочанства и како би били и разумљиви и доступни што широј публици. Овакав приступ репрезентацији Холокауста је био сасвим у складу и са светским тенденцијама тога времена, пошто су најзначајнија књижевна дела на ову тему, настала, пре свега у Европи у овом периоду, попут, већ поменутих дела Прима Левија, Роберта Антелма и Елија Визела, такође тежила да публици пружи реалистичан приказ лишен нејасноћа, алегорија и метафора, у којима је заиста тешко било уочити разлику између књижевног уобличавања и жеље да се сведочи.

Како би се ова прва дела југословенске књижевности о Холокаусту, исправно историјски позиционирала кључно је разумети шири друштвени и политички контекст тадашњег времена. Колективна перцепција Другог светског рата обликована је под утицајем херојског наратива о антифашистичкој борби, што значи и да је књижевна мејнстрим слика рата конструисана у складу са оваквим доминантним тумачењем прошлости. Овде треба имати у виду да су сва кључна домаћа књижевна дела о Холокаусту из овог периода, била заправо литерарно уобличена сведочанства о личном страдању, која, као што то јасно показују дела Дебреценија, Лебовића и Деака, углавном нису укључивала искуство припадности покрету отпора. Самим тим, овакве личне исповести, обојене теретом страдања, патње и политичке пасивности, у оквиру једне колективистичке културе сећања са израженим култом хероја-борца, могле су једино да се појаве и развијају на маргини.

Управо, у једној таквој друштвеној и политичкој атмосфери, појавила се 1956. године, драма Ђорђа Лебовића и Александра Обреновића *Небески одред* која је, по начину на који је приказивала реалност концентрационих логора, у потпуности одступала од тада уобичајеног начина перцепције страдања и злочина, и била је, истовремено, изван онога што је један просечан југословенски гледалац тога времена, од оваквог уметничког дела, очекивао, о чему најбоље сведоче и друштвене реакције на представу, а нарочито полемика, која се, након премијере распламсала на страницама НИН-а. Уместо херојске слике отпора, борбе, пркоса, воље за победом и моралне супериорности жртава, Лебовић и Обреновић су дали слику логора, пуну безнађа, апатије, дехуманизације и онога што ће, поново, касније бити приказано рецимо, у филму Ватрослава Мимице *Храњеник*, и роману Александра Тишме *Капо*, а то је људска спремност на различите моралне компромисе ради преживљавања.

Небески одред био је прва драма о Холокаусту објављена у Југославији, а касније и адаптирана за филм и позориште. Двојица аутора, Лебовић и Обреновић, спријатељили су се у КУД-у *Бранко Крсмановић* и у то време, обојица су била на почетку књижевне каријере. Обреновића је прича о Аушвицу заинтересовала и он је прихватио Лебовићев предлог да заједно напишу драму. Костур драме направили су заједно, али су сцене писали одвојено, уз претходни договор о њиховом коначном исходу, а Лебовић је Александра Обреновића окарактерисао као доброг партнера, који је послужио као добра контрола Лебовићевим кошмарима и бесовима¹⁰⁶⁸ па можемо слободно рећи да је сарадња са Обреновићем утицала на то се додатно ублажи непосредност и суровост у описима људских патњи и понижења у нацистичким логорима смрти. Драмски текст прати судбину седморице логораша из Аушвица, припадника *Специјалног одреда* (Sonderkommando), који су приморани да СС-особљу помажу приликом уништавању лешева оних који су побијени у гасним коморама. Приказујући механизме дехуманизације и потпуног моралног уништења човека, драма *Небески одред* прожета је идејом трагичног апсурда, којом је ово дело, у великој мери, било уско везано за авангардне тенденције модерне светске књижевности, због чега је Лебовићев и Обреновићев текст, Предраг Палавестра оценио као једну од важнијих прекретница у модерној српској драматургији.¹⁰⁶⁹ Шта је, заправо, овом драмом желео да прикаже, Лебовић је објаснио речима: „У драми *Небески одред* хтео сам да сагледам човека који „бира” да кривицу за убијање људи подели са злочинцима-нацистима. Нацистичка памет која је то смислила је разумљива. Њима је то било охрабрење за њихову (не)савест, али зашто су то радиле њихове жртве ни данас ми није јасно. Да ли је поклон од три месеца живота вредан тог ужаса?”¹⁰⁷⁰

О томе у коликој мери, у тадашњем југословенском друштву, није постојало разумевање за овакав начин репрезентације Холокауста, сведочи и чињеница да је *Небески одред* морао да пређе дуг пут одбијања пре него што је, коначно постављен на позоришну сцену. На почетку, комад су одбила три најугледнија београдска позоришта: управник Београдског драмског позоришта Предраг Динуловић, имао је жељу да омогући извођење комада, али није успео да се избори са неповерењем својих сарадника, у Југословенском драмском позоришту Мирослав Беловић и Томислав Танхофер предложили су постављање комада на сцену, али нису добили подршку управника позоришта Велибора Глигорића, док је у Народном позоришту адаптацију комада спречио тадашњи управник Милан

¹⁰⁶⁸ Lebović Zlata, *Dijalog o zlu i dobru*, Novi Sad, 2011., str. 31.

¹⁰⁶⁹ Палавестра Предраг, *Јеврејски писци...*, стр. 148.-149.

¹⁰⁷⁰ Lebović Zlata, *Nav. delo*, str. 60.

Богдановић, који је комад видео као пример како „двојица младих декадената дају потпуну слободу свом патолошком стању”.¹⁰⁷¹ Због таквог друштвеног односа, овакве и сличне теме, као што је већ наглашено, морале су прво да се појаве на маргини културне сцене, па је *Небески одред*, први пут у позоришту изведен 1956. године, не у Београду, већ у провинцији, тачније у Приштини, у режији Слободана Попића, да би у марту 1957. године комад у режији Димитрија Ђурковића, почео да се игра и у новосадском Српском народном позоришту, а потом и у другим градовима широм Југославије: Београду (1957), Титовом Ужицу (1957), Крушевцу (1957), Лесковцу (1957), Битољу (1957), Зеници (1958), Бачкој Тополи (1958), Загребу (1958) и Сплиту (1960) године.¹⁰⁷² Већу пажњу јавности, комад је привукао када је 1957. године добио главну награду на Стеријиним позорју у Новом Саду, а чланови жирија представу су означио као најзначајнији догађај Стеријиног позорја 1957. године, описавши је као Годоа без апстракције и Сартра без конструкције,¹⁰⁷³ а две године касније у мају 1959., Лебовићу и Обреновићу је указана посебна почаст, када је њихова драма изведена у некадашњем логору Аушвиц, а потом и у Варшави и Сосновјецу, док је драма преведена и на чешки језик.¹⁰⁷⁴

Лебовић је касније говорио да је, за њега, логор био „мрачни театар” у коме је и сам глумио и који је, својим комадима, хтео да оживи на сцени,¹⁰⁷⁵ а да је у томе успео најбоље сведоче извештаји о реакцијама публике након приказивања представе у Београду и Новом Саду где је, према извештајима из новина, публика позоришне сале напуштала у суморном расположењу и под јаким утиском мрачне теме позоришног комада.¹⁰⁷⁶ О начину на који је публика прихватила представу, о помешаним осећањима и потпуно различитим утисцима, запис је оставио и један од чланова жирија на Стеријиним позорју, књижевник Борислав Михајловић Михиз: „...публика је плескала, али је била и збуњена. Срео сам људе који су бесно тврдили да то није ништа, да је то немогуће, да је мучно и морбидно. Говорио сам са женом која је године провела по логорима, рекла је: *То је то. То је апсолутно то. И тон. И атмосфера. И доживљаји...* Једна је жена, каже, плакала после представе целу ноћ. Један високи руководицац, био је, цитирам његове речи: *дубоко импресиониран хуманошћу и трагиком.* Један други, мањи, протестовао је против дефетизма и опскурности... Чуо сам, срео сам, видео сам све, само не равнодушност. Јер прави догађаји никада не оставе људе хладним.”¹⁰⁷⁷ Штефан Трого, угледни пољски критичар и театролог, поредећи Лебовићеву и Обреновићеву драму са делима Бекета, Јонеска и Сартра, добро је описао срж самог дела: „...свест формалног извршиоца убиства, повлачи са собом комплекс судије и кривца и опет постоји једна утеха-да није нас, нашло би се доста других-на томе се гради драмски заплет, на тој неубедљивој људској самоодбрани која је тужна колико је и прљава, трагична колико и људска...”¹⁰⁷⁸ Слично као и код публике и у југословенској позоришној критици, представа је различито оцењивана, а након успеха на Стеријиним позорју у недељнику НИИ покренута је јавна дебата на ову тему. Расправа је започела након текста Боре Глишића, сталног позоришног критичара недељника НИИ, у коме је дао негативну оцену и текста и

¹⁰⁷¹ Vervae Stijn, *Holocaust, War and transnational Memory. Testimony from Yugoslav and Post-Yugoslav Literature*, New York, 2018., 29.

¹⁰⁷² Lebović Đorđe, Obrenović Aleksandar, *Nebeski odred- Himmelkommando*, Novi Sad, 1959., str. 89.

¹⁰⁷³ Михајловић Борислав, „Догађај Стеријиног позорја 1957.”, *НИИ*, бр. 335., јун 1957., стр.

¹⁰⁷⁴ Радаковић Аца, „Филм о највећем злочину”, *Илустрована политика*, бр. 121., 28. II 1961., str. 16.

¹⁰⁷⁵ Lebović Zlata, *Nav. delo*, str. 31.

¹⁰⁷⁶ Vervae Stijn, *Holocaust, War...*, 30.

¹⁰⁷⁷ Михајловић Борислав, „Догађај Стеријиног позорја...”

¹⁰⁷⁸ Lebović Zlata, *Nav. delo*, str. 32.

представе, а начин на који је Глишић разумео комад био је и више него јасан показатељ, да велики део југословенске јавности средином педесетих година није био упознат са суштином насистичких логора смрти и није био спреман да прихвати репрезентацију злочина у којој је херојска и морално неукраљана слика отпора и страдања била прилично релативизирана.

Глишић је представу назвао натуралистичким и нихилистичким материјализмом који се „никада није могао одржати у озбиљном позоришту и који је већ давно превазиђен” и замерајући ауторима, између осталог, то што се писци ограничавају само на натуралистичко приказивање ликова и спољно сликање „једне стравичне тоталитарне дехуманизације” и што су остали загледи у „материјалне, фактографске, натуралистичке чињенице”, без тенденције да прикажу психолошки процес како је „убијен човек у човеку”, чиме је, према његовом мишљењу замењена улога жртве и починиоца јер је „акцент дехуманизације са злочинца пренесен на његове жртве.”¹⁰⁷⁹ У суштини, Глишић је оптужио ауторе да су, својим делом, негирали основну аристотеловску поставку класичног театра, односно претпоставки да је без катарзе немогуће развити квалитетну драму и да су, самим тим, уместо да изазову „најсупротнији естетски доживљај” овој мрачној теми, аутори, заправо, код гледалаца изазвали најмрачнија расположења и оставили им једино могућност да „из позоришта похитају право специјалистима за психоанализу.”¹⁰⁸⁰

Глишић се, у једној реченици, пита: „Шта су сва убиства, злочини, бесови, мучења, инквизиције, ломаче, пред тим фактом да најбољи међу онима који су у име човечности устали против нацизма, иначе не би били у концентрационим логорима, пристају... да у највећем ужасу убијају себи блиске несрећнике...”¹⁰⁸¹ Ова реченица указује и на недовољне јасне представе о томе ко је и због чега био заточен у концентрационим логорима у току рата, као и да је аутор заточенике у логору, под утицајем преовлађујућег историјског наратива у југословенском социјализму, ограничавао искључиво на борце-хероје који су у логор доспели искључиво због својих антифашистичких уверења, из чега следи и његова, потпуно погрешна, претпоставка да се такви, високоморални људи, ни под којим околностима, не могу понашати на онај начин како су то описали Лебовић и Обреновић.¹⁰⁸² Дакле и скоро деценију и по након завршетка рата, још увек, значајан део југословенске јавности, био је неспособан да нацистичке методе потпуне дехуманизације човека, које су у *Небеском одреду* прилично реалистично дочаране, прихвате као истину. Напротив, Глишић је, тражећи да се, уместо обичног спољњег сликања потпуне дехуманизације, објасни унутрашњи психолошки пут разобличења човека у човеку, заправо тражио оправдање за злочинце и неки додатни доказ, додатно објашњење да су такве ствари заиста биле могуће.

Код великог броја читалаца оваква негативна критика изазвала је недоумицу, јер је била у потпуној супротности са успехом оствареним на Стеријиним позорју и претходним позитивним оценама комада, због чега са на страницама НИИ-а развила озбиљна полемика на ову тему. Најгласнији противници ставова које је изнео Бора Глишић, били су Иван Ивањи и Душан Матић, иначе председник жирија који је *Небески одред* наградио на Стеријиним позорју. У свом одговору Иван Ивањи је, са позиције не само књижевног критичара, већ и некога ко је прошао и преживео ужасе Аушвица и Бухенвалда, објаснио

¹⁰⁷⁹ Глишић Бора, „Дивни шкорпионе! Или (обрнуто) 15 МТ”, *НИИ*, 23. VI 1957. str. 9.

¹⁰⁸⁰ Исто

¹⁰⁸¹ Исто

¹⁰⁸² Vervaeet Stijn, *Holocaust, War...*, 31.

све оно што је Бори Глишићу промакло или што он, једноставно није могао да разуме. Ивањи је појаснио да нити драмски моменти нити трагична кулминација *Небеског одреда* нису нешто што су измислили Лебовић и Обреновић, већ напротив, Хитлер и Химлер, затим да Глишићево схватање човековог морала, као непромењиве категорије без обзира на околности у којима се човек налази, једноставно не може да буде одрживо, јер човек није, како је то у свом тексту Глишић метафорички упоредио, шкорпион који је спреман да убије себе када не види излаз, већ напротив, да је човек, како би преживео, често приморан да се прилагођава и да је управо због тога, итекако, било могуће убити човека у човеку, о чему је Глишић имао извесне резерве.¹⁰⁸³

Душан Матић је, са друге стране, оптужио домаће позоришне критичаре да не знају да се снају пред домаћим модерним драмама, јер анализа драмског текста, према његовим речима, захтева развијену интуицију, сналажење пред новим, још неразјашњеним текстом и изнад свега, расуђивање сопственом главом, при чему је додао, да је он сам, на Стеријином позорју, гласао за *Небески одред* зато што је у њему препознао „трагедију човека који се, у овом нашем времену, нашао у једној изузетно тешкој и лудој ситуацији”, као и да за највећи квалитет комада сматра то што су писци дотакли један од основних проблема нашег доба-проблем одговорности и савести човека у једном потпуно нечовечном окружењу.¹⁰⁸⁴ На крају, Лебовићев *Небески одред* није се уклапао у класичне поставке југословенског наратива о херојској партизанској борби и мучеништву за идеале револуције, слободе и братства и јединства, већ је, не само тематским издвајањем Холокауста, него и репрезентацијом логорског страдања које је било приказано не као херојски чин, већ, углавном, као пука борба за преживљавање, из тог наратива углавном одступао.¹⁰⁸⁵

Због свега тога начин репрезентације Холокауста какав је виђен у *Небеском одреду* тешко да се могао појавити у главним токовима југословенске књижевности тог времена, а поготово се није могао појавити у делима писаца који ужасе Холокауст и логора смрти нису непосредно искусили. Лебовићев начин репрезентације Холокауста и нацистичких логора није представљао само искорак из дотадашње перцепције овог проблема на југословенском простору, већ је пркосио конвенционалним очекивањима која су владала у свим комунистичким друштвима Источне Европе о томе како треба представљати логорашку реалност, због чега је наилазио на неразумевање и ван граница Југославије. Када је филм *Небески одред* (1961), који је снимљен на основу позоришног комада, приказан на Московском филмском фестивалу, лист *Комсомолскаја правда* га је описао као „безидејно и суштински реакционарно уметничко дело које не одговара савременим потребама борбе за мир у свету.” као и да небески одред принципијелно противречи антифашизму осталих филмова на фестивалу.¹⁰⁸⁶ Из онога што је о филму написао аутор критике Ј. Огњев јасно се могло видети шта се у комунистичком свету очекивало од уметничких репрезентација нацистичких логора. Како је пренео Борбин дописник из Москве у критици је, Лебовићевој и Обреновићевој драми и сценарију, највише замерено то што су нацисти у филму приказани апстрактно чиме се, према мишљењу критичара, избегавао неминовни приказ борбе између њих и логораша, као и да би, у том случају, аутори морали да прикажу „борбу, узлет човечјег духа.”¹⁰⁸⁷ Другим речима, херојска перцепција антифашистичке борбе,

¹⁰⁸³ Ивањи Иван, „Племенито бежање од истине”, *НИН*, 30. VI 1957., стр. 8.

¹⁰⁸⁴ Матић Душан, „У питању је један ужасни вид трагедије модерног човека”, *НИН*, 30. VI 1957., стр. 8.

¹⁰⁸⁵ Vervaeet Stijn, *Holocaust, War...*, 33.

¹⁰⁸⁶ Божић Ж., „Писање штампе о *Небеском одреду*”, Борба, 20. VII 1961.

¹⁰⁸⁷ Исто

доминантна у комунистичком свету, подразумевала је да логори треба да буду приказани баш на онај начин како их је видела Партија, што је већ детаљније било објашњено у првом поглављу, дакле као места борбе, отпора, јунаштва, као место рађања револуције и школа револуционара у којој за људске слабости није било места. Такође, по реакцијама дела јавности, како у Југославији тако и у СССР-у било је јасно и да таква очекивања, *Небески одред*, ни као позоришна представа ни као филм, није испунио.

Упркос томе што је, уз опречне реакције, позоришно извођење привукло значајну пажњу јавности, *Небески одред*, иза кога су стајали, још увек, неафирмисани аутори, настао је на маргинама југословенске књижевне сцене. Начин на који су Лебовић и Обреновић приказали Холокауст, представљао је издвојени инцидент у тадашњим културним и интелектуалним круговима и било је потребно да прође још времена, да би се овакав начин перцепције дате проблематике, приближио стваралачком средишту југословенске књижевности. Управо на овом месту, кључно питање јесте када однос према Холокаусту у југословенској књижевности почиње да се мења и када Холокауст као тема постаје део главних књижевних токова у Југославији? Оваква кретања на југословенској књижевној сцени уочавају се од прве половине шездесетих година и то због два разлога. Први је било суђење Адолфу Ајхману у Израелу, након кога се, широм света, ствара друштвена клима у којој људи постају заинтересовани и спремни да чује искуства обичних људи из Холокауста, а други и у југословенском контексту, вероватно, значајнији разлог, јесте појава постмодерне у домаћој књижевности, која од средине шездесетих година показује изразите тенденције да маргинализоване друштвене групе постави у центар свог стваралачког фокуса. Како је, надовезујући се на Жака Дериду, писала Линда Хачион, позиционирати субјекат у постмодернизму, значило је признати расне, полне, класне, сексуалне и остале разлике, као и уважити алтернативне представе о субјективности,¹⁰⁸⁸ што је за резултат свакако имало веће отварање друштвеног простора за оне који су до тада били невидљиви. То су тенденције које су шездесетих година генерално присутне у југословенској уметности, па се отварање простора за, до тада, скрајнуте друштвене групе, може приметити и не само у књижевности већ и на филму где постају актуелни они који су, за друштво, до тог тренутка, били невидљиви, као што су информбироовци (*Буђење пацова*, *Лисице*), бивших логораша са психолошким траумама (*Горке траве*), хомосексуалаца (*Буђење пацова*), Јевреја (*Девети круг*, *Горке Траве*, *Дим*). Оваква нова кретања у југословенској уметности доводе до појаве књижевности Данила Киша, а потом и Александра Тишме, о којима ће више речи бити у наставку, а са чијим стваралаштвом фреквентност и друштвена видљивост тематизације Холокауста у домаћој књижевности достиже свој зенит.

Још једно важно питање које се отвара у оквиру дискусије о литерарним репрезентацији Холокауста у Југославији јесте: Шта је то што је, у основи, утицало на обликовање слике Холокауста у домаћој књижевности? Ту би се, пре свега, могла издвојити, такође, два кључна фактора: лично искуство односно преживљена траума самог аутора и утицај локалне јеврејске историје и традиције, односно када су у питању писци са некадашњег простора Аустроугарске, посебан културолошки утицај простора Централне Европе. На примерима књижевности коју су писали Лебовић, Дебрецењи, Магда Симин Бошан, а касније и Данило Киш, може се приметити да је лично искуство било пресудно у стварању слике Холокауста у раној послератној југословенској књижевности, међутим ратно искуство писаца који су преживели Холокауст у њиховим делима се испољавало у

¹⁰⁸⁸ Načion Linda, *Poetika postmodernizma. Istorija, teorija, fikcija*, Novi Sad, 1996., str. 265-266.

две форме: у појединим случајевима то искуство је верно пренето у књижевну форму, док је у другим, оно представљало само иницијалну мотивацију да се опишу фиктивне судбине, подједнако фиктивних јунака, у реалном историјском окружењу. Међутим, у оба случаја, преживљена траума и народа и појединца било је оно што је подстакло све ове писце да језиком уметности проговоре о Холокаусту.

Пре свега, важно је истаћи једну, може се рећи, готово правилност, а то је да се у југословенској књижевности о Холокаусту, овом темом баве углавном писци јеврејског порекла, док је број нејевреја који пишу о Холокаусту прилично мали, о чему ће више речи бити касније, што већ само по себи показује да је породична или лична предисторија имала кључног утицаја на настанак оваквих књижевних остварења. Управо траума која је генерисана као последица ратног искуства, може се издвојити као главна и основна мотивација већине југословенских писаца да Холокауст тематизују у својим делима, а оваква врста трауматског искуства у литерарној форми попримала је неколико облика: у појединим случајевима, то је била лична или породична траума (Данило Киш, Фрида Филиповић, Магда Симин Бошан), код других у питању је била колективна траума прогоњеног народа која се пренела на појединца (Зора Дирнбах, Исак Самоковлија, Александар Тишма) док, као што је већ истакнуто траума потомака, односно траума друге генерације, не може да се уочи као битан фактор обликовања слике Холокауста у домаћој књижевности социјалистичке епохе.

По питању идентитета, за многе Јевреје Холокауст је означавао преломну тачку, која је не само оснажила осећање припадности него и подстакла враћање коренима и традицији. Траума која је ојачала идентитет истовремено је за многе јеврејске писце представљала и подстицај за писање о Холокаусту. Године 1960. појавио се један од првих југословенских филмова о Холокаусту, *Девети круг*, а сценарио је написала сценаристкиња, књижевница и новинарка Зора Дирнбах која је говорила о томе да њен јеврејски идентитет није одређен пореклом, а нарочито не религијом, јер је била атеисткиња, већ ју је као Јеврејку одредило искуство њеног личног страдања и страдања народа којем је припадала¹⁰⁸⁹ што показује да је преживљена траума често утицала на моделирање личног идентитета, али и као уметничка инспирација која је навела Зору Дирнбах да почне да пише о Холокаусту. Поједини писци, као што је Фрида Филиповић, су јасно истицала да је страдање чланова породице било оно што их је инспирисало да пишу о Холокаусту и да својим књижевним стваралаштвом створе трајну успомену о страдању и онима којих више нема. О томе шта ју је навело да се бави оваквим темама Фрида Филиповић је, једном приликом, изјавила: „Сени моје мајке одужила сам се приповетком *Руже на порцелану* у којој описујем усамљену стару Јеврејку која, у окупираном Сарајеву, једне вечери седи за столом, пијуцка чај из *Розентал* шоље и сећа се свог живота, а попуно спремна чека да по њу дође камион који ће је одвести из њеног дома у непознатом правцу-заправо у смрт. Трагична судбина мајке, сестре и сестрића навела ме је да напишем и роман *Горке траве*.”¹⁰⁹⁰

У неким случајевима, попут рецимо, стваралаштва Александра Тишме, мотивација да се пише о Холокаусту јављала се, не само, као последица личног доживљаја рата, већ и услед накнадног суочавања са траумом сопственог народа. Тишма је у интервјуима често истицао да је о рату писао јер га је лично искусио. У разговору са Звонимиром Милчецом,

¹⁰⁸⁹ Virušić V., *Zora Dirnbach: Čekala sam 20 godina Deveti krug*, „Jutarnji list”, <http://archive.is/WCy3> pristupljeno: 25. 01. 2017.

¹⁰⁹⁰ Izrael Jovanović Vera, „Gorke trave”, *Bilten Saveza jevrejskih opština Jugoslavije*, br. 9., septembar 1997.

Тишма је изјавио: „Скоро сам сигуран да не бих писао о рату да га нисам и доживео”¹⁰⁹¹ док је у једном интервјуу из 1984. године рекао је да ако пише о рату, то је зато што из њега носи своје најјаче импресије.¹⁰⁹² Међутим, посебно стваралачко интресовање за Холокауст јавило се ретроактивно, што је Тишма описао речима: „Али доцније, како су године пролазиле, како сам ја у том трагању долазио до неких нових сазнања, нарочито после једног путовања у Пољску где су ме одвели да видим Аушвиц и где сам се први пут материјално суочио са тим страшним погибијама Јевреја и онда, по повратку, када сам то све некако у себи прерадио и схватио где сам био и шта сам радио, открио сам ту своју неживљену спону са Јеврејством. Огромну. Поклопило се то некако и с мојим литерарним отварањем, с тенденцијом да литературу базирам на документарном, на стварном, започету збирком приповедака *Насиље*. То ме је онда повукло и написао сам неколико књига о томе-*Књигу о Бламу, Употребу човека...*”¹⁰⁹³ Са друге стране, Данило Киш је своју стваралачку повезаност са Холокаустом објашњавао тиме да се он, оваквом тематиком, бавио управо зато што му је јеврејско окружење било познато, али и зато што је због своје припадности том окружењу доста пропатио: „Моје јеврејско наслеђе донело ми је мартирејум... Али, ако сам од самог детињства и током читавог живота патио, то је било зато што су ме гледали као Јеврејина и према мени поступали у складу са тим. Мађарски фашисти и немачки нацисти дискриминисали су ме као Јеврејина. И када сам постао писац, почео сам да пишем о Јеврејима, јер њихов миље познајем.”¹⁰⁹⁴

Утицај личне судбине на обликовање начина књижевне репрезентације Холокауста, најизраженији је био у стваралаштву Ђорђа Лебовића, а нарочито у његовој драми *Небески одред*. Значај аутентичности Лебовићевог књижевног сведочанства нарочито увећава чиеница да је Лебовић био један од ретких преживелих логораша, а међу југословенским писцима који су писали о Холокаусту, свакако једини који је имао прилику да уђе и изблиза види гасне коморе Аушвица у њиховом оригиналном стању, пре него што су их нацисти, повлачећи се пред трупама Црвене армије, уништили до темеља. Крајем новембра 1944. године, како би прикрили злочине, Немци су започели са демонтажањем карематоријума и гасних комора, па је Лебовић, са још 70 логораша премештен у Одред за рушење крематоријума (*Krematorium abbruch kommando*).¹⁰⁹⁵ Дан пре него што је Лебовић са својим одредом почео да ради на рушењу крематоријума, у гасним коморама Аушвица убијене су последње жртве: 13 логораша из женског логора. О ономе што је видео тада, Лебовић је се касније сећао: „Значи имам ту срећу, или несрећу, да видим крематоријуме и гасне коморе онакве какви су били дан раније, када су још функционисали. То осећање не могу да опишем... Постојала је нада да је све то измишљено. Када сам установио да је све истина, доживео сам прави шок. Ту сам срео једног логораша из специјалног одреда који ми је дао податке о догађајима који су се збили у тој фабрици хигијенске смрти. Њих ћу касније користити у драми *Небески одред*... Када је дошла пауза за ручак сишао сам под земљу. Наиме, гасне коморе биле су под земљом... Био је мрак. Чуо сам иза себе кораке. Осврнуо сам се и видео да један есесовац иде за мном... Држао је свећу у руци. Ушли смо заједно у гасну комору. Стајали смо, он, есесовац, са упаљеном свећом у руци и са пушком на рамену,

¹⁰⁹¹ Milčec Zvonimir, „Upotreba pisca”, u: Tišma A, *Šta sam govorio*, Novi Sad, 1996., str. 50.

¹⁰⁹² Tomić Aleksandar, „Iz rata nosim najjače impresije”, u: Tišma A, *Šta sam govorio*, str. 140.

¹⁰⁹³ Nikolić Darinka, „U potrazi za samim sobom. Intervju sa Aleksandrom Tišmom”, *Polja*, br. 416., april-maj 2001., str. 16.

¹⁰⁹⁴ Kiš Danilo, *Gorki talog iskustva*, Beograd, 2012., str. 256.

¹⁰⁹⁵ Almuli Japša, *Živi i mrtvi...*, str. 307.

а поред њега ја, логораш, обојица запањени и престрављени. Он је дрхтао читавим телом и непрестано понављао: Мој Боже, мој благи Боже... Ишло се прво у свлачионицу. Видео сам је. Ништа још није било срушено. Била је то дугачка просторија, чиста, уредна, са нумерисаним чивилуцима и клупама дуж зидова. Са једне стране су била врата са ознаком Црвеног крста. Врта су била лажна, нису никуд водила. Свуда је било натписа на разним језицима: *Kupatilo, Waschraum, Kupka, Furdohaz*. Обмана је била потпуна... Из свлачионице је пут водио у гасне коморе. Биле су две. Велика, у коју је могло да стане оприлике две хиљаде људи и једна мања у коју је могло да стане још хиљаду и петсто. Биле су то просторије сиво обојених зидова, без прозора, са бетонским сводом, са лажним тушевима на стропу... После сам утврдио да су розете ексерим укуцане на таваницу, да није било водоводних цеви... Жртве су приликом уласка у лажно купатило добијале сапун. Нашао сам целу кутију тог сапуна. Био је бео, јајоликог облика, сачињен од гипса. Добијао се утисак да је прави сапун. То су делили жртвама да би их заварали. Касније сам силазио више пута, посматрао и посматрао. Знао сам да све морам добро да запамтим, јер ако преживим, мораћу да сведочим.”¹⁰⁹⁶ Ово Лебовићево сећање говори о томе да је он, још као заточеник у Аушвицу, као своју моралну одговорност, осећао потребу да сведочи о злочинима, што је, кроз своју књижевност, након рата и учинио, па његово стваралаштво представља још један пример који потврђује тезу да су, за већину домаћих писаца, преживљена траума и потреба да се о њој сведочи били главни узроци уметничке проблематизације јеврејског страдања у југословенској књижевности.

За разлику од рецимо, Данила Киша или Јожефа Дебреценија, поједини писци попут Исака Самоковлије у својим књижевним приказима Холокуста не користе личности и догађаје из сопственог живота, него мотиве из историје Јевреја овог поднебља, односно, у Самоковлијином случају, босанских сефарда и супротно већини писаца ране послератне Холокауст књижевности, Самоковлија није био фокусиран на репрезентацију свог личног искуства, већ на приказивање судбине својих сународника и заједнице којој је припадао. Узрок оваквих разлика у перспективи репрезентације Холокауста међу југословенским писцима идентитетске је природе. Самоковлија се идентификовао са заједницом сарајевских Јевреја, а писање о њеном истребљењу представљало је начин да се изрази туга и осећање губитка због њеног нестанка. О оваквој Самоковлији носталгичној меланхолији за једним изгубљеним светом, која је несумњиво утицала и на његову жењу да пише о Холокаусту, сведочанство је, у својим записима, оставило неколико његових познаника. Синиша Пауновић, који је Самоковлију интервјуисао у позну јесен 1954., пред сам крај пишевог живота, оставио је сведочанство о сети коју је Самоковлија осећао: „После дужег разговора о његовим делима и нарочито о роману који већ пише, кренусмо улицама од његове куће ка Бјелавама. И он одмах поче да прича сам: Ето, некад, знао сам сваког човјека овдје, свако дијете, сваку кокош, што се каже. Пси су ми прилазили, мачке се мазиле око мене, као да су изашле из мог дворишта. Гледајте, ту има још пуно кућа, читаве улице су ту из мог дјетињства и младости, али-људи нема. Све је то ново, све је туђе. Гдје су они? Побијени, поклани, помрли, разбјежали се... Гледао је некуд неодређено као да чека да се из оних оронулих кућа и запуштених дворишта појави тај прошли свијет, њему тако знан и тако драг, који он чува само још у својим успоменама и свом делу... Једва сам стигао, а тад видех:плаче.”¹⁰⁹⁷ Сећајући се једне заједничке шетње по Сарајеву и Ото Бихаљи Мерин, је, у једном свом есеју, записао Самоковлијине речи: „Ту су становали моји

¹⁰⁹⁶ Исто, стр. 307.-309.

¹⁰⁹⁷ Lešić Zdenko, Nav. delo, str. 341.-342.

пријатељи из младости. Ту смо се играли на улици... Каткад ми је овде као да ћу од туге изгубити свест, као да ће ми се завртети у глави од празнине. Све је прошло, све ишчезло, што је овде било стварност... То је кућа мога деде... Тада су ове куће уредно одржаване. Сада зјапе рупе на крововима. Нико их не оправља... Они који су ту живели побијени су. Скоро сви пропали су у ужасним годинама: одведени, бачени у логор, стрељани, живи спањени у крематоријуму.”¹⁰⁹⁸

Ова сведочанстава показују у коликој мери је Исак Самоковлија био везан за успомене на уништену јеврејску заједницу као и о његовој личној потреби да кроз своју књижевност сећање на ту заједницу сачува. Са друге стране, код Данила Киша није постојала идентификација са јеврејским народом као колективом, са па је сам Киш и у есејима и у интервјуима често истицао да је он Јеврејин, не зато што се тако осећа, већ зато што су га други као таквог посматрали.¹⁰⁹⁹ Овакав однос према јеврејском идентитету обојицу је навео да Холокауст прикажу управо у оној перспективи у којој су сагледавали и свој лични, јеврејски идентитет- Киш као породично проклетство, што је идеја која се појављује на више места и у романима *Раним јадима* и у *Баити, пепео*, а Самоковлија као катастрофу читавог народа. Дакле, извесно је да је већи део југословенске књижевности о Холокаусту био аутобиографског, искуственог карактера и да је начин на који је Холокауст тематизован најчешће имао историчну и искуствену основу.

Ту се, на примеру Данила Киша, учева још једна специфичност личног искуства из рата, која је касније утицала на начин књижевне репрезентације Холокауста. У Кишовом детињству, а касније и стваралаштву, Холокауст се није огледао кроз присутност, рецимо присутност мера дискриминације, немачких војника, терора, гета и логора, већ напротив, Киш је Холокауст као дете осетио кроз одсуство, а пре свега одсуство и нестанак оца и блиских рођака са очеве стране, због чега, у складу са тим у Кишовим делима о Холокаусту, изузев романа *Псалм 44* нема реалистичних приказа насиља и физичких евокација зла, а трагика прогона приказана је најчешће кроз лик приповедачевог оца, Едуарда Сама, што показује у којој мери је Кишово лично и породично искуство из рата, обликовало начин репрезентације Холокауста у његовом делу. Управо појам „иманентног присуства”, који је у разговору са Миланом Влајчићем,¹¹⁰⁰ Киш искористио да опише свој однос према историјском извору као основи за књижевно дело, можда и најбољи одређује место Холокауста у књижевности Данила Киша, који је углавном представљен на нивоу узрока или контекста догађаја које писац описује.

Међутим далеко нејаснија и проблематичнија за анализу, била је мотивација оног малог броја писаца који Холокауст нису имали као део личног искуства. Њихово бављење Холокаустом никада и није било систематско, на начин на који су се овом темом бавили, рецимо Јевреји у светској књижевности, који су преживели прогоне, попут Елија Визела, Имреа Кертеса или Нели Закс, или пак домаћој књижевности попут Самоковлије, Киша и Тишме, већ је њихов приступ теми био пре свега спорадичан и сведен на појединачна и изолована књижевна дела, најчешће краће форме, попут приповедака и песама. Један од примера јесте и Иво Андрић, који је Холокауст тематизовао само у две приповетке: *Бифе Тутаник* у којој говори о страдању сарајевског Јеврејина механције Мента Папа и *Речи*¹¹⁰¹ у којој је описао судбину јеврејских избеглица из Аустрије, које су, бежећи пред Хитлером,

¹⁰⁹⁸ Bihalji-Merin Oto, Bihalji-Merin Liza, „Ulica mrtvih Jevreja”, *Jevrejski almanah 1955.-1956.*, str. 286.

¹⁰⁹⁹ Kiš Danilo, *Gorki talog*, 256.

¹¹⁰⁰ Влајчић Милан, „Сви гени мојих лектира”, *Политика*, 03. III 1973

¹¹⁰¹ Andrić Ivo, *Reči*, u: Andrić Ivo, *Znakovi*, Sarajevo, 1989., str. 81.-88.

кренуле пут Француске, а осим приповедака Андрић се теме Холокауста дотакао и у своја два есеја *На јеврејском гробљу у Сарајеву*¹¹⁰² и *Сећање на Калмија Баруха*¹¹⁰³. Иако су јеврејски ликови и јеврејске теме били чести у Андрићевом стваралаштву¹¹⁰⁴ и иако је анализи узрока и последица фашизма Андрић посветио још неколико својих есеја,¹¹⁰⁵ занимање за тему Холокауста тешко да можемо посматрати изван његовог генералног интересовања за историју Босне и свих њених народа, односно Холокауст као феномен, Андрића занима само у оној мери у којој је то део историје Босне и део судбине босанских Јевреја. Сличан случај је и са поезијом Десанке Максимовић, која је, поводом сађења Шуме мученика¹¹⁰⁶ написала песму *Шума у Израелу* што је, као и поема *Крвава бајка*, био њен израз саосећања са недужним жртвама рата, али као и у случају осталих југословенских писаца нејевреја који су обрађивали тему Холокауста, ова песма представљала је сасвим маргиналан сегмент целокупног стваралаштва Десанке Максимовић, тако да се тешко може прецизно говорити о дубљој мотивацији за бављење оваквом тематиком.

Интринзичка мотивација изазвана личним искуством и подстакнута феноменом поновног откривања јеврејског идентитета, била је основни покретач појаве и развоја Холокауст књижевности у Југославији. Дакле иницијатива за настанак оваквих књижевних дела долазила је скоро увек од писца као појединца, док је утицај институција са стране, друштвених организација и државе био сведен на минимум, па је књижевности која је настајала на тај начин, злочине и логоре врло често приказивала на начин који је и тадашњим властима, али и тадашњем друштву био сасвим стран, што најбоље илуструју реакције на драму Ђорђа Лебовића и Александра Обреновића *Небески одред*. Како је већ објашњено, у начину на који је Исак Самоковлија приказивао Холокауст могао се уочити утицај партизанског херојског наратива, у Дебреценијевом роману *Хладни крематоријум* такође се могао приметити утицај комунистичке идеологије, међутим овакве идеје код Дебречењија нису биле последица утицаја државе и КПЈ, већ одраз идеолошких убеђења самог писца који је, као предратни комуниста, у идеолошком погледу и пре рата био изграђена личност.

Једна од ретких организација у Југославији која је активно давала подстрек развоју књижевног стваралаштва о Холокаусту, нарочито међу младим и још неафирмисаним ауторима, био је Савеза јеврејских општина Југославије и то путем годишњег конкурса на коме су, почевши од маја 1955. године, награђивана најбоља научна и уметничка дела из области јеврејске историје, културе и традиције. Тако је, на пример, 1959. године, прва награда на конкурс додељена Данијелу Нахмијасу, за његов, делимично аутобиографски роман *Нема мјеста под сунцем*, који је, исте године, објавила београдска издавачка кућа Белетра. Роман прати судбину једне сарајевске јеврејске породице од априла 1941. до њеног истребљења 1942. године и на тај начин даје уверљиво сведочанство о првој години

¹¹⁰² Andrić, Ivo, „Na jevrejskom groblju u Sarajevu”, u: *Jevrejski almanah* god. 1955-1956, str. 261.

¹¹⁰³ Andrić Ivo, Сећање на Kalmija Baruha, *Jevrejski almanah 1959./1960.*, Beograd, 1969., str. 213.-215.

¹¹⁰⁴ Неки од њих су: Мордо Атијас и Саламон Атијас (*Травничка хроника*), Лотика (*На Дрини ћуприја*), Рифка (*Љубав у касаб*), Макс Левенфелд (*Писмо из 1920. године*), ликови јеврејске деце (*Деца*), Давид (*Победник*)

¹¹⁰⁵ Андрић је написао неколико есеја о фашизму: *Позориште изненађења* (1921.), *Најновији роман Ф.Т.Маринетија* (1921.), *Једна ратна књига Габриела Д'Анунција* (1922.), *Фашистичка револуција* (1923.), *Бенито Мусолини* (1923.), *Случај Матеоти* (1924.), *Крза фашизма-крза Италије* (1925.), *Стање у Италији* (1925.), *Ђовани Амендола* (1926.), *Догађаји у Бугарској*. (1926).

¹¹⁰⁶ Шума мученика представљала је посебан вид меморијализације жртава Холокауста, заснован на идеји да се у Израелу засади шест милиона стабала у знак сећања на шест милиона страдалих Јевреја (видети поглавље 1)

окупације и страхотама кроз које је јеврејски народ пролазио у том тешком времену, а књига према критичкој оцени др Теодора Ковача служи на част аутору, а и „нашој преосталој малој јеврејској заједници.“¹¹⁰⁷ Две године касније, прву награду за поезију добио је и Љубивоје Ршумовић за *Песму прогоњеног којом се обраћа својој звезди*.¹¹⁰⁸ Радови на тему Холокауста појављивали су се и на конкурсима у годинама и деценијама које су долазиле. Тако је, на пример, 1984. године, под шифром „Фатум“ на конкурс пристигло пет лирских песама од истог аутора, које су говориле о јеврејском страдању, под насловима: *Аушвиц, Логор, Смрт на жици, На апеллацу и С висине*, а исте године, под шифром „6. април“, на конкурс је послата и приповетка *Мира Зоненберг* која је говорила о страдању Јевреја у Суботици у току рата.¹¹⁰⁹ На конкурс 1986. Јанез Ротар из Љубљане послао је рад под насловом *Судбина Јевреја у Другом светском рату и Самоковлијина проза*,¹¹¹⁰ а 1988. године, Никола Станковић из Београда, конкурисао је са песмом *Реквијем за четири милиона*¹¹¹¹ код које је у загради назначено да је посвећена Ани Франк и осталим жртвама Аушвица.¹¹¹²

Други битан фактор који је, поред личне трауме и појединачног искуства, утицао на обликовање слике Холокауста у југословенској књижевности било је историјске наслеђе културолошки разнолике јеврејске заједнице у Југославији. Не само разлике у култури и традицији између сефарда Босне, Централне и Јужне Србије и Македоније са једне и ашкеназа из Славоније, Војводине и Северне Хрватске са друге стране, већ и разлика у методама и динамици спровођења „коначног решења“ у различитим деловима окупиране Југославије, утицале су на начин на који су писци из ових миљеа представљали Холокауст. И овде се, такође, поново примећује повезаност књижевног дела са личним искуством или искуством уже друштвене групе којој је писац припадао (породица, јеврејска општина), које је у већини случајева у југословенској литератури представљало смерницу која је обликовала књижевне репрезентације Холокауста. Писци су углавном писали о оном окружењу из кога долазе или у коме су преживели Холокауст, па се код књижевника из Босне и Херцеговине, попут рецимо, Исака и Данка Самоковлије, увек примећује тематска повезаност са страдањем у тзв. НДХ, као починиоци злочина, најчешће, су приказиване усташе а ултимативни епицентар злочина је увек био Јасеновац, док су писци који су потицали са територије некадашње Аустроугарске (Тишма, Киш, Лебовић, Дебрецењи, Деак, Симин-Бошан...) слику страдања најчешће конструисали повезујући је са местима и догађајима везаним за страдање Јевреја са тог простора, попут Аушвица и Новосадске рације.

Такође, на ову другу групу књижевних стваралаца, на њихову перцепцију антисемитизма, јеврејства и Холокауста, посебно је утицало и нешто, што је, по свом обиму, превазилазило границе Југославије, а то је било наслеђе специфичног културолошког простора Централне Европе, у коме су Јевреји вековима играли изузетно значајну улогу, а

¹¹⁰⁷ Kovač Teodor, „Danilo Nahmijas: Nema mjesta pod suncem, Beletra, Beograd, 1959“, *Jevrejski almanah 1959./1960.*, str. 314.

¹¹⁰⁸ *Jevrejski almanah 1961./1962.*, str. 443.

¹¹⁰⁹ Библиотека Савеза јеврејских општина Србије (БСЈОС), Документација са наградних конкурса Савеза, 1984. година.

¹¹¹⁰ БСЈОС, Документација са наградних конкурса Савеза, 1986. година

¹¹¹¹ БСЈОС, Документација са наградних конкурса Савеза, 1988. година

¹¹¹² У питању је грешка аутора, с обзиром да је Ана Франк умрла у логору Берген-Белзен а не у Аушвицу, али ова грешка ипак говори у прилог томе да је и у југословенском друштву Аушвиц постао општеприхватљив симбол јеврејског страдања.

дубина оваквог утицаја најочигледнија је била управо код оних писаца који су из тог миљеа и поникли а то су били Александар Тишма и Данило Киш. У годинама након Другог светског рата, када су Киш и Тишма започињали своје списатељске каријере, под утицајем политичке поделе европског континента на исток и запад, Централна Европа и остаци остатака њене јеврејске интелигенције нашли су се у специфичном положају. Они су, како је Милан Кундера писао, географски били ситуирани у Центру, културно на Западу, а политички на Истоку¹¹¹³ и иако су се њени физички обриси изгубили, Централна Европа је, у културолошком смислу, и даље представљала много више од онога што је Петер Хандке¹¹¹⁴ назвао само појмом из временске прогнозе. Код Данила Киша, утицај централноевропских идејних кретања примећује се у начину на који он описује Јеврејство као основни узрок страдања. На неколико места у *Раним јадима*, *Башти пенео* и *Пешчанику* писац на Јеврејство, а самим тим и на Холокауст, реферише као на лично и породично проклетство, што, судећи према Кишовим есејистичким записима¹¹¹⁵ није његова аутентична идеја, већ становиште преузето из Хајнеовог концепта о Јеврејству као о *Familienunglück* (породичној несрећи) и Кафкиним покушајима ослобађања од „бремена Јеврејства” што су, несумњиво, били идејни концепти чије је интелектуално порекло било централноевропско.

Утицаји културе централноевропског простора на начин приказивања Холокауста и јеврејске заједнице у југословенској књижевности био је још комплекснији у стваралаштву Александра Тишме. Централна Европа представљала је аутентичан културолошки склоп, настао као последица прожимања различитих националних традиција и културних идентитета, који су, на простору некадашње Хабзбуршке монархије, делили заједничко историјско искуство. У таквом друштвеном окружењу, јеврејска заједница је имала специфичну улогу. Јевреји су, пре свега, у економском и културном смислу представљали посреднике између различитих делова некад јединственог, а након Првог светског рата, националним границама, испарцелисаног, простора немачке културне доминације. Они су истовремено били носиоци модернизације и транскултуралне интеракције, а као такви, врло често, полиглоти, добро заступљени у систему образовања, нарочито на универзитетима, што је додатно јачало њихову улогу културног посредника¹¹¹⁶ Оваква посредничка и транскултурална, али и транснационална природа централноевропског јеврејства уочава се у начину на који Тишма приказује породицу новосадског Јеврејина Роберта Кронера у роману *Употреба човека*: он је образован у Бечу, чита немачки литературу, а његова деца уче немачки који усвајају као свој матерњи језик¹¹¹⁷ што на добар начин приказује највећи парадокс са којим се суочио велики део централноевропских Јевреја у време Холокаусту-да делом припадају оној култури која жели да их истреби.

Како је написао Предраг Палавестра, европски модел културе нераскидиво је повезан са западноевропским јудеохришћанским митом у коме је филозофија страха, тескобе, греха и кривице моделирана као битан елемент распознавања и друштвене припадности и што се Источна Европа више приближавала западу то се осећање тескобе

¹¹¹³ Kiš Danilo, *Homo peoticus*, Sarajevo, Podgorica, Zagreb, 2008, str. 106.

¹¹¹⁴ Илић Александар, „Миодраг Булатовић-новокомпонована перјаница српска”, *Књижевност*, бр. 3, 1988, стр. 434.

¹¹¹⁵ Kiš D., *Homo peoticus...*, 112-113.

¹¹¹⁶ Љујић Тамара, „Судбина Јевреја у романима Александра Тишме и Данила Киша”, *Годишњак Катедре за српску књижевност са југословенским књижевностима*, година X, Београд, 2015, стр. 278.

¹¹¹⁷ Tišma Aleksandar, *Upotreba čoveka*, Novi Sad, 2010., стр. 41, 42, 102.

све више усађивало и културолошке обрасце Источне и Средње Европе, због чега су и страх и тескоба, у мање или више потиснутој форми, постали саставни део стваралаштва средњеевропских писаца попут Тишме, Киша или Ђерђа Конрада.¹¹¹⁸ Управо та и таква осећања страха и тескобе, усађене у психологију људи и записане у културном кодексу централноевропског поднебља, Тишма користи како би у књижевној форми представио атмосферу Холокауста и присуство константне психозе у којој су жртве нацистичке политике биле принуђене да живе. У зависности од тога из које перспективе Тишма сагледава Холокауст и његове последице, перманентна присутност страха и тескобе се огледају у различитим сегментима репрезентације страдања, рецимо у *Књизи о Бламу*, извор тескобе је сећање Јеврејина који је, стицајем околности, преживео Холокауст али који остаје заробљен између свог некадашњег и садашњег живота, док је у роману *Капо* то осећај кривице бившег логораша који је, као саучесник у злочину над сопственим народом, успео да преживи, а оба ова примера илуструју начин на који су културолошки обрасци централноевропског миљеа утицали на моделирање слике Холокауста у југословенској књижевности.

Управо овакви шири европски и субевропски утицаји показују, да у књижевном смислу и у погледу уметничких репрезентација Холокауста, Југославија није била усамљено острво, па ипак ови утицаји су овде постојали, не само с тога што је у периоду социјализма Југославија била отворена за културну интеракцију и са истоком и са западом, већ, зато што су ти културни утицаји, пре свега, у Војводини, Славонији и Хрватској заостали из неких прошлих времена и што је Југославија била засађена на земљи на којој је централноевропска култура јеврејске средње класе, већ одавно расла.

Контекст централноевропског јеврејског наслеђа, присутан кроз личне страхове жртве Холокауста као појединца, није се примећивао само код Александра Тишме, већ је представљао и доминантну историјску и културолошку перспективу репрезентације Холокауста у стваралаштву Данила Киша, где је главна жртва-Едуард Сам, књижевна пројекција пишчевог оца Едуарда Киша, у великој мери био оличење траума и неуроza, изазваних дискриминацијом и прогонима, а које су се преносиле са генерације на генерацију да би, на крају, кулминирале у време Холокауста. Постојање таквог историјског, социјалног, па на крају и психолошког предконтекста као увода у „коначно решење” потврдио је и сам Киш: „А чињеница је да је мој отац био из једног другог света, последњи, ваљда, још у то време жив, изданак средњоевропске неурастеничке јеврејске грађанске класе при распадању и у слутњи скорашњег краја... А ко ће вам још поверовати, макар му поднели под нос документ да му је отац боловао- сасвим банална болест, заправо-од неуроze страха, те ендемне болести средњоевропске јеврејске интелигенције?”¹¹¹⁹

Ипак, у проучавању различитих облика друштвеног сећања на рат, треба имати у виду да је сећање на Холокауст конструисано и обликовано на различитим нивоима, у различитим друштвеним сферама, на самој граници између јавног и приватног сећања. Управо је књижевност представља добар пример ентитета који је у себи истовремено обједињавао и приватну, односно личну и јавну, односно колективну културу сећања, јер чак и када књижевност о Холокаусту није попримала форму сведочанства у виду мемоаристичке литературе, она је, као основу уметнички стилизованог, фиктивног приказа Холокауста, често имала реално искуство појединца, за шта постоје бројни примери попут

¹¹¹⁸ Палавестра Предраг, „Јеврејска тема Александра Тишме”, у: *Повратак миру Александра Тишме*, Нови Сад, 2005., стр. 21.

¹¹¹⁹ Kiš D., *Gorki talog...*, str. 78.

књижевности Елија Визела или код нас, Данила Киша. Шта је стајало у основи таквог књижевног приступа и на који начин су југословенски писци своје искуство и трагедију јеврејског народа транспоновили у своје дело? Приметно је да су у југословенској књижевности постојала два приступа тематизацији Холокауста: један чисто уметнички заснован у потпуности на имагинацији аутора као што су приповетка *Бифе Титаник* Иве Андрића, романи *Вратци Ван Пеа* Ериха Коша, *Горке траве* Фриде Филиповић, *Војник са златним дугмадима* Мириам Штајнер Авиезер итд. и други, документаристички који је настојао да квалитет књижевне репрезентације легитимише заснивајући је не само на реалним подацима, већ, пре свега, на конкретним историјским документима, што је најбоље видљиво управо у стваралаштву Данила Киша и Александра Тишме, а пре свега у романима *Пешчаник* и *Употреба човека*.

Слика Холокауста у Кишовој књижевности формирана је из личне перспективе и већим делом представља одраз породичне трагедије и губитка оца¹¹²⁰ који је страдао у Аушвицу. Очево смрт у Аушвицу, Киш је, први пут, наговестио већ у својој раној лирици, попут песме *Биографија*, чија последња строфа гласи:

*Ветар му је развејао пепео кроз витки димњак
Крематоријума, високо, високо...
Све до дуге.¹¹²¹*

Први Кишов роман *Мансарда*, објављен 1962. године, није роман о Холокаусту, али садржи повремене реминисценције на очево депортацију и убиство у концентрационом логору. На појединим местима у *Мансарди* јављају се латинске пословице, од којих је неке, сам Киш, делимично изменио. Управо на овом месту може се наслутити Кишово схватање функције књижевности у колективном друштвеном сећању, чиме се и сам руководио када је у својим делима обликовао слику Холокауста. У једној од ових пословица која гласи „чега нема у списима, нема га ни у животу” писац је, у загради, унео интерполацију, тако да она сада гласи „чега нема у списима (у умјетности!), нема га ни у животу.” (Quod non est in actis (in artis!), non est in mundo”).¹¹²² Овако преправљена, ова латинска пословица, могла би да послужи као мото Кишове прозе, који служи да се запамти оно што не сме бити заборављено, па су многа Кишова дела заправо покушај да се пронађе, уметнички уобличи и оживи у сећању оно што је некад постојало и такође, да се пронађу отац и рођаци убијени у Аушвицу и да се, како је то написао Јован Делић, „од књижевности направи гробница, за оне који су остали без гроба”,¹¹²³ укључујући и милионе страдалих у Холокаусту.

О потреби да своју повест о Холокаусту поткрепи историјским документима Киш је рекао: „И шта је логичније, у овом свету фикције, где се мешају истинито и лажно,... него да се наведу они *извори* који су најдубље усађени у историју”, чиме он, као писац, у свом уметничком поступку губи имагинарну дистанцу свезнајућег приповедача, али,

¹¹²⁰ Данилов отац Едуард Кон (презиме је касније помађарено у Киш), рођен је 1889. Године у селу Каркабарабаш у данашњој западној Мађарској. У Залаегершегу завршио је трговачку школу, а 1920. године доселио се у Суботицу, где је упознао Милицу Драгићевић, са којом је добио двоје деце, ћерку Даницу (1932.) и сина Данила (1935.). Након рације у јужној Бачкој и Новом Саду у зиму 1942. године, породица се преселила у очев родни крај у Мађарској, одакле је Едуард 1944. године, депортован прво у гето у Залаегершег, а онда, са већином мађарских Јевреја у Аушвиц, одакле се није вратио.

¹¹²¹ Kiš Danilo, *Pesme, Elektra*, Београд, 2007., стр. 14.

¹¹²² Kiš Danilo, *Mansarda*, Београд, 2017., стр. 16.

¹¹²³ Делић Јован, *Кроз прозу Данила Киша*, Београд, 1997., стр. 15.

истовремено, историјска сведочанства о концентрационим логорима задржава као врховни етички и поетски императив свога књижевног стваралаштва.¹¹²⁴ Коришћењем документа као историјског извора, Киш конструише сопствену стратегију репрезентације Холокауста и ствара сопствени уметнички језик способан да опише страдање, чиме књижевни приступ репрезентацији злочина, прилагођава последицама тоталитарних идеологија 20. века, о чему сведоче и његове речи: „После свега што нам је донела историја овог века, сасвим је јасно да фантазија, а с њом и романтизам, више не могу имати никакав значај... Данашњем писцу не остаје ништа друго него... да аутентичне датости употреби као сиров материјал и подари им, посредством имагинације, нову форму.”¹¹²⁵ Два кључна питања на овом месту јесу- где је коришћење историјских докумената, која Кишова дело директно повезују са искуством Холокауста, највидљивије? и Која је њихова функција у контексту репрезентације Холокауста?

Посвећеност теми Холокауста и документаристички приступ репрезентације најочигледнији је управо у Кишовој породичном циклусу: књигама *Рани јади* (1969), *Баишта, пенео* (1965) и *Пешчаник* (1972).¹¹²⁶ У првом делу трилогије, збирци приповедака *Рани јади* писац се бавио оним што је представљало увод у Холокауст, а то су јеврејски идентитет и антисемитизам који је овде представљен у различитим формама од архетипске идентификације јеврејског народа са усудом луталице и прогнаника у приповеци *Игра* преко описа антисемитских демонстрација и пљачке јеврејских дућана и магацина у приповеци *Погром* до страха за очев живот у *Серенади за Ану* и релативно кмонкретније историје породичног страдања у Холокаусту у приповеци *Из баришунског албума*¹¹²⁷ И у другом делу породичне трилогије, роману *Баишта, пенео* Холокауст је присутан у секундарној перспективи и наслућује се кроз окупаторске плакате, глад и очеву жуту звезду, па је доживљај Холокауста у овом роману представљен у једној личној готово лирској димензији. Међутим, документ као историјску основу за писање о Холокаусту, Киш открива тек у на крају трилогије, роману *Пешчаник* где је, у интегралу, објавио писмо које је његов отац написао непосредно пре него што су га Немци депортовали у Аушвиц, чиме је писац од целокупне трилогије креирао својеврсно литерарно уобличено памћење и позиционирао своју књижевност као важан део колективне културе сећања на Холокауст у Југославији.

Иако, можда, на први поглед, постоји илузија да ова Кишова дела немају изражену историјску или политичку конотацију, писац конекцију са историјским контекстом прогона Јевреја у Другом светском рату остварује, пре свега симболима, од којих су најчешћа два: жута звезда, која се јавља као жиг оних који су проказани и предодређени за страдање¹¹²⁸ и Ахасвер, лутајући Јеврејин, који као симбол исконског и трајног проклетства јеврејског

¹¹²⁴ Postnikov Boris, „Између фикције и свједоџанства: Киш, Албахари, Дрндић”, *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, br. 156., 2017., str. 52.-53.

¹¹²⁵ Kiš Danilo, *Gorki talog iskustva*, Beograd, 2012., str. 253.

¹¹²⁶ Иако је објављена четири године након романа *Баишта, пенео*, збирка приповедака *Рани јади* заправо представља први, уводни део трилогије.

¹¹²⁷ Kiš Danilo, *Rani jadi*, Beograd: Arhipelag, 2017., str. 11-16, 17-19, 25, 67-78.

¹¹²⁸ У Кишовом делу звезда се јавља у двоструком значењу, прво прво, она је белег дара који поседују само ретки и друго то је Давидова звезда, симбол јеврејства и његове тешке судбине (видети: Делић Јован, Нав. дело, стр. 72.)

народа евоцира вечни антисемитизам и јавља се како у збирци *Рани јади*¹¹²⁹ тако и у роману *Башта пепео*.¹¹³⁰

Друго питање које је постављено јесте каква је била функција коришћења историјског документа приликом приказивања Холокауста у Кишовом делу? Документ на коме Киш заснива своје приповедање служи да верификује породичну историју и истините догађаје из рата, и да не дозволи да се његова књижевна имагинација превише удаљи од њеног историјског предлошка, а то је Холокауст. Такође, оваква врста реалног историјског извора служи писцу, према сопственом признању, да реконструише дух епохе о којој пише¹¹³¹ али истовремено и усмерава ток романа и морално обавезује писца и то на двострук начин, према његовом оцу и према историји,¹¹³² што се најбоље може приметити управо на примеру романа *Пешчаник*, што је потврдио и сам Киш: „Мене су документа којима сам се служио, а која се односе на мога оца, обавезивала да их не изневерим, као што ме је његово писмо, оно на крају књиге, обавезивало да не говорим о стварима којих у њему нема или која у њему нису макар дотакнута, наслућена, иманентно присутна.”¹¹³³

Романи *Башта, пепео* и *Пешчаник* представљали су прерађено лично искуство писца и заснивали су се на очевом писму као историјском документу у истој мери колико и на пишчевом личном сећању на оца. Међутим документаристички приступ као стратегију репрезентације Холокауста Киш користи и када пише о оним аспектима „коначног решења”, које није сам непосредно искусио за шта је најбољи пример роман *Псалам 44* (Од свих Кишових дела *Псалам 44* најдиректније говори о Холокаусту, приказујући „изнутра” процес уништења, логоре и сву њихову трагичну дубину, али да би се разумео Кишов приступ, не само као писца, него и као некога ко је преживео Холокауст, треба имати у виду да је *Псалам 44* написан пре романа *Пешчаник* и *Башта, пепео* и да је настао у годинама када Данило Киш, највероватније, још увек није био превладао ратну трауму и када је, штавише, од њене интелектуалне проблематизације покушавао и да побегне. Док је, касније написана, породична трилогија писцу служила да, кроз књижевност, сачува сећање на своју породицу и њено страдање у Холокаусту, *Псалам 44* је нешто сасвим супротно, то је покушај да се направи дистанца у односу на властиту породичну трагедију, али и на трагедију јеврејског народа уопште. Ово нарочито има смисла ако се узму у обзир две ствари. Прва је, сведочење Кишове прве жене, Мирјане, о томе да о Кишовим раним траумама због губитка оца у Холокаусту није знала ништа, све док се нису венчали,¹¹³⁴ а друга је, једна Кишова критика филмова Алана Реанеа *Ноћ и магла* и *Хирошимо, љубави моја* из 1960. године у којој је, подстакнут Ренеовим инсистирањем да је човек одговоран за „злочин заборављања”, Киш написао: „Верујем да можемо захтевати од уметника право на заборав”¹¹³⁵ Дакле, готово је извесно да се Кишов однос према култури сећања на Холокауст у времену када је писао *Псалам 44* и када је отворено тражио право да заборави, умногоме био другачији у односу на каснији период када је настала породична трилогија и

¹¹²⁹ Киш D. *Rani jadi*, 12, 14.

¹¹³⁰ Киш Danilo . *Vašta, pepeo*, Podgorica, 2010, 17, 46.

¹¹³¹ Влајчић Милан, „Сви гени мојих лектира”, *Политика*, 03. III 1973.

¹¹³² О томе је Киш изјавио: „Одатле моја потреба за документом, не само да самом себи докажем да не измишљам, него и да читаоца уверим да је тај мој отац постојао, tel quel, такав какав је, таквог каквог сам га приказао у поменутиим књигама.”, (Киш Danilo, *Gorki talog...*, str. 78.)

¹¹³³ Влајчић Милан, „Сви гени...”

¹¹³⁴ Tompson Mark, *Izvod iz knjige rođenih-Priča o Danilu Kišu*, Beograd, 2014., str. 433.

¹¹³⁵ Киш Danilo, *Varia*, Beograd: Bigz, 1995., str. 101.

када Кишова књижевност постаје један од важних елемената културног памћења у Југославији.

Ипак, да се вратимо на проблем репрезентације и питање у чему се овде огледа документаристички приступ приказивању Холокауста, односно где је у свему томе историјска основа? Као што је у *Пешчанику*, као везу са историјом и Холокаустом, Киш користио сачувано очево писмо, у роману *Псалам 44* та веза је остварена кроз један чланак, који је, према сопственом признању, Киш прочитао у новинама и који је говорио о брачном пару који је посетио некадашњи концентрациони логор у коме су добили сина, а утицај овакве врсте историјског извора, најбоље може уочити управо у 13. глави романа, којој је дата форма новинске репортаже о посети логору након рата.¹¹³⁶ Такође, у овом роману Киш користи још једну стратегију репрезентације, где се уочавају и сличности са неким светским тенденцијама, пре свега са поезијом Нели Закс, а то је коришћење библијских мотива у сврху приказивања Холокауста. Прво кроз наслов романа који упућује на старозаветне Псалме Давидове, а онда и по његовој радњи, која тематиком асоцира на библијску причу о Агари,¹¹³⁷ архетипски мотиви се оживљавају како би се злочини и страдање што ефикасније представили и како би се преовладала немогућност језика да симболички изрази оно што је било тешко разумљиво.

Осим документарне историјске грађе, за реконструкцију историјског контекста ратног времена, Киш се, у својој књижевности, користио и личним сећањем и разговорима са мајком, што није толико видљиво у породичној трилогији, колико у драмском сценарију *Ноћ и магла*. Као и код већине Кишових дела о Холокаусту и овде је у основи постављена истинита прича и ликове који се појављују под именима Емил и госпођа Риго, Киш је креирао по сећању на своју учитељицу из детињства и њеног мужа, који су били присталице њилаша, мађарских фашиста, али који су, упркос томе, Кишовој породици за време рата учинили нека добра дела.¹¹³⁸ На основу Кишовог сценарија, а у продукцији Телевизије Београд, Славољуб Стефановић Раваси је 1968. године снимео ТВ драму, која је пак претрпела извесне измене. Пошто су главни јунаци, господин и госпођа Риго, након рата, постали функционери нових, комунистичких власти у Мађарској, уредник програма ТВ Београд је, према Кишовом сведочењу, због превелике политичке опрезности, из драме, избацио подсећање на проблематичну прошлост главних јунака, што је већим делом избрисало тематску повезаност са Холокаустом, након чега је драма, како је сам Киш рекао „сведена на неку врсту лирске варијације на тему времена и сећања”,¹¹³⁹ при чему је, од првобитне алузије на Холокауст, остао, углавном, само наслов *Ноћ и магла*, као подсећање на име злогласне Хитлерове наредбе о уништењу европских Јевреја.

Киш није био једини домаћи писац који је тежио да књижевне репрезентације Холокауста базира на историјским изворима и документарном материјалу, а слична стратегија репрезентације може се уочити и у стваралаштву Александра Тишме. За Тишму, документи су представљали реликте прошлости, доказе о нечијем постојању. У једном интервјуу, писац је о томе рекао: „Документи ме привлаче. Али, не наравно, као неког

¹¹³⁶ Киш Данило, *Псалам 44*, Београд, 2014., стр. 109.-114.

¹¹³⁷ Агара је била старозаветна робиња која је Авраму родила сина Исмаела, након чега је дошла у сукоб са Аврамовом женом Саром. На почетку романа, као мото целе књиге, Киш узима цитат из 16. поглавља Прве књиге Мојсијеве у ком се најављује Исмаелово рођење: „Јоште јој рече анђео господњи: ето си трудна, и родићеш сина, и надени му име Исмаило, јер је Господ видио муку твоју.”

¹¹³⁸ Киш Данило, *Ноћ и магла-драме и филмски сценарији*, Београд, 2014., стр. 5.

¹¹³⁹ Исто, стр. 5.

историчара, јер немам склоност да их проучавам и да на основу њих доносим закључке. Посматрам их као састојке стварности, напуштене стварности, упоредо са још постојећом. Затим, документи, узети у најширем смислу... привлаче ме зато што дају, већу чврстину, већу сигурност и веродостојност оном што о људима пишемо.”¹¹⁴⁰ Употреба историјског документа у креирању књижевне приче о Холокаусту, у Тишмином случају, се најбоље види у роману *Употреба човека*. Под инвентарским бројем М. 14455, у рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду, чува се дневник Еме Тиршек, новосадске наставнице немачког језика, који је Александар Тишма пронашао као шеснаестогодишњак.¹¹⁴¹ Много година касније, слично као писмо Кишовог оца у роману *Пешчаник*, овај дневник је послужио као документарна основа за измишљени дневник Ане Дрентвеншек, зване Госпођица, усамљене професорке немачког у роману *Употреба човека*. Већ је, више пута, наглашено, да се перцепција цивилних жртава рата у социјалистичкој Југославији, углавном, одликовала генерализацијом по питању њиховог националног и верског идентитета. Међутим, поставља се питање шта је било са родним идентитетом жртава у домаћој књижевности? и Да ли је женска перспектива логора и страдања била заступљена у књижевним репрезентацијама Холокауста? Темом Холокауста у Југословенској књижевности најчешће су се бавили мушки писци, међутим међу жртвама Холокауста као књижевним јунацима било је скоро равноравно и мушких ликова попут Кишовог Едуарда Сама, Андрићевог Мента Папа, Тишминог Мирослава Блама и Самоковлијиног Бенциона Албахарија али и женских као што су, Вера Кронер у *Употреби човека*, Кишових јунакиња Жане, Марије и Поље у роману *Псалам 44* или пак Лее Вајс у роману *Горке траве* Фриде Филиповић. То ипак не значи да, је женско искуство страдања, осим ако није укључивало елементе припадности партизанском покрету, херојске борбе и жртвовања за револуцију, постало конститутивни елемент југословенске културе сећања на Други светски рат.

У првим послератним годинама, рецимо, у Самоковлијиној књижевности, слика жене, не само у Холокаусту, већ и у рату уопште, представљала је типичан одраз и друштвеног окружења и времена у коме је стварао и то се, пре свега, види у лику Бехаре, сарајевске Јеврејке, мајке партизана Наума, из приповетке *Давокова прича о животној истини-Бехарин крик*, коју усташе убијају у Јасеновцу. Она није приказана као пасивна жртва фашизма, већ је њен лик испуњен заносом антифашистичког отпора и прожет снажном идејом пркоса и победе. Самоковлија се трудио да истакне оно што се налазило и у основи комунистичког наратива о рату и у основи партијске политике сећања и што се, такође, лако могло уочити, како у партизанским филмовима, тако и на ратним меморијалима широм Југославије, а то су пркос и борба за слободу чији се идеали преносе на будућа поколења, што се јасно види и у опису Бехарине смрти: „Пуцајте! Ова крв коју прољевате, она је сјеме из кога ће ницати нова поколења. Видјећете, гадови... И пуцали су. И три су цвијета процвјетала на њеним грудима. Један до другог. Као три дивна чуда.”¹¹⁴². Оваква слика отвореног пркоса непријатељу, у Самоковлијиној прози, на моменте, је релативизирана подсећањем на пасивност великог броја јеврејских жртава („Одведено и

¹¹⁴⁰ Радивојевић Хранислав, „Пишем о својој генерацији”, *Политика експрес-недељна ревија*, 05. III 1977., стр. 13.

¹¹⁴¹ Бабић Јелена, „Историографски и фикционални елементи у *Употреби човека* Александра Тишме”, *Свеске*, бр. 109, 2013., стр. 61.

¹¹⁴² Strunjaš Natalija, *Nav. delo*, str. 122.

отишло све погнуте главе. Да, погнуте главе. Страшна судбина...”)¹¹⁴³ па ипак, укупно посматрано, у овом случају је лик једне жртве фашизма приказан више кроз контекст антифашизма, него кроз призму њеног идентитета, било као жене било као Јеврејке, што је у великом броју случајева од музејских поставки преко споменика и уџбеника до уметности, представљало доминантан начина репрезентације ратних злочина и страдања у југословенском социјализму.

Ипак, књижевност је представљала један од ретких елемената друштвеног сећања, у коме се испољавала сензитивност за питање судбине жене-Јеврејке-жртве рата. Наравно прва послератна дела која су писали писци попут Самоковлије, Дебреценија, Квазимода или Деака нису женско страну рата издвајали као посебну компоненту уметничке слике Холокауста, а промене у оваквом начину перцепције почињу да се уочавају од краја педесетих и почетка шездесетих година, пре свега са појавом дела Данила Киша, Магде Симин Бошан и Фриде Филиповић. Овакве промене биле су, у великој мери одраз светских кретања, односно нових тема и нових перспектива које су се отварале у светској књижевности. Овде се, у контексту репрезентације женског искуства из времена Холокауста, посебно издвојила једна проблематика која ће касније, у југословенској књижевности постати прилично уобичајена перспектива сагледавања судбине жене у рату, а то је питање сексуалне експлоатације у концентрационим логорима, а које је, пре свега, због трауме и стида који су, као последицу злостављања, осећале жртве, дуго било друштвени табу о коме се у јавности није говорило. Иако је познати италијански књижевник Курцио Малапарте (Curzio Malaparte) у једној епизоди из свог роману Капут (Kaputt)¹¹⁴⁴ из 1944. године указао на сексуално насиље над Јеврејкама, као на важну компоненту Холокауста, прави почетак отварања књижевности, ка овим неосветљеним странама трауме, на светском нивоу, била је књига *Кућа за лутке* из 1953. Јахиела Де-Нура, јеврејског писца који је преживео Холокауст, познатијег под псеудонимом Ка-Цетник (Ка-Тсетник) и која је говорила о логорашицама које су у Аушвицу биле принуђене да сексуално задовољавају логорске чуваре, како би преживеле или макар само продужиле свој живот.

Родна компонента репрезентације Холокауста, која је, супротно Самоковлијином приступу тематици, иступала из канона епохе, први пут се јавља код Данила Киша, пре свега, у роману *Псалам 44*. Кроз причу о Марији, заточеници у Аушвицу, која у логору рађа дете, Киш отвара низ питања о којима се почетком шездесетих није јавно ни често дискутовало и која нису представљала део класичне херојске перцепције логора и страдања. То се, пре свега, односи на неке описе логорашке реалности и свакодневице, који су били изостављени из званичне политике сећања, попут на пример, описа менструације или дојења новорођенчета у логорским условима,¹¹⁴⁵ које је Киш управо овим романом, вероватно, по први пут, тематизовао у југословенској јавности што је, наравно, било изузетно значајно за комплетно разумевање искуства жена заточених у концентрационим логорима. Због доминације мушкараца међу кадровима Партије и Савеза бораца, оваква „женска страна” рата, како ће детаљније бити објашњено у наредном поглављу, није представљало аспект логорског живота о коме је могло да се прочита у збиркама мемоара, које је објављивао Савез бораца или у званичној историографији, па на тај начин слика логора коју овим романом даје Данило Киш, у значајним елементима одступа од званичног сећања у југословенском социјализму. Колико је ово, за то време, био један нов и

¹¹⁴³ Samokovlija Isak, *Sabrana djela*, knjiga I, Sarajevo, 1967., str. 344.

¹¹⁴⁴ Малапарте Курцио, *Kaputt*, Beograd, 2004, стр. 433-450.

¹¹⁴⁵ Kiš Danilo, *Psalam 44*, Beograd, 2014., str 19, 23, 74, 89.

несвакидашњи приступ теми и колико се овакав начин проблематизације ратних злочина није очекивао од мушких, дакле већинског броја писаца у Југославији, показује и податак да су чланови жирија на анонимном наградном Конкурсу Савеза јеврејских општина Југославије, који су 1960. године Кишу за *Псалам 44* доделили прву награду,¹¹⁴⁶ били изненађени када су отворили шифровану коверту са именом аутора награђеног рада и када су сазнали да, супротно њиховим очекивањима, аутор романа није жена.¹¹⁴⁷ Дакле док је Самоковлијин начин приказивања Јеврејке у логору, одсликавао тадашњу класичну и доминантну слику жене борца, Киш је својим делом у југословенску књижевност о Холокаусту унео неке нове димензије, које, истина у југословенском социјалистичком систему никада неће преовладати, али за које, ипак, можемо констатовати да су се, макар на маргини, у југословенској култури сећања, управо захваљујући Кишу и управо захваљујући књижевности, појавиле још крајем педесетих година.

У исто време када је Киш писао *Псалам 44* појавило се на домаћој књижевној сцени и прво дело о Холокаусту писано руком једне жене. Био је то аутобиографски роман Магде Симин Бошан *Док вишиње процветају*, објављен 1958. године, у коме је, у маниру књижевног реализма, описан логорашки пут од суботичког затвора *Жута кућа* па до логора попут Ревенсбрика и Берген Белзена. Иако је Магда Симин Бошан, у роману, приказала сопствено страдање и страдање њених пријатељица, овај роман ипак није до краја осветлио аутентично женско искуство рата, о чему ће ауторка без аутоцензуре почети да пише тек неколико деценија касније, када је, заједно са својом ћерком Невеном Симин, 2009. године објавила књигу сећања *Зашто су ћутале? Или мајка и ћерка о истом рату*.¹¹⁴⁸

Нове перспективе сагледавања Холокауста из женског угла, које је у домаћу књижевност увео Киш, као стратегију репрезентације злочина користио је и Александар Тишма. Како је писао Ласло Блашковић, Тишму углавном занимају мушкарчеве моћи над женским телима,¹¹⁴⁹ и то не само у контексту рата и логора. Ипак ово интересовање Тишминим романима о рату, а нарочито *Употреби човека*, додаје једну нову тематику, којом се у домаће уметничке репрезентације, а самим тим и у свест југословенске публике, уводи једна нову димензију Холокауста-сексуално насиље чиме, је Тишма, својим романима значајно допринео проблематизацији питања положаја жене у рату. Управо овде се, у домаћој књижевности, највише примећује утицај оних идејних и тематских токова које су, на интернационалном нивоу, започели Малапарте и Ка-Цетник, на које ће се касније, деведесетих година надовезати Ђорђе Лебовић драмом *Војник и лутка*, а које је међу југословенским писцима највише развио Тишма, управо приказима логорског бордела, такозване *Куће радости*¹¹⁵⁰ у роману *Употреба човека*, као симболу специфичног облика ратног, не само расистичког већ и родног насиља, обично невидљивог за историјске наративе који су потенцирали идеале херојства, борбе и отпора.

Међутим, све је ово било део једног ширег Тишминог занимања за тему насиља и његових последица, и то оних који на жртвама остављају психолошке ране, невидљиве голом оку, што је представљало један нови објектив кроз који југословенски писци почињу

¹¹⁴⁶ „Rezultat VI nagradnog konkursa Saveza jevrejskih opština Jugoslavije”, *Jevrejski pregled*, decembar 1960., str. 28.

¹¹⁴⁷ Радовановић Мирослав, „Надграђени документ. О роману Псалам 44 Д. Киша, у: *Савременик*, бр. 137, 138, 139/2006., стр. 78.

¹¹⁴⁸ Simin Bošan Magda, Simin Nevena, *Zašto su ćutale? Ili majka i ćerka o istom ratu*, Novi Sad. Futura publikacije, 2009.

¹¹⁴⁹ Blašković Laslo, „Tišmina praška kuća”, у: Tišma Aleksandar, *Upotreba čoveka*, Novi Sad, 2010., str. 11.

¹¹⁵⁰ Tišma Aleksandar, *Upotreba čoveka*, 163, 237-240.

од краја шездесетих и почетка седамдесетих да сагледавају питање ратних злочина. Приказ Холокауста који се није завршио са крајем рата, већ у преживелима наставља да траје, предочио је југословенској публици једну нову слику страдања оличену у Вери Кронер (*Употреба човека*) коју последице физичког и сексуалног насиља, иако је преживела рат, наводе на самоубиство, Мирославу Бламу (*Књига о Бламу*) чији осећај гриже савести у постратном времену произилази из чиљенице да је био један од ретких који је, по сопственом утиску незаслужено, преживео, или пак Вилку Ламијану (*Kano*) код кога сећање на то да је био саучесник у истребљењу сопственог народа производи не само трауму, већ и кризу идентитета, а све три судбине заједно, читаоцима су, у времену када се није много причало о психолошким последицама рата, показивале не само да траума постоји, већ и да њени извори могу бити прилично разнолики. Овакав приказ злочина какав није могао да се прочита у ратним мемоарима и историјама логора које су писали чланови Савеза бораца, али ни да се често сретне у домаћој књижевности, уједно је по питању репрезентације ратних злочина представљао и највећи допринос прозе Данила Киша и Александра Тишме-омогућили су Југословенима, да кроз њихову књижевност, сагледају један другачији, чак непосреднији приказ, логора и Холокауста, упркос томе што су поједини књижевни критичари тог времена сматрали да је „прича из концентрационог логора позната и тешко је о њој рећи нешто ново”¹¹⁵¹ и Киш и Тишма су ипак рекли, ако не нешто ново, онда свакако из нове перспективе, указујући при том на оне сегменте рата које званично, партијско тумачење прошлости није препознавало као релевантне, а то су пре свега постратна траума и искуство жене у логору и рату.

Како су године пролазиле, у књижевном приступу Холокаусту, осећале су се промене у односу на прва послератна дела: захваљујући Александру Тишми и Данилу Кишу, Холокауст као тема улази у главне књижевне токове, у књижевним репрезентацијама отварају се нове перспективе приказивања рата које укључују психолошке трауме и искуство жена и деце у рату. На крају, лично сведочанство као централни део књижевне наративе о Холокаусту, почело је да уступа место чистој књижевној фикцији, што је за последицу имало и то да, су дотадашњи реалистични описи страдања замењени модернијим, херметизованим приступом, који је Холокауст приказивао кроз алегорије и метафоре, за шта је најбољи пример роман Ериха Коша *Врапци Ван Пеа* у коме су, кроз алегоричну причу о свету птица представљени настанак и успон нацизма и антисемитизма.¹¹⁵²

Квантитативно посматрано, слободно можемо закључити да је најзаступљенију форму приказивања Холокауста у југословенској књижевности представљала проза, а пре свега романи, али и приповетке, међутим оваква доминантност прозних жанрова није била заснована само на релативној бројности прозних дела посвећених Холокаусту у односу на друге жанрове, већ, пре свега, на њиховој популарности и утицају. Другим речима, међу југословенским писцима који су се бавили Холокаустом најпознатији су били управо приповедачи и романописци попут Данила Киша, Александра Тишме и Иве Андрића, што значи и да су њихова дела на ову тему била популарнија међу читаоцима, а такође и чешће награђивана као, на пример, Кишов роман *Пешчаник* (НИН-ова награда 1972) и Тишмин *Употреба човека* (НИН-ова награда 1976) што је, све заједно, доприносило већем друштвеном утицају оваквих и сличних остварења.

¹¹⁵¹ „Тишма пред публиком и критиком”, *Омладинске новине*, Београд, 12 II 1977.

¹¹⁵² Кош Ерих, *Врапци Ван Пеа*, Београд, 1962.

Осим писаца који су до сада поменути, било је још неколико прозних обрада теме Холокауста и концентрационих логора које је вредно споменути, као што су: Жак Конфино, *Јеси ли ти разапео Христа?*, Александар Вучо *Распуст*, Владимир Черкез *Без повратака*, Иван Братко *Телескоп*, романи Заима Топчића *Грумен сунца* и *Људоловка Јасеновац*, Франце Филипич *Коњи који певају* и *Ослобођење*, а значајан део свог опуса овој теми посветио је и словеначки писац Борис Пахор.¹¹⁵³ Године 1975. Фрида Филиповић је објавила збирку приповедака *Разилажења*, 1979. појавио се роман Мириам Штајнер Авиезер, *Војник са златним дугмадима*, а 1985. године Марко Анаф је објавио своју исповест о сакривању и преживљавању у окупираном Београду, под насловом *Тајна мансарде на Неимару*. Такође, у периоду социјализма своје књижевно стваралаштво започели су и бројни писци, углавном јеврејског порекла, попут Филипа Давида и Давида Албахарија, али који ће своја најзначајнија дела о Холокаусту објавити тек после распада Југославије.

Ипак иако су романи и приповетке били најзаступљенија форма књижевне репрезентације Холокауста, то не значи да се ова тематика, макар повремено није појављивала и у другим књижевним врстама попут лирских песама и позоришних драма. По свом друштвеном утицају и уметничком значају поезија Холокауста у Југославији остала је маргинална у односу на прозну књижевност, није се јављала као засебан жанр, који би подразумевао читаве збирке поезије писане на онај начин и у оном обиму како су то радили, рецимо, Нели Закс или Пол Селан, нити као тематика којој су песници посвећивали читав свој опус, већ као изолована појава у виду појединачних лирских остварења. Једна од домаћих књижевница која је трагедију јеврејског народа, емотивно и дубоко разумела и која је та осећања изразила кроз своју лирику била је и Десанка Максимовић. Инспирирана сађењем Шуме мученика (Јаар Хакедошим) у Израелу, чијих је шест милиона стабала требало да чува успомену на исто толико Јевреја страдалих у Холокаусту, Десанка Максимовић је написала песму *Шума у Израелу*:

Девојчица се по месечини прену
далеко у Израелу,
девојчица претворена
у дрвце, у брезу белу;
око ње на црном вретену
кипариси поноћ преду;
сама се сред шуме прену
девојчица, дрвце бело
у црном дрвореду,
и дозива, дозива:
има ли где људских створења,
има ли детета жива,
или само скамењени ћуте
збегови чемпреса и вења.

Откуд то шибље шимшира,
девојчица се пита,
откуд вреже бршљана
и та шума пуна мира

¹¹⁵³ AJ, 297, K-56, Bibliographie des oeuvres litteraires des auteurs Yougoslaves traitant le theme des camps de concentration nazis

и обасјаних грана,
девојчица се пита;
откуда павит вита
што се за материнске
скуте букава хвата;
има ли где живе душе
или само месечева варка
са гране на грану слеће
или само шуморе старци
претворени у дрвеће.

Откуда та шума кедра,
откуда мирис борова,
девојчица се чуди
у беле брезе недра
девојчица претворена;
откуда та страшна сова
што је на дрво села,
откуда свуд имела
што грчевито грли
те гране утишане
девојчица се пита;
да ли се бар мајка месеца
крије у тој глухој шуми,
или су сама, без иког,
у брезе претворена деца.

Осим што је писала, Десанка Максимовић је и преводила поезију о Холокаусту, па се у њеном преводу на српски појавила и песма *Пољским Јеврејима*, коју је песник Владислав Броњевски написао као ламент над трагичном судбином истребљене заједнице Јевреја у Пољској.¹¹⁵⁴ Песме о Холокаусту писали су и други познати и мање познати југословенски писци: Божидар Ковачевић (*Тужбалица за Алегром*), Љубиша Јоцић (*Мојсије пред Аушвицом*), Јаков Озмо (*Ад матај решаем*), Александар Петров (*Варшава. Јерусалим*), Јован Бечејац (*Писмо*), Ерна Музер (*Олуја се спрема*) Лојзе Кракар (*Аушвиц*), Франце Филипич (*Дахау*), Владимир Черкез (*Поема о љубави*) док, вероватно, један од најемотивнијих приказа страдања Јевреја у југословенској лирици представља песма Густава Крклеца *Јеврејка с Бјелава* у којој је аутор исто као и Исак Самоковлија у приповеци *Бехарин крик*, лирски дочарао судбину јеврејке Бехаре са сарајевских Бјелава. Иван В. Лалић је 1952. године написао песму *Јевреји*, која је објављена тек 10 година касније, 1962. године, и у којој, описујући тешку судбину јеврејског народа још од античких времена, између осталог, каже:

Косили су их као траву влажну, тешку,
Умрљали небо димом њихових лешева
Али они ипак живе и живеће

¹¹⁵⁴ „Jevrejski almanah 1957.-1958.”, Beograd, 1958., str. 274.

Као мала сунца маслачка на пољима

А убијени знају:
Њихове ће кости да остану чврсто
У најчвршћим мостовима света¹¹⁵⁵

Поезијом се бавио и познати југословенски и српски глумац јеврејског порекла Еуген Вербер,¹¹⁵⁶ који је, између осталих, написао и песму *Греје ме ледено зрнење* коју је посветио јеврејским борцима палим у устанку у Варшавском гету¹¹⁵⁷ а у почетној фази свога стваралаштва и Данило Киш је написао песму у прози *Пјесма о Јеврејки* чији је поднаслов Мотив из 1941.¹¹⁵⁸ Осим лирике домаћих писаца, у издањима Савеза јеврејских општина Југославије, објављиване су и преведене песме о Холокаусту познатих писаца из различитих делова света, попут чувене поеме Јевгенија Јевтушенка *Баби Јар* или пак песама Нели Закс које су на српски преводили Иван Ивањи и Јулија Најман.

Слично као и поезија и драмско стваралаштво о Холокаусту је по квантитету заостајало за прозом, па ипак, упркос томе позоришне драме имале су прилично велике друштвене домете, ојачане значајним потенцијалом да покрену друштвену дискусију, као што је то већ објашњено на примеру драме *Небески одред* Ђорђа Лебовића и Александра Обреновића. Управо су Лебовићеви комади представљали врхунац позоришног доприноса развоју колективног сећања на Холокауст, сагледавајући потиснуте аспекте страдања и покрећући важне теме попут непосредних последица концентрационих логора у драми *Халелуја* (1964) и процесуирања нацистичких ратних злочинаца у драми *Викторија* (1968). Драма *Халелуја* која доноси потресну причу о бившим логорашима које су амерички војници спасили из концентрационог логора и који се труде да, свом другу, који је преминуо након ослобођења у савезничкој болници, обезбеде достојанствен погреб, премијерно је изведена у септембру 1964. године на сцени позоришта *Театр народови* у Варшави да би југословенску премијеру имала у новосадском Српском народном позоришту, 19. новембра исте године.¹¹⁵⁹

Док су пољске новине попут часописа *Култура*, *Жиће Варшави* и *Курир пољски* оцениле да догађаји у Лебовићевом делу „досежу снагу која покреће савести”, да је комад једноставан, сугестиван, реалан и истинит као и да представља обрачун са годинама људских недаћа, такође, и домаћа критика се позитивно изјаснила о делу, па је критичар Јован Ђирилов рекао да „цела драма има импресивност дечачке успомен. Све је реско, као

¹¹⁵⁵ Lalić Ivan V, *Jevreji, Jevrejski almanah 1961.-1962.*, Beograd, 1962., str. 291.-292.

¹¹⁵⁶ Еуген Вербер (1923.-1995.) српски глумац, писац, преводац, новинар, драматург, јеврејског порекла. Родио се у Суботици. У родном граду завршио српску основну школу и јеврејску верску школу, а Трговачку академију у Новом Саду. У току Другог светског рата био заробљен у Новом Саду, па потом спроведен у радни логор на источном фронту. Након рата радио као глумац у позориштима у Новом Саду, Бањалуци, Сарајеву, Нишу и Београду. Остварио и запажене телевизијске улоге у серијама *Камионџије*, *Повртака описаних*, *Врућ ветар*, *Сиви дом*. Преводио је са мађарског, хебрејског, јидиша и немачког бројна дела укључујући део Талмуда, Кумранске рукописе, библијске приче, дела Исака Башевиса Сингера, Шалома Алексејма, Магде Сабо итд., а написао је значајан број чланака из јудаистике. Предавао је хебрејски језик и књижевност на Универзитетима у Београду и Сарајеву, био члан Удружења књижевника Србије, српског ПЕН-центра, Удружења књижевних преводаца итд. Умро у Београду 1995. године.

¹¹⁵⁷ Verber Eugen, „Greje me ledeno zrnevlje”, *Jevrejski pregled*, br. 3.-4., mart-april 1968.

¹¹⁵⁸ Kiš Danilo, *Pesme, Elektra*, Beograd, 2007., str. 12.

¹¹⁵⁹ Karlo Kovač, „Haleluja Đorđa Lebovića u Srpskom narodnom pozorištu u Novom Sadu”, *Jevrejski pregled*, br. 1-2, januar-februar 1965.

ружан непријатно осунчан и хладан сан детета које је било осуђено да преживи нешто што није за његов узраст”.¹¹⁶⁰ Ово дело се прво појавило као приповетка под насловом *Сахрана почиње обично попodne*, затим као радио драма и тек онда као позоришна представа.¹¹⁶¹

Лебовић се, заправо, трудио да својим драмским репрезентацијама логора обухвати различите аспекте Холокуста, због чега се његове драме надовезују једна на другу, а њихову повезаност признао и сам аутор, изјавивши да је пишући прву драму одмах знао да ће написати и трећу.¹¹⁶² Пишући драму *Викторија* која је говорила о процесуирању нациста одговорних за ратне злочине, Лебовић се ослањао на искуства са суђења особљу из Аушвица у Кракову 1947. и Франкфурту од 1963. до 1965. године., као и на разговоре које је водио са бившим логорашима из Аушвица, који су на тим суђењима сведочили. Слично као што је то урадио Киш у роману *Псалм 44*, Тишма у *Употреби човека*, а Фрида Филиповић у *Горким травама*, Лебовић је, приказујући реалну страну концентрационих логора, коју је, лично, и сам искусио, својим драмама константно провоцирао, у то време преовлађујући, стереотип о логорашима као херојима, а о страдању у логорима као јуначком отпору, подсећајући да је преживети логор врло често подразумевало и различите етичке компромисе. Тиме што је у процесу писања користио исказе преживелих, Лебовић је успео да драмом *Викторија* стварио снажан контраст између живог и истинитог сећања бивших логораша и друштвено афирмисаног наратива о њиховом херојском жртвовању за више идеале, што је једна од битних одлика читавог Лебовићевог опуса¹¹⁶³ о Холокаусту.

Холокауст није био честа тема у драмском стваралаштву југословенских писаца, а осим Ђорђа Лебовића, вредно је споменути и Борислава Михајловића Михиза и његову драму *Командант Сајлер*. Комад говори о Вилију Сајлеру, фолксдојчеру, убеђеном нацисти и антисемити, који, након окупације Југославије, постаје командант свог родног места у Банату. Сајлер је одлучан у својој намери да истреби све Јевреје, укључујући и богаташа Мелхиора Вајса, свог добротвора из младости који га је финансијски помагао у време школовања, за кога се међутим, испоставља да је и Сајлеров биолошки отац. Када припадници Службе безбедности сазнају за то, они ликвидирају Сајлера, али га ипак сахрањују као немачког војника, како би се прикрило да је један од најпреданијих есесовац, према расним законима, заправо, био Јеврејин.

Према сопственим речима, овом драмом, Михиз је желео да продре у срж једног фанатика, а сликајући промену Сајлеровог понашања, па чак и његових карактерних особина од момента када је сазнао да је Јеврејин, аутор је, према оцени књижевне критике, страдање Јевреја у времену нацизма приказао на један оригиналан начин, који негира човека као објективно биће, показујући да је човек искључиво оно што верује да јесте.¹¹⁶⁴ Немци су у комаду приказани као грабљивци, неорганизовани, бескрупулозни ратни профитери

¹¹⁶⁰ Исто

¹¹⁶¹ Финци Ели, „Пут из смрти у живот”, *Политика*, 24. XI 1964.; Виловац Јован, „Природни одрази животне међуетапе”, *Дневник*, Нови Сад, 21 XI 1964.

¹¹⁶² Lebović Zlata, *Nav. delo*, str. 235.

¹¹⁶³ Међу Лебовићевим делима на тему Холокуста и живота оних који су Холокауст преживели, истичу се још приповетке *Зли умиру вертикално*, *Непослато писмо*, *Девет водоравних црта*, *Како је Греко зарадио хлеб*, *Анђели неће сићи са небеса*, *Важан есек*, *Сахрана почиње обично после подне*, *Ако лажем обесите ме*, *молићу лепо*, затим радио-драма из 1985. године *Трагање по пепелу* која је била базирана на дневницима чланова Зондекомандоа закопаних у Аушвицу и пронађених у току 1960-их година, као и драме, *До виђења друже Гале* и *Војник и лутка*.

¹¹⁶⁴ Ivanji I., „Drama koja jevrejskom problemu prilazi sa novog aspekta”, *Jevrejski preged*, br. 1-2, januar-februar 1967.

оличени у ликовима Вилијевог брата Ферија и „званичног” оца Карла, а инспирацију за догађаје у драми које је сместио у Банату, као и за породицу Сајлер, Борислав Михајловић, делимично је пронашао у лику свог познаника Јохана Сајлера, кога је упознао у току рата, скривајући се од нациста на имању породице Грчић у Банату, а Михајловић је једно време и радио на фарми код велепоседника Карличека, чија је ћерка, у драми, мајка Вилија Сајлера.¹¹⁶⁵ У *Аутобиографији-о другима* Михиз је, о свом познанику Јохану Сајлеру записао: „Старац се презивао Сајлер и по њему сам назвао своју драму *Командант Сајлер*.”¹¹⁶⁶ Крајем 1966. године комад је доживео премијеру у Народном позоришту у Београду, у периоду од 8. априла 1967. до 24. децембра 1969. извођен је на сцени загребачког театра Гавела, а у то време је најављено и његово извођење у још двадесетак домаћих и неколико иностраних позоришта, чиме је додатно популисано једно од ретких драмских и генерално књижевних остварења у Југославији која су говорила о Холокаусту, а која су настала из пера нејеврејских писаца.

Осим већ поменутих драма Лебовића и Михиза и радио драма Зоре Дирнбах, на тему концентрационих логора и страдања у њима, југословенски писци су написали још неколико драма, као што су, на пример: *Штрајк у заробљеничкој болници* (позната и под називом *Репатрирци*) Жака Конфина, *Милица не сме умрети* Антона Инголича, *Жути кавез* Јулије Најман, *Усвојено дете* Милана Гргића, као и радио драма *Дечак са бројем на руци* Еве Краус.¹¹⁶⁷

Када се, на крају, уопштено погледа, примећује се да се Холокауст књижевност у југословенском социјализму развијала у две етапе-прва од краја рата, па до почетка шездесетих година када у књижевним репрезентацијама страдања доминирају дела која су писали преживели Јевреји и која су, у жанровском смислу, била на граници између мемоарске литературе и белетристике. Почетак шездесетих година, са појавом постмодернизма у домаћој књижевности, доноси и један нови уметнички приступ у коме, иако преовладава фикција, реална лична или породична траума ипак остаје основни фактор обликовања књижевне слике Холокауста. И у овом периоду, главни књижевни ствараоци који се баве овом тематиком и даље су писци јеврејског порекла, међутим кључна разлика у односу на ранију домаћу Холокауст књижевност, из првих послератних деценија јесте што, почевши од шездесетих година, пре свега кроз дела Данила Киша и Александра Тишме, књижевне репрезентације јеврејског страдања прелазе са маргине културне сцене у главне токове југословенске књижевности, а осим тога, управо кроз књижевност, почињу у јавности да се отварају и теме које, до тада, нису биле део колективног начина перцепције логора и страдања у њима попут женске стране рата, сексуалне експлоатације у логорима, (не)вољне сарадње појединих логораша са нацистима. Све ове нове теме, до тада запостављене у готово свим сегментима југословенске културе сећања, у друштвени фокус доспевају управо захваљујући књижевности, чиме се, не само колективној перцепцији прошлости прикључује перспектива мањине, већ и релативизује апсолутна морална исправност жртве. У току педесетих година, како се може видети из примера Лебовићеве и Обреновићеве драме *Небески одред*, овакав начин представљања логора и Холокауста наилазио је на неразумевање и чак отворене осуде, да би крајем седамдесетих година слична

¹¹⁶⁵ Новаковић Александар, „Немци и Аустријанци у српској драми”, *Браничево: часопис за књижевност и културу*, бр 1/2016., стр. 132.

¹¹⁶⁶ Mihajlović- Mihiz Borislav, *Autobiografija-o drugima*, Beograd, 2008., str. 87.

¹¹⁶⁷ AJ, 297, K-56, Bibliographie des oeuvres litteraires des auteurs Yougoslaves traitant le theme des camps de concentration nazis

дела била награђивана престижним домаћим књижевним наградама и проглашавана за романе године, попут Тишмине *Употребе човека*, што сведочи о промени друштвеног односа према Холокауста у Југославији, као и о томе да су те промене у колективну перцепцију злочина и страдања унела нове нијансе, за које, углавном није било места у оним деловима колективне културе сећања које су биле под већим утицајем партије и државе.

Уметност патње: скулптура Холокауста у Југославији

Потреба да се сећање на нацистичке злочине физички обележи у јавном простору, подстакла је развој вајарског стваралаштва на тему Холокауста, па су најзначајнија уметничка остварења из ове области била везана управо за подизање јавних споменика страдалим жртвама. Перцепција дате проблематике, међу савременим светским скулпторима попримале су различите форме: од реалистичних репрезентација Натана Рапопорта (*Споменик херојима Варшавског гета-1948*), преко стилизованих антропоморфних скулптура Нандора Глида посвећених страдалим Јеврејима Београда (1990) и Солуна (1997) и *Споменика против рата и фашизма* (1988) у Бечу Алфреда Хрдличке до савремених скулптуралних облика који у форми контраспоменика имају за циљ да негирају традиционално схватање споменичке скулптуре и наметнутог симболичког значења које она у себи носи.

Један од свакако кључних проблема савремене меморијалне скулптуре јесте доминантна тенденција да страдање репрезентују путем потпуно апстрактних форми, које су, иако благонаклоно посматране од стране уметника, архитеката и критичара, често биле отворено осуђиване од стране јавног мњења као и преживелих жртава Холокауста. Модернистички приступ репрезентацији ратних злочина често је перципиран као прекинута нит са жртвама чије је страдање покушавао да репрезентује, а тенденција да се стварне патње прикажу кроз потпуну апстракцију често су налазиле на неразумевање оних који су те патње осетили на својој кожи, што најбоље илуструју речи једног од преживелих: „Ми нисмо мучени и наше породице нису убијане на апстрактан начин, то је била реалност.” или, рецимо, питање чувеног израелског скулптора Натана Рапопорта: „Да ли могу направити стену са рупом и рећи: Ево! Ово је хероизам јеврејског народа?”¹¹⁶⁸ Амерички историчар, Џејмс Е. Јанг, на Рапопортово питање одговара негативно, али, истовремено, подсећа и на то да није сваки пример јавне уметности споменик, као што ни сваки споменик није уметничко дело.¹¹⁶⁹ На фундаменталну контрадикторност тенденције да споменици имају модерну форму указао је и Луис Мамфорд (Lewis Mumford) речима: „Појам модерног споменика је уистину контрадикторан у погледу термина: ако је споменик онда није модеран, ако је модеран онда не може бити споменик.”¹¹⁷⁰

Као и у свету и у Југославији је Холокауст као тема у вајарству била, углавном, везана за меморијализацију и подизање споменика страдалим жртвама и код већине југословенских вајара, за шта је, можда, најбољи пример Нандор Глид, немогуће је говорити о њиховом вајарском опусу који се бавио Холокаустом, без да се, у првом реду, не говори о њиховом раду на изради меморијалних јавних скулптура, које су, самостално или као делови већих споменичких целина, били посвећени, јеврејским жртвама широм Југославије,

¹¹⁶⁸ Young James E., *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven, London, 1993., 9.

¹¹⁶⁹ Исто, стр. 9.

¹¹⁷⁰ Cvetic Mariela, „Monumentalna memorijalna politička skulptura”, u: Šuvaković Miodrag, *Istorija umetnosti u Srbiji XX veka. Tom 2. Realizmi i modernizmi oko Hladnog rata*, Beograd: Orion Art, 2012, str. 306.

Европе, али и света. Сам Глид је такву појаву објаснио на следећи начин: „Спадам међу оне вајаре који не разликују много скулптуру за споменике од скулптуре за изложбе... По моме вајарство има увек смисла када се нађе у животу, међу људима.”¹¹⁷¹ Југословенски вајари који су се бавили овом тематиком нису били бројни, али је међу њима било доста познатих и угледних имена. У поглављу које се бавило споменицима жртвама Холокауста, већ су споменута двојица-Лујо Безереди¹¹⁷² и Оскар Немон,¹¹⁷³ који су, упркос томе што Холокауст није био централна тема њиховог стваралаштва, направили скулптуре које су касније постављене као споменици жртвама у Чаковцу и Осјеку. За разлику од Безередија који је био мађарско-словачко-хрватског порекла, Оскар Немон (рођено Нојман) је као осјечки Јеврејин који је још 1920-их година напустио Југославију, имао и личних разлога да својим делом ода почаст сународницима и некадашњим суграђанима који су страдали у току рата.

Међутим, неки аутори, попут Ивана Мештровића, нису имали овакву врсту интринзичке мотивације, изазване преживљеном траумом или личним пореклом, а стваралачка инспирација да се баве темом јеврејског страдања имала је корене у његовом интересовању за јеврејску историју и њену повезаност са изворним хришћанством. Мештровићеве везе са јеврејским народном и верском традицијом као инспирацијом, биле су комплексне и трајале су још од међуратног раздобља. Своје занимање за теме Јудаизма и Старог завета Мештровић је почетком 1950-их година описао речима: „Занима ме, коначно због тога, јер ме преко 30 година интересира Стари и Нови завјет са својим месијанизмом, чији су носиоци били Јевреји и чији су духовни дужници кршћани и мухамеданци, који су примили основна начела закона објављених Мојсију... Лик ме Мојсија већ одавно интересира, па сам током година направио разне скице, а израдио сам једну бисту Мојсија као дар Југославије пригодном 60. годишњице¹¹⁷⁴ Масарика.”¹¹⁷⁵

И у наредном периоду, личност Мојсија остала је главни мотив у оном делу Мештровићевог опуса који се дотицао Јудаизма и Холокауста. Једну од својих скулптура, Мојсија израђеног у белом мермеру, Мештровић је поклатио држави Израел. У априлу 1952. године, у Мештровићевом атељеу у Загребу, представници владе НР Хрватске, ову скулптуру су свечано предали посланику Израела у Југославији др Езри Јорану, а овој свечаности присуствовали су и председник Јеврејске општине Загреб др Арпад Хан, као и

¹¹⁷¹ Almulji Jaša, *Živi i mrtvi-razgovori sa Jevrejima*, Beograd, 2002., str. 355.

¹¹⁷² Лујо Безереди (1898.-1979.) рођен у месту Нова у Мађарској, након смрти родитеља сели се у Чаковец где завршава Грађанску школу и Препарандију. Учествовао у револуцији Беле Куна, после чијег слома је пребегао у Краљевину СХС. У међуратном периоду уписао је вајарство на Ликовној академији у Загребу, а у периоду 1936-1941 живео у Београду. Од 1942. до краја живота живео и стварао у Чаковцу. У почетним фазама стваралаштва бавио се примењеном керамиком, након чега је углавном радио у теракоти. Највећи период стваралачког рада био је фигуративац, али се у познијој фази окушао и у апстракцији.

¹¹⁷³ Оскар Немон (1906-1985) рођен је у Осјеку у јеврејској породици. Након матуре студирао је вајарство у Бечу и Бриселу. Још пре Другог светског рата настанио се у Оксфорду у Енглеској. Радови су му обележени реализмом, а у току боравка у Бриселу био је близак кругу белгијских надреалиста и лични пријатељ Ренеа Магрита. Чувен је нарочито по скулптуралним портретима бројних познатих личности попут: Чарлса Линберга, Сигмунда Фројда, Винстона Черчила, Бернада Монтгомерија, Харолда Мекмилана, краљице Елизабете II, Маргарет Тачер, Принцезе Дајане итд.

¹¹⁷⁴ С обзиром да је Томаш Масарик (1850.-1937.) 60-ти рођендан славио 1910. године, дакле у време када ни Југославија ни Чехословачка још увек нису постојале, највероватније је у питању штампарска грешка и вероватно је требало да пише 80. годишњице.

¹¹⁷⁵ „Interview s Ivanom Meštrovićem” *Bulletin of Association of Yugoslav Jews in the United States*, br. 8., November 1951., str. 2.

председник Савеза јеврејских општина Југославије др Алберт Вајс¹¹⁷⁶ а пригодна свечаност овим поводом одржана је и у Израелу, у присуству југословенског посланика у Израелу Душана Братића и проф. Динабурга, министра за културу у Израелској влади. Почетком маја месеца исте године скулптура је отпремљена у Израел и постављена у музеј Бецалел.

Такође и најзначајније Мештровићево дело које је било посвећено страдалим Јеврејима, рељеф намењен за, никад реализовани, споменик херојима Варшавског гета и жртвама Холокауста у Риверсајд парку у Њујорку, такође је као свој централни симбол имало представу Мојсија. Наиме, почетком 1950-их година направљен је план о подизању првог споменика на америчкој територији посвећеног жртвама Холокауста, који је требало да буде изграђен на истакнутом месту њујоршког Риверсајд драјва на простору између 83. и 84. улице.¹¹⁷⁷ Пројекат споменика израдио је чувени амерички архитекта немачко-јеврејског порекла Ерих Менделсон, познат по зградама као што су Мосехаус (Mossehaus) у Берлину и Ајнштајнова кула у Потсдаму, а сам споменик је замишљен тако да се састоји од око 25 метара (80 стопа) високог пилона у облику две издужене, спојене камене плоче налик на оне са 10 божјих заповести које је Бог дао Мојсију на Синају и једног 30 метара дугог хоризонталног, плитког рељефа који би израдио Мештровић.¹¹⁷⁸ Рељеф је, према Мештровићевој замисли, приказивао доминантну фигуру Мојсија у стојећем положају како колони људи показује пут, што је представљало симбол за борбу човечанства у настојању да се поштују Божје заповести. Иако рељеф у целисти никада није израђен, Мештровић је ипак направио скулптуру Мојсија која је на крају постављена у кампусу Универзитета у Сиракузи,¹¹⁷⁹ у америчкој савезној држави Њујорк, док се глава Мојсија која је представљала студију за овај споменик чува на универзитету Нотр Даму у Саут Бенду, држава Индијана, САД, пошто је Мештровић у току свог живота у САД био професор на оба ова универзитета. Скице и моделе за споменик у Њујорку, Мештровић је поклонио Снајт музеју (Snite Museum) универзитета у Нотр Даму, где је 1991. године била приређена и њихова изложба.¹¹⁸⁰

Подршку Мештровићевом и Менделсоновом подухвату пружила је и влада ФНРЈ, која је, након што је Мештровић изразио жељу да споменик буде направљен од јабланичког камена, донела одлуку да потребне количине камена донира као поклон југословенских народа као израз њиховог пијетета према Јеврејима страдалим у Холокаусту.¹¹⁸¹ Овакав потез југословенске владе требало би посматрати, не само у светлу њеног антифашистичког опредељења него и у контексту њених тадашњих настојања да Мештровића врате у земљу¹¹⁸² које због Мештровићевог дубоког уверења да га комунистичке власти желе искористити у пропагандне сврхе, нису уродиле плодом.¹¹⁸³

¹¹⁷⁶ „Predaja Meštovićevoг Mojsija држави Израел”, *Bilten Saveza jevrejskih opština Jugoslavije*, br. 1-7, januar-jul 1952., str 41.

¹¹⁷⁷ „U New Yorku diže se spomenik za 6 miliona Jevreja”, *Bulletin of Association of Yugoslav Jews in the United States*, br. 6. November 1951., str. 6.

¹¹⁷⁸ Young James E., *The Texture...*, 290.-291.

¹¹⁷⁹ Meštović Stjepan Gabrijel, *Srce od kamena. Moj djed: Ivan Meštović*, Zagreb, 2007., 175.

¹¹⁸⁰ Kečkemet Duško, *Život Ivana Meštovića (1883.-1962.-2002.)*, Tom II (1932.-1962.-2002.), Zagreb, 2009., str. 383.

¹¹⁸¹ „Jugoslavija poklanja kamen za Meštovićeв spomenik 6 000 000 jevrejskih žrtava fašizma u Nju Jorku”, *Bilten SJOJ*, br. str. 51.

¹¹⁸² Terzić Milan, „Umetnik i politika 1945: Akcija jugoslovenskih vlasti nakon Drugog svetskog rata da se Ivan Meštović vrati u zemlju”, *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. I, 1995.

¹¹⁸³ Meštović Stjepan Gabrijel, *Nav. delo*, str. 168.-169.

Јеврејска заједница никада није заборавила Мештровићево залагање да овековечи успомену на јеврејско страдање, а када је почетком 1962. године Мештровић умро, јеврејска штампа га је оценила као великог пријатеља јеврејског народа пишући о њему: „Његов лик нам је добро познат, а нарочито ваља забележити, да је био не само идејни пријатељ Јевреја него је гајио и личне пријатељске везе са многим јеврејским личностима у Југославији, у првом реду пак био спријатељен са покојним др Лихтом... Свом ставу према Јеврејству и према остварењу ционизма у држави Израел дао је Мештровић видног израза када је својега Мојсија поклатио нашој младој држави.”¹¹⁸⁴

За разлику од Мештровићевог Мојсија који је осмишљен како би био споменик страдалим Јеврејима, било је и случајева да поједине скулптуре, у времену свога настанка нису тематски биле посвећене страдању и Холокаусту, али су у другом времену и промењеним околностима добиле и другачије тумачење. У том погледу интересантна је прича о скулптури Мојсија вајара Антуна Аугустинчића, коју је он, још пре Другог светског рата, израдио као надгробни споменик за гробницу загребачке јеврејске породице Глук (Glück). Ову гробницу је, 1930-их година, подигао Јулио Глук за своје родитеље Лавослава и Розу, рођену Бихлер (Bühler).¹¹⁸⁵ Након рата, када је почетком 1950-их година грађен споменик страдалим Јеврејима на загребачком гробљу Мирогој, Јеврејска општина Загреб дошла је на идеју да затражи од породице Глук да им уступи ову Аугустинчићеву скулптуру како би она постала централни део новосаграђеног споменика, а одобрење за премештање скулптуре се тражило од Зоре, Вере и Звонка, преживеле деце покојног Јулија Глука. Очигледно је да је са члановима породице Глук било и извесних несугласица око премештања скулптуре, пошто је Зора Глук, која је у то време живела у Њујорку, уступање споменика условила тим да се јавно истакне на који је начин ова скулптура доспела на споменик јеврејским жртава фашизма.¹¹⁸⁶ На крају договор је постигнут и у замену за скромнији споменик, наследници породице Глук дозволили су да се Аугустинчићева скулптура искористи као део споменика жртвама Холокауста. Аутор скулптуре Антун Аугустинчић био је упознат са променом намене сопственог дела и сасвим сигурно је дао и свој пристанак, с обзиром да је, за потребе премештања скулптуре, израдио скицу споменика жртвама фашизма са кипом Мојсија, која се данас налази у Архиву Јеврејског историјског музеја у Београду.¹¹⁸⁷

Скулптура Мојсија са гробнице породице Глук представља занимљив пример који показује како споменици и уметничка дела уопште, у различитим временима и различитим друштвеним контекстима, могу да добију другачији смисао и ново тумачење. Посматрати их као живу структуру, подложну променама значења у току времена, значи и прихватити релативистичку природу уметничког дела, о чему је говорио и Богдан Богдановић: „...Свестан сам те релативности споменика. Они никад нису оно што мисли генерација која их подиже, која хоће тврдо да обележи неку своју тачку и запету, своју представу, своју слику себе самих. Споменик после постаје нешто друго, има свој живот, и само посредно обележава свој повод и своју првотну инспирацију”.¹¹⁸⁸ Онога тренутка када једно уметничко дело, као у овом случају, постане извор друштвеног памћења, онда се и на њега

¹¹⁸⁴ P. St. „Kipar Ivan Meštrović umro”, *Bilten udruženja Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu*, br. 1-2, januar 1962., str. 23.

¹¹⁸⁵ АЈИМ, КСО, *Pismo Jevrejske opštine Zagreb Savezu jevrejskih opština Jugoslavije*

¹¹⁸⁶ Isto

¹¹⁸⁷ АЈИМ, ПА-Р-19

¹¹⁸⁸ Bogdanović Bogdan, *Glib i Krv*, Beograd, 2001., str. 137.-138.

може применити оно што је Пјер Нора запазио о местима сећања, а то је да „места сећања живе од своје способности за метаморфозу, за непрекидно оживљавање старих и генерисање нових значења у увек новим и непредвидљивим везама.”¹¹⁸⁹ У случају Аугустинчићеве скулптуре, ту унутрашњу метаморфозу значења, омогућила је управо њена универзална симболика коју је аутор желео да покаже већ на самом почетку. Аугустинчић је, наиме, Мојсија моделирао тако да он у једној руци држи две плоче са десет Божјих заповести, док кажипрстом десне руке показује на шесту заповест- „Не убиј”.¹¹⁹⁰ Управо због тога се ова скулптура, иако јој то није била првобитна намена, добро уклопила у контекст културе сећања на злочине чија се природа, ужаси и размере, у моменту њеног настанка нису могли чак ни наслутити.

Међутим, свакако најзначајнији југословенски скулптор који се бавио темом Холокауста, посветивши јој централно место у свом опусу, био је Нандор Глид. Глид је рођен 1924. године у јеврејској породици у Суботици. Основну школу и три разреда гимназије завршио је у Суботици, након чега се, 1938. године пребацио на каменорезачки занат. Рат је највећим делом провео у Будимпешти и Сегедину, да би се 1944. године придружио партизанском покрету. У току 1945. у сукобима код Болмана у близини Банатског Петровог села је и рањен, а крај рата је дочекао у Загребу.¹¹⁹¹ У Холокаусту страдао му је највећи део породице, укључујући оца, мајку и сестру, што је оставило дубоког трага на будуће Глидово стваралаштво. Након рата, у класи професора Радета Станковића и Марина Студина уписује Академију примењених уметности у Београду, коју је завршио 1951. године. Иако је рани Глидов опус, нарочито код његових младалачких, наручених скулптура и споменика, био обликован под утицајем актуелне идеологије соцреализма, он је убрзо дао значајан допринос социјалистичком естетизму¹¹⁹², који је заузео место дотад неприкосновеног социјалистичког реализма.¹¹⁹³ У првој етапи свога стваралаштва, Глид је био посвећен изради портрета, док се касније окреће прављењу споменика, а његов први самостални споменик, посвећен палим рударима, постављен је 1951. године у Јарандолу. Временом, главна и централна тема Глидовог стваралаштва постају страдање у рату и Холокауст и занимање за уметничку обраду ове тематике код Глида је видљиво већ у првој половини 1950-их година, па тако он 1955. године, на првом наградном конкурс у Савеза јеврејских општина учествује у категорији ликовних дела са једном скицом за споменик борцима и жртвама фашизма¹¹⁹⁴ која је касније послужила као предлог за рељеф на споменику палим борцима у Требињу. О томе због чега уметник оваквим темама треба да посвећује посебну пажњу, Глид је рекао: „Ако је хроничар свога времена, уметник налази своју инспирацију и у рату и у миру. Али, људска судбина, човек

¹¹⁸⁹ Nora Pierre, „Između sjećanja i povjesti”, *Diskrepancija*, br. 12, svezak 8, januar 2007., str. 157.

¹¹⁹⁰ „Izveštaj o otkrivanju pet spomenika jevrejskim žrtvama fašizma i palim borcima u Jugoslaviji”, *Bilten SJOJ*, br. 8, avgust 1952., str. 15.

¹¹⁹¹ Савез јеврејских општина Србије, *Знаменити Јевреји Србије-биографски лексикон*, Београд, 2011., стр. 63.

¹¹⁹² Критички термин социјалистички естетизам, први је употребио Света Лукић 1963. године, како би описао савремен тенденције у српској књижевности. Касније овај израз прихвата и ликовна критика како би означила високи модернизам српског сликарства од друге половине 50-их до средине шездесетих година 20. века, а термин користи и Лазар Трифуновић у својим анализама београдског енформела (видети: Merenik Lidija, *Visoki modernizam ili socijalistički estetizam*, <https://www.scribd.com/document/12966913/Visoki-Modernizam-Ili-Socijalistički-Eстетizam> (pristupljeno: 21. 04. 2019.) ; Trifunović Lazar, *Enformel u Beogradu*, Beograd, 1982.)

¹¹⁹³ Subotić Irina, *Nandor Glid*, Beograd, 2012., str. 20.

¹¹⁹⁴ „Završen je prvi naučni i umetnički konkurs Saveza”, *Bilten SJOJ*, br. 1.-2., januar-februar 1956., str. 10.

као биће, на већем је искушењу у рату, па моралистичка уметност својом суштином мора да буде више окренута страдању него радости. А као таква она служи будућности: колико би радост била већа да није било страдања, патњи, ратова...”¹¹⁹⁵ Дакле, улога уметника као носиоца сећања на Холокауст, за Глида је имала јасну функцију- да пренесе моралне поруке за оне генерације које тек долазе.

Прва Глидова скулптура посвећена јеврејском страдању која је у Југославији постављена као јавни споменик била је *Балада о вешанима*, откривена 1967. године у Глидовом родном граду Суботици. Скулптура је била посвећена трагичном догађају из 1941. године, коме је присуствовао и тада седамнаестогодишњи Нандор Глид, вешању 15 суботичких скојеваца, међу којима је било и Јевреја, Глидових познаника, припадника ционистичке организације Техелет Лаван. Као инспирација, скулптору је послужила песма *Балада о обешенима* средњовековног француског песника Франсоа Вијона, а сама скулптура није била наручена, већ су је представници власти уз Суботице учили на путујућој изложби која је обилазила Југославију, након чега су одлучили да скулптуру откупе и поставе као споменик.¹¹⁹⁶

У Глидовом стваралаштву су ратна разарања и патње представљали тематику за коју је био чврсто везан личном трагедијом и страдањем своје породице и слободно можемо рећи да је у његовом случају преживљена траума представљала главну мотивацију за бављење овом и сличним темама. Иако је наглашавао да траума не би требало да буде основни *spiritus movens* уметничког стваралаштва, он је, са друге стране, говорећи о свом делу, признао да је у његовом случају управо ратна траума била основни покретач и извор инспирације и да у рату и Холокаусту није страдала и његова породица, како је и сам рекао, вероватно би радио актове, љубавне теме и исказивао своју лирску природу.¹¹⁹⁷

Читавим својим стваралаштвом, Глид је доследно настојао да демантује уметнике попут Хенрија Мура, који су сматрали да не постоји адекватна уметничка форма која може да изрази страхоте Аушвица и Холокауста, а ова Мурова тврдња, у Глидовом случају представљала је изазов из кога је рођена инспирација за прву Глидову скулптуру постављену у иностранству-споменик страдалим Југословенима у логору Матхаузен. Иако споменик у Матхаузену није био посвећен само Јеврејима, већ свим Југословенима који су страдали у овом логору, Глид је инспирацију за ову скулптуру пронашао у Холокаусту, односно у једној причи коју је чуо од књижевника Ђорђа Лебовића. Лебовићу је, један од чланова групе логораша чији је задатак био да лешеве побијених заточеника спаљује у крематоријуму, испричао како изгледа када људска тела почну да горе-испреплетени лешеве почињу да се мичу и изгледа као да плешу, што је представљало трагичан и ужасан призор.¹¹⁹⁸ Ова прича добро се урезала Глиду у памћење и његов главни циљ је био да на скулптури жртвама Матхаузена оживи ову стравичну визију.

Иако је скулптура за Матхаузен постављена у иностранству, конкурс на коме је она изабрана био је југословенски, а први међународни конкурс на коме је Глид победио био је конкурс за централно спомен-обележје на простору бившег нацистичког логора Дахау у близини Минхена. Од 54 уметника из 17 земаља у ужи избор ушло је шест вајара, међу којима су била чак двојица Југословена- Нандор Глид и Душан Цамоња, а прва награда Глиду је додељена једногласно. Међутим скулптура са којом се Глид пријавио на конкурс

¹¹⁹⁵ Исто, стр. 5.

¹¹⁹⁶ Almuli Jaša, *Živi i mrtvi-Razgovori sa Jevrejima*, Beograd, 2002., str. 362.

¹¹⁹⁷ Грубач Стефан, „Бекство од теме”, *НИИ*, 28. X 1990., стр. 37.

¹¹⁹⁸ Исто, стр. 356.

није била иста она која је на крају постављена у Дахауу. Наиме, након првог круга конкурса жири је изабрао Глидово архитектонско решење и рељеф, али је одлучио и да се међу шесторицом уметника који су прошли у други круг понови конкурс за скулптуру.¹¹⁹⁹ Иако је у другом кругу изабрано Глидово решење и за скулптуру она је била нешто другачија него она коју је претходно предложио. Прва предложена скулптура имала је вертикалну апстрактну форму, док је концептуална идеја друге предложене скулптуре, која је на крају и усвојена, била слична оној којом се Глид водио приликом израде скулптуре за Матхаузен. Скупина измрцварених људских тела стварала је заједничку форму која је евоцирала изглед бодљикаве жице, али која је, уједно, према Глидовом објашњењу, у основи представљала сублимацију свега онога што је у перцепцији уметника представљало концентрациони логор-и жица и и глад и људска патња.¹²⁰⁰ С обзиром да је скулптура предвиђена за споменик у Дахауу била прилично велика, 16 метара дугачка и 6,3 метра висока, Глид није могао да је изради у свом атељеу на Дедињу, већ је највећи део рада на скулптури обављен у просторијама бившег Јеврејског омладинског клуба у сутерену зграде београдске синагоге.¹²⁰¹ Скулптура из Дахауа привукла је велику међународну пажњу, па је, инспирисан овим Глидовим делом, немачки графичар Хелмут Мевес, снимео документарни филм о Глидовом животу и стваралаштву, а чије је приказивање на свом програму најавила и западнонемачка редиотелевизија за март 1970., поводом годишњице Химлеровог наређења о оснивању логора Дахау.¹²⁰²

Што се тиче рељефа који је, Глид, заједно са спомеником израдио за меморијални простор логора Дахау, он је теми прилазио мало директније, бар када је био у питању идентитет жртава. Рељеф се састојао од три велике карике ланца причвршћене за бетонску подзиду на које је уметник причврстио емајлиране знаке који представљају све категорије логораша: црвени троуглови за комунисте, социјалдемократе и друге политичке непријатеље Рајха, зелени за криминалце, браон за Роме, розе за хомосексуалце, љубичасти за Јеховине сведоке, плави за иностране раднике на принудном раду, црни за различите преступнике, проститутке, луталице итд., а два жута троугла који су формирали Давидову звезду за Јевреје.¹²⁰³ Током рада на скулптури за Дахау, Глид је израдио још неколико модификација ове скулптуре галеријског формата, а у време када се радило на подизању споменика у логору Заксенхаузен у Оранијенбургу, југословенска делегација је овом граду поклонила једну од варијанти Глидове скулптуре за Дахау, а нарочито велика почаст и Глиду и југословенској уметности указана је када је још једна Глидова скулптура слична оној у Дахауу постављена 1979. године у Јад Вашему као Меморијал жртвама концентрационих и логора смрти.¹²⁰⁴ Југословенски конкурс за Матхаузен, међународни конкурс за Дахау на коме су учествовали Глид и Џамоња, затим поклон југословенске делегације Оранијенбургу, као и постављање Глидове скулптуре у Јад Вашему показују да је југословенска влада у културној политици и дипломатији које је водила на међународном нивоу извесну пажњу поклањала сопственој репрезентацији кроз споменике и меморијале жртвама фашизма широм Европе и света.

¹¹⁹⁹ Mladinov David, „Simboli onima koji dolaze-Razgovor sa Nandorom Glidom”, *Jevrejski pregled*, br. 10.-12., oktobar-decembar 1967., str. 8.

¹²⁰⁰ Almulji Jaša, *Živi i mrtvi...*, 356.

¹²⁰¹ „Simboli onima koji dolaze...”, str. 7.

¹²⁰² Adanja Katarina, „Film o Nandoru Glidu i njegovom delu”, *Jevrejski pregled*, br. 1-2, januar-februar 1970., str. 63.

¹²⁰³ Subotić Irina, *Nandor Glid*, str. 98.

¹²⁰⁴ Исто, стр. 104.

Иако је највећи део његових скулптура, посвећених жртвама рата и Холокауста био базиран на стилизованим антропоморфним представама попут скулптура из циклуса *Јама* и *Колица смрти*, Глид је, у естетском смислу, теми Холокауста приступао и на другачији начин и у том контексту нарочито занимљив део његовог опуса чини серија скулптура које представљају фениксе (жар птице), од којих су многе продате колекционарима у САД и Канади. Скулптуре феникса израђене су у неколико варијација и како је и сам Глид истицао, представљале су бег од теме Холокауста и покушај враћања у живот¹²⁰⁵ који ипак није успео до краја. Управо једна од скулптура из циклуса Феникс, искоришћена је за споменик жртвама Холокауста на јеврејском гробљу на Ловринцу у Сплиту, који је откривен у част 30. годишњице ослобођења Сплита 27. октобра 1974. године,¹²⁰⁶ чиме се Глид, помало иронично, чак и оним скулптурама којима је хтео да заобиђе проблематизацију Холокауста, вратио у ову тематику. Симболика скулптуре феникса била је вишеструка, па је феникс, као симбол поновног рађања након смрти, због начина уметничке стилизације, истовремено могао да се тумачи и као пламена буктиња која подсећа на жртве изгореле у крематоријумима нацистичких логора смрти.¹²⁰⁷

Врхунац своје уметности Холокауста, Глид је досегао са скулптуром *Менора у пламену*, која је и према његовом сопственом признању, представљала синтезу његовог целокупног стваралаштва.¹²⁰⁸ Као што је у поглављу о споменицима већ објашњено, скулптура *Менора у пламену* постављена је на дорћолском кеју у Београду, као споменик у знак сећања на београдске Јевреје страдале у Холокаусту, а идентична скулптура постављена је у Солуну 1997. године, као успомена на чланове јеврејске заједнице овог града који су пали као жртве нацизма. За разлику од споменика подизаних у славу револуције, од Иришког венца до Петрове Горе и Козаре, укључујући ту и Богдановићев споменик у Јасеновцу, који је, такође, делимично био перципиран као споменик жртвама за револуцију, Глидове скулптуре и споменици нису имали изражену монументалност чија је функција била да импресионира, већ су били моделирани као сведочанство људског страдања.

Међу Глидовим делима која су обрађивала тему Холокауста, једно од најзначајнијих, које је остало међу зидовима уметничког атељеа и никада није постављено као споменик у јавном простору била је скулптура *Кристална ноћ*, која се на неким местима може пронаћи и под називом *Кристална ноћ '38* израђене 1988. године поводом 50 година од Кристалне ноћи, првог већег нацистичког погрома над Јеврејским становништвом.¹²⁰⁹ Својом наглашеном вертикалном формом *Кристална ноћ*, подсећа на претходне скулптуре *Балада о вешанима*, *Споменик палим борцима у Сенти* или пак *Теразије*. Иако превасходно вајар, Глид је тему Холокауста обрађивао и као графичар и то пре свега кроз циклус монотипија под називом *Холокауст* насталих у периоду 1985-1986.¹²¹⁰ Осим скулптура посвећених јеврејском страдању, Глид је израдио и неколико других споменика посвећених цивилним жртвама рата попут *Крваве бајке* (1975) и *Сто за једног* (1980) у част стрељаних у Крагујевцу, као и *Корићка јама* (1991) у знак сећања на усташке жртве у Херцеговини.

¹²⁰⁵ Almuli Jaša, *Živi i mrtvi...*, str. 363.

¹²⁰⁶ „Otkriven spomenik Jevrejima palim borcima i žrtvama fašizma u Splitu”, *Jevrejski pregled*, br. 9.-10., septembar-oktobar 1974., str. 48.

¹²⁰⁷ Kečkemet Duško, Efron Zusja, *Židovsko groblje u Splitu*, Split, 1973., str. 20.

¹²⁰⁸ Almuli Jaša, *Živi i mrtvi...*, str. 362.

¹²⁰⁹ Subotić Irina, *Nandor Glid*, str. 106.

¹²¹⁰ Stanišić Miško, „Svedočenje i sećanje na logor. Sublimna estetika žrtve”, u: Šuvaković Miodrag, *Nav. Delo*, 209.

Док су поједини уметници попут Глида настојали да злочине и цивилно страдање у својим делима прикажу експериментишући са формом, други као, на пример, Богдан Богдановић, су свој израз тражили у симболима, а трећи су настојали да страхоте рата на својим скулптурама представе користећи нове материјале, као што је то радио Душан Џамоња. Како би дочарао усташке и немачке злочине у рату, Џамоња је, на својим скулптурама, почео да користи нове елементе, ексере и ланце, чијим су се варирањем могли постићи различити облици, који су представљали синтезу уметничког поступка, материјалног и идеје. Одлуку да експериментише са новим материјалима Џамоња је објаснио на следећи начин: „Најчешће сам радио за конкурсе и у то време највише су ме привлачили они за меморијале фашистичког терора, дакле за жртве. Био сам подстакнут чињеницом да се у Другом светском рату појавила монструозна идеја, измишљена машина за уништавање људи као што су концентрациони логори. С друге стране био сам свестан да свака материја има своју психологију. Дрво је органски материјал, гвожђе неоргански. Употребом једног и другог у заједничкој композицији појавила се могућност представљања идеје путем метафоре... Симболично, забијање ексера у живу материју као што је дрво, ствара претпоставку тортуре... Цела скулптура тако је остала као сведочанство бившег живота.”¹²¹¹ У случају својих скулптура посвећених жртвама Аушвица и Јајинаца, Џамоња користи и стаклене кристале који симболизују жртве и који су постављени на металну конструкцију као „свод имагинарног храма посвећеног милионским жртвама”¹²¹² којим, према најдубљем личном уверењу, покушава да интерпретира „стање душе жртава Аушвица”, који су били „згажени у неизбежности убојства с предумишљајем” а уједно покушава и „сагледати кроз кристале мучеништва, штит од милијуна жртава тако да челик њихова јединства продре до срца једне цивилизације”.¹²¹³ Почевши од педесетих година Џамоња је у свом скулпторском опусу, посветио значајну пажњу питању злочина и страдања што се најбоље види по честим учествовањима на конкурсима за споменике цивилним жртвама: споменик стрељанима у Јајинцима (1957), међународни конкурси за споменике жртвама у Аушвицу (1958), Дахауу (1959 и 1964), југословенски конкурс за споменик жртвама у Потхуму крај Ријеке (1968) итд.¹²¹⁴ Године 1968. у новоотвореном музеју логора Јасеновац, Џамоња је израдио рељеф назван „Јасеновачким жртвама”. Својим скулптуралним формама Џамоња је понекад залазио и у домен архитектуре, попут грађевине са којом је учествовао на међународном конкурс за споменик жртвама логора Дахау из 1959. године. Он је искористио једну своју скулптуру чију је унутрашњост моделирао тако да се формира ограничен и скучен простор који се сужава према врху и чији је једини извор светлости представљао узак процеп од врха до дна скулптуре, што је, све заједно, требало, према ауторовој замисли, да изрази специфично психолошко и духовно стање жртава у Дахауу,¹²¹⁵ али и да изазове осећај тескобе и беспомоћности,¹²¹⁶ дакле готово идентичан архитектонски поступак који је четири деценије касније, крајем 1990-их година искористио архитекта Данијел Либекинд (Daniel Libeskind) у свом пројекту за нову зграду Јеврејског музеја у Берлину.

¹²¹¹ Ђорђевић Марија, „Сведоци прошлог живота”, *Политика*, 15. XI 2004., стр. 17.

¹²¹² Argan Giulio Carlo, *Džamonja*, Beograd, Zagreb, 1981., стр. 38.

¹²¹³ Džamonja Fedor (ur.), *Dušan Džamonja-skulpture-crteži-projekti*, Zagreb, 2001., стр. 77.

¹²¹⁴ Križišnik Zoran, Karolyi Aleksandar, *Džamonja*, Zagreb, 1969. (bez numeracije strana).

¹²¹⁵ Džamonja Fedor, *Nav. delo*, стр. 63.

¹²¹⁶ Argan Giulio Carlo, *Džamonja*, 44.

Многи југословенски уметници, своје стваралаштво су обликовали као сведочанство о искуствима која су и сами преживели у току рата и у домаћој визуелној уметности, као најупечатљивија, издвајала су се дела вајарке Виде Јоцић¹²¹⁷ и сликара Милоша Бајића¹²¹⁸. Виде Јоцић, коју су описивали као личну и сензибилну са огромним талентом у рукама¹²¹⁹ „вајара снажне маште и духа” за коју је Хенри Мур рекао да је њена скулптура „снажна експресивна, сензибилна форма, динамична и монументална...”, свој лајтмотив логорско страдање најбоље је изразила у циклусу скулптура *Аушвиц*, које су биле изложене и на њеној најпознатијој самосталној изложби названој *Аушвиц 49865*, са којом је осим у Новом Саду, Београду, Сомбору, Суботици, Сенти, Вршцу и Ваљево, гостовала и у иностранству и то у Варшави (1958, 1959), Кракову (1959), Лондону (1960), Ослу (1960), Трондхајму (1960), Кристијансунду (1960).¹²²⁰ Скулптуре овог циклуса, попут *Логорашица*, *Преживела логорашица*, *Мушка глава*, *На жици*, *Трагови* итд., углавном су биле портрети измучених логораша, живих, умирућих и већ умрлих, са карактеристичним издуженим носевима и наглашеним јагодицама са јасним одликама новог експресионизма, који су тематски и идејно, представљале материјализовано искуство ужаса из Аушвица, а које је ликовна критика оценила као одразе надличне, ванвременске психологије вечности, као скулптуре прожете патетиком као изразом нашег етоса¹²²¹ и које су, на крају, представљале још један пример потпуно другачији од, рецимо, Глида или Џамоње, како су југословенски уметници, језиком модерне уметности проблематизовали тематику на једном општем нивоу, изражавајући универзалност људске патње без посебног осврта на Холокауст као засебан сегмент нацистичке политике уништења. Заправо, код Виде Јоцић је идеја универзалне људске патње у логорима била толико доминантна да су на њеним скулптурама сасвим били запостављени они елементи који би могли те представе патње да конкретизују, пре свега у смислу идентитета приказаних логораша, којима је, врло често немогуће одредити не само националну или верску већ и родну припадност. Дакле патња човека и његова универзална физичка и духовна деградација је у начину приказивања злочина била стављена као императив изнад патње мушкарца, жене, Јеврејина, Пољака или припадника покрета отпора. За бављење темама из рата, а посебно за циклус *Аушвиц*, 1961. године, Виде Јоцић

¹²¹⁷ Видосава Виде Јоцић (1921.-2002) рођена у Скопљу. Филмску академију у Београду, одсек глума, завршила 1949., а Академију ликовних уметности, смер вајарство, 1955. године, такође у Београду. Први пут је излагала 1956. године у Београду, а учествовала је и у раду уметничких колонија у Ечки, Бачкој Тополи, Зрењанину, Ровињу, Сенти. Међу јавним споменицима које је направила истичу се углавном бисте Народних хероја: Жикице Јовановића Шпанца (Ваљево), Миливоја Радосављевића (Ваљево), Вере Благојевић (Шабац и Београд). Такође, израдила је и бисту своје сестре Народног хероја Вере Јоцић, која је, као поклон ауторке постављена у парку Фабрике дувана Ниш.

¹²¹⁸ Милош Бајић (1915.-1995.) српски сликар, члан групе Самостални и Децембарске групе. Тридесетих година образовао се у Београду, сликарство учио код Петра Добровића и Бете Вукановић, да би ликовну академију завршио после рата. Почетком рата ступио у партизане, а 1942. године ухапшен од стране специјалне полиције и заточен у логору на Бањици, одакле је интерниран у логор Матхаузен. У заробљеништву настао је велики број његових графика на којима је забележено непосредно сведочанство о свакодневици у концентрационим логорима. На основу графика из заточеништва, након рата, настао је циклус слика великог формата *Матхаузен*. (Видети: Merenik Lidija, *Umetnost i vlast. Srpsko slikarstvo 1945.-1968*. Beograd, 2010., str. 101.-102.)

¹²¹⁹ Ambrozić Katarina, „Dve izložbe skulpture”, *Književne novine*, 21. II 1958., str. 5.

¹²²⁰ *Vida Jocić*, katalog izložbe, Čačak, 1967., (bez numeracije strana).

¹²²¹ Кадијевић Ђорђе, „Лица и маске”, *НИН*, 06 VII 1975. стр. 24.; П. В., „Аушвиц 49865”, *Политика*, 03 II 1958;

је добила и Награду Савеза бораца Народноослободилачког рата Југославије, као и Седмојулску награду 1990. године.

Укупно посматрано, југословенска скулптура Холокауста попримила је различите оригиналне и аутентичне форме, чији је квалитет, нарочито када су у питању били Глид и Џамоња, био примећен и високо вреднован и изван граница Југославије. Врло често скулптурално стваралаштво је представљало и шансу за самопромоцију Југославије, због чега је овакве пројекте и држава често материјално помагала. Ипак као главни разлози појаве овакве тематике у југословенској скулптури, као што је већ напоменуто, могу се издвојити два кључна момента: један је био унутрашњи порив уметника да преживљену трауму преточе у уметничко дело, као што најбоље показују дела Виде Јоцић и Нандора Глида, док је, пак, с друге стране, учестало подизање јавних споменика страдалим жртвама у земљи и иностранству представљало изузетан друштвени подстрек развоју вајарског стваралаштва посвећеног Холокаусту и цивилном страдању уопште.

Слично као и у књижевности и на филму и у југословенском вајарству је страдање Јевреја било маргинализована тема која није заузимала важно место ни у југословенској културној политици приликом представљања у иностранству. О томе најбоље сведочи селекција југословенских уметника чија су дела слата на Бијенале у Венецији у периоду од 1950. до 1990. године. Већина југословенских скулптора који су се бавили Холокаустом и концентрационим логорима, попут Нандора Глида, Виде Јоцић, Ивана Мештровића или Оскара Немона, никада нису Југославију представљали на Венецијанском бијеналу.¹²²² Изузетак је једино Душан Џамоња и то када је у питању онај део његовог опуса који се није односио на Холокауст. Наиме, на Бијеналу 1980. године, Југославија је изложила пројекте за различите меморијалне комплексе, укључујући и Џамоњин *Споменик револуције на Козари* и Богдановићев *Споменик жртвама у Јасеновцу* дакле, приметно је да је изабран онај део Џамоњиног стваралаштва који је славио револуцију, а не онај који је комеморисао цивилне жртве. Иако је Богдановићев пројекат за споменик у Јасеновцу био тематски посвећен страдању у концентрационим логорима, према мишљењу Ане Ереш ови примери југословенске споменичке скулптуре на Бијеналу су били представљени на такав начин да су у први план биле истакнуте њихове, изузетно модерне, формалне и визуелне карактеристике, а не њихова политичко-идеолошка конотација која је, несумњиво представљала важан сегмент свих изложених пројеката.¹²²³ Примећују се, дакле, две ствари: прво, евидентна жеља тадашњих власти да Југославију прикажу као модерну друштво које прати светске културне трендове, а која је при том, бар када је о скулптури била реч, била ограничени на истицање модернистичких форми и југословенској уметности и друго, да Холокауст није представљао један од оних битних елемената колективног историјског сећања који су постали део званичне југословенске културне политике, па самим тим никада није ни заузимао важно место у промовисању југословенске културе и историје у иностранству.

¹²²² Ереш Ана, *Југославија на Венецијанском бијеналу (1938-1990). Културне политике и политике изложбе*, Нови Сад, 2020., стр. 247-250.

¹²²³ Исто, 211.

IV Холокауст и југословенска јавност

Музејске репрезентације и цивилно страдање

Накнадне реинтерпретације и приказивање Холокауста у постратном периоду, суочавају са различитим етичким и методолошким ограничењима. Један од најнефектнијих и најнефикаснијих метода коришћења репрезентација прошлости у сврху креирања историјске свести једног друштва јесу музеји и музејске поставке. Иако базирани на излагању и презентовању различитих историјских артефаката попут аутентичних предмета, докумената и фотографија, музеји представљају много више од тога. Употпуњени савременим тумачењима прошлих догађаја, која изложеним предметима дају шири контекст, повезују их у целину и обезбеђују им специфично значење, музеји су, уједно и добар показатељ друштвених вредности и политичких циљева средине у којој су настали. Према мишљењу Антониа Грамшија, у контексту представљања и тумачења историје, музеји имају хегемонистичку друштвену функцију, која проистиче из њихове позиције државне културне институције, коју су основали и којом управљају држава и њене политичке и интелектуалне елите.¹²²⁴ Као највећи систематски злочин у дотадашњој историји, Холокауст је, због моралног капитала који је са собом носио, представљао погодан контекстуални оквир за промоцију жељених идеолошких и вредносних наратива. Управо због тога, начини музејских репрезентација Холокауста увелико су зависили од друштвеног и политичког окружења у ком су настали.

Први музеј у свету, посвећен жртвама Холокауста, био је израелски музеј *Беит Лохамеи Хагетот*, односно *Кућа бораца из Гета*, основан у кибуцу Лохамеи Хагетот на западу Галилеје, 1949. године, дакле, годину дана након проглашења независности Израела. Како се може закључити већ из самог назива музеја, који је уместо страдања евоцирао борбу, сећање јеврејске заједнице у новооснованој држави, коју су великим делом чинили они који су преживели Холокауст, било је усмерено на истицање херојства уместо мартирства. Оно што је у овом случају карактеристично јесте да је Лохамеи Хагетот, слично као и још један значајан израелски музеј Холокауста, *Беит Терезин*, основан 1975., настао као резултат, не државне, већ приватне иницијативе.¹²²⁵ За разлику од ова два музеја, почетком педесетих година, у Израелу је основан Јад Вашем, као централна државна и национална институција за проучавање Холокауста, чија друштвена функција није била само меморијалног карактера, већ је кроз делатност и музејску поставку Јад Вашема требало спојити прошле и садашње генерације, спојити сећање на Холокауст са борбом за оснивање модерне јеврејске државе и на тај начин креирати заједничко национално историјско искуство.¹²²⁶

Шездесетих година, слично као у Израелу и у САД су, иницијативе за оснивање специјализованих музеја који су чували успомену на страдале Јевреје долазиле, не од стране

¹²²⁴ Popović Milica, 'Exhibiting Yugoslavia', *Družboslovne rasprave*, XXXII, (2016), 81, pp. 10.

¹²²⁵ Kurths Anja, *Shoahgedenken im Israelischen Alltag*, Berlin, 2008., 14.

¹²²⁶ Young James E., *The Texture of memory...* 247.

државе, већ од стране појединаца и то углавном оних који су и сами преживели Холокауст, па је и први музеј Холокауста на тлу САД, Музеј Холокауста у Лос Анђелесу, основан управо од стране преживелих Јевреја, 1961. године.¹²²⁷ Ипак, са изузетком Израела, засебни музеји посвећени страдању Јевреја, у свету су били реткост све до последње деценије 20. века. Као последица американизације, а потом и глобализације Холокауста, развој свести о Холокаусту као засебном феномену, у постхладноратовском свету, довео је до потребе да се оснују специјализоване институције које ће не само проучавати и приказивати, већ и тумачити Холокауст. У овом периоду отворени су и неки од најпознатијих музеја ове врсте попут Музеја Холокауста у Вашингтону (отворен 1993), Музеја толеранције у Лос Анђелесу (1993), Јеврејског музеја у Берлину (2001), а оснивање музеја и подизање споменика страдалим Јеврејима у државама попут САД, Бразила, Канаде које су и историјски и географски биле у потпуности изван контекста Холокауста, сведочи о снази универзалне симболике Холокауста као историјског догађаја.

Музејске репрезентације геноцида над Јеврејима зависиле су од друштвеног и политичког окружења у ком су настале, што значи да међусобне разлике у начину репрезентација у државама широм света, свакако, постоје. Те разлике, међутим, не испољавају се на нивоу представљене фактографије о начину спровођења тзв. коначног решења, око које, на глобалном нивоу, консензус, углавном, постоји, већ се разлике испољавају у савременим политичким контекстуалним оквирима кроз које се у самим музејским поставкама тумаче злочини над Јеврејима. Овакав плурализам различитих националних наратива у тумачењу Холокауста, нарочито је постао видљив након пада комунизма када су источноевропска друштва, оптерећена наслеђем комунистичке диктатуре, али, у појединим случајевима и тежином сопствене одговорности за саучесништво у спровођењу геноцида над Јеврејима, у новооснованим музејским поставкама почели Холокауст да приказују кроз нове политичке визуре, које су се манифестовале на различите начине, као на пример у тенденцији изједначавања злочина комунизма и нацизма у изложбеним поставкама у Мађарској попут Куће терора у Будимпешти, замагљивању Холокауста кроз самовиктимизацију и причу о совјетској окупацији у Балтичким земљама, покушајима у Србији да се сећање на геноцид над Србима у НДХ промовише кроз призму Холокауста или пак жељи да се у Хрватској геноцид и Холокауст раздвоје и да се минимализује одговорност хрватског национализма за њихово спровођење.¹²²⁸ Како је, у својој анализи о променама парадигме за тумачење Холокауста у савременој Европи, образложила Андреа Пето, нови начини тумачења и репрезентације Холокауста, често су укључивали заједничке елементе, као што су: национализација транснационалног искуства Холокауста, дејеврејизација Холокауст наратива, такмичење у самовиктимизацији, замена секуларног начина сећања из периода Хладног рата новим религиозним оквиром за конструисање колективног сећања итд.¹²²⁹

Самим тим, како је приметио Џорџ Мос, главни изазов музејских репрезентација не представља приказивање тога како се Холокауст десио већ објашњење због чега се

¹²²⁷ Mission and History <https://www.holocaustmuseumla.org/mission-and-history> (pristupljeno: 29. 06. 2021.)

¹²²⁸ Subotic Jelena, *Yellow Star, Red Star. Holocaust Remembrance After Holocaust*, Cornell University Press, 2019.

¹²²⁹ Peto Andrea, „Bitter Experiences reconsidered: paradigm change in Holocaust memorialisation”

https://www.academia.edu/39735563/Bitter_experiences_reconsidered_paradigm_change_in_Holocaust_memorialisation_Heinrich_B%C3%B6ll_Stiftung_1_July2019 (pristupljeno: 29.08. 2021.)

десио.¹²³⁰ У социјалистичком друштвеном и политичком окружењу, злочине над Јеврејима су перципирани и у музејским поставкама приказивани као један сегмент револуције и ширег светског сукоба фашизма и комунизма, док су демократска друштва на западу, имала тенденцију да узроке злочина објасне кроз призму људских права и њиховог кршења. Оно што су музејске репрезентације злочина акцентовале, временом се мењало. У току педесетих и шездесетих година, суштина приказа се најчешће сводила на визуелно представљање самог злочина, док је с временом идејна веза са различитим савременим контекстима постајала све видљивија, па је у последњим деценијама, како је то описао Џејмс Јанг, Холокауст постао „мање историјски догађај, а више идеал катастрофе у односу на који се мере сви прошли и будући злочини.”¹²³¹ Идејна повезаност савременог политичког идентитета са свим оним што је Холокауст симболизовао, била је свакако и јача и дубља у западним демократијама него на социјалистичком истоку Европе, па су и музејске репрезентације Холокауста прерасле, временом, из класичне илустрације једног историјског раздобља у дидактички и аналитички приказ злочина, његових узрока и последица, обликован под утицајем идеја борбе за слободу и заштите људских права. Нарочите промене у приступу музејским репрезентацијама историје посебно су видљиве од осамдесетих година, када се музеји све више дистанцирају од традиционалног приступа који је подразумевао линеарне приказе историје и излагање артефаката који су служили само као илустрација прошлости и уместо тога материјална природа артефаката је препозната као могућност да се посетиоцима омогући ближа интеракција са прошлошћу, а коришћење реплика и различитих реконструкција, попут реконструкције логорске бараке у Музеју Холокауста у Вашингтону, имало је за циљ да објекте прикаже у оном окружењу у ком су они оригинално коришћени.¹²³²

Осим проблема тумачења узрока, који је Џорџ Мос истакао, музејске репрезентације Холокауста суочавају се са још једним великим изазовом: на који начин би требало путем визуелних приказа, уместо чистог насиља, посетиоцу показати трауму и губитке које је рат донео са собом, како би се код посматрача подстакао развој емпатије са жртвом. Један од ефикасних приступа који у овом случају омогућава, макар делимично, превазилажење проблема јесте укључивање личне перспективе жртве у приказе процеса уништења. Музејски наративи у комунистичким државама, укључујући, свакако и Југославију, занемаривали су личну трауму, а злочине су представљали кроз визуелне приказе радикалног насиља, стављајући их искључиво у контекст борбе и револуције. Ипак модерне музејске поставке настале крајем 20. и почетком 21. донеле су нови приступ који је омогућио пуну афирмацију перспективе жртве, што је у различитим музејима постигнуто на различите начине. Примера ради, у Музеју Холокауста у Вашингтону, посетиоцима се на улазу деле картице са именом и животном причом једне жртве Холокауста, чиме се посетилац претвара у сведока који не само да саосећа, већ се и идентификује са жртвом, а слична стратегија примећује се и у концепту *Дворане имена* у Јад Вашему, која служи као репозиторијум идентификованих жртава, где се путем њихових имена и портрета посетиоцима презентује мистична веза са онима који су страдали, док је прича о

¹²³⁰ Bartov Omer, *Murder in our Midst. The Holocaust, industrial killing and representation*, Oxford, New York, 1996., 9.

¹²³¹ MacDonald David, *Identity politics in the Age of Genocide. The Holocaust and Historical representation*, London, New York, 2007., 26.

¹²³² Holtschneider Hannah, *The Holocaust and representation of Jews: History and Identity in Museum*, London, New York, 2011., 8.

појединачним трагедијама у Јеврејском музеју у Берлину приказана кроз личне предмете оних Јевреја који су страдали или принудно емигрирали у годинама пре рата.¹²³³ Савремене музејске репрезентације Холокауста имају наглашене едукативне циљеве, који подразумевају стварање универзалних лекција о антисемитизму, расизму као и односу између већине и мањина у једном друштву, а различите стратегије музеализације усмерене су пре свега на то да поставе јасна ограничења, како би се избегло да се од музејских изложби направе, како су то назвали Бартов и Лис, „дворане ужаса” и како се не би нарушиле успомене преживелих.¹²³⁴

Наравно, с временом, начини репрезентације су се прилагођавали и новим технологијама, захваљујући којима је посетиоцима омогућено да употпуне своје искуство користећи не само чуло вида, већ и чуло слуха, додир, али и комплетно тело, чиме од пасивних посматрача постају активни учесници у изложби. Такође, нове перспективе музеализације показале су и да ауторитативни линеарни наративи не гарантују да ће посетилац са собом понети жељену поруку или научити лекцију, што је креаторе музејских поставки, најчешће, наводило да истраже нове перспективе које би омогућиле да посетиоци уђу у интеракцију са комплексним стратегијама излагања.¹²³⁵ Управо у таквим новим и експерименталним формама, музеалисти су у жељи да комплексну, али и осетљиву тему као што је Холокауст, прикажу у изложбеном простору, прибегавали испробавању разних техника излагања артефаката који су сведочили о Холокаусту, како би на посетиоца оставили што дубљи утисак. Међу оваквим техникама могу се истаћи поједине, као што су, рецимо, *иронична визура* коју у Јад Вашему користе да би приказали разлику између нацистичке пропаганде и реалности, затим *дупла визура* која служи да посетиоце подучи шта значи критичко промишљање Холокауста кроз иконичне представе, *вишеслојна визура* која код посетилаца треба да пробуди свест о комплексности и вишеслојности памћења или пак *визура одсуства* која представља страдање Јевреја приказујући њихово одсуство као најдубљи траг Холокауста.¹²³⁶

Када се говори о начину приказивања Холокауста у музејима, није битно само оно што је директно показано, већ и оно што није. Тако рецимо, према мишљењу Омера Бартова, музеји Холокауста у САД, избегавају да расизам презентују као кључну компоненту не само Холокауста него и цивилизације која је починила Холокауст, а чињеница да овакве музејске поставке нацистички расизам често објашњавају као резултат Хитлерове личне маније, је заправо последица актуелне ситуације у САД које и даље представљају у много већој мери друштво расних неко класних конфронтација.¹²³⁷ Такође, избегавање да се у приказивању злочина инсистира на националном или верском идентитету жртава, укључујући ту и издвајање Јевреја као засебне категорије страдалих, значило је генерализацију узрока злочина, што је нарочито било видљиво у културама сећања држава попут Совјетског Савеза и Југославије, јер су, као социјалистичке државе тежиле да историју сагледавају у контексту класних, а не националних сукоба, а осим тога, СССР и Југославија су, истовремено, као вишенационалне државе, биле оптерећене наслеђем међуетничких сукоба и злочина, па је и потенцирање етничке разноликости као

¹²³³ Glücklich Hansen Jeniffer, *Holocaust Memory Reframed. Museum and the Challenges of Representation*, New Brunswick, New Jersey, London, 2014., 124, 94.

¹²³⁴ Holtschneider H, *The Holocaust and representation of Jews...*, 6, 10-11.

¹²³⁵ Исто, 5.

¹²³⁶ Glücklich Hansen J, *Holocaust Memory...*, 106-118.

¹²³⁷ Bartov Omer, *Murder in our Midst...*

узрока злочина могло да има дестабилишући ефекат на читаво друштво. Због свих ових разлога, разлике у начинима музејског презентовања и тумачења Холокауста, биле су условљене и просторно и временски и обликоване су, колико вредносним системом и актуелним политичким интересима, толико и националном историјом, али и предисторијом односа са јеврејским народом.

Комунистичка партија Југославије, која је, након победе у рату, имала апсолутну контролу над друштвеним и политичким животом у земљи, као важан елемент легитимације сопственог права на власт и етаблирања својих идеолошких начела, настојала је да идеологизовану и, за своје интересе, корисну визију прошлости усади у историјску свест и колективни идентитет југословенских грађана. Како су писали Љубодраг Димић и Ђорђе Станковић, власт се, у својој победничкој фази „поистовећивала са историјом, сматрало се да је она прави у ходу и да она једина има право да је тумачи.”¹²³⁸ Представе о историјским догађајима, настале као резултат партијског тумачења прошлости, у свест обичних грађана, најлакше су могле да се усаде изградњом споменика, затим путем обавезног образовања, односно школских уџбеника и наравно кроз музејске поставке.

Рад на прикупљању музејских артефаката везаних за рат, НОБ и револуцију, укључујући и материјалне доказе о злочинима окупатора и њихових сарадника, нова власт је започела још пре краја рата, па је тако 9. фебруара 1945. године повереништво за просвету ЗАВНОХ наредило Народноослободилачким одборима да прикупе доступне материјале о рату, а у марту исте године федерално Министарство просвете наложило је републичким министарствима да се ангажују на скупљању материјала који су сведочили о НОБ.¹²³⁹ Прве изложбе овако прикупљеног материјала, такође, су организоване док су ратне операције још трајале. Свега неколико дана пред завршетак рата, 6. маја 1945. године, окружни Јединствени народноослободилачки фронт (ЈНОФ) у Чачку поставио је изложбу о злочинима које су починили окупатори и њихови помагачи, исте године званично су основани и први музеји са тематиком из Другог светског рата, Музеј народног ослобођења у Сарајеву и Музеј народне револуције у Загребу, а наредне 1946. године, на Калемегдану у Београду, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача организовала је изложбу фотографија и докумената који су сведочили о почињеним ратним злочинима, а ова изложба је касније пренета и у многе друге југословенске градове попут Љубљане, Цетиња, Загреба, Ниша, Сарајева, Краљева итд..¹²⁴⁰

Политика сећања коју су пропагирани држава и Партија најдиректније је била заступљена у тзв. „Музејима Револуције”, осниваним широм земље, који су били посвећени приказивању и тумачењу револуционарне борби и историје Другог светског рата. Каква је била стварана друштвена функција ових установа може се уочити из различитих докумената, попут, Правилника о раду Музеја револуције народа Југославије у Београду, у чијем члану пет се каже да су задаци музеја „да прикупља, сређује, научно обрађује и излаже предмете и документа из историје радничког покрета у Југославији, а нарочито из Народноослободилачког рата и револуције и да тако, систематски, упознаје јавност са

¹²³⁸ Станковић Ђорђе, Димић Љубодраг, *Историографија под надзором*, Београд, 1996., стр. 165.

¹²³⁹ Лајбеншпергер Н., *Жртве Другог светског рата у политици југословенске државе (1945-1980)* (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, одељење за историју, 2019), стр. 456-457.

¹²⁴⁰ Исто, стр. 351-352, 356.

борбом народа Југославије за социјалистички преображај.”¹²⁴¹ У водичу кроз музеј револуције у Риједи каже се да је задатак музеја да сакупља, чува, обрађује и презентује „грађу из радничког покрета, народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције, као и раздобља изградње социјализма”,¹²⁴² док је, Музеј револуције у Сарајеву, званично, био дефинисан као институција која „проучава и музеолошки приказује историјски развоја модерног револуционарног покрета у Босни и Херцеговини”.¹²⁴³ дакле оне материјале који су били везани за различите фазе делатности Партије и развоја социјализма у Југославији. Све ово јасно показује да су се у центру интересовања овакве врсте музеја налазили раднички покрет, његова револуционарна борба, односно како се у документима каже „борба за социјалистички преображај” тј. да је су у овим музејима, прошлост, а нарочито Други светски рат сагледавани кроз визуру комунистичке партије и из перспективе историје радничког покрета. О томе да је пажња много више била усмерена на отпор и борбу него на терор против цивилног становништва сведоче и теме које су биране за привремене изложбене поставке, као и њихов садржај. Међу првим изложбама које је организовао Музеј револуције у Београду истичу се теме битне за историју КПЈ и радничког покрета попут, Живот и време Ђуре Ђаковића, Политичке робије у Краљевини Југославији, Друго заседање АВНОЈ-а, Устанак у Југославији, Развој народне власти до Другог заседања АВНОЈ-а, Поруке стрељаних итд.¹²⁴⁴

Шта је овакав утицај партијске политике значао у пракси када је у питању начин репрезентације Холокауста и ратних злочина? Пре свега, у Музејима Револуције, као званичним државним институцијама, Револуција и НОБ представљали су и суштину и контекстуални оквир репрезентације рата, да би се онда у оквиру тога издвојио и изванредан део посвећен ратним злочинима и страдању Јевреја. Осим тога ово је значило и да су се идеолошки конструкти, које су креирали партија и Савез бораца, представљали идејну основу за тумачење појава као што су концентрациони логори, ратни злочини, геноцид и Холокауст. Сагледавање рата и ратних злочина из перспективе револуционарне борбе носило је са собом и умањивање значаја сећања на Холокауст и ратне злочине почињене над цивилима у оквиру репрезентације целокупних ратних дешавања, што се, може видети у квантитативној анализи заступљености приказа злочина над цивилима у односу на приказе предратне и ратне делатности КПЈ и борбених операција партизанског покрета. Готово по правилу, партизанима који су страдали у борби или били убијени у затворима и логорима посвећивано је много више простора него цивилним жртвама. То се најбоље може показати на примеру прве музејске поставке Музеја Спомен-подручја Јасеновац, отворене 1968. године. У званичном плану за ову поставку на списку документа, фотографија и предмета који ће бити изложени, тек документ под редним бројем 17. говори о злочинима против „невиног становништва”, међутим како се може приметити, овај изложбени предмет је, накнадно, на списку прецртан уз дописану назнаку „избацити”, што значи да је, у коначној верзији плана изложбе, тек предмет број 26, фотографија на којој је било приказано дете у усташком логору, био први изложени артефакт који је директно представљао страдање цивила, док се Јевреји први пут спомињу тек на изложеном

¹²⁴¹ АЈ, Музеј револуције народа и народности Југославије (477), К-2, Правила о организовању и раду Музеја револуције народа Југославије, 17. 02. 1961., стр. 2.

¹²⁴² Гирон Антон, Соболевски Михаел, *Музеј народне револуције Ријека. Каталог музејске поставке.*, Ријека, 1978., стр. 3.

¹²⁴³ Музеј револуције Босне и Херцеговине, Сарајево, *Водич*, Сарајево, 1975., 3.

¹²⁴⁴ АЈ, 477, К-2, План рада Музеја револуције народа Југославије за 1963. годину, стр. 3., 5.

документу под бројем 36 и то у оквиру цитата Павелићевог говора, у коме се каже да је „Жидов Маркс” измислио „науку нездраву, болесну, која у себи носи погибелъ распадања и пропадања човјечанства.”¹²⁴⁵ Истовремено, међу тих првих 36 изложених докумената, чак 15 било је посвећено прогањању и убијању комуниста, као што су, на пример, Оглас о стријељању Божицара Ације, Аугуста Цесарца, Отокара Кершованија и Огњена Прице, затим Оглас о стријељању комунисте Буге Борјана, или пак о хватању групе комуниста Ивана Гретића, Боже Синковића, Варичака и других.¹²⁴⁶

Слична диспропорција може се уочити и у југословенским Музејима револуције, на пример у сарајевском и љубљанском. У Музеју револуције у Сарајеву, део поставке који је говорио о периоду од 1941. до 1945. године био је најобимнији са укупно око 900 експоната, распоређених на 79 паноа, од чега је свега 5 било посвећено терору и ратним злочинима, и док у званичном музејском водичу, у контексту рата, Јевреји нису били споменути ниједном.¹²⁴⁷ Такође, у музеју револуције у Љубљани је од укупно 9 просторија колико је изложба обухватала, концентрационим логорима и злочинима над цивилима били су посвећени само мали делови поставке у сали број 2 (Пресељавање Словенаца са територије коју је анектирао Трећи рајх, Насиље окупатора) и сали број 3 (Концентрациони логори). Осим тога централни музеј револуције у Словенији откривао је једну потпуно локалну перспективу рата која је сасвим била фокусирана искључиво на догађаје у Словенији. У контексту рата највише се говорило о прогањању и убијању талаца, логораша, родољуба, интернираца, активиста Освободилне фронте, комуниста, интелигенције, Словенаца, уз јасну напомену да су и Италијани убијали исте категорије људи као и Немци,¹²⁴⁸ што показује да разлика у расној идеологији између италијанског фашизма и немачког нацизма није била узета у обзир, док се, међу поменутим категоријама жртава, Јевреји спомињу само у оквиру приче о депортацији у концентрационе логоре ван Словеније, али не и у контексту дискриминације и злочина почињених у Словенији. Још очигледнија разлика у количини простора посвећеног партизанској борби и ратним злочинима примећивала се у музеју револуције у Цељу, где је од шест изложбених просторија, делатност КПЈ пре и у току рата, развој и активности партизанског покрета и послератна обнова приказани у пет и по просторија, док је злочинима окупатора посвећено свега пола просторије.¹²⁴⁹ У приказима ратних злочина у музеју у Цељу највише се говорило страдању талаца и интернацији словеначке деце у логоре у иностранству и васпитне установе у оквиру Лебенсборн програма, док се у музејском водичу Јевреји спомињу само на једном месту, као, уз комунисте, прве жртве нацизма, а злочини почињени у осталим деловима Југославије, попут усташког геноцида, депортација македонских Јевреја или стрељања у Крагујевцу и Краљеву нису се ни спомињали, што поново потврђује да су музеји револуције у унутрашњости земљи имали изражен локални карактер, односно да је у њима акценат увек стављан на историју републике или дела републике у ком су се они налазили.¹²⁵⁰

О томе да су у југословенским музејима револуције, за приказе ратних злочина над цивилним становништвом, били намењени релативно мали делови сталних музејских поставки, као и да страдању Јевреја није посвећивана нарочита пажња, говори и пример

¹²⁴⁵ ASPJ, Neinventarisano, Tematski plan za postav muzeja u Jasenovcu., str. 4.

¹²⁴⁶ Исто, стр. 2.

¹²⁴⁷ Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, Sarajevo, *Vodič*, Sarajevo, 1975., 14-23.

¹²⁴⁸ Grupa autora, *Muzej ljudske revolucije Slovenije-Ljubljana*, Ljubljana, 1969., (bez numeracije strana)

¹²⁴⁹ Grupa autora, *Vodič po Muzeju revolucije v Celju*, Celje, 1963.

¹²⁵⁰ Исто, 28.

Музеја револуције у Београду, како у случају привремених изложби, тако и у случају сталне поставке. Како се може видети, рецимо, из плана изложбе Устанак у Југославији отворене 4. јула 1981. године акценат је стављен на партизанске акције, успостављање тзв. народне власти, борбу против Немаца и резултате револуције након рата, док се, барем у плану изложбе, злочини над цивилима нису спомињали као посебна тематска целина у оквиру изложбе.¹²⁵¹ Слична ситуација је била и са сталном поставком музеја, у чијем пројекту је, злочинима почињеним од стране окупатора, посвећено, такође, мало места, с обзиром да је њихово приказивање на изложби предвиђено кроз само једну ставку- „мере окупатора да сломи устанак-офанзиве и масовни геноцид“¹²⁵² која је обухватала свега 16 тродимензионалних артефаката.¹²⁵³

Ипак, могуће је приметити да је, у оквиру материјала које је Музеј револуције у Београду прикупљао за своју поставку и изложбе, сакупљена и значајна количина докумената који су се односили на страдање Јевреја. Између осталог, само у току 1962. године, музеј је, из фонда државног Секретаријата унутрашњих послова ФНРЈ преузео 38 фотокопија немачких докумената о прогону Јевреја у Хрватској 1943. и 1944. године, фотокопију немачких докумената од 26 страница о стрељању Јевреја у Шапцу 1941. године, фотокопију списка Јевреја упућених у сабирни логор 1942. и једну фасциклу оригиналних докумената о Јеврејима у Словенији из 1945 године.¹²⁵⁴ Очигледно је да је у истраживању злочина над Јеврејима, овај музеј био заинтересован за злочине почињене на читавој територији Југославије, међутим, највећи део ових предмета није презентован публици, а Музеј револуције народа и народности Југославије никада није организовао изложбу на којој би били изложени сви скупљени материјали везани за злочине над цивилним становништвом.¹²⁵⁵

Дакле, ситуација по питању заступљености партизанских и цивилних жртава у музејским представама рата и Холокауста, била је слична у свим државним музејима, а одступање од оваквог начина приказивања прошлости могло се уочити само на ретким примерима, као што је Јеврејски историјски музеј у Београду (ЈИМ). Разлоге за појаву разлика у музеолошком приступу Холокаусту и цивилном страдању, треба тражити у историји и намени самог Јеврејског музеја, односно, пре свега у чињеници да је ЈИМ био једина установа тог типа у социјалистичкој Југославији, која није била у државном или друштвеном власништву, већ у власништву Савеза јеврејских општина Југославије, па је самим тим и слика Холокауста и Другог светског рата у изложбеној поставци креирана под утицајем политике јеврејске заједнице, а не Комунистичке партије и Савеза бораца. Јеврејски музеј званично је основан 1948. године под називом Музеј Савеза јеврејских општина Југославије, а прва стална поставка отворена је прво привремено 1959. године¹²⁵⁶ у време одржавања Конференције јеврејских општина, како би је делегати и гости на конференцији могли погледати,¹²⁵⁷ а за ширу јавност поставка је свечано отворена 19. маја

¹²⁵¹ АЈ, 477, К-2-06-444/1981, Изложба: Устанак у Југославији 1941-1981.

¹²⁵² АЈ, 477, К-18, Идејна концепција музеолошко историјске презентације сталне поставке Музеја револуције народа и народности Југославије

¹²⁵³ Кастратовић Ристић Веселинка, „Прилог колективном памћењу. Фонд Музеја историје Југославије”, у: Мирковић Јован, *Истраживања и меморијализација геноцида и ратних злочина*, Београд, 2012., стр. 193.

¹²⁵⁴ АЈ, 477, К-2, Извештај о извршењу плана рада МР за 1962. г., стр. 7-8.

¹²⁵⁵ Кастратовић. Нав дело., стр. 193.

¹²⁵⁶ Радовановић Војислава, *Јеврејски историјски музеј*, Београд, 2010, стр. 6.

¹²⁵⁷ „Званично отварање Музеја Савеза јеврејских општина Југославије”, *Јеврејски преглед*, бр. 6-7, јун-јул 1960.

1960. године.¹²⁵⁸ Према одлуци Извршног одбора Савеза од 6. октобра 1963. године, музеј је променио име у Јеврејски историјски музеј.¹²⁵⁹ Друга стална поставка музеја, која је, стицајем околности, актуелна и данас, свечано је отворена 1969. године. Отварању музеја, југословенска штампа готово да није уопште посветила пажњу. Како је ЈИМ отворен у оквиру прославе 50 година од оснивања Савеза јеврејских општина Југославије, *Борба* је донела кратку вест да је Мишо Павићевић, председник СИВ-а, тим поводом примио представнике Савеза општина, без иједне речи о свечаном отварању музеја.¹²⁶⁰ Након што је, по завршетку рата Савез јеврејских општина обновио свој рад, Јевреји Југославије у потпуности су прихватили нови друштвени поредак, као и историјске наративе које је наметала Комунистичка партија, што значи да разлике нису постојале у суштинској основи за тумачење историје, али у пажњи која је посвећена Холокаусту јесу. Кључна разлика примећује се у томе што је у оквиру сталне поставке Јеврејског музеја постојао много већи баланс између простора и количине изложбених материјала који су посвећени борби и отпору и оних који су говорили о злочинима и страдању, него што је то био случај са већином музеја у којима су садржаје креирали држава и партија.

Захваљујући чињеници да је поставка ЈИМ-а из шездесетих година још увек актуелна, може се јасно уочити да је у њој ратна судбина јеврејског народа приказана, истовремено, кроз два битна фокуса: прво, кроз геноцид и страдање Јевреја и друго, кроз допринос југословенских Јевреја антифашистичкој борби. Активно учешће Јевреја у партизанском покрету било је једна од најважнијих историјских епизода коју су се креатори музејске поставке у ЈИМ-у трудили да нагласе, јер је управо то представљало пут за легитимизацију јеврејске заједнице у оквиру новог, социјалистичког и секуларног друштва, а уједно и показатељ њене верности вредностима новог система. Осим тога, оваквим начином репрезентације Холокауста и улоге Јевреја у рату тежило се да се релативизује слика пасивне жртве и да се Јевреји прикажу као активни учесници историјских догађаја, о чему сведоче, између осталог, и речи др Андрије Гамса, референта Музејско-историјског одељења, који је рекао да се излагањем слика и докумената из периода Другог светског рата желело показати „да нису сви Јевреји у минулом рату само пасивно подлегли, него да је било и доста светлих примера јунаштва и пожртвовања у борби против окупатора.”¹²⁶¹ Јеврејски музеј у Београду ипак није био музеј Холокауста већ музеј који је требало да сведочи о вишевековној историји Јевреја на нашим просторима. Ипак, осим наглашеног антифашизма, музеј као институција је имао и изражен југословенски карактер, односно настојао је да прикаже историју, културу и традицију свих Јевреја Југославије без обзира на републичке границе и историјске и културолошке различитости.

Међутим, вероватно најважнија последица утицаја партијско-идеолошких наратива на музејске изложбе, јесте изражена тенденција да се цивилне жртве, без обзира на разлог или место њиховог страдања приказују као жртве које су своје животе дале за револуцију, односно, другим речима, политичка функционализација и злоупотреба цивилних жртава. У једној брошури посвећеној спомен-подручју Јасеновац, о споменику и музеју на месту некадашњег логора каже се да би целим меморијалним комплексом требало показати да „ти људи нису умирали без свијести и идеје”, као и да су „велике жртве неодвојив дио који је

¹²⁵⁸ АЈИМ, *Zapisi Izvršnog odbora SJOJ za period od 1960. do 1970. godine, Izveštaj Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije o radu Saveza u periodu 1960.-1964 na IX Konferenciji opština 25. IV 1965.*, str. 9.

¹²⁵⁹ „Novo ime muzeja”, *Jevrejski pregled*, br. 9-10, septembar-oktobar 1963.

¹²⁶⁰ „Мишо Павићевић примио представнике јеврејских општина”, *Борба*, 09. 10. 1969.

¹²⁶¹ АЈИМ, *Zapiski prve sednice Zemaljskog odbora*, 30. III 1952., str. 1.

дала наша револуција”.¹²⁶² Слични ставови могли су се често чути у оквиру Савеза бораца па је рецимо, Даница Абрамовић, чланица СУБНОР-а, директорка Музеја револуције у Београду, на једној од седница Комисије за неговање револуционарних традиција Савеза бораца, говорећи о Музеју Револуције у Београду, рекла да се питањем концентрационих логора у земљи, али и иностранству „у оквиру свог домена бави и наш Музеј револуције, јер се таква проблематика не може одвојити од целовите наше револуционарне борбе.”¹²⁶³ Евидентно је да су они који су утицали на креирање југословенске културе сећања, а самим тим и на садржаје музејских поставки, свакако имали жељу да цивилне жртве фашизма повежу са револуцијом и прикажу их као њен део, односно, музејске поставке нису приказивале логоре само да би се описали злочини у њима, већ су се злочини приказивали да би се описала револуција.

Резултат оваквог начина репрезентације ратних злочина био је тај да Холокауст није репрезентован као аутентичан феномен или коначни циљ и суштински исход нацистичке политике већ као један од догађаја у историјском развоју који је у крајњем исходу довео до револуције, односно много већи акценат је стављан на Холокауст као узрок револуције него на Холокауст као последицу нацизма. То се рецимо могло уочити наративу на коме је заснована поставка Музеја Револуције у Новом Саду. У музејском водичу кроз сталну изложбу, у делу који се тицао контекста догађаја и ситуације из 1941. године се каже: „Изложени су експонати који говоре о присилном исељавању и упућивању у логоре десетине хиљада првенствено српског колонизираниог становништва и Јевреја... У таквим условима почеле су и развијале се припреме за оружану и ослободилачку борбу којима је руководила Комунистичка партија Југославије.”¹²⁶⁴ Дакле, Холокауст је представљен као, само један од догађаја који су створили друштвену атмосферу за извођење револуције, чиме је и тумачење његовог историјског значења, детерминистички подређен крајњем исходу-победи револуције и доласку КПЈ на власт. Немачки и италијански ратни злочини, ретко када су представљани као последица нацистичких расних теорија, социјалдарвинизма или антисемитизма, већ су узроци за злочине над цивилима, чак и онима који нису били повезани са партизанским покретом, увек приказивани као део оружаног сукоба и као освета за претходне акције партизанског покрета, што се може видети и из следећег објашњења из водича кроз сталну поставку музеја у Ријечи: „Казнени одреди... успијевали су похватати и одвести у интернацију, концентрационе логоре и затворе велик број цивилног становништва. Сумњиви више нису били само појединци и чланови породица партизана, већ пучанство читавих насеља у чијој су близини оперирале приморско-горанске партизанске јединице.”¹²⁶⁵ Овакав начин приказивања Холокауста био је директно повезан са начином на који је КПЈ, још у току рата, злочине над Јеврејима тумачила као последицу ратне динамике и Хитлерову освету за лоше стање на фронтима, што се може видети, рецимо, из прогласа месне комунистичке организације у Битољу из 1943. године, у коме се каже: „Уколико Хитлер постаје неспособнији да изађе на крај са гигантском снагом Црвене армије и армија англо-саксонских савезника, утолико више примењује разбојничке методе на незаштићеним народима поробљене Европе... Фашисти слабе на бојном пољу, где нису способни да добију ништа више сем пораза. Зато искаљују снагу над слабијим и

¹²⁶² Trivunčić Radovan, *Spomen-područje Jasenovac*, Zagreb, 1985., str. 75.

¹²⁶³ AJ, 297, K-80, Stenografske beleške- Prva sednica Komisije za negovanje revolucionarnih tradicija Saveznog odbora SUBNOR Jugoslavije, 10. II 1970., str. 22.

¹²⁶⁴ Cvejić Ruža (ur.), *Muzej socijalističke revolucije Vojvodine*, Novi Sad, Bački Petrovac, bez numeracije strana

¹²⁶⁵ Giron A., *Muzej narodne revolucije Rijeka...*, str. 34.

незаштићеним становништвом окупираних земаља.”¹²⁶⁶ Холокауст је и приказиван и тумачен искључиво у контексту револуције и НОБ, а ова појава се примећује, не само у музејским поставкама, већ како ће показати наредно поглавље и у уџбеницима, што је представљало суштинску препреку да се Холокауст препозна и почне третирати као засебан историјски феномен, независан и од ратних операција и од сукоба фашизма и комунизма. Осим тога, у случају музеја у Ријеци, Холокауст као директна последица комунистичке ратне политике је био до те мере запостављен да се страдање Јевреја уопште није спомињало, чак ни када се говорило о логору на Рабу, једном од најзначајнијих места јеврејског страдања на територији Југославије, у оквиру кога је, до 1943. године постојао и засебан логор за Јевреје, већ су се као заточеници логора наводили „Приморци, Горани и Словенци.”¹²⁶⁷

Једно од кључних проблемских недоумица везаних за позиционирање Холокауста у оквиру музејских поставки, јесте питање: Путем којих предмета, односно изложбених артефаката, су приказани злочини и страдање? За разлику од савремених светских музејских представа Холокауста у 21. веку, где се музеолошки приступ све више помера од традиционалних колекционарских поставки ка изложбама које су базирани на савременим медијима и субјективним доживљајима, прикази цивилног страдања у социјалистичкој Југославији, били су засновани, не на потенцирању искуства посетилаца, већ на изложеним артефактима. Како је објаснио филозоф Ђанбатиста Вико (Giambattista Vico), музејски објекти су „манифестовано сведочанство” које поседује већи ауторитет него текст или миметички прикази, па ипак оваква врста музеолошких предмета, нема никакво значење изван перцепције појединца, условљене како његовим претходним знањем тако и начином репрезентације самог предмета.¹²⁶⁸ Већина музејских артефаката може се сврстати у једну од три категорије-или су то предмети који су изузетно ретки и релевантни, или су предмети који репрезентују нешто типично и на тај начин представљају читаву категорију универзалног искуства, или су објекти изузетног порекла, с тим, што наравно, у меморијалним музејима један артефакт у себи, често може да поседује одлике припадности различитим категоријама.¹²⁶⁹

У музејима социјалистичке Југославије, страдање цивила углавном је приказивано кроз фотографије самих злочина и документа која су о тим злочинима посредно сведочила, а у ређим случајевима и путем оригиналних предмета који су, рецимо, припадали жртвама или који су коришћени приликом извршења самог злочина. Међутим, приметно је да су, без обзира да ли су у питању били предмети или фотографије, они увек презентовани у општем контексту, као сведоци универзалне и колективне, а не трагедије појединца. Према доступним изворима, тешко је наћи пример из сталних поставки југословенских музеја, који показује да је Холокауст репрезентован кроз биографију неке од жртава, путем рецимо, писама, личних докумената или породичних фотографија које би сведочиле о животу пре страдања или судбини појединца у току рата, па тако, на пример, писма Хилде Дајч¹²⁷⁰ која

¹²⁶⁶ АЈИМ, Музеј, Kutija 1(М-К-1), *Makedonski Jevreji u koncentracionim logorima*

¹²⁶⁷ Исто, 35.

¹²⁶⁸ Hansen Glucklich J, *Holocaust memory reframed*, 120.

¹²⁶⁹ Исто, 120.

¹²⁷⁰ Писма Хилде Дајч су четири писма која је млада београдска Јеврејка Хилда Дајч у периоду од почетка децембра 1941. до краја фебруара 1942. послала из логора на Сајмишту својим пријатељицама и која представљају једино познато писано сведочанство некога од заточеника о условима живота у логору. Хилда Дајч је у току прве половине 1942. заједно са осталим јеврејским логорашима, убијена у гасном камиону, а данас се три њена писма чувају у ЈИМ-у док је једно у Архиву града Београда.

представљају један од најсликовитијих приказа Холокауста у окупираној Србији, нису била део ниједне сталне музејске поставке у Југославији, па чак ни оне у ЈИМ-у иако се оригинална писма чувају управо у овој институцији. Уместо тога, прикази страдања били су сведени најчешће на сам чин извршења злочина, затварање у логор, малтретирање или убиство, са тенденцијом да прикажу бруталност нацистичких злочина и нагласе колективно херојство које је из њега проистекло, али не и са јасном намером да представе судбине обичних људи и психозу кроз коју су жртве пролазиле. У упутству за организацију и постављање сталне изложбе Јеврејског музеја у Београду из шездесетих година, јасно је наведено да би намена изложених да би фотографије требало да буде: „1. да покажу изглед појединих логора, 2. да покажу људе у логорима, 3. да покажу трагични крај логорашког живота, 4. да ближе лоцирају изложене предмете.”¹²⁷¹ из чега се може видети да је функција оваквих предмета често била дескриптивна, са намером да реалистички посетиоцу прикаже логоре и насиље,

Оваква пракса могла се уочити у музеју спомен подручја Јасеновац, где је доследно примењивана у току неколико деценија, јер се практично исти приступ по овом питању примећује како у првој музејској поставци из 1968. тако и у плановима за нову сталну поставку с краја осамдесетих година, а једна од основних одлика тог приступа јесте приказивање страдања и злочина кроз генерализоване наративне форме о колективном страдању и колективној жртви, што се може видети и из избора изложбених артефаката. За разлику од починилаца злочина, чија су имена у оквиру планова за изложбе отворено навођена,¹²⁷² лични идентитети жртава нису посебно истицани, осим ако нису били у питању истакнути припадници партизанског покрета, што јасно потврђује да стратегије музејских репрезентација у југословенском социјализму, приликом представљања ратних злочина, нису тежили да те злочине прикажу из перспективе жртве. У плановима за другу сталну поставку музеја спомен-подручја Јасеновац извештан број предмета је директно упућивао на страдање Јевреја и политику усташких власти према јеврејском становништву попут жутих трака и металних беџева са словом Ж (Жидов) који су служили за обележавање логораша Јевреја¹²⁷³ затим фотографија депортација Јевреја у логоре, Јевреја на принудном раду и јеврејске деце обележене жутим тракама, али и наредбе о обележавању Јевреја и њиховом спровођењу у радне логоре¹²⁷⁴ што упућује на то да је и Јеврејима као засебној категорији логораша свакако била посвећена извесна пажња, али и на то да је историја Другог светског рата и даље представљана кроз епопеје, а не кроз личне приче.

Када се говори о начину на који су, у оквиру поставке јасеновачког музеја приказиване жртве и злочинци, а нарочито њихов национални идентитет треба имати у виду да је је музеј спомен-подручја Јасеновац отворен 1968. године представљало период обележен међунационалним тензијама на српско-хрватској релацији. У марту месецу 1967. године група хрватских интелектуалаца објавила је Декларацију о називу и положају хрватског књижевног језика иза које су стајале и водеће хрватске културне институције, а којом су тражене измене устава, одбацивање дотадашњег начела јединства српскохрватског односно хрватскохрватског језика те потпуна афирмација хрватског језика у свим областима

¹²⁷¹ АЈИМ, М-К-1, *Popis dokumenata i drugih eksponata koji ulaze u uži izbor u delu postavke „okupacija” - samo tačke 5, 8, 9 i 10 (iz opšte skice nove postavke)*

¹²⁷² АСПЈ, Neinventarisano, *Idejna koncepcija stalne izložbe muzeja u Jasenovcu*, str. 5.

¹²⁷³ АСПЈ, Neinventarisano, *Odabrani predmeti za novu muzejsku postavku*, str. 2., 7., 8.

¹²⁷⁴ АСПЈ, Neinventarisano, *Tematsko ekspozicioni plan sa materijalizacijom stalne postavke memorijalnog muzeja „Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945”*, Lukić Dragoje, Miletić Antun, str. 6.

јавног живота. Као одговор на хрватску Декларацију, на скупштини Савеза књижевника Србије прочитан је текст под називом предлог за размишљање, који је иницијално потписало преко 40 српских писаца.¹²⁷⁵ О томе да је сукоб, који је почео око питања језика могао да прерасте у ширу међунационалну конфронтацију, која је, с обзиром на трагичну предисторију српско-хрватских односа из периода рата често укључивала и питање сећања на усташке злочине, говоре и речи Борислава Михајловић Михиза изречене на поменутој скупштини Савеза књижевника Србије, када је Михиз у свом говору запитао присутне: „Знате ли ви који је највећи српски град?” и не чекајући одговор наставио: „Јасеновац!”¹²⁷⁶ Дакле, прва музејска поставка у Јасеновцу креирана је управо у осетљивој атмосфери нарастајућег национализма, што је наравно додатно повећавало и опасност да сами начини репрезентације злочина у музеју буду погрешно шротумачени и искоришћени као евентуално „оружје аргументације” у нарастајућем сукобу.

Ако се у обзир узму још неки примери, рецимо Музеј људске револуције Словеније може се уочити готово идентичан приступ. У делу изложбе који је посвећен ратним злочинима и концентрационим логорима, терор и злочини су били приказани кроз артефакте који су такође презентовали колективно искуство попут логорашке униформе из логора Беендорф код Берлина, затим металне куке која је коришћена за вешање талаца или окова за везивање заточеника из цељског затвора.¹²⁷⁷ Теоријски посматрано, главна функција оваквих предмета јесте да премосте временску и географску разлику између посматрача и догађаја који описују и на тај начин да посматраче претворе у сведоке, способне да осете и разумеју контекст догађаја.¹²⁷⁸ Међутим, у којој ће се мери посетиоци емотивно поистоветити са жртвама, зависи и од тога колико ће створити снажну конекцију са личним судбинама страдалих, што је било прилично отежано начином музејске репрезентације који је жртве приказивао као анонимни ентитет. Управо због оваквог приступа репрезентацији ратних злочина, који је потенцирао слику колективног страдања и анонимне жртве, у југословенском социјализму била је практично онемогућено да се лик једне жртве афирмише као симбол целокупног страдања, на онај начин на који је то, у европским размерама била Ана Франк. Заснивање музејских поставки на сведочанствима о бруталности злочина, а не на траумама страдалих, тешко да је, код посетилаца, могао да пробуди емпатију засновану на емотивном повезивању са судбином појединачне жртве. Заправо, како ће касније бити детаљније објашњено, југословенски музеји, а нарочито југословенски историјски наратив, идентификацију са жртвом је постигао на једном другом, колективном нивоу, заснованом не на поистовећивању са жртвом као појединцем, већ на поистовећивању са идејама антифашизма, слободе и револуције због којих су, у накнадној интерпретацији, те жртве и дале своје животе.

Када говоримо о музеолошким предметима коришћеним за репрезентацију Холокауста и ратних злочина и Јеврејски музеј је, такође, користио различите врсте артефаката. У оквиру прве привремене изложбе коју је Музеј организовао 1952. године, били су изложени бројни аутентични предмети који су сведочили о Холокаусту: антисемитски прогласи из тзв. НДХ, слике обешених јеврејских илгалаца, фотокопије докумената са Нирнбершког процеса које су се односиле на југословенске Јевреје, спискови

¹²⁷⁵ Селинић Слободан, *Србија и језички сукоб у Југославији*, Београд, 2017., стр. 142.

¹²⁷⁶ Vučetić Radina, *Monopol na istinu. Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, Београд, 2016., стр. 158.

¹²⁷⁷ Grupa autora, *Muzej ljudske revolucije Slovenije-Ljubljana*, Ljubljana, 1969., (bez numeracije strana)

¹²⁷⁸ Hansen Glucklich J, *Holocaust memory reframed*, 132.

стрељаних Јевреја, логорашке униформе, новински чланци о послератном суђењу Францу Редемахеру, жуте траке за обележавање Јевреја, па чак и поједини предмети који су откривали лично искуство из Холокауста попут тајно послатог писма заточеног Јеврејина из логора Стара Градишка.¹²⁷⁹ Као што је већ напоменуто, Јеврејски музеј је истицао двоструку слику Јевреја у рату, представљајући их као жртве нацизма, али истовремено и као борце за слободу. Ипак и у овом случају коришћени су артефакти који су опет углавном говорили о колективном, а не индивидуалном искуству рата попут фотографија малтретирања, прогона и депортација Јевреја, слика концентрационих логора, плаката и прогласа окупационих власти, сапуна направљеног од људске масти, конзерви са циклоном Б, гасом коришћеним за убијање у гасним коморама, логорашких униформи, жутих трака и металних бецева којима су обележавани Јевреји, а једини артефакти који су, макар делимично, могли да упуте на судбину појединца били су лични предмети жртава пронађени приликом ексхумације масовних гробница, али осим тога није било ничег другог што би посетиоце могло да упозна са личним причама обичног човека у Холокаусту. Занимљиво је да је плановима за нову изложбenu поставку ЈИМ-а из 1969. било предвиђено да у њу буду укључени и извесни предмети који су откривали перспективу појединца попут писма др Букић Пијаде са Бањице или три писма Хилде Дајч из логора Сајмиште, међутим ови предмети, на крају, ипак нису постали део сталне поставке музеја.¹²⁸⁰ Са друге стране, активна борба јеврејског народа приказана је на неколико панова на којима су изложене слике и имена Јевреја народних хероја и Јевреја који су били лекари у партизанском санитету, затим документа и фотографије везане за прве Јевреје који су страдали као сарадници покрета отпора у Зрењанину и Сенти 1941. године, а један пано је посвећен и југословенским Јеврејима учесницима Шпанског грађанског рата. Међутим, управо се овде примећује да су лични идентитети Јевреја револуционара и бораца, путем њихових фотографија и имена, били веома јасно представљени, док са друге стране у оквиру музејске поставке није било истакнутих имена и фотографија цивилних жртава Холокауста, што јасно указује на то да је страдање обичних Јевреја приказивано кроз генерализовани приказ колективне жртве, односно обичне жртве су остајале анонимне, док су дела и ликови бораца били врло јасно персонализовани.

Артефакти који приказују насиље и страхоте рата, попут фотографија из јеврејских гета, логора или са места егзекуције иако не пружају много личних података о жртвама, понекад су до те мере непосредне, живописне, па чак и сурове и поседују извесну емоционалну, визуелну па и политичку моћ да чак иако посматрач није упознат са конкретном причом, имају потенцијал да пренесу суштину страха која су рат и Холокауст донели са собом. О томе да су и овакви општи, понекад и иконични прикази насиља који су у југословенским музејима често коришћени, могли да оставе дубок емотивни утисак на посетиоце, сведоче и поједини записи из књиге утисака Јеврејског историјског музеја везани за једну привремену изложбу из 1963. године, поводом двадесетогодишњице устанка у Варшавском гету, за коју је материјале послао Јеврејски историјски институт из Варшаве, а која је, након Београда, гостовала и у Сарајеву, Загребу и Новом Саду.¹²⁸¹ У појединим записаним утисцима могло се осетити искрено саосећање са судбином жртава („Дубоко

¹²⁷⁹ Alkalaj David, „Utisci sa muzejsko-istorijske izložbe Saveza”, *Bilten SJOJ*, br. 12., decembar 1952.

¹²⁸⁰ АЈИМ, М-К-1, *Popis dokumenata i drugih eksponata koji ulaze u užu izbor u delu postavke „okupacija” - samo tačke 5, 8, 9 i 10 (iz opšte skice nove postavke)*

¹²⁸¹ V.N., „Sve veća afirmacija Jevrejskog istorijskog muzeja”, *Jevrejski pregled*, br. 5-6, maj-jun 1964.; *Spomenica Saveza...*, str. 172.

саосећам са жртвама великог јеврејског народа који је задужио човечанство таквим великанима као што су Маркс, Ајнштајн, Пијаде, Чаплин и други.”), као и разумевање дубине трагедије која је задесила јеврејски народ („...Девојчица коју сам видео наслоњену челом на зид, личи на моју ћерку, која безбрижно расте уместо да чека смрт. Желим да живот моје ћерке буде инкарнација жеља мале Јеврејке, као у старој индијској легенди. Нека носи и наде погинуле вршњакиње, а ја-отворене очи.”), док су, у духу отпора и антифашистичке традиције бројни посетиоци истицали важност историјске лекције коју је Холокауст носио са собом („Овакве изложбе су за омладина најбоља школа мржње против сваке тираније.”; „...Изложба нам пружа снажну слику храбрости устаника и подсећа нас на обавезе које имамо према нашој слободи, данас и увек.”; „...Жеља нас свих је да се више никада не појаве кукасти крст и његове последице у облику логора, гета, гасних комора, крематорија и све страхоте које је некад донео.”)¹²⁸²

Такође, начин музејске интерпретације Холокауста и ратних злочина у социјалистичкој Југославији имао је још две битне одлике: 1. Сагледавање ратних злочина углавном у контексту оружаних сукоба и 2. често изостављање јеврејских жртава и њихово укључивање у ширу слику страдања југословенских народа. Стављањем у први план оружаних активности чланова КПЈ и ратних операција партизанског покрета, ратни злочини окупатора, такође су стављани у контекст оружаног отпора, односно посматрани су или као узрок устанка, као рецимо у Музеју револуције у Новом Саду или као последица устанка, односно као одмазда за пружени отпор. Како би се нагласили важност и снага отпора којим је руководила КПЈ, било је потребно нагласити и суровост злочина које су окупатори или њихови сарадници починили. Због тога се у начину на које су злочини приказивани тежило да се посетиоцима музеја предоче бруталност и суровост злочина, док је потенцирање емпатије или намера да се путем музејске изложбе посетилац идентификује са жртвама били слабо заступљени. Уместо идентификације са жртвом путем приказивања њене личне приче, чешће се ишло на то да се приказом и описом насиља утиче на емоције посетилаца о чему сведоче и упутства о томе на који начин треба приказати логоре на изложби писана за потребе ЈИМ-а у којима се каже: „Пружити посетиоцу аутентичне фрагменте о логорима и мучеништву логораша, да би преко њих могао да сазна, схвати и осети сву страхоту концентрационих логора у Другом светском рату... То треба да буде прича о логорима. Истинита прича, потресна до дна људских осећања и ума, али без вештачких, натуралистичких инсценација и сл. Све је само илустрација једног трагичног раздобља.”¹²⁸³ У складу са тим, злочини су најчешће приказивани или кроз фотографије које су приказивале екстремно насиље над жртвама, попут клања, сечења главе, стрељања итд. или путем предмета који су непосредно коришћени за извршавање злочина, што су свакако артефакти који су или припадали починиоцима злочина или су, попут фотографија, одражавали њихову перспективу, док је са друге стране готово немогуће наћи пример да су Холокауст и ратни злочини у музејима социјалистичке Југославије приказивани кроз личне судбине и породичне приче жртава.

Нажалост, жртве су најчешће остајале анонимне а личне трагичне судбине уклопљене у ширу статистику страдања. То се најбоље може уочити на примеру оних музеја, попут Војног музеја у Београду,¹²⁸⁴ у којима је историјат војске и ратних сукоба

¹²⁸² „Utisci sa jedne izlozbe...”, *Jevrejski pregled*, br. 7-8, jul-avgust 1963.

¹²⁸³ АЈИМ, М-К-1, *Popis dokumenata i drugih eksponata koji ulaze u uži izbor u delu postavke „okupacija” - samo tačke 5, 8, 9 i 10 (iz opšte skice nove postavke*

¹²⁸⁴ Група аутора, *Војни музеј ЈНА*, Београд, 1953., страница без нумерације.

представљао срж музејске поставке, па се на оваквим примерима могу уочити две ствари: 1. да су за разлику од цивилних жртава које су, остајале анонимне, борцима и народним Херојима, њиховим детаљним биографијама и причама о борби и страдању били посвећени читави панои и 2. изложбени предмети путем којих је приказано страдање, како је већ речено, били су предмети починилаца, попут окова, ножева, секира итд. који су упућивали на суровост и тежину злочина, али истовремено о самим жртвама готово ништа нису говорили.

О начину на коју су држава и Партија желеле да путем музејских поставки прикажу прошлост али и садашњост југословенских народа, сведоче не само садржаји тих поставки, већ и архитектура музејских зграда, међутим, када је Југославија у питању, приметно је изостављање Холокауста из оваквих сегмената музејске репрезентације прошлости. Утицај локалних наратива на начин архитектонске репрезентације Холокауста може се уочити у многим светским музејима. Примера ради, архитекта Моше Сафди је, пројектом за музеј Јад Вашем у Израелу развио наратив који је представљао ционистичку причу о обнови и повратку у домовину као контраст патњама и смрти у егзилу, док је аутор Музеја Холокауста у Вашингтону, Џејмс Инго Фрид користио извесне концепте Холокауст искуства са намером да метафорички превазиђе временску и физичку дистанцу.¹²⁸⁵ Па ипак, оваква намера да се публика привлачи не само садржајем већ и изгледом музеја као и да се тематика музеја представља и архитектонским путем, представља праксу која се, у глобалним размерама, развила тек у последњој деценији 20. века. Као што се у књижевности Холокауст репрезентује путем текста, на филму путем документарних или рекреираних визуелних слика, тако и архитектура злочине презентује путем различитих форми физичког присуства-материјалног, визуелног, просторног и грађевинског.¹²⁸⁶ У мултиетничкој југословенској федерацији, питање архитектонске репрезентације националне прошлости и конститутивних националних идентитета, манифестовало се кроз широк спектар форми од космополитског модернизма до различитих облика модернистичког регионализма, који се ослањао на разне модерне и предмодерне традиције.¹²⁸⁷

Страдање цивила, а нарочито Холокауст, никада нису постали битан конститутивни део архитектонских начина приказивања прошлости у домаћим музејима. Ако изузмемо музеје који су били смештени у већ постојеће изложбене просторе, изграђене пре рата, попут Музеја Револуције у Загребу, Београду, Ужицу, Цељу, Љубљани, итд., може се приметити да је при изградњи нових музејских зграда постојала тенденција да се користе изразито модернистичка архитектонска решења чиме се тежило да се Југославија прикаже као модерна држава која и у архитектури и у музеологији прати светске трендове, а истовремено модерна архитектура је била и показатељ напуштања совјетске сфере утицаја као и демократизације и либерализације друштва.¹²⁸⁸ Управо такве биле су зграде које су подигнуте за музеје Револуције, на пример, у Сарајеву, Новом Саду или Риједи, као и пројекат за нову, никад довршену зграду Музеја Револуције у Београду. Дакле, такве зграде више су биле одраз савременог контекста југословенског друштва и политике, него прошлости која је у тим музејима била представљена. Међутим, у таквој архитектонској

¹²⁸⁵ Hansen Glucklich J, *Holocaust memory reframed...*, 6.

¹²⁸⁶ Neuman Eran, *Shoah presence: Architectural Representations of Holocaust*, Farnham, Burlington, 2014., 10.

¹²⁸⁷ Kulić Vladimir, „Architecture and ideology in socialist Yugoslavia”, in: Mrduljaš Maroje, Kulić Vladimir, *Unfinished modernisation. Between utopia and pragmatism*, Zagreb, 2012. pp. 37.

¹²⁸⁸ Kulić Vladimir, „East? West? Or Both? Foreign Perceptions of architecture in Socialist Yugoslavia. *The Journal of Architecture*, 14:1, 131-132.

репрезентацији историје, рата и револуције, ретко када се посвећивала посебна пажња страдању цивилног становништва, а један од ретких домаћих примера у коме се могла уочити симболичка повезаност архитектуре саме музејске зграде и културе сећања на злочине над цивилима као историјског предлошка, била је зграда музеја „21. октобар” у Крагујевцу, посвећеног жртвама крагујевачког масакра из октобра 1941. године, на којој се наративна алегорија у архитектонској форми представљена кроз 33 упрошћена кубуса који симболизују исто толико масовних гробница на простору меморијалног подручја, док високи и уски отвори на врховима кубуса, кроз које продире светлост, према речима једног од пројектаната Ивана Антића, евоцирају „тежак осећај безнађа заточених људи”.¹²⁸⁹ С обзиром да у Југославији нису постојали посебни музеји посвећени Холокаусту, самим тим се, за разлику од Израела и САД, није ни могло очекивати да се читаве музејске поставке у архитектонском смислу подреде репрезентацији Холокауста или ратних злочина уопште, као једној, у југословенском социјалистичком контексту споредној теми, па је и овом сегменту музејских представа прошлости, чак далеко више него у самим музејским поставкама Холокауст остао подређен ономе што је представљало срж сваке репрезентације Другог светског рата у Југославији, а то су отпор, револуција и НОБ.

На крају, музејске репрезентације рата, Народноослободилачке борбе, револуције, као и фашистичких злочина, у југословенском социјализму имали су значајан друштвени утицај који се временом мењао и који је представљао јасан показатељ постепеног распада једног система вредности и наговештај распада читаве државе. На примеру музеја спомен подручја Јасеновац може се показати како је пад интересовања за музеје који су били посвећени борби и страдању из периода Другог светског рата показивао удаљавање од НОБ и револуције као изворних начела и идеолошких основа југословенског друштва. Број посета музеју Спомен подручја Јасеновац и интересовање за историју НОБ-а и злочине из Другог светског рата, представљају изузетно сликовит индикатор друштвене ситуације у Југославији, нарочито током осамдесетих година. Како су интегративни фактори који су федерацију држали на окупу почели да губе своју снагу, а држава и друштво почели убрзано да се крећу путем дезинтеграције, значај сећања на борбу и страдање из доба рата почео је све више да опада. На овакве изазове за постојећи политички и друштвени поредак, први је указао Савез бораца, што је, најочигледније могло да се уочи на примеру некадашњег логора Сајмиште, где је СУБНОР од осамдесетих година, све интензивније почео да ради на одржавању комеморативних свечаности и едукација, пре свега, ђака и омладине, како би очувао и оживео револуционарне традиције које је и сам баштинио. На промене у друштвеној ситуацији у Југославији тог времена, указују и кретања и промене у броју посета локалитета логора Јасеновац и његовог музеја.

Према евиденцији која се води од 1968. године, музеј је, од свог оснивања па до априла 1984. године забележио укупно 3 224 004 посете¹²⁹⁰ да би, према другим подацима, до 20. маја 1984. укупан број посета порастао на 3 531 740.¹²⁹¹ Наравно, посетилаца овог локалитета, који су одавали почаст палим жртвама, било је, али у знатно мањем броју и пре него што је споменик подигнут и музеј отворен, па извештаји бележе да је 1956. године простор логора посетило само 700 људи, док је 1963. године тај број порастао на 10 000.¹²⁹² Ипак, у посматраном периоду 1968. па до краја осамдесетих година када је број посетилаца

¹²⁸⁹ Група аутора, *Спомен-парк Крагујевачки октобар (1953-2016)*, Крагујевац, 2016., стр. 62-63.

¹²⁹⁰ Isto, str. 12.

¹²⁹¹ ASPJ, *Neinventarisano, Informativni pregled o radu RO Spomen-područje Jasenovac.*

¹²⁹² Karge Hajke, *Sećanje u kamenu...*, str. 211.

уредно бележен, број посета није био равномерно распоређен, већ је варирао од године до године, односно, тачније речено, од периода до периода. У току првих неколико година након подизања споменика 1966. и отварања музеја 1968. године, број посета износио је од 30 до 60 хиљада годишње, да би врхунац посећености, Спомен подручје Јасеновац доживело у периоду од 1977. па до почетка осамдесетих година када је на годишњем нивоу бележио између 300 и 400 хиљада посетилаца.¹²⁹³

Структура посетилаца, њихов мотив и начин доласка (групно или појединачно), најбоље се могу сагледати ако се изоловано анализира посета у току једне календарске године. Примера ради, 1967., дакле годину дана пре отварања музеја, спомен-подручје посетило је укупно 36 763 посетиоца и то убедљиво највише у току летњих месеци: чак 12 157 у јулу месецу, пре свега, због прославе Дана борца, 4. јула, која је била главна годишња манифестација у Јасеновцу, затим 3 492 посете у августу и 3 467 у септембру, да би, најмањи број посета био забележен у новембру (1 556) и децембру (331).¹²⁹⁴ У току 1983. године Спомен-подручје Јасеновац посетило је 280 927 посетилаца, што је значајно повећање у односу на крај шездесетих и почетак седамдесетих година, од чега је највећи део, 221 948 организованих посетилаца и 58 979 оних који су музеј посетили у сопственој организацији.¹²⁹⁵ Иако велико стратиште и место страшних усташких злочина, Јасеновац је био место страдања, искључиво, југословенских народа и као такав, за разлику од концентрационих логора попут Аушвица, Матхаузена, Бухенвалда, Треблинке у којима су страдали народи из различитих крајева Европе, није био битно европско место сећања, па као такав није ни привлачио посетиоце уз иностранства у већој мери. То јасно потврђује и званична статистика, рецимо од већ поменутих 280 927 посетилаца у 1983. години, свега 7 626 односно 2,71 проценат је долазио из иностранства док је 1968. године та разлика била још већа с обзиром да је укупан број домаћих посетилаца у току целе године био 49 082, а број страних тек 330, односно 0,67%.¹²⁹⁶

Након великог интересовања за спомен-подручје и музеј у Јасеновцу током седамдесетих година, од прве половине осамдесетих година почиње да се бележи константан пад посетилаца из године у годину. Као што је већ речено, крајем седамдесетих година број посетилаца је износио између 300 и 400 хиљада на годишњем нивоу, 1983. се већ примећује смањене на око 280 хиљада посета годишње, да би крајем осамдесетих година тај број био и више него преполовљен, па је у првих 9 месеци 1988. године музеј у Јасеновцу посетило свега 126 932, што је представљало 23 534 посетиоца мање него у истом периоду претходне 1987. године,¹²⁹⁷ а у проценама меморијалног центра се, за наредну 1989. годину, очекивало не више од 150 000 посетилаца.¹²⁹⁸ Разлоге за опадање интересовања за музеј Спомен-подручја Јасеновац треба тражити у новом друштвеном и политичком фокусу националних и републичких политичких елита што је, генерално, утицало на опадање интересовања за овакве и сличне теме међу југословенским грађанима. Такође, треба имати

¹²⁹³ ASPJ, Neinventarisano, Informativni pregled o radu RO Spomen-područja Jasenovac.

¹²⁹⁴ AJ, 297, K-81, Izvjestaj o izvršenju zadataka iz programa rada za 1967. godinu.

¹²⁹⁵ ASPJ, Neinventarisano, Izveštaj o radu za 1983. godinu, Trivunčić Radovan

¹²⁹⁶ AJ, 297, K-81, Izveštaj o radu spomen-područja Jasenovac za razdoblje od 1. 1. do 31. 12 1968., Trivunčić Radovan, Jasenovac, 31. 12. 1968.

¹²⁹⁷ ASPJ, Neinventarisano, Izveštaj o radu za devet (9) mjeseci 1988. godine i procjena izvršenja do kraja 1988. godine. Jasenovac, 04. 11. 1988.

¹²⁹⁸ ASPJ, Neinventarisano, Program rada Spomen-područja Jasenovac za 1989. godinu.

у виду и да су најбројнији посетиоци музеја били ученици основних и средњих школа¹²⁹⁹ па је, изгледно да је крајем осамдесетих година Јасеновац постао и све ређа дестинација ђачких екскурзија, односно да су Други светски рат, антифашистичка борба и сећање на окупацију имали све мањи значај као конститутивни елемент идентитета и историјског сећања југословенских народа.

Модернији и отворен приступ тумачењу прошлости, који би омогућио укрштање различитих перспектива није био заступљен у југословенском социјализму. Приметно је да у Југославији није било посебних музеја који су били посвећени само Холокаусту, а и музеји који су у целости тематски приказивали злочине над цивилним становништвом били су углавном везани за конкретна места страдања попут крагујевачких Шумарица или Јасеновца. Држава, Партија и Савез борац строго су контролисали музејске садржаје и константно настојали да кроз њих пошаљу јасне идеолошке поруке и унапред дефинисана значења, због чега и музеји у којима су изложбе креирали држава и партија нису остављали могућност за дијалог и интеракцију, односно држава и партија су настојале да и знања и тумачења која су се тичала Другог светског рата наметну у оном виду у ком су то њихови интереси захтевали. Према мишљењу Хенрика Гринспана музеји би могли да постану места конверзације у истој мери као и места излагања артефаката, уколико се у изложбе укључе различите перспективе и уколико се инсистира на постављању питања у истој мери колико и на давању одговора.¹³⁰⁰ Међутим, оваква врста проблематизације историје Другог светског рата није била присутна у музејима социјалистичке Југославије у којима није било ни начина ни простора да се преиспитају званични партијски наративи, који су посетиоцима презентовани као апсолутна истина. У контексту приказивања Холокауста, то је значило да су злочини над Јеврејима најчешће били уклопљени у ширу слику страдања „југословенских народа и народности”, без истицања посебног места које је антисемитизам заузимао у немачкој политици према поробљеним народима, као и да су ратни злочини, углавном приказивани из колективне перспективе, без тенденције да се путем артефаката или визуелних приказа посетиоцу злочин презентује кроз судбине и перспективе појединачних жртава.

Памтити и разумети-уџбеници и образовање

Слично као и музејске репрезентације прошлости и градиво историје за основне и средње школе представља један облик сугестивног тумачења историје кроз призму одређених идеолошких наратива. У државама попут Југославије у чијим школским системима је учити историју значило репродуковати исте те наративе, уџбеници су имали централно место у процесу преношења знања о прошлости.¹³⁰¹ Садржаји школских уџбеника политички су били строго контролисани, а њихова друштвена функција састојала се у томе да се, кроз образовање најмлађих генерација, у њихову свест усаде одређени

¹²⁹⁹ ASPJ, Neinventarisano, Zapisnik sa održanog sastanka Komisije za izradu nove muzejske postave u Memorijalnom muzeju SP Jasenovac, str. 2.

¹³⁰⁰ „Panel discussion: Sweden's New Holocaust Museum: A Site of Conversation as well as Conservation” in: *Holocaust Remembrance and Representation. Documentation from a research conference* <https://www.regeringen.se/4979a1/contentassets/03161ab08baa4461bb64b7ba1b25fd63/holocaust-remembrance-and-representation---documentation-from-a-research-conference-sou-202021.pdf> pp. 59.

¹³⁰¹ Stojanović Dubravka, „Sećanje protiv istorije. Udžbenici istorije kao globalni problem”, *Beogradski istorijski glasnik*, IV/2013., str. 188

начини тумачења прошлости као и жељене представе о историјским личностима и догађајима. Као такви, уџбеници, са једне стране, директно утичу на конструисање идентитета заједнице, а са друге, како је дефинисао Мајкл Епл (Michael Apple) промовишу одређени систем вредности и служе да легитимишу политички и друштвени систем у коме су настали.¹³⁰²

У послератној изградњи новог система вредности заснованог на тековинама антифашизма у земљама широм Европе, образовни систем, имао је важну улогу која је нарочито била битна у државама у којима је фашизам био на власти и у којима је остао друштвено дубоко укорјењен. Образовање је представљало једну од најважнијих полуга денацификације друштва, изградње демократских вредности и спречавања поновне успоставе тоталитаризма, међутим, пример појединих држава попут Западне Немачке показује да су ови процеси текли споро, да образовни систем у многим сегментима није дао добре резултате, а као последица тога многи млади Немци су и 35 година након завршетка рата, о нацизму и Холокаусту имали крајње нејасне или погрешне представе.

Шта може да се деси када образовни систем не обави у потпуности свој задатак и када настава историје не информише омладину о суштини и последицама нацизма, најбоље показује истраживање немачког наставника историје Дитера Босмана, које је спровео 1976. и 1977. године међу више од 3 000 младих у Западној Немачкој узраста од 10 до 23 године на тему *Шта сам чуо о Адолфу Хитлеру*. Навешћемо само неке од одговора као илустрацију тога колико су, чак и средином седамдесетих година, многи ђаци имали лошу представу о овом периоду немачке прошлости: Гертруде (14 година): „Разговарали смо о њему у школи. Добро је што је изградио неке аутопутеве”; Регина (14): „За Хитлера сам углавном чула из вицева о Јеврејима”; Херберт (15): „Он се борио против Бизмарка за победу на изборима”; Лирген (17): „Хитлер је био комуниста”; Ахим (14): „Мој отац понекад прича о Хитлеру. Он каже да није било дугих коса и хипика и да се ноћу без страха могло ићи улицама”; Керстин (12): „Мој отац има плоче са његовим говорима и усхићено говори о Хитлеру. Када пролазимо поред дискотеке он увек каже: *Ове галамџије би Хитлер елиминисао*”; Дора (11): „Чула сам да је Адолф Хитлер био глумац. Снимао је грозне филмове. Такође, писао је и књиге”, Ахим (14): „У то време није било рокера, јер је Хитлер обесио све које је ухватио”, Михаел (13): „Он је био први чове који се спустио на Месец”; Гинтер (17): Он је убио више од 50 000 Јевреја”; Ото (16): „Он је ослободио Немачку од Јевреја. У свакој великој продавници, био је по један Јеврејин који је угњетавао Немце.”¹³⁰³

Југославија, за разлику од Западне Немачке, није морала да се избори са нацистичком прошлошћу, али је едукација младих о Другом светском рату имала јасну политичку функцију. Један од главних циљева школског програма из историје у социјалистичкој Југославији, био је да се да легитимитет револуцији и доласку Комунистичке партије Југославије на власт, у чему је део градива о Другом светском рату имао централно место. Шта су, од самог почетка, за Партију и државу били идеолошки најважнија места тумачења новије историје југословенских народа, може се закључити и из каснијих времена, када су почеле да се јављају јасне назнаке кризе система и када је, на саветовању у Загребу у октобру 1983. године Стипе Шувар издвојио оне елементе у историографији и образовању који се морају сачувати од ревизије, а то су: карактер настанка југословенске буржоаске државе, улога друштвених класа и политичких

¹³⁰² Isto

¹³⁰³ Voßmann Dieter, *Was ich über Adolf Hitler gehört habe?*, Frankfurt am Main, 1977., 25, 26, 83, 109, 324, 330, 333.

организација у време њеног постојања, узроци пропасти старе Југославије и улога КПЈ и грађанских странка у том периоду, одлуке АВНОЈ-а, велике битке НОБ-а и тзв. лева скретања односно злочини почињени од стране Народноослободилачке војске.¹³⁰⁴ Дакле управо на овим елементима, односно на наглашавању једних и прећуткивању других, заснивао се партијски поглед на прошлост, који је у целости инкорпориран у наставне програме, а највећи део градива историје које се тичало Другог светског рата и револуције, говорио је управо о политичким одлукама АВНОЈ-а и ратним операцијама НОП-а, док су политички непријатне теме попут злочина које су у току и након рата починили партизани у потпуности изостављене.

Овакав садржај уџбеника и школских програма био је последица чињенице да је Партија успоставила потпуну контролу над школством и образовањем у земљи а да су наставне садржаје креирали не само чланови КПЈ, већ и Савеза бораца, односно људи који су и сами учествовали у рату и револуцији. Нарочиту улогу у контролисању заступљености партијских ставова у школским уџбеницима имао Савет за неговање традиција НОБ у оквиру Савеза бораца, на чијим седницама се често расправљало о различитим начинима мобилисања омладине у духу идеала револуције па је, између осталог, наглашавано и да је један од главних циљева школског образовања управо преношење традиција НОП-а на млађе генерације.¹³⁰⁵ Управо због тога слика прошлости у историјским уџбеницима социјалистичке Југославије формирана је у складу са вредносним ставовима које су формулисали и пропагирани Партија и Савез бораца.

Такође, када говоримо о репрезентацији рата и нацистичких злочина, битно је напоменути и да је идеолошка основа тумачена прошлости у уџбеницима историје била заједничка за све републике. Без обзира на извесне недостатке, у републичким школским наставним програмима могао се лако уочити јединствен југословенски садржај, настао као компромис између различитих погледа у оквиру КПЈ на то колики део градива треба да има општи југословенски карактер, па је сходно томе, на крају, утврђен минимум заједничких садржаја који би био обавезан за све републике.¹³⁰⁶ Извесне разлике испољавале су се у садржајима самих уџбеника, у смислу да је у онима који су штампани у некој од југословенских република, сасвим природно, више пажње посвећивано историји те републике или њеног већинског народа, па се тако може приметити да су, рецимо, у појединим црногорским приручницима за наставу историје, готово сви текстови били посвећени различитим аспектима Другог светског рата на тлу Црне Горе¹³⁰⁷ док је у неким словеначким уџбеницима, осим одељка који је генерално говорио о Народноослободилачкој борби свих југословенских народа, постојао и посебан део под насловом *Кратак преглед НОБ у Словенији*.¹³⁰⁸

Већ одмах након завршетка рата историја Другог светског рата и НОБ укључена је у школске програме, а како је у свом истраживању показала Сњежана Корен на примеру СР Хрватске, раздобљу прве Југославије, НОБ-у и послератном периоду, школске 1946/1947 године у четвртом разреду ниже гимназије било је посвећено 25% градива, односно 24 од

¹³⁰⁴ Вјелјас Миле, „Je li moguća emancipacija znanosti od politike kada je riječ o povijesti Jugoslavije?“, u: Graovac Igor (ur.) *Čemu dijalog povjesničara-istoričara?*, Zagreb, 2005., str. 108.

¹³⁰⁵ АЈ, 297, К-80, *Sednica Saveta za negovanje tradicija NOB pri saveznom odboru SUBNOR-a Jugoslavije*, 14. 01. 1966., str. 51.

¹³⁰⁶ Станковић Ђорђе, Димић Љубодраг, Нав. дело, стр. 346.

¹³⁰⁷ Радоњић Вукашин, *Пркосна и бесмртна пјесма. Текстови за наставу историје VI, VII и VIII разреда основне школе у Црној Гори*, Подгорица, 1970.

¹³⁰⁸ Gestrin Ferdo, Hainz Jože, Mikuž Metod, *Zgodovina za VIII razred osnovne šole*, Ljubljana, 1963.

укупно 96 школских часова, а у осмом разреду 22% тј. 21 од укупно 94 школска часа, с тим што у првим послератним годинама нису постојали уџбеници за ову тематику, већ су се користили различити партијски приручници.¹³⁰⁹ Увидом у уџбенике из СР Србије може се закључити да све до почетка шездесетих година, школски уџбеници за завршне разреде основних и средњих школа, врло често нису обухватили период Другог светског рата. Како се може видети из различитих издања најзаступљенијег уџбеника у СР Србији из педесетих година, градиво из историје се завршавало, често, са 1918. годином,¹³¹⁰ па се, самим тим и репрезентација тема попут нацизма, антисемитизма и геноцида у уџбеницима са већом тачношћу може пратити тек од 1960. године, што се поклапа и са тврдњом Сњежане Корен да се и о систематским научним истраживањима теме Другог светског рата и у СР Хрватској може говорити тек од почетка шездесетих година.¹³¹¹ Наравно, било је и изузетака па је, рецимо, уџбеник за IV разред основне школе аутора Миљкана Тодоровића из 1955. године не само садржао део о Другом светском рату, већ је имао и посебан одељак *Злочини окупатора и домаћих издајника у Србији* али који је углавном говорио о стрељањима у Крагујевцу из октобра 1941. године, док се злочини против Јевреја уопште не спомињу.¹³¹²

У уџбеницима из периода педесетих година примећује се да су злочини против Јевреја изразито слабо обрађени што се може видети и на неким примерима. Рецимо уџбеник из историје за четврти разред основне школе, аутора Хасана Ђикића, издат у СР Босни и Херцеговини 1955. године, садржи део *Злочини фашиста над нашим народима* у коме су се, жртве ратних злочина дефинисале или уопштеним описима, па се, рецимо, каже да је у Крагујевцу убијено „7 000 људи, жена и деце”, или се директно реферисало на комунисте као најбитније жртве фашизма, па се, тако наводи да је у Краљеву убијено око „2 000 радника”.¹³¹³ Исти уџбеник говори и о усташким злочинима над Србима и при том се напомиње да Срби нису били једине жртве, али се упркос томе не наводи да су на удару геноцидне политике били и Јевреји, већ се о другим жртвама само уопштено каже: „Осим Срба усташе су убијале и све људе који су били против фашиста.”¹³¹⁴ Овакав приказ осталих жртава усташког режима прилично је неодређен, а њиме се антисемитско деловање усташког покрета чак ни не наговештава. У једном другом уџбенику, издатом исте 1955. у СР Србији, жртве фашистичких злочина су поново описане уопштено као „голоруко становништво у Србији”.¹³¹⁵ Интересантно је, међутим, и то да је у овом уџбенику пажња посвећена методама вршења злочина, па се, рецимо наводе одвођења камионом и убијања у Јајинцима, као и депортације у логоре у иностранству, о којима се каже: „У Пољској су били чувени логори смрти. Тамо су најздравије гонили на тешке радове у подземним фабрикама и рудницима. После тога су их живе спаљивали у зажареним пећима.”¹³¹⁶ Поред извесних фактографских непрецизности, генерализујућим начином интерпретације,

¹³⁰⁹ Koren Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji 1945-1960. Komunistička partija, nastava povjesti, historiografija*, Zagreb, 2012., str. 330.

¹³¹⁰ Соларић Гојко, *Историја за VIII разред осмогодишње школе и IV разред гимназије*, Београд, 1952.; Соларић Гојко, *Историја за VIII разред осмогодишње школе и IV разред гимназије*, Београд, 1955.; Соларић Гојко, *Историја за VIII разред осмогодишње школе* Београд, 1958.; Соларић Гојко, *Историја за VIII разред основне школе*, Београд 1959;

¹³¹¹ Koren Snježana, *Politika povjest...*, str. 330.

¹³¹² Тодоровић Миљкан, *Историја за IV разред основне школе*, Београд, 1955., стр. 98-99.

¹³¹³ Ђикић Hasan, *Istorija za IV razred osnovne škole sa istorijskom čitankom*, Sarajevo, 1955., str. 32.

¹³¹⁴ Исто, стр. 32.

¹³¹⁵ Тодоровић Миљкан, *Нав. дело*, стр. 98.

¹³¹⁶ Исто, стр. 99.

прогони Јевреја и њихово страдање управо у истим тим логорима смрти, остали су, на овај начин, изван оног скупа знања о злочинима у Другом светском рату које је требало пренети младим генерацијама.

Свеукупно посматрано, у току педесетих година, Холокауст и антисемитизам били су сасвим изван фокуса аутора домаћих уџбеника у којима су жртве фашистичких злочина најчешће приказиване генерализујућим категоријама, а извесне промене по овом питању почеле су да се примећују у току наредне деценије. Хрватски уџбеник аутора Шарлоте Ђурановић и Мирка Жежеља, који заслужује да му се посвети мало више пажње, био је добар показатељ да су промене почеле да се дешавају. Овај уџбеник је био значајно детаљнији од претходних у објашњењима прогона Јевреја, између осталог и јер је био један од ретких југословенских уџбеника који је упознавао ђаке са конкретним антисемитским мерама у нацистичкој Немачкој, као што су: отпуштање из јавних служби, забрана склапања брака са Немцима, заплена имовине, спаљивање синагога итд.¹³¹⁷ Међутим, управо у овом делу текста се уочава изразито идеолошки оквир у склопу кога је тумачена Хитлерова антисемитска политика, а која је, у потпуности стављена у контекст класне борбе и супротности између капитализма и радничког покрета. То се може видети из дела у коме се каже: „Нацистичка пропаганда окривила је Жидове за све недаће Њемачког народа, за пораз у рату и за послеријатну кризу. Тиме је настојала спасити праве кривце-њемачку крупну буржоазију и војне кругове.”¹³¹⁸ Дакле, покушај нациста да заштите интересе крупне буржоазије тумачен је као један од главних разлога нацистичког антисемитизма, чиме су ђацима антисемитизам и Холокауст представљени као директне последице капитализма. Овакав начин тумачења нацизма и Хитлеровог антисемитизма остао је доминантан и у уџбеницима који су се појавили у наредним деценијама и у којима је, најчешће, нацизам приказиван као „оруђе у рукама крупне буржоазије”¹³¹⁹ док су национализам, расизам и империјализам, а, посредно и Холокауст, били приказани као продукти буржоаске политике.

Овај уџбеник је значајан због још две ствари: прво, овде је истакнуто да су Јевреји у Аушвицу убијани у гасним коморама и да је у току рата убијено око 6 000 000 Јевреја, што је био редак пример да је уџбеницима описан и начин спровођења Холокауста и његове размере и друго, ово је један од први уџбеник у Југославији у коме се појављује посебно потпоглавље посвећено процесуирању ратних злочина након рата, у коме је нарочит одељак посвећен процесу против Адолфа Ајхмана,¹³²⁰ што је уједно значило и да је процес против Ајхмана ушао у југословенске уџбенике за историју само годину дана након што је Ајхман погубљен, што додатно илуструје дубину утицаја овог суђења на буђење свести о злочинима над Јеврејима. Јерусалимско суђење Адолфу Ајхману имало је значајног одјека у југословенској јавности, Милан Булајић је представљао Југославију на суђењу као пријатељ суда (*amicus curiae*), а процес је добро пропраћен и у штампи, нарочито у *Борби* где је бивши јасеновачки логораш Никола Николић више чланака посветио вези Ајхмана са догађајима на нашим просторима, а нарочито његовој улози у злочинима против Јевреја¹³²¹ а широк друштвени одјек који је ово суђење имало свакако је утицало и на промену односа

¹³¹⁷ Ђурановић Шарлота, Жежељ Мирко, *Прошlost и садашњост 3. Уџбеник историје за VIII разред основне школе*, Загреб, 1963., стр. 66.

¹³¹⁸ Исто, стр. 66.

¹³¹⁹ Perić Ivo, *Povijest za IV razred gimnazije*, Загреб, 1971., стр. 169.

¹³²⁰ Ђурановић Шарлота, Жежељ Мирко, *Nav. delo*, стр. 104.

¹³²¹ Ђулибрк Јован, *Историографија Холокауста...*, стр. 17.

према теми Холокауста и њену већу заступљеност у домаћим уџбеницима од шездесетих година.

Друга битна ствар која је, осим суђења Ајхману, утицала на повећану заступљеност лекција о страдању Јевреја почевши од шездесетих година, биле су и иницијативе у оквиру Савеза бораца и Савеза комуниста. Комисија за историју Централног комитета Савеза комуниста Југославије организовала је 1967. године *Међурепубличко саветовање о улози школе, наставе историје и других чинилаца у васпитању омладине у духу револуционарних традиција* на коме је, између осталог, констатовано и то да су школски програми исувише орјентисано на историју словенских, односно јужнословенских народа и да су националне мањине које су живеле у Југославији и њихова улога у рату били, у датим програмима, готово сасвим запостављени, због чега је и одлучено да се у наредном периоду овоме посвети више пажње.¹³²² Заиста, у уџбеницима с краја шездесетих и почетка седамдесетих година, све чешће се говори о постојању гасних комора и крематоријума у нацистичким логорима, а ратном страдању јеврејског народа, као националне мањине односно народности, посвећује се више пажње.

Нацистички логори и злочини над Јеврејима и осталим народима, најчешће су се у уџбеницима појављивали на неколико места. Логично би било очекивати да се Хитлерова антисемитска политика, као један од узрока Холокауста први пут спомене у делу градива који је говорио о генералним карактеристикама нацизма и фашизма, међутим у оквиру ових лекција антисемитизму и Холокаусту је било посвећено мало пажње. У објашњењима нацистичке идеологије, расне теорије нису заузимале доста простора па је фашизам, у уџбеницима, најчешће тумачен кроз своје империјалистичке и антикомунистичке тежње, а тек би, успут, понегде било споменуто да су нацисти „путем пропаганде убеђивали Немце да су они виша раса која је одређена да влада светом” док „Словене, Јевреје и друге расе треба истребити”¹³²³ У појединим уџбеницима наведено је да су национализам, расизам и мржња према другим народима били неке од главних одлика фашизма,¹³²⁴ међутим мржња према Јеврејима као централни део нацистичке расне политике најчешће није посебно издвајана. Ипак и овде је било ретких изузетака, попут већ поменутог уџбеника аутора Шарлоте Ђурановић и Мирка Жежеља у коме је антисемитизму, као битној карактеристици нацизма, посвећена већа пажња и о чему се каже: „Хитлер је усвојио и старе теорије о вишој аријској (бијелој) раси, која је, наводно, најчишће очувана међу Германима и која једина може остварити напредак човјечанства. Тој је *чистој* раси одређено тобоже да влада и зато је требало истријebити све оне с којима се могла помијешати и покварити. Особито се Хитлер окомио на Жидове, који су поријеклом семити. Зато су нацисти били горљиви антисемити... С поробљеним народима Хитлер није поступао једнако. Нешто је бољи био његов однос према скандинавским и балтичким народима... Негдје на средини били су Французи, а на дну љествице Жидови и Цигани, осуђени на потпуно уништење”¹³²⁵ Примећује се да су аутори овог уџбеника настојали да, кроз текст уџбеника прикажу нацистички третман одређених националних и расних група и што је најбитније, да нагласе да је такав однос према Ромима и Јеврејима водио ка геноциду и потпуном истребљењу.

¹³²² АЈ, 297, К-80, *Negovanje revolucionarnih tradicija Narodnooslobodilačke borbe-Izveštaj o radu za period 1965-1969*, str. 14.

¹³²³ Грубач Ђорђе, *Историја за VIII разред основне школе*, Београд, 1960., стр. 69.

¹³²⁴ Кнежевић Ђорђе, Перић Зоран, Смиљевић Богдан, *Историја са елементима историјског атласа за II разред усмереног образовања*, Београд, 1984., стр. 60.

¹³²⁵ Ђурановић, Жежељ, *Nav. delo.*, str. 65, 104.

О темама као што су Холокауст, концентрациони логори и ратни злочини генерално највише се говорило у лекцији о почетку устанка у Југославији, што је само по себи такође индикативно и ово је заправо и једна од најизразитијих одлика тумачења ратних злочина у уџбеницима социјалистичке Југославије, а то је да су злочини увек и искључиво довођени у везу са антифашистичким устанком и покретима отпора, понекад као њихов узрок, а некад као последица. У оквиру лекције најчешће је постојао посебан мањи одељак о злочинима окупатора и њихових сарадника, ту је обично даван кратак осврт на немачке и усташке злочине и ако су се у уџбенику спомињали злочини над Јеврејима, они су се спомињали управо у овом делу градива. Лекције о завршетку рата и изградњи послератног света биле су још једна прилика да се да осврт на злочине из претходног рата. На овом месту је или још једном указивано на злочине почињене у логорима, уз обавезно истицање да су се против такве политике бориле „напредне, револуционарне снаге”¹³²⁶ или је напомињано да је након рата у Нирнбергу суђено високим званичницима нацистичке Немачке и да је ово било прво суђење у историји за геноцид и злочине против човечности¹³²⁷ али без посебног осврта на јеврејску компоненту Нирнбершког процеса.

Шта је био циљ наставног програма историје по питању ратних злочина, односно која конкретна знања су креатори тог програма желели да пренесу деци, може се делимично закључити на основу питања за проверу знања која су се налазила на крају лекција као и на основу посебних свезака са контролним задацима које су се издавале како би ђацима олакшале припреме за провере знања. Ако узмемо за пример збирку контролних задатака из историје за осми разред основне школе коју је 1970. године издала Народна књига из Београда, из ње се, макар делимично, може проценити колики део градива се односио на проблем прогона и страдања цивила. Један од циљева програма био је и да ђаци науче да је у Европи под нацистичком контролом нарочито тежак био положај Јевреја и Рома, на шта указује и питање из једног од контролних задатака, које гласи: „Немачки фашисти су у свим освојеним земљама завели режим терора. Наведи који су народи посебно подвргнути прогонима”¹³²⁸ и остављена су два слободна места да се упишу одговори Јевреји и Цигани што је, као што смо већ показали на примеру неколико уџбеника, често истицано. Ово питање постављено је у оквиру контролног задатка везаног за тему Други светски рат од 1939. до 1945. године и једино је питање на овом тесту које се односи на нацистичку расну политику и почињене злочине, док се сва остала питања односе на ратне операције и њихове геополитичке последице. Дакле од укупно 13 питања колико има на тесту, на расну, антисемитску политику и ратне злочине односи се само једно питање односно 7,69% теста. Слична ствар је и са наредним тестом који покрива лекцију Народноослободилачки рат народа Југославије, у којој је страдању цивила такође посвећено само једно питање које обухвата и неколико потпитања везаних за усташки логор Јасеновац и гласи: „Прочитај текст Јасеновац-логор смрти (Историјска читанка) и наведи: а) Ко је организовао логор? б) Колико је људи убијено у логору? в) С каквим циљем је организован логор г) Наведи називе других логора у нашој земљи.”¹³²⁹ Осим овог и једно питање се односило на стрељање ђака у Крагујевцу у октобру 1941. године, што значи да је од укупно 23 питања колико тест има, злочинима над цивилима и концентрационим логорима било посвећено свега два питања

¹³²⁶ Кнежевић Ђорђе, Смиљевић Богдан, *Историја најновијег доба за IV разред гимназије*, Београд, стр. 149.

¹³²⁷ Perić Ivo, *Nav. delo*, str. 347.; Грубач Ђорђе, *Историја за VIII разред основне школе*, Београд, стр. 102.

¹³²⁸ Перовић Милутин, *Свеска контролних задатака из историје за VIII разред основне школе*, Београд, 1970., стр. 38.

¹³²⁹ Исто, стр. 42.

односно 8,70%, од чега се ни једно питање није односило на Јевреје и њихово страдање на територији Југославије. Међутим ако узмемо у обзир целокупно градиво, односно све контролне задатке који се налазе у овој збирци а који су везани за Други светски рат, ови проценти се значајно смањују, па од укупно 92 питања о Другом светском рату у Југославији и свету, само три питања се односе на Холокауст, логоре и злочине против цивилног становништва односно само 3,26%, па можемо закључити да је ова тематика у школском програму била сразмерно мало заступљена.

У појединим уџбеницима, обично на крају, се налазио и речник оних мање познатих појмова коришћених у градиву које је требало ученицима прецизније појаснити. Када су у питању појмови везани за страдање Јевреја и других цивила у Другом светском рату они нису били чести, али се ипак могу пронаћи. У једном уџбенику из 1960. године у појмовнику се може срести прилично уопштено објашњење појма концентрациони логор који су објашњени као логори у које су фашисти затварали своје противнике да би их физички уништавали.¹³³⁰ Исти појам у историјској читанки из 1978. године описан је на један доста блажи начин, без истицања праве природе нацистичких логора, који су објашњени као „место изолације ратних заробљеника, ухапшеника.”¹³³¹ Такође, у речнику овог уџбеника налази се и појам геноцид који је образложен као „злочин уперен против читаве нације, истребљење народа.”¹³³²

Приметно је да је, генерално гледано, много више пажње посвећивано појмовима из марксистичке теорије, него појмовима везаним за нацистичку расну политику, међутим, у оваквим речницима непознатих речи, објашњења оних појмова који су били директније везани за геноцид над Јеврејима ипак се могу, у мањој мери, срести тек од осамдесетих година. Тако се, на пример, у једном средњошколском уџбенику за други разред усмереног образовања, који је 1984. године издао Завод за уџбенике из Београда, у речнику може пронаћи појам антисемитизам, који је објашњен као „противјеврејски покрет, мржња према Јеврејима.” Осим тога овде се налазе и објашњења појмова расизам и шовинизам, који се у уџбенику спомињу не само у контексту нацизма и Другог светског рата, већ и у делу уџбеника који је посвећен послератном раздобљу, деколонизацији и изазовима савременог света. Ипак, приметно је да се ни у једном од анализираних уџбеника, који обухватају период од раних педесетих па до 1991. године, у речницима мање познатих појмова реч Холокауст уопште не спомиње, што јасно указује да овај појам није никада ушао у школске програме у социјалистичкој Југославији и да није коришћен у настави историје.

Међутим, ако се обрати пажња на додатне наставне материјале, попут историјских читанки, у којима су се налазили пратећи текстови, који су били најчешће изводи из мемоара или историјских докумената који су илустровали епоху о којој су ђаци учили, чини се да је у оваквим материјалима, концентрационим логорима и страдању Јевреја посвећивано више пажње него у основним наставном градиву. Погледом на историјске читанке стиче се мало другачију слику садржаја и концепта наставног програма за основне и средње школе, па су се већ у историјским читанкама из шездесетих година појављивали посебни текстови који су илустровали сурову стварност нацистичких логора. У једној од читанки изdatoј 1964. године налазио се и текст под насловом *Аушвиц-логор смрти*, иначе одломак из књиге *Лов на Ајхмана-процес нацистичком геноциду* у коме је дат део

¹³³⁰ Грубач Ђорђе, *Историја за VIII разред основне школе*, Београд, 1960., стр. 203.

¹³³¹ Грбелџа Тончи, Оташевић Душан, *Историјска читанка за VIII разред основне школе*, Сарајево, 1978., стр. 157.

¹³³² Исто, стр. 155.

саслушања Рудолфа Хеса, команданта логора Аушвиц, пред судом у Нирнбергу.¹³³³ Занимљиво је, међутим, који фрагмент Хесовог сведочанства су одабрали аутори уџбеника и на који начин он говори, односно не говори о судбини Јевреја.

У изабраном тексту спомињу се многе битне одлике концентрационих логора, попут гасних комора и крематоријума, објашњава се транспорт логораша, селекција по доласку у логор и начин егзекуције у гасним коморама, али Јевреји се не спомињу уопште. Иако се по описима које Хес даје може закључити да он, између осталих говори и о транспортима јеврејског становништва из читаве Европе који су пристизали у логор, у тексту не постоји ништа што би просечном ученику осмог разреда основне школе, коме је читанка намењена, могло да укаже на то да се овде, заправо, говори о систематском уништавању европских Јевреја. Пре самог текста дато је и кратко објашњење: „Командант логора Аушвиц, Хес, је на суду у Нирнбергу описао како је убијено више од 3 милиона невиних људи, жена и деце из целе Европе.”¹³³⁴ Дакле, жртве Аушвица описане су на крајње уопштен начин као људи, жене и деца из целе Европе без посебних идентитетских одредница, па све указује на то да су аутори историјске читанке за циљ имали да овим текстом о логору Аушвиц укажу генерално на нацистичке злочине, без амбиције да ученике упознају са специфичностима судбине јеврејског народа под нацизмом или природом геноцидне политике која је спровођена према Јеврејима.

Сличан је случај и са још једним текстом из исте историјске читанке, под насловом *Јасеновац-логор смрти* који представља део сећања Егона Бергера¹³³⁵ на време које је он, као заточеник, провео у усташком логору. Иако је и сам аутор текста Бергер био Јеврејин и иако у својим сећањима која су 1966. године објављена под насловом *44 мјесеца у Јасеновцу* често спомињао Јевреје,¹³³⁶ аутори уџбеника изабрали су део његовог сведочанства које говори искључиво о усташкој бруталности али у коме се Јевреји уопште не спомињу.

За разлику од ове историјске читанке у којој су ужаси логора Јасеновац ђацима представљени кроз перспективу жртве, Јеврејина Егона Бергера, у једној босанскохерцеговачкој историјској читанци из 1978. године, ужаси логора Јасеновац илустровани су исказом починиоца злочина Љуба Милоша, али, такође, ни у овом одељку преузетом из књиге *Отпор у жицама* није било помена нити Срба нити Јевреја, а у уводном тексту логор Јасеновац описан је као логор за „све грађане који су се на било који начин супротстављали окупаторској власти.”¹³³⁷ На чему је заправо било тежиште овог уџбеника, показују остали текстови у читанци били су већински били посвећени темама из НОР-а као што су Битка на Кадиначи, Игмански марш, Фочански прописи, Први партизански пилоти или догађајима са светског ратишта попут Дана Д или Ромеловог пораза у Северној Африци, а дискриминација Срба и Јевреја у НДХ споменута је само успут у тексту *Акција стадион* који је говорио о покушају усташа да на загребачком универзитету раздвоје српске и јеврејске студенте од осталих. Ни у наредним годинама ситуација се није много

¹³³³ Грубач Ђорђе, *Историјска читанка за VIII разред основне школе*, Београд, 1964., стр. 110.

¹³³⁴ Исто, стр. 110.

¹³³⁵ Егон Бергер (1912-1988) рођен је у Новој Градишци 1912. године. У хрватском логору Јасеновац био је заточен у периоду од септембра 1941. године па све до чувеног пробоја логораша крајем априла 1945. када је успео да побегне и придружи се партизанима. Године 1966. објавио књигу сећања из логора *44 мјесеца у Јасеновцу*. Умро је у Загребу 1988. године.

¹³³⁶ Berger Egon, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb, 1966., str. 9.

¹³³⁷ Grbelja Tonči, Otašević Dušan, *Istorijska čitanka za VIII razred osnovne škole*, Sarajevo, 1978., str. 93.

променила, па је приметно да у реиздању ове читанке из 1983. године, по овом питању, није било никаквих измена.¹³³⁸

Међутим, једна другачија слика које указују на конкретнију намеру да се ђаци у Југославији упознају са судбином Јевреја у току рата, може се уочити тек у историјским читанкама које су објављене пред сам распад државе почетком деведесетих година. У историјској читанци чије је прво издање објављено у Босни и Херцеговини 1991. године примећује се мало другачија слика Јасеновца од оне која се могла уочити у историјским читанкама које смо већ анализирали. Овога пута логор Јасеновац је представљен кроз текст Антуна Милетића, историчара и аутора бројних монографија о Јасеновцу и усташким злочинима, у коме се јасно наводи да је у Јасеновцу страдало и око 20 000 Јевреја.¹³³⁹ Међутим, у истом овом уџбенику примећује се и још један, већи искорак у издвајању Холокауста као засебног и аутентичног феномена у школском градиву, а то је што је овим уџбеником у наставу историје укључена и Ана Франк. Наиме, у овај уџбеник стављени су и изводи из *Дневника Ане Франк* и то записи од 20. јуна и 19. новембра 1942. који говоре о увођењу антисемитских мера, као и о лову на Јевреје који су били сакривени. По садржају одабраних делова дневника, јасно се може закључити да су аутори историјске читанке, свесно трагали за оним деловима сведочанства Ане Франк који су најбоље илустровали положај Јевреја, мере дискриминације и разлоге њиховог страдања, јер управо ови изабрани делови, иако веома кратки, дају веома јасну и ефектну слику праве природе нацистичке политике према Јеврејима и њихове судбине за време Другог светског рата.

Исти ови делови *Дневника Ане Франк* објављени су 1990. године и у уџбенику аутора Станка Перезића и Хусеина Сердаревића као пратећи текстови уз лекцију *Почетак и ток Другог светског рата до краја 1941. године*¹³⁴⁰ Међутим ако ово издање из 1990. године, упоредимо са ранијим издањима истог тог уџбеника, на пример са оним из 1981. године, евидентно је да у старијим издањима нема делова о Ани Франк, односно уочава се битна разлика у садржајима практично истог уџбеника са почетка осамдесетих и оних са почетка деведесетих година. Оваква промене, настале су највероватније на самом крају осамдесетих година, јер ако узмемо у обзир да је у историјским читанкама из 1988. године, Аушвиц приказан кроз епизоде страдања анонимних и безимених логораша, без било каквог истицања нити Јевреја, нити Ане Франк, као њиховог симбола, нити било које друге категорије заточеника који су страдали у логорима,¹³⁴¹ свакако се може закључити да је *Дневника Ане Франк* као инструмент репрезентације Холокауста у историјским читанкама у Југославији, почео да се користи дословно у последње две до три године пред распад државе.

Осим кроз текст којим се излаже и објашњава школско градиво, Холокауст се у уџбеницима може приказати и визуелним путем, односно кроз слике и фотографије, које често на ученике могу да оставе ефектнији утисак него наративни описи. Ако се посматрају уџбеници из шездесетих и седамдесетих година приметно је да у југословенским уџбеницима нема много примера да су на сликама приказани страдање, депортација или

¹³³⁸ Grbelja Tonči, Otašević Dušan, *Istorijska čitanka za VIII razred osnovne škole*, Sarajevo, 1983.

¹³³⁹ Serdarević Husein, Perazić Stanko, *Istorijska-povjesna čitanka za VIII razred osnovne škole*, Sarajevo, 1991., str. 50.

¹³⁴⁰ Перезић Станко, Сердаревић Хусеин, *Историја за VIII разред основне школе/Povijest udžbenik za VIII razred osnovne škole*, Сарајево, 1990., стр. 90.

¹³⁴¹ Mladenović Maksimović Ljiljana, *Istorijska čitanka za VIII razred osnovne škole*, Beograd, Novi Sad, 1988., str. 76.

дискриминација Јевреја. У почетку, визуелни прикази нацистичких злочина у уџбеницима у Југославији били су увиду графика или уметничких дела, попут, на пример, слике Крсте Хегедушића *Чувари логора 1942. године*¹³⁴² међутим овакви ликовни прилози, најчешће нису представљала реалан приказ злочина у логорима. Конкретнија репрезентација страдања кроз фотографије постала учесталија у току седамдесетих и нарочито осамдесетих година, када се са карикатуралних приказа прелази на доста конкретније илустрације, с тим што концентрациони логори и нацистички злочини нису увек довођени у везу са Холокаустом.

Пример оваквог приступа јесте хрватски гимназијски уџбеник за историју из 1970. године, аутора Ива Перића, у коме је један од рецезената био и др Фрањо Туђман. У уџбенику је дата фотографија доласка логораша у логор Аушвиц, на којој су стрелицама приказане локације стражарнице, рампе смрти, крематоријума и гасне коморе¹³⁴³ међутим, текст лекције који је пратио слику уопште није говорио о геноциду над Јеврејима, већ је, напротив, акценат био на почецима антифашистичког покрета и страдање „радника, сиромашних сељака, напредне интелигенције” укључујући и Ернеста Телмана, а оваквом комбинацијом текста и визуелних приказа Аушвица, жртве су репрезентоване кроз своје идеолошке и класне разлике, док су Јевреји потпуно остављени изван контекста. У истом уџбенику у лекцији о покретима отпора у окупираним земљама дат је још један визуелни приказ страдања-фотографија лешева из логора Нордхаузен, са легендом испод: „Улаз у њемачки концентрациони логор Нордхаузен 1945. изгледао је стравично, свуда само лешеви убијених логораша”¹³⁴⁴ али иако је у тексту лекције наведено да је међу жртвама највише било Јевреја, кроз визуелни приказ логора Нордхаузен у уџбенику то се није могло закључити.

Дакле, спорадично и седамдесетих и осамдесетих година било је у уџбеницима визуелних приказа логора и нацистичких злочина али, Јевреји као жртве нацизма на сликама и фотографијама почињу прецизније да се појављују од краја осамдесетих и почетка деведесетих година. Управо од овог времена у уџбеницима се могу срести неке од фотографија које су постале симбол јеврејског страдања, попут фотографије која је у свету постала позната под називом *Дечак из Варшавског гета*. У питању је фотографија која је направљена у време устанка у Варшавском гету, и на којој се виде припадници СС-а предвођени Јозефом Блошем (Jozef Blösche)¹³⁴⁵ како спроводе ухапшене Јевреје, У уџбенику је, испод фотографије, стајала легенда: „Јевреје који су остали у животу, Нијемци су одводили у логоре смрти. Спровођење Јевреја из Варшаве у логор у Треблинку.”¹³⁴⁶ Појава оваквих, веома илустративних, конкретних и чак светски препознатљивих сликовних приказа јеврејског страдања показује и да су последњи југословенски уџбеници за историју били тек наговештај крупнијих промена у друштвеној перцепцији Холокауста које ће се у потпуности догодити тек у годинама након распада Југославије.

¹³⁴² Вукојичић Вукосављевић Вука, *Основна знања из прошлости наших народа*, Београд, 1964., стр. 118.

¹³⁴³ Perić Ivo, *Nav. delo*, str. 177.

¹³⁴⁴ Исто, стр. 306.

¹³⁴⁵ Јозеф Блоше (1912-1969) официр СС-а и СД-а. У току рата служио једно време у Ајнзацгрупи (Einsatzgruppen) на источном фронту, након чега је прекомандован у Варшаву где је учествовао у лову на одбегле Јевреје и транспортима у логор Терезин. По избијању Устанка у Варшавском гету 1943. учествовао је у бруталном гушењу побуне. Након рата суђено му је у Источној Немачкој, осуђен је на смрт и погубљен 1969. године.

¹³⁴⁶ Перезић Станко, Сердаревић Хусеин, *Историја за VIII разред основне школе/Povijest udžbenik za VIII razred osnovne škole*, Сарајево, 1990., стр. 90.

У социјалистичкој Југославији постојали су и школски програми за образовање одраслих, односно за дошколавање оних који нису имали потребан ниво, пре свега, основног образовања. Увидом у уџбенике намењене овој врсти школовања, уочава се, да је у оваквим школским програмима, који су били још сажетији и уопштенији од стандардних школских програма, било још мање простора да се обради питање страдања Јевреја. У оваквим уџбеницима споменути су злочини усташа над Србима, као и логори у иностранству уз констатацију да су „тамо родољуби масовно умирали”¹³⁴⁷ У истом уџбенику постоји и посебан одељак *Злочини окупатора и домаћих издајника*, али се у њему уочава јасна тенденција да се злочини против цивила, пре свега, прикажу као злочини против комуниста. Читав одељак посвећен је углавном злочинима у Србији, а посебно у Крагујевцу и Краљеву, о којима се каже: „У Крагујевцу су похапшени сви мушкарци од 16 до 60 година. У тој огромној маси комунисти и други родољуби херојски су се држали.” а потом се цитира неколико парола које су радници и комунисти узвикнули пред стрељање.¹³⁴⁸ У оваквом приказу идентитет жртава углавном се сводио на појам комуниста, у најбољем случају родољуб, а масакр у Крагујевцу, што само потврђује тезу коју смо у другом поглављу објаснили на примеру споменика, да је постојала очигледна намера да се злочин над цивилима у Крагујевцу у потпуности идеолошки контекстуализују у сврху наратива о Народноослободилачког борби. Са друге стране злочини у логорима попут Јасеновца или Старог сајмишта уопште нису споменути. Ни у осталим уџбеницима за образовање одраслих ситуација није била драстично другачија па је често било случајева да у читавом уџбенику Холокауст буде представљен само кроз две реченице: „...Хитлер је развио теорију према којој је немачки народ *виша раса* предодређена да влада, а Словени, Јевреји и други народи су *ниже расе* које треба да служе Немцима” и „Окупатор је ширио верску и расну мржњу, безобзирно је прогонио Цигане, а нарочито Јевреје”¹³⁴⁹ али из оваквих одељака није се могло закључити ништа нити о правој природи нацистичког антисемитизма нити о његовој пракси. Такође и у историјским уџбеницима за образовање стручних кадрова историја Другог светског рата је сведена искључиво на описе ратних операција и политичког деловања КПЈ, КНОЈ и АВНОЈ-а и упркос томе што се детаљно описују офанзиве Црвене армије на Источном фронту, као и заузимање Варшаве и операције у Румунији и Мађарског, нигде се у оквиру тога чак ни не спомиње ослобођење Аушвица, а исти случај је и са описом рата у Југославији где се даје приказ завршних операција за њено ослобађање, али се не спомиње ослобођење Јасеновца.¹³⁵⁰ На основу изнетог можемо закључити да је и у школским програмима за образовање одраслих у најбољем случају било препознато да су нацисти нарочито прогонили Јевреје и сматрали их *нижом расом*, али оваква тематика имала је још мањи удео у лекцијама о рату него у школским програмима за редовно образовање.

На крају, како је у својој анализи приметио Ненад Лајбеншпергер, приказивање ратних злочина у уџбеницима, нарочито оних етнички мотивисаних, није имало само функцију да опише ратне догађаје, већ је имало и своје политичке циљеве и то, пре свих: обезбеђивање етничке равнотеже, односно покушај избегавања међунационалних конфронтација кроз историјско сећање, али и приказивање делатности домаћих

¹³⁴⁷ Вукојичић Вукосављевић, Нав. дело, стр. 118.

¹³⁴⁸ Исто

¹³⁴⁹ Аврамовски Жико, Ракић Лазар, Смиљевић Богдан, *Историја уџбеник за III годину основног образовања одраслих*, Београд, 1970., стр. 241, 253.

¹³⁵⁰ Dadić Juraj, *Istorija sa društvenim uređenjem SFRJ II i III deo*, Београд, 1969.

издајника,¹³⁵¹ чиме су и ови злочини, као што је и овде показано, врло често представљани као дело политичког и класног непријатеља, односно последица капитализма, империјализма и национализма.

Невољни сведоци: сведочанства жртава и мемоари преживелих

Памћење једног друштва, у великој мери, представља дихотомију и, у извесним случајевима, супротност између оне верзије прошлости која се „одозго” политичким средствима креира од стране државе или владајуће партије и оног интимног сећања које настаје као последица личног искуства. Како је писао Пјер Нора, историјска метаморфоза сећања, временом је нужно водила у његову коначну трансформацију у психологију индивидуе, па је овај, с краја 19. века започети процес, који је већ у то време имао свог израза у филозофији Анрија Бергсона, Фројдовој психоанализи и аутобиографској прози Марсела Пруста, прави замах добио баш у другој половини 20. века, означавајући одлучујући заокрет од историјског према психолошком и од социјалног према индивидуалном, чиме је сећање постало приватна ствар сваког појединца, јер, на крају, према Норином мишљењу, сећање највише и ограничава управо појединца, јер, одређујући његов однос према прошлости, истовремено обликује његову будућност.¹³⁵² Оваква атомизација колективног памћења у индивидуално сећање у контексту културе сећања на Холокауст, најбољи израз је добила управо у мемоарима преживелих.

Треба увек имати у виду и да је, за разлику од колективног памћења, које, као основа заједничког идентитета, има тенденцију да се с временом структурално стабилизује и поприми трајну форму у виду општеприхваћене слике прошлости у оквиру једне друштвене групе, лично сећање условљено различитим променама и трансформацијама у току времена, а пре свега је подложно процесу заборављања. Проучавајући начине на које држава, друштво или појединац памте и заборављају, Пол Конертон је издвојио седам, а Алаида Асман девет модуса путем којих се догађаји из прошлости, привремено или трајно, потискују из колективне или индивидуалне свести.¹³⁵³ У том смислу најмање подложна променама које доноси време, била су она сведочанства која су дата одмах после рата. Међу овим првим послератним сведочанствима о прогону, рату и страдању, могу се издвојити две групе: 1. искази које су након рата, жртве давале надлежним покрајинским и земаљским Комисијама за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача и 2. прве ретке књиге мемоара које су преживели Јевреји написали и објавили у годинама након завршетка рата. Када је у питању прва група сведочанстава, део материјала о злочинима над Јеврејима, које је комисија у сарадњи са Савезом јеврејских вероисповедних општина прикупила објављен је као књига¹³⁵⁴ док су сведочења преживелих, углавном остала закључана у архивама. Међутим, ако се погледа њихов садржај, постаје јасно да оваква врста сећања жртава нису представљала мемоарску грађу у правом смислу речи. Ако погледамо, рецимо, исказе Јевреји који су били интернирани у логоре у иностранству, попут Јевреја из Бачке, приметно

¹³⁵¹ Лајбеншпергер Н., Нав. дело, стр. 456-457.

¹³⁵² Norra Pierre, „Između sjećanja i povjesti”, *Diskrepancija*, br. 12, januar 2007., str. 150-151.

¹³⁵³ Видети: Asman Alida, *Oblici zaborava*, Beograd, 2018.

¹³⁵⁴ Federation of Jewish Communities of the Federative People’s Republic of Yugoslavia, *The Crimes of the Fascist occupants and their collaborators against Jews in Yugoslavia*, Belgrade, 1987.

је да су они били кратки, максималне дужине 2 до 3 куцане стране и углавном нису давали детаљне описе прогона, страдања или временаведеног у логорима, већ су се фокусирали на две кључне ствари- имена починилаца злочина и евиденцију материјалне штете,¹³⁵⁵ што, заједно са чињеницом да нису публикована, показује да њихова главна функција није била да јавност упознају са чињеницама о прогонима Јевреја и ратним злочинима, већ да се прикупе докази за евентуалне судске процесе и захтеве за добијање ратне одштете. Са друге стране, као што се може видети из сведочења Јакоба Данона, прикупљена сведочанства која су говорила о злочинима почињеним у окупираној Југославији, а нарочито у усташким логорима била су ипак нешто детаљнија у описима тортуре и страдања,¹³⁵⁶ али оно што је заједничко за све њих јесте да су сва остала необјављена све до краја шездесетих и почетка седамдесетих година. Због тога је, упркос систематском раду државних органа на прикупљању доказа о злочинима, истина о страдању Јевреја до јавности морала да дође другим путем, такође посредством сећања преживелих, али писаних са другачијим циљем.

Како је друштвени ефекат ових сведочења, с обзиром да нису јавно објављивана, остао сразмерно мали, у првим послератним годинама појавила се и друга група сећања о Холокаусту која су у друштвеном смислу имала много већи утицај. Не само у Југославији, већ уопште у свету прва непосредна сведочанства о нацистичким логорима и Холокаусту биле су књиге сећања које су, већ у првим послератним годинама написали и објавили ретки појединци који су смогли снаге да су суоче са преживљеном траумом са намером да сведоче о ужасима Хитлерових логора смрти и да свет обавесте о злочинима који су тамо почињени. Међу оваквим првим сведочанствима, свакако најпознатија у свету је књига Прима Левија *Ако је ово човек*, која је прво објављена 1947. на италијанском под насловом *Se questo é un Uomo*, да би на енглески била преведена и објављена 1959. године. Исте 1947. појавило се још једно вредно сведочанство о нацистичким логорима *Људска раса (The Human Race)* које је написао муж чувене француске књижевнице Маргарит Дирас, Роберт Антелм који, међутим, није био Јеврејин, већ је доспео у логор као члан француског покрета отпора, а такође, крајем 1950-их година, објављен је и култни роман *Ноћ (Le Nuit)* Елиа Визела који је он написао на основу сопственог искуства и које ће у деценијама које су долазиле постати једно од најпознатијих књижевних дела посвећених Холокаусту.

Слично као и у Европи и у Југославији су прва књижевна дела о Холокаусту представљала мемоаре преживелих Јевреја а најпознатије књиге ове врсте биле су оне које су написали Андреа Деак и Јозеф Брунер Дебрецени. Дебрецени је био свакако најзначајнији југословенски књижевник који је о Холокаусту писао на мађарском језику. Рођен је у Будимпешти 1905. године, а детињство је провео у Сомбору. У току своје богате књижевне и публицистичке каријере радио је као уредник мађарског дневника *Наplo* у Суботици, затим сарадник часописа *Хид* и коиздавач часописа *Кеве*, уредник часописа *Унеп* у Будимпешти, где је боравио од 1932. до 1938., био преводилац Дучићевих песама и члан Удружења књижевника Југославије.¹³⁵⁷ Године 1944. депортован је у Аушвиц, да би се након рата настанио у Београду, а каријеру новинара наставио је у дневном листу Мађарска

¹³⁵⁵ БСЈОС, Материјали са наградног конкурса Савеза за 2019. годину, Todorović Vladimir, *Svedočanstva-Dokumenti Arhiva Vojvodine*, iskazi Jevreja Bačke, povratnika iz Aušvica i drugih logora, dati 1945. godine i iskazi svedoka ovog zlodela, zabeleženi iste godine. Novi Sad, 2019.

¹³⁵⁶ *Zapisnik od 26. maja 1945. godine sačinjen u Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu na osnovu izjave Jakoba Danona o ustaškim zločinima u koncentracionom logoru Jasenovac u vreme njegovog boravka u logoru od 1941. do 1945. godine.* <http://elmondosefarad.wikidot.com/zapisnik-od-26-maja-1945-sacinjen-u-zemaljskoj-komisiji-za-u> (pristupljeno: 11. 04. 2020.)

¹³⁵⁷ Bruner Ladislav, „O autoru knjige Hladni krematorijum”, *Jevrejski pregled*, br. 10, oktobar 1994., str. 29.

реч (*Magyar Szó*) и новосадском радију. Написао је преко 20 књига на мађарском, романа, збирки песама, драма, путописа и превода српске лирике на мађарски, док су му и бројна дела превођена на језике југословенских народа. Умро је 1978. године у Београду и сахрањен је на тамошњем јеврејском гробљу, а као надгробни споменик постављена му је једна од варијација скулптуре Нандора Глида из циклуса Феникс (Жар птица),¹³⁵⁸ односно истог оног циклуса коме је припадала и једна од скулптура постављена као споменик жртвама Холокауста у Сплиту.

Дебреценијево најпознатије и сигурно најважније дело јесте роман *Хладни крематоријум* (*Hideg krematórium*), са поднасловом *Роман Аушвица*, књига-репортажа која је, заправо, настала као прерађен Дебреценијев дневник из ратних година и као таква, књига представља прилично аутентично и документаристичко сведочење о ужасима логора Аушвиц. Дело је први пут објављен у Новом Саду 1950. године, на мађарском језику, а на српскохрватски је преведена 1951. године, да би, поводом седамдесете годишњице Брунеровог живота, педесете годишњице његовог рада и тридесете годишњице победе над фашизмом, 1975. године новосадски форум поново издао књигу, само овај пут додатно обогаћену графикама вајара Нандора Глида.¹³⁵⁹ У међувремену, књига је у Југославији издата и на албанском језику, 1956. године у Приштини, а делови књиге су објављени и у Вршцу, на румунском, 1953. године.¹³⁶⁰

Сам назив романа асоцира на логор Дорнхау, испоставу концентрационог логора Грос Розен у који су слати болесни заточеници из свих логора у Доњој Шлезији и у коме је постојала болесничка барака, међу затвореницима, због изузетно високе стопе смртности међу логорашима заточеним у њој, колоквијално позната као *Хладни крематоријум*, а истовремено овај израз представља и оксиморон- крематоријум је хладан само кад не ради, а парадокс који је садржан у њему поручује да, иако је рат коначно завршен и нацистички крематоријуми заувек угашени, прича о њима тек треба да се исприча.¹³⁶¹ Описујући време проведено у логору Аушвиц, Дебрецени се не фокусира на нацисте који су створили овај систем смрти, већ свој приповедачки фокус углавном усмерава на оне логораше који су служили као „логорско особље”, надзорници логора и логорских блокова или како их у роману сам аутор назива „аристократију логора, бедне богове овог бедног света”.¹³⁶² Процес дехуманизације логораша, о коме Дебрецени пише, је потпун у сваком смислу. Он почиње још у току транспорта, када су их стражари „први пут поставили на четири ноге”¹³⁶³, да би се наставио по доласку у логор где се затвореницима одузимају сви реликти бившег живота: личне ствари, вредности, успомене, одећа, коса, а на крају и име-сваки од њих постаје само број.

Дебреценијева књига представљала је прво значајније мемоарско дело једног Јеврејина које је говорило о годинама страдања објављено у социјалистичкој Југославији, па једно од првих важних питања које се отвара јесте како је изгледао тај први сусрет југословенске јавности са сведочењем о Холокаусту, односно како је својој публици Дебрецени описао концентрационе логоре и судбину Јевреја у њима? Прва ствар којој

¹³⁵⁸ „Otkriven spomenik Jozefu Bruneru Debreceniju”, *Jevrejski pregled*, br. 5./6., maj/jun 1979., str. 41.

¹³⁵⁹ Kadelburg Lavoslav, „IN MEMORIAM Jozefu Bruneru Debreceniju”, *Jevrejski pregled*, br. 5-6, maj-jun 1978., str. 7.

¹³⁶⁰ Vervaeet Stijn, *Holocaust, War...*, 22.

¹³⁶¹ Исто, стр. 9.

¹³⁶² Дебрецени Јожеф, *Хладни крематоријум*, Београд, 1951., стр. 29.

¹³⁶³ Исто, стр. 8.

аутор посвећује нарочиту пажњу јесте структура микродруштва, које се, одвојено од спољног света, развило у оквиру логора. То друштво није само подељено на свет логораша и злочинаца, већ је и међу заточеницима раслојено и хоризонтално и вертикално, на обичне логораше и већ поменуте логорске надзорнике, чија моћ проистиче из њихове надлежности да распоређују храну, ћебад, лекове итд., а која је праћена и бруталним поступањем према другим затвореницима, због чега главну тему романа представља сегрегација установљена међу логорашима као својеврстан унутрашњи систем дискриминације.¹³⁶⁴ Управо у таквим околностима настаје систем који је канадски социолог Ервин Гофман дефинисао као „тоталну институцију”¹³⁶⁵ коју према његовом мишљењу карактерише низ физичких баријера направљених да онемогући социјалну интеракцију са спољним светом попут зидова, бодљикаве жице, водених површина, затим тоталитарни начин организације, систем привилегија и стриктних правила понашања, као и процес модификације понашања заточеника и њиховог прилагођавања на нови микросвет.¹³⁶⁶ То је систем у којем се, да би преживео, човек окреће против човека, а Дебрецени такво понашање на најдиректнији начин осуђује у свом делу. Креирање оваквог система представља посебну врсту окрутности према заточеницима, а комплексност мотива за овакво понашање задире у домен социјалне психологије и колика год да је цена преживљавања, последице остају, као тежак терет и након рата.¹³⁶⁷ Ово представља занимљиву перцепцију која у извесним деловима одступа од уобичајеног начина на који су у југословенском социјализму представљани нацистички злочини. У Дебрецењијевом сведочанству потпуно је релативизирана уобичајена перспектива југословенске политике сећања која је логоре сводила на однос злочинац-жртва без места за средње категорије људског искуства које нису насликане нити изразито белом, нити изразито црном бојом. Те средње категорије односе се управо на људе који су радећи као капои или „затвореничка самоуправа” покушавали да спасу сопствени живот. У ономе што је, у годинама које су долазиле, канонизовано као званичан југословенски наратив о Другом светском рату, за овакве приче није било много друштвеног простора, мемоари које је издавао СУБНОР говорили су о херојству и саможртвовању, сећања која су најмлађим генерацијама презентована кроз уџбенике говорила су о простој физичкој суровости целата, али ретко кад о суровости читавог система створеног на простору оивиченом бодљикавом жицом, па значај Дебрецењијевих мемоара лежи баш у томе што је он био један од првих у Југославији који је Холокауст и концлогоре приказао на један другачији начин, који иако се није често јављао у југословенском контексту, ипак није остао ограничен само на *Хладни крематоријум*, већ се са оваквим погледом на Холокауст, као што је објашњено у претходном поглављу, југословенска јавност могла срести и касније, на пример, у домаћим филмовима *Небески одред* (1961.) и *Храњеник* (1970.).

У југословенској јавности и стручној критици дело је оцењено позитивно, а прикази књиге објављени су у бројним домаћим листовима попут *Политике*, *Јеврејског прегледа*, *Књижевних новина* и *Књижевности*. Приметно је да новинари углавном нису посебно

¹³⁶⁴ Roginer Oszkar, „Homo Homini Lupus est or on *Lager-Aristocracy*”, in: Daly Goggin Maureen, Ratzenböck Barbara, Ursulesku Oana, Taayebi Hamed (ed.) *Shifting Perspectives: Personal and Political Transformations*, Graz, 2016., pp. 152., 155.

¹³⁶⁵ Према Гофмановој класификацији концентрациони логори су спадали у трећу групу тоталних институција, оној која је настала са намером да друштво заштити од потенцијално опасних појединаца.

¹³⁶⁶ Goffman Erving, *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates*, New York, 1961., pp. 4-5.

¹³⁶⁷ Roginer Oszkar, „Homo Homini Lupus est...”, 158.

наглашавали Дебрецињијево јеврејство као узрок његовог страдања, као и да је већина њих била шокирана оним што је аутор описао у овој књизи, па је тако, рецимо, српски песник Гвидо Тартаља, у тексту у часопису *Књижевност* написао да је истина о структури и функцији концентрационих логора, за њега били највеће откриће Дебрецињијевог сведочанства, док је новинар *Политике* ове мемоаре назвао најшокантнијим документом о фашистичким злочинима који тренутно постоји у југословенској књижевности.¹³⁶⁸ Са друге стране, Дебрецињијева књига се, као дело настало у Југославији у време затегнутих односа са источним блоком, није етаблирала на мађарској културној сцени и никада није у потпуности интегрисана у канон мађарске литературе, да би је касније, додатно потиснула стваралаштво Имреа Кертеса, као најважнијег писца Холокауст књижевности на мађарском језику.¹³⁶⁹

Још једно мемоарско сведочанство објављено у првим послератним годинама била је и књига *Под жутом траком* Андреје Деака¹³⁷⁰ међутим Деаково сведочанство се по стилу, енергији и идеји разликовало се од Дебрецињијевог, пре свега у томе што је, за разлику од Дебрецињијевог нихилистичког приказа пакла на земљи у коме је шаблонска подела на јасно дефинисане категорије добра и зла релативизирана, провоцирајући тако званичан начин перцепције концентрационих логора у југословенском друштву, Деакова сећања нису представљала ламент за недужне жртве па су се својим позивом на отпор, много више него *Хладни крематоријум* уклапала у југословенски наратив. У мемоарима Деак описује свој ратни пут: повлачење са војском до Брода на Дрини у току Априлског рата, затим његов повратак у Нови Сад преко Београда, пребацивање ћерке у бурету преко Дунава међу фрушкогорске партизане, бежање пред нацистима заједно са својом женом, понижења, логоре и затворе, новосадску Рацију и бомбардовање Београда.¹³⁷¹ Ауторову намеру да прогоне Јевреја репрезентује кроз призму отпора и пркоса приметили су и савременици попут др Теодора Ковача који је о овој књизи записао: „Из сваког поглавља из сваке странице избија дух пркоса, дух борбе, дух „не дам се”. Нису то херојски подвизи у обичном смислу те речи, али су ипак подвизи ти који по смелости и оригиналности често не заостају за опеваним делима чувених јунака.”¹³⁷² На примеру и Андреје Деака и Јозефа Дебрецињија очогледно је да су први, у Југославији, објављени мемоари оних који су преживели Холокауст, написали Јевреји који су живели у Бачкој и ту свакако треба имати у обзир да је у Бачкој коју је након Априлског рата окупирао Мађарска и одакле су Јевреји у концентрационе логоре депортовани тек 1944., такође број преживелих Јевреја био већи (око 2 500) у односу на број преживелих у Банату (око 400) или централној Србији (око 1

¹³⁶⁸ Vervae Stijn, *Holocaust, War...*, , 19.

¹³⁶⁹ Исто, 7.

¹³⁷⁰ Андреја Деак (1889-1980) Рођен 1889. у месту Сигет у близини Новог Кнежевца. Медицину је студирао у Будимпешти и Бечу, учествовао у Мађарској револуцији 1919. године, након чијег слома је пребегао у Југославију. Други светски рат га је затекао на месту санитетског пуковника Југословенске војске у Петроварадину. У току рата био на принудном раду у Мађарској. Године 1944. прикључио се НОВЈ. Након рата стигао је до чина генерал мајора ЈНА, обављао је и дужност начелника инфективног одељења Војне болнице ГШ Војводине, управника Санитетске официрске школе и помоћник начелника ВМА, а једно време је био председник Јеврејске општине Београд. Умро је у Београду 1980. године.

¹³⁷¹ „Prikaz knjige Pod žutom trakom dr Andrije Deaka u Riječkom listu”, *Bilten SJOJ*, br. 8-9, avgust-septembar, 1953., str. 24-25.

¹³⁷² Kovač Teodor, „Andreja Deak: Pod žutom trakom”, u: *Jevrejski almanah*, 1954., str. 281.

000)¹³⁷³ што значи и да је уједно било и више оних који су своју трагедију могли да испричају након рата.

Већ по завршетку рата, различите друштвене и политичке организације настојале су да подстакну преживеле да забележе своја сећања на прогоне, рат и страдање. У мају 1946. године Светски јеврејски конгрес основао је у Стокхолму посебну институцију под називом *Јеврејска историјска комисија Светског јеврејског конгреса*, чији је главни задатак био да прикупља доказе и сведочанства о нацистичким злочинима над Јеврејима. Тим поводом Светски јеврејски конгрес је послао јеврејским заједницама у земљама широм света, позиве да се активирају на прикупљању доказа о злочинима, укључујући и сећања преживелих Јевреја, након чега је и Савез јеврејских општина Југославије послао циркуларно писмо свим јеврејским општинама у земљи са истим позивом.¹³⁷⁴ Значајна количина доказа и докумената је прикупљена, на основу чега је 1952. године Савез издао књигу *Злочини фашистичких окупатора и њихових помагача против Јевреја у Југославији*, међутим, када је у питању прикупљање мемоарске грађе својих чланова, Савез је највећи део тога посла одрадио тек након распада Југославије, у оквиру значајног подухвата који је резултирао са пет до сада објављених делова едиције *Ми смо преживели*, чији је први том изашао из штампе 2001. године.

Многи Јевреји своја сећања записали су одмах по завршетку рата, док су још била свежа, али су их, за разлику од Дебреценија и Деака, објављивали тек неколико деценија касније, као што је случај са сећањима Јозефа Конфортија, Саде Коена¹³⁷⁵ или пак Марка Анафа.¹³⁷⁶ Са једне стране било је потребно време да се психолошки превазиђе траума, у чему је доста помагало успостављање контакта са другим преживелима који су делили слично трауматично искуство, док је, са друге стране, било неопходно и да се стекну друштвени услови, које ћемо детаљније размотрити у наставку, и да јавност почне да показује интересовање за овакву врсту исповести. Управо о томе да је за јавно изношење сопственог искуства, као подстрек, била неопходна временска дистанца, али и охрабрење у виду исповести других преживелих потврдио је и Марко Анаф: „Поготово сам се охрабрио да тако поступим када сам прочитао књигу Гојка Николиша који је, у ратну хронику унео и своја сећања. Ма колико изгледало чудно, ја о њима нисам ни са својом Славком (Анафова жена, прим. аут.) разговарао. Сав ужас који сам са мајком преживљавао... остао је затамњен у мени, као што је и у њој остало све оно што јој се дешавало у мучиниоци Специјалне полиције. Изменили смо само пар штурих информација. Живећи у илегали са илегалцима, окружени непријатељем, навикли смо се на конспирацију. Она је, наиме, постала део нашег бића.”¹³⁷⁷ Све ово показује да је у првим послератним годинама, лично сећање преживелих на Холокауст било обележено ћутањем као директном последицом јаке психолошке трауме. Ипак ћутање није значило заборављање већ се овде уочава једна појава, на коју је указивала и Алаида Асман, а то је превођење сећања у стање латенције, чиме сећање није било трајно изгубљено, већ на одређено време искључено из комуникације.¹³⁷⁸ У највећем броју случајева у Југославији та врста потиснутости сећања трајала је до друге половине

¹³⁷³ Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije...*, str. 201.

¹³⁷⁴ АЈИМ, РА, К-781, Zapisnik XI sednice Izvršnog odbora SJVOJ, 23. IV 1946.

¹³⁷⁵ Sindik Dušan (ur.), *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd, 1972., str. 9, 160.

¹³⁷⁶ Anaf Marko, *Tajna mansarde na Neimaru*, Beograd, 1985., str. 151.

¹³⁷⁷ Izrael Jovanović Vera, „Tajna mansarde na Neimaru”, u: *Jevrejski pregled*, br. 12. decembar, 1997., str. 10.

¹³⁷⁸ Asman A., *Oblici zaborava...*, str. 21-22.

шездесетих година када, под утицајем промењене друштвене климе, овакве индивидуалне исповести почињу да испливавају на површину.

Од почетка 1960-их година, у свету је започео процес прогресије колективне свести о Холокаусту и сећања на трагедију цивилних жртава рата, а који је највише потакнут једним изузетно важним догађајем-суђењем једном од архитеката Холокауста Адолфу Ајхману у Јерусалиму 1961. године. Процес против Ајхмана омогућио је стварање друштвеног простора да преживели испричају своја искуства са гаранцијом да ће их цео свет пажљиво саслушати, што је и жртвама омогућило да свој статус трансформишу из стања понижавајуће деградације на ниво моралне супериорности и херојског поноса.¹³⁷⁹ Другим речима, жртве су, по први пут након рата, добиле шансу да у очима јавности више не буду само жртве већ да постану хероји. Како ћемо детаљније показати у студији случаја на крају овог поглавља, почетак 1960-их година у Југославији је био обележен порастом занимања за ратна сведочанства и приче о цивилном страдању. То се, пре свега види кроз појачано занимање југословенске штампе за приче о страдању Јевреја, а нарочито за сачуване дневнике жртава који су непосредно сведочили о страхотама рата и прогона, међу којима су се свакако истицали дневник Ане Франк и дневник Давида Рубиновича. И у публикацијама која је објављивао Савез јеврејских општина приметно је да се све мање места посвећује подизању спомен-обележја страдалима, а све више се говори о судбини појединаца у рату и њиховим сећањима на прошле догађаје. У таквом контексту у новембру 1960. године, *Јеврејски преглед* је донео вест, да је у Израелу додељено укупно 10 награда, на конкурс за ратне мемоаре преживелих Јевреја, а да су се међу награђенима нашли и мемоари Јевреја који су учествовали у покретима отпора у Југославији, Француској, Варшавском гету итд.¹³⁸⁰

Такође, у исто то време, тачније 1961., дакле исте године када је Ајхман осуђен на смрт, навршавало се и 20 година од почетка устанка у Југославији, што је представљало још један повод за евоцирање ратних успомена и објављивање мемоара из времена борбе и страдања. Јубилеју народног устанка, *Јеврејски преглед* посветио је цео број за новембар и децембар 1961., а значајно место у подсећању на прве устаничке дане и почетак борбе заузеле су управо мемоари Јевреја и сведочанства из рата и заточеништва. Посебна пажња посвећена је дневнику Жење Козинског, објављеном као посебна књига исте те године, како је штампа истицала, ни мало случајну управо на прославу 20 година од почетка Револуције.¹³⁸¹ Рукопис је приредио његов пријатељ из логорашких дана Ото Бихаљи Мерин који је, о сачуваном сведочанству Жење Козинског, у предговору записао: „Ови изливи његове искрене и непомућене поштене душе, потрешће многе читаоце. Они ће његов бол и његову одлуку схватити и доживети можда исто онако као када су читали Дневник Ане Франк, а то и јесте наша жеља: да смрт тог неборбеног борца за социјализам не остане без одјека, јер треба да га се сећамо са захвалношћу, као и свих оних који су са пушком у руци отишли у шуме и планине.”¹³⁸² Из прве руке дневник даје информације о томе како је избегнуто раздвајање југословенских официра Јевреја и нејевреја, о обележавању породичних празника у официрским логорима, у којима је режим према свима, па и према

¹³⁷⁹ Sicher Efraim, *The Future of the Past: Countermemory and Postmemory in Contemporary American Post-Holocaust Narratives*, in: *History and Memory*, Vol. 12, No. 2 (Fall/Winter 2000), pp. 63.

¹³⁸⁰ „Nagrada za ratne memoare”, *Jevrejski pregled*, br. 10-11, oktobar-novembar 1960., str. 35.

¹³⁸¹ „Dnevnik jednog zarobljenika”, *Jevrejski pregled*, br. 11-12, novembar-decembar 1961., str. 31-32.

¹³⁸² Isto, str. 31.-32.

Јеврејима, био блажи него у концентрационим логорима, па због свих ових детаљних описа дневник Жеље Козинског представља праву хронику офлагера у коме је био заточен.

Процес прогресије друштвене свести о Холокаусту, потпомогнут феноменом американизације Холокауста, о коме је већ било речи у уводу, нарочито је интензивирао крајем 1970-их и почетком 1980-их година, у време када је америчка телевизијска серија *Холокауст* директно утицала на преиспитивање савести и буђење интересовања за оно што се десило Јеврејима у време нацизма. У то време у Југославији, било је приметно да је јеврејска штампа, све чешће објављивала сећања преживелих Јевреја, која су се могла прочитати на страницама скоро сваког броја *Јеврејског прегледа* у току 1970-их и у првој половини 1980-их година. Додатни разлог за подсећање на личне успомене из рата били су и наредни јубилеји НОБ и револуције, тридесетогодишњица 1971. године и четрдесетогодишњица 1981. године.¹³⁸³ Између осталих објављена су сећања Ете Најфелд на време проведено у партизанима, која је она претходно прочитала на округлом столу одржаном 23. новембра 1974. године у оквиру прославе стогодишњице оснивања јеврејског женског друштва, сећања Јелене Хидвеги Ишах на јеврејску болницу у окупираном Београду, затим мемоари Марчела Самоковлије, Луне Албахари, Кате Радуловић, Десанке Марчетић Стојић, Ота Затлера, Габријела Видовића, Бланке Леви, сећање Јосефа Гросепаис Гила на логор Јасеновац и Мире Минове на депортацију македонских Јевреја, као и многих других.¹³⁸⁴ Заправо нека од ових сећања су, пре него што их је пренела јеврејска штампа, објављивана у различитим, како оним познатим, тако и оним мање познатим и значајним медијима широм Југославије, као што су *Новљански вјесник*, *Просветена жена*, *Радио Загреб* па чак и лист *Каблови*, гласило Индустије каблова у тадашњем Светозареву, односно данашњој Јагодини.

Те 1981. године, поводом 40 година од избијања устанка, Савез јеврејских општина Југославије спровео је, међу својим члановима, анкету на тему Моја породица чији је циљ био да се прикупе подаци о прошлости јеврејских породица у Југославији, укључујући и њихова сећања из времена Холокауста, а сваки упитник представљао је сведочанство о једној личној судбини. Приче анкетираних биле су различите, неки су преживели логоре, други су приступили партизанима, трећи се скривали под туђим именом, а многи су прошли кроз све ово и како ауторка извештаја о анкети примећује: „За велику већину се може рећи, за сваког мушкарца и жену који су физички способни за партизанско војевање, да је пут спаса после свих потуцања и патњи водио у антифашистичку борбу до краја рата.”¹³⁸⁵ Такође, занимљив закључак представља и то што је приметно, да они анкетирани који су били првоборци и истакнути партизани нису у својим мемоарима много места посвећивали

¹³⁸³ Dale, „Sećanje na dane i ljude. Povodom 30-godišnjice nacističkog napada na Jugoslaviju i početka velike tragedije jugoslovenskog Jevrejstva 1941-1971”, *Jevrejski pregled*, br. 5-6, maj-jun 1971., str. 7-11.

¹³⁸⁴ Najfeld Eta, „Sećanje iz vremena Drugog svetskog rata”, *Jevrejski pregled*, br. 1-2, januar-februar 1975., str. 8-12.; Hidvegi Išah Jelena, „Sećanja na jevrejsku bolnicu u okupiranom Beogradu 1941. godine”, *Jevrejski pregled*, br. 1-2, januar-februar 1979., str. 39-41.; Samokovlija Marcello, „Sećanja Marčela Samokovlije”, *Jevrejski pregled*, br. 5-6, maj-jun 1980., str. 29-32.; Albahari Luna, „Rođena sam u Kladnju.”, *Jevrejski pregled*, br. 5-6, maj-jun 1981., str. 29-39.; Grossepais Gil Josef, „Bekstvo iz logora Jasenovac”, *Jevrejski almanah*, br. 1-2, januar-februar 1982., str. 21-34.; Minova M., „San istine”, *Jevrejski pregled*, br. 3-4, mart-april, 1982., str. 20.; Marčetić-Stojić Desanka, „Moja sećanja na Žanku Dijaman” i Albahari Luna „Sjećanja iz Banjaluke” *Jevrejski pregled*, br. 5-6-7, maj-jun-jul, 1982., str. 19-28.; Albahari Luna, „Sećanja iz Sanskog mosta”, *Jevrejski pregled*, br. 8, avgust 1982., str. 27-30.; Sattler Otto, „Poslednji susret sa doktorom Keinerom”, *Jevrejski pregled*, br. 1-2, januar-februar 1986., str. 23-25.; Vidović Gabrijel, „Hoću u borbu” i Levi Blanka „Bila sam kurir”, *Jevrejski pregled*, br. 5-6, maj-jun 1986., str. 42, 44.

¹³⁸⁵ Jakovljević Bojana, „Putevi stradanja, borbe i sapasavanja Jevreja Jugoslavije 1941-1945”, *Jevrejski almanah*, br. 1-2, januar-februar 1982., str. 30.

путевима и подвизима својих јединица, односно борби и отпору, а такође ни да лекари не говоре подробније о делатности у партизанском санитету већ су, у центру њихове приче, биле трагедије њихових породица и страдање народа коме су припадали¹³⁸⁶ што је суштински представљало значајну промену у односу, рецимо на шездесете године када је у оваквој врсти сведочанстава прича о борби и отпору заузимала централно место.

Један од кључних креатора слике прошлости у југословенском социјализму био је Савез бораца који је имао и великог утицаја на објављивање мемоарске грађе и који је настојао да преживеле заточенике и логораше, а нарочито бивше борце, инспирише да запишу своја сећања на рат и дане проведене у заробљеништву. Наравно, таква врста мемоарске грађе настајала је углавном са циљем да пробуди сећање на борбу, револуцију и илегалну делатност чланова Комунистичке партије у логорима, а Савез бораца је издао и крајње прецизна упутства својим члановима, у којима је објашњено како би требало писати сећања и на шта би у њима, нарочито, требало обратити пажњу. Према овим сугестијама мемоаре је требало писати по шаблону, где би прво поглавље било посвећено затвору или логору у коме је појединац био заточен, односно дати објашњења карактера логора, појаснити да ли је био концентрациони, пролазни итд., затим описати режим у логору, структуру командовања, врсте санкција према заточеницима, исхрану, могућност подмићивања стражара и слично, уз посебну напомену да би нарочито било пожељно истаћи улогу датог логора/затвора у сузбијању радничког и антифашистичког покрета, а такође у оквиру овог поглавља требало је обрадити и страдање Јевреја с обзиром да је сугерисано да читаоцу треба указати и на „посебне санкције према Циганима и Јеврејима”, уколико су оне постојале.¹³⁸⁷ Није спорно је Савез бораца сматрао да извесна пажња треба да буде посвећена и Јеврејима који су страдали, али, како ћемо показати на одређеним примерима Холокауст је у овим сећањима заузимао споредно место. Друго поглавље требало је посветити југословенским политичким затвореницима, њиховом понашању, структури, међусобним односима као и свакодневици у заточеништву и оно што је нарочито подвучено, описати политички и идеолошки рад међу југословенским логорашима, наредно треће поглавље говорило би о осталим логорашима, који нису били Југословени, а међу којима су поново истицани антифашисти, комунисти, социјалдемократи и синдикалци, док је, према упутствима, што је занимљиво, било предвиђено да се о Јеврејима пише у категорији остали заробљеници, у коју су још спадали, на пример и четници, колонисти, националисти, Цигани и припадници осталих националних група попут Румуна, Русина итд.¹³⁸⁸ Као што се може приметити из датих упутстава, у оваквој врсти писаних мемоара акценат је стављан на политичке затворенике и њихово политичко деловање у логорима, док је страдање осталих категорија логораша, попут Јевреја посвећивана пажња, али ипак у много мањој мери.

У складу са својим задацима да промовишу сећање на борбу и револуцију, Савез бораца је радио на прикупљању сећања својих чланова, али и људи који нису били чланови Савеза, а који су били сведоци борбе и страдања. Почевши од 1952. године Савез бораца је, у сарадњи са Историјским архивом Београда, започео прикупљање сведочанстава логораша са Бањице, са циљем писања историје овог логора, па је овај рад резултирао објављивањем

¹³⁸⁶ Исто

¹³⁸⁷ АЈ, 297, К-111, Teze za sastavljanje pisanih uspomena, događaja i oblika borbi političkih zatvorenika u toku Narodnooslobodilačkog rata, Novi Sad, Januar, 1960.

¹³⁸⁸ Исто

монографије 1967. године.¹³⁸⁹ Преживели логораши су од Савеза бораца добили инструкције да у својим мемоарима, треба да обрате пажњу на теме попут оснивања логора и његове намене, изгледа логора и распореда затвореничких соба, живота и нарочито борбе у логору, уз напомену да посебну пажњу треба посветити држању оних који су стрељани, а како је приметио Јован Бајфорд анализирајући ова сећања, главни фокус занимања Савеза бораца није био на искуствима, размишљањима или осећањима преживелих, већ на чињеницама о изгледу и функционисању логора, у чему се може препознати и једна битна карактеристика југословенске мемоаристике о Другом светском рату, нарочито педесетих и шездесетих година, а то је да пажња наручилаца и писаца сећања, а самим тим и публике која је та сећања читала није била усмерена на трауму оних који су преживели, већ на херојство оних који су у логорима страдали.¹³⁹⁰ Међутим, најбољи пример који показује како су упутства и политика Савеза бораца у пракси обликовала писање мемоарске грађе о концентрационим логорима била је књига *Отпор у жицама* вероватно најобимнија и најзначајнија збирка сећања бивших логораша настала у социјалистичкој Југославији, иза чијег објављивања је управо стајао Савет за неговање револуционарних традиција НОБ при Савезу бораца.

У овом зборнику може се приметити евидентан утицај оног начина представљања прошлости који су креирали држава, партија и Савез бораца. Већ на првим страницама књиге уочљиво је да су приређивачи, али и бивши логораши који су писали сведочанства усвојили извесна идеолошка тумачења ратних догађаја. Један од тих политизованих начина перцепције било је и схватање логора као школе револуције, концепт који смо већ детаљно објаснили у првом поглављу, а који је овде имао функцију да се, кроз њега, настанак логора и терор у њима додатно политички функционализују и повежу са историјом КПЈ и револуције, што се може видети на појединим местима: „Но упркос тамничарском терору у оваквим робијашницама, затвореници комунисти су се борбено организовали, стварали од њих високе политичке школе за изучавање марксизма-лењинизма.”¹³⁹¹ Осим тога у овом зборнику сећања присутна је репрезентација логора и затвора као континуитета у односу на затворе Краљевине Југославије,¹³⁹² што је био начин да се повеже борба комуниста из периода пре, са борбом из времена рата и на тај начин да се, још једном, легитимишу револуција и делатност радничког покрета.

Међутим најбитније питање за нашу тему гласи: Колико је пажње у свему овоме заиста посвећено Јеврејима? Геноцид над Јеврејима, свакако, није негиран нити прећуткиван, али је прича о њиховом страдању у овим сећањима заузимала споредно место. Од укупно 214 сведочанстава, колико је објављено, само шест су била сећања Јевреја који су преживели, а пошто су сведочанства груписана према логорима, приметно је и да о неким битним местима Јеврејског страдања, попут Аушвица, Сајмишта, Дахауа у овом зборнику не постоји ни једно сведочење из јеврејске перспективе. Било је сведочанстава која су о јеврејској трагедији говорила веома потресно попут онога које је о логору Маутхаузен дао Иван Потрч,¹³⁹³ или о логору Аушвиц Гојко Томашевић,¹³⁹⁴ а страдање Јевреја спомињали

¹³⁸⁹ Историјски архив Београда, *Бањица*, Београд, 1967.

¹³⁹⁰ Byford Jovan, „Shortly afterwards...”, 28-29.

¹³⁹¹ Frol Ivo, Azanjac Dušan, Nikolić Đorđe (ur.), *Отпор у жицама. Сећања затоčenika*, књига I, Београд, 1969., стр. 11.

¹³⁹² Исто, стр. 11.

¹³⁹³ Potrč Ivan, „Portret Slavka Klavore”, u: Frol, Azanjac, Nikolić, *Отпор у жицама...*, књига II, стр. 265

¹³⁹⁴ Tomašević Gojko, *Krvavo sunce Osvjencima*, u: Frol, Azanjac, Nikolić, *Отпор у жицама...*, књига I, стр. 265

су и многи који су говорили о логорима Сајмиште, Бањица, Јасеновац итд. Нарочито је илустративан начин сведочења о Сајмишту-сва сведочанства дали су логораши који су као сарадници партизанског покрета доспели у логор, па самим тим и њихова сведочанства, уз два делимична изузетка, која спомињу последње транспорте Јевреја из логора, говоре искључиво о периоду постојања прихватног логора на Сајмишту, односно обухватају период након што су Јевреји са Сајмишта већ били ликвидирани. У првом поглављу већ смо указали на случај када је 1961. године Савез бораца 5. и 6. мај, као дане када су на Сајмиште 1942. године доведени први партизани, прогласио за Дане сећања на логор Сајмиште, чиме је историја страдања Јевреја на Сајмишту пре маја 1942. потпуно искључена из колективног сећања југословенског друштва. Начин на који је у збирци *Отпор у жицама* представљено страдање на Сајмишту, показује да свест о улози овог логора у спровођењу Холокауста у окупираној Србији није представљало важан елемент историјског сећања за Савез бораца па је и успомена на њихово страдање у периоду од децембра 1941. до априла 1942. године у оваквим и сличним сећањима бивших бораца често остајала потиснута у страну.

Међутим из оваквих „званичних” мемоара, које је прикупљао Савез бораца, били су искључени неки сегменти личног сећања жртава, који нису били битни за историју НОБ и револуције и који иако су одсликавали дубину трагике појединца у логорима, нису доприносили херојској слици отпора и страдања. На тај начин, ова интимна сећања појединца, никада нису постала део колективног сећања на рат и као таква остала су изван перцепције јавности и ван званичне културе сећања. Са ове временске дистанце, оваква сведочанства, која су најчешће остајала у кругу породице, тешко је реконструисати, али ипак могуће је наћи одређене парчиће сећања, на основу којих се, макар делимично, може наслутити какав је био њихов садржај.

Један такав пример била је и животна прича Магде Симин Бошан, бачке Јеврејке, која је преживела неколико мађарских и немачких логора укључујући и Аушвиц и која је, након рата, написала своја сећања на прогон и страдање у којима ипак није рекла све, а о томе шта је у објављеним мемоарима прећутала, много година касније, посведочила је њена ћерка Невена Симин: „Догодило се то крајем шездесетих година. У нашој кући, у највећој дневној соби, на окупу је неколико Магдиних ратних другарица. Разговарају. Из тог разговора израња тема која ме тера да ћулим уши и пажљиво пратим о чему, за име света, оне то? А ево о чему: ћаскају о рату, присећају се како су улагале огроман напор да одрже чистоћу у логорским баракама. Све је, говоре, некако могло да се среди, али вашке су их излуђивале. Иако нисам имала обичај да с мешам у такве њихове разговоре стрепећи да ћу чути нешто заиста несварљиво, тога пута, ваљда зато што сам се осетила довољно искусном у женским стварима, упитам шта су радиле када би добиле менструацију. *Ту смо имале среће*, одговоре ми, *биле смо тога поштеђене*. Испрва ми није било јасно шта су ми то рекле, а потом... *Стала природа?!* Готово сам се насмејала, али ме је одмах након тога значење реченог напосто ошамутило. *Како је могуће да то никад досад нисам чула?* Онда сам напала моју Магду: *Писала си о логорима и затворима и књигу о томе имаиш, а нигде ниси написала да су вас мучили и изгладњивали док вам нису зауставили менструацију. Како си то могла да прећутиш?*”¹³⁹⁵

И заиста у сећањима преживелих заточеника која су објављивана у Југославији могу се наћи сведочанства о различитим начинима тортуре у логорима, попут премлаћивањима, раду до изнемоглости, разним методама мучења и убијања, међутим у току истраживања нисмо наишли ни на једно које је говорило о оваквим и сличним проблемима са којима су

¹³⁹⁵ Simin Bošan Magda, Simin Nevena, *Zašto su ćutale. Majka i ćerka o istom ratu*, Novi Sad, 2009., str. 112-113.

се сусретале, не само Јеврејке, већ све и жене заточене у логорима. У појединим сећањима говорило се о томе да је „и за жене логорски режим био крајње суров, нарочито у хигијенском погледу”¹³⁹⁶ али овакве крајње интимне детаље, попут овог о изостанку менструације као последици тортуре у логору, нико од преживелих није чак ни споменуо и поставља се логично питање-због чега? Према ономе што је својој ћерки испричала Магда Симин Бошан, али и њене пријатељице, такође бивше логорашице, главни разлог што су све оне, овакве и сличне детаље прећуткивале, био је тај што су мемоаре углавном наручивали мушкарци и мушкарци су били ти који су седели у партијским одборима, комисијама Савеза бораца или уредништвима која су одлучивала о садржају мемоарских публикације, па су преживеле логорашице попут Магде осећале стид да мушком уредништву пошаљу сећања у којима би се нашла једна тако интимна „женска” исповест.¹³⁹⁷

Дакле, ћутање о овим темама проистекло је из две ствари: прво, ратне трауме, с обзиром да су многе од логорашица, као последица престанка одређених телесних функција трајно остале нероткиње, али заправо много је важнији био други разлог-патријархалан приступ читавог друштва, које је искључиво гајило култ херојства и у коме за овакве теме, ма колико оне биле потресне и истините, једноставно није било места. Случај Магде Симин Бошан показује у којој мери је послератна друштвена и политичка клима итекако могла да стигматизује одређене сегменте личног сећања и тако их искључи и из јавног дискурса и из колективног историјског памћења. Оваква женска перспектива Холокауста и рата, која није нужно говорила само о херојству и борби, остала је на маргини југословенске културе сећања, а ова тематика у домаћој мемоаристици делимично је осветљена тек почетком 21. века, када је Јаша Алмули 2005. године објавио књигу *Јеврејке говоре*.

Управо у овом „заборављеном сећању”, сећању које се временом, делимично, изгубило са нестанком генерације која је преживела Холокауст али које се, пак, опет делимично, очувало само у кругу породице жртава, преносећи се на млађе генерације, можемо препознати оно што је Алаида Асман означили као друштвено односно комуникативно сећање, које се формира кроз заједничку интеракцију или заједничка искуства у кругу породице и која према истраживањима могу трајати највише три генерације, односно 80 до 100 година.¹³⁹⁸ Како се може приметити из датог примера Магде Симин Бошан, поједини делови њеног сећања на Холокауст, до нас су дошли 18 година након распада Југославије и пет година након Магдине смрти, посредством сећања њене ћерке, односно посредством сећања друге генерације. У контексту интергенерацијске трансмисије, издвајају се две врсте сећања: примарно, односно сећање оних који су непосредно искусили Холокауст и секундарно сећање, односно мета-сећање које предствала сећање које су преживели транспоновили на своју децу.¹³⁹⁹ Међутим, с обзиром да се историја социјалистичке Југославије завршила са 1991. годином, односно у време када је значајан део оних који су преживели Холокауст још био жив, слободно можемо рећи да је у југословенском социјализму лично и породично сећање, а у великој мери и колективно памћење формирано под утицајем сећања прве генерације која га је својим причама и својим искуством обликовала, чувала и тумачила.

¹³⁹⁶ Stanković Siniša, „Sećanja iz Banjičkog logora i zatvora u Đušinoj ulici”, u: Azanjac Dušan, Frol Ivo, Nikolić Đorđe, *Otpor u žicama. Sećanja zatočenika.*, knjiga I, Beograd, 1969., str. 106.

¹³⁹⁷ Simin Bošan Magda, Simin Nevena, Nav. delo, str. 114.

¹³⁹⁸ Asman Alaida, „Sećanje individualno i kolektivno...”, str. 74-75.

¹³⁹⁹ Vidaković Petrov, „Memory mediation...”, 35.

У Југославији су ретки били примери оних сведочанстава о логорима или прогону, која су писана на популаран начин тако да могу да привуку пажњу шире читалачке публике. Један од ретких таквих примера била је књига сећања београдског Јеврејина Марка Анафа *Тајна мансарде на Неимару* записана, већим делом, одмах након рата, у књигу уобличена 1983. а објављена 1985. године, која је говорила о ратним данима у окупираном Београду, када се Марко Анаф, заједно са својом мајком крио од Немаца и агената Специјалне полиције у импровизованом скровишту на мансарди своје породичне куће. У приповедању о ратним догађајима преплићу се две перспективе истог човека-перспектива Јеврејина и перспектива комунисте, припадника покрета отпора, па ипак иако говори и о темама као што су вести о уништењу Варшавског гета или јака антисемитска кампања Недићевске штампе¹⁴⁰⁰ судбини београдских Јевреја аутор не посвећује много пажње, па ова књига, заправо више представља сведочанство о илегалном партијском раду него о страдању Јевреја. Како примећује Алаида Асман разлике у начину на који се жртве сећају Холокауста директно је повезана са разликама у преживљеном искуству¹⁴⁰¹ што потврђују и сећања Марка Анафа. Он се у току рата скривао, није доспео у логор и није видео нити искусио директан терор, па су и његова сећања обликована више искуством илегалног партијског рада у коме је и сам учествовао него искуством Холокауста. Ипак, овакви покушаји да се шири јавност, на један популаран начин, упозна са судбином Јевреја у току рата нису били чести, па је управо због тога, кључну улогу у буђењу друштвене свести о томе шта је заиста био Холокауст одиграло једно сведочанство које је долазило изван граница Југославије, а то је био Дневник Ане Франк, коме је посвећено наредно потпоглавље.

Студија случаја: Перцепција Дневника Ане Франк у југословенској јавности

Пре него што је први пут објављен у Амстердаму 1947. године, рукопис дневника Ане Франк одбило је неколико издавачких кућа у Холандији, Немачкој, Енглеској и Америци, због претпоставке издавача да у првим послератним годинама, када су сећања на страдање и ратне трауме у колективној свести људи још увек биле свеже, читалачка публика неће бити заинтересована за књигу која је би их на те трауме додатно подсетила.¹⁴⁰² Међутим, сасвим супротно очекивањима, нарочито након објављивања на енглеском језику 1952. године, књига је доживела изузетно велику популарност међу читаоцима широм света, Ана Франк је постала универзални симбол геноцида над Јеврејима и страдања деце у рату, а у деценијама које су долазиле Дневник Ане Франк се није више само читао као књига, већ је добио и своје верзије у виду филма, телевизијске драме, позоришног комада, мјузикла, сликовница за децу, балета. Дневник је у оригиналу написан у две готово идентичне верзије: прва коју је Ана писала у три свеске, с тим што у периоду између 5. децембра 1942. и 22 децембра 1943. године постоји празнина, тако да се претпоставља да је постојала још једна свеска која је изгубљена, док је другу верзију дневника, у којој су

¹⁴⁰⁰ Anaf Marko, *Nav. delo*. Str. 76-86., 153.

¹⁴⁰¹ Asman A. *Seaćanje individualno i kolektivno...*, str. 77.

¹⁴⁰² Graver Lawrence, *An Obsession with Anne Frank. Mayer Levin and the Diary*, Berkley, Los Angeles, London, 1995., xiii.

сачувани и уноси за период од децембра 1942. до децембра 1943. године, Ана Франк својеручно преписала са намером да то буде сведочанство о рату и страдању које ће бити објављено након рата.¹⁴⁰³

С обзиром на велики културни утицај који је Дневник временом стекао, он је постао и предмет напада и оспоравања пре свега од стране немачких неонацистичких кругова. Дневнику Ане Франк се најчешће оспоравала аутентичност, а оптужбе да је књига обичан плагијат први пут су се појавиле у шведској и данској штампи и од тада су написане бројне књиге укључујући Harwood Richard, *Did six million really die?* (1974), Irving David, *Hitler and his generals* (1975), Felderer Ditlieb, *Anne Frank's Diary- a Hoax?* (1978), Faurisson Robert, *The Diary of Anne Frank-Is it authentic?* (1980) чија је намера била да се оспори наслеђе Ане Франк и да се негира Холокауст у целини.¹⁴⁰⁴ Како би одговорили на појаву све већег броја књига и памфлета који су тврдили да је Дневник фалсификат, а који су постали нарочито бројни у току 1960-их и 1970-их година, на иницијативу Аниног оца Ота Франка и холандског Националног института за ратну документацију у првој половини осамдесетих година, на Холандском форензичком институту обављена су детаљна испитивања оригиналног рукописа Дневника, а закључци у којима је утврђено да су обе верзије дневника аутентично и оригинално дело Ане Франк објављено је у оквиру критичког издања Дневника крајем 1980-их година чиме је и дефинитивно стављена тачка на све претпоставке да је Дневник фалсификован након рата.¹⁴⁰⁵

О порасту светске популарности и утицаја који је књига имала може се говорити тек после њеног превођења на француски 1950., на енглески 1952., а потом и на хебрејски језик 1953. године, да би, убрзо након тога, књига добила и своје адаптације прво на Бродвеју, а онда и у Холивуду, захваљујући чему је Ана Франк у релативно кратком временском року, мањем од једне деценије, постала глобални феномен. Према тврдњама Аниног оца, Ота Франка, до средине 1960-их година дневник није био преведен једино на кинески, бугарски и албански језик.¹⁴⁰⁶ Иницијални импулс трансформацији Дневника Ане Франк из књижевног облика у друге уметничке форме, дала је позоришна драма коју су на основу оригиналног дневника, за театар прилагодили амерички сценаристи и драмски писци, брачни пар Френсис Гудрич (Frances Goodrich) и Албер Хакет (Albert Hackett), а која је, касније коришћена као драмски предложак за готово све позоришне адаптације Дневника Ане Франк широм света, чиме је дала велики допринос светској популаризацији овог дела. Први пут на позоришној сцени овај текст је изведен у октобру 1955. године у Корт Театру на Бродвеју. Већ средином 1950-их година, након премијере на Бродвеју Дневник Ане Франк се играо као позоришна представа широм света, на пример у Франкфурту, где је ова представа 1957. године, изведена у част заседања Међународног комитета за бивши логор Аушвиц, које је одржано у овом граду,¹⁴⁰⁷ затим у театру Хабима у Тел Авиву, где је прилику да погледа представу имала и Лиз Госенс (право име Ханели Гослар),¹⁴⁰⁸ некадашња другарица Ане Франк коју Ана спомиње на неколико места у свом дневнику,

¹⁴⁰³ *The authenticity of diary of Anne Frank*, <https://www.annefrank.org/en/anne-frank/go-in-depth/authenticity-diary-anne-frank/> (pristupljeno: 04. 10. 2019.)

¹⁴⁰⁴ Graver Lawrence, *An Obsession...*, xiv

¹⁴⁰⁵ *The authenticity of diary of Anne Frank*, <https://www.annefrank.org/en/anne-frank/go-in-depth/authenticity-diary-anne-frank/> (pristupljeno: 03. 10. 2019.)

¹⁴⁰⁶ АЈИМ, Хемеротека, К-38, Пајић, А., Гајер Д., „Последњи пут махнула ми је кроз жицу”, *Политика експрес*, 07. IV 1966.

¹⁴⁰⁷ „Zasedanje međunarodnog komiteta za bivši logor Aušvic”, *Bilten SJOJ*, br. 6., jun 1957., str. 4.

¹⁴⁰⁸ „Srećni dani Ane Frank”, *Duga*, 30. III 1958.

потом у Паризу, где је Ану Франк глумила Паскал Одре, затим и у немачком граду Карлсруеу¹⁴⁰⁹ као и у многим другим земљама попут Холандије, Чешке, Јапана и Бразила.¹⁴¹⁰ Ипак Ото Франк, који је био главни носилац ауторских права за дневник, није био задовољан ни филмом ни позоришном представом о животу његове ћерке. У једном разговору са југословенским новинарима Франк је изјавио: „Ипак, никад нећу прежалити тренутак када сам дао дозволу за снимање филма. Знате, нити сам драму видео, нити филм гледао, једноставно не могу. Али чуо сам да је филм лош, веома лош. Није то Ана заслужила, ни онај последњи тренутак кад сам је видео, у логору, кад су раздвојили мушкарце и жене и кад ми је Ана махнула кроз жицу.”¹⁴¹¹

Приказивање Дневника Ане Франк био је један од најзначајнијих позоришних догађаја у Немачкој након рата. Неколико месеци након премијере, комад се играо у 23 позоришта широм Немачке, од чега њих шест у Источној Немачкој, у наредној позоришној сезони 1957./1958. стављен је на репертоаре још двадесетак немачких позоришта, десетине хиљада немачких ђака погледало је ове представе као део владиног културно-образовног програма, а у Берлину је за карте постојала чак и листа чекања на којој су се налазила имена око 17 000 људи.¹⁴¹² Паула Стразберг, мајка глумице Сузан Стразберг, која је у бродвејској верзији тумачила лик Ане Франк, записала је своје утиске о берлинској премијери комада, којој је, такође, присуствовала: „У том берлинском позоришту, догодило се нешто за шта уопште нисам била припремљена... Завеса се спустила након завршетка представе. И онда се десило нешто што бих могла да опишем само као дубоку, тамну тишину. Чинило ми се као да људи нису дисали. Читава публика у тишини је напустила позориште... ово их је вратило 12 година уназад.”¹⁴¹³ Ипак, однос немачке публике према Ани Франк и јеврејском питању, према мишљењу Теодора Адорна најбоље је илустровала једна анегдота коју је он сам записао. Адорно је цитирао једну Немицу, која је, излазећи из биоскопа у коме је управо погледала филм о Ани Франк изјавила: „Нацисти су заиста могли бар ту девојку да поштеде.”¹⁴¹⁴

Иако је текст који су написали Гудрич и Хакет релативно брзо преведен и на хебрејски језик, израелска позоришта нису била међу првима који су ову драму поставили на сцену, с једне стране зато што су израелска продукције у ово време биле углавном сконцентрисане на теме везане за ционистичку борбу, а са друге због привремене забране на добијање ауторских права на овај драмски текст коју је прогласио суд у Сједињеним Америчким Државама због тужбе коју је Мајер Левин покренуо против твораца представе на Бродвеју.¹⁴¹⁵ На крају, ипак, је премијера Дневника Ане Франк у телавивском позоришту Хабима 22. јануара 1957. године, био прва позоришна представа на тему Холокауста постављена на сцену неког израелског позоришта.¹⁴¹⁶

¹⁴⁰⁹ Милетић С., „Три Ане Франк”, *Вечерње новости*, 23. III 1958., стр. 4.

¹⁴¹⁰ „Кућа Ане Франк-омладински центар”, *Bilten SJOJ*, br. 6., jun 1957., str. 22.; „Dnevnik Ane Frank u Beogradu, Zagrebu i Pragu”, *Bilten SJOJ*, br. 9.-10., septembar- oktobar 1957., str. 44.

¹⁴¹¹ АЈИМ Хемеротека, К-38, Пајић, А., Гајер Д., „Последњи пут махнула ми је кроз жицу”, *Политика експрес*, 07. IV 1966.

¹⁴¹² Nashon Edna, „Anne Frank from Page to Stage”, in: Kirshenblatt-Gimblett Barbara, Shandler Jeffrey, *Anne Frank Unbound. Media, Imagination, Memory*, Indiana University Press, Bloomington, 2012., pp. 83.

¹⁴¹³ Исто, 83.

¹⁴¹⁴ Marszolek Inge, „Memory and Amnesia. A Comment on the lectures by Gilad Margalit and Michal Bodemann”, in: Michman Dan (ed.), *Remembering the Holocaust in Germany, 1945-2002*, New York, Vienna, Oxford, 2002, 56.

¹⁴¹⁵ Graver L., *An Obsession...*

¹⁴¹⁶ Kirshenblatt-Gimblett B, Shandler J., *Nav. delo*, 85.

Ни југословенска позоришта, по овом питању, нису заостајала за светским трендовима, па је, убрзо након првих позоришних адаптација широм света и првог издања књиге на српскохрватском језику 1956. године, Дневник Ане Франк почео као драмски комад да се изводи и на позорницама у различитим деловима Југославије. Судајући према доступним изворима, прво позориште у Југославији које је Дневник Ане Франк уврстило на свој репертоар било је Народно позориште у Марибору, а са овом представом коју је режирао Петер Малец, ансамбл мариборског позоришта је, почетком 1957. године, гостовало и у Београду, где су глумци из Словеније представу одиграли на словеначком језику.¹⁴¹⁷ У истом овом периоду Дневник Ане Франк је на свом репертоару имало и Народно позориште у Скопљу, с обзиром да је у марту 1958. године у оквиру свечаности поводом обележавања 15 година од депортације битолских Јевреја, ансамбл скопског позоришта комад одиграо прво 11. марта у Скопљу, а потом 13. марта са овом представом гостовао и у Битољу.¹⁴¹⁸ Средином 50-их година, ова представа се изводила и у Загребачком драмском казалишту (данас Градско драмско казалиште Гавела), а главне улоге тумачили су Марија Кон као Ана Франк и Божидар Смиљанић као Петер ван Пелс, а постојали су и наговештаји да би ускоро требало да се нађе и на репертоару Београдских позоришта.¹⁴¹⁹ И заиста, у марту 1958. у Народном позоришту у Београду, по тексту Френсиса Гудрича и Алберта Хакета, а у режији Хуга Клајна одиграна је, први пут у извођењу неког престоничког позоришта, представа Дневник Ане Франк.¹⁴²⁰ У периоду док је представа била на репертоару Народног позоришта, у улози Ане Франк опробале су се чак три глумице Милена Дапчевић, потом Славка Ружичић (Јеринић) и на крају, у то време млада студенткиња Академије уметности, Рада Ђуричин.¹⁴²¹ Критичари су представу оценили као „мајсторско дело”, „једно од најбољих сценских остварења које смо последњих година видели у Београду”, „најбољу представу Народног позоришта у последњем периоду његовог дејствовања” а осим приступа редитеља Хуга Клајна, критика је похвалила и сценографију Миомира Денића и костиме које је израдила Милица Бабић, будућа супруга Иве Андрића.¹⁴²² Критичари су, такође, приметили и да је редитељ Клајн, према њиховом мишљењу, успео да сваког гледаоца наведе да се поистовети са ликовима на сцени, што је испунило један од најважнијих задатака квалитетне репрезентацију Холокауста у уметности а то је саосећање са жртвама и прогоњенима.

Месец дана пре београдске премијере, Дневник Ане Франк је први пут одигран и у Сомбору, 16. фебруара 1958. године у извођењу тамошњег Народног позоришта, а у улози Ане Франк опробала се Оља Грастић.¹⁴²³ Занимање за ову тематику постојало је и ван великих градова и мимо великих позоришта, па је у октобру 1958. године, локални глумачки ансамбл у словеначком градићу Идрији, одиграо представу Дневник Ане Франк, у режији Адлофа Андерлеа, који је, уједно и глумио Ота Франка, а представа је, према новинским

¹⁴¹⁷ „Dnevnik Ane Frank u izvođenju Mariborskog pozorišta” *Bilten SJOJ*, br. 1.-2., januar-februar 1957.

¹⁴¹⁸ „Комеморација во Битола 1943-1958”, у: Константинов Милош Хр. (ур.), *11. март 1943-1958- на 3013 битолски Евреји-жртви на фашизмот*, Битољ, 1958., (без нумерације страна); „Velike komemorativne svečanosti povodom petnaestogodišnjice tragedije makedonskih Jevreja”, *Bilten SJOJ*, br. 3., mart 1958, str. 7., 10.

¹⁴¹⁹ „Dnevnik Ane Frank u Beogradu, Zagrebu i Pragu”, *Bilten SJOJ*, br. 9.-10., septembar- oktobar 1957., str. 44.

¹⁴²⁰ Volk Petar, *Teatar-pozorišni život u Srbiji 1944.-1986*, Beograd, 1990., str. 556.

¹⁴²¹ Милетић С., „Три Ане Франк”, *Вечерње новости*, 23. III 1958., стр. 4.

¹⁴²² Путник Јован, „Дневник Ане Франк у режији др Хуга Клајна”, *Вечерње новости*, 27. III 1958., стр. 4.; Финци Ели, „Дневник Ане Франк”, *Политика*, 29 III 1958., str. 9.

¹⁴²³ Volk Petar, *Teatar...*, str. 1019.

извештајима имала „леп успех” међу тамошњом публиком.¹⁴²⁴ Крајем идуће године, нову позоришну сезону 1959./1960. и Дубровачко позориште отворило је представом Дневник Ане Франк, коју је, као редитељ, потписао Младен Феман, док је улогу Ане тумачила Ксенија Дедић.¹⁴²⁵

Дневник Ане Франк није извођен само у професионалним позориштима већ су и аматарске драмске трупе показивале занимање за ову тематику. Ученици новосадске гимназије *Јован Јовановић Змај* 28. априла 1969. године одиграли су комад Дневник Ане Франк који је режирао првак драме Српског народног позоришта Витомир Љубичић.¹⁴²⁶ Представи су присуствовали и функционери Јеврејске општине Нови Сад, потпредседници Тео Ковач и Влада Ротбарт и секретар Алиса Француски који су новосадским гимназијалцима упутили и позив да представу изведу у просторијама Јеврејске општине. Месец дана касније 29. маја представа је поново одиграна у новосадској синагоги, а ову прилику потпредседник ЈО Нови Сад Влада Ротбарт искористио је и како би, у уводној речи, подсетио присутне на страдање новосадске јеврејске заједнице у току рата.¹⁴²⁷

У периоду позних 1950-их година, када се Дневник Ане Франк све чешће играо на многим домаћим позоришним сценама, Југославија је добила и своју филмску верзију Дневника. У продукцији Телевизије Београд и режији Мирјане Самарцић 1959. године снимљен је телевизијски дугометражни филм Дневник Ане Франк који је представљао адаптацију већ поменуте истоимене драме Френсис Гудрич и Алберта Хакета. У првој и јединој југословенској верзији Дневника, Ану Франк је играла Рада Ђуричин која се у овој улози већ опробала годину дана раније у истоименој представи Народног позоришта у Београду. Иако је овај Гудрич-Хакетов драмски текст често извођен на позорницама широм света, по свему судећи, југословенска филмска верзија је, након холивудске прва и једна од свега неколико које су у различитим државама снимљене по овом тексту. Осим већ поменуте холивудске екранизације режисера Џорџа Стивенса, текст је пренет на филмско платно још у Југославији (1959.), Холандији (1962.), Источној Немачкој (1982.) и Шпанији (1996.).¹⁴²⁸ Ако узмемо у обзир да је у Совјетском Савезу *Дневник Ане Франк* као књига објављен тек 1960. године, да у наредне три деценије није поново штампан и да, како пише Сергеј Љозов ни почетком деведесетих година име Ане Франк није много значило савременој руској омладини,¹⁴²⁹ сама чињеница да је у Југославији чак и филм снимљен пре него што је у СССР-у књига уопште преведена, указује и на знатно већу отвореност југословенске културне политике и југословенског друштва према дискусији на тему прогона Јевреја и Холокауста.

Као што је већ напоменуто *Дневник Ане Франк* у Југославији је први пут објављен 1956. године у издању куће Нолит која је у сарадњи са Просветом и Заводом за уџбенике и наставна средства издала највећи број примерака ове књиге у Србији, око 20 000 примерака до 1981. године, а до распада државе само на територији СР Србије *Дневник* је имао 11 издања¹⁴³⁰ укључујући и оно које је 1982. године објавила издавачка кућа Филип Вишњић

¹⁴²⁴ „Dnevnik Ane Frank na idrijskem odru”, *Primorske novice*, 24. X 1958.

¹⁴²⁵ „Ана Франк очима редатеља”, *Dubrovački vijesnik*, 14 XI 1959.

¹⁴²⁶ „Премјера позоришног комада дневник Ане Франк”, *Jevrejski pregled*, br. 5.-6., мај-јун 1969., стр. 70.-71.; Селенић Слободан, „Савршенство једног стила”, *Борба*, 28. III 1958., стр. 5

¹⁴²⁷ „Rekviem pod svodovima novosadske Sinagoge”, *Jevrejski pregled*, br. 5.-6., мај-јун 1969., стр. 71.

¹⁴²⁸ Torchin Leshu, „Anne’s Frank moving Images”, in: Kirshenblatt-Gimblett Barbara, Shandler Jeffrey, *Anne Frank Unbound...*, 96.

¹⁴²⁹ Ђулибрк Јован, *Историографија Холокауста...*, стр. 17.

¹⁴³⁰ Издања су била: 1956, 1960, 1964, 1969, 1972, 1978, 1982, 1983, 1985, 1987, 1991. године.

на Брајевом писму.¹⁴³¹ Заправо, објављивање *Дневника* представљало је, вероватно и најзначајнији појединачни утицај на свест југословенске јавности о томе шта је, у суштини, представљао Холокауст и каква је била судбина јеврејског народа у доба нацизма. То се може уочити и у томе што је судбина Ане Франк почела да заокупља пажњу југословенске јавности и штампе, прилично рано, већ у току 1950-их година. Осим извештаја о првим извођењима *Дневника* Ане Франк у домаћим позориштима, прве учесталије вести о Ани Франк, које су се, у другој половини 1950-их година, појављивале у југословенској штампи, углавном су говориле о томе да се у Холивуду снима филм о Ани Франк, као и о једном истраживању које је спровео немачки новинар Ернст Шнабел, а који је одлучио да интервјуише све преживеле сведоке који су познавали Ану Франк, укључујући и њеног оца, Ота Франка, затим комшије породице Франк из времена када су живели у Франкфурту, Анине пријатеље из Амстердама, као и преживеле логораше из Берген Белзена који су сведочили о Аниним последњим данима,¹⁴³² а на основу прикупљеног материјала Шнабел је написао Анину биографију *Ана Франк-портрет у храбрости* и радио-драму *Стопама Ане Франк*. Како би својим читаоцима приближили причу о јеврејској девојчици чије се име крајем 1950-их година све чешће спомињало у штампи, литератури и уметности, у септембру 1959. године, загребачке новине *Народни лист* објавио је сведочанства која је прикупио Шнабел, у виду фељтону у 12 делова под насловом *Непознато о Ани Франк*,¹⁴³³ а у децембру 1958. године Радио Љубљана је емитовала Шнабелову радио-драму *Стопама Ане Франк*, у којој су главне улоге тумачили Тугомир Тори, Славо Швајгер и Бреда Пугљева као Ана Франк, а глумачки хонорари поклоњени су Савезу бораца у добротворне сврхе, за партизанску сирочад и децу жртве фашистичког терора.¹⁴³⁴

Слободно можемо рећи да је крајем 1950-их година, име Ане Франк било добро познато грађанима Југославије, а према различитим новинским извештајима, може се приметити и да су публицисти који су писали о овој теми, били потпуно свесни великог утицаја који је *Дневник* стекао у свету за прилично кратко време. Многи од ових текстова су истицали да је садржај *Дневника* свима јако добро познат, да је *Дневник* изузетно популаран у целом свету и да се чита и у његовим најудаљенијим крајевима, да је веома запажен чак и међу немачком омладином¹⁴³⁵ а у појединим чланцима Ана Франк је описивана као „легендарна” личност.¹⁴³⁶ У јавности, дневник је често описиван као „оптужба и сведочанство” и „црвена нит која одваја демонско од хуманог. Нељуде од људи. Чисто од прљавог.”¹⁴³⁷ а према сећањима појединих београдских студената, није било немогуће видети некога како у студентској мензи чита *Дневник* Ане Франк.¹⁴³⁸ У једном новинском чланку писац Слободан Селенић о утицају дневника Ане Франк записао је: „Утицај и значај трагедије мале Јеврејке из поткровља окупираног Амстердама... делује

¹⁴³¹ Albahari Biljana, *Pisanje stradanja. Vodič kroz publikacije o Holokaustu*, Beograd, 2017. str. 95.

¹⁴³² „Film o Ani Frank”, *Bilten SJOJ*, br. 8.-9., avgust-septembar, 1958; „Nitko nije plakao”, *Vjesnik u srijedu*, Zagreb, 01. X 1958.

¹⁴³³ „Nepoznato o Ani Frank”, *Narodni list*, Zagreb, 17.-30. IX 1959.

¹⁴³⁴ I. B. „Po sledovih Ane Frank”, *Dnevnik*, Ljubljana, 10. XII 1958.

¹⁴³⁵ Путник Јован, „Дневник Ане Франк у режији др Хуга Клајна”, *Вечерње новости*, 27. III 1958., стр. 4.; Глишић Бора, „Интегрално позориште”, *НИН*, 30. III 1958., стр. 9.; М.К., „У најтежим даним-вера у лепоту живота”, *Политика*, 22 III 1958.; „Sklad Anne Frank”, *Ljudska pravica*, Ljubljana, 28 III 1959.; „Dnevnik za Anu Frank”, *Svijet*, Sarajevo, 31. III 1959.; М. К., „Дневник Ане Франк”, *Дневник*, Нови Сад, 12 X 1961.

¹⁴³⁶ „Rehabilitovan ubica Ane Frank”, *Večernje novine*, Sarajevo, 18. II 1965.

¹⁴³⁷ Прља Александар, „Целати Ане Франк”, *Политика експрес*, 22. XI 1963., стр. 4.

¹⁴³⁸ Скипмекер Нико, „Култ Ане Франк у добре и зле сврхе”, *Политика*, 11. XII 1960.

данас на широком плану вечитости и истинитости... носећи у себи ипак драж уверљивости аутентичног догађаја.”¹⁴³⁹ О томе у којој мери је лик Ане Франк, већ крајем педесетих и почетком шездесетих година, међу обичним Југословенима, постао симбол ратног страдања, антисемитизма и нацистичког геноцида, илуструје и дебата коју су почетком 1960. године, поводом тада актуелних антисемитских испада у Западној Немачкој, организовали ученици једне школе из Осјека, заједно са својим разредним старешином. Једна од ученица том приликом је поставила питање: „Немачка омладино, зар си заборавила на Ану Франк и милионе девојака као што је била Ана Франк. Или ниси знала за њих?”¹⁴⁴⁰ Временом, штампа у Југославији је почела да редовно прати и извештава о различитим догађајима везаним за наслеђе Ане Франк и делатност фондације која је носила њено име, али и да, у готово сензационалистичком маниру, доноси вести о томе ко је издао породицу Франк или да пак о скандалу у бечкој полицији због запошљавања бившег гестаповца који је ухапсио Ану и њену породицу у Амстердаму. Штампа је често извештавала о различитим догађајима везаним за лик и наслеђе Ане Франк као што је отварање музеја у кући у којој се, у току рата, скривала породица Франк, о судским процесима који су вођени против оних који су негирали аутентичност дневника, путописни извештаји о посетама музеју Ане Франк у Амстердаму, о полагању камена темељца за изградњу насеља у Вуперталу у Западној Немачкој које ће носити име по Ани Франк итд.¹⁴⁴¹

У времену када је лик Ане Франк постао светски познат, почели су у новинама да се појављују и људи који су тврдили да су познавали Ану Франк, да су са њом ишли у школу или пак делили логорску бараку. Као што је већ поменуто, велики део тих сведочења прикупио је, још у току педесетих година немачки новинар Ернст Шнабел, на основу чега је написао једну радио драму и Анину биографију а почетком наредне деценије, овакав тренд помаме за сензационалним и аутентичним причама захватио је и Југославију, па су и домаћи новинари кренули у потрагу за Југословенима које су тврдили да су познавали Ану Франк. Прва таква прича појавила се у *Политици* у марту 1958. године и представљала је сећање Букице Леви, која је, заједно са својом ћерком Рашелом, 1944. године, у исто време кад и Ана Франк, депортована у логор Берген Белзен. О том времену новинару *Политике* је испричала: „Негде у пролеће 1944. године стигли смо у Берген-Белзен... Тада сам чула да је у логор спроведена са групом холанђана и једна мала девојчица која је писала дневник. Вероватно да бих је познала кад бих видела њену слику, јер је било свега неколико девојчица у групи Холанђана са којима смо заједно радили у кујни.”¹⁴⁴² Међутим, као што се може видети, њено сећање на Ану Франк било је непотпуно, прилично површно и пуно недоследности, што упућује на то да је своје лично сећање на потенцијални сусрет са Аном Франк, врло вероватно, Букица Леви конструисала накнадно, након рата, под утицајем све веће популарности Ане Франк и њеног дневника. Као прво, Ана Франк и њена сестра Марго су, из Аушвица у Берген Белзен пребачене почетком новембра 1944., а не у пролеће исте године, као што то тврди Букица Леви. Друго, Ана свој дневник није понела са собом, већ

¹⁴³⁹ Селенић Слободан, „Савршенство једног стила”, *Борба*, 28. III 1958., стр. 5.

¹⁴⁴⁰ „Zar su zaboravili Anu Frank”, *Glas Slavonije*, Osijek, 23. I 1960.

¹⁴⁴¹ „Кућа у којој је живела Ана Франк отворена за јавност”, *Дневник*, Нови Сад, 10. V 1960.; „Отворена кућа Ане Франк”, *Ослобођење*, Сарајево, 11. V 1960.; „Музеј у кући где се крила Ана Франк”, *Вечерње новости*, Београд, 01. IV 1960.; Илић М., „Кућа Ане Франк”, *Политикин забавник*, Београд, 30. X 1981.; „Proces zaradi Dnevnika Ane Frank”, *Večer*, Maribor, 28. X 1961.; Вулевић Јован, „У дому Ане Франк”, *Побједа*, Титоград, 04. VII 1971.; Пић З., „У тајном скровишту Ане Франк”, *Младост*, Београд, 28. XI 1962.; „Населба Ана Франк”, *Нова Македонија*, Скопље, 15. VI 1959.

¹⁴⁴² М. Ј., „Била сам у логору заједно са Аном Франк”, *Политика*, 26. III 1963.

је он остао у тајном скровишту где га је пронашла Мип Гис, која га је сачувала и након рата предала Анином оцу, а како остали сведоци који су Ану сусрели у Берген Белзену не спомињу њен дневник, можемо претпоставити да Ана другим логорашицама није ни спомињала његово постојање. По свему судећи, извесно је да се Букица Леви сусрела са неком другом групом холандских Јевреја, међу којима, можда и јесте била нека девојчица која је водила дневник, али то извесно није била Ана Франк.

Београдски лист *Спорт и свет* у броју од 17. новембра 1959. године, објавио је још једну сличну репортажу, у којој је испричана прича Јеврејке из Чаковца, Маргите Вајс, коју су Немци ухапсили 1944. године, након чега је била заточена у логорима Аушвиц и Берген Белзен. Како је на самом почетку истакао аутор чланка, Маргиту је новинарска екипа срела случајно у Љубљани где је дошла да посети сестру, као и да се она, пре почетка разговора, снебивала, јер не воли да се сећа и да прича о ратним годинама које су биле најтежи период њеног живота.¹⁴⁴³ На новинарско питање о свом сусрету са Аном Франк, Маргита Вајс је одговорила: „Одмах ћу вам рећи: За Ану Франк сам чула тек много година касније, после повратка из логора. У једном немачком илустрованом часопису видела сам слику девојке која ми је изгледала веома позната. Узела сам часопис и не отварајући га, дуго гледала фотографију на насловној страни, покушавајући да се присетим где сам и када срела ту девојку. И тек када сам прочитала њену биографију, видела сам да нас је иста композиција пребацила у Берген Белзен и сетила се ћутљиве црнокосе девојке из логора...”¹⁴⁴⁴ У време док су заједно боравиле у Аушвицу и Берген Белзену, Маргита није знала чак ни Анино име, које је први пут чула пуно година након завршетка рата, али се ипак сетила њеног првог и јединог разговора за Аном Франк: „Устали смо као и обично у цик зоре. Постројили су нас испред блока и отпочели с пребројавањем: колико је мртвих остало у собама? Стражари су питали да ли неко добро говори немачки да би пребројао и пописао умрле. Јавиле смо се једна девојка и ја. Ја сам врло добро говорила немачки, али она још боље. Заинтересовало ме је откуда је, јер су сви немачки и аустријски Јевреји, који су позатварани, били давно ликвидирани. Тек касније, на раду, искористила сам прилику и упитала девојку: „Откуда сте кад тако добро говорите немачки?” Окренула се и рекла: „Из Немачке”. И, чини ми се, да се мало осмехнула... То је био крај нашег кратког разговора, иза леђа су нам се приближавали кораци стражара.”¹⁴⁴⁵ Прича Маргите Вајс делује прилично аутентично, и све од њеног логорашког броја 81246 утиснутог на десну подлактицу, указује на то да је ова жена из Чаковца у време свог заробљеништва, заиста срела праву Ану Франк.

Непуних шест година након што је први пут објављена исповест Маргите Вајс, загребачки недељник *Вјесник у сриједу* донео је причу Анице Ковачић, из села Идрије при Бачи код Толмина у Словенији, која је, као сарадник НОП, након заробљавања, доспела у логор Берген Белзен, према њеној причи, упознала Ану Франк. О свом сусрету са Аном Франк, Аница је новинарима рекла: „Била сам у групи барака најближе крематоријуму. Знате ли шта то значи? Сваки дан сам гледала дугачке колоне људи, костура који су полагао корачали према плинској комори и крематоријуму. Једног јануарског или фебруарског дана 1945. године у таквом једном моменту приметила сам, уз жичану ограду, суву, исцрпљену младу девојку, која је тужно плакала: „То су наши”, рекла је немачки. „То су Јевреји”. Добро се сећам тог нашег првог сусрета. После проласка колоне поред нас, млада девојка је села на камен и плакала... Тешила сам је причала о слободи на видику јер

¹⁴⁴³ Бурзан Н., „Познавала сам Ану Франк”, *Спорт и свет*, Београд, 17. XI 1959.

¹⁴⁴⁴ Исто

¹⁴⁴⁵ Исто.

су савезници већ близу... Она ми је рекла да се зове Ана Франк и да је Јеврејка. Од тог дана редовно смо се сусретале... Сваки дан смо причале, бодрила сам је да ћемо бити ускоро спашене. Ана је била песимист. Инстинктивно је осећала да неће дочекати слободу... Носила је сиву хаљину са ушивеном тамнијом крпом у виду квадрата на леђима. Једног дана, покрај марта 1945., приметила сам да Ане нема више уз ограду. Од пријатељица сам сазнала да је завршила у крематоријуму. Ана ми никада није причала да је писала дневник.”¹⁴⁴⁶ У овој репортажи је, такође, на више места било истакнуто да је Аница Ковачић једина Југословенка која је познавала Ану Франк, што значи да Загребачки новинари нису били упознати са случајем Маргите Вајс и да, у Хрватској, репортажа београдских новина од пре неколико година није привукла већу пажњу.

У потрези за што ексклузивнијим насловима, југословенски новинари су се трудили да пронађу, не само југословенке које су имале прилику да упознају Ану Франк, попут Анице Ковачић и Маргите Вајс, већ и оне југословенске Јеврејке чија је судбина, у нечему, подсећала на животну причу Ане Франк. Најпознатији такав случај била је прича о јеврејској девојчици из Скопља Бјенвениги Бехар, званој Тити, која се од марта 1943. године крила у кући породице Тодоровски у Скопљу. Породице Бехар и Тодоровски су, још од пре рата, живеле су у великој слози, а у тешким ратним данима Блага и Александар Цане Тодоровски су притекли у помоћ својим пријатељима. Касније се Блага Тодоровски присећала мартовских дана 1943. године када је целокупна јеврејска популација Вардарске Македоније и Јужне Србије депортована у логоре смрти: „Уочи злокобног 11. марта 1943. беше прохладан дан. Тити је била код нас у кући. Градом је већ кружила страшна прича да ће следећег дана бити одведени сви скопски Јевреји.”¹⁴⁴⁷ Иако је то значило изложити се смртној опасности, Блага и Александар Тодоровски су одлучили да задрже малу Тити и да је не предају Бугарима и Немцима. Исте вечери однели су је родитељима да се опросте са њом, а Титин отац, Арон, је, својом руком, написао белешку којом потврђује да своју ћерку оставља на чување док се они не врате.

Наредног дана 11. марта Титини родитељи, Арон и Ребека Бехар, су одведени и заједно са преосталим скопским Јеврејима затворени у зграду Монопола у Скопљу, одакле су, неколико дана касније, транспортовани у логор Треблинку. Након рата, на списковима Јевреја убијених у Треблинки, Блага Тодоровски је пронашла и имена својих пријатеља Арона и Ребеке Бехар, а Тити је остала да живи са својим спаситељима који су је усвојили.¹⁴⁴⁸ Дуги низ година Тити Бехар, сада под новим именом, Христина Тити Тодоровска, није знала за своје право порекло, док једнога дана, сасвим случајно, у књизи рецепата није пронашла цедуљицу на којој је њен отац, ноћ пред хапшење, написао да своју ћерку оставља породици Тодоровски на чување. У време када се југословенска штампа заинтересовала за њену судбину, она је већ дуже време живела у Израелу где је емигрирала и засновала породицу, али своје друге родитеље није заборавила и у марту сваке године долазила је у Скопље, како би одала почаст страдалим рођацима и сународницима, а на основу њене животне приче и Телевизија Скопље је снимила докумантарну емисију *Добредојде Бјенвенига*.¹⁴⁴⁹ Тити није водила дневник и није страдала у концентрационом логору као Ана Франк, али ипак чињеница да се до краја рата скривала код породице

¹⁴⁴⁶ Vidić J., „Poznavala sam Anu Frank”, *Vjesnik u srijedu*, Zagreb, 17. III 1965.

¹⁴⁴⁷ Бужаровска Вера, „Како је Тити спасена смрти”, *Базар*, Београд, 13. IV 1984.

¹⁴⁴⁸ Исто

¹⁴⁴⁹ Јанева Јасминка, „Големата сказна за Тити”, *Екран*, Скопље, 18. V 1984.

Тодоровски, довела је до тога да се у југословенској штампи, а нарочито оној на македонском језику, Тити често називала „мала скопска Ана Франк“.¹⁴⁵⁰

Такође, посебну пажњу југословенске јавности, што се може видети и по учесталости оваквих чланака у домаћој штампи, привлачиле су две теме: потрага за људима који су били одговорни за хапшење и депортацију породице Франк и послератна путовања Аниног оца Ота Франка и активности његове фондације. Већ од почетка 1960-их година, у југословенској штампи, све чешће су се појављивали чланци који су се бавили судбином различитих људи, који су довођени у везу са хапшењем породице Франк. Овакви новински наслови често су звучали прилично ексклузивно уз видно истицање чињенице да су осумњичени одговорни управо за смрт Ане Франк, што је очигледно привлачило пажњу читалачке публике и извесно је да вести о потрази за ратним злочинцима сигурно не би изазвали толику пажњу дневних и недељних новина, да се међу њиховим жртвама, као у овом случају није нашла једна, широј јавности, веома позната особа. Дакле, у оваквим случајевима, име Ане Франк, најчешће је служило да, посредним путем, привуче пажњу читалаца на новински текст и његову главну тему-потрагу за преосталим злочинцима из доба Другог светског рата.

Једна од првих таквих вести објављена је у априлу 1963. године и тицала се случаја Ериха Рајаковича, Ајхмановог правног саветника, који је у време рата био задужен за депортацију Холандских Јевреја у логоре смрти на истоку Европе, а такође био је одговоран и за масовне депортације грађана Познања 1940. године, због чега се у то време налазио на списку осумњичених за ратне злочине чије изручење су тражиле Чехословачка, Пољска, Холандија и Аустрија.¹⁴⁵¹ Напорима центра Симон Визентал из Беча, Рајакович је лоциран као успешан пословни човек, са пребивалиштем у Милану и он је, од стране швајцарских власти, ухапшен 1963. године у својој викендици у Лугану. Након тога Рајакович је протеран из Швајцарске у Италију, а потом и из Италије у Аустрију, где је поново ухапшен и задржан у притвору.¹⁴⁵²

У исто то време, свега пола године касније, поново захваљујући Симону Визенталу, откривен је још један потенцијални кривац за смрт Ане Франк, Карл Зилбербауер. Ако је Рајакович био генерално одговоран за депортације свих холандских Јевреја, Зилбербауер је, као особа која је лично ухапсила породицу Франк, непосредно учествовао у њиховој трагедији, због чега је, као директни кривац за смрт Ане Франк, домаћој штампи постао интересантнији него Рајакович. Ова прича би, да стицајем околности једна од Зилбербауерових жртава није постала планетарно позната, највероватније остала далеко од очију јавности, што само сведочи о промени перцепције почетком 1960-их година и наравно кључном доприносу наслеђа Ане Франк овом процесу, у коме је фокус друштвеног сећања преусмерен на жртве и то, што је у овом случају било нарочито битно, жртве које су попут Ане и њене породице можда по први пут у очима јавности имале своје име и презиме.

Вечерње новости писале су како је коначно откривен прави убица Ане Франк: „Дуго се није знало на чијој савести је погибија Ане Франк. Завеса је откривена тек недавно, када се сазнало да је Карл Зилбербауер, као припадник СД, учествовао у хајци на породицу Франк“¹⁴⁵³ а неколико дана касније, потпуно идентичан текст, под истим насловом, само

¹⁴⁵⁰ „Скопската Ана Франк во родниот град“, *Вечер*, Скопље, 17. III 1984.

¹⁴⁵¹ Rebenigo I., „Обруч око убојце Ане Франк“, *Vjesnik*, Zagreb, 14. IV 1963.

¹⁴⁵² „Ухапшен убица Ане Франк“, *Вечерње новости*, 18. IV 1963.

¹⁴⁵³ „Убица Ане Франк живи у Бечу“, *Вечерње новости*, 21. XI 1963.

прилагођен јекавском изговору, пренео је и ријечки *Нови лист*.¹⁴⁵⁴ Оно што је нарочито истицано, са посебном осудом, јесте податак да је Зилбебауер био запослен као инспектор у бечкој полицији, наглашавајући, при том, да је у полицију примљен после дугог скривања, тек девет година након завршетка рата, када се „некоме учинило да је све заборављено”, при чему Зилбербауерова активност у Служби безбедности у току рата, очигледно није уопште била скривана јер му је и тај период био урачунат у радни стаж.¹⁴⁵⁵ Такође, ни сам Зилбербауер се није трудио да сакрије своје активности у току рата, па је, чак и јавно признао да је учествовао у хапшењу породице Франк, али, као да ни то није било довољно, па је, за разлику од југословенских новина у којима су ове вести донете као сензација и то на насловним странама, у аустријској штампи цео овај случај је остао слабо пропраћен.¹⁴⁵⁶ Занимљиво је међутим, да су новинари врло често показивали неупућеност у материју о којој су писали па су врло често у новинским извештајима могли да се прочитају нетачни подаци да је Ана Франк страдала у Аушвицу, као и да је убијена у гасној комори.¹⁴⁵⁷ Како је саопштено из Беча, Зилбербауер је суспендован са места инспектора криминалистичке полиције, али против њега није покренут кривични поступак због хапшења Франкових, већ само дисциплински, како би се утврдило да ли је сакрио своју гестаповску прошлост приликом запошљавања.¹⁴⁵⁸

У годинама које су следиле, још двојицу ухапшених ратних злочинаца, југословенска штампа је доводила у везу са смрћу Ане Франк. Први је био Роберт Фербелен, бивши СС генерал, који је наредио депортацију више од 12 000 људи, а пошто је постојала и информација да је лично потписао и наређење о депортацији породице Франк, југословенска штампа га је, већ у првим извештајима о његовом хапшењу 1965. године, назвала „судијом Ане Франк”.¹⁴⁵⁹ Много запаженији од случаја Фербелен био је случај једног другог генерала СС-а, Вилхелма Харстера, бившег команданта Службе безбедности СС-а (Sicherheitsdienst) и Безбедносне полиције (SiPo) окупационих снага у Холандији у периоду од 1940. до 1943. године.¹⁴⁶⁰ Након хапшења 1966. године Харстер је процесуиран заједно са својим најближим сарадницима, Вилхелмом Цепфом и Гертрудом Злотке и осуђен на 15 година робије, а о овом суђењу југословенска јавност је, путем медија, редовно обавештавана. Харстеров повезаност са судбином породице Франк и присуство Ота Франка на суђењу, у својству представника јеврејске заједнице из Холандије и приватног тужиоца¹⁴⁶¹ додатно је пробудила интересовање југословенске јавности. На суђењу један од оптужених, Вилхелм Цепф, је признао да је свестан да је Ана Франк била депортована по његовом наређењу, као и да са њеном породицом није имао личног контакта већ да му је Анино име познато само на основу дневника који је писала.¹⁴⁶² У пресуди којом су сви оптужени проглашени за криве и осуђени, Харстер на 15, Цепф на 9, а Гертруда Злотке на 5 година робије, судија је Вилхелм Цепфа означио као директно одговорног за депортацију

¹⁴⁵⁴ „Ubojica male Ane Frank živi u Већу”, *Novi list*, Rijeka, 29. XI 1963.

¹⁴⁵⁵ Исто

¹⁴⁵⁶ „Ја сам ухапсио Ану Франк”, *Политика Експрес*, Београд, 21. XI 1963.

¹⁴⁵⁷ Прља Александар, „Целати Ане Франк”, *Политика Експрес*, Београд, 22. XI 1963.; „Ко нас је издао?”, *Бечерње новости*, Београд, 22. XI 1963.

¹⁴⁵⁸ „Рехабилитован убица Ане Франк”, *Вечерње новине*, Сарајево, 18. II 1965.; „Вршио сам своју дужност”, *Политика*, Београд, 15. XII 1963.

¹⁴⁵⁹ „Судија Ане Франк пред судом”, *Политикс Експрес*, Београд, 19. XI 1965.;

¹⁴⁶⁰ АЈИМ, Хемеротека, К-38, „Ухапшен убица Ане Франк”, *Београдска недеља*, Београд, 23. I 1966.

¹⁴⁶¹ „Суђење ратним злочинцима”, *Vjesnik*, Zagreb, 24. I 1967.

¹⁴⁶² „Ubojica za писаћим stolom”, *Vjesnik u srijedu*, 15. II 1967.

и смрт Ане Франк.¹⁴⁶³ Поучени чињеницама о бирократској природи Холокауста јасно доказаним још на Ајхмановом процесу, југословенски новинари су у својим извештајима. Цепфа називали „убицом за писаћим столом”.¹⁴⁶⁴

Медији у Југославији редовно су извештавали и о делатности и друштвеном активизму Аниног оца Ота Франка, његовим путовањима и залагању за борбу против неонацизма, мржње и антисемитизма. Повремено, појављивали су се у штампи кратки чланци у којима су грађани Југославије обавештавани о Франковим посетама различитим земљама, на пример, Италији и Ватикану.¹⁴⁶⁵ 1963. године, али сасвим очекивано највећу пажњу југословенске јавности привукла је посета Ота Франка Југославији.

У Југославију, Ото Франк је допутовао у априлу 1966. године., а његова посета Београду била је изненадна и ненајављена. Враћајући се из званичних обилазака Израела и Грчке, Ото Франк је непланирано одлучио да у паузи између два лета, један цео дан посвети обиласку Београда. У пратњи своје друге супруге Елфриде Гајрингер, јеврејке југословенског порекла, рођене у Бечу као Елфриде Марковић, Ото Франк је прво посетио издавачку кућу Нолит, београдског издавача Дневника Ане Франк, где се задржао у краћем разговору са директором Савом Лазаревићем, након чега су имали довољно времена да обиђу центар Београда и посете Споменик незнаном јунаку на Авали и спомен-парк Јајинци, место страдања, највећег броја београдских и банатских Јевреја.¹⁴⁶⁶ Иако кратак овај Франков боравак у југословенској престоници заинтересовао је бројне домаће новинарске екипе од којих су неке успеле да, накратко, поразговарају са њим у просторијама Нолита. Београд је, заправо, представљао успутну станицу, а главно југословенско одредиште Ота Франка била је Љубљана.

Дан након боравка у Београду Елфриде Гајрингер и Ото Франк су стигли у главни град СР Словеније и одсели у тамошњем хотелу Слон, након чега су, слично као и у Београду, посетили издавачку кућу Младинска књига која је Дневник Ане Франк издала на словеначком језику.¹⁴⁶⁷ Међутим главни разлог због кога је Ото Франк посетио баш Љубљану и Југославију нису биле издавачке куће са којима је његова породица сарађивала, већ породица Бабич, односно, тачније, њихова тринаестогодишња ћерка, гимназијалка Љубица Љуба Бабич, са којом се, пре тога, Ото Франк већ пуне две године дописивао и која је, како су новине пренеле, годинама изнад свог кревета држала слику Ане Франк.¹⁴⁶⁸ Ото Франк је имао обичај да редовно одговара на бројна дечија писма која су на његову адресу пристизала из различитих крајева света, а са појединцима, попут Љубе, се дописивао дужи временски период. У једном разговору са тамошњим новинараима Ото Франк је јасно рекао да је у Југославију и Љубљану дошао управо због Љубе Бабич: „Да нема Љубе не бих ни дошао у Љубљану. Морао сам да је посетим, да је видим! Већ прошле године, у мом дому у Швајцарској, рекао сам јој више пута да ме много подсећа на моју Ану.”¹⁴⁶⁹ Ово је била узвратна посета, с обзиром да је годину дана раније Љуба Бабич посетила Аниног оца у његовој кући у Базелу, а Бабичи су у свом дому у љубљанској четврти Шишка, на вечери,

¹⁴⁶³ „Убојци Ане Франк само девет година затвора”, *Slobodna Dalmacija*, Split, 25. II 1967.

¹⁴⁶⁴ „Убојца за писаћим столом”, *Vjesnik u srijedu*, 15. II 1967.

¹⁴⁶⁵ „Отац Ане Франк у Италији”, *Илустрована политика*, Београд, 30. IV 1963.; „Отац Ане Франк у аудијенцији код раје”, *Oslobođenje*, Сарајево, 04. V 1963.

¹⁴⁶⁶ АЈИМ, Хемеротека, К-38, Пајић, А., Гајер Д., „Последњи пут махнула ми је кроз жицу”, *Политика експрес*, 07. IV 1966.

¹⁴⁶⁷ „Во Љубљана престојувататкото на Ана Франк”, *Нова Македонија*, 09. IV 1966.

¹⁴⁶⁸ „Сусрет са Љубом”, *Вечерње новости*, 08. IV 1966.

¹⁴⁶⁹ АЈИМ, Хемеротека, К-38, Žerdin F. „Ljuba me mnogo podseća na moju Anu.”

угостили Ота Франка и његову супругу, са којима су, такође, отишли и на једнодневни излет у Горењску.¹⁴⁷⁰ Ова кратка посета, била је, уједно, и једини боравак Ота Франка у Југославији.

Ото Франк је преминуо 19. августа 1980. године, а новине у Југославији су, осим кратких вести о његовој смрти,¹⁴⁷¹ у неколико наврата објавиле и један интервју, који је неколико месеци раније, он дао загребачком новинару Миливоју Пашичеку. Између осталих, интервју су објавили мариборски лист *Вечер* и загребачки *Вјесник*, уз ексклузивну напомену да је у питању „последњи разговор са оцем Ане Франк”.¹⁴⁷² И након смрти Ота Франка, све до распада Југославије, Дневник је наставио да привлачи пажњу југословенске јавности, па су поједине новине поново почеле да објављују делове из Дневника и приче засноване на трагичној судбини Ане Франк.¹⁴⁷³

Крај седамдесетих и почетак осамдесетих година донео је и поновни узлет неонацизма, пре свега, у Западној Немачкој на шта је указивало неколико битних догађаја. Када је почетком 1979. године, у Западној Немачкој, почела да се приказује америчка тв серија Холокауст, појавила се и изузетно јака неонацистичка реакција, која је покушавала да спречи приказивање серије. Многи су серију јавно и отворено критиковали под изговором да „истина није могла бити тако грозна”,¹⁴⁷⁴ а неонацисти су чак у јануару 1979. експлозивом уништили два телевизијска одашиљача у близини Кобленца и Минстера, како би, у термину приказивања емисије која је требало да буде увод у драмску серију, онемогућили емитовање телевизијског сигнала.¹⁴⁷⁵ У контексту хладноратовских супротности и конфронтације са Совјетским савезом и комунизмом, овакве идеје су често охрабриване и политиком западних земаља, пре свих, Сједињених Америчких Држава.

У мају 1985. године, приликом званичне посете Западној Немачкој поводом прославе 40 година од завршетка Другог светског рата, тадашњи амерички председник Роналд Реган је, у пратњи западнонемачког канцелара Хелмута Кола посетио и гробље у градићу Битбург на крајњем западу Немачке, на коме је било сахрањено око 2 000 војника Вермахта, а међу њима и велики број припадника СС-а, за које је Реган изјавио да су ти младићи који су натерани да иду у рат, жртве нациста исто као и жртве из концентрационих логора.¹⁴⁷⁶ Овај догађај познат као „Битбуршка контроверза” или „Битбуршки инцидент” изазвао је велике осуде у САД, али и широм света, у толико пре, што у плану Регановог путовања у Немачку, није укључена посета ни једном бившем нацистичком логору смрти, због чега је, како би се ублажиле последице, у протокол, накнадно укључена посета Берген

¹⁴⁷⁰ „Оче Ане Франк v Ljubljani”, *Dnevnik*, Ljubljana, 08. IV 1966.

¹⁴⁷¹ „Umri oče Anne Frank”, *Dnevnik*, Ljubljana, 21. VIII 1980.; „Umro otac Ane Frank”, *Glas Slavonije*, Osijek, 21. VIII 1980.

¹⁴⁷² Pašiček Milivoj, „Zadnji pogovor s očetom Anne Frank”, *Večer*, Maribor, 30. VIII 1980.; Pašiček Milivoj, „Posljednji razgovor s ocem Anne Frank”, *Vjesnik*, Zagreb, 24. VIII 1980.

¹⁴⁷³ Babič-Košir Ljuba, „Otto Frank brani resnico”, *Dnevnik*, Ljubljana, 06. VII 1980.; Кујунџић Миодрaг, „Радост и туга Ане Франк”, *Дневник*, Нови Сад, 28. VIII 1980.; „Dnevnik Ane Frank”, *Male novine*, Sarajevo, 30. III 1981., „Ljubav prema Peteru”, *Praktična žena*, Beograd, 21. III 1981.; „Sjećanje na Anu Frank”, *Una*, Sarajevo, 17. VIII 1987.; В. И., „Хроника скривеног живота”, *Политикин забавник*, 7. VIII 1987.; Н. Г. „Последњи дани Ане Франк”, *ТВ Новост*, Београд, 05. I 1990.; „Nadalje tajna: tko je izdao?”, *Večernji list*, Zagreb, 14. VIII 1969.

¹⁴⁷⁴ Vajgl I., „Povrijedilo im „osjećaje”, *Večernji list*, 26. I 1979.

¹⁴⁷⁵ „Неонацисти”, *Политика експрес*, 21 I 1979.

¹⁴⁷⁶ Buchanan Pat, „Pat Buchanan’s response to Norman Podhoretz’s OP-ED”, *Wall Street Journal*, November 5, 1999, <https://web.archive.org/web/20080511153332/http://www.buchanan.org/pma-99-1105-wallstjl.html> (pristupljeno: 12. 12. 2019.)

Белзону, логору у коме је страдала Ана Франк¹⁴⁷⁷ а према незваничним признањима кретора америчког јавног мњења, од свих логора у Немачкој Берген Белзен је изабран управо због Ане Франк.¹⁴⁷⁸ У говору који је одржао приликом посете Берген Белзону, председник Реган је посебно истакао судбину Ане Франк као најбољу илустрацију патње у овом логору, цитиравши и део из њеног дневника, написан свега три седмице пре хапшења.¹⁴⁷⁹ У неколико наврата и у Југославији су се могле чути осуде овог Регановог потеза, који је назван другом сахраном Ане Франк, а када је Градско веће града Бергена, због противљења посланике Хришћанско-демократске уније (CDU) одбило да једну улицу у свом граду назове по Ани Франк,¹⁴⁸⁰ у југословенској штампи су се појавиле и оптужбе да је цео тај „неспоразум са историјом”, започео, управо, председник Реган.¹⁴⁸¹

У таквој атмосфери у првој половини 80-их година, у Западној Немачкој се поново јављају тежње да се оспори аутентичност Дневника Ане Франк. Овога пута нове нападе на Дневник и Задужбину Ане Франк је покренуо извесни рентијер из Хамбурга Ернст Ремер, који је, са групом својих истомишљеника, поново изнео оптужбе да је дневник фалсификат.¹⁴⁸² По свему судећу, дотични Ернст Ремер није исти онај озлоглашени Ото Ернст Ремер, убеђени нациста, познат по томе што је као командан батаљона Гросдојчланд (Wachtbataillon Großdeutschland), стационараног у Берлину, угушио антихитлеровску заверу након атентата на Адолфа Хитлера у „Вучијој јазбини” у јулу 1944. године и похапсио, а потом и погубио кључне завренике. Иако су обојица, у току рата учествовали у спровођењу нацистичке политике, један као официр Вермахта, а други као припадник тајне војне полиције (Geheime Feldpolizei), и иако су обојица након рата, били веома активни у различитим неонацистички и радикално десно орјентисаним политичким организацијама у Немачкој, да се не ради о истој особи може се закључити на основу разлике у оригиналном начину писања њихових презимена (Remer и Römer)¹⁴⁸³ која се може уочити само у новинским чланцима из словеначке и већег дела хрватске штампе,¹⁴⁸⁴ али не и српске ћириличне,¹⁴⁸⁵ где су властита имена транскрибована, па је у оваквим случајевима где се, различито писана имена, на српском идентично изговарају, могло доћи до извесне забуне.

¹⁴⁷⁷ LaCapra, Dominick, *Representing the Holocaust, History, Theory, Trauma*, Ithaca, London, 1994., 74.

¹⁴⁷⁸ Vukov Colić Dražen, „Други покоп Ане Франк”, *Vjesnik*, Загреб, 21. 07. 1985.

¹⁴⁷⁹ Reagan Ronald, *Remarks at the Bergen Belsen Concentration Camp*, <https://www.americanrhetoric.com/speeches/ronaldreaganbergen-belsen.htm> (приступљено: 07. 11. 2019.)

¹⁴⁸⁰ Како је показала и анкета спроведена међу грађанима Бергена, највећи број испитаних, њих 500 је било против тога да се било шта у граду назове по Ани Франк, док је за било само њих 24. (Vukov Colić Dražen, „Други покоп Ане Франк”, *Vjesnik*, Загреб, 21. 07. 1985.)

¹⁴⁸¹ Vukov Colić Dražen, *Nav. delo*.

¹⁴⁸² Софронијевић Милорад, „Дневник под сумњом”, *Политика*, Београд, 01. XI 1980.

¹⁴⁸³ „Sum o izvirstnosti Aninega dnevnika”, *Glas*, Крањ, 26. XII 1980.; „Дневник под сумњом”, *Start*, Загреб, 24. XII 1980.

¹⁴⁸⁴ Треба имати у виду, да за разлику од данашње стандардизације хрватског књижевног језика, по којој се сва страна имена пишу у оригиналу, у времену о коме говоримо, у пракси је постојала разлика у начину писања страних имена, што се управо може видети и на новинским текстовима посвећеним Ани Франк. Док су, на пример, загребачка новинска издања попут Вјесника име Ане Франк писали у оригиналу (Anna Frank) (видети нпр: Пашићек Миловој, „Posljednji razgovor s ocem Anne Frank”, *Vjesnik*, Загреб, 24. VIII 1980.j; „Tragedija Anne Frank”, *Vjesnik*, Загреб, 04. VIII 1989.) новине из унутрашњих делова СР Хрватске, попут Гласа Славоније из Осјека (видети: „Umro otac Ane Frank”, *Glas Slavonije*, Осјек, 21. VIII 1980.) или пак Новог листа из Ријеке (видети: „Utvrđuje se autentičnost Dnevnika Ane Frank”, *Novi list*, Ријека, 25. II 1981.; „Ubojica male Ane Frank živi u Већу”, *Novi list*, Ријека, 29. XI 1963.) је име Ане Франк писао прилагођено домаћем изговору.

¹⁴⁸⁵ „Лабораторијска анализа”, *Побједа*, Титоград, 23. II 1981.; „Дневник Ане Франк на лабораторијском испитивању”, *Побједа*, Титоград, 25. II 1981.; „Ухапшен убица Ане Франк”, *Вечерње новости*, 18. IV 1963.

Ото Франк је одмах покренуо тужбу против Ремера и суд је првостепено уважио сведочења стручњака и потврдио аутентичност дневника, међутим у другом степену, хамбуршки покрајински суд је, супротно претходним анализама графолога, а на основу вештачења Савезног криминалистичког бироа (Bundeskriminalamt), прихватио, као основу, сумњу да су делови дневника писани хемијском оловком, што значи да су настали након што је хемијска оловка ушла у ширу употребу крајем 1940-их година.¹⁴⁸⁶ Иако је, у међувремену, Ото Франк преминуо, његова фондација је наставила да се бори против оптужби за плагијат. Југословенска јавност је, по том питању, готово једногласно, осудила појачану активност неофашистичких снага у Европи „нарочито на антисемитској основи”, као и одлуке немачких судова, који према оцени југословенске штампе, из различитих разлога „наседају бившим непоправивим хитлеровским следбеницима и фанатичима који разним провокацијама настоје да омаловаже и обезвреде дух отпора против нацизма” оценивши, при том, да неонацизам „поново диже главу” као и да су ови процеси и оптужбе за плагијат монструозни и понижавајући.¹⁴⁸⁷

Као последица суђења једном од архитеката Холокауста, Адолфу Ајхману одржаном у Јерусалиму 1961. године, почетком шездесетих година пажња светске јавности, преусмерена је према причама обичних људи, жртава који су преживели рат и нацистички прогон. Деценију и по након завршетка рата, процесом против Ајхмана омогућено је да се у мору званичних верзија рата, чују и приче до тада анонимних појединаца који су прошли кроз Хитлерове логоре смрти. Управо из тог разлога, почетком шездесетих година, индивидуалне, личне судбине обичних људи, како оних који су преживели, тако и оних који нису, постале су прилично популарне. Осим Ане Франк, која је већ до тада, постало планетарни симбол невиних жртава рата, у то време појавило се још једно ново име, Давид Рубинович.¹⁴⁸⁸ Две године старији од Ане Франк, Давид Рубинович, је био јеврејски дечак из села Кјелце у Пољској, који је, заједно са својом породицом, депортован, прво у гето у Бодзентину, а одатле у логор Треблинку, где су сви убијени у гасној комори непосредно након доласка. У периоду од 1940. до 1942. године, Давид је водио дневник,¹⁴⁸⁹ који је, пре хапшења, сакрио у својој кући и који су, након рата, крајем 50-их година, нови власници случајно пронашли приликом њеног реновирања. Проналазак дневника привукао је и извесну пажњу јавности у Југославији. Поједини листови почели су да објављују, делове из дневника,¹⁴⁹⁰ што је, за грађане Југославије, била јединствена шанса да се упознају са његовим садржајем, с обзиром да Давидов дневник није објавила ниједна домаћа издавачка кућа. Иако је, на кратко, постао предмет интересовања шире јавности, Давид Рубинович и његов дневник, ни у југословенским ни у светским размерама, нису досегли популарност Ане Франк.

Осим Давида Рубиновича, повремено су се почетком шездесетих у југословенској штампи појављивале још неке приче о деци страдалој у рату, која су, из различитих разлога поређена са Аном Франк. Једна од њих је била и Ванда Прзибилска (Wanda Przybylska), пољска девојчица, која је страдала у току Варшавског устанка. Иако није била Јеврејка,

¹⁴⁸⁶ Софронијевић Милорад, „Дневник под сумњом”, *Политика*, Београд, 01. XI 1980.

¹⁴⁸⁷ АЈИМ, Хемеротека, К-38, Дикић Божић, „Посмртне клевете остале”, *Експрес*, Београд, 20. XII 1980.; Софронијевић Милорад, „Дневник под сумњом”, *Политика*, Београд, 01. XI 1980.;

¹⁴⁸⁸ „У Пољској пронађен дневник дечака кога су убили нацисти”, *Борба*, Београд, 13. II 1960.

¹⁴⁸⁹ За детаљније видети: Voas Jacob, *We are Witnesses: Five diaries of teenagers who died in Holocaust*, New York, 2009.; Zapruder Alexandra, *Young writers' diaries of the Holocaust*, New Haven, 2004.

¹⁴⁹⁰ „Дневник малог Давида”, *Спорт и свет*, Београд, 08. III 1960.

Ванду су због дневника који је водила у току рата и који је, након рата објавио варшавски лист *Политика*, и у Југославији представљали као „нову Ану Франк”.¹⁴⁹¹ Занимљиво, је да титула „нове Ане Франк” није била резервисана само за девојчице, већ и за дечаке. Године 1961. холандска издавачка кућа Ван Горкум објавила је дневнике Клауса Зекела (Klaus Seckel), јеврејског младића, који је, слично као и Ана Франк рођен у Немачкој, али је пред нацистичким прогоном, пребегао у Холандију. Након окупације Холандије, доживео је судбину већине тамошњих Јевреја, депортован је у Аушвиц одакле се никад није вратио. Ипак, иза себе је оставио седам дневника које је сачувао његов учитељ из времена када је Клаус похађао квекерску школу у холандском дворцу Ерде, за избегличку децу из породица које су нацисти прогањали.¹⁴⁹² Југословенска штампа највише је пажње дала околностима везаним за објављивање дневника, односно чињеници да ниједна издавачка кућа у Западној Немачкој није желела да их објави под изговором да у Немачкој за то, тренутно, „нема интереса”, као и да би се са објављивањем требало стрпети док не прођу избори, а банални изговори немачких издавача, као што је одлагање издавања због избора, заправо, одсликавали су актуелну друштвену атмосферу у Западној Немачкој у којој су, у исто то време, објављене белешке из дневника Јозефа Гебелса, што је новинара загребачког Вјесника навело да, ироничним тоном, закључи како је Клаус Зекел „нова Ана Франк” коју је његова домовина, Немачка, одбила да призна.¹⁴⁹³

О девојчици сличној Ани Франк, али овога пута литванској Јеврејки Маше Ролникас (Марија Ролнкаите), писала је и београдска *Политика*. Маша је свој дневник водила у току 4 ратне године, чак и за време боравка у логору, али њена прича је од претходних утолико другачија што је Маша преживела рат и свој дневник, на наговор познатог писца Иље Еренбурга, сама објавила. Дневник који обилује тешким сценама и потресним реченицама попут: „Данас су ошишали све жене. Плакале су.” или „Ноћас сам спавала под једним лешом.”, објављен је под називом „Морам да испричам”, а иако није преведен у Југославији, домаћа критика га је оценила као „скоро идентичан са незаборавним делом чувене холандске девојчице.”¹⁴⁹⁴ Са Аном Франк, југословенски новинари, поредили су и Мери Берг, малу Јеврејку, која је преживела Варшавски гето, захваљујући томе што јој је мајка била америчка држављанка и која је, одмах након доласка у САД 1944. године објавила свој дневник, који је 1984. године у Варшави адаптиран за позоришну сцену.¹⁴⁹⁵ Дневник Ане Франк постао је друштвено препознатљив симбол страдања који је често коришћен како би се скренула пажња јавности, не само на новооткривене дечије дневнике који су говорили о рату и Холокаусту, већ и на дечија ратна сведочанства друге врсте, што показује, рецимо, случај, Шарлоте Саламон. Шарлота, француска Јеврејка 10 година старија од Ане Франк, у периоду од 1940. па до своје трагичне смрти у Аушвицу 1943. године, насликала је низ слика, углавном графика и акварела, које су представљале готово свакодневно сведочанство о порогонима, терору и понижењима са којима су се сусретали Јевреји у окупираној Европи. Након рата слике су објављене у књизи под насловом *Дневник у сликама*, а југословенска штампа је овај илустровани дневник одмах упоредила са дневником Ане Франк: „Проматрачу *Дневника у сликама* Шарлоте Саламон најприје се намеће успоредба с посве различитом девојком, а, прије свега, узбудит ће га поредба између ове сликовнице и

¹⁴⁹¹ „Nova Ana Frank”, *Vjesnik u srijedu*, 08. VIII 1962.

¹⁴⁹² Brihta Ž., „Sedam dnevnika Klause Seckela”, *Vjesnik*, Zagreb, 03. IV 1961.

¹⁴⁹³ Исто

¹⁴⁹⁴ В. П., „Морам да испричам”, *Политика експрес*, Београд, 26. XII 1966.

¹⁴⁹⁵ АЈИМ, „Meri Berg kao Ana Frank”, *Novosti*, Beograd, 05. VI 1984.

Дневника Ане Франк... Имена Ане Франк и Шарлоте Саламон од сада ће се, вјероватно, често спомињати заједно.¹⁴⁹⁶ Сви ови примери показују да је, већ до краја педесетих и почетка шездесетих година, и у Југославији Ана Франк постала најпрепознатљивији симбол страдања деце у рату, а да се вредности других личних дечијих сведончастава о страдању често поредила са Анимим дневником и мерила у односу на његов значај.

О томе да је Ана Франк, већ од друге половине педесетих година па све до распада Југославије, у тадашњем социјалистичком друштву, стекла статус општепрепознатљивог и популарног симбола многобројних јеврејских и других жртава нацизма, сведоче и примери из различитих сегмената културног и друштвеног живота. Још када је 1960. године у продукцији загребачког Јадран филма Франце Штиглиц снимео *Девети круг*, бројни домаћи филмски критичари су овај филм, истичући његов квалитет, поредили са Дневником Ане Франк.¹⁴⁹⁷ Ану Франк као симбол Холокауста и нацистичких злочина истицали су и многи обични људи. На годишњи конкурс Савеза јеврејских општина Југославије за најбољи научни рад или уметничко дело из области јеврејске историје, културе и традиције, 1988. године, Никола Станковић из Београда, послао је своју песму под насловом *Реквијем за четири милиона*, код које је у поднаслову назначено да је посвећена Ани Франк и осталим жртвама Аушвица.¹⁴⁹⁸

Када је у августу 1989. године у рубрици *Мали лексикон занимљивости* у листу Политика, објављена, као „занимљивост”, вест да је Ана Франк једна од оних славних људи који су живели веома кратко, редакцији се, протестујући, јавио Александар Ђорђевић, читалац из Франкфурта на Мајни који је у свом писму написао следеће: „Онај ко је преко тастатуре своје писаће машине превалио речи: „Многи славни људи умрли су врло млади. Ана Франк је живела свега 15 година...” морао би знати да Ана Франк, јеврејска девојчица из Франкфурта, чији потресни дневник представља крик за човечношћу који се чује до неба, није „умрла врло млада” већ су је, после вишегодишњег скривања, пронашле и умориле бестије у људском обличју... Онај ко с црном капом незнања, натученом преко очију, овако пише о „занимљиво” кратком животу Ане Франк, не сме се изненадити ако, једнога дана, негде прочита „занимљивост” да су Срби, Јевреји и Цигани, настањени у Јасеновцу у раздобљу између 1941. и 1945. године, из необјашњивих разлога, показивали склоност ка високој смртности.”¹⁴⁹⁹ Исто ово писмо, Александар Ђорђевић послао и Савезу јеврејских општина Југославије и на њему је видљиво да је рука неког од службеника Савеза, графитном оловком дописала инструкцију да, у случају да *Политика* не буде желела да објави овај протест, он буде објављен у *Јеврејском прегледу*.¹⁵⁰⁰

Према судбини невиних жртава фашизма, попут Ане Франк, у југословенском друштву, постојао је изузетно висок степен емпатије, а за креаторе југословенског јавног мњења Ана Франк је представљала „симбол обезвређеног и обесправљеног људског

¹⁴⁹⁶ „Dnevnik u slikama Šarlotte Salamon”, *Glas Slavonije*, Osijek, 13. XII 1963.

¹⁴⁹⁷ „Da, še već takih filmov“ *Celjski tednik*, 20. V 1960.; В., „Filmovi koje gledamo: Deveti krug”, *Karlovački tednik*, 19. V 1960.

¹⁴⁹⁸ Библиотека Савеза јеврејских општина Србије (БСЈОС), Документација са награђних конкурса Савеза, К-1988, *Реквијем за четири милиона (девојчици Ани Франк и осталим жртвама Аушвица)*

¹⁴⁹⁹ Ђорђевић Александар, „Живот Ане Франк не спада у занимљивости”, *Политика*, Београд, 14. VIII 1989.

¹⁵⁰⁰ АЈИМ, Хемеротека, К-38., *За рубрику Међу нама у вези Политике од 05. 08. 89., стр 20, мали лексикон занимљивости*

бића”,¹⁵⁰¹ а њен дневник био је „симбол отпора фашизму”¹⁵⁰² „оптужба... против свега нељудског”¹⁵⁰³ и „једно од најпознатијих сведочанстава о страховима нацистичких логора”¹⁵⁰⁴ На крају, сећање на судбину и дело Ане Франк у оквиру југословенског контекста тумачили су се и као позив на отпор фашизму, расизму, терору и дискриминацији или, како је о Ани Франк записао Теодор Ковач: „Још једна мисао се, нарочито нама, југословенским Јеврејима, намеће упорно: колико је узалудно да се излаз и спас тражи у скривању. Не само у историји народа него, као што и овај пример показује, ни шачици људи није спас у бекству од борбе, нити у скривању пред тешкоћама. Милиони Јевреја су платили главом не сазнавши за ову истину. Свакако њихова судбина у крајњој линији не би се много изменила, али би своју смрт од целата скупо наплатили.”¹⁵⁰⁵

¹⁵⁰¹ Pašiček Milivoj, „Sazrijevala je kao biljka u stakleniku”, *Arena*, Zagreb, 17. X 1979.

¹⁵⁰² Barjaktarević Dragan, „Dvostruko ubistvo Ane Frank”, *Mladost*, Beograd, 27 VII 1979.; АЈИМ, Хемеротека, К-38, „Дневник као симболи и опомена”, *Борба*, Београд, 12. 06. 1979; „Трајна опомена”, *Večernji list*, Zagreb, 12 VI 1979.

¹⁵⁰³ АЈИМ, Хемеротека, К-38, М. Ј., „Била сам у логору заједно са Аном Франк”

¹⁵⁰⁴ „Сусрет са Љубом”, *Вечерње новости*, Београд, 08. IV 1986.

¹⁵⁰⁵ Kovač Teodor, „Dnevnik Ane Frank”, *Jevrejski almanah 1957-1958*, str. 327.

Закључак

Други светски рат и политика тоталног уништења коју је нацистичка Немачка спроводила према јеврејском народу у окупираним европским земљама, представљали су историјску прекретницу која је трајно обликовала начин разумевања дотадашњег историјског развика човечанства. Временом, сећање на Холокауст, као највећи систематски злочин у дотадашњој историји, постало је конститутивни елемент идентитета нове уједињене Европе и уједно један од кључних политичких наратива за одбрану слободе и демократије. Јеврејске заједнице, како у Југославији, тако и у осталим деловима европског континента, осетиле су вишеструке последице рата. Оне су, као прво, биле демографске, јер се под утицајем ратног страдања, али и послератног иселјавања у Израел, јеврејска популација у Европи значајно смањила, биле су и организационо-религијске, јер подела на сефарде и ашкеназе у већини десеткованих заједница више није имала смисла, такође, биле су и политичке, јер су са оснивањем нове државе Израел, Јевреји из дијаспоре добили нови политички ослонац и фокус, а, на крају, промене су биле и идентитетске, у многим земљама источне Европе у којима су комунисти преузели власт, секуларне идеје почеле су да продиру и да преобликују, до тада, превасходно верске заједнице, а сећање на Холокауст је, са годинама које су долазиле, постало један од најважнијих делова вишемиленијумског историјског сећања Јевреја, на чему је заснован и модерни јеврејски национални идентитет.

У југословенском случају, од предратне популације од око 82 000 Јевреја, у рату је страдало њих око 67 000 односно приближно 82% а, отприлике половина од преживелих се, у периоду од 1948. до 1952. године, иселила у новоформирану државу Израел. Јевреји, који су остали да живе у Југославији, су прихватили тековине секуларног и социјалистичког друштва, а негујући културу сећања на своје сународнике страдале у Холокаусту, истовремено су се трудили и да промовишу вредности и идеја Народноослободилачке борбе и револуције. То је уједно значило, да сећање на Холокауст и јеврејске жртве није било афирмисано као засебан елемент југословенског историјског искуства, већ само као један, не нарочито аутентичан, сегмент у целокупној и генерализованој слици страдања свих југословенских народа. Упркос томе што је у погледу интерпретације националне прошлости, а нарочито Другог светског рата, Комунистичка партија држала друштвени монопол, разлике у начину на који су разне социјалне и политичке групе, појединци и организације перципирали Холокауст као историјски феномен, свакако су постојале. Апсолутни оквири различитих приступа били су заједнички и сводили су се на поштовање, од стране партије и државе прокламованих, начела антифашизма, братства и јединства и револуционарне борбе, па ипак, сама меморијална пракса доста је варијирала.

Како би се те варијације и разлике објасниле, потребно је поставити два питања: Ко су били појединци и групе који су креирали и чували сећање на Холокауст у Југославији? и Која физичка места су служила као изворишта појединачног и колективног сећања на јеврејско страдање? Доминантна улога главног тумача прошлости била је резервисана за Партију односно државу које су путем различитих друштвених организација попут Савеза бораца и Социјалистичког савеза радног народа Југославије или путем институција и социјалних активности попут образовања, музеја, подизања споменика и одржавања јавних комеморација, креирали културу сећања корисну за сопствене политичке интересе. Оваква култура сећања потенцијално је херојску слику рата у којој су отпор и борба представљали централни део историјског наратива, а његов главни политички циљ је био да се раднички

покрет у предратном периоду и партизански покрету у времену рата прикажу као најбитнији генератори прогресивних друштвених промена и да се на тај начин учврсти легитимитет власти коју је Комунистичка партија стекла након рата. У том процесу, цивилне жртве чије страдање није било примарно везано за револуцију и отпор су, у односу на борце имале секундарно место у историјском сећању, па се тумачење прошлости иза кога су стајали држава партија и званичне институције одликовало двома особеностима: прво, уопштавањем идентитета цивилних жртава и друго, њиховим уклапањем и подређивањем историји револуције и радничког покрета. Држава је, дакле, улагала озбиљне напоре да се очува сећање на нацистичке и фашистичке злочине, као важан део југословенске ратне историје, али без тенденције да страдале Јевреје издваја као засебну или по било чему специфичну категорију жртава и иако се власт, како на федералном тако и на републичком и локалном нивоу, ретко када јављала у улози иницијатора подизања споменика јеврејским жртвама, она је врло често такве акције, најчешће материјално помагала, као што то показују примери споменика у Београду (1952), Сарајеву (1952), Штипу (1985), или пак споменика Незнаоком јеврејском мученику у Паризу, за чију је изградњу југословенски председник Јосип Броз Тито донирао камен. И Комунистичка партија и званичне институције нису тежиле само да очувају колективно историјско сећање, већ и да га контролишу и да му дају идеолошку функцију, па је чување успомене на страдале у Холокаусту, осим наравно показивања моралне солидарности са страдалима, за југословенску власт имало вишеструк политички значај: сећајући се Јевреја палих у борби и страдалих у логорима, власт је увек могла да искористи као прилику да промовише револуцију, сећање на партизанску борбу, антифашизам и братство и јединство, што најбоље показују пример меморијалне праксе у некадашњем логору Сајмиште, поготово током осамдесетих година. Осим тога, почетком педесетих година, када је Југославија била у сукобу са Стаљином, а антисемитска кампања у Совјетском Савезу на свом врхунцу поштовање јеврејских жртава, а нарочито помоћ у подизању пет споменика жртвама Холокауста у Београду, Загребу, Сарајеву, Ђакову и Новом Саду 1952. године било је, нарочито у очима западних држава, ефикасан начин да се покаже да је југословенско друштво, за разлику од земаља под совјетским утицајем, не само успело да сузбије антисемитизам, већ и да у потпуности ода признање јеврејским жртвама.

Са друге стране, у погледу дефинисања Холокауста, као јединственог и специфичног аспекта нацистичке политике и Другог светског рата, најважнију улогу одиграла је Јеврејска заједница у Југославији, односно Савез јеврејских општина Југославије, појединачне јеврејске општине и истакнути појединци и то због три разлога. Као прво, они су били пионири сећања на Холокауст у Југославији, који су подигли прве споменике жртвама Холокауста у Југославији (1947. године у Кикинди, Зрењанину и Сенти), и први почели да одржавају редовне годишње комеморације, на пример, поводом сећања на Устанак у Варшавском гету, депортацију македонских Јевреја итд. Као друго, кроз своју меморијалну праксу, Јевреји су настојали, углавном користећи традиционалне јеврејске симболе и уобичајене религијско обичајне обреде, да јасно истакну јеврејски идентитет жртава и да тај идентитет нагласе као основни разлог њиховог страдања и као треће, Јевреји као појединци дали су велики и чак пресудан допринос афирмацији теме јеврејског страдања у југословенској уметности. Оно што је, такође, представљало важну специфичност јеврејске културе сећања на Холокауст у југословенском социјализму, јесте присуство религијске праксе у меморијалним обредима, попут учествовања рабина, читања верских молитви и истицања јеврејских симбола од којих су многи имали и национални и религијски значај,

али истовремено и одсуство религијских утицаја на сам начин тумачења Холокауста, његових узрока и последица, односно заступљена углавном међу конзервативним Јеврејима у САД-у, Израелу и западној Европи. Јер су, иако у основи верска заједница, домаћи Јевреји прихватили секуларне погледе како на садашњост, тако и на прошлост, који су били доминантни у оквиру једног социјалистичког друштва какво је било југословенско.

Наравно, утицај који је јеврејска заједница имала на формирање колективне историјске свести код југословенских грађана био је далеко мањи од утицаја државе, партије или Савеза бораца па иако су друштвени домети овакве политике сећања били ограничени, деловање јеврејске заједнице и њених чланова представљало је, у квалитативном смислу, највећи допринос издвајању Холокауста. Овде такође треба истаћи и разлику у суштини деловања на плану изградње културе сећања на Холокауст, која је постојала између јеврејске заједнице са једне и државе и партије са друге стране. Због очигледне политичке моћи коју су поседовали и партија и држава су имали могућност да у складу са сопственим потребама конструишу жељену слику неког историјско догађаја, у овом случају нацистичких злочина и геноцида над Јеврејима, и онда, тако креирану слику, да целокупном друштву наметну „одозго”, због чега државу и Комунистичку партију с пуним правом, можемо назвати креаторима сећања. Са друге стране, јеврејска заједница није имала политички потенцијал да одређену верзију прошлости коју креира, наметне широј друштвеној заједници, а такође није могла да је наметне ни својим члановима из простог разлога јер је највећи број Јевреја у Југославији имао лично искуство страдања, они су преживели терор и својим су очима видели злочине, па самим тим нису ни могли да прихвате ниједну верзију прошлих догађаја, мимо њиховог личног искуства. Како су јеврејску заједницу већински чинили људи који су преживели Холокауст, они су настојали да своју културу сећања изграде на сопственим реалним искуствима и сведочанствима, због чега слободно можемо рећи да преживели Јевреји и њихова заједница, као посредници сећања, за разлику од званичне власти, по својој друштвеној функцији, нису били креатори већ чувари сећања.

Без обзира да ли говоримо о креаторима или чуварима сећања на Холокауст у Југославији, приметно је да је сасвим мали проценат њих долазио ван граница Југославије. На основу архивског материјала који сведочи о контактима између институција државе Израел и званичних институција и друштвених и политички организација у Југославији, може се закључити да израелска званична политика није показивала намеру да утиче на југословенску политику сећања на Холокауст. Израел се није јављао ни као иницијатор ни као суфинансијер приликом подизања споменика страдалим Јеврејима на тлу Југославије нити је, према доступним изворима, ово питање уопште актуелизовано у међусобним разговорима југословенских и израелских званичника. То је било у потпуности у складу са израелском политиком према Галуту, односно јеврејској дијаспори ван Израела, која је заступала приступ да у иностранству, а нарочито тамо где више нема Јевреја, не би требало подизати споменике жртвама Холокауста, већ да би центар сећања на јеврејске жртве требало да буду Израел и новооснована институција Јад Вашем у Јерусалиму. Остале организације из иностранства које су сарађивале по овом питању или са државом или, чешће, са Савезом јеврејских општина Југославије, имале су изразито мали утицај на формирање југословенске културе сећања на Холокауст. Тако су рецимо организације попут Хитахдут Олеј Југославија из Израела и Удружења југословенских Јевреја у САД више биле посвећене неговању сећања на Холокауст на тлу Израела и САД-а, док је кооперација појединих јеврејских општина из иностранства попут Јеврејских општина из

Беча и Будимпеште била ограничена само на поједине меморијалне акције. Дакле, можемо слободно закључити да је друштвени и политички однос који је према Холокаусту постојао у Југославији, формиран искључиво утицајем деловања различитих домаћих чинилаца и агената сећања.

Друго важно питање везано за настанак и развој колективног и индивидуалног сећања на Холокауст у Југославији, јесте питање које су то била локације, у физичком смислу, које су представљале изворишта и места чувања оваквог сећања. Природно би било да се сећање на жртве првенствено и највише неговало на местима која су била директно везана за њихово страдање, као што су гета, логори или места егзекуција. Међутим, ово у Југославији нису била примарна места сећања на Холокауст, нарочито не када су у питању прве послератне деценије. У времену када је сећање на Холокауст било у зачетку, у југословенском случају се примећује интересантан феномен дислокације сећања, односно појава да се споменици страдалима подижу, а комеморације одржавају на локацијама које са конкретном историјом злочина и страдања нису имале директну везу. Ту су у питању, првенствено, била јеврејска гробља и сви споменици подигнути јеврејским жртвама у периоду од 1945. до 1958., као и извесни примери из каснијег периода били су подигнути на јеврејским гробљима широм земље. Разлози за то су били углавном практичне природе. Пошто је изградњу ових споменика иницирала и већим делом финансирала јеврејска заједница, онда је због добијања различитих урбанистичких и грађевинских дозвола, али и због веће слободе по питању самог изгледа и видљиве симболике споменика било много једноставније споменике градити на земљи која је била у власништву јеврејске заједнице уместо на јавним градским површинама. Осим тога, како показују примери када су јеврејске општине из Сарајева и Новог Сада подизале споменике својим жртвама 1952. године, главни разлози да се одлуче да споменике поставе баш на локалним јеврејским гробљима били су жеља да нагласе и додатно истакну јеврејски идентитет жртава, као и страх да би споменици Јеврејима постављени ван јеврејских гробља били изложени евентуалном скрнављењу и антисемитским инцидентима. Паралелно са гробљима и други простори јеврејског културног и религијског живота, а пре свих синагоге, постајали су места сећања на страдале. Тако је рецимо стара сарајевска синагога, позната као *Велики храм* или *Стари храм* која је 1966. године претворена у Музеј Јевреја Босне и Херцеговине или рецимо синагога у Зеници која је претворена у градски музеј са посебним делом сталне поставке и спомен-плочом посвећеним страдалим Јеврејима. Већина стварних места јеврејског страдања, попут стратишта логора и затвора, у контексту очувања сећања на Холокауст, сасвим иронично, у југословенском случају имали су секундарну улогу. Нека од њих попут бившег логора Топовске шупе у Београду, Шабачког логора, зграде Монопола у Скопљу, стратишта у Делиблатској пешчарина или логора Сајмиште били су запостављени. Обележени скромним споменицима или спомен-плочама остали су у потпуности на периферији историјске свести већине грађана. Са друге стране, она највећа и најважнија места, на којима нису страдали само Јевреји као што су Јасеновац, Стара Градишка, логор на Рабу, Јабука поред Панчева или пак Јајинци код Београда, постала су предмет интензивног интересовања званичне политике сећања коју је водила држава. То је уједно значило и да је на овим локацијама стварана култура сећања која није издвајала специфичност јеврејског страдања већ га је уклапала у једну општу слику заједничког не само страдања већ и борбе свих југословенских народа. У званичној верзији прошлости коју су промовисали држава и партија, ратни злочини и терор у нацистичким логорима били су тумачени, најчешће, у светлу политичког, а не националног сукоба левих и десних, па стога,

на оваквим местима сећања, без обзир да ли су у питању били споменици или комеморативне церемоније које су периодично одржаване, није било простора за националну симболику, укључујући и јеврејску.

Такође, с обзиром да процес уништења јеврејског народа на тлу Југославије није прошао кроз етапу концентрисања и затварања Јевреја у гета, односно да принудно формирање гета од стране немачких окупационих власти није коришћено као облик репресије над југословенским Јеврејима, на начин на који је то био, рецимо, случај са окупираном Пољском, самим тим ни након рата бивша гета као места сећања, нису ни постојала у Југославији. Можемо закључити да је култура сећања на Холокауст у ужем смислу, иза које је стајала јеврејска заједница и која је видљиво истицала јеврејски идентитет жртава, а нацистичку расну политику препознавала као главни узрок њиховог страдања, била, углавном, дислоцирана из јавног простора и главних токова историјског памћења, усмерена углавном на места као што су јеврејска гробља и синагоге. Са оваквим начином неговања успомене на страдале Јевреје, држава је свакако, показивала, солидарност која се може приметити у финансијској помоћи приликом изградње споменика, али и кроз уобичајено присуствовање политичких и војних званичника на комеморацијама које су одржаване на овим местима. Са друге стране, она култура сећања на Други светски рат која је била званична и доминантна, иако геноцид над Јеврејима није негирала, није га ни посматрала као одвојен феномен и третира га је као један од сегмената ратних страдања која су задесила све југословенске народе и што је још битније као део револуционарне борбе, па је и меморијална пракса која је била заступљена на локацијама познатих логора и стратишта, које су постала општејугословенска места сећања, била је усклађена са оваквим начином тумачења прошлости.

Таква врста усклађености историјског сећања са доминантним идеолошким наративима, могла се уочити када се анализира који су то датуми у току године, када су држава и званичне друштвене и политичке организације обележавале сећање на убијене Јевреје. Битан елемент који осветљава однос званичних креатора историјског сећања, попут Комунистичке партије, Савеза бораца, па и саме државе, према Холокаусту јесте пракса да се на местима страдања јеврејског народа, комеморације, уместо на годишњице злочина који су ту почињени, заправо одржавају на датуме важне за историју НОБ и револуције. Примери да се обележавање јеврејског страдања везивало директно за прослављање устанка и антифашистичке борбе, били су бројни. Рецимо, на локацији Ледине код Београда, где су Немци у септембру 1941. године ликвидирали неколико стотина Јевреја, након рата се сећање на овај масакр обележавало увек на 4. јул, Дан борца, а такође, у Засавици код Шапца где је 12. и 13. септембра стрељано око 1 000 шабачких Јевреја и јеврејских избеглица из централне Европе, свечаност је одржавана на 7. јул, Дан устанка народа Србије. Због тога што Холокауст, најчешће, није посматран као засебан историјски догађај, није постојао ни посебан дан сећања на жртве Холокауста, па је и чување успомене на страдале Јевреје власт увек повезивала са прослављањем тековина револуције и партизанске борбе.

Осим оних конвенционалних начина креирања колективног сећања на прошлост, као што су подизање споменика, практиковање друштвених ритуала, креирање музејских изложби итд., уметност, а нарочито књижевност и филм, одиграли су изузетно значајну улогу у подизању свести и информисаности о судбини Јевреја у току рата, нарочито међу обичним људима. Највећи допринос који је уметност дала у том погледу, јесте чињеница да је уметничко стваралаштво на тему Холокауста, спајајући лично и колективно искуство и јавно и приватно сећање, у југословенском друштву отворила неке нове теме и нове

перспективе сагледавања рата, логора, Холокауста и ратних злочина. Приказивање јеврејског страдања у нашем филмском стваралаштву започето је филмовима *Дневник Ане Франк* (1959) у режији Мирјане Самарџић и *Девети круг* (1960) режисера Франце Штиглица, а домаћа филмска индустрија убрзо је била заслужна за друштвену актуелизацију неколико важних тема. Пре свих, филмом *Горке траве* (1966) по први пут је осветљен проблем психолошке трауме код људи који су преживели нацистичке концентрационе логоре, што је у то време било широко друштвено стигматизовано и још увек непрепознато као реална тешкоћа са којом су се сусретали бивши логораши.

Такође и филм *Дим* (1967) био је показатељ прилично развијеног и за то време напредног приступа Холокаусту, чак и у европским оквирима, јер је кроз његову друштвену актуелност и ангажованост Југославија дала значајан културни допринос напорима да се ратни злочинци изведу пред лице правде као и борби против неонацизма који је средином шездесетих година у Западној Немачкој био у порасту. Иако би се могло очекивати да ће с временом, југословенска кинематографија развити још зрелији и комплекснији однос према Холокаусту као теми, то се није десило. У деценијама које су долазиле, а нарочито током седамдесетих и осамдесетих година, страдање Јевреја, на домаћем филму, је постала епизодна тематика која је више служила да се дочарају атмосфера и контекст рата, неко што је заиста постојала тенденција да се Холокауст прикаже и анализира у играном формату, о чему најбоље сведоче филмови као што су *Партизани* (1974), *Хитлер из нашег сокака* (1975), *Краљевски воз* (1981), *Балкан експрес* (1983) и *Лагер Ниш* (1987) па је, у складу са тим, помало парадоксално, југословенска филмска индустрија највеће и најзначајније домете у приказивању Холокауста, заправо доживела на самим почецима свога бављења овом тематиком, односно током шездесетих година.

Улогу у процесу прогресије колективне свести о Холокаусту, у коме је шездесетих година домаћи филм заузимао значајно место, од краја седамдесетих и почетка осамдесетих година почела је да преузима телевизија. У домаћој минисерији *Бањица* (1984) први пут је приказано убијање Јевреја у гасном камиону, а велики утицај имала је америчка серија *Холокауст* (1978) која је у Југославији привукла велику пажњу не само због своје теме, већ и због своје претходне репутације, као серије која помера границе друштвене свести о улози Трећег Рајха у спровођењу тзв. Коначног решења, који је стекла након приказивања у Западној Немачкој. Највећи друштвена промена коју је серија донела, јесте што је у Југославији од краја седамдесетих, први пут почео да се користи израз Холокауст, који, истина до распада државе није у речнику југословенских грађана заживео као устаљен појам, али сама његова појава указала је на почетак једног процеса, и у Југославији и у свету, који је резултирао онаквим начином разумевања Холокауста као феномена који данас познајемо.

Појава и развој проблематизације Холокауста у домаћој књижевности имала је другачији ток и динамику него када је у питању био филм. Идентично као и у светским књижевним токовима, нарочито у периоду прве послератне деценије, примећује се да је целокупна домаћа књижевност о Холокаусту, жанровски, била на граници између мемоара и белетристике, а да је суштински свако дело написано у овом периоду било обликовано пишчевим личним искуством. Заправо, прва два сегмента друштвеног памћења која су у Југославији покренула и започела обликовање колективног сећања на Холокауст били су подизање споменика страдалим Јеврејима, са чим се почиње од 1947. године и књижевност у којој се Холокауст као предмет уметничког интересовања јавља одмах по завршетку рата, већ 1945. и то прво у приповеткама Исака Самоковлије. Анализа узрока појаве ове тематике

у југословенској књижевности, као и њених главних носилаца јасно показује две ствари: прво, да су убедљива већина домаћих аутора који су писали о геноциду и терору над Јеврејима и сами били Јевреји и друго, да се, код апсолутне већине писаца, као главна мотивација за бављење Холокаустом, јавља претходна лична или породична траума. У зависности од форме у којој су искусили Холокауст, разликовали су се и њихови начини приступа теми па је, рецимо, у делима Данила Киша, који је прогону Јевреја сведочио посредно, кроз нестанак и смрт свога оца, доживљај страдања присутан иманентно, као душевна траума, али без пластичних описа терора и насиља, док су они који су преживели нацистичке логоре, попут Јозефа Дебреценија и Ђорђа Лебовића, настојали да оно што су видели што непосредније материјализују у уметничкој форми. Код писаца који нису били јеврејског порекла Холокауст као тема се јавља ретко, а и у тим случајевима у питању су биле појединачне приповетке, песме или позоришни комади као код Иве Андрића, Десанке Максимовић и Борислава Михајловића Михиза, који нису представљали значајнији део њиховог опуса.

Тематизација Холокауста, прво се јавила на маргини југословенске књижевне сцене, да би захваљујући постмодернистичким кретањима, а нарочито захваљујући делима Александра Тишме и Данила Киша, ушла у главне књижевне токове, а највећи допринос који је домаћа књижевност дала обликовању сећања на Холокауст, била је управо смелост покрену неке, до тада запостављене теме, као што је на пример, женско искуство у концентрационим логорима и специфични облици сексуалног насиља и његових последица које су се у југословенској јавности, по први пут, појавили са романима *Псалм 44* Данила Киша и *Употреба човека* Александра Тишме, док је права реалност концентрационих логора која је одударала од друштвено прихваћене слике логораша као морално неукљаних и супериорних у односу на своје мучитеље, југословенској публици на изразито сиров и непосредан начин презентована Лебовићевом позоришном драмом *Ђорђа Лебовића Небески одред*, што је у тадашњој јавности изазвало опречне реакције и озбиљне јавне дебате. У домаћој књижевности, као и у мемоаристици примећује се да су, све до распада Југославије, доминантни били гласови прве генерације, дакле оних који су преживели Холокауст, док се у овом периоду, у југословенском случају утицај писаца друге генерације, односно потомака жртава, није јављао као битан фактор обликовања колективног сећања.

Идеолошка функционализација Холокауста и ратних злочина у сврху промоције партијских погледа на прошлост и садашњост најевидентније се могла уочити у школским уџбеницима и музејским поставкама, како у форми кроз коју су злочини представљани, тако и у начину на који су њихови узроци објашњавани. Држава и партија су поставили контекстуални оквир за тумачење злочина који је имао два битна идејна полазишта: као прво, логори су представљани не као места страдања, већ као места борбе и отпора и као друго цивилне жртве приказују се као жртве које су своје животе дали за револуцији чиме је њихово страдање стављано у функцију промоције идеја иза којих је стајала Комунистичка партија. У историјском дискурсу југословенских музеја уочава се неколико идеолошки обликованих тумачења везаних за начин приказивања ратних злочина и Холокауста: као прво, злочини над Јеврејима су сагледавани искључиво у ширем контексту оружаних сукоба, антифашистичког отпора и револуционарне делатности КПЈ и као друго, постојала је јака и изражена тенденција да се жртве нацистичких злочина представљају као пали револуционари и борци за партију и слободу. Осим начина тумачења, о односу према Холокаусту, говорио је и сам начин презентовања чињеница: злочинима над цивилима посвећивано је много мање изложбеног простора него делатности КПЈ и ратним

операцијама партизанског покрета, злочини нису приказивани кроз личне приче појединих жртава већ кроз колективно страдање, а Јевреји се, најчешће, нису ни спомињали као засебна категорија жртава. Када би овакви злочини и били поменути и у уџбеницима и у музејима, они су објашњавани као последица ратне динамике и ширег сукоба између фашизма и комунизма, док је расна идеологија нацизма као предумишљај који је довео до злочина Такође, битно је истаћи и да су у југословенским музејима, и Холокауст и усташки злочини над Србима били препознати као геноцид, односно као покушај тоталног уништења, за шта је нарочито сликовит пример представљао музеј спомен-подручја Јасеновац, чије сталне поставке, како је показано у анализи, потврђују овакав закључак.

Оно што се, такође, на основу свега изнетог, може закључити јесте да је култура сећања на Холокауст и ратне злочине, у Југославији имала изразито колективистички карактер, односно када се говорило о жртвама увек је истицана колективна слика заједничког страдања, без много места за личне приче и појединачне идентитете жртава. У музејима и уџбеницима, приликом подизања споменика и у јавним комеморацијама, личне судбине биле су истицане само када су били у питању пали борци, али код представљања цивилних жртава, укључујући и јеврејске, оваква врста посвећивања пажње причама обичних људи из рата, представљала је веома редак изузетак. Најбоља илустрација за овакву тврдњу јесте податак да је у Југославији у периоду од 1945. до 1991. подигнут само један јавни споменик који је био посвећен једној, тачно одређеној жртви Холокауста, а то је споменик мађарском песнику Миклошу Раднотију, који је 1979. године откривен у Бору, месту у коме је, као логораш, Радноти био на принудном раду. За разлику о великом броја деце бораца, жена бораца и других припадника партизанског покрета који су у култури сећања социјалистичке Југославије заузимали истакнуто место, политика прошлости коју је држава водила није се трудила да на исти начина афирмише појединачне ликове цивилних жртава нацизма, укључујући ту, наравно и Јевреје. Једини пример да је у Југославији лик неке типично цивилне жртве Другог светског рата постао општеприхваћен симбол страдања била је Ана Франк, али сећање на њен живот и смрт било је нешто што је кроз различите културне утицаје у књижевности, позоришту и на филму, југословенско друштво примило са запада. Без обзира на то што је Ана Франк у Југославији доживела велику популарност, а њен Дневник, за многе Југословене био једини додир са реалношћу Холокауста, у колективном сећању југословенских народа, ниједна домаћа жртва није јавно афирмисана на начин као што је то била Ана Франк, нити је достигла њен симболички значај, управо зато што је југословенски ратни наратив највећим делом био фокусиран на прослављање успомене на пале борце, док је цивилно страдање, чак и када је долазило у фокус креатора политике сећања, најчешће било представљено кроз колективно, а не кроз индивидуално искуство жртава.

На крају, поставља се и питање: Шта је то што је југословенску културу сећања на Холокауст чинило аутентичном и шта ју је разликовало у односу на земље истока и запада? Југославија је била социјалистичка земља у којој су бројни политички и социјални обрасци били усвојени из СССР-а. Осим тога, слично као Совјетски Савез и Југославија је била мултиетничка држава, са бројним осетљивим међунационалним питањима, због чега је и трагична и крвава прошлост могла, потенцијално, да буде повод нових сукоба. То се одразило и на политику сећања обе државе која је у том смислу заобилазила конкретизацију, па је у оба случаја постојала тенденција да се слика цивилног страдања генерализује и тумачи у контексту идеолошког а не националног сукобљавања, што је за последицу имало уопштавање слике националног и верског идентитета жртава. Па ипак антисемитизам

никада није био део званичне политике у Југославији, на начин на који је то био случај са Совјетским Савезом и осталим комунистичким земљама, у време Стаљина. Самим тим југословенске власти никада нису покушале да страдање Јевреја тенденциозно и намерно препусте заборава, спрече подизање споменика, одржавање комеморација или онемогуће развој било ког другог облика друштвеног сећања као што је то био случај у СССР-у, што најбоље илуструју примери попут распуштања Совјетског јеврејског антифашистичког комитета, уништавање читаве едиције Црне књиге совјетског јеврејства или рецимо вишедеценијског избегавања да се код Баби Јара у Близини Кијева, месту највећег појединачног масакра над Јеврејима у целој Европи, подигне споменик. Како показују примери споменика јеврејским жртвама Београду, Осјеку, Штипу, Сарајеву, југословенске власти су њихову изградњу подржавали не само политички, већ и финансијски, док је Црна књига југословенског јеврејства, за разлику од њеног забрањеног совјетског пандана, направљена у сарадњи СЈОЈ и СУБНОР-а и објављена 1952. године. Такође, за разлику од великог броја земља источног блока, а нарочито Совјетског Савеза, југословенске власти, домаће Јевреје нису поистовећивали са државом Израел, па се јасно може уочити да и осцилације југословенско-израелских односа, нарочито нарушених после Шестодневног рата 1967. године, нису ни најмање негативно утицали на однос државе према јеврејској заједници или према сећању на Холокауст. Напротив, и држава и партија су, у Југославији, од самог краја рата, па до распада државе показивали велики степен солидарности са јеврејском заједницом, одобравали и омогућавали њену сарадњу са институцијама и организацијама из Израела, по питању развоја културе сећања на Холокауст, што на истоку Европе није био случај.

Сличност југословенског са западним начином односа према Холокаусту примећивао се много више у оним друштвеним сегментима који су, попут књижевности, филма, вајарства или телевизије, били изложенији културним утицајима са запада. Заправо, Позиционирање југословенске културе сећања у односу на демократски запад или комунистички исток зависи, у великој мери, од тога на ком примеру или на ком сегменту друштвеног сећања се тај однос прати, па је тако, како показује студија случаја о перцепцији *Дневника Ане Франк* у Југославији, развој сећања на Холокауст под утицајем културних и уметничких трендова са запада, у југословенском друштву, био далеко интензивнији него што је то случај са осталим социјалистичким државама у Европи, што најбоље илуструје податак да је *Дневник Ане Франк* у Југославији, не само преведен и публикован (1956.), већ је добио и своју домаћу позоришну (1957.), а након тога и филмску верзију (1959.), пре него што је у Совјетском савезу уопште објављен као књига (1960.). Са друге стране, начин представљања Холокауста у југословенским музејима, били су много ближи музеолошком начину третирања ове тематике на истоку него на западу. Слика страдања најчешће је била уклопљена у шири контекст историје радничког покрета, револуције и Народноослободилачке борбе, односно идеолошки наратив Комунистичке партије је односио превагу над сећањем на страдање цивила, што је значајно отежало афирмацију свести о Холокаусту, а што се код овог примера најбоље примећује на непостојању посебних музејских поставки посвећени Холокаусту у Југославији, што је представљало значајну разлику у односу на ситуацију у Америци, Израелу и западној Европи. Док је југословенска власт сећање на Холокауст и нацистичке злочине користила да промовише револуцију, западне демократије су у Холокаусту виделе прилику да издвајајући јеврејско страдање као нарочит аспект нацистичке геноцидне политике, ојачају свест о демократији, људским правима и међуетничкој толеранцији. У том смислу демократска друштва са

запада показивала су и већу способност да у своје колективно сећање интегришу далеко већи опсег различитих перспектива Холокауста као што су слика страдања кроз дечију и женску перспективу, сећање јеврејске заједнице и мањинских група или пак постсећање односно трансфер сећања, али и трауме на другу генерацију, која, као што је већ наглашено, у социјалистичкој Југославији није имала готово никакав утицај на колективну перцепцију рата. Заправо ова врста „демократичности сећања”, односно видљиво већег утицаја друштва и појединца, него власти и државе, као и веће могућности за друштвену интеракцију и јавно преиспитивање историје, које су у западним демократским друштвима биле видљиво присутне представља и њихову највећу разлику у поређењу са југословенским односом према Холокаусту.

Списак извора и литературе:

Необјављени извори:

Архив Југославије:

142-Социјалистички савез радног народа Југославије
297-Савез удружења бораца Народноослободилачког рата-Савезни одбор
477- Музеј револуције народа и народности Југославије
836-Кабинет маршала Југославије
837-Кабинет председника републике
507-Савез комуниста Југославије-Централни комитет
Фонд Моше Пијаде

Архив Јеврејског историјског музеја

Перерина архива
Комисија за спомен обележја
Записници Извршног и Аутономног одбора
Гробља
Катастар гробља
Комеморације
Споменици жртвама фашизма
Хемеротека
Циркулари

Историјски архив Београда

17-Скупштина града Београда
865-Градски комитет Савеза комуниста Југославије-одбор за културу и образовање
1595-Збирка Бошка Новаковића

Архив Спомен-подручја Јасеновац

Неинвентарисана грађа

Библиотека Савеза јеврејских општина Србије

Архивска грађа наградних конкурса Савеза

Интервјуи:

Интервју са Иваном Ивањијем

Периодика:

Арена
Ауто свет
Базар
Београдска недеља
Билтен Јеврејске општине Београд
Билтен Савеза јеврејских општина Југославије/Јеврејски преглед
Билтен Савеза јеврејских општина Србије и Црне Горе
Билтен Удружења Јевреја из Југославије у Израелу
Билтен Удружења југословенских Јевреја у Израелу-Bulletin of Association of Yugoslav Jews in the United States
Борба
Вараждинске новине
Вечер
Вечерњи лист
Вечерње новине
Вечерње новости
Вјесник
Вјесник у сриједу
Глас
Глас Славоније
Глобус
Дело
Дневник (Нови Сад)
Дневник (Љубљана)
Дубровачки вјесник
Дуга
Експрес
Екран
Жидов
Илустрована Политика
Information Juive
Јединство
Јутарњи лист
Јутарње новости
Кадима
Карловачки тедник
Cahier du Cinema
Људска правица
Мале новине
Младост
Народна армија
Народни лист
НИН
Нова Македонија

Нови лист
Новости
Ослобођење
Побједа
Политика
Политика експрес
Политикин забавник
Политика за децу
Практична жена
Приморске новице
Радио и ТВ ревија
Свијет
Слободна Далмација
Спорт и свет
Старт
Стоп
Студентски лист
Студио
ТВ новости
Уна
Хрватски филмски љетопис
Цељски тедник

Мемоари, аутобиографије, објављени интервјуи:

Almuli Jaša, *Živi i mrtvi-razgovori sa Jevrejima*, Beograd, 2002.

Anaf Marko, *Tajna mansarde na Neimaru*, Beograd, 1985.

Aurelije Avgustin, *Ispovesti*, Zagreb, 1987.

Berger Egon, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb, 1966.

Bogdanović Bogdan, *Glib i krv*, Beograd, 2001.

Bogdanović Bogdan, *Ukleti neimar*, Novi Sad, 2011.

Бркић Алексеј, *Знакови у камену*, Београд, 1992.

Delibašić Predrag, *Skoro zaboravljena istorija. Sećanje na rane dane jugoslovenskog filma*. Beograd, 2015

Đilas Milovan, *Vlast i pobuna*, Beograd, 1991.

Kiš Danilo, *Gorki talog iskustva*, Beograd, 2012.

Lebl Ženi, *Ljubičica bela*, Gornji Milanovac, 1990.

Lebović Zlata, *Dijalog o zlu i dobru*, Novi Sad, 2011.

Meštrović Stjepan Gabrijel, *Srce od kamena. Moj djed: Ivan Meštrović*, Zagreb, 2007.

Mihajlović- Mihiz Borislav, *Autobiografija-o drugima*, Beograd, 2008.

Nikolić Darinka, „U potrazi za samim sobom. Intervju sa Aleksandrom Tišmom”, *Polja*, br. 416., april-maj 2001.

Simin Bošan Magda, Simin Nevena, *Zašto su ćutale? Ili majka i ćerka o istom ratu*, Novi Sad. Futura publikacije, 2009.

Sindik Dušan (ur.), *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd, 1972.

Tišma Aleksandar, *Šta sam govorio*, Novi Sad, 1996.

Šosbereger Pavle, *Život kako sam ga ja video*, Novi Sad, 2005.

КЊИЖЕВНОСТ:

Andrić, Ivo, „Na jevrejskom groblju u Sarajevu”, u: *Jevrejski almanah* god. 1955-1956.

Andrić Ivo, *Reči*, u: Andrić Ivo, *Znakovi*, Sarajevo, 1989.

Andrić Ivo, Sećanje na Kalmija Baruha, *Jevrejski almanah 1959./1960.*, Beograd, 1969

Verber Eugen, „Greje me ledeno zrnevlje”, *Jevrejski pregled*, br. 3.-4., mart-april 1968.

Kiš Danilo, *Homo peoticus*, Sarajevo, Podgorica, Zagreb, 2008.

Kiš Danilo, *Pesme, Elektra*, Beograd, 2007.

Kiš Danilo, *Mansarda*, Beograd, 2017.

Kiš Danilo, *Rani jadi*, Beograd: Arhipelag, 2017.

Kiš Danilo . *Bašta, pepeo*, Podgorica, 2010.

Kiš Danilo, *Varia*, Beograd, 1995.

Киш Данило, *Псалам 44*, Београд, 2014.

Киш Данило, *Ноћ и магла-драме и филмски сценарији*, Београд, 2014.

Кош Ерих, *Вранци Ван Пее*, Београд, 1962.

Lalić Ivan V, *Jevreji, Jevrejski almanah 1961.-1962.*, Beograd, 1962

Lebović Đorđe, Obrenović Aleksandar, *Nebeski odred- Himmelkommando*, Novi Sad, 1959.

Маллапарте Курцио, *Karutt*, Београд, 2004.

Радноти, Миклош, *Борска бележница*, Бор, 1979.

Samokovlija Isak, *Sabrana djela*, knjiga I, Sarajevo, 1967.

Tišma Aleksandar, *Upotreba čoveka*, Novi Sad, 2010.

Frol Ivo, Azaњјас Dušan, Nikolić Đorđe (ur.), *Otpor u žicama. Sećanja zatočenika*, knjiga I, Београд, 1969.

ФИЛМОВИ:

Architektur der Erinnerung, Die Denkmäler des Bogdan Bogdanović (r. Reinhard Seiss, 2008)

Бифе Титаник (р. Емир Кустурица, 1979)

Козара (р. Вељко Булајић, 1962)

Јасеновац (р. Густав Гаврин, Коста Хлавати, 1945)

Горке траве (р. Жика Митровић, 1967)

Герника (р. Емир Кустурица, 1978)

Девети круг (р. Франце Штиглиц, 1960)

Партизани (р. Столе Јанковић, 1978)

Понедељак или уторак (р. Ватрослав Мимица, 1966)

Дим (р. Слободан Косовалић, 1967)

Слободна интерпретација (р. Лордан Зафрановић, 1979)

Краљевски воз (р. Александра Ђорђевића, 1981)

Лагер Ниш (р. Миомир Стаменковић, 1987)

Небески одред (р. Бошко Бошковић, Илија Николић, 1961)

Окупација у 26 слика (р. Лордан Зафрановић, 1978)

Балкан експрес (р. Бранко Балетић, 1983)

Бањица (р. Сава Мрмак, 1984)

Повратак отписаних (р. Александар Ђорђевић, 1978)

Споменик (р. Мирослав Антић, 1967)

Ужичка република (р. Жика Митровић, 1974)

Хитлер из нашег сокака (р. Владимир Тадеј, 1975)

Храњеник (р. Ватрослав Мимица, 1971)

Човек који је бомбардовао Београд (р. Сава Мрмак, 1976.)

Шпанац (р. Сава Мрмак, 1982)

Уџбеници:

Аврамовски Жико, Ракић Лазар, Смиљевић Богдан, *Историја уџбеник за III годину основног образовања одраслих*, Београд, 1970.

Вукојичић Вукосављевић Вука, *Основна знања из прошлост наших народа*, Београд, 1964.

Gestrin Ferdo, Hainz Jože, Mikuž Metod, *Zgodovina za VIII razred osnovne šole*, Ljubljana, 1963.

Грбеља Тончи, Оташевић Душан, *Историјска читанка за VIII разред основне школе*, Сарајево, 1978, 1983.

Грубач Ђорђе, *Историја за VIII разред основне школе*, Београд, 1960.

Грубач Ђорђе, *Историјска читанка за VIII разред основне школе*, Београд, 1964.

Dadić Juraj, *Istorija sa društvenim uređenjem SFRJ II i III deo*, Beograd, 1969.

Ђикић Hasan, *Istorija za IV razred osnovne škole sa istorijskom čitankom*, Sarajevo, 1955.

Ђурановић Шарлота, Жежелј Мирко, *Прошлост и садашњост 3. Уџбеник историје за VIII разред основне школе*, Загреб, 1963.

Кнежевић Ђорђе, Перић Зоран, Смиљевић Богдан, *Историја са елементима историјског атласа за II разред усмереног образовања*, Београд, 1984.

Кнежевић Ђорђе, Смиљевић Богдан, *Историја најновијег доба за IV разред гимназије*, Београд.

Mladenović Maksimović Ljiljana, *Istorijska čitanka za VIII razred osnovne škole*, Београд, Нови Сад, 1988.

Перазиић Станко, Сердаревиић Хусеин, *Историја за VIII разред основне школе/Povijest udžbenik za VIII razred osnovne škole*, Сарајево, 1990.

Perić Ivo, *Povijest za IV razred gimnazije*, Загреб, 1971.

Перовиић Милутин, *Свеска контролних задатака из историје за VIII разред основне школе*, Београд, 1970.

Радоњић Вукашин, *Пркосна и бесмртна пјесма. Текстови за наставу историје VI, VII и VIII разреда основне школе у Црној Гори*, Подгорица, 1970.

Serdarević Husein, Perazić Stanko, *Istorijska-povjesna čitanka za VIII razred osnovne škole*, Сарајево, 1991.

Соларић Гојко, *Историја за VIII разред осмогодишње школе и IV разред гимназије*, Београд, 1952.

Соларић Гојко, *Историја за VIII разред осмогодишње школе и IV разред гимназије*, Београд, 1955.

Соларић Гојко, *Историја за VIII разред осмогодишње школе* Београд, 1958.

Соларић Гојко, *Историја за VIII разред основне школе*, Београд 1959.

Тодоровиић Миљкан, *Историја за IV разред основне школе*, Београд, 1955.

Интернет извори:

Интернет извори:

Architektur der Erinnerung, Die Denkmäler des Bogdan Bogdanović (r. Reinhard Seiss), 2008., <https://www.youtube.com/watch?v=2Viqc2Dcg1Y>

Banjac Dragan, *Lordan Zafranović: Film Okupacija u 26 slika je bio upozorenje*, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/lordan-zafranovic-film-okupacija-u-26-slika-je-bio-upozorenje>

<http://beogradskikalendar.com/spomenik-staro-sajmiste-u-beogradu>

Buchanan Pat, "Pat Buchanan's response to Norman Podhoretz's OP-ED, *Wall Street Journal*, November 5, 1999,

<https://web.archive.org/web/20080511153332/http://www.buchanan.org/pma-99-1105-wallstjl.html>

V. Virušić, *Zora Dirnbach: Čekala sam 20 godina deveti krug*, „Jutarnji list”,

<http://archive.is/WCy3>

Vidaković-Petrov Krinka, „Rethinking the Holocaust Novel in Yugoslavia: From Hinko Gottlieb to Aleksandar Petrov's Like Gold in Fire”,

https://www.academia.edu/66595848/RETHINKING_THE_HOLOCAUST_NOVEL_IN_YUGOSLAVIA_FROM_HINKO_GOTTLIEB_TO_ALEKSANDAR_PETROVS_LIKE_GOLD_IN_FIRE

Winter Jay, *Remembrance and Redemption-A social interpretation of war memorials*,

<http://www.harvarddesignmagazine.org/issues/9/remembrance-and-redemption>

Gordon Adi, Goldberg Amos, *Holocaust Monuments and Counter-Monuments-Excerpt from the Interview with professor James E. Young*

http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203659.pdf

Grinvald Samuel Leo, *Spasavanje žena i dece u Đakovu*

<https://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/bitstream/id/2363/MSP0505grinvalddjakovo.pdf>

D. Olesiuk, *Urzadzenie przestrzenne Panstwowego Muzeum na Majdanku 1944-2010. Plany I realizacija*, str. 232

http://www.majdanek.eu/images/media/Zeszyty_Majdanka_Tom_XXV_D..Olesiuk.str_227-271.pdf

<http://elmundosefarad.wikidot.com/sinagoga-bet-izrael-beograd-da-se-ne-zaboravi>

Excerpt from Interview with Professor James E. Young , May 24, 1998, Yad Vashem, Jerusalem

http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203659.pdf

Завод за заштиту споменика културе града Београда, *Информације о споменику културе Старо сајмиште- логор Гестапоа*, Београд, 2010., стр. 56., доступно

на:https://pescanik.net/wp-content/PDF/ZBIRKA_TKSTOVA.pdf

Zapisnik od 26. maja 1945. godine sačinjen u Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu na osnovu izjave Jakoba Danona o ustaškim zločinima u koncentracionom logoru Jasenovac u vreme njegovog boravka u logoru od 1941. do 1945. godine. <http://elmundosefarad.wikidot.com/zapisnik-od-26-maja-1945-sacinjen-u-zemaljskoj-komisiji-za-u>

http://joz.rs/grobljeweb/b/b2_javspom.html

<https://krakow-bestguide.blogspot.com/2015/11/new-jewish-cemetery.html>

Labudović Ida, *Intervju sa Bogdanom Bogdanovićem* <http://www.makabijada.com/bogdan.htm>

Lazanski Miroslav, „Dogadanje Jasenovca”, 17. 04. 2016.,
<http://www.politika.rs/sr/clanak/353223/Dogadanje-Jasenovca>

Merenik Lidija, *Visoki modernizam ili socijalistički estetizam*,
<https://www.scribd.com/document/12966913/Visoki-Modernizam-Ili-Socijalisticki-Eстетizam>

Mission and History <https://www.holocaustmuseumla.org/mission-and-history>

Oscar Nemon Sculptor 1906-1985 Official site- History <http://www.oscarnemon.org.uk/history/>

Osnivanje i delovanje Spomen-područja Jasenovac do 1991., <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5083>

„Panel discussion: Sweden’s New Holocaust Museum: A Site of Conversation as well as Conservation” in: *Holocaust Remembrance and Representation. Documentation from a research conference*

<https://www.regeringen.se/4979a1/contentassets/03161ab08baa4461bb64b7ba1b25fd63/holocaust-remembrance-and-representation---documentation-from-a-research-conference-sou-202021.pdf>

Peto Andrea, „Bitter Experiences reconsidered: paradigm change in Holocaust memorialisation”
https://www.academia.edu/39735563/Bitter_experiences_reconsidered_paradigm_change_in_Holocaust_memorialisation_Heinrich_B%C3%B6ll_Stiftung_1_July2019

Poimenični popis žrtava KCL Jasenovac 1941.-1945., <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>

Попис жртвава рата 1941.-1945. <http://www.muzejgenocida.rs/85-novosti/257-%D0%BF%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%81-%D0%B6%D1%80%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%B0-%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B0-1941-1945.html>

Prvo spomen obilježavanje prostora bivšeg ustaškog logora III Ciglana u Jasenovcu, 1960
<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5108>

Radvan Heike, Troschke Hagen (ed.), *Germany after 1945: A society Confronts Antisemitism, Rasism and Neo-Nazism*. Catalog of An exhibition, Amadeu Antonio Foundation, 2012. pp. 18.
<https://www.amadeu-antonio-stiftung.de/wp-content/uploads/2013/04/germany-after-1945-catalog.pdf>

Reagan Ronald, *Remarks at the Bergen Belsen Concentration Camp*,
<https://www.americanrhetoric.com/speeches/ronaldreaganbergen-belsen.htm>

<https://skulptura-hronologijaizlaganja.rs/spomenik-otpورا-i-pobede-kraljevo/>

Tarantino's March Madness, March 10, 2011. <http://www.schofizy.com/2011/03/tarantinos-march-madness-pt3.html?m=1>

The authenticity of diary of Anne Frank, <https://www.annefrank.org/en/anne-frank/go-in-depth/authenticity-diary-anne-frank/>

The State Museum at Majdanek, <http://www.majdanek.eu/articles.php?acid=186>

The Cemetery project-Holocaust memorials Europe
<http://www.museumoffamilyhistory.com/hme-romania.htm>

„The History of the Shoah Memorial” <http://www.memorialdelashoah.org/en/the-memorial/presentation/the-history-of-the-shoah-memorial.html>

Ćirić Jasna, *Oprostaj porodice Mevorah od Niša*, <http://www.makabijada.com/oprostaj.htm>

Foerster Lukas, *Zeugin aus der Hölle-Kritik*, <https://www.critic.de/film/zeugin-aus-der-hoelle-9541/>

For Yom Ha Shoah-Names and Memory <http://jewish-heritage-europe.eu/2015/04/14/for-yom-ha-shoah-names-and-memory/>

<http://cieh-chre.org/deliblato/#/ms-16/3>

Centar za istraživanje i edukaciju o Holokustu-Mesta stradanja Prva faza Holokausta u Srbiji i Hrvatskoj, https://farm5.staticflickr.com/4196/34197907493_946b0bb63a_c.jpg

Cicvara Dušan, *Branko Baletić, reditelj Balkan ekspresa: Ne smeta mi što moj film zovu jugoslovenskom žaokom*, <http://www.yugopapir.com/2016/05/branko-baletic-reditelj-balkan-ekspresa.html>

Човек који је бомбардовао Београд (р. Сава Мрмак, 1976.)
<https://www.dailymotion.com/video/x5us5hf>

Shafir, Michael, *Between Denial and „Comparative Trivialization”: Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe*, Jerusalem, 2002, 2
<https://archive.org/stream/BetweenDenialAndcomparativeTrivialization/SHAFIR#page/n0/mode/2up>

Остало:

Ajanović Fahrudin, „Poruke i pouke”, u: Borović Dobrila (ur.), *Okrugli stol 21. travnja 1984-materijal s rasprave*, Jasenovac, 1984.

Антић Мирослав, „Споменик-сценарио за кратки документарни филм”, у: Антић Мирослав, *Доручак са ђаволом*, Нови Сад, 1998.

- Vajs Albert, „Jevreji u novoj Jugoslaviji”, u: *Jevrejski almanah za 1954. godinu*
Vida Jocić, katalog izložbe, Čačak, 1967.
- Givat Meleh Aleksander, Gora Kralja Aleksandra u Erec Jisraelu*, u: „Jevrejski kalendar za godinu 5696 od stvorenja sveta 28. IX 1935. do 16. IX 1936. god.”, Beograd, 1935.
- Giron Anton, Sobolevski Mihael, *Muzej narodne revolucije Rijeka. Katalog muzejske postavke.*, Rijeka, 1978.
- Grupa autora, *Muzej ljudske revolucije Slovenije-Ljubljana*, Ljubljana, 1969.
- Grupa autora, *Vodič po Muzeju revolucije v Celju*, Celje, 1963.
- Група аутора, *Војни музеј ЈНА*, Београд, 1953.
- Група аутора, *Спомен-парк Крагујевачки октобар (1953-2016)*, Крагујевац, 2016.
- Јевтић Атанасије, *Великомученички Јасеновац*, Београд, 2016.
- Јокић Гојко, *Спомен-подручје Јасеновац, туристички водич*, Београд, 1983.
- Congress record*, Vol. 6, No. 1, October 1952.
- Константинов Милош Хр. (ур.), *11. март 1943-1958- на 3013 битолски Евреји-жртви на фашизмот*, Битољ, 1958.
- Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, Sarajevo, *Vodič*, Sarajevo, 1975.
- „Општи закон о Народним одборима”, *Службени лист Федеративне Народне Републике Југославије*, бр. 49., 9. јун 1949.
- Savez jevrejskih opština Jugoslavije, *Skoplje-Sarajevo oktobar 1966*, Beograd, 1966.
- Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919.-1969*, Beograd, 1969.
- Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, sarajevo, 1966.
- Tuđman Franjo, *Bespuća povjesne zbiljnost*, Zagreb, 1989.
- Filmografija jugoslovenskog filma 1945-1965*, Beograd: Institut za film, 1970.
- Cvejić Ruža (ur.), *Muzej socijalističke revolucije Vojvodine*, Novi Sad, Bački Petrovac

Литература:

Дисертације:

Ђurić Iskra, *Memorials without Memory. Bogdan Bogdanović and Yugoslavian memorial architecture in the changed social and political context* (PhD thesis, Sapinza Universita di Roma, 2015).

Живановић Милана, „Руски гробни комплекси у Србији у 20. веку”, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, одељење за историју, 2019.)

Лајбеншпергер Ненад Л., „Жрве другог светског рата у политици југословенске државе 1945.-1980” (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју), 2019.

Mihaljinac, Nina, *Svedočenje i reprezentacija traume u vizuelnim umetnostima: NATO bombardovanje SR Jugoslavije*, doktorska disertacija, Univerzitet umetnosti u Beogradu, septembar 2016.

Обреновић Виолета Н., *Српска меморијална архитектура 1918-1955* (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2013)

Радовановић, Милан, *Исељавање Јевреја из Југославије у Израел*, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, одељење за историју, 2014.)

Монографије:

Монографије и зборници:

Avramovski, Živko, *Treći Rajh i Borski rudnik*, Bor, 1975.

Albahari Biljana, *Pisanje stradanja. Vodič kroz publikacije o Holokaustu*, Beograd, 2017.

Andrić Bojana, Otašević Mira, *Nisam gledao*, Beograd, 2002.

Argan Giulio Carlo, *Džamonja*, Beograd, Zagreb, 1981.,

Arent, Hana, *Eichmann u Jerusalimu. Izvestaj o banalnosti zla*, Beograd, 2000.

Asman Alaida, *Duga senka prošlosti*, Beograd, Beograd, 2011.

Asman Alaida, *Oblici zaborava*, Beograd, 2018.

Assman Jan, *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Zenica, 2005.

Albvaks, Moris, *Kolektivno i istorijsko pamćenje*, u: Sladaček, Michal, Vasiljević, Jelena, Petrović-Trifunović, Tamara, „Kolektivno sećanje i politike pamćenja”, Beograd, 2015.

Asher, Harvey, *The Holocaust and the USSR* u: Herzog, Dagmar (ed.), *Lessons and Legacies VII: The Holocaust in the International Perspective*, 2006,

Bajford Jovan, *Staro sajmište, mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd, 2011.

Begović Sima, *Logor Banjica 1941.-1944.*, tom II, Beograd, 1989.

Ben Amos Avner, *Punerals, Politics and Memory in Modern France 1789-1996*, Oxford, New York, 2005

Butler Douglas J., *North Carolina Civil War Monuments. An illustrated history*, Jefferson, London: McFarland and Company inc. Publishers, 2013

Bauman, Zygmunt, *Modernity and the Holocaust*, Cambridge, 1991

Bartov, Omer, *Murder in our Midst. The Holocaust, Industrial killing, and representation*, New York, Oxford, 1996

Bell, Dean, Phillip, *Jewish identity in Early Modern Germany. Memory, Power and Community*, Aldershot, Hampshire, 2007.

Berkovic Eliezer, *Vera posle Holokausta*, Beograd, 2013.

Bale Anthony, *The Jew in the Medieval Book: English Antisemitisms 1350-1500*, Cambridge, 2010.

Bergen, Bernard, J., *The Banality of Evil, Hannah Arendt and „The Final Solution”*, New York, Oxford, 1998.

Bergson Anri, *Materija i pamćenje*, Beograd, 2013.

Bešlin Milivoj, Kamberovića Husnija, Prekić Adnan (ur.), *Pred izazovima revizionističkih historiografija. Regionalni kontekst*, Sarajevo, 2020.

Bloxham Donald, Kushner Tony, *The Holocaust. Critical Historical Approaches*, Manchester University Press, Manchester, New York, 2005.

Boas Jacob, *We are Witnesses: Five diaries of teenagers who died in Holocaust*, New York, 2009.

Bogetić Dragan, Životić Aleksandar, *Jugoslavija i Arapsko-Izraelski rat 1967*, Beograd, 2010.

Boßmann Dieter, *Was ich über Adolf Hitler gehört habe?*, Frankfurt am Main, 1977.

- Brauning, Kristofer, *Obični ljudi: 101. rezervni policijski bataljon i konačno rešenje u Poljskoj*, Beograd, 2004.
- Browning, Christopher, *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution*, Cambridge, 1992.
- Braham, Randolph, (ed.), *Contemporary views of the Holocaust*, Boston 1983.
- Boos Sonja, *Speaking the unspeakable in Postwar Germany*, Ithaca, 2014.
- Vagg Stephen, *Rod Taylor: An Aussie in Hollywood*, BearManor Media, Orlando, 2012.
- Vervaeet Stijn, *Holocaust, War and transnational Memory. Testimony from Yugoslav and Post-Yugoslav Literature*, New York, 2018.
- Вистрих, Роберт, С., *Антисемитизам најдужа мржња*, Београд, 2012.
- Weinberg, Jeshajahu, Elieli Rina, *The Holocaust Museum in Washington*, New York, 1995.
- Winstone, Martin, *The Holocaust Sites of Europe, An Historical Guide*, London, New York, 2010
- Winter, Jay, *Sites of Memory, Sites of Mourning*, Cambridge, 2014.
- Winter Jay, Sivan Emmanuel, *War and Remembrance in Twentieth Century*, Cambridge:Cambridge University Press, 1999.
- Vojinović Živana, *Avramova deca-pomenik šabačkih i podrinskih Jevreja*, Beograd, 2015.
- Volk Petar, *Teatar-pozorišni život u Srbiji 1944.-1986*, Beograd, 1990.
- Врањеш Александар, *Партизански филмови и пропаганда*, Бања Лука, 2008.
- Vučetić Radina, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Beograd, 2015.
- Vučetić Radina, *Monopol na istinu. Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, Beograd, 2016.
- George S. K, Heavilin B. A., (ed.) *John Steinbeck and his contemporaries*, Plymouth, 2007.
- Gillis John R. (ed.) *Commemorations. The Politics of National Identity* Princeton, New Jersey, 1994
- Gitelman Zvi, *Politics and Historiography of the Holocaust in the Soviet Union*, u Z. Gitelman (ed.), *Bitter Legacy Confronting the Holocaust in the USSR*, Bloomington, Indianapolis, 1997.

Glucklich Hansen Jeniffer, *Holocaust Memory Reframed. Museum and the Challenges of Representation*, New Brunswick, New Jersey, London, 2014.

Goldstein Slavko, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001.

Goldstein Slavko, *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*, Zaprešić, 2016

Goldstein Ivo, Goldstein Slavko, *Jews in Jasenovac*, Jasenovac, 2003.

Gordiejew Paul Benjamin, *Voices of Yugoslav Jewry*, State University of New York Press, Albany, 1999.

Goffman Erving, *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates*, New York, 1961.

Gocić Goran, *Emir Kustrurica: kult margine*, Beograd, 2005.

Gouri, Haim, *Facing the Glass Booth, The Jerusalem Trial of Adolf Eichmann*, Detroit 2004.

Ginsberg Terri, *Holocaust Film and the Political Aesthetics of Ideology*, Newcastle, 2007.

Graver Lawrence, *An Obsession with Anne Frank. Mayer Levin and the Diary*, Berkley, Los Angeles, London, 1995.

Група аутора, *Знаменити Јевреји Србије-биографски лексикон*, Београд, 2011.

Daković Nevena (ed.), *Representation of the Holocaust in Balkans in Arts and Media*, Belgrade, 2014.

Данон Цадик, *Збирка појмова из Јудаизма*, Београд, 1996.

Делић Јован, *Кроз прозу Данила Киша*, Београд, 1997.

Diner, Hasia, R., *We Remember with Reverance and Love, American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust, 1945-1962.*, New York, London, 2009.

Engel, David, *The Holocaust. The Third Reich and the Jews*, Harlow, 2013.

Ереш Ана, *Југославија на Венецијанском бијеналу (1938-1990). Културне политике и политике изложбе*, Нови Сад, 2020.

ErlI Astrid, *Memory in Culture*, New York, 2011.

Жарковић Ненад, *Спомен парк „Јајинци“*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд, 2009.

Žerjavić Vladimir, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Blajburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Zagreb, 1992.

Zapruder Alexandra, *Young writers' diaries of the Holocaust*, New Haven, 2004.

Завод за заштиту споменика културе града Београда, *Места страдања жртава фашистичког терора на подручју града Београда*, Београд, 2008.

Звијер Немања, *Идеологија филмске слике. Социолошка анализа партизанског ратног спектакла*, Београд, 2011.

Ivanković Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji 1944.-1952. Kraj ili novi početak*, Beograd, 2009.

Insdorf Anette, *Indelible shadows. Film and the Holocaust*, Cambridge, 2003.

Janjetović, Zoran, *U skladu sa nastalom potrebom... prinudni rad u okupiranoj Srbiji*, Beograd, 2012

Yates Frances A., *The Art of Memory*, Chicago, 1966.

Young James E., *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven, London, 1993.

Јевтић Александар, Калембер Реља, *Интернирање бораца ваљевског НОП одреда у концентрационе логоре у Норвешкој. Борци ваљевског НОП одреда интернирани у Норвешку*, Ваљево, 1982.

Jelić Butić Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb, 1977.

Jović Dejan, *Jugoslavija-država koja je odumrla*, Zagreb, Beograd, 2003.

Jovičić Nataša, Benčić Rimay Tea, *Geneza cvijeta Bogdana Bogdanovića, Jasenovac*, 2009.

Kane, John, *The Politics of Moral Capital*, Edinbrgh, New York, 2001

Kaes Anton, *From Hitler to Heimat: The Return of History as Film*, Cambridge, 1989.

Kerkkänen Ari, *Yugoslav Jewry Aspects of post-World War II and Post-Yugoslav Developments*, Helsinki , 2001.

Kerner Aaron, *Film and the Holocaust, New Perspectives of Dramas, Documentaries and Experimental Films*, New York, London, 2011.

Kershaw Ian, *The Nazi dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation* 4th ed., London, 2000.

Kečkemet Duško, *Život Ivana Meštrovića (1883.-1962.-2002.)*, Tom II (1932.-1962.-2002.), Zagreb, 2009.

Kečkemet Duško, Efron Zusja, *Židovsko groblje u Splitu*, Split, 1973.

Кољанин Милан, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, Београд, 2008.

Koljanin Milan, *Nemački logor na beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd, 1992.

Koren Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji 1945-1960. Komunistička partija, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb, 2012.

Kosanović Dejan, Tucaković Dinko, *Stranci u raj. Koprodukcije i filmske usluge. Stranci u jugoslovenskom filmu. Jugosloveni u stranom filmu*, Beograd, 1998.

Koch, Vladimir, Šuklje Rapa, *France Štiglic*, Ljubljana, 1982.

Cohen Deborah, O'Connor Maura (ed.), *Comparison and History. Europe in Cross-National Perspective*, Routledge: London, New York, 2004.

Cohn-Sherbok D., *God and the Holocaust*, Leominster, 1996.

Kurths Anja, *Shoahgedenken im Israelischen Alltag*, Berlin, 2008.

Križišnik Zoran, Karolyi Aleksandar, *Džamonja*, Zagreb, 1969.

Kuljić Todor, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd, 2006.

Кумовић Бојан, *Филмско стваралаштво песника Мирослава Антића*, Нови Сад, 2012.

Krizman Bogdan, *Hitlerov „Plan 25” protiv Jugoslavije*, Zagreb, 1953.

LaCapra Dominick, *Representing the Holocaust, History, Theory, Trauma*, Ithaca, London, 1994.

Laqueur, Walter, Tydor Baumel, Judith, *The Holocaust Encyclopedia*, New Haven, London, 2001.

Langer Lawrence, *Using and Abusing the Holocaust*, Bloomington, 2006.

Landau, Ronnie, S., *The Nazi Holocaust*, London, New York, 1992.

Lebl Ženi, *Do konačnog rešenja- Jevreji u Beogradu 1521-1942*, Beograd, 2001.

Lebl Ženi, *Plima i slom*, Gornji Milanovac, 1990.

Levene, Mark, *The Meaning of Genocide*, London, New York, 2008

Levi Goran, *Sinagoge u Vojvodini kojih više nema-spomenica minulog vremena*, katalog izložbe, Novi Sad, 2016.

Lešić Zdenko, *Pripovjedači*, Sarajevo, 1988.

Љубојев Петар, *Европски филм и друштвено насиље*, Нови Сад, Београд, 1995.

MacDonald David, *Identity politics in the Age of Genocide. The Holocaust and Historical representation*, London, New York, 2007

Mankowitz, Zeev, W., *Life between Memory and Hope. The Survivors of the Holocaust in Occupied Germany*, Cambridge, 2002.

Manojlović Pintar, Olga, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989.*, Beograd, 2014.

Manošek Valter, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*, Beograd 2007.

Marković Predrag J., *Trajnost i promena. Društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevice u Jugoslaviji i Srbiji*, Beograd, 2007.

Marotta Antonello, *Daniel Libeskind*, Rome, 2007.

Matkovski Alexandar, *A History of the Jews in Macedonia*, Skoplje, 1982.

Mašanović Dimitrije L., *Umjetnost i humanizam Isaka Samokovlije*, Beograd, 1995.

Mevorah Vera, Daković Nevena (ur.), *Graničnici sećanja. Jevrejsko nasleđe i Holokaust*, Beograd, 2018.

Mevorah Petrović Luci (ur.), *Skoplje-Sarajevo oktobar 1966.*, Beograd, 1967.

Милорадовић, Горан, *Лепота под надзором, Совјетски културни утицај у Југославији 1945-1955*, Београд, 2012.

Mihovilović Đorđe, *Jasenovac 1945.-1947. Fotomonografija*, Jasenovac, 2016.

McGlothlin Erin, "Theorizing the Perpetrator in Bernhard Schlink's *The Reader* and Martin Amis's *Time's Arrow*", in: Clifton Spargo R., Ehrenreich Robert M. (ed.), *After Representation? The Holocaust, Literature and Culture*, New Brunswick, New Jersey, London, 2010

McDonald , David, *Identity Politics in the Age of Genocide*, New York, 2008.

McNally Richard J., *Remembering trauma*, Cambridge, London, 2003.

- Midlarsky, Manus, I., *The Killing Trap. Genocide in the Twentieth Century*, Cambridge, 2005.
- Miletić Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Beograd, 1987.
- Niewyk, Donald, Nicosia, Francis, *The Columbia Guide to the Holocaust*, New York, 2000.
- Niče Fridrih, *O koristi i šteti istorije za život*, Beograd, 1990.
- Pinto Avram, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1987.
- Neuman Eran, *Shoah presence: Architectural Representations of Holocaust*, Farnham, Burlington, 2014.
- Nora Pierre (ed.), *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, Vol. 1, New York: Columbia University Press, 1996.
- Pajić, Tomislav, *Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika*, Beograd, 1989.
- Pakier Margolzata, *The Construction of European Holocaust Memory: German and Polish Cinema after 1989*, Frankfurt am Main, 2013.
- Палавестра Предраг, *Јеврејски писци у српској књижевности*, Београд, 1998.
- Pakier, Margolzata, *The Construction of European Holocaust Memory: German and Polish Cinema after the 1989.*, Frankfurt am Main, 2013.
- Pendas Devin O., *The Frankfurt Auschwitz Trial 1963-1965. Genocide, History and the Limits of the Law*, New York, 2006.
- Pennebaker, James, W., Paez, Dario, Bernard, Rime, (ed.), „Collective Memory of Political Events. Social Psychological Perspectives”, New Jersey, 1997.
- Popović Vasilije, *Antologija TV-drame*, Beograd, 1969.
- Радовановић Војислава, *Јеврејски историјски музеј*, Београд, 2010.
- Rappaport, Lynn, *Jews in Germany after the Holocaust, Memory, Identity and the German-Jewish relations*, Cambridge, 1997.
- Reimer Robert C., Reimer Carol J., *Historical Dictionary of Holocaust Cinema*, Lanham, Toronto, Plymouth, 2012
- Ristović Milan, *Nemački Novi poredak u Jugoistočnoj Evropi 1940-1941*, Beograd, 2005.
- Rozett, Robert, Spector, Shmuel, *Encyclopedia of the Holocaust*, Jerusalem, 2013

- Roksandić Drago (ur.), *Uvod u komparativnu historiju*, Zagreb, 2004.
- Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd, 1980.
- Roskies David G., Diamant Naomi, *Holocaust literature. A History and a guide*, 2012.
- Rothberg Michael, *Traumatic realism. The demands of Holocaust representation*, Minneapolis, London, 2000.
- Селинић Слободан, *Србија и језички сукоб у Југославији*, Београд, 2017.
- Sindbaek Tea, *Usable History? Second World War massacres and the Theme of genocide in Yugoslav historical culture-rukopis*
- Sorabji, Richard, *Aristotle on Memory*, Chicago, 2004.
- Станковић Ђорђе, Димић Љубодраг, *Историографија под надзором*, Београд, 1996.
- Subotić Irina, *Nandor Glid*, Beograd, 2012.
- Subotić Jelena, *Yellow Star, Red Star, Holocaust Remembrance after Communism*, Cornell University Press: Ithaca, London, 2019.
- Tilmans, Karin, Van Vree, Frank, Winter Jay, „Performing the Past. Memory, History and Identity in modern Europe” Amsterdam, 2010.
- Tompson Mark, *Izvod iz knjige rođenih-Priča o Danilu Kišu*, Beograd, 2014.
- Trivunčić Radovan, *Spomen-područje Jasenovac*, Zagreb, 1985.
- Trifunović Lazar, *Enformel u Beogradu*, Beograd, 1982.
- Ћирковић Симо Ц., *Ко је ко у Недићевој Србији 1941.-1944.*, Београд, 2009.
- Ћулибрк Јован, *Историографија Холокауста у Југославији*, Београд, 2011.
- Federation of Jewish Communities of the Federative People’s Republic of Yugoslavia, *The Crimes of the Fascist occupants and their collaborators against Jews in Yugoslavia*, Belgrade, 1987.
- Felstiner John, “Apostate only am I true: Paul Celan’s Poetry and his Devotion” in: *Religion & Literature*, Autumn 2010, Vol. 42, No. 3.
- Fichel, Jack, R., *Historical Dictionary of the Holocaust*, Lanham, Toronto, Plymouth, 2010.

- Fischel, Jack, R., *Historical Dictionary of Holocaust*, Lanham, Toronto, Plymouth, 2010.
- Freidenreich Heriet Pass, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*. Skokie, 2001.
- Frijda, Nico, H., *Commemorating*, u: Pennebaker, James, W., Paez, Dario, Bernard, Rime, (ed.), „Collective Memory of Political Events. Social Psychological Perspectives”, New Jersey, 1997
- Hayes Peter, Roth John K. (ed.), *The Holocaust Handbook of Holocaust Studies*, Oxford University Press, 2010
- Halbwachs, Maurice, *On Collective memory*, Chicago, London, 1992.
- Hutton, Patrick, H., *History as an Art of Memory*, Hanover, London, 1993.
- Haltof Marek, *Screening Auschwitz. Wanda Jakubowska's The last stage and the Politics of Commemoration*, Evanston, 2018
- Hačion Linda, *Poetika postmodernizma. Istorija, teorija, fikcija*, Novi Sad, 1996.
- Hilberg, Raul, *The Destruction of the European Jews*, New York, Toronto, 1961.
- Hilberg, Raul, *Zločinci, žrtve, posmatrači*, Beograd, 2001.
- Hirsch Marianne, *The Genreation of postmemory: Writing and visual culture after the Holocaust*, CUP, 2012.
- Hobsbom Erik, Rejndžer Terens (ur.), *Izmišljanje tradicije*, Beograd, 2002.
- Holtschneider Hannah, *The Holocaust and representation of Jews: History and Identity in Museum*, London, New York, 2011.
- Hochschild, Paige, E., *Memory in Augustine's Theological Anthropology*, Oxford, 2012.
- Cesarini, David, *After Eichmann: Collective Memory and Holocaust Since 1961*, New York, 2005.
- Čolić Milutin, *Jugoslovenski ratni film*, knjiga I, II, Beograd, Titovo Užice, 1984.
- Janney Caroline E., *Remembreing the civil war. Reunion and the limits of recosiliation*, University of North Carolina, 2013
- Jones Adam, *Genocide A Comprehensive Introduction*, London, New York, 2006.
- Shafir, Michael, *Between Denial and „Comparative Trivialization”: Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe*, Jerusalem, 2002.
- Švob Melita, *Židovi u Hrvatskoj-židovske zajednice*, tom I, II, Zagreb, 2004

Shroyer Maxim (ed.), *An Anthology of Jewish-Russian Literature. Two Centuries of Dual Identity in Prose and Poetry*, London, New York, 2007.

Чланци, расправе, поглавља у зборницима:

Asman, Alaida, *Sećanje individualno i kolektivno*, u: Sladaček, Michal, Vasiljević, Jelena, Petrović-Trifunović, Tamara, „Kolektivno sećanje i politike pamćenja”, Beograd, 2015.

Asman, Alaida, *O metaforici sećanja*, (prevod sa nemačkog Aleksandra Bajazetov Vučen), u: „Reč”, br. 56, decembar 1999.

Assmann, Aleida, *Re-framing memory. Between individual and collective forms of constructing the past*, u: Tilmans, Karin, Van Vree, Frank, Winter Jay, „Performing the Past. Memory, History and Identity in modern Europe” Amsterdam, 2010.

Assman, Aleida, *Transformations of Holocaust Memory Frames of Transmission and Mediation*, u: Kobrynsky, Oleksandr; Bayer, Gerd, „Holocaust Cinema in the twenty-first century. Memory, Images, and the Ethics of Representation, New York, 2015

Assmann, Jan, *Communicative and Cultural Memory*, u: Erll, Astrid, Nünning, Ansgar, (ed.), „Media und Cultural Memory/Medien und kulturelle Erinnerung” Berlin, New York, 2008.

Assman, Jan, Czaplicka John, *Collective Memory and Cultural Identity*, u: New German Critique, No. 65, Cultural History/Cultural Studies (Spring-Summer, 1995).

Бабић Јелена, „Историографски и фикционални елементи у *Употреби човека* Александра Тишме”, *Свеске*, бр. 109, 2013.

Bazyler, Michael, *The Thousand Year Reich's over one Thousand anti-jewish Laws*, u: Friedman, Jonathan, C. (ed.), „The Routledge History of the Holocaust” London, New York, 2011.

Byford Jovan, „Shortly afterwards we heard the sound of the gas van”: Survivor Testimony and the Writing of History in Socialist Yugoslavia, in: *History and Memory*, Vol. 22., No. 1, spring/simmer 2010.

Bar Doron, „A house of worship or a Holocaust and Heroism Memorial? The Synagogue at the historical Yad Vashem, 1945.-1964.”, *Yad Vashem Studies*, Vol. 43:1, Jerusalem, 2015.

Bartov Omer, *Antisemitism, the Holocaust and Reinterpretations of National Socialism* u: M. Barenbaum, A. J. Peck (ed.), *The Holocaust and History, the Known, the Unknown, the Disputed and the Reexamined*, Bloomington, 1998.

Бауер Јехуда, „Да ли је Холокауст објашњив”, у: Мирковић Јован (ур.) *Израелско-српска научна размена у проучавању Холокауста*, Београд, 2008.

Бергхолц Макс, „Међу родољубима, купусом, свињама и варварима: Споменици и гробови НОР 1947-1965. године", у: *Годишњак за друштвену историју*, год. XIV, бр. 1-3, 2007.

Bensoussan, Georges, *History Aside? U: Jikeli, Günther, Allouche-Benayoun Joelle, (ed.), Perceptions of the Holocaust in Europe and Muslim Communities, Sources, Comparasion and Educational Challenges*, New York, London 2013.

Berk, Piter, *Istorija kao društveno pamćenje* (prevod sa engleskog: Željko Vučen), у: „Reč”, бр. 56, децембар 1999.

Bjelajac Mile, „Je li moguća emancipacija znanosti od politike kada je riječ o povijesti Jugoslavije?”, у: Graovac Igor (ur.) *Čemu dijalog povjesničara-istoričara?*, Zagreb, 2005.

Blašković Laslo, „Tišmina praška kuća”, у: Tišma Aleksandar, *Upotreba čoveka*, Novi Sad, 2010.

Burke, Peter, *Co-memorations. Performing the Past*, у: Tilmans, Karin, Van Vree, Frank, Winter Jay, „Performing the Past. Memory, History and Identity in modern Europe” Amsterdam, 2010.

Browning Christopher R., *The Final Solution in Serbia. The Semlin Judenlager-A Case Study*, у: „Yad Washem Studies, бр. XV, 1983.

Van Vree Frank, “Indigestible Images. On the Ethics and Limits of Representation”, in: Tilmans Karin, Van Vree Frank, Winter Jay, *Performing the past. Memory, History and Identity in Modern Europe*, Amsterdam, 2010

Weitzman Erica, “No Fun: Aporias of Pleasure in Adorno’s Aesthetic Theory”, in: *The German Quarterly*, Vol. 81, No. 2, Spring 2008.

Vidaković Petrov Krinka, „Transgenerational Memory: From Pre-Holocaust to Post-Yugoslavia”, in: *Colloquia Humanistica 9* (2020), *Sephardim, Ashkenazim and Non-Jewish Peoples: Encounters Across Europe*;

Vidaković-Petrov Krinka, „Memory Mediation by First- and Second-Generation Survivors: Why they said nothing : Mother and Daughter on One and The Same War by Magda Bošan Simin and Nevena Simin”, in: *Studia Judaica 21* (2018). No. 1 (41)

Vidaković Petrov Krinka, „Jewish Identity in Yugoslavia before and after the Holocaust”, in: *Colloquia Bakanica* Vol 7, 2020.

Winter Jay, „Forms of kinship and remembrance in the aftermath of the GreatWar”, in: Winter Jay, Sivan Emmanuel, *War and Remembrance in Twentieth Century*, Cambridge:Cambridge University Press, 1999.

Велисављевић, Иван, *Нацистички логори у југословенском играном филму*, у: „Програм Музеја Југословенске кинотеке”, децембар 2014.

Vlajčić, Milan, *Opšti plan, krupni plan-Žanr ratnog filma i tema revolucije u filmovima Živojina Pavlovića*, у: „Izazov ratnog filma-simpozijum 23. festivala filmskog scenarija Vrnjačka Banja 16. 08. 1999”, Vrnjačka Banja, 1999.

Вуковић Владимир З., „Архитектура сећања-меморијали Богдана Богдановића”, у: Фолић Љубиша (ур.), *Архитектура храма*, Београд, 2012.

Geary , Patrick, *The Historical Material of Memory*, у: Ciappelli, Giovanni; Lee, Rubin, Patricia, „Art, Memory and Family in Renaissance Florence”, Cambridge, 2000.

Gershenson Olga, “The Holocaust on Soviet Screens: Charting the Map” in: Greenberg Marta, Toker Leona, Tippner Anja, Kotlerman Ber, Gershenson Olga (ed.), *Representation of Holocaust in Soviet Literature and Film*, Jerusalem, 2013.

Gitelman, Zvi, *The Soviet Union*, у: Wyman, David, S., (ed.), *The Worlds Reaction to Holocaust*, Baltimore, London 1996.

Gitelman, Zvi, *Soviet Reactions to the Holocaust 1945-1991*, у: L. Dobroszycki, J. S. Gurock (ed.), *The Holocaust in the Soviet Union*, New York, London, 1993.

Goldstein Ivo, „O broju žrtava jasenovačkog logorskog kompleksa”, у: Ajlec Kornelija, Balkovec Bojan, Repe Božo, *Nećakov zbornik: Procesi teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*, Ljubljana, 2018.

Graham Brian, Howard Peter, „Heritage and Identity”, у: Graham Brian, Howard Peter (ed.) *The Ashgate research companion to Heritage and Identity*, Farnham, 2008.

Gustafsson Östh Hampus, “Auschwitz, Adorno and Ambivalence of Representation: The Holocaust as a Point of Reference in Contemporary Literature”, in: Popescu I. Diana, Schult Tanja (ed.), *Revisiting Holocaust Representation in the Post/Witness Era*, London, 2015.

Дабижић Миодраг, „Земунско гробље на брду Гардош (II)”, у: Наслеђе, бр. VIII, Београд, 2007

David Lea, „Holocaust and Genocide memorialisation policies in the Western Balkans and Israel/Palestine”, *Peacebildung* (2016)

Daković Nevena, Milovanović Aleksandar, „Narativi сећања: Holokaust na ekranima bivše Jugoslavije”, *Umjetnost riječi: Časopis za znanost o književnosti, izvedbnoj umjetnosti i filmu*, LX, 1-2, Zagreb, sječanj-lipanj 2016.

Жарковић Ненад, *Пролазни логор Топовске шуне*, у: „Наслеђе”, бр. X, Београд, 2009.

Životić Aleksandar, „Jugoslavija i nastanak Izraela 1945.-1948.”, *Tito viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011.

Siefert, Marsha, *Twentieth Century Culture, „Americanization”, and European Audiovisual Space*, у: Jarausch, Konrad, H., Lindenberg Thomas, „Conflicted memories. Europeanizing Contemporary History” New York, Oxford, 2007.

Zuckerman Bruce, Garber Zev, „Why do we call the Holocaust *The Holocaust?*, An Inquiry in the Psychology of Labels”, *Modern Judaism*, Vol 9, No. 2, (May 1989).

Илић Александар, „Миодраг Булатовић-новокомпонована перјаница српска”, *Књижевност*, бр. 3, 1988.

Jakovljević Bojana, „Putevi stradanja, borbe i sapasavanja Jevreja Jugoslavije 1941-1945”, *Jevrejski almanah*, br. 1-2, januar-februar 1982.

Jang, Džeјms E., *Izrael*, u: Knige Folkhard, Fraј Norbert (ur.), „Podsećanje na zločine Rasprava o genocidu i ubistvu naroda”, Beograd, Novi Sad, 2011.

Janković Nataša, „Architectural Terri(s)tories: Jajinci Memorial Park in Belgrade” *AM Journal of Art and Media Studies* 12 (2017),

Young, James, E., „The Biography of a Memorial Icon-Nathan Rapoport’s Warsaw Ghetto Monument”, u: *Representations*, No. 26, *Special Issue: Memory and Counter-Memory* (Spring, 1989).

Yom Sean, „From Methodology to Practice: Inductive Iteration in Comparative Research”, *Comparative political studies*, 2015, Vol. 48 (5), 616-644.

Кадијевић Александар, „Кула, зид и кубус: концепцијске дилеме у новијој меморијалној архитектури”, у: *Јавни споменици и спомен обележја. Колективно памћење и/или заборав-* зборник радова са конференције, Београд, 2014.

Cantarovich, Nati, *Soviet Reaction to the Eichmann Trial: A Preliminary Investigation, 1960-1965*, u: Silberklang, David (ed.), *Yad Vashem Studies* 35 (2), Jerusalem, 2007.

Karge Heike, „Sajmište, Jasenovac and the Socials Frames of Remembering and Forgetting”, *Filozofija i društvo*, XXIII (4), 2012.

Carruthers, Mary, *How to Make a Composition. Memory-Craft in Antiquity and in the Middle Ages*, u: Radstone, Susannah, Schwarz, Bill (ed.) „Memory Histories, Theories, Debates”, New York, 2010.

Кастратовић Ристић Веселинка, „Прилог колективном памћењу. Фонд Музеја историје Југославије”, у: Мирковић Јован, *Истраживања и меморијализација геноцида и ратних злочина*, Београд, 2012.

Koepnick Lutz, “Reframing the Past: Heritage Cinema and Holocaust in the 1990s”, in: *New German Critique*, Autumn 2002, No. 87.

Klein Kerwin Lee, *On the Emergence of Memory in Historical Discourse*, u: „Representations” br. 69, zima 2000.

Clucas Stephen, *Memory in the Renaissance and Early Modern Period*, u: Nikulin Dmitri, „Memory. A History”, Oxford, New York, 2015.

Clifton Spargo R., „Introduction: On the cultural continuities of Literary representation” in: R. Clifton Spargo Ehrenreich Robert M. (ed.), *After Representation? The Holocaust, Literature and Culture*, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey, London, 2010.

Кољанин, Милан, *Холокауст у Југославији и Србији, у: Последње одреднице Аушвиц-каталог изложбе*, Историјски музеј Србије, (Београд: 2015).

Koljanin Milan, „Represija kao sistem-logori u okupiranoj Srbiji”, *Hereticus* 1/2007.

Korey W., *A Monument over Babi Yar*, u L. Dobroszycki, J. S. Gurock, (ed.), *The Holocaust in the Soviet Union Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941-1945*, New York, London 1993.

Cohen Boaz, „The Birth Pangs of Holocaust Research in Israel”, *Yad Vashem Studies*, no. 33, Jerusalem, 2005.

Crowe, David, M., *The Holocaust, History and Historiography*, u: Totten, Samuel, Feinberg, Stephen (ed.), *Teaching and Studying Holocaust*, London, Toronto, 2001.

Kulic Vladimir, „Architecture and ideology in socialist Yugoslavia”, in: Mrduljaš Maroje, Kulić Vladimir, *Unfinished modernisation. Between utopia and pragmatism*, Zagreb, 2012.

Kulić Vladimir, „East? West? Or Both? Foreign Perceptions of architecture in Socialist Yugoslavia. *The Journal of Architecture*, 14:1.

Lagru, Piter, *Francuska*, u: Knige, Folkhard, Fraj, Norbert, „Podsećanje na zločine-Rasprava o genocidu i ubostvu naroda”, Novi Sad, Beograd, 2011.

Lebl Ženi, „Sinagoge u Beogradu”, u: *Zbornik: Studije, arhivska i memoarska građa-Jevrejski istorijski muzej*, br. 7, Beograd, 1997.

Loewy Hanno, “The Mother of all Holocaust Films?: Wanda Jakubowska’s Auschwitz trilogy” in: *Historical Journal of Film, Radio and Television*, Vol. 24. No. 2.

Lerider Žak, *Pamćenje i Zaboravljanje. Sigmund Frojd i „Izlečenje kroz pisanje”*, u: „Polja” br. 459., septembar/oktobar MMIX.

Libowitz, Richard, *Bringing the Holocaust to America*, u: Garber, Zev (ed.), *The Impact of the Holocaust in America, The Jewish Role in American Life*, Purdue University Press, 2008

Љујић Тамара, „Судбина Јевреја у романима Александра Тишме и Данила Киша”, *Годишњак Катедре за српску књижевност са југословенским књижевностима*, година X, Београд, 2015.

Manojlović Pintar Olga, „Drugi krug terora”, u: Rädle Rena, Pissari Milovan (ur.), „Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941.-1944. Priručnik za čitanje grada”, Beograd, 2013.

Manojlović Pintar Olga, *Stratište Jajinci*, u: Rädle Rena, Pissari Milovan (ur.), „Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941.-1944. Priručnik za čitanje grada”, Beograd, 2013.

- Манојловић Пинтар Олга, „Места сећања и заборава" *Последње одредите Аушвиц-каталог изложбе*, Београд, 2015.
- Margalit Gilad, *Divided Memory? Expressions of United German Memory*, u: Michman, Dan, „Remembering the Holocaust in Germany 1945-1990 German strategies and Jewish responses”, New York, Wahington, 2002.
- Marcuse Harold, „Holocaust Memorials: The Emergence of a Genre”, *American Historical Review*, no. 115., February, 2010.
- Marszolek Inge, „Memory and Amnesia. A Comment on the lectures by Gilad Margalit and Michal Bodemann”, in: Michman Dan (ed.), *Remembering the Holocaust in Germany, 1945-2002*, New York, Vienna, Oxford, 2002.
- Matejić, Julija, *Diskurs postgeneracije. Sećanje i identitet potomaka, počinilaca i žrtava Holokausta*, u: „Filozofija i društvo”, XXIII (3), 2012.
- Meyerhofer Nicholas “The Poetics of Paul Celan”, in: *Twentieth century literature*, Spring, 1981, Vol. 27, No. 1.
- Müller Jörn, *Memory in Medieval Philosophy*, u: Nikulin Dmitri, „Memory. A History”, Oxford, New York, 2015.
- Милорадовић Горан, „Стаљинови поклони (Тематика југословенског играног фила 1944.-1955.)”, *Историја 20. века*, год XX, бр. 1, Београд, 2002.
- Михајлов Саша, „Подизање споменика на Старом сајмишту и његово значење-споменик жртвама фашистичког терора у логору Сајмиште и/или споменик жртвама геноцида”, у: *Јавни споменици и спомен обележја колективно памћење и/или заборав*, Београд, 2014.
- Млађеновић Љубо, „Ужичани у концентрационим логорима у Норвешкој”, *Ужички зборник*, бр. 5., 1976.
- Nashon Edna, „Anne Frank from Page to Stage”, in: Kirshenblatt-Gimblett Barbara, Shandler Jeffrey, *Anne Frank Unbound. Media, Imagination, Memory*, Indiana University Press, Bloomington, 2012
- Nedić Svetlana V., „Sinagoga Bet Jisrael-delo arhitekta Milana Kapetanovića”, u: *Zbornik: Studije, arhivska i memoarska građa-Jevrejski istorijski muzej*, br. 8, Beograd, 2003.
- Nikulin Dmitri, *Memory in Ancient Philosophy*, u: Nikulin Dmitri, „Memory. A History”, Oxford, New York, 2015.
- Nikolić Mirjana, „60 godina Televizije Beograd-modernizacija između ideologije i popularne kulture”, *Зборник радова Факултета драмских уметности*, бр. 34., 2018.
- Новаковић Александар, „Немци и Аустријанци у српској драми”, *Браничево: часопис за књижевност и културу*, бр 1/2016.

Nora Pierre, „Between Memory and History: Les Lieux de Memoire”, *Representations*, No. 26, Special Issue: Memory and Counter Memory (Spring 1989.),

Nora Pierre, „Preface to the english language edition: From Lieux de Memoire to the Realms of memory”, in: Nora Pierre (ed.), *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, Vol. 1, New York:Columbia University Press, 1996.

Nora Pierre, *Između sjećanja i povijesti*, u: „Diskrepancija”, Januar 2007., broj 12, sveska 8,

Martin Elaine, “Es kehrt niemand heil zu seinem Gott zurück -Biblical Archetypes as Representational Devices in the Poetry of Nelly Sachs”, in: *The German Quarterly*, Summer 2011, Vol. 84, No. 3

Michman Dan, „Understanding the Jewish dimension of the Holocaust”, u: Cesarani David (ed.), *Holocaust. Critical concepts in Historical studies, Vol. VI- The end of final solution and its Aftermaths*, London, New York, 2004.

Новаковић Слободан, „Свети филм. О ауторском опусу Мирослава Антића”, у: Антић Мирослав, *Доручак са ђаволом*, Нови Сад, 1998.

Olick, Jeffrey, K., Robbins, Joyce, *Social Memory Studies: From the Collective Memory to the Historical Sociology of Mnemonic Practices* u: „Annual Review of Sociology", 24, 1998.

Палавестра Предраг, „Јеврејска тема Александра Тишме”, у: *Повратак миру Александра Тишме*, Нови Сад, 2005.

Palmer, Barton R., *Prodavnica na korzou*, u: Schneider, Steven Jay, „1001 film koji morate pogledati”, Varaždin, 2004.

Pennebaker James, Banasik Becky, “On the creation and Maintenance of Collective Memories: History and Social psychology”, in: Pannebaker James, Paez Dario, Rime Bernard, *Collective Memory of Political Events*, Lawrence Earlbaum Associated Publisher: Mahwah, New Jersey, 1997.

Perera David, „Neki statistički podaci o Jevrejima u Jugoslaviji od 1938. do 1965. godine, u: *Jevrejski almanah 1968.-1970.*, Beograd, 1971.

Petrović Boris, „The anthropological and ideological reading of Holocaust in *Hranjenik* (The Fed one)”, in: Daković Nevena (ed.), *Representation of Holocaust in the Balkans in Arts and Media*, Belgrade, 2014.

Požar Ana, „Jasenovac traži više istraživanja”, u: Borović Dobrila (ur.), *Okrugli stol 21. travnja 1984-materijal s rasprave*, Jasenovac, 1984.

Popescu Diana, “Introduction: Memory and Imagination in the Post-Witness Era”, in: Popescu I. Diana, Schult Tanja (ed.), *Revisiting Holocaust Representation in the Post/Witness Era*, London, 2015.

Popović Milica, “Exhibiting Yugoslaviä”, *Družboslovne rasprave*, XXXII, (2016), 81.

Postnikov Boris, „Između fikcije i svjedočanstva: Kiš, Albahari, Drndić”, *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, br. 156., 2017.

Радовановић Мирослав, „Надграђени документ. О роману Псалам 44 Д. Киша, у: *Савременик*, бр. 137, 138, 139/2006.

Radić Damir, „Filmovi Lordana Zafranovića”, *Hrvatski filmski ljetopis*, br. 24, 2000.

Režek Mateja, „Jugoslovensko-Izraelski odnosi v prvem desetletju po Drugi svetovni vojni”, *Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. i 20. stoletja*, Ljubljana, 2018.

Roginer Oszkar, „Homo Homini Lupus est or on *Lager-Aristocracy*”, in: Daly Goggin Maureen, Ratzenböck Barbara, Ursulesku Oana, Tayyebi Hamed (ed.) *Shifting Perspectives: Personal and Political Transformations*, Graz, 2016.

Rudnick Ursula, “Reconstructing God-Language: The Poetry of Nelly Sachs”, *European Judaism: A Journal for the New Europe*, autumn 1997, Vol. 3, No. 2.

Rouso, Henry, *History of Memory, Policies of the Past: What for?*, u: Jaraus, Konrad, H.; Lindenberger, Thomas, „Conflicted memories. Europeanizing Contemporary Histories, New York, 2007.

Simper Sanja, „Pisani iskaz Bernarda Nathana o povijesti židovske vjerske općine u Opatiji iz 1963. godine”, u: *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, br. 10, Beograd, 2015.

Sicher Efraim, The Future of the Past: Counteremory and Postmemory in Contemporary American Post-Holocaust Narratives, in: *History and Memory*, Vol. 12, No. 2 (Fall/Winter 2000).

Skocpol Theda, Somers Margharet, „The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry”, *Comparative studies in Society and History* 22(2).

Sladaček, Michal, Vasiljević, Jelena, *Problematičnost pojma „Kolektivno sećanje”*, u: Sladaček, Michal, Vasiljević, Jelena, Petrović-Trifunović, Tamara, „Kolektivno sećanje i politike pamćenja”, Beograd, 2015.

Slapšak Svetlana, *Ženski-Ženin smeh*, u: Lebl Aleksandar, Lebl Ana, Katan Ben-Cion Dina (ur.), *Ženi*, Beograd, Tel Aviv, 2013.

Snajder Natan, „Izrael”, u: Knige Folkhard, Fraj Norbert, *Podsećanje na zločine. Rasprava o genocidu i ubistvu naroda*, Novi Sad, Beograd, 2011.

Spencer, Philip, Di Palma, Sara Valentina, *Antisemitism and the Politics of Holocaust Memorial Day in UK and Italy*, u: Jikeli, Günther, Allouche-Benayoun, Joelle (ed.), *Perception of Holocaust in Europe and Muslim Communities, Sources, Comparasions and Educational Challenges*, New York, London, 2013.

Stanišić Miško, „Svedočenje i sećanje na logor. Sublimna estetika žrtve”, u: Šuvaković Miodrag, *Istorija umetnosti u Srbiji XX veka. Tom 2. Realizmi i modernizmi oko Hladnog rata*, Beograd: Orion Art, 2012.

Stiglegger Marcus, "TV as a Historical archive? How epic family series memorialise the Holocaust", in: Kobrynsky Oleksandr, Bayer Gerd (ed.), *Holocaust Cinema in 21 Century. Memory, images and the Ethics of Representation*, New York, 2015.,

Стипић Давор, *Уборби против заборава: Јеврејска заједница у Југославији и очување сећања на Холокауст 1945-1955*, у: „Годишњак за друштвену историју”, год. XXIII, бр. 2, 2016.

Стојановић Александар, „Савремена историографија о Холокаусту у окупираној Србији”, *Друштвене науке пред изазовима савременог друштва: тематски зборник радова*, Ниш, 2017.

Stojanović Dubravka, „Sećanje protiv istorije. Udžbenici istorije kao globalni problem”, *Beogradski istorijski glasnik*, IV, 2013.

Stojanović Dubravka, „Konstrukcija prošlosti- slučaj srpskih udžbenika istorije”, *Genero*, br. 10-11, 2017.

Stone Lawrence, „Prosopography”, *Daedalus*, Vol. 100, No. 1, *Historical Studies Today* (Winter, 1971),

Taubman Ivan, „Spomenici kulture”, u: *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566.-1966.*, Sarajevo, 1966.

Terzić Milan, „Umetnik i politika 1945: Akcija jugoslovenskih vlasti nakon Drugog svetskog rata da se Ivan Meštrović vrati u zemlju”, *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. I, 1995.

Torchin Leshu, „Anne’s Frank moving Images”, Kirshenblatt-Gimblett Barbara, Shandler Jeffrey, *Anne Frank Unbound. Media, Imagination, Memory*, Indiana University Press, Bloomington, 2012.

Friedlander Saul, “Introduction”, in: Friedlander Saul (ed.), *Probing the Limits of Representation. Nazism and Final Solution.*, Cambridge, London, 1992.

Hainz Martin A., “Die Shoah in der Litertur der Überlebenden” in: Horch Otto Hans (ed.) *Handbuch der deutch-jüdischen literatur*, 2016.

Handler Richard, “Is *Identity* a useful cross/cultural concept”, in: Gillis John (ed.) *Commemorations. The Politics of national Identity*, New Jersey: Prinestone University Press, 1994.

Haupt Heinz -Gerhard, Kocka Jürgen, „Historijska poredba: Metode, Zadaci i problemi. Uvod”, u: Roksandić Drago (ur.), *Uvod u komparativnu historiju*, Zagreb, 2004.

Hilberg Raul, "The Development of Holocaust research: A personal overview", *Yad Vashem Studies*, no. 35, 2007.

Hoover Keneth, Klintbjer Erikson Lena, "The Future of Identity", in: Hoover Keneth (ed.), *The Future of Identity: Centennial Reflections on the legacy of Erik Erikson*, New York, Toronto, Oxford: Lexington books, 2004.

Horvatinčić Sanja, „Povijest nemogućeg spomenika. Podizanje spomenika žrtvama fašizma u Jajincima”, u: *Anali Galerije Antuna Augustinčića*, XXXII-XXXV (2012.-2015.), 32-33/34-35

Funkenstein, Amos, *Collective Memory and Historical Consciousness*, u: „History and Memory, Vol. 1, No. 1, (Spring-Summer 1989),

Hobsbom Erik, *Masovna proizvodnja tradicija: Evropa 1870-1914*, u: Hobsbom Erik, Rejndžer Terens (ur.), „Izmišljanje tradicija”, Beograd, 2011.

Cvetić Mariela, „Monumentalna memorijalna politička skulptura”, u: Šuvaković Miodrag, *Istorija umetnosti u Srbiji XX veka. Tom 2. Realizmi i modernizmi oko Hladnog rata*, Beograd: Orion Art, 2012

Cvetković Dragan, „Logori Topovske šupe i Sajmište kao centralna mesta Holokausta u okupiranoj Srbiji", u: *Istorija 20. veka*, god. XXXVI, br. 1, 2018.

Цветковић Драган, „Немачки логори у Норвешкој 1942.-1945.”, *Токови историје*, бр. 2., 2012.

Црепуљаревић Весна Д., „Тема јеврејства код Андрића и Киша”, *Наш траг*, бр. 1/2, 2013

Sherlock, Peter, *The Reformation of Memory in Early Modern Europe*, u: Radstone, Suzannah, Schwarz, Bill, „Memory: Histories, Theories, Debates.” New York, 2010.

Schmidt Siegfried J., "Memory and Remembrance: Constructivist approach", in: Erll Atsrid, Nünning Ansgar (ed.), *Cultural Memory studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin, New York: de Gruyter

Списак скраћеница:

Гестапо-Geheime Staatspolizei
ГНО-Градски народни одбор
ЈНФ-ККЛ-Jewish National Fund-Keren Kayemet LeIsrael
ЦОИИТ (JOINT)-American Jewish Joint Distribution Committee
ЈИМ-Јеврејски историјски музеј
ЈНА-Југословенска народна армија
КПЈ- Комунистичка партија Југославије
НДХ-Независна Држава Хрватска
НО- Народни одбор
НОБ-Народноослободилачка борба
НОВЈ-Народноослободилачка војска Југославије
НОР-Народноослободилачки рат
НР-Народна република
РСХА-Reichssicherheisthauptamt
САД-Сједињене Америчке Државе
САНУ-Српска академија наука и уметности
САП-Социјалистичка аутономна покрајина
СЈК-Светски јеврејски конгрес
СЈВОЈ-Савез јеврејских вероисповедних општина Југославије
СЈОЈ-Савез јеврејских општина Југославије
СКЈ-Савез комуниста Југославије
СПЦ-Српска православна црква
СССР-Савез Совјетских Социјалистичких Република
ССРНЈ-Социјалистички савез радног народа Југославије
СР-Социјалистичка Република
СУБНОР-Савез удружења бораца Народноослободилачког рата
СФРЈ-Социјалистичка Федеративна Република Југославија
ХОЈ-Хитахдут Олеј Југославија

Биографија

Давор Д. Стипић је рођен 21. 09. 1989. у Ужицу. У родном граду је завршио основну школу и гимназију. Основне студије историје на Филозофском факултету, Универзитета у Београду, уписао је 2008. године, а дипломирао је 2013. године. На истом смеру завршио је и мастер студије, 2014. године, одбранивши рад на тему *Сукоб са Информбироом у југословенској кинематографији*. Од фебруара 2015. године, студент је докторских студија на матичном факултету. У току летњег семестра 2017. у оквиру програма Еразмус плус, боравио је на стручном усавршавању на Хумболт универзитету у Берлину. До сада, учествовао је на већем броју научних конференција и докторских радионица и објавио је више научних радова из области историје социјалистичке Југославије, културе сећања и историје јеврејске заједнице на југословенском простору. Говори енглески и немачки и служи се италијанским језиком.

Фотографије:

Слика 1: Синангога Бет Израел (извор: <http://elmundosefarad.wikidot.com/sinagoga-bet-izrael-beograd-da-se-ne-zaboravi>)

Слика 2: Споменик страдалим Јеврејима у Врбасу (извор: ЈИМ)

Слика 3: Споменик страдалим Јеврејима у Опатији (извор: ЈИМ)

Слика 4: Споменик Јеврејима убијеним код Засавице на сефардском гробљу у Београду (ЈИМ)

Слика 5: Споменик српским жртвама на сефардском гробљу у Сарајеву

Слика 6: Споменик југословенским Јеврејима на гробљу Маунт Мориа у Њујорку (ЈИМ)

Слика 7: Споменик страдалим Јеврејимана јеврејском гробљу у Бачкој Паланци (ЈИМ)

Слика 8: Карикатура из листа *Борба* (*Борба* 21.02.1953.)

Слика 9: Споменик страдалим Јеврејима у Кикинди (ЈИМ)

Слика 10: Споменик страдалим Јеврејима у Зрењанину (ЈИМ)

Слика 11: Споменик жртвама Холокауста у Сенти (ЈИМ)

Слика 12: Споменик жртвама Холокауста у Сомбору (ЈИМ)

Слика 13: Споменик страдалим Јеврејима у Суботици (ЈИМ)

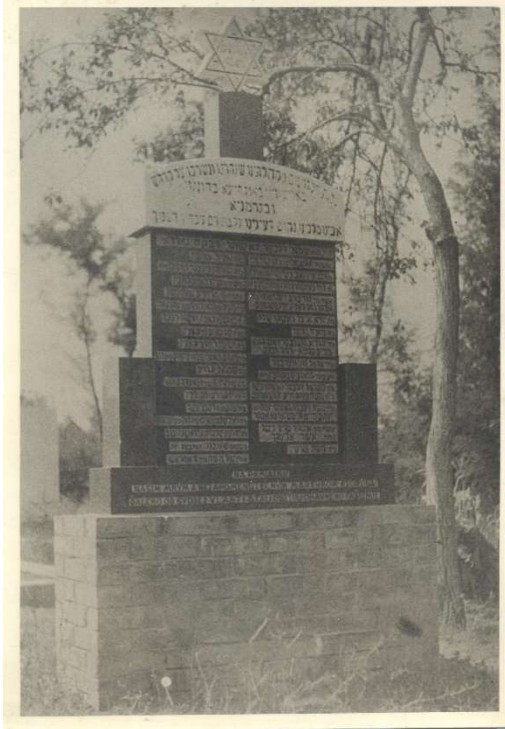
Слика 14: Споменик страдалим Јеврејима у Кањижи (ЈИМ)

Слика 15: Споменик страдалим Јеврејима у Чаковцу (ЈИМ)

Слика 16: Споменик страдалим Јеврејима у Дарувару (ЈИМ)

Слика 17: Споменик страдалим Јеврејима у Бачком Петровцу (ЈИМ)

Слика 18: Споменик страдалим Јеврејима у Бачком Петровом Селу (ЈИМ)

Слика 19: Споменик Симону и Дони Катан, сефардско гробље Сарајево (фотографија аутора)

Слика 20: Спомен-плоча јеврејским жртвама у Скопљу (ЈИМ)

Слика 21: Споменик страдалим Јеврејима у Скопљу (ЈИМ)

Слика 22: Првобитно идејно решење за споменик у Сарајеву (ЈИМ)

Слика 23: Споменик страдалим Јеврејима у Ђакову (ЈИМ)

Слика 24: Споменик страдалим Јеврејима у Новом Саду (ЈИМ)

Слика 25: Споменик страдалим Јеврејима на сефардском гробљу у Сарајеву (ЈИМ)

Слика 26: Споменик жртвама Холокауста на сефардском гробљу у Београду (фотографија аутора)

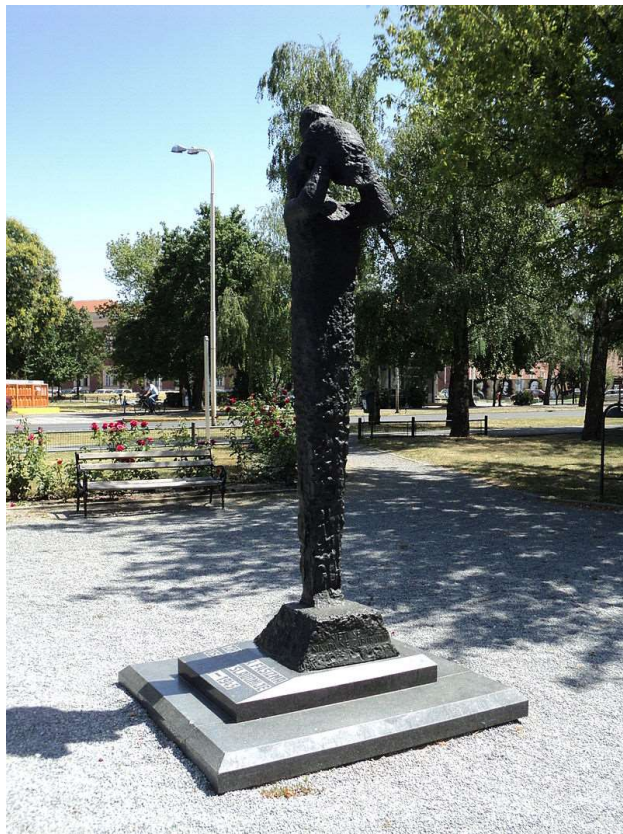
Слика 27: споменик жртвама Холокауста у Загребу (Википедиа)

Слика 28: Споменик жртвама Холокауста у Битољу (ЈИМ)

Слика 29: Споменик жртвама Холокауста у Штипу (Википедиа)

Слика 30: Споменик жртвама Холокауста у Осијеку (Википедиа)

Слика 31: Споменик жртвама Холокауста у атријуму сарајевског Великог храма (ЈИМ)

Слика 32: Споменик Миклошу Раднотију у Бору (ЈИМ)

Слика 33: Споменик убијеним Јеврејима на локацији Чардак у Делиблатској пешчари (<http://cieh-chre.org/deliblato/#/ms-16/3>)

Слика 34: Споменик жртвама фашизма на гробљу у Земуну (http://joz.rs/grobljeweb/b/b2_javspom.html)

Слика 35: Спомен-плоча убијеним Јеврејима у Лединама (ЈИМ)

Слика 36: Споменик јајиначким жртвама, данас у Краљеву, аутор: Лојзе Долинар ([https://skulptura-hronologijaizlaganja.rs/spomenik-otpора-i-pobede-kraljevo/](https://skulptura-hronologijaizlaganja.rs/spomenik-otpورا-i-pobede-kraljevo/))

Слика 37: Споменик на локацији логора Сајмиште (<http://beogradskikalendar.com/spomenik-staro-sajmiste-u-beogradu>)

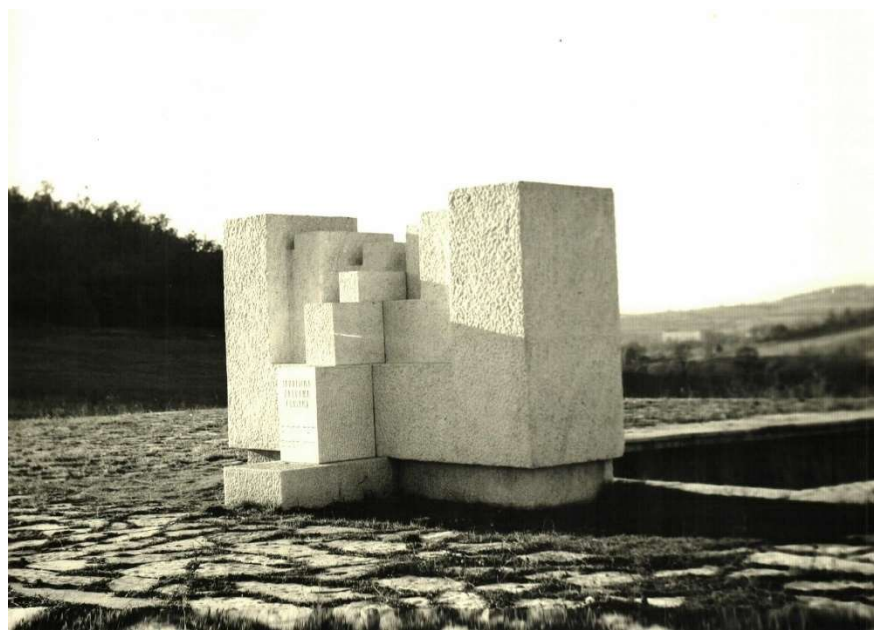
Слика 38: Мирослав Лазански поред спомен-обележја на месту логора Јасеновац, 1960. година (Политика)

Слика 39: Споменик жртвама Холокауста на јеврејском гробљу у Кракову, Пољска (<https://krakow-bestguide.blogspot.com/2015/11/new-jewish-cemetery.html>)

Слика 40: Спомен-плоча у синагоги у Риједи (ЈИМ)

Слика 41: Споменик страдалим Јеврејима у Бору (ЈИМ)

Слика 42: Споменик жртвама Холокауста у Малом Иђошу (ЈИМ)

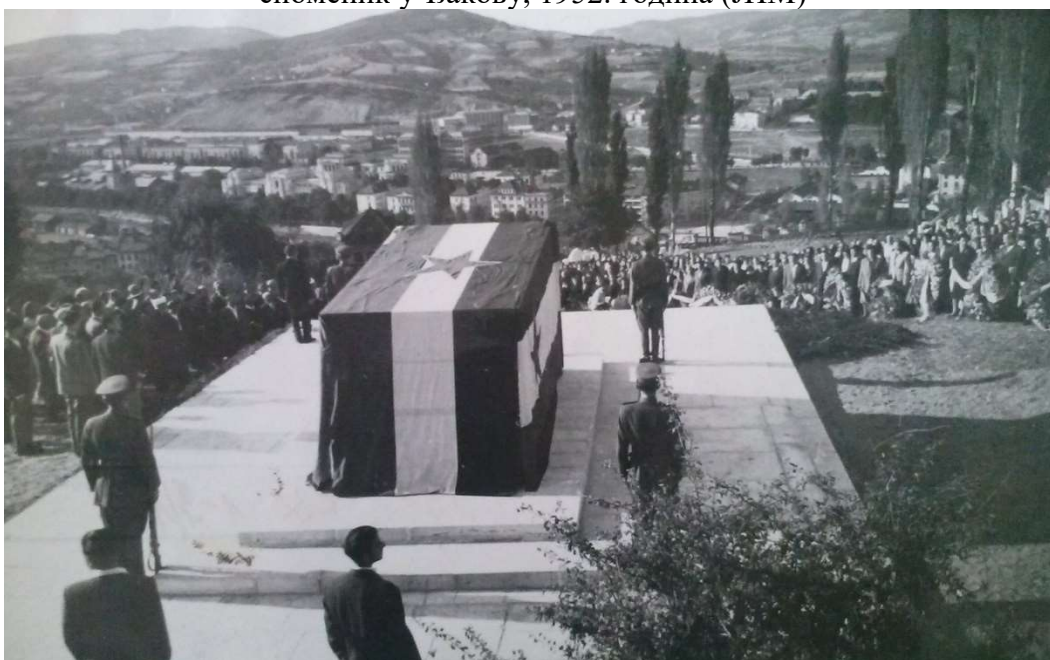
Слика 43: Логорско гробље у Такову, општи изглед (ЈИМ)

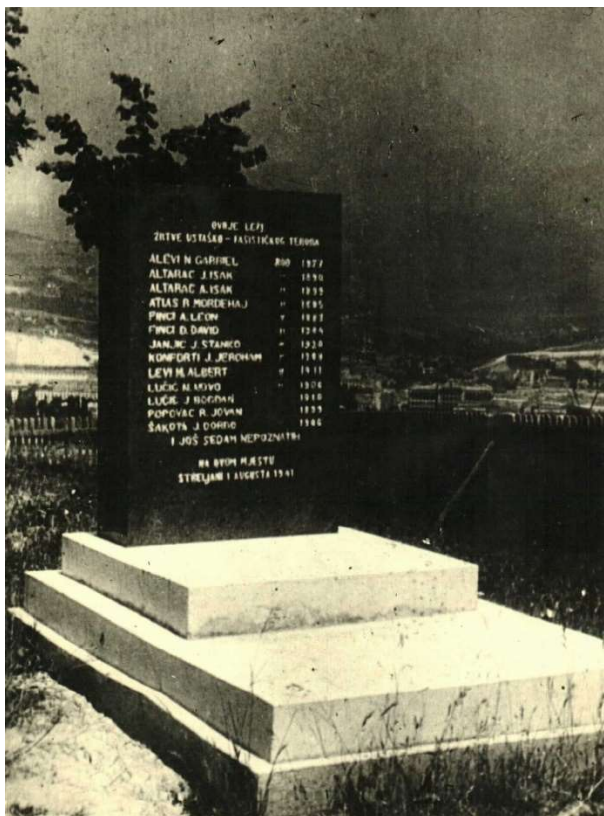
Слика 44: Споменик на гробљу логора Таково, који је на месту масовне гробнице подигао
Давид Ешкенази (ЈИМ)

Слика 45: председник СЈОЈ-а др Алберт Вајс полаже књигу са именима жртава у споменик у Ђакову, 1952. година (ЈИМ)

Слика 46: Откривање централног споменика жртвама Холокауста на сефардском гробљу у Сарајеву, 1952. година (ЈИМ)

Слика 49: Споменик Јеврејима и Србима стрељаним на јеврејском гробљу у Сарајеву у августу 1941. године (ЈИМ)

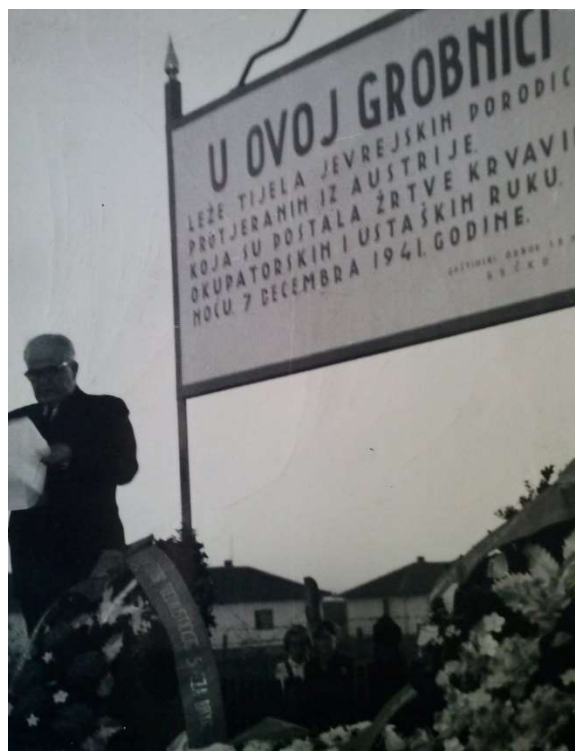
Слика 50: Споменик Јеврејима и Србима стрељаним на јеврејском гробљу у Сарајеву у августу 1941. године-данашње стање (фотографија аутора)

Слика 51: Споменик Авраму Леви Садићу и другим сарајевским Јеврејима страдалим на Кордуну и Банији, данашње стање (извор: Драган Станимировић)

Слика 52: Споменик жртвама Холокауста на јеврејском гробљу у Брчком (ЈИМ)

Слика 53: Спомен-плоча убијеним Јеврејима у Брчком (ЈИМ)

Слика 54: Спомен-плоча на згради некадашњег логора Таково (ЈИМ)

Слика 55: Споменик жртвама Холокауста на јеврејском гробљу у Сплиту, рад вајара Нандора Глида (ЈИМ)

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Давор Стипић

Број индекса: 5И14-4

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Однос према Холокаусту у Југославији 1945-1991

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 17. 12. 2021.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Давор Стипић

Број индекса: 5И14-4

Студијски програм: историја

Наслов рада: Однос према Холокаусту у Југославији 1945-1991

Ментор: проф. др Радина Вучетић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 17. 12. 2021.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Однос према Холокаусту у Југославији 1945-1991

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 17. 12. 2021.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.